Colecþia Historia este coordonatã de Mihai-Rãzvan Ungureanu
)ffrcy Hosking este profesor de istorie rusã ºi director adjunct la ªcoala de Studii Slavistice ºi - Europene, Universitatea din Londra. Este autorul lucrãrilor The Awakening of the Soviet ºi • First Socialist Society, publicate de Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
jerta colecþiei: Angela Rotaru-Serbenco
Geoffrey Hosking - Russia. People and Empire, 1552-1917, Harvard University Press, mbridge, Massachusetts
1997 by Geoffrey Hosking. AH rights reserved
2001 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere
itura POLIROM
,i, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
cureºti, B-dul I.C. Brãtianu nr. 6, et. 7
tp: //www.polirom.ro
scrierea CD? a Bibliotecii Naþionale:
HOSKING, GEOFFREY
Rusia: popor ºi imperiu, 1552-1917 l Geoffrey Hosking; trad. Dana Crãciun, Hortensia Pârlog, Mãria Teleagã - Iaºi: Polirom, 2001 408 p. ; 24 cm (Historia)
Tit. orig. (eng.): Russia. People and Empire, 1552-1917 Index.
ISBN: 973-683-651-7
I. Crãciun, Dana (trad.)
II. Pârlog, Hortensia (trad.)
III. Teleagã, Mãria (trad.)
94(47) inted in ROMÂNIA
Geoffrey Hosking
RUSIA
popor ºi imperiu 1552-1917
Traducere de:
Dana Crãciun, Hortensia Pârlog ºi Mãria Teleagã
POLIROM 2001

Cuvânt de mulþumire

Orice autor care elaborează o lucrare atât de voluminoasã ºi de ambiþioasã cum este aceasta rãmâne întotdeauna foarte îndatorat multor persoane ºi instituþii. Catedra de istorie a Universitãþii Baylor din Waco, Texas, m-a încurajat sã aºtern pe hârtie ipotezele preliminare ºi sã le fac publice în cadrul prelegerilor dedicate memoriei lui Charles Edmondson în 1992. ªcoala de Studii Slavistice ºi Est-Europene a Universitãþii din Londra mi-a permis sã-mi iau douã concedii de studiu, în 1992 ºi 1994, perioade în care am scris o mare parte din lucrare ; colegii de la catedra de istorie mi-au oferit sprijin ºi au manifestat un interes constant pentru ceea ce fac, organizând, printre altele, un seminar-dezbatere asupra lucrării. Urmãtoarele persoane au citit în întregime sau parþial o versiune anterioarã a cãrþii: Edward Acton, Roger Bartlett, Pete Duncan, Mark von Hagen, Lindsey Hughes, Dominic Lieven, David Morton, Bob Service. Le sunt foarte recunoscãtor pentru cã m-au ferit de multe erori, de multe idei greºite; port întreaga răspundere pentru cele care au mai rãmas necorectate. Am avut mult de câºtigat de pe urma discuþiilor cu regretatul Ernest Gellner, cu Simon Dixon, Leopold Haimson ºi Andreas Kappeler.
Lena Nemirovskaia ºi Iuri Senokosov m-au primit cu generoasã ospitalitate ºi au fost o permanentã sursã de idei ori de câte ori am vizitat Moscova. Stuart Proffitt, de la Harper Collins, ºi Murray Pollinger, agentul meu literar, au continuat sã mã susþinã în lungile perioade când lucrarea nu părea cã va mai fi scrisã vreodatã. Soþia mea, Anne, ºi fiicele mele, Katya ºi Janet, au fost ºi mai îndreptãþite sã fie de aceastã părere, dar au reuºit sã mã facã sã-mi continuu munca.
Geoffrey Hosking
ªcoala de Studii Slavistice ºi Est-Europene Universitatea din Londra

Aprilie 1996
Introducere
Rus' a fost victima Rossliei. Gheorghi Gacev
Dacã aceastã carte ar fi scrisã în ruseºte, titlul ar conþine douã epitete distincte: russkii pentru popor ºi rossiiskii pentru imperiu. Primul este derivat de la Rus', cuvânt folosit de obicei pentru a denumi statul kievean ºi pe cel moscovit, la începuturile lor. Cel de-al doilea provine din Rossiia, o versiune latinizatã, probabil folositã pentru prima datã în Polonia; el a pãtruns în statul moscovit în secolul al XVI-lea ºi a devenit un termen obiºnuit în secolul al XVH-lea - tocmai în perioada întemeierii ºi extinderii imperiului1.
Limba rusã reflectã astfel existenþa a douã tipuri de manifestãri ale caracterului rus, ale trãsãturilor ruseºti: una legatã de popor, de limbã ºi de principatele preimperiale ºi alta legatã de teritoriu, de imperiul multinaþional, de marea putere europeanã. Cele douã cuvinte nu sunt folosite cu foarte mare consecvenþã, dar orice rus ºtie cã existã o diferenþã considerabilã între ele în ceea ce priveºte conotaþiile ºi tonalitatea lor. Rus' este umil, simplu, sfânt ºi, cu siguranþã, de genul feminin (poetul Alexandr Blok îl numea „mama mea"); Rossiia este grandios, cosmopolit, secular ºi, cu permisiunea gramaticienilor, de genul masculin. Culturologul Gheorghi Gacev a dramatizat diferenþa: „Rossiia este soarta Rus'. Rossiia este atracþie, ideal ºi muncã - dar ºi abis ºi pierzanie. Rossiia a dezrãdãcinat poporul rus, 1-a ademenit, fãcându-1 sã se depãrteze de Rus', 1-a transformat pe þãran în soldat, în organizator, în ºef, dar a încetat sã mai fie fermier"2.
Tema acestei cãrþi este prezentarea modului în care Rossiia a împiedicat înflorirea Rus' -sau, dacã vreþi, prezentarea modului în care construirea unui imperiu a împiedicat formarea unei naþiuni. Deci povestea mea se referã înainte de toate la ruºi. în ultimii ani au apãrut multe cãrþi despre popoarele neruse ale imperiului ºi despre problemele dezvoltãrii lor naþionale3. Ar fi timpul sã redresãm balanþa în favoarea ruºilor, a cãror formare ca naþiune a fost probabil frânatã în mai mare mãsurã de imperiul care le-a purtat numele.
Ruºii, mai ales în secolul al XlX-lea, au crezut mereu cã trãsãtura lor distinctivã - unii o considerau un blestem - îºi avea originea într-o problemã fundamentalã de identitate naþionalã, dar puþini istorici din Vest au luat în serios aceastã noþiune, preferând sã interpreteze obsesia ruseascã faþã de problema naþionalã ca pe o scuzã pentru dominaþia imperialã ºi pentru politica lor reacþionarã. Cred cã ruºii au dreptate ºi cã apartenenþa lor la o naþiune fracþionatã ºi subdezvoltatã a fost principala lor povarã istoricã în aproximativ ultimele douã secole, continuând cu perioada Uniunii Sovietice ºi persistând ºi dupã prãbuºirea acesteia. O astfel de afirmaþie îi poate surprinde pe vecinii Rusiei, obiºnuiþi sã considere naþionalismul rusesc exagerat ºi dominant. Aceasta este însã o iluzie opticã de înþeles - dar totuºi o iluzie, dupã cum voi încerca sã demonstrez.
Sociologii au ezitat sã defineascã termenul „naþiune" ; ori de câte ori se încearcã definirea lui apar, în mod inevitabil, una sau douã „naþiuni" anormale, care nu se potrivesc definiþiei. Voi încerca, totuºi, sã dau o definiþie. Eu cred cã naþiunea este totalitatea oamenilor aflaþi pe un teritoriu extins, diferenþiaþi din punct de vedere social, care împãrtãºesc sentimentul cã au

soartã comunã, cã aparþin unei comunitãþi, sentiment pe care îl numim starea sau condiþia : a fi naþiune.
Starea sau condiþia de a fi naþiune are douã aspecte principale. Unul este civic : o naþiune ;te alcãtuitã din cetãþeni activi, care se implicã în stabilirea legilor, iau parte la examinarea ir, participã la guvernare prin intermediul camerelor legislative centrale,ºi locale alese, al idecãtoriilor ºi tribunalelor sau ca membri ai partidelor politice, ai unor organizaþii, ai sociaþiilor voluntare ºi ai altor instituþii caracteristice unei societãþi civice. Al doilea aspect ste etnic : o naþiune este o comunitate care se bazeazã pe unitatea de limbã, culturã, tradiþie, ;torie, viaþã economicã ºi teritoriu, în cazul unor naþiuni, din motive istorice, unul dintre specte este predominant: de exemplu, naþiunile francezã, elveþianã, americanã sunt în rimul rând „civice", în timp ce naþiunea germanã sau naþiunile est-

europene tind sã punã ccent pe etnicitate4. Cred cã, în cazul ruºilor, ambele aspecte ale condiþiei de a fi o naþiune u fost grav afectate de modul în care s-a dezvoltat imperiul lor.
Ar fi fost oare mai bine pentru ruºi dacã ar fi reuºit sã formeze o naþiune ? Eu cred cã le-ar i fãcut evoluþia mai puþin instabilã, mai puþin divizatã ºi violentã, mai ales în secolele l XlX-lea ºi XX. Statul-naþiune s-a dovedit a fi cea mai eficientã unitate politicã în acea ierioadã, nu doar în Europa, ci în întreaga lume, pentru cã este cel mai în mãsurã sã creeze i sã menþinã un sentiment de unitate ºi solidaritate, care generează loialitate ºi reduce nevoia le constrângere. Identitatea naþionalã joacã un important rol compensator într-o perioadã în :are operaþiunile pieþei au tendinþa sã înlãture formele mai vechi, mai reduse ºi mai simple de ;olidaritate socialã, într-o epocã de ostilitãþi pe scarã mare, rolul sãu este crucial, dupã cum îomenteazã Charles Tilly :
„Datoritã avantajelor pe care le-au obþinut prin transformarea resurselor naþionale într-o sursã de succes în rãzboaiele internaþionale, marile state naþionale au luat locul imperiilor cãrora li se plãtea tribut, federaþiilor, cetãþilor ºi tuturor celorlalþi concurenþi ca entitãþi politice europene predominante ºi ca modele de formare statalã. Aceste state au definit, în cele din urmã, trãsãturile sistemului statului european ºi au început extinderea lui în întreaga lume"5.
Prin contrast, imperiile s-au dovedit a fi prea mari, greu de condus ºi, mai ales, cu trãsãturi prea variate pentru a genera un sentiment similar de unitate. Acest lucru s-a dovedit a fi adevãrat atât în cazul imperiilor Habsburgic ºi Otoman, cât ºi a celui Rus.
Existã totuºi o identitate naþionalã compusã. Marea Britanie din secolele XVIII-XX este un bun exemplu, bazându-se pe patru componente etnice : englezi, velºi, scoþieni ºi irlandezi. Dintre aceºtia, irlandezii, care sunt cel mai puþin integraþi, au provocat cele mai grave crize interne ale sistemului politic britanic în acea perioadã. Marea problemã pentru conducãtorii ruºi în secolele al XlX-lea ºi XX ar putea fi formulatã astfel: puteau ei inculca o identitate naþionalã compusã, asemãnãtoare celei britanice, în elementele etnice mult mai diverse ale imperiului lor? Atât þarii, cât ºi conducãtorii sovietici au încercat sã facã acest lucru, cei din urmã chiar în mod sistematic. La un moment dat, se pãrea cã rezultatul va fi un succes; dar în prezent, impresia generalã este cã încercarea a dat greº.
Problema originii naþiunii moderne a fost mult dezbãtutã de istorici, sociologi ºi antropologi. Astãzi, mulþi teoreticieni afirmã cã naþiunile nu sunt foarte vechi, cã au apãrut doar pe la sfârºitul secolului al XVIII-lea. Dupã pãrerea lor, ceea ce le deosebeºte de formele precedente de comunitate umana este cã:
1. Naþiunile sunt mai mari, mai diverse din punct de vedere social ºi economic, asigurând un cadru pentru economia capitalistã, caracterizatã printr-o diviziune complexã a muncii ºi prin nevoia de unitãþi mai extinse decât cele oferite de hotarele regionale sau de înrudiri.
2. Ele întruchipeazã viziunea iluministã despre fiinþa umanã, care e raþionalã ºi autonomã :

3. Ceea ce îi uneºte este limba tipãritã, de care este nevoie pentru a putea fi rãspânditã pe scarã largã mãiestria unei mari culturi. Cei care folosesc aceastã limbã sau îi asigurã existenþa - scriitori, ziariºti, profesori, în general pãturile care au o profesiune - sunt cei care se identificã probabil cel mai mult cu statul naþional.
4. Ele se bazează pe principiul cã hotarele etnice ºi politice coincid. Entitãþile de nivel inferior, ducatele, principatele, cetãþile etc., s-au amestecat, iar cele de nivel superior, imperiile multietnice, s-au prãbuºit. Aceasta s-a dovedit a fi cea mai controversatã ºi mai distructivã caracteristicã a naþiunilor, dar ºi cel mai greu de înlãturat în practicã6.
în aceastã concepþie, naþiunile s-au dezvoltat numai o datã cu rãspândirea pe scarã largã a educaþiei, mass-media, o datã cu dezvoltarea unei economii diversificate ºi a unei structuri sociale, a unei culturi urbane penetrante ºi a unei societãþi civile. Acesta este momentul în care, conform terminologiei lui Karl Deutsch, „asimilarea" (într-o limbã ºi culturã urbanã dominantã) ºi „mobilizarea" (într-o multiplicitate de contacte cu alþii) au devenit posibile pentru marea masã a oamenilor. Varianta extremã a acestei poziþii a fost expusã de Ernest Gellner, care neagã faptul cã naþionalismul ar fi pur ºi simplu manifestarea politicã a comunitãþilor naþionale strãvechi - el afirmã energic cã „naþionalismul generează naþiuni ºi nu invers". ªi adaugã: „Naþionalismul nu este trezirea la viaþã a

unei forþe vechi, latente, inactive, deºi aºa s-ar pãrea, în realitate, el este consecinþa unei noi forme de organizare socialã, bazatã pe culturi elevate, profund interiorizate, dependente de educaþie, protejate fiecare de propriul sãu stat"7.
Este posibil sã acceptãm faptul cã naþiunile, aºa cum le ºtim noi, sunt produse ale epocii moderne ºi totuºi sã afirmãm cã într-o formã mai simplã, brutã, a existat în istorie, mult mai devreme, o conºtiinþã etnicã sau protonaþionalã care a cuprins straturi sociale diferite. O asemenea conºtiinþã se poate cristaliza în jurul unui trib, al unei curþi regale, al unei aristocraþii, fraternitãþi înarmate sau al unei secte religioase. Ea poate fi stimulatã de diferiþi factori, dintre care, probabil, cel mai puternic este rãzboiul prelungit împotriva unor vecini de temut. Un teoretician, John Armstrong, a luat - în mod intenþionat - ca exemplu identitatea naþionalã a Rusiei vechi în timpul ºi dupã dominaþia tãtarã8. Dacã naþiunile au într-adevãr o preistorie, atunci întrebarea crucialã care se pune este de ce ºi când au ieºit ele din crisalidã. Benedict Anderson a formulat ipoteza cã scena e pregãtitã o datã cu „convergenþa capitalismului ºi a tehnologiei tiparului" ºi cu apariþia birocraþiilor monarhice: acestea „creeazã domenii unitare de schimburi ºi comunicare inferioare latinei ºi superioare limbii indigene" ºi „oferã o nouã stabilitate limbii", contribuind la „construirea acelei imagini de vechime care este centralã ideii subiective de naþiune"9.
în aceastã interpretare, problema centralã este limba ºi cultura ºi informaþiile transmise cu ajutorul limbii, care îi ajutã pe curteni, pe intelectuali ºi pe birocraþi sã-ºi sintetizeze ºi sã-ºi evalueze ideile cu privire la ceea ce uneºte o naþiune. Eric Hobsbawm ºi Terence Ranger au numit acest proces - sau o versiune mai târzie a lui - „inventarea tradiþiei", o tacticã prin care elitele, confruntate cu crizele schimbãrii sociale, au reuºit sã le depãºeascã invocând valori ºi ritualuri asociate cu trecutul, pe care le-au adaptat pentru a se potrivi mijloacelor contemporane de comunicare. Astfel au fost recreate ceremoniile regale britanice pentru a rãspunde nevoilor presei, în primul rând, apoi ale radioului, apoi ale televiziunii. Bineînþeles cã aceste valori ºi ritualuri nu trebuie sã fie naþionale, dar politicienii moderni au învãþat din experienþã cã recurgerea la ideea de naþiune reprezintã cea mai mare ºi mai puternicã atracþie10. Ea are funcþia de a uni elitele ºi masele printr-o identitate comunã.

De fapt, tradiþiile nu pot fi pur ºi simplu inventate : ele trebuie sã fi existat sub o formã sau alta, a cãrei autenticitate trebuie sã poatã fi doveditã. Apoi ele trebuie sã fie redescoperite ºi sintetizate într-o formã care sã corespundã lumii contemporane. Procesul prin care se realizeazã acest lucru a fost examinat de cãtre Miroslav Hroch. El sugereazã existenþa a trei etape prin care trec toate naþiunile - chiar dacã, din punct de vedere cronologic, ele diferã de

o naþiune la alta. Prima, pe care o numeºte faza A, este perioada de interes ºtiinþific, când Qgviºtii, etnografii ºi istoricii cercetează cunoºtinþele ºi tradiþiile ºi alcãtuiesc un pachet iltural care sã poatã fi distribuit pe o arie largã. Faza B este etapa în care politicienii iau din ;est pachet elementele pe care ei le considerã utile ºi pe care le folosesc eficient pentru a face Citaþie patrioticã în rândul oamenilor - ceea ce duce la faza C, apariþia miºcãrilor naþionale e masã. în fiecare caz, Hroch gãseºte un anumit grup social - diferit de la o naþiune la alta -ire joacã rolul central în mobilizarea sentimentului naþional11. Mai exact, teoria sa se aplicã oar naþiunilor care se mobilizează împotriva statului în care se aflã - dar eu sunt de pãrere î este relevantã ºi pentru Rusia, de vreme ce ºi acolo naþiunea a trebuit sã fie generatã parþial entru a se opune imperiului care îi purta numele.
Aceastã „formare a naþiunii" diferã de „formarea statului", deºi procesele tautologice ant mai uºor de realizat atunci când apar împreunã. Formarea statului este legatã de apãrarea, ontrolul ºi administrarea unui teritoriu dat ºi a populaþiei care locuieºte acolo ºi implicã iventarea ºi punerea în funcþiune a unui sistem de recrutare a trupelor ºi de colectare a npozitelor cu care acestea sã fie plãtite, precum ºi probleme cum ar fi reglarea conflictelor, npunerea ºi stabilirea legilor, o monedã sigurã º.a.m.d. Formarea naþiunii este mai greu de efinit, dar ea implicã obþinerea loialitãþii ºi a sprijinului populaþiei; acestea se câºtigã, în iod obiºnuit, prin promovarea sentimentului de apartenenþã, deseori prin manipularea ulturii, istoriei ºi a simbolismului12.

Ideea centralã a acestei cãrþi este cã, în Rusia, formarea statului a obstrucþionat formarea aþiunii. Efortul de a aduna fonduri ºi de a forma o armatã necesarã imperiului a atras dupã ine subordonarea, practic, a întregii populaþii - dar mai ales a ruºilor - faþã de cerinþele talului, slãbind astfel crearea organizaþiilor comunitare care, de obicei, stau la baza sentimen-jlui civic caracteristic unei naþiuni. Dupã cum remarca odatã istoricul rus Vasili Kliucevski, Statul s-a umflat, oamenii au lâncezit"13. Formarea statului a necesitat ºi împrumutarea unei culturi ºi a unui etos strãine, care au alocuit moºtenirea indigenã. O potenþialã identitate naþionalã fusese deja creatã pentru Rusia dn „inventarea tradiþiei" în secolul al XVI-lea; ea a servit ca stimulent ºi justificare pentru irimele etape ale construirii imperiului, dar a fost brusc repudiatã chiar de cãtre statul mperial la mijlocul secolului al XVII-lea, în împrejurãri pe care le examinez în partea a Il-a, apitolul 1. Aceastã repudiere a generat un profund dezacord în comunitatea etnicã a Rusiei, le cãrui consecinþe nu au fost înlãturate pe deplin nici pânã astãzi.

într-un studiu recent asupra identitãþii naþionale, Anthony Smith distinge douã tipuri de ormare a naþiunii. Primul este realizat de etniile „aristocrate", cum le numeºte el („etnie" ;ste termenul pe care îl foloseºte pentru protonaþiune). Ele comandã mecanismul statului ºi Astfel reuºesc sã formeze naþiunea folosindu-i resursele, precum ºi recurgând la protecþia economicã ºi culturalã, în acest fel, elitele integreazã clasele sociale de jos ºi grupurile etnice aarginale în moºtenirea lor. Aceasta a fost calea istoricã spre statul-naþiune urmatã de Anglia, Franþa, Spania, Suedia ºi, pânã în secolul al XVIII-lea, de Polonia.

Al doilea tip de formare a unei naþiuni, pe care Smith o numeºte „demoticã", îºi ire originea în comunitãþile non-aristocratice, stabile, deseori supuse. Neavând un stat iropriu, ele trebuie sã fãurească elementele unui stat pornind de jos - în mod contrar unui stat :xistent -, impunându-se astfel necesitatea unor concepþii solide despre lege, religie, culturã ii comunitate. Exemple pentru acest tip sunt oferite de irlandezi, cehi, finlandezi, evrei, irmeni ºi polonezi în secolele al XlX-lea ºi XX14.

în cazul Rusiei, putem avansa ipoteza cã ambele tipuri de formare a naþiunii au funcþionat :oncomitent, iar conflictul dintre ele ?*inge o intensitate specialã la sfârºitul secolului îl XlX-lea ºi începutul secolului XX. Au existat doi poli în jurul cãrora se putea cristaliza

sentimentul naþional rusesc. Unul a fost curtea, armata ºi birocraþia imperialã, cu nobilimea sa ºi cu o culturã tot mai europenizatã. Celãlalt pol a fost þãrãnimea. Þãranii nu pot conduce o miºcare naþionalistã, dar pot oferi un model pentru o asemenea miºcare - ºi, dacã sunt conduºi de cineva din afara comunitãþii lor, ei pot deveni puterea sa numericã. Valorile comunitãþilor sãteºti i-a inspirat pe mulþi politicieni atunci când au susþinut identitatea naþiunii lor în faþa dominaþiei strãine: sã ne gândim doar la Gandhi, la Mao Zedong ºi la mulþi politicieni est-europeni dupã primul rãzboi mondial, în Rusia, cea care a asigurat aceastã conducere a fost intelectualitatea - care, deºi s-a inspirat din cultura imperialã, a încercat sã se rupã de ea.

în secolele al XVIII-lea ºi al XlX-lea, noþiunile de autoritate, culturã ºi comunitate împãrtãºite de nobilimea imperialã ºi de þãrãnime sunt diametral opuse în privinþa unor aspecte importante. Am putea prezenta dihotomia în felul urmãtor:

NOBILIME	ÞÃRÃNIME
ierarhicã	egalitaristã
unitã prin subordonare	unitã prin responsabilitate mutualã
cosmopolitã	provincialã
orientatã spre slujba la stat	orientatã spre supravieþuire
pãmântul vãzut ca proprietate privatã	pãmântul vãzut ca resursã comunã

Contrastul dintre aceste puncte de vedere asupra comunitãþii nu este absolut. De exemplu, ambele pãrþi împãrtãºeau un sentiment de veneraþie faþã de þar ºi, în general, faþã de Biserica Ortodoxã, în momentele de crizã gravã, cum a fost invazia lui Napoleon, cele douã tabere au putut colabora. Totuºi, prãpastia dintre ele era foarte mare ºi, ceea ce este mai important, a continuat sã se mãreascã în secolul

al XVIII-lea ºi în cea mai mare pane a secolului al XlX-lea, pe mãsurã ce criza formãrii naþiunii se apropia de apogeu.
Rezultatul a fost cã cele douã Rusii s-au slãbit reciproc. Instituþiile politice, economice ºi culturale ale ceea ce ar fi putut deveni naþiunea rusã au fost distruse sau vlãguite pentru nevoile imperiului, iar statul a fost slãbit de netemeinicia substanþei sale etnice, de incapacitatea de a-ºi atrage, de cele mai multe ori, loialitatea profundã chiar ºi din partea ruºilor, ca sã nu mai vorbim despre supuºii de alte etnii, încercând sã joace rolul de mediator, sã creeze o „comunitate imaginatã" ca o sintezã a culturii imperiale ºi a comunitãþii etnice, intelectualitatea a fost zdrobitã. Punctul culminant al acestui proces a fost revoluþia ºi rãzboiul civil din 1917-1921.
Am scris aceastã carte fiind convins cã avem nevoie de o nouã interpretare a istoriei Rusiei. Majoritatea descrierilor fãcute de occidentali cu privire la evoluþia Rusiei se concentreazã asupra conceptelor de „autocraþie" ºi „înapoiere". Dupã pãrerea mea, nici unul dintre ele nu este un factor fundamental sau inevitabil. Voi demonstra cã autocraþia a fost generatã de nevoile imperiului ºi cã ea a trebuit sã fie consolidatã pe mãsurã ce imperiul a intrat tot mai mult în conflict cu formarea naþiunii. Acelaºi lucru este valabil ºi pentru înapoiere. Ceea ce atrage atenþia nu este faptul cã Rusia era înapoiatã din punct de vedere economic în secolele al XVI-lea, al XVIII-lea sau la începutul secolului XX, ci cã orice încercare de reformã ºi modernizare a avut, pânã la urmã, tendinþa de a reproduce acea înapoiere. Dupã cum ne aratã istoria Germaniei, a Japoniei ºi a Asiei moderne de Sud-Est, nu numai cã poþi scãpa de înapoiere, dar poþi s-o ºi învingi cu succes ºi s-o transformi într-un avantaj competitiv. Rusia n-a fãcut-o: politica economicã apreciatã a fi necesarã menþinerii imperiului a frânat în mod sistematic potenþialul antre-prenorial ºi productiv al majoritãþii populaþiei.
RUSIA. POPOR ªI IMPERIU, 1552-1917
Astfel încât, dupã pãrerea mea, autocraþia ºi înapoierea au fost simptome, nu cauze: [bele au fost generate de modul în care construirea ºi menþinerea imperiului au obstrucþionat •marea unei naþiuni, în cele ce urmeazã, voi prezenta datele pe care se bazeazã afir-iþia mea.
Dacã am dreptate, implicaþiile pentru Rusia contemporanã sunt profunde. Dacã va reuºi •ºi gãseascã o nouã identitate, ca stat-naþiune între alte state-naþiuni, autocraþia ºi înapoierea r dispãrea. S-ar putea obiecta cã statul-naþiune nu este începutul ºi sfârºitul istoriei ºi cã ne ireptãm spre o epocã postnaþionalã15. în mod particular, în cazul Rusiei, s-ar putea jumenta cã nivelul relativ scãzut al naþionalismului virulent a ferit Imperiul Sovietic ce se îbuºea de spasmele violente care au însoþit, de exemplu, plecarea din Algeria a francezilor °ds, noirs. (Violenþã a existat, dar de cele mai mult ori ea a fost îndreptatã de ne-ruºi ipotriva altor ne-ruºi.)
Ar fi ceva de spus în favoarea acestor argumente, dar cred cã statul-naþiune va mai exista ;ã mult timp ca bazã a ordinii internaþionale ºi cã în Rusia, sentimentul de solidaritate ociat cu ideea de naþiune va contribui mult la diminuarea criminalitãþii ºi a înveroºunatelor nflicte politice care încã îi mai sfâºie ordinea internã. Nu pretind, bineînþeles, cã procesul
consolidare a identitãþii naþionale în Rusia poate fi pe deplin liniºtitor pentru vecinii ei sau ;ntru comunitatea internaþionalã în general. Dar cred cã este de preferat oricãrei încercãri de construire a imperiului ºi consider cã este singura alternativã serioasã.
Câteva cuvinte despre structura acestei cãrþi. Am hotãrât într-un stadiu iniþial cã o expunere ir cronologicã ar face neclare unele trãsãturi permanente sau de lungã duratã ale societãþii seºti - ceea ce am putea numi „structurile sale de adâncime" - în aºa mãsurã, încât ar jbmina prezentarea întregii mele teorii. De aceea am elaborat pãrþile I ºi a IlI-a structural ºi irþile a Il-a ºi a IV-a cronologic. Partea I cercetează motivul apariþiei Imperiului Rus, •ecum ºi trãsãturile sale constante, iar partea a IlI-a examinează efectele lui asupra straturilor iciale importante ºi a instituþiilor societãþii ruse. Partea a Il-a ºi a IV-a adoptã un mod mai miliar de relatare a istoriei. Cronologia pe care o prezint, indexul ºi trimiterile ocazionale alte pãrþi ale cãrþii sper cã vor face mai uºor de înþeles felul în care se leagã secþiunile tre ele.
Deocamdatã, mi-am încheiat cercetarea cu anul 1917. Dupã acel an, problema relaþiei ntre ruºi ºi imperiul lor rãmâne, desigur, crucialã, dar condiþiile se schimbã radical, dupã im indicã simplul fapt

cã imperiul nu le mai poartã numele. Dacã voi mai fi în viaþã ºi dacã)i mai avea energie, probabil cã, într-o zi, voi încerca sã scriu ºi aceastã poveste. Pentru loment, m-am limitat sã prezint doar câteva gânduri preliminare despre modul în care :latarea mea a afectat experienþa sovieticã ºi postsovieticã.

Geoffrey Hosking
ªcoala de Studii Slavistice ºi Est-Europene Universitatea din Londra
Aprilie 1996

Partea l

IMPERIUL RUS: CUM SI DE CE?

Imperiul Rus: cum ºi de ce ?

A. Teoria Imperiului

„Cu ajutorul Domnului nostru Atotputernic lisus Hristos ºi al rugãciunilor Maicii Domnului... piosul nostru Þar ºi Mare Prinþ Ivan Vasilievici, încoronat de Dumnezeu, Stãpân Absolut al tuturor ruºilor (Rus'), a luptat împotriva necredincioºilor, i-a învins în cele din urmã ºi 1-a capturat pe Þarul Kazanului, Edigei-Mahmet. ªi piosul Þar ºi Mare Prinþ a poruncit regimentului sãu sã cânte un imn sub stindardul sãu, pentru a da mulþumire lui Dumnezeu pentru victorie; ºi, în acelaºi timp, a poruncit sã se ridice o cruce dãtãtoare de viaþã ºi sã se construiascã o bisericã, cu imaginea necreatã a Domnului nostru lisus Hristos, acolo unde s-a aflat drapelul Þarului în timpul bãtãliei."1

Aºa a înregistrat cronica oficialã momentul din octombrie 1552, când statul moscovit a pornit-o pe calea creãrii imperiului, cucerind ºi anexând pentru prima datã un stat suveran ne-rusesc, Hanatul Kazanului. Rusia Moscovitã era deja un stat multinaþional, deoarece cuprindea între graniþele ei tãtari ºi triburi fino-ugriee ; dar cucerirea Kazanului a indicat o nouã abordare a relaþiilor cu vecinii. Rusia pornise pe drumul cuceririlor ºi al expansiunii, care avea sã dureze mai bine de trei secole, creând cel rnai întins imperiu, cu cele mai diverse teritorii, din întreaga lume2.

Cronica subliniazã motivele religioase ale campaniei din Kazan. Dar au existat multe altele. Unul dintre ele a fost pur ºi simplu dorinþa de securitate, o problemã teribilã pentru o þarã agricolã ale cãrei frontiere de est ºi de sud erau deschise ºi expuse stepelor, care se întindeau mii de kilometri, fãrã sã le stea ceva în cale, pânã în Asia Centralã. Hoarda de Aur, care dominase aceste stepe din secolul al XlII-lea, se destrãmase într-un mozaic de hanate care se luptau între ele pentru teritoriile de la nord de Marea Neagrã ºi Marea Caspicã: Hoarda Nogai, Hanatul Crimeii, al Astrahanului, al Kazanului ºi al Siberiei [de Vest].

Deschiderea ºi întinderea acestui teritoriu a generat un sistem schimbãtor de alianþe ºi duºmãnii temporare, o constantã ºi neobositã luptã pentru putere, pentru dominarea sau eliminarea unui vecin. S-a încercat stabilirea unor mãsuri de securitate, dar în zadar; cãci oricât de departe se întindea hegemonia, exista întotdeauna un hotar ºi mai îndepãrtat, dincolo de care se afla un nou vecin ºi un nou duºman potenþial. Pe acest teritoriu plin de primejdii ºi-a dobândit statul moscovit mãiestria diplomaticã ºi militarã. Ca o amibã incomodã ºi nervoasã, s-a extins pentru a umple spaþiul pe care putea sã-1 domine ºi a fost constrâns sã ducã o perpetuã politicã de cucerire, în direcþia inversã atacului mongol ce avusese loc cu trei secole în urmã.

Totuºi, nu este suficient sã spunem doar cã Moscova a fost una dintre participantele la lupta pentru stepe, cãci în multe privinþe se deosebea de acestea. Era un teritoriu agricol, populaþia era sedentarã, pe când ceilalþi protagoniºti reprezentau cu toþii

ncipate nomade, cel puþin în ceea ce priveºte originea ºi multe dintre trãsãturile lor racteristice. Conducãtorii Moscovei îºi considerau teritoriile ca pe un patrimoniu, care buia guvernat de o putere suveranã unitã, în timp ce adversarii lor trãiau dupã reguli made : închinarea în faþa unei ultime dinastii domnitoare (cingisizii) a pus bazele unui tem de alianþe instabile între clanuri, care se schimbau în funcþie de împrejurãri ºi de voi. Nobilii tãtari puteau sã jure supunere marelui prinþ al Moscovei ºi sã considere cã ligaþia lor este o relaþie convenþionalã, pe bazã de tratat, care poate fi revocat fãrã a icinui dezonoare vreuneia dintre pãrþi. Spre deosebire de aceºtia, conducãtorul mos-vit socotea cã ei erau acum în serviciul sãu ºi îi recunoºteau suveranitatea pentru tdeauna, aºa cã orice

rupturã nu era altceva decât un act de trãdare. Cronica ne spune , dupã ce a ocupat Kazanul, Ivan al IV-lea „a poruncit uciderea tuturor oamenilor armaþi, considerându-i trãdãtori"3.
în unele privinþe, ceea ce a fãcut Moscova prin invazia Kazanului a fost un act de stiþie, pentru a pedepsi încãlcarea unui jurãmânt, o rãzbunare pentru violarea suvera-tãþii. Acþiunea avea însã la bazã un sentiment amestecat - misiune religioasã ºi misiune iþionalã -, care dobândise o mai mare importanþã de când statul moscovit devenise cel ai puternic dintre principatele Rusiei, dupã bãtãlia de la Kulikovo, din 1380 - atunci, arele prinþ al Moscovei, Dmitri Donskoi, îi învinsese pe mongoli, în primele cronici, asia era identificatã cu „pãmântul rusesc", cu Biserica Ortodoxã ºi cu moºtenirile •iuþilor din dinastia Rurik. în secolul al XlV-lea, aceste concepte au început sã fie iociate cu Moscova, în 1328, Mitropolia Kievului, principala putere ortodoxã din usia, îºi mutã sediul acolo.
Sub Ivan al III-lea, spre sfârºitul secolului al XV-lea, s-au luat primele mãsuri prin ire dominaþia crescândã a Moscovei a fost asociatã cu un nou concept despre stat, ºi mai lãreþ decât cel cu care era asociatã moºtenirea dinasticã. Cu puþin înainte ca Moscova i înceteze, în sfârºit, a mai recunoaºte suveranitatea mongolilor, în 1480, Ivan se însãtoreºte cu Sofia Paleologos, nepoatã a ultimului împãrat bizantin, instituind o curte Dmptuoasã, unde funcþiona un ceremonial magnific, dupã modelul bizantin. Ivan ispândi zvonul cã însemnele imperiale ºi coroana i-au fost conferite lui Vladimir lonomahul al Kievului de cãtre Constantin Monomahul (împãrat bizantin, 1042-1055), romovând astfel retrospectiv Kievul la statut de imperiu; prin Kiev, Moscova a pretins ã este moºtenitoarea unei succesiuni imperiale care ajungea pânã la August. Aceastã reare post-factum a unei genealogii glorioase a atins punctul culminant atunci când înãrul Ivan al IV-lea a fost încoronat þar în 1547. „Inventarea tradiþiei" sugera cã loscova avea dreptul legitim sã revendice toate teritoriile stãpânite cândva de vreunul intre prinþii Rusiei.
Cãderea Bizanþului în faþa otomanilor în 1453 a dat acestor pretenþii o coloraturã eligioasã - din nou în retrospectivã. Nu cu mult timp în urmã, în 1439, la Conciliul de a Florenþa, Biserica Ortodoxã Greacã fusese de acord sã se uneascã cu Roma, miºcare espinsã de statul moscovit ca ereticã. Cucerirea Bizanþului de cãtre necredincioºi putea i astfel interpretatã ca o pedeapsã a lui Dumnezeu pentru apostazia Bisericii sale. lespectiva interpretare nu a fost formulatã imediat de Moscova - dar, când s-a fãcut tuzitã, ea a implicat un rol mãreþ pentru Biserica Rusiei, singura Bisericã Ortodoxã lesubjugatã de islam - cinste care putea fi interpretatã, în mod plauzibil, ca o rãsplatã >entru credinþã ºi ca o garanþie a deosebitei bunãvoinþe a lui Dumnezeu.

Aceste moºteniri seculare ºi religioase s-au amestecat pentru a genera legenda „Moscovei, A Treia Romã", expusã cu o fervoare deosebitã în epistolele cãlugãrului Filofei de Pskov. El i-a scris lui Ivan al III-lea în 1500 sau 1501 : „Biserica de acum a celei de a treia noi Rome a Imperiului Vostru suveran: Sfânta Bisericã Catolicã [sobornaiã] Apostolicã... strãluceºte în întregul univers mai puternic decât soarele. ªi sã fie ºtiut de Luminãþia Voastrã, o, cucernice Þar, cã toate imperiile de credinþã creºtinã ortodoxã s-au reunit în unicul Vostru Imperiu. Sunteþi singurul împãrat al tuturor creºtinilor din întregul univers... Cãci douã Rome s-au prãbuºit, dar A Treia rezistã ºi o a patra nu va mai exista"4.
în primii ani de domnie ai lui Ivan al IV-lea, aceste variate mituri despre origini au fost adunate ºi sistematizate de cãtre prelatul sãu principal, mitropolitul Macarie; ele combinã subiecte bisericeºti, dinastice ºi teritoriale ºi se referã la o moºtenire imperialã. Mitropolitul a compilat douã importante volume de texte, asemãnãtoare în unele privinþe cu colecþiile de documente justificatoare alcãtuite de împãraþii chinezi: Marele Minei (Velikie Ceti-Minei) ºi Cartea treptelor genealogiei imperiale (Stepennaia kniga þarskogo rodosloviiã). Prima include vieþile sfinþilor, hotãrâri ale conciliilor bisericeºti, predici, epistole (printre care ºi cele ale lui Filofei) ºi documente istorice prezentate astfel încât sã poatã fi citite în fiecare zi a anului. Ele au fost selectate ºi aranjate pentru a demonstra cã scopul lui Dumnezeu, de la Creaþie începând, a fost sã fondeze pe pãmânt un imperiu cu adevãrat creºtin ºi cã pãmântul Rusiei era acum chemat sã împlineascã acest scop. Conducãtorul sãu era, „oriunde sub bolta cerului, singurul Þar creºtin urcat pe sfântul tron al lui Dumnezeu, al sfintei Biserici apostolice, în locul [tronurilor] Romei ºi Constantinopolului, în oraºul salvat de Dumnezeu, Moscova".

Aceste texte au fost confirmate ºi un mare numãr de sfinþi locali au fost canonizaþi în douã concilii biserice ºti, în 1547 ºi 1549, pentru a atesta atât unitatea Bisericii Moscovite, cât ºi caracterul ei sacru, stabilit în mod divin. Un istoric 1-a numit pe Macarie „unificatorul Bisericii Ruse"5.
Cartea treptelor evoca o tradiþie secularã pentru a o întãri pe cea religioasã: era o prezentare a „prealuminaþilor purtãtori de sceptru, unºi de Dumnezeu, care au condus cu pioºenie pãmântul rusesc". Lista era foarte selectivã: ignora pretenþiile asupra Kievului ale unor succesori rivali, ca Lituania ºi Novgorodul, precum ºi ramurile tinere ale dinastiei Rurik ºi Hoarda de Aur, dar scotea în evidenþã moºtenirea Bizanþului, aºa cum îi stãtea bine unei misiuni imperiale care se baza pe creºtinismul ortodox6.
Pânã sã începapã campania sa împotriva Kazanului ºi apoi împotriva Hanatului Astrahanului (1556), Ivan al IV-lea a fost încurajat de o viziune exaltatã asupra misiunii sale pe pãmânt, pe care a folosit-o pentru a adãuga o nouã trãsãturã modestelor pretenþii de diplomaþie de stepã. Deºi nu a susþinut niciodatã în mod explicit teoria celei de „A Treia Rome" pentru a-ºi justifica agresiunea, Ivan a folosit eficient o serie de argumente eclectice : cã Hanatul Kazanului recunoscuse suveranitatea Moscovei ºi dreptul Moscovei de a pretinde cã este succesoarea Hoardei de Aur, cã Hanatul Kazanului era un vechi patrimoniu al dinastiei Rurik ºi parte din teritoriul Rusiei „din Antichitate", cã trebuia menþinutã pacea ºi trebuia pus capãt dezordinii ºi cã era datoria sa de monarh creºtin sã lichideze stãpânirea necredincioºilor7.
Problema era cã variatele aspecte ale acestei ideologii imperiale nu prea erau compatibile. Este greu de înþeles de ce un împãrat creºtin revendica moºtenirea unui conducãtor pãgân. Dupã cum comenteazã Michael Cherniavsky, cele douã imagini -

;ea a unui basileus ºi aceea a unui han - nu s-au contopit niciodatã cu adevãrat, ci i existat separat... într-o stare de tensiune". „Dacã imaginea basileus-ului era aceea a ii conducãtor ortodox pios, care-ºi duce poporul creºtin spre mântuire, imaginea wlui a fost probabil pãstratã în ideea de conducãtor rus, cuceritor al Rusiei ºi al jorului sãu, care nu dã socotealã nimãnui. Dacã basileus îl denumea pe þarul sfânt, pe :1 mai blând» (tiºaiºii) þar, aflat într-o uniune spiritualã cu turma sa, hanul reprezenta >babil statul absolut secularizat, arbitrar prin separarea lui de supuºi."8 Aceastã ibivalenþã a fost viu exemplificatã de personalitatea lui Ivan cel Groaznic ºi avea sã rsiste secole de-a rândul.
Au existat ºi alte contradicþii. A cuprins conducerea ecumenicã, proclamatã de Dscova, întreaga lume a creºtinismului ortodox, inclusiv Balcanii ºi Constantinopolul, i s-a limitat doar la teritoriile Rusiei (Rus')? Dupã cum vom vedea, atunci când, în ;olul al XVII-lea, un prelat energic a susþinut primul punct de vedere în detrimentul lui de-al doilea, el a determinat o schismã nimicitoare. ªi dacã Moscova pretindea cã :e un imperiu universal, atunci cum de se identifica atât de bine cu un singur popor, >ii, oricât de general ar fi definitã naþionalitatea lor? Nici aceastã ambiguitate nu avea fie soluþionatã pe deplin. ªi, în sfârºit, într-un imperiu deopotrivã spiritual ºi secular, putea oare realiza un parteneriat perfect între Stat ºi Bisericã sau, dacã nu, care avea
fie partenerul dominant? Þarii, care probabil se temeau cã au acordat prea multe ;pturi Bisericii, n-au inclus niciodatã argumentul celei de „A Treia Rome" în arsenalul • diplomatic: el a rãmas doar o puternicã idee culturalã ºi religioasã, existentã în întenþiilor lor la dominaþia imperialã.
, Practica Imperiului
•icare a fost teoria despre Imperiul Rus, multe dintre dificultãþile sale practice au fost zuliarul imensitãþii ºi diversitãþii lui ºi al statutului sãu hibrid de imperiu asiatic ºi mare itere europeanã. Apariþia unui asemenea regat nu a fost fãrã precedent în istorie. Unele ntre cele mai mari imperii au fost create de o putere perifericã, ce se gãsea la marginea iui þinut locuit: sã ne gândim la Macedonia ºi mai apoi la Roma, aflate la marginea mii elene, la mongolii din estul Asiei sau la otomanii din Orientul Mijlociu. Asemenea iþe împrumutã tehnici ºi obiceiuri de la vecinii lor mai avansaþi ºi apoi îºi folosesc opria structurã socialã relativ primitivã, agresivã, pentru a obþine dominaþia. Aºa a ocedat ºi Rusia. Totuºi, în ciuda succeselor ei considerabile din secolul al XVI-lea ºi mã în secolul al XVIII-lea, ea nu a reuºit sã obþinã dominaþia în adevãratul sens al ivântului, nici mãcar asupra Europei

Centrale ºi de Rãsãrit. ªi s-a pomenit faþã în faþã i o civilizaþie europeanã care a continuat sã se dezvolte rapid, în parte stimulatã de istenþa Rusiei.
Imperiile asiatice erau obiºnuite sã-ºi exercite suzeranitatea asupra unor nenumãrate •upuri etnice, pe care le dominau cu ajutorul unei aristocraþii imperiale multietnice, le ipozitau exploatând „rãspunderea reciprocã" a comunitãþilor locale, le ofereau o culturã o limbã imperialã elevatã pentru a-ºi integra elitele, dar le lãsau în mare mãsurã sã se :scurce singure, cu condiþia sã fie supuse. John Kautsky a numit asemenea imperii grupãri de societãþi agrare, care, rãmânând independente unele faþã de altele, sunt pate rlp o alfa societate, aristnr.ratia nrin fantul r.ã sunt exoloatate de aceasta...

Ceea ce-i separã, în general, pe aristocraþi de þãrani sunt diferenþele culturale, care sunt vaste, incluzând diferenþa de limbã ºi de religie, uneori ºi de rasã. Ei constituie - în mult mai mare mãsurã decât clasele britanice de sus ºi de jos, cãrora Disraeli le-a aplicat termenul - «douã naþiuni», deºi cuvântul «naþiune», cu conotaþiile lui moderne, nu li se potriveºte cu adevãrat"9, în majoritatea privinþelor, Rusia a rãmas un astfel de imperiu pânã la începutul secolului XX.
Stilul imperial asiatic implica o uriaºã prãpastie între elite ºi mase. în schimb, în Europa, între secolele al XVI-lea ºi al XlX-lea, statele au mers pe calea integrãrii maselor în naþiune; ele s-au cristalizat adesea în jurul curþilor regale, armatele lor au devenit mai mari ºi mai bine înzestrate, li s-a dezvoltat economia, iar limba fiecãrui stat s-a format în acea perioadã din nenumãratele dialecte locale.
Rusia oscila stângaci între aceste douã medii politice : puterea ei birocraticã era încã în mare mãsurã asiaticã, în timp ce cultura devenea europeanã. Dacã dorea sã rãmânã imperiu, nu avea altã posibilitate decât sã ajungã o mare putere europeanã, cãci nu existau bariere naturale care s-o protejeze de vecinii din Apus. Dar pentru a ajunge o mare putere europeanã, ea a trebuit sã plãteascã un preþ mare: începând cu secolul al XVII-lea, cultura elevatã pe care a oferit-o diferitelor ei popoare nu a fost, de exemplu, ca aceea a Chinei, generatã intern, ci a fost împrumutatã din exterior, dintr-o culturã ºi un mod de viaþã pe care Rusia a trebuit sã le imite pentru a putea concura cu puterile europene. Aceasta înseamnã cã tradiþiile ei imperiale au ajuns în conflict cu poporul de la care imperiul îºi luase numele ºi cu propriile tradiþii de stat anterioare. Tensiunile astfel create au devenit deosebit de acute la sfârºitul secolului al XlX-lea, când europenizarea Rusiei a fãcut paºi mari, iar alte state europene au devenit naþiuni.
Stepele
în partea asiaticã a imperiului, asimilarea de noi teritorii a fost relativ simplã. Expansiunea începea cu instigarea la dezbinare în societatea-þintã ºi cu seducerea elitelor nemulþumite, o sarcinã nu prea grea atunci când - vezi cazul Kazanului ºi al Astrahanului - acestea erau confederaþii de clanuri cu o istorie nomadã. Schimbarea alianþelor fãcea parte din textura diplomaþiei ºi a agresiunilor în stepã. O datã cucerirea terminatã, urma o fazã de represiune nemiloasã a oricãrei rezistenþe indigene, pentru a nu rãmâne nici o umbrã de îndoialã în privinþa identitãþii noului stãpân. Astfel, în fostul Hanat al Kazanului, revoltele ceremizilor din 1570-1572 ºi cele ale tãtarilor, din 1581-1584, au fost înãbuºite cu cruzime. Kazanul a fost transformat într-un oraº rusesc, cu o catedralã ortodoxã care îi domina cerul, servitorilor ruºi li s-a dat pãmânt în regiune, iar þãranii ruºi (adesea foºti soldaþi) au fost încurajaþi sã se stabileascã acolo. Au fost atraºi ºi negustorii ruºi, gata sã profite de noile avantaje comerciale apãrute ca urmare a stãpânirii întregului curs al fluviului Volga. Popoarelor indigene li s-a interzis sã poarte armã. Pentru a împiedica alianþa lor cu nomazi de dincolo de graniþã ºi pentru apãrarea împotriva altor raiduri din partea tãtarilor din Crimeea ºi a tãtarilor nogai din sud ºi est, a fost înãlþat un sistem de fortãreþe, întreaga regiune proaspãt asimilatã a fost pusã sub conducerea unor guvernatori militari (voevodî).
Dupã ce a trecut pericolul iminent al unei rebeliuni ºi al reînceperii rãzboiului, conducãtorii moscoviþi au avut grijã sa-ºi exercite autoritatea în aºa fel încât sã nu

irbe în mod inutil obiceiurile, legile ºi religia popoarelor cucerite. Scopul final a fost deauna integrarea fermã a noilor teritorii ºi popoare în imperiu, dar mijloacele iite pentru atingerea acestui þel au fost

variate ºi pragmatice, îlitele erau cooptate acolo unde acest lucru era rentabil: astfel, nobilimea rusã i-a illat pe proprietarii de pãmânturi tãtari musulmani, dar nu ºi pe conducãtorii tribali ipoarelor animiste - ceremizi, ciuvaºi, votiaci, mordvini -, fiindcã statutul, credinþele iodul lor de viaþã erau mult prea diferite. Nobilii tãtari au fost încurajaþi sã se 'ertească la ortodoxism - ºi unii dintre ei chiar s-au convertit -, dar, cel puþin la put, nu li s-a cerut s-o facã. Deoarece, cu timpul, unii dintre ei au primit þărani ruºi amantul lor, aceastã toleranþã a avut rezultatul paradoxal cã, într-un imperiu care se .ndea a fi creºtin ortodox, ruºii ortodocºi au devenit iobagii musulmanilor ne-ruºi. în îºi timp, popoarele indigene erau ferite de iobãgie: li se garanta statutul de iasak, ã plãtitori de bir, ale cãror bunuri ºi mod de viaþã rãmâneau neatinse, cu condiþia i plãtească dãrile. Nimic nu indicã cu mai multã claritate faptul cã nevoile imperiului .cest caz, impozitele ºi asimilarea paºnicã) erau mult mai importante decât supunerea ;ioasã ºi naþionalã, deºi statul moscovit îºi baza extravagantele pretenþii imperiale pe ;ie ºi naþionalitate. La începutul secolului al XVII-lea, bazinul Volgãi avea ceea ce putea numi o demografie „în formã de ceapã", cu relativ puþini ruºi în pãturile ale de sus ºi de jos ºi cu un numãr mare de popoare indigene la mijloc. Dupã aceea, autoritãþile au asimilat treptat teritoriul ºi popoarele în structura îriului, dând înapoi ori de câte ori mãsurile integratoare provocau o rezistenþã roporþionatã. La începutul secolului al XVIII-lea, nobililor tãtari li s-a cerut sã :ã la ortodoxism, fiind ameninþaþi cã altfel îºi vor pierde statutul, în timp ce popoarele k au început sã fie recrutate pentru a face serviciu militar ºi sã fie obligate la plata azitelor în funcþie de numãrul de locuitori, ca ºi vecinii lor ruºi. Dupã rãscoala lui aciov (care a demonstrat cã ruºii ºi ne-ruºii se opuneau imperiului în acelaºi fel ºi, mult sau mai puþin, din acelaºi motive), întreaga regiune a fost asimilatã la -creata structurã imperialã, alcãtuitã din gubernii (unitãþi administrative cu >pulaþie de aproximativ 200-300.000 de oameni) ºi judeþe (uezdî - unitãþi simi-, de 20-30.000 de oameni), fiecare având propriile grupuri de nobili ca nucleu al ei conducãtoare locale. Din când în când, se lansau campanii de convertire a jarelor indigene la ortodoxie, dar se renunþa la ele ori de câte ori apãreau semne cã provoca mari tulburãri. Regiunea Volgãi a devenit un prototip : metodele încercate întâi acolo - integrare administrativã ºi economicã, urmatã de integrare culturalã ºi ;ioasã - erau apoi aplicate ºi în alte regiuni ale imperiului10. Cucerirea bazinului Volga-Kama, act de o mare importanþã, s-a dovedit a fi punctul lecare al celei mai spectaculoase acþiuni de expansiune : pãtrunderea ºi stabilirea în :ria ºi în Extremul Orient, pânã la Oceanul Pacific. Acest proces, deºi a avut sprijinul •muirii ruseºti, s-a realizat fãrã intervenþia ei directã. Imboldul a venit din partea îtorilor, a vânãtorilor de blãnuri ºi a negustorilor, interesaþi de extinderea comerþului ilãnuri, ºi din partea rasei seminomade de ruºi, cazacii.

Cazacii erau vânãtori ºi tâlhari, cãlãreþi ºi crescãtori de vite, care rãtãceau prin þara ãnui - aºa-zisul „þinut sãlbatic" -, un teritoriu între statul moscovit, Polonia, Lituania, eriul Otoman ºi hanatele care luaserã locul Hoardei de Aur. Ei se obiºnuiserã cu a asprã, plinã de riscuri a stepei, formau alianþe militare ºi dobândiserã deprinderile : tãtarilor le aduseserã mult succes în secolele precedente, cum ar fi nãvãlirile ºi

jaful. Chiar numele lor era tãtar ºi însemna „oameni liberi". Dispreþuiau agricultura stabilã, considerând-o sub demnitatea lor ºi, în orice caz, inutilã într-un teritoriu atât de vulnerabil. Dar erau gata sã se angajeze la orice stãpân dispus sã le ofere condiþii avantajoase, pentru a acþiona ca patrule ºi ca trupe de apãrare la frontierã.

Cazacii practicau un amestec de atitudine autoritarã nemiloasã ºi democraþie primitivã, caracteristicã celor care locuiesc într-un mediu nesigur ºi care, pentru a supravieþui, depind cu totul unii de alþii. Fiecare grup de aproximativ o sutã de oameni avea întâlniri periodice ale sfatului rãzboinicilor (krug), unde se acordau drepturi de vânãtoare ºi de pescuit, se luau hotãrâri în privinþa campaniilor, a împãrþirii prãzii de rãzboi ºi a serviciului în slujba puterilor suverane. Când era necesar, alegeau un hatman sau „ºef" (numit hetman de cãtre cazacii zaporojeni de pe Nipru), pentru a-i conduce : o datã ales, cuvântul sãu era lege în timpul luptei.

Cazacii erau indispensabili atât pentru expansiunea imperialã, cât ºi pentru apãrarea frontierelor, dar erau aliaþi cu douã feþe, capabili sã se întoarcã împotriva celor care-i plãteau, dacã erau nemulþumiþi

de ei, sã atace ºi sã prade populaþii paºnice ; modul lor de viaþã, preþioasa slobozenie (volnost) ofereau iobagilor ºi celor care plãteau bir þarului o alternativã tentantã, într-un fel, erau un grup etnic rus diferit, embrionul unei potenþiale naþiuni ruse, cu o structurã socialã total diferitã. Este semnificativ faptul cã, adeseori, bande criminale adoptau obiceiuri cãzãceºti, organizându-se în arteluri, care luau hotãrâri împreunã, îºi împãrþeau prada ºi respectau un cod strict de comportament - care, însã, în cazul lor excludea orice colaborare cu statul. Acest lucru a fãcut ca lumea crimei din Rusia sã fie remarcabil de tenace ºi durabilã, în ciuda numeroaselor schimbãri de regim, pânã spre sfârºitul secolului XX11.

în timpul marii perioade de expansiune, pe la sfârºitul secolului al XVI-lea ºi începutul secolului al XVII-lea, Imperiul Moscovit/Rus a avut multe lucruri în comun cu Imperiul Spaniol, în ambele cazuri, o þarã militant creºtinã i-a cucerit pe musulmanii aflaþi pe un teritoriu considerat a fi teritoriul ei primordial ºi ºi-a continuat avântul cuceritor, pentru a pune stãpânire pe un imperiu imens ºi îndepãrtat. Agenþii principali ai expansiunii, cazacii ºi conchistadorii, nu se deosebeau în spirit. Ambele þãri se caracterizau printr-un amestec de autocraþie, cu trupe intrepide, hotãrâte, care se îndeletniceau cu jaful, ºi credinþã intolerantã, caracteristicã celor care luau parte la cruciade. Bineînþeles cã existau ºi diferenþe importante: Imperiul Rus, întinzându-se pe uscat, era mai la îndemânã, ajungeai mai uºor la el; în acelaºi timp, era mai vulnerabil faþã de invazia vecinilor ostili. Chiar mai important, poate, ruºii nu aveau niºte Pirinei care sã-i protejeze de ambiþiile altor puteri europene. Aceste împrejurãri au fãcut ca imperialismul rus sã manifeste un grad de precauþie ºi de pragmatism de care Spania n-a fãcut uz.

Siberia

Ca ºi în Spania, ocârmuirea a aprobat extinderea imperiului, dar cei care au impulsionat-o, care au luat deciziile importante, transformând adesea ordinele de apãrare în campanii de cucerire au fost pionierii aflaþi la frontiere, în cazul Siberiei, iniþiativa de a aduna laolaltã negustori, administratori ºi rãzboinici, în efortul concertat de a realiza expansiunea teritorialã ºi economicã, a aparþinut unei singure familii de antreprenori. Familia Stroganov, care ani de zile beneficiase de un monopol oficial asupra afacerilor foarte profitabile cu blãnuri ºi asupra exploatãrii minelor de sare, a angajat o armatã de

:aci de pe Don, condusã de hatmanul Ermak, care sã-i protejeze activitatea de raidurile mlui Siberiei [de Vest]. Ermak transformã apãrarea în atac ºi, în 1581-1582, reuºeºte ocupe capitala hanului, aflatã pe cursul inferior al râului Irtîº.

S-a creat astfel o cale de pãtrundere în taiga ºi în tundrã, care a rãmas deschisã itr-un capãt în altul al Siberiei. Popoarele din acest imens teritoriu erau primitive ºi b organizate, fãrã structuri de stat: uneori se opuneau cu îndârjire invadatorilor din st, dar erau învinse cu uºurinþã, chiar ºi atunci când erau numeric superioare, lipamentul lor militar ºi organizarea fiind rudimentare.

Lãsând în urma lor fortãreþe (ostroghî) la importante treceri de râuri, pentru a-ºi nsolida înaintarea, pionierii cazaci au ajuns pânã la Oceanul Pacific în 1639 ºi, în 48, au pus bazele portului Ohotsk. De aceea, ruºilor care înaintau li s-a pãrut fondatã îtenþia cã sunt urmaºii Hoardei de Aur, adãugând-o la pretenþiile lor etnice ºi imperiale, ja existente, pe care le aveau în Europa. Dominaþia propriu-zisã asupra teritoriului a it însã fragmentarã. Primii care au venit au fost jefuitorii, vânãtorii ºi negustorii, atraºi

bogãþia legendarã a teritoriului; ulterior, ocârmuirea a improvizat o colonizare tgilã, trimiþând acolo soldaþi, membri ai clerului, funcþionari ºi o mânã de þãrani :olonizaþi. Colonizarea spontanã a þãranilor a jucat un rol minor, pentru cã distanþa ºi ricolele îi descurajau pe cei mai mulþi - cu excepþia celor foarte curajoºi12.

Ocuparea Siberiei oferã un prim exemplu de trãsãturã caracteristicã a imperialismului ºese: tendinþa de a se extinde ºi de a ocupa un spaþiu pe care poate sã-l domine, pentru jreîntâmpina un posibil pericol. Ea demonstreazã cã pentru ruºi, ideea de graniþã este ga ºi proteicã, modelatã fiind de concentrarea de forþe la graniþele existente la un oment dat. Expansiunea încetează numai când Rusia

dã peste o altã putere în stare sã-i igure o rezistenþa eficientã ºi o graniþã stabilã ºi clar trasatã; atunci relaþiile pot fi ibilite pe cale diplomaticã ºi nu militarã. De obicei Rusia a respectat astfel de graniþe, sputându-le numai când cealaltã parte pãrea cã nu le mai poate garanta. Aceste tendinþe i conferit imperialismului rusesc un paradoxal aer de agresiune combinat cu prudenþã.

în Extremul Orient, China a fost atât un obstacol în calea înaintãrii Rusiei, cât ºi o fluenþã stabilizatoare. Dupã o perioadã de conflict tarã urmãri clare, ruºii au semnat cu linezii Tratatul de la Nercinsk (1689), prin care au stabilit o graniþã comunã, care a irat aproape douã secole, înspre nord, unde nu exista o asemenea putere care sã le frâneze ºi sã le modeleze avântul, nici chiar Pacificul nu a reprezentat o barierã de îînlãturat: expansiunea ruºilor a continuat pânã în Alaska ºi apoi in josul coastei ;cidentale a Americiî de Nord. Puþini coloniºti s-au stabilit însã acolo ºi stãpânirea ritoriului nu a fost de duratã.

Conºtient cã distanþele erau mari ºi cã situaþia coloniºtilor ruºi împrãºtiaþi prin iberia era periculoasã, ocârmuirea moscovitã a dus faþã de bãºtinaºi o politicã pragma-cã, asemãnãtoare aceleia încercate deja pe Volga: a început prin a organiza un control ; necontestat, folosind la nevoie metode dure ºi violente, lãsând apoi popoarele bãºtinaºe i-ºi continue, pe cât posibil, modul lor tradiþional de viaþã, cu condiþia sã plãteascã în iod regulat bir, sub formã de blãnuri (iasak). Voievozii erau sfãtuiþi sã le trateze „cu idulgenþã ºi bunãvoinþã ºi sã nu adune birul cu forþa"13. Totuºi, conducãtorii clanurilor triburilor siberiene trebuiau confirmaþi în funcþii, deºi, spre deosebire de tãtari, nici nul dintre ei nu a fost asimilat de nobilimea rusã, deoarece felul lor de viaþã era ansiderat prea diferit.

în practicã, o asemenea toleranþã intenþionatã era greu de menþinut. Deseori izbucneau certuri între ruºi ºi bãºtinaºi. Uneori, funcþionarii ruºi luau ostateci pentru a fi siguri cã bãºtinaºii vor plãti iasak-u\; alteori, cu sau fãrã intenþie, încãlcau drepturile de vânãtoare ale bãºtinaºilor sau drumurile tradiþionale ale pãstorilor erau blocate de noi aºezãri de þãrani. Un conflict putea' izbucni din oricare dintre aceste motive ºi atunci ruºii îºi foloseau armamentul superior pentru a restabili ordinea, aºa cum o concepeau ei14.

Siberia a dat ruºilor un simþ liniºtitor al spaþiului, întinderile ei imense reprezentau un fel de confirmare geopoliticã a noþiunii de imperiu universal, în acelaºi timp, imensele ei resurse materiale nu au fost niciodatã exploatate cum trebuie. Siberia ilustreazã excelent modul în care era condus imperiul: pentru menþinerea statutului de mare putere ºi nu din considerente economice. Sursa principalã de bogãþie - evident, blãnurile - a fost exploatatã fãrã milã, în folosul negustorilor ºi al vistieriei, fãrã nici o intenþie de a reface numãrul de animale, aºa încât, la începutul secolului al XVIII-lea, aceastã sursã a început sã se diminueze, din cauza proastei administrãri. Potenþialul agricol al Sudului ºi al Vestului a rãmas aproape complet neutilizat, pânã spre sfârºitul secolului al XlX-lea. Bogãþiile minerale, în ciuda numeroaselor expediþii geologice, au fost foarte puþin exploatate pânã în secolul XX.

Desigur, au existat greutãþi mari în privinþa transportului, dar ele nu au împiedicat regimul sã folosească Siberia ca loc în care pot fi zvârliþi indezirabilii imperiului, criminalii, cei persecutaþi, care erau duºi cu miile prin nesfârºitele sale întinderi, la locurile lor de detenþie, în lagãre de condamnaþi sau într-un exil administrativ. Unii dintre ei lucrau în ocne sau în mine de argint, dar, ca o ironie a sorþii, cei mai educaþi îºi gãseau câteodatã de lucru obþinând posturi oficiale: la o asemenea distanþã nu era considerat un pericol ca ei sã fie în slujba þarului, pe care se presupunea cã încercaserã sã-1 submineze ! Astfel, Siberia a devenit mai curând un mijloc de întãrire a siguranþei interne, decât o mare sursã de dezvoltare economicã.

Stepele din Est ºi Sud

Includerea în imperiu a Eurasiei de Nord i-a lãsat pe ruºi cu un flanc vulnerabil spre sud - o graniþã lungã ºi instabilã, unde stepa era întinsã ºi expusã invaziilor. Au aplicat tehnicile pe care le folosiserã mai întâi în regiunea Volgãi, construind un ºir de fortificaþii din Uralii de Sud pânã în Altai, locuite de patrule de cazaci ºi þãrani înarmaþi, care apãrau liniile de comunicare de atacurile inamice15. Þãranii ºi soldaþii erau greu de deosebit, deoarece, în acest mediu aspru, în care arta rãzboiului ºi cea a

agriculturii erau la fel de necesare pentru supravieþuire, fiecare grup împrumutase, fãrã sã vrea, din trãsãturile caracteristice celuilalt.
Deoarece aici problemele se prezentau la o scarã incomparabil mai mare decât pe Volga, aceastã metodã nu putea garanta protecþia teritoriului, astfel încât, în cele din urmã, ruºii le-au rezolvat recurgând la singura soluþie pe care o aveau la dispoziþie : au încercuit zona ºi au înãbuºit conflictele extinzându-se spre sud ºi spre est, prin deºert, spre hanatele oazelor din Asia Centralã, ºi construind un ºir de fortãreþe ºi redute independente, pe mãsurã ce înaintau, în timpul acestei expansiuni, i-au întâlnit pe rând pe baºkirii semisedentari ºi seminomazi, pe nomazii nogai ºi calmuci, apoi pe kazahi. în fiecare etapã, ruºii începeau prin aplicarea tehnicii folosite cu succes împotriva Kazanului: exploatau certurile existente în confederaþiile tribale si atrãgeau unele triburi
RUSIA. .POPOR ªI IMPERIU, 1552-1917
-o vasalitate care mai apoi era interpretatã ca supunere pe termen lung. Dupã care t loc o campanie de pedepsire a celor care le violau suveranitatea, urmatã de atragerea oarelor indigene în slujba permanentã a þarului, uneori sub forma unor regimente nale în cadrul armatei ruse, aºa cum au procedat britanicii cu nepalezii. Pentru a-ºi ura sprijinul lor, Rusia ba îi amenin þa, ba le oferea privilegii comerciale16. Duºmanii cei mai persistenþi ºi mai de temut ai Rusiei în timpul acestor confruntãri tepã au fost, în Sud, tãtarii din Crimeea. Aceºtia aveau mobilitatea ºi ferocitatea icteristicã nomazilor, dar ºi un nivel relativ ridicat de civilizaþie ; în acelaºi timp, se urau de sprijinul unei mari puteri, Imperiul Otoman, întrucât comerþul cu sclavi rezenta baza economiei lor, fãceau adesea raiduri spre nord, în direcþia Moscovei: 571 au jefuit chiar oraºul17. Ruºii, limitaþi la pãdurile, mlaºtinile ºi terenurile sãrace Nord, erau obligaþi sã stea de o parte ºi sã vadã cum întinsele spaþii fertile ale stepelor tice, la nord de Marea Neagrã, rãmâneau subpopulate ºi aproape deloc cultivate, din za atacurilor distrugãtoare ale tãtarilor aflaþi în fortãreþele lor din Crimeea. Pânã spre sfârºitul secolului al XVII-lea, ocârmuirea rusã nu s-a simþit niciodatã tul de puternicã pentru a-i înfrunta pe tãtarii Crimeii. Când, în sfârºit, a fãcut-o, a impinat obstacole uriaºe. Sutele de kilometri de stepã deschisã, un teren de vânãtoare îl pentru cavaleria nogailor ºi tãtarilor, s-au dovedit a fi un coºmar pentru infanterie rtilerie, atunci când .u încercat sã-1 strãbatã. Neputându-se baza pe aprovizionarea cu nente în câmpiile arse de soare, armata rusã a trebuit sã ia cu sine un imens convoi provizii ºi, în plus, sã care ºi nutreþul necesar animalelor de tracþiune. Un ºir întreg campanii ruseºti au eºuat din cauza acestor dificultãþi, uneori dupã un succes iniþial urajator. în 1689, trupele prinþului Vasili Goliþîn au atins istmul pe care se afla tãrcata Perekop, dar au fost nevoite sã renunþe la asediu pentru cã îºi terminaserã deja oape toate proviziile, în 1696, Petru I a cucerit fortul Azov, dar a fost ºi el obligat sã-1 ãseascã dupã câþiva ani, din motive asemãnãtoare, în 1736, generalul Miinnich a ºit sã strãpungã zidurile Perekop-ului, dar a trebuit sã se retragã fãrã sã-1 captureze, >arece rãmãsese fãrã mâncare ºi fãrã apã: tãtarii, prevãzãtori, îºi arseserã grânarele Hrãviserã fântânile18.
Pânã la sfârºitul secolului al XVIII-lea, pentru a-ºi proteja teritoriul, Rusia a continuat se bazeze pe ºiruri lungi de forturi în stepã, legate printr-un sistem complicat de analizare, conectat la rezervele aflate în apropiere de Kiev. Aproape un sfert din natã era staþionatã în fortificaþii sau în spatele lor, pentru a preveni raidurile de ralerie - dar, în ciuda amplei desfãºurări de forþe, cu greu reuºea sã facã acest lucru, terea nobilimii care servea în armatã asupra iobagilor era justificatã, în mare parte, de 'pia de a asigura prezenþa unor efective în aceste fortificaþii19. In cele din urmã, ruºii au reuºit sã-i învingã pe tãtarii din Crimeea folosind strategia de stepã, consfinþitã de vreme, recurgând la diplomaþie ºi presiune militarã pentru a slãbi legãturile cu Imperiul Otoman ºi pentru a-ºi atrage de partea lor câþiva dintre sãli, cum ar fi clanurile de nogai. Cu ajutorul lor, armata rusã a reuºit sã invadeze imeea în 1771. Ea a declarat hanatul protectorat rusesc ºi apoi, doisprezece ani mai ziu, a anulat hotãrârea ºi a inclus teritoriul direct în imperiu, înlocuindu-1 pe han cu guvernator rus. Murzî (nobilii) tãtari care puteau aduce dovezi cã titlurile lor sunt ;itime au fost absorbiþi de nobilimea imperialã, iar þãranilor li s-a confirmat proprietatea ipra pãmântului ºi statutul de oameni liberi. Autoritãþilor religioase musulmane li s-a rmis sã-si castreze proprietãþile (waaf) si statutul lor tradiþional20.

Din punctul de vedere al ruºilor, aceastã politicã a fost încununatã de succes : nu a avut loc nici o rãscoalã tãtarã importantã împotriva dominaþiei lor. Dar preþul plãtit - de cãtre tãtari - a fost mare: mulþi dintre ei au emigrat în Imperiul Otoman, lãsându-ºi pãmânturile, ocupate imediat de þãrani ruºi ºi de alþi coloniºti. Treptat, tãtarii au devenit o minoritate acolo unde, altãdatã, fusese propriul lor regat. S-a dovedit apoi cã mulþi musulmani au preferat sã emigreze, dacã au avut ocazia, decât sã îndure o dominaþie strãinã, creºtinã. Acelaºi lucru avea sã se întâmple mai târziu în Caucaz, provocând ura ºi amãrãciunea care au transformat graniþa Rusiei din acea regiune într-o sursã permanentã de potenþialã slãbiciune.
Victoria din Crimeea a înlãturat orice obstacol din calea armatelor ruseºti, care urmãreau sã-ºi consolideze superioritatea crescândã faþã de Imperiul Otoman pe întreaga coastã nordicã a Mãrii Negre, superioritate pe care au dovedit-o treptat, într-o serie de rãzboaie purtate între anii 1760 ºi 1790. Aceste cuceriri au fost de o importanþã strategicã ºi economicã fundamentalã. Rusia a reuºit, în sfârºit, sã depãºeascã graniþele modestului sãu þinut împãdurit ºi sã exploateze în siguranþã bogatele pãmânturi ale stepei, la care râvnise atât de mult poporul sãu. Agricultorii au reuºit sã le exploateze mult mai bine decât negustorii de sclavi ºi, în timpul secolului al XlX-lea, cerealele cultivate acolo au devenit baza comercialã a imperiului. [Vezi partea a Il-a, capitolul 3.]
Caucazul
Stãpânirea asupra bazinului Volgãi ºi a stepelor pontice au implicat, în mod inevitabil, Rusia în politica transcaucazianã, din motive care au fost expuse pe scurt de generalul Rostislav Fadeev în anii 1850.
„Stãpânirea Mãrii Negre ºi a Mãrii Caspice - sau, in extremii, neutralitatea acestor mãri - este vitalã pentru întreaga jumãtate de sud a Rusiei, de la Oka la Crimeea, zonã în care se concentreazã tot mai mult principala putere, materialã ºi personalã, a imperiului... Dacã orizonturile Rusiei s-ar termina pe vârfurile înzãpezite ale lanþului Caucaz, atunci întreaga jumãtate de vest a continentului asiatic s-ar afla în afara sferei noastre de influenþã - ºi, datã fiind actuala slãbiciune a Turciei ºi a Persiei, nu i-ar trebui mult pânã sã-ºi gãseascã un alt stãpân. "2I
Lanþul muntos al Caucazului ºi þinuturile aflate departe de coastã, deºi se deosebeau mult de stepe, ridicau probleme similare în privinþa conflictelor ºi vidului de putere de la graniþele Rusiei, agravate, în acest caz, de prezenþa Persiei ºi a Imperiului Otoman, sprijinite de Marea Britanie - care dãdea târcoale pe acolo, întotdeauna gata sã intervinã. Regiunea era un mozaic confuz de mici grupuri etnice, care adesea locuiau în aceeaºi vale sau grupuri de vãi, despãrþite unele de altele de pereþi munteºi înalþi. Credinþa în islam a localnicilor era de neclintit; ei puneau preþ pe independenþa tribalã ºi pe modul lor pastoral de viaþã.
Dincolo de lanþul Caucazului, în bazinele râurilor Rion ºi Kura/Araxes ºi pe dealurile dimprejur, locuiau douã dintre cele mai vechi popoare creºtine din lume, georgienii ºi armenii. Georgienii erau în mare parte un popor de þãrani ºi nobili proprietari de pãmânt ºi erau de religie ortodoxã; pânã la sfârºitul secolului al XVIII-lea, au fost organizaþi într-un regat, un fel de confederaþie de principate, între Imperiul Otoman ºi Imperiul Persan. Spre deosebire de ei, armenii erau negustori, artizani ºi meºteºugari, de credinþã

arianã monofizitã ; avuseserã un regat propriu în Evul Mediu, dar deja în secolul al [I-lea cei mai mulþi locuiau în Imperiul Otoman, unde se simþeau relativ în siguranþã, aveau un statut subordonat, de millet (o comunitate etnicã ºi religioasã autonomã), erau supuºii diferiþilor hani ai Imperiului Persan. Printre ei, în bazinul inferior al ii Kura ºi de-a lungul Mării Caspice, vieþuiau ºi azeri, musulmani ºiiþi, a cãror ie îi apropia de Persia, dar limba lor era mai asemãnãtoare cu limba turcã.)eoarece teritoriile lor erau obiect de disputã între douã imperii musulmane, a fost ia! ca georgienii ºi armenii sã-ºi îndrepte privirile cãtre Rusia ortodoxã, pe care o iderau un potenþial protector. Deja în 1556, când statul moscovit îºi stabilea pentru ia oarã graniþele la Marea Caspicã, regatul georgian de est, Kaheþia, a trimis soli ru a se interesa de posibilitatea de a deveni protectorat22.

btuºi, doar dupã mai bine de douã secole, când în sfârºit a ajuns sã controleze coasta ord a Mării Negre ºi stepele Kubanului, Rusia a reuºit sã intervinã în mod decisiv în ilemele transcaucaziene. Ceea ce a justificat acþiunea ei a fost teama - formulatã mai u de Fadeev - cã altfel regiunea, deja instabilã, va deveni o bazã de operaþii de unde :ã putere, asiaticã sau chiar europeanã, va amenințpa stepele prospãt dobândite. De ori era rãzboi cu Imperiul Otoman, Caucazul devenea un front suplimentar ºi, chiar mp de pace, atacurile triburilor din munþi puneau mereu în pericol aºezãrile agricole se formau în câmpiile Kubanului, spre nord. Cu mult înainte de sfârºitul secolului rVIII-lea, Rusia a construit un ºir de forturi de-a lungul râului Terek, ceea ce i-a njat pe conducãtorii kabardinieni aflaþi în vecinãtate.
Acesta a fost motivul care a determinat Rusia sã ofere, în 1783, protecþie suveranitãþii itegritãþii teritoriale a Georgiei, cerând în schimb sã fie recunoscutã ca putere dnantã. Georgia a fãcut un târg prost, cãci peste douã decenii, regatul sãu separat era it ºi familia regalã alungatã, iar protecþia rusã nu s-a fãcut deloc simþitã când capitala rgiei, Tbilisi, a fost jefuitã de persani în 1795.
Totuºi, poporul georgian a supravieþuit ºi a reuºit, în secolul al XlX-lea, într-o oadã destul de stabilã, sã-ºi dezvolte sentimentul naþional, ceea ce poate cã nu ar fi posibil fãrã intervenþia Rusiei. Faptul cã stãpânii ruºi au avut de-a face cu popoarele riene ºi cu cele din stepã nu i-a ajutat în relaþia cu un popor cu tradiþie, cultivat, cum poporul georgian. Mândru de tradiþiile lui deosebite, acesta nu accepta sã-ºi piardã ititatea într-un imperiu de tip asiatic.
\similarea administrativã s-a produs mult mai rapid decât în stepã. Principatele rgiene au fost amestecate pentru a forma guberniile ruseºti Tiflis ºi Kutaisi. Ierarhia iplicatã, multistratificatã a nobilimii georgiene a fost redusã la modelul rusesc, mai piu - curteni (dvorianstvo) -, în timp ce obiceiul georgian de a lãsa bunurile moºtenire i anumite persoane, fãrã drept de înstrãinare, a fost înlocuit cu obiceiul rusesc de a ãrþi proprietãþile între toþi moºtenitorii. Oraºul Tiflis a fost reconstruit dupã model >pean ºi palatul viceregelui a devenit centrul unei vieþi sociale ºi culturale strãlucitoare23. Sub ruºi, regatul georgian, deºi subjugat, a fost mai unit ca niciodatã. Acest factor, reunã cu mãsurile luate pentru asigurarea stabilitãþii sale, construirea mijloacelor de lunicaþie, apariþia unor oportunitãþi comerciale ºi stabilirea unei culturi de tip apean au creat condiþiile care au permis ca în secolul al XlX-lea, nobilii georgieni sã ;opere sentimentul identitãþii comune cu propriul popor ºi sã facã primii paºi spre irea unei naþiuni în sens modern24. Iatã un paradox pe care îl vom întâlni în repetate duri: Imperiul Rus asigurã precondiþiile creãrii unei naþiuni, care însã nu poate ori în cadrul imperiului ºi se întoarce împotriva lui.

în ceea ce-i priveºte pe armeni, speranþele lor au fost trezite de incursiunea ruºilor în teritoriile lor ºi în special de victoriile asupra perºilor în 1828 ºi asupra otomanilor în 1829. Un timp, Rusia a stãpânit regiunile Kars ºi Erzerum, vitale din punct de vedere strategic, dar le-a înapoiat Turciei prin Tratatul de la Adrianopol (l 829). Totuºi, armenilor care locuiau acolo li s-a permis sã emigreze în Rusia, iar ei au plecat în numãr mare: foarte mulþi erau þãrani, care s-au stabilit mai ales în regiunea deluroasã Nagornîi Karabah. Negustorii, artizanii ºi meºteºugarii armeni au devenit un element important în toate oraºele transcaucaziene - în Tiflis ºi Baku, în aceeaºi mãsurã ca ºi în Erevan. Printr-o lege din 1836 este recunoscutã autonomia Bisericii Gregoriene Armeneºti25.
Aceste miºcãri de populaþie au dat, desigur, speranþã miilor de armeni. Totuºi, ele au avut ºi un alt efect, acela de a stârni suspiciunea ºi duºmănia azerilor, care mai înainte stãpâniserã teritoriile unde se aflau acum armenii. De aceea, noii armeni rãmâneau potenþial lipsiþi de siguranþã: erau, ca ºi în trecui, un popor împãrþit între diferite imperii, lipsiþi de un pãmânt pe care sã-1 poatã numi, fãrã teamã, al lor.
în mod paradoxal, ruºii s-au stabilit în Transcaucaz fãrã sã fi pus stãpânire pe Caucaz. Noile dominicane ruseºti depindeau de o linie de comunicare nesigurã (principalul drum militar georgian), care trecea prin inima munþilor. Atâta vreme cât cãpeteniile poporului osetin, care trãia de-a lungul acestei linii, erau de partea Rusiei, drumul era relativ sigur; ruºii nu se temeau de vreo sciziune permanentã cât timp diversele popoare din munþi, ceceni, kabardinieni, cerchezi, cumâci º.a.m.d., nu colaborau din cauza conflictelor etnice ºi princiare.

Totuºi, chiar înainte de sfârºitul secolului al XVlII-lea, au existat semne cã aceastã lipsã de unitate s-ar putea sã nu dureze veºnic, în 1785, dupã un cutremur, un conducãtor sufi, ºeicul Mansur, i-a îndemnat pe ceceni sã se alãture altor triburi, pentru a rezista unor noi nãvãliri ale necredincioºilor. Legãturile dintre adepþii sufismului au asigurat un focar ideal pentru apariþia unei noi rezistenþe islamice democrate, care a dus adesea la respingerea cãpeteniilor ºi a compromisurilor acestora cu puterea imperialã. De aceea, atunci când, conform obiceiului, Rusia a încercat sã-ºi alieze elita localã, rezultatul nu a fost supunerea populaþiei, ci, dimpotrivã, provocarea ei la revoltã.
Sufismul poate pãrea o sursã neobiºnuitã pentru o astfel de revoltã: la origine, a fost o miºcare misticã de contemplare, negare de sine ºi izolare. Dar relaþia intensã care exista între mentor (murºid sau ºeic) ºi discipolii sãi putea, în caz de pericol ºi instabilitate, sã genereze imediat o angajare colectivã într-o acþiune militantã. La începutul secolului al XlX-lea, chemarea jihad-ulm sau „efortul de apãrare a credinþei" a devenit popularã printre oamenii obiºnuiþi, neþinând cont de certurile locale ºi cimentând rezistenþa armatã sub conducerea sufi. Egalitarismul, sacrificiul de sine ºi devotamentul faþã de profet înlocuiau ierarhia ºi supunerea faþã de beiul tribal26.
în anii 1820, Ghazi Muhammad propovãduia cã „cine este musulman trebuie sã fie om liber ºi trebuie sã existe egalitate între toþi musulmanii". Pentru a sprijini aceastã libertate ºi egalitate, era de datoria tuturor credincioºilor sã-i alunge pe necredincioºi prin qazawat sau „rãzboiul sfânt". „Cine rãmâne credincios ªariat-ului trebuie sã se înarmeze cu orice preþ, trebuie sã-ºi pãrãseascã familia, casa, pãmântul ºi sã nu-ºi cruþe nici viaþa."27
Succesorul lui Ghazi, imamul ªamil, a condus miºcarea de rezistenþã timp de un sfert de secol (1834-1859), exploatând toate avantajele pe care i le oferea regiunea. Mici bande de bãrbaþi uºor înarmaþi puteau ataca, în orice clipã, avanposturile sau convoaiele

eºti, exploatând la maximum elementul surprizã ºi marea mobilitate de care dispuneau, itru a provoca pagube ºi pierderi de vieþi omeneºti, dupã care dispãreau în munþi ºi luri. Era un gen de rãzboi cu care ruºii, cu lunga lor experienþã din stepã, nu erau iºnuiþi; le era foarte greu, în ciuda considerabilei lor superioritãþi numerice ºi nologice, sã-ºi înfrângã duºmanul agil. Desfãºurarea unui numãr mai mare de trupe
fãcea decât sã ducã la ºi mai multe pierderi, încercãrile ruºilor de a-i dezbina pe jinani ºi de a câºtiga aliaþi au determinat represalii rapide ºi nemiloase din partea
ªamil28.
Rãzboiul Crimeii (1853-1856) a dovedit ce ameninþare putea fi pentru imperiu această sfârºitã luptã din Caucaz : în tot timpul rãzboiului, au trebuit sã fie postaþi acolo douã e de mii de soldaþi, a cãror sarcinã era sã-i supravegheze atât pe ªamil, cât ºi pe turci :are, astfel, nu au putut interveni pe câmpul de luptã în momentele decisive, în cele i urmã, doar o campanie sistematicã de tãiere a pãdurilor, de ardere a culturilor, de tistruire de drumuri ºi de distrugere a satelor a permis ruºilor sã punã definitiv pânire pe Caucaz29.
într-un cuvânt, au reuºit sã-ºi atingã scopurile doar prin genocid. Dupã stabilirea ;ii, ruºii i-au reaºezat pe mulþi dintre munteni la ºes. Mult mai mulþi însã au preferat
plece, cãutându-ºi un nou cãmin în Imperiul Otoman. Au plecat atunci cel puþin 0.000 de cerchezi, aproape întreaga populaþie; la fel au fãcut mulþi abhazi, ceceni, bardinieni ºi tãtari nogai30.
Rezultatul, foarte diferit de cel obþinut în stepe, anticipând portãrile masive din secolul XX, a demonstrat, în mod dramatic, care este preþul periului: în acest caz, urã veºnicã, amãrãciune ºi dorinþã de rãzbunare ; ele au fãcut i graniþa caucazianã un permanent punct slab al Rusiei.
:rama
:giunea întinsã aflatã la sud ºi sud-vest de statul moscovit fãcea parte, din punct de dere geografic, din stepã ºi prezenta, pentru Rusia, problemele caracteristice unei giuni de stepã. Totuºi, aici exista un element în plus, vital: era în joc identitatea þionalã, cãci regiunea fãcuse parte, secole în ºir, din patrimoniul prinþilor Rusiei, iar asul principal, Kiev, fusese reºedinþa primului stat slav de Rãsãrit, din

secolul al IX-lea na în secolul al XlII-lea. în acea vreme, fusese un centru comercial prosper ºi o giune agricolã; apoi a avut mult de suferit din pricina invaziei mongole, iar mai târziu
pe urma cãderii Bizanþului ºi a consolidãrii Imperiului Otoman. Regiunea a devenit sigurã, lipsitã de apãrare în faþa raidurilor tãtarilor din Crimeea, care luau sclavi, fiind îreu strãbãtutã ºi de cazaci, de nomazi ºi de bandele de hoþi, care prosperau acolo unde
exista o autoritate civilã permanentã31.
în secolul al XlV-lea, puterea dominantã în regiune ajunsese sã fie Lituania, care îi spinsese pe mongoli cu un secol înaintea statului moscovit. La rândul ei, Lituania cãzu b influenþa Poloniei, cu care marele prinþ de Lituania realizã o uniune dinasticã în 85, transformatã mai târziu în federaþie. Cultura catolicã ºi latinã a Poloniei a pus ipânire pe elitele regiunii, dar credinþa ortodoxã continua sã fie toleratã. A fost egãtitã astfel scena pentru lupta naþionalã ºi religioasã, care a durat secole la rând, tre Polonia ºi Rusia, între Biserica Romano-Catolicã ºi Biserica Ortodoxã.
De-a lungul secolelor al XV-lea ºi al XVI-lea, când statul polono-lituanian îi asigura protecþie fizicã mai mare. Ucraina deveni grânarul acestuia. Nobilimea care avea

pãmânt a dobândit privilegii ºi bogãþii materiale, în timp ce þãranii erau tot mai înrobiþi. Legea lituanianã din 1529, împreunã cu Legea Magdeburg la oraºe au oferit tuturor celor care nu erau iobagi unele garanþii în ceea ce priveºte cetãþenia ºi, deºi în practicã erau deseori ignorate, i-au fãcut pe ucraineni mult mai conºtienþi de existenþa ºi importanþa unor legi decât erau locuitorii statului moscovit.
Cultura polonezã s-a dovedit a fi foarte atrãgãtoare pentru mulþi moºieri ucraineni, mai ales fiindcã cei care se converteau la catolicism dobândeau toate drepturile pe care le avea ºleahta (nobilimea polonezã) - de a-i înrobi pe þãrani ºi de a participa, în calitate de cetãþeni, la viaþa politicã a federaþiei. O datã cu apariþia Contrareformei, regele polonez a încurajat extinderea unei reþele de colegii iezuite, care aduceau ultimele noutãþi în materie de culturã ºi gândire; în acelaºi timp, s-a înfiinþat o nouã Bisericã, Greco-Catolicã (sau Unitã), ortodoxã ca ritual, dar, din punct de vedere administrativ, unitã cu Roma, care a preluat toate parohiile ortodoxe. Conceputã iniþial ca o încercare de a începe reunificarea catolicismului cu ortodoxismul, Biserica Unitã a devenit în fapt un instrument al polenizării32.
Totuºi, acolo unde graniþele neclar conturate ale federaþiei se pierdeau în stepã, catolicismul ºi cultura elevatã au pãtruns prea puþin. Comunitatea cazacã din partea inferioarã a Niprului ºi-a continuat felul sãu de a trãi, vâna, pescui, caracteristic stepei; a continuat sã nãvãlească, traversând marea, în Imperiul Otoman sau sã facã alianþe temporare cu statul moscovit sau cu Polonia, pentru a-ºi apãra graniþele. Cartierul general al cazacilor, Seci, aflat pe o insulã mai jos de pragurile Niprului, era aproape inaccesibil ºi le garanta autoguvernarea dârzã ºi privilegiile, mai ales scutirea de taxe, care erau consemnate de coroana polonezã.
Pe la mijlocul secolului al XVII-lea, regele polon ºi ºleahta, sãtui de anarhia de la graniþe ºi invidioºi din cauza privilegiilor pe care le aveau cazacii, au încercat sã subjuge cu forþa comunitatea de pe Nipru ºi s-o includã în federaþie, încercarea a provocat o revoltã, cazacii apãrându-ºi sistemul de autoguvernare: conducãtorul lor, hatmanul Bogdan Hmelniþki, a cerut protecþia þarului moscovit. Tratatul de la Pereiaslavl care a urmat (1654) a fost un locus classicus de discrepanþã între diplomaþia caracteristicã stepei ºi cea a Moscovei. Hmelniþki a pretins ca trimisul þarului, Vasili Buturlin, sã jure împreunã cu el cã va respecta termenii tratatului. Când Buturlin a refuzat, declarând cã este exclus ca þarul sã se lege prin jurãmânt de vreun supus al sãu, Hmelniþki a pãrãsit negocierile. Totuºi, nevoia sa de ajutor militar era atât de mare, încât ulterior se rãzgândi ºi consimþi ca, în locul unui jurãmânt explicit, sã accepte asigurãrile lui Buturlin cu privire la probitatea þarului. Cazacii au fãgãduit þarului „credinþã veºnicã", iar acesta, la rândul sãu, le-a recunoscut cazacilor privilegiile, inclusiv dreptul de a avea legi proprii ºi o administraþie proprie, dreptul de a-ºi alege un hatman ºi de a primi soli strãini, care sã nu fie ostili þarului. El mai garantã nobilimii, Bisericii ºi oraºelor ucrainene drepturile lor

tradiþionale. Cãzând astfel la învoialã, alianþa a fost încheiatã ºi Polonia alungatã de pe malul stâng al Ucrainei ºi al Kievului33.
Malul stâng al Ucrainei deveni teritoriul unui nou stat, Hatmanatul Ucrainean, care ºi-a pãstrat un grad de autonomie ºi o culturã proprie pânã târziu în secolul al XVIII-lea. Reprezentanþii nobililor, clerului ºi ai orãºenilor au fost acceptaþi alãturi de cazaci în Consiliul General care alegea hatmanul. S-au pus astfel bazele instituþionale pentru crearea de cãtre cazaci a structurii unui stat naþional ucrainean, aliat cu Rusia.
RUSIA. POPOR ªI IMPERIU, 1552-1917
[btuºi, Moscova a considerat Tratatul de la Pereiaslavl doar un prim pas spre aderea permanentã - sau reincluderea - în imperiu a teritoriilor pe care le numea ca Rusie", o etapã în procesul de „recuperare a pãmânturilor ruseºti". Ea a început proces de integrare treptatã, semãnând ºi exploatând disensiunile din societatea dneanã. Voievozii moscoviþi ascultau plângerile þãranilor ºi ale cazacilor simpli otriva nobilimii ºi uneori apelau la ajutorul Moscovei pentru a le rezolva, în 1686, ã îndelungi negocieri cu patriarhul Constantinopolului, Mitropolia Kievului, simbol utocefaliei Bisericii Ortodoxe din Ucraina, a fost subordonatã Moscovei34, vlomentul de cotiturã în relaþiile lor s-a petrecut în timpul rãzboiului purtat de Petru I otriva Suediei. Hatmanul, Ivan Mazepa, descoperi cã armata rusã era atât de)cupatã sã apere drumul spre Moscova de atacurile lui Carol al XH-lea, încât nu mai i trupe care sã vinã în ajutorul ucrainenilor. Ca urmare, s-a pus problema dacã ;atul de la Pereiaslavl mai era valabil: atât în diplomaþia feudalã, cât ºi diplomaþia •ei, un suveran care nu mai voia sau nu mai putea sã asigure protecþia unui vasal îºi dea dreptul de a mai avea vreo pretenþie la loialitatea acestuia. Mazepa se hotãrî sã-ºi încerce norocul cu suedezii ºi polonezii, în speranþa cã aina va deveni în cele din urmã un partener al federaþiei polono-lituaniene. La istã lipsã de loialitate, Petru a reacþionat rapid ºi fãrã milã. L-a acuzat pe Mazepa de iare ºi a trimis o armatã, condusã de prinþul Menºikov, în oraºul Baturîn, unde îºi i cartierul general, pe care 1-a cucerit prin mãcelãrirea tuturor locuitorilor. Coman-þii ruºi au cãutat ºi au gãsit susþinãtori ai lui Mazepa ºi în alte pãrþi, i-au interogat ºi executat sau exilat. S-a dovedit cã erau mai puþini decât se credea, poate din cauza zimii de care dãduse dovadã Petru sau poate fiindcã mulþi cazaci nu doreau sã se una din nou unui regat catolic35.
Dupã aceea, calea a fost deschisã pentru totala integrare a Ucrainei în Imperiul Rus. blemele Ucrainei au fost transferate de la Colegiul Afacerilor Externe la Senat, ceea însemna cã Ucraina fãcea parte integralã din Rusia. Hatmanatul a fost mai întâi pendat, apoi abolit în 1763. Instituþiile lui se aflau oricum în declin, deoarece cazacii a obligaþi sã-ºi îndeplineascã în totalitate obligaþiile militare, fãrã a avea iobagi care e cultive pãmântul. Polarizarea crescândã a cazacilor le-a slãbit sentimentul cã ar avea destin politic comun: cazacii mai sãraci ºi orãºenii se bizuiau pe administraþia ºi Iþia ruse pentru a se apãra împotriva exploatãrii de cãtre superiorii lor. In plus, nobilii ucraineni nu aveau decât de câºtigat dacã erau complet asimilaþi în lilimea imperialã. Pe de o parte, pentru cã þãranii lor deveneau iobagi, asupra cãrora au drepturi depline. Pe de altã parte, datoritã nivelului lor relativ ridicat de culturã ºi icaþie, adeseori erau avantajaþi când concurau cu adversarii lor moscoviþi pentru cþii oficiale, mai ales fiindcã erau apropiaþi din punct de vedere etnic ºi vorbeau bine este. Asimilarea le-a oferit libertate de acþiune pentru a-ºi manifesta talentele, tot aºa n unirea Angliei cu Scoþia le-a oferit scoþienilor ocazii atrãgãtoare de a face carierã în ra graniþelor strãmoºeºti.
în anii 1780, hatmanatul era deja abolit ºi împãrþit în gubernii identice cu cele stente în restul imperiului. Regimentele cãzãceºti au fost absorbite în armata rusã, tând însã nume, uniforme ºi ranguri distincte, ca o amintire a statutului lor separat. :i n-a fost doar lãsat în paraginã, ci a fost ras de pe suprafaþa pãmântului, întrucât nu i era nevoie de el ca punct de apãrare împotriva turcilor36.

Pierderea de cãtre Ucraina a identitãþii ei distincte a fost mai completã decât a oricãrei alte regiuni din imperiu. Spre sfârºitul secolelor al XVIII-lea ºi al XlX-lea, elita ucraineanã din mediul rural a devenit, în toate privinþele, rusească, în timp ce oraºele mai mari erau cosmopolite : acolo trãiau laolaltã ruºi, evrei, polonezi, germani, greci ºi alte naþionalitãþi. Þãranii vorbeau o varietate de dialecte ucrainene, dar erau departe de a avea vreun sentiment de identitate cu moºierii sau de apartenenþã la o naþiune

ucraineanã. Dacã a existat un sentiment de identitate ucraineanã, acesta era întâlnit la cãrturari ºi la specialiºtii interesaþi de trecut, literaturã ºi folclor.

Basarabia

Basarabia era de fapt o extindere a pãrþii sudice a Ucrainei ºi avea, ca ºi aceasta, o populaþie urbanã amestecatã; doar cã aici þãranii erau români. Era o fâºie îngustã de pãmânt, între râurile Nistru ºi Prut, cuceritã de Rusia în 1812. Ea forma jumãtatea de nord-est a provinciei Moldova, unul dintre cele douã principate româneºti care erau subiect de disputã între Imperiul Rus ºi Imperiul Otoman de la începutul secolului al XVIII-lea. Stãpânitã, prin tradiþie, de boierii români, sub conducerea gospodarilor greci fanarioþi, regiunea fusese supusã unui sistem rapace de impozitare, care fãcuse ca þãranii, în ciuda solului fertil, sã fie printre cei mai sãraci din Europa. Dupã Rãzboiul Crimeii ºi declaraþia de independenþã a României în 1861*, Basarabia** a fãcut, o vreme, parte din România - dar, chiar ºi dupã returnarea ei, la Congresul de la Berlin, a rãmas singura parte din teritoriul european al Rusiei direct ameninþatã de un potenþial iredentism naþional, adicã reclamatã de un stat naþional aflat de cealaltã parte a graniþei.

Dupã anexarea iniþialã, în 1812, Basarabia s-a bucurat de o perioadã de autonomie de tip finlandez, care a durat însã doar p?nã în 1828. Dupã aceea, atât sãrãcia regiunii, cât ºi situaþia ei vulnerabilã au determinat autoritãþile imperiale sã facã totul pentru a slãbi elitele indigene ºi pentru a aduce oficialitãþi ºi moºieri ruºi. Spre sfârºitul secolului al XlX-lea, Basarabia a ajuns astfel patria unei clase conducãtoare formate din imigranþi ruºi deosebit de primitivi ºi necizelaþi, devenind un teritoriu în care miºcãrile monarhiste ºi antisemite au gãsit un teren fertil37.

Polonia

în a doua jumãtate a secolului al XVIII-lea, Rusia s-a lansat probabil în cea mai importantã acþiune din cadrul expansiunii ei imperiale: a distrus statul polonez ºi ºi-a anexat o mare parte din teritoriul acestuia. Pentru a înþelege de ce s-a întâmplat acest lucru ºi de ce Rusia a dat dovadã de atâta cinism ºi brutalitate, trebuie sã ne amintim cã Polonia însãºi a fost la un moment dat o mare putere rivalã, disputându-ºi o vreme, cu un succes deosebit, aceleaºi teritorii ºi pretinzând cã are ºi ea dreptul de a-i absorbi pe toþi slavii din Rãsãrit în propriul regat. Era ca ºi cum, în timpul rãzboiului civil britanic

* Autorul se referã, probabil, la Proclamaþia cãtre naþiune a domnitorului Al.I. Cuza, din 11/23 decembrie 1861, prin care acesta aduce oficial la cunoºtinþã cã „Unirea este îndeplinitã, naþionalitatea românã este întemeiatã" (n. t.)

** De fapt, este vorba despre judej,ele Belgrad, Cahul ºi Ismail din sudul Basarabiei, retrocedate Moldovei nrin Tratatul de Dace de la Paris din 1856 fn.t.'i.

RUSIA. POPOR ªI IMPERIU, 1552-1917

i secolul al XVII-lea, un rege catolic ar fi invadat Anglia, ar fi cucerit Londra ºi ar fi upat tronul o vreme.

Situaþia nu reflecta doar o mare rivalitate în lupta pentru putere, ci ºi o ceartã de nilie. Teritoriile care formau jumãtatea esticã a federaþiei polono-lituaniene fãcuserã rte, în timpurile de dinaintea mongolilor, din patrimoniul prinþilor Rusiei: aºadar, iu incluse în programul de „recuperare a pãmânturilor ruseºti". Fiind slavi ºi moºtenind rþial teritorii care aparþinuserã Rusiei kievene, polonezii, rivalizând cu ruºii, au putut ea pretenþii - perfect plauzibile - la loialitatea ucrainenilor ºi a bieloruºilor. Faptul cã ai erau ºi catolici a fãcut ca pretenþiile lor sã fie de douã ori mai respingãtoare în ochii ºilor ortodocºi. Cultura lor, vãdit aristocratã ºi occidentalã, întregea tabloul perfidiei miliale.

Mai mult, din punct de vedere strategic, Polonia avea o importanþã vitalã pentru isia. Ea stãpânea cãile de acces prin care puterile europene invadaserã în mod repetat isia, de-a lungul secolelor. Dacã aplicãm logica diplomaþiei de stepã prin care Rusia a obiºnuitã sã-ºi rezolve problemele cu vecinii, Polonia ar fi trebuit sã fie sau foarte iternicã, pentru a opune o rezistenþã îndârjitã ºi a asigura o graniþã stabilã, asemenea tiinei, sau, în caz contrar, ar fi trebuit sã ajungã sub stãpânirea Rusiei. întrucât, spre sfârºitul secolului al XVII-lea ºi începutul secolului al XVIII-lea, a :venit evident cã Polonia este din ce în ce mai slabã, Rusia a început sã facã uz de hnicile care o ajutaserã sã-ºi învingã adversarii din stepã: a sprijinit conflictele interne, :ntru a obþine dominaþia ºi, în caz de nevoie, chiar

distrugerea. Din nefericire, în)lonia, aceste tehnici au fost deosebit de eficiente. Acolo monarhia era aleasã, nu editarã, ceea ce asigura din plin un teren propice pentru disensiuni. Constituþia sa, izatã pe doctrina libertãþii de conºtiinþã, permitea ca un singur membru al Dietei sã)atã zãdãrnici o hotãrâre - un drept care, dupã cum se afirmã, nu era exercitat cu ºurinþã, dar care, totuºi, a slãbit capacitatea statului de a acþiona - ºi prevedea dreptul
„confederaþie", care permitea unor grupuri de cetãþeni sã susþinã ceea ce considerau
a fi legea cu ajutorul unor acþiuni armate comune38.
Petru I ºi urmaºii sãi au exploatat aceste defecte pentru ca Polonia sã rãmânã lipsitã ; putere ºi Rusia sã-ºi menþinã hegemonia asupra ei: au sprijinit disensiunile dintre •istocraþi, împiedicând încercãrile de reformã a constituþiei ºi intervenind în alegerile ;gale. La nevoie, ruºii trimiteau trupe, care o datã au pãtruns chiar în Dietã ºi i-au •estat pe deputaþii potrivnici cauzei ruseºti.
Spre deosebire de hanatele din stepã însã, Polonia era o putere alãturi de alte puteri iropene, legitim interesate de tot ceea ce i se întâmplã. Fãrã sã provoace un rãzboi iropean general - care, evident, nu era în interesul ei -, Rusia nu putea duce la bun ârºit distrugerea Poloniei, deoarece trebuia sã ia în considerare cel puþin suscepti-ilitãþile Austriei ºi Prusiei. De aceea, dezmembrarea definitivã a statului a putut fi :alizatã numai cu acordul celor trei puteri. Ea s-a petrecut în trei etape - în 1772, 1793
1795 - ºi a fost conceputã ca un act tradiþional de creare a Imperiului Rus : anunþând doua împãrþire, Ecaterina a Il-a a pretins cã Rusia îºi relua suveranitatea asupra pãmânturilor ºi cetãþenilor care aparþinuserã pe vremuri Imperiului Rus, locuit de anaþionalii lor ºi iluminat de credinþa ortodoxã"39. Populaþia absorbitã de Rusia în timpul celor trei etape a fost foarte diversã: ea a iclus cam 40% ruteni (ucraineni ºi bieloruºi), 26% polonezi, 20% lituanieni, 10% evrei L 4% ruºi; 38% erau catolici, 40% aparþineau Bisericii Unite, 10% erau de religie
1

iudaicã ºi 6,5% erau ortodocºi40. Dar nu aceastã diversitate a fost cauza problemelor Rusiei: în definitiv, se descurcase deja de multe ori din acest punct de vedere. Mai important a fost faptul cã, preluându-i pe polonezi ºi pe evrei, ea a preluat douã naþiuni care s-au dovedit a fi cele mai ireconciliabile cu stãpânirea imperialã rusã ºi o sursã permanentã de amãrãciune ºi conflict. Polonezii erau romano-catolici ºi cei mai mulþi se identificau cu Vestul latin al Contrareformei. Din punct de vedere cultural ºi economic, ei erau mai avansaþi decât ruºii. Conceptul lor de cetãþenie era total opus întregii teorii ºi practici a autoritãþii politice din Rusia, în Polonia, ca ºi în Anglia, drepturile politice au rezultat dintr-o lãrgire a privilegiilor aristocratice feudale - „libertatea de aur", cum i se spunea -, pentru a cuprinde întreaga populaþie. Acest proces a început târziu, dar cu siguranþã în ultimii ani ai federaþiei, o datã cu constituþia din 3 mai 1791. Nici în forma sa aristocraticã, tradiþionalã, nici în cea nouã, democraticã, idealul polonez nu a fost compatibil cu autocraþia ruseascã. Din nefericire pentru polonezi ºi probabil ºi pentru ruºi, permanenta sciziune din cadrul societãþii între nobilime (ºleahtã) ºi restul populaþiei a fãcut imposibilã organizarea unei miºcãri unite, de rezistenþã naþionalã dupã încorporarea în Rusia. Incapabilã sã scape de dominaþia rusească sau sã i se supunã cu umilinþã, Polonia a devenit o permanentã ranã vie pe corpul politic al Rusiei. Ea a reprezentat cu brio problema unui imperiu asiatic care încearcã sã domine o naþiune europeanã. Dorinþa de libertate a vechii ºleahte nu s-a pierdut niciodatã cu totul: sub stãpânirea rusească, ea a reînviat, deghizatã în romantism. Cu ajutorul evocãrilor confuze, polonezii puteau visa la o naþiune - Mickiewicz o numea naþiune asemãnãtoare lui Hristos - fãrã imperfecþiunile pe care le impune, vrând-nevrând, realitatea; ºi fiecare patriot polonez era liber sã-ºi fãurească propria viziune asupra comunitãþii perfecte, fãrã sã-ºi sacrifice de dragul ei nici o fãrâmã din individualitate, în acest fel, polonezii au ºters oarecum secolele prin care au trecut majoritatea popoarelor, între cavalerismul medieval ºi statul naþional modern. Poetul Kazimierz Brodzinski a exprimat acest lucru în cuvinte simple :
„Slavã Þie, Hristoase, Stãpân al Oamenilor! Polonia, cãlcând pe urmele tale, Ca Tine suferã, la porunca ta; ªi ca Tine se va înãlþa din nou"41.

Þarii nu au fost total insensibil la problemele deosebite pe care le înfruntau în Polonia ºi au fãcut câteva încercãri - aºa cum fãcuserã ºi în alte pãrþi ale imperiului - de a gãsi cãi de colaborare prin care sã evite conflictele cu elita polonezã. Alexandru I a numit un nobil polonez de frunte, prinþul Adam Czartoryski, un prieten apropiat, în funcþia de ministru de Externe ºi, o vreme, a luat în serios propunerea acestuia privind o „Europã a naþiunilor", în care Polonia sã fie independentã sub protectorat rusesc42. Chiar ºi dupã înfrângerea lui Napoleon, când a întors Sfânta Alianþã împotriva naþiunilor ºi nu în favoarea lor, þarul încã mai accepta în Polonia o constituþie care-i oferea autonomie în uniunea sa cu Rusia.

începând cu 1815, Regatul Poloniei creat în urma Congresului de la Viena, care includea Varºovia, vechea capitalã, a avut propriul lui guvern, propria adunare legislativã aleasã (Seimul), propria armatã, propriile paºapoarte, bani proprii ºi cetãþenie proprie. Libertãþile civice erau garantate; limba oficialã era polona, iar Bisericii Catolice i s-a acordat statutul recunoscut de Bisericã a majoritãþii populaþiei. Aranjamente similare

-au fãcut în perioada aceea ºi pentru Finlanda [vezi infra, p. 38], ºi mulþi ruºi educaþi u sperat cã ele se vor dovedi a fi prototipurile unei viitoare constituþii ruseºti, într-o uvântare þinutã în faþa Seimului în 1818, Alexandru însuºi ºi-a exprimat speranþa cã xistenta constituþie a Poloniei „va avea o influenþã benefică asupra tuturor þãrilor pe care >rovidenþa mi le-a dat în grijã"43.

Pe de altã parte, mulþi alþi ruºi nu au încetat nici o clipã sã-ºi manifeste suspiciunea, ifirmând cã, acordându-i-se Poloniei statutul de naþiune adevãratã, aceasta este ajutatã ;ã-ºi însuºeascã vechiul principat al Lituaniei, care era populat, în mare parte, de þãrani icraineni, bieloruºi ºi lituanieni, pe care ei îi considerau supuºi ai Rusiei, în plus, \lexandru nu era obiºnuit cu un parlament adevãrat ºi avea tendinþa sã punã sub semnul egalitãþii opoziþia ºi sediþiunea. Când unii membri ai Seimului s-au pronunþat împotriva cenzurii ºi au cerut dreptul de a-i pune sub acuzare pe miniºtri, el 1-a suspendat timp de satru ani ºi a revocat mandatele unora dintre deputaþi. Suspectând tot mai mult numeroasele societãþi patriotice ºi masonice care înfloreau în Polonia, le-a închis (ca ºi în Rusia) ºi a procedat la o „purificare" a Universitãþii din Vilnius44.

Dupã rebeliunea decembristã din 1825, Nicolae I i-a suspectat ºi mai mult pe polonezi ºi nu a fost mulþumit de modul în care tribunalele poloneze îi tratau pe cei bãnuiþi de el cã au fost implicaþi în trãdare. Situaþia a atins punctul culminant când, în noiembrie 1830, una dintre societãþile patriotice a încercat sã-1 asasineze pe vicerege, marele duce Constantin, ºi sã dezarmeze garnizoana rusã. Deºi au dat greº în privinþa scopului lor imediat, au preluat controlul asupra Varºoviei, transformând nemulþumirea într-o insurecþie armatã ºi polarizând situaþia. Fiecare polonez a trebuit sã se hotãrascã dacã participã sau nu la revoltã, iar Czartoryski a sprijinit-o fãrã tragere de inimã, devenind astfel conducãtorul unui guvern polonez aflat în stare de rãzboi cu Rusia.

Totuºi, ca ºi înainte, Polonia a rãmas divizatã - atât între moderaþi ºi radicali în capitalã, cât ºi, în general, între ºleahtã ºi þãrani. Se impunea de urgenþã o reformã agrarã, dacã insurecþia voia sã câºtige sprijinul þãranilor; iar fãrã acest sprijin, nu avea nici o ºansã în faþa armatei ruseºti, mult mai numeroasã. Dar Guvernul polonez a tot amânat luarea unei hotãrâri, pânã ce a fost prea târziu, în pofida calitãþilor deosebite de care a dat dovadã atunci armata polonezã în luptã, ruºii au reuºit sã restabilească un control total la începutul toamnei anului 183145.

Rezultatul a fost distrugerea instituþiilor importante ale Poloniei. Nicolae I i-a prevenit în 1835 : „Dacã persistaþi în a vã hrãni visele despre naþionalitatea voastrã distinctã, despre o Polonie independentã... nu faceþi altceva decât sã atrageþi asupra voastrã cea mai mare dintre nenorociri". Seimul ºi armata separatã au fost abolite, iar în fruntea majoritãþii ministerelor din Polonia au fost aduºi ruºi. Zlotul a fost înlocuit cu rubla. Universitatea din Varºovia a fost închisã ºi toate ºcolile au fost supuse unui control rus direct. Limba rusã a devenit, alãturi de polonã, limba oficialã a administraþiei ºi justiþiei, iar codul penal rus 1-a înlocuit pe cel polonez. Biserica Unitã din fosta Lituanie a fost asimilatã la Biserica Ortodoxã46.

Pe scurt, Polonia, o naþiune europeanã mândrã ºi independentã, a fost tratatã mai rãu decât un hanat din stepã. Ofiþerii care serviserã în armata rebelã au fost degradaþi ºi deportaþi în Siberia, iar nobilii ºi-au pierdut proprietãþile. Mulþi au scãpat de aceastã soartã emigrând, cei mai mulþi în Franþa, care a devenit cãminul unei Polonii alternative. La hotelul Lambert, Czartoryski era un fel de rege în exil. Societatea Democraticã Pnintip^a Hin Paris îºi bãtea ioc de aranjamentele diplomatice ale Europei, vorbind
l

despre o „Sfântã Alianþã a Popoarelor". Bineînþeles cã ruºii erau distribuiþi-în rolul de inamic principal al acestei „Alianþe" ºi emigraþia polonezã, cu strãluciþii ei poeþi, muzicieni, soldaþi ºi politicieni vârstnici ºi respectaþi, provocã un sentiment antirusesc foarte pronunþat în aproape întreaga Europã. Din „salvatoare a Europei" în 1812-1815, Rusia deveni „jandarmul Europei", reputaþie care avea sã-i incomodeze în mare mãsurã eforturile diplomatice în tot restul secolului al XlX-lea.
Mai rãu, în anii 1860, când Guvernul rus a reluat calea reformelor în Polonia, rezultatul a fost - mai mult sau mai puþin - o repetare a rebeliunii din 1830. Fãcând concesii Bisericii, permiþând redeschiderea parþialã a Universitãþii din Varºovia ºi încurajând discuþii serioase despre reforme, inclusiv abolirea iobãgiei, Alexandru al II-lea a stârnit speranþe exagerate ºi a provocat neînþelegeri amare. Rezultatul a fost o insurecþie armatã în 1863-1864, cu scopul restabilirii independenþei Poloniei. S-a dovedit a fi foarte puternicã: a reuºit, o vreme, sã scoatã armata rusã aproape total din Polonia ºi sã instaureze o administraþie alternativã, eficientã cel puþin în zona ruralã. Dar, ca ºi înainte, rãscoala a fost subminatã de neînþelegerile interne ºi de incapacitatea de a atrage sprijinul vreunei puteri europene. La sfârºitul anului 1864, armata rusã recâºtigase în totalitate controlul ºi, de data aceasta, Polonia pierdu ºi ultimele vestigii ale statutului ei separat: ceea ce fusese „Regatul Congresului" deveni pur ºi simplu „regiunea Vistula"47. Prãbuºirea a fost nu numai dezastruoasã pentru Polonia, dar a dus ºi la o hotãrâtã temperare a eforturilor reformatoare ale lui Alexandru al II-lea. [Vezi partea a IV-a, capitolul L]
Evreii
Dezmembrarea Poloniei a adus în imperiu cam 400.000 de evrei48. Aceºtia ºi-au confruntat noii stãpâni cu probleme similare celor ale polonezilor, dar totuºi diferite. Ei erau pentru administratorii ruºi încã o „naþionalitate ciudatã", care se împotrivea asimilãrii ºi care cu greu se încadra în categoriile de populaþie ale imperiului. Aveau o religie ºi o culturã strãvechi, un nivel de educaþie ºi un grad de unitate a comunitãþii mult mai mare decât al ruºilor. De obicei excelau în orice fel de comerþ sau industrie sau în orice profesiune pe care o practicau, fiind astfel concurenþi serioºi pentru alþii. Displãceau mult populaþiei, în parte din aceastã cauzã ºi în parte din pricina religiei: vorbele despre „ucigaºii lui Hristos" gãseau ecou favorabil în rândul unor credincioºi, atât catolici, cât ºi ortodocºi.
Cu toate acestea, în ciuda talentelor ºi a culturii lor remarcabile, evreii erau aproape toþi sãraci, pe de o parte datoritã discriminãrii la care erau de mult supuºi, iar pe de altã parte din cauza declinului economic din Polonia secolului al XVIII-lea. Sãrãcia lor ºi funcþiile economice pe care le îndeplineau de obicei - negustori, comercianþi, meºteºugari, administratori, hangii ºi cãmãtari - excludeau posibilitatea asimilãrii lor la nobilimea rusã. Au rãmas astfel condamnaþi sã trãiascã într-o combinaþie de mari realizãri ºi un statut inferior: un amestec instabil ºi exploziv.
De la început, Guvernul rus a fost preocupat nu numai de integrarea lor, ci ºi de protejarea altor naþionalitãþi împotriva lor. Când negustorii din Moscova au cerut, în 1791, sã fie protejaþi de concurenþa lor, guvernul a rãspuns printr-un decret care le interzicea sã se stabileascã în oraºele mari: acesta a devenit baza pentru crearea Actului de îngrãdire a Aºezãrii, care le permitea sã se stabileascã, cu puþine excepþii, doar pe fostele teritorii ale Poloniei, nlus restul Ucrainei si Noii Rn«;;

Totuºi, multã vreme în secolul al XlX-lea, autoritãþile ruseºti au încercat sã gãseascã cale de integrare a evreilor în societate. Statutul lor din 1804 exemplificã, în unele rivinþe, gândirea europeanã raþionalã despre posibilitatea realizãrii optime a integrãrii. >e exemplu, evreii urmau sã fie admiºi fãrã

restricþii în sistemul de învãþãmânt la toate ivelurile sau, dacã voiau, în propriile lor ºcoli, unde, totuºi, erau obligaþi sã înveþe uºa, polona sau germana. Dreptul lor la autoguvernare în kahal le-a fost confirmat, cu ondiþia sã fie separat de rabinat. Li se permitea sã deschidã ºi sã deþinã fabrici, sã umpere sau sã ia în arendã pãmânt în Noua Rusie ºi în anumite provincii. Pe de altã arte, chiar ºi aici au existat restricþii: evreilor le era interzis sã se ocupe de comerþul u bãuturi alcoolice, care fusese pentru ei o importantã sursã de venit în Polonia. Au fost cutiþi de serviciul militar, dar li se cerea în schimb sã plãteascã o taxã specialã. ªi, mai iresus de toate, a fost confirmat Actul de îngrãdire a AºezãriiA9.

în realitate, prevederile legale referitoare la asimilare au rãmas literã moartã, iar cele estrictive au fost aplicate în totalitate. ªcolile ruseºti de toate nivelurile erau atât de rare, ticât evreii nu prea reuºeau sã profite de ele. Dar chiar ºi cei care reuºeau îºi gãseau greu le lucru dupã aceea: când un anume Simon Vulif a absolvit dreptul la Universitatea din)orpat în 1816, el a fost angajat pentru scurt timp de cãtre Ministerul Justiþiei ºi apoi dat fãrã pe motiv cã nu se poate ocupa de cazurile care implicau legea ecleziasticã50. Cât lespre proiectul unei aºezãri agricole în Noua Rusie, el n-a fost niciodatã sprijinit cu bnduri de cãtre guvern, în guvernul local, separarea funcþiilor seculare ale kahal-ului de uncþia religioasã a rabinatului s-a dovedit a fi imposibil de realizat: ruºii fãceau aceastã listincþie fãrã dificultate, dar ea era total strãinã tradiþiei iudaice, în 1844, kahal-u\ a fost rficial desfiinþat, dar a continuat sã existe în realitate, deoarece autoritãþile nu 1-au putut nlocui cu ceva eficient. De atunci însã, nu s-a mai bucurat de recunoaºtere sau protecþie n faþa legii.

în general, evreii au suferit din cauza tendinþei endemice a Guvernului rus de a >romite reforme bine concepute, pe care era incapabil sã le aplice: dar pentru evrei, iceastã tendinþã avea sã se dovedeascã a fi deosebit de vãtãmãtoare. Sub Nicolae I, isimilarea a fost vãzutã nu ca un scop final, ci ca un criteriu birocratic de moment, care rebuia manipulat printr-o politicã de „momeli ºi ameninþãri". Convertirea la ortodoxism i devenit o precondiþie pentru ca evreii sã se poatã bucura de drepturile obiºnuite ale supuºilor ruºi; pentru marea majoritate, care a rãmas loialã credinþei strãmoºeºti, iiscriminarea s-a intensificat, în 1827, s-a renunþat la scutirea de serviciul militar. Aceasta nu a însemnat doar cã evreii aveau aceleaºi obligaþii ca ºi ruºii: mulþi bãieþi svrei erau recrutaþi la vârsta de 12 ani pentru pregãtire militarã obligatorie, dupã care rãmâneau în armatã pentru perioada obiºnuitã de 25 de ani.

Pânã la mijlocul secolului al XlX-lea, evreii au suferit de pe urma poziþiei lor anormale în cadrul imperiului, din cauza prejudecãþilor ºi incapacitãþii guvernului de a-ºi combina aspiraþiile cu mãsuri practice, însã, la vremea aceea nu exista o doctrinã etnicã sau rasialã coordonatã, îndreptatã împotriva lor : aceasta avea sã fie produsul unei epoci mai conºtiente din punct de vedere naþional, când gazetarii au vrut sã explice cumva prãpastia crescândã dintre poporal ras ºi Imperiul Rus.

Regiunea balticã

La polul opus polonezilor ºi evreilor se aflau nobilii germani proprietari de pãmânturi

al XVIII-lea. Ei au intrat în slujba Jarului din convingere ºi au rãmas, probabil, cei mai loiali acestuia dintre toate grupurile etnice, pânã la cãderea imperiului, chiar ºi în perioada când identitatea naþionalã devenise problema fundamentalã a politicii europene.

Au existat motive întemeiate pentru aceasta. Dintre toate elitele imperiului, baronii germani din regiunea balticã erau singurii care nu puteau forma cu nimeni o naþiune. Pe pãmânturile lor, þãranii erau estonieni ºi vorbitori de limbã letonã, destul de labili în privinþa identitãþii lor etnice, dar cu siguranþã nu se identificau cu Germania51. Mai mult, din momentul includerii lor, baronii balticr au avut privilegii pe care nici un alt grup social sau etnic nu le-a putut obþine în autocraþia existentã. Petru I a recunoscut Ritterschaften-ului din Estonia ºi Livonia toate drepturile ºi privilegiile de care se bucuraserã sub coroana suedezã ºi pe care fuseserã în pericol sã le piardã: acestea includeau dreptul de a exercita guvernarea localã, menþinerea Bisericii Luterane, a legilor germane ºi a sistemului judecãtoresc german, precum ºi folosirea limbii germane pentru toate problemele oficiale. Ei nu au fost asimilaþi de nobilimea rusã, ci ºi-au pãstrat o identitate distinctã ºi instituþii distincte52. Monarhii care au urmat au confirmat aceste aranjamente : într-adevãr, mai târziu, ei au fost sursa unora dintre

principiile pe baza cãrora Ecaterina a Il-a a reformat nobilimea imperialã în 1785. (Este adevãrat cã, în aplicarea acestei reforme, Ecaterina a abolit instituþiile autoguvernate ale nobililor baltici, dar ele au fost reînfiinþate câteva decenii mai târziu de Pavel ºi lãsate în pace pânã spre sfârºitul secolului al XlX-lea.)

Petru a adoptat aceastã atitudine neobiºnuitã faþã de baronii baltici pentru cã recunoºtea în ei pe servitorii ideali de care avea nevoie pentru a duce la bun sfârºit tipul de reforme pe care le avea în vedere. Ei aveau o îndelungatã experienþã în privinþa autoguvernării bazate pe modele apusene. Aveau cu uºurinþã acces la universitãþile germane, unde se învãþa mai bine decât oriunde administraþia publicã în spirit cameral. Credinþa lor luteranã, care punea accent pe probitatea personalã ºi pe loialitatea faþã de stat, era ºi ea utilã. De fapt, Petru le-a propus un acord: le confirma privilegiile, dar în schimbul angajării lor loiale în slujba Imperiului Rus.

Acordul propus a fost mult apreciat ºi din punctul lor de vedere - ºi nu doar pentru , a-ºi pãstra privilegiile. Tineri germani, înflãcãraþi de idealurile unei guvernãri bune, dobândite la Jena sau Gottingen, descopereau cã minusculele principate ale patriei lor ofereau posibilitãþi reduse pentru talentele lor. Chiar ºi Prusia, relativ mare ºi luminatã, era inferioarã Rusiei în privinþa posibilitãþilor pe care le oferea pentru desfãºurarea aptitudinilor acestor tineri. Rusia era un imperiu imens ºi înapoiat, al cãrui conducãtor era hotãrât sã-i dezvolte resursele ºi sã-i mobilizeze poporul: acolo exista, prin urmare, ºansa de a se realiza ºi de a promova. Þarii le-au încredinþat funcþii înalte de conducere, atât în cadrul forþelor armate, cât ºi în cadrul administraþiei civile. In timpul secolelor al XVIII-lea ºi al XlX-lea, din cei 2.867 de înalþi funcþionari menþionaþi de Erik Amburger în detaliatul sãu studiu despre birocraþia imperialã, 498 (17,4%) erau de origine germanã ºi, dintre aceºtia, 355 proveneau doar din provinciile baltice, în al doilea sfert al secolului al XlX-lea, când influenþa germanã a atins punctul culminant, cifrele au fost ºi mai mari53.

Asemenea aristocraþiei engleze din secolul al XlX-lea, nobilii germani din regiunea balticã au combinat instituþii strãvechi cu o înþelegere modernã a artei guvernării ºi, de

ngurii dintre nobilii imperiului care, la moartea unui proprietar, practicau succesiunea mitatã ºi nu-ºi împãrþeau pãmânturile. Ei combinau un mare interes pentru agriculturã e domeniile lor cu un mod de viaþã urban ºi cosmopolit: Riga ºi Reval, ambele centre e comerþ internaþional, asigurau contactul cu Germania ºi cu lumea largã ºi fãceau osibilã menþinerea de relaþii constante cu meºteºugari ºi comercianþi, care deseori erau ermani sau, cel puþin, vorbeau limba germanã.

finlanda

:inlanda a fost un succes neobiºnuit pentru politica imperialã rusã din secolul al XlX-lea, el puþin pânã în ultima decadã. Acest succes relativ se datora, în parte, împrejurãrilor mice în care Finlanda a fost primitã în imperiu. Provincie a Suediei la începutul ecolului al XlX-lea, a fost cuceritã de ruºi în timpul rãzboiului împotriva Suediei, IhU 808-1809.

înfrângerea armatei suedeze nu a atras automat supunerea poporului finlandez : s-au ;onstituit armate de gherilã, care au creat probleme noii administraþii ruseºti, în încer-:area de a-i atrage de partea lui pe finlandezi, Alexandru I le-a promis menþinerea tuturor >rivilegiilor de care se bucuraserã sub coroana suedezã ºi a convocat o ºedinþã a Dietei înlandeze la Poorvoo, în martie 1809. Ca urmare a acordului la care s-a ajuns atunci, ^inlanda ºi-a menþinut propriile legi ºi instituþii ºi, ca atare, a avut propriul consiliu de ;onducere sau Senat, total separat de Guvernul rus, care raporta direct þarului, prin "uncþia de mare duce al Finlandei. Marelui Ducat i s-a permis chiar sã aibã o micã irmatã proprie. Asemenea concesii depãºeau practica imperialã rusã de a respecta :radiþiile locale ºi de a concilia elitele locale : ea a permis Finlandei sã aibã o conducere ;vident autonomã.

Politica lui Alexandru a fost aproape încununatã de succes, deoarece a dus la supunerea finlandezilor - dar astfel a apãrut o situaþie neobiºnuitã: Imperiul Rus a devenit gazda unui mic stat european, cu legi ºi privilegii moºtenite din trecut. Este adevãrat cã þarilor nu li s-a pãrut potrivit sã convoace Dieta timp de mai bine de o jumãtate de secol, dar, în alte privinþe, ºi-au onorat angajamentele pe care ºi le luaserã. Finlandezii au reacþionat: în 1830, au rãmas pasivi, iar unele dintre unitãþile lor armate au

participat chiar la represiunea revoltei poloneze. Avantajele finlandezilor, ca urmare a înþelegerii cu Rusia, au fost evidente: ambiþioºii puteau intra în armata rusã sau în serviciul public, în timp ce ruºilor le era închisã calea în direcþia inversã.
Mai mult, miºcarea naþionalã finlandezã, o datã impusã pe la mijlocul secolului al XlX-lea, a fost iniþial sprijintã de Guvernul rus, ca un mijloc de contracarare a influenþei culturale ºi lingvistice a suedezilor, care pânã atunci fusese dominantã, în anii 1880, Finlanda putea fi datã ca exemplu de integrare imperialã reuºitã54.
Asia Centralã
Turkestanul ºi oazele din Asia Centralã nu au fost incluse în Imperiul Rus decât în a doua jumãtate a secolului al XlX-lea. Au fost cucerite, în parte, din tradiþionalele motive de siguranþã: pentru a apãra graniþa sudicã deschisã, alcãtuitã din stepã ºi deºert. Dupã cum pleda ministrul de Externe Gorceakov, apãrând în mod clasic imperialismul rus,
..... ' ---------- »— iofA . o:.—»:_ T>,,,.:,»; în Asia rVntrolS

este asemãnãtoare cu aceea a tuturor statelor civilizate care au venit în contact cu triburi nomade, pe jumãtate sãlbatice, fãrã o organizare socialã clarã, în astfel de cazuri, interesele legate de securitatea graniþelor ºi a relaþiilor comerciale cer întotdeauna ca statul mai civilizat sã aibã o anumitã autoritate asupra vecinilor sãi, ale cãror obiceiuri sãlbatice, greu de controlat, îi transformã într-o sursã de probleme. La început sunt reduse raidurile ºi jafurile. Apoi, pentru a le pune capãt, statul este adesea obligat sã aducã triburile vecine la un anumit grad de supunere"55.
Au existat ºi motive economice : nevoia de o sursã sigurã de bumbac, într-un moment în care Rãzboiul Civil din America era o ameninþare pentru aprovizionarea de peste Atlantic ; ºi, în general, Asia Centralã oferea noi surse de materii prime ºi noi pieþe. Mai presus de toate, nevoia ruºilor de a-ºi menþine statutul de mare putere europeanã cu ajutorul succeselor militare (dupã umilinþa suferitã în Rãzboiul Crimeii) ºi ambiþia generalilor locali au determinat gãsirea de soluþii militare pentru problemele care altfel s-ar fi rezolvat pe cãi diplomatice56.
Mai mult decât oricare dintre teritoriile Imperiului Rus, Turkestanul a semãnat pânã în 1917 cu o colonie obiºnuitã, de tip european, fiind o zonã de exploatare economicã, departe de metropolã ºi total diferitã de aceasta. Popoarele sale erau clasificate ca de origine strãinã (inorodþî) ºi nu se fãcea nici o încercare de rusificare sau de convertire a lor la creºtinism. Elitele lor, spre deosebire de cele din Caucaz, nu au fost încorporate în nobilimea rusã, ci li s-a permis sã continue sã-ºi exercite aproape întreaga lor putere anterioarã sub un guvernator general militar rus. Tribunalele islamice au fost lãsate sã-ºi exercite prerogativele, cel puþin în problemele locale.
Desigur, cu timpul, aceastã atitudine s-ar fi schimbat ºi Rusia ar fi început integrarea treptatã a teritoriului ºi a popoarelor sale în structura imperialã, aºa cum fãcuse timp de peste trei secole în cazul popoarelor musulmane din bazinul Volgãi, care nu erau cu nimic mai presus. Dar cucerirea lor a avut loc prea târziu pentru ca acest proces sã se mai poatã desfãºura înaintea prãbuºirii Imperiului Þarist.
C. Rusia ca imperiu - concluzii51
In lumina experienþei imperiale europene moderne, mai ales comercialã ºi externã, desigur cã Rusia pare ciudatã. Dar aceastã ciudãþenie dispare în mare parte dacã o examinãm în lumina experienþei asiatice sau chiar europene premoderne, sã zicem a Romei. Asemenea unui imperiu asiatic, Imperiul Rus a creat o elitã supranaþionalã, cu un etos militar puternic, pentru a integra ºi conduce diferitele popoare aflate în stãpânirea lor. A funcþionat încorporând treptat toate acele popoare a cãror structurã se apropia de cea a imperiului. Strângerea birului local a fost integratã în sistemul fiscal imperial; conducãtorii tribali au fost subordonaþi armatei sau ministerelor din Sankt-Petersburg; legea imperialã a fost preferatã obiceiurilor indigene; þãranii ruºi sau cazaci au fost încurajaþi sã se stabileascã în aceste teritorii. Toate s-au întâmplat fãrã a pretinde cã ruºii de rând sunt superiori celorlalte popoare ale imperiului. Dimpotrivã: ruºii trebuiau sã suporte iobãgia, de care alte popoare ale imperiului erau scutite. Toate popoarele, inclusiv ruºii, reprezentau materia primã a imperiului, care era manipulatã sau dominatã dupã cum convenea unitãþii <san nntprii «!>IA

RUSIA. POPOR ªI IMPERIU, 1552-1917

Sã rezumãm principalele trãsãturi distinctive ale acestui imperiu:

1. A fost un imperiu militar, care s-a întins pe o suprafaþã mare, nu numai în etapa în care cucerea ºi apãra un nou teritoriu, ci ºi atunci când lua mãsuri administrative de lungã duratã, mai ales în zonele considerate vulnerabile din cauza posibilelor rãscoale sau a nãvãlirilor din exterior, ca în Polonia sau Caucaz. Aceasta nu înseamnã cã nu exista comerþ, dar cu siguranþã nu era de primã importanþã ºi era adesea strâns legat de problemele militare. Astfel, conducãtorilor militari li se oferea ºansa puterii ºi o ºansã de câºtig în regiunile în care comandau, în aceastã privinþã, Imperiul Rus se asemãna cu Imperiul Roman, deºi îi lipseau tradiþiile legate de drepturile cetãþeanului, iar dinastia a rãmas suficient de puternicã pentru a împiedica orice conducãtor militar sã încerce sã acceadã la autoritatea supremã.
2. Politica economicã ºi fiscalã a autoritãþilor dãdea prioritate întreþinerii forþelor armate ºi administraþiei. Ele aveau tendinþa sã lucreze în aºa fel încât sã întârzie mobilizarea potenþialului economic al imperiului, al populaþiei ºi al resurselor.
3. Biserica a jucat un rol relativ minor. La prima vedere, acest fapt pare surprinzãtor, deoarece în anumite faze cruciale, expansiunea Rusiei a luat forma unei cruciade antiislamice, ca în Spania. Dar în imperiile asiatice nu existã loc pentru o Bisericã independentã: ideologia face parte din armura statului ºi conducãtorul guvernează având un „mandat al cerului".
4. De obicei nu a existat nici o deosebire între metropolã ºi colonii. Teritoriile anexate deveneau pãrþi integrante ale imperiului imediat ce se putea. Stabilitatea era menþinutã de-a lungul timpului prin cooptarea elitelor locale ºi integrarea lor în nobilimea ºi în birocraþia rusã. Aceastã cooptare a avut atât rolul de a crea un imperiu multinaþional în principiu, cât ºi acela de a mãri distanþa dintre elite ºi masa largã a tuturor grupurilor etnice, inclusiv cea a ruºilor. Pe de altã parte, relaþiile dintre diferitele popoare erau mult mai puþin rasiste decât, sã zicem, în Imperiul Britanic. La nivelul maselor, cele mai proaste relaþii existau între popoarele nomade ºi cele sedentare (acestea din urmã câºtigând teren în mod constant) ºi între popoarele islamice ºi cele creºtine din Caucaz.
5. Cultura ºi limba rusã au fost factori integratori reali pentru majoritatea grupurilor etnice, dar nu au reuºit, aºa cum se întâmplase în China, sã oblitereze ºi sã înlocuiascã alte culturi, în timp ce în China înalta culturã era endogenã ºi contribuia, împreunã cu ideologia oficialã, la menþinerea ordinii ºi integrãrii sociale, în Rusia, înalta culturã era, în mare parte, împrumutatã din exterior ºi a ajuns sã submineze valorile tradiþionale. China era inima Asiei, pe când Rusia se afla la periferia Europei, cu toate avantajele ºi dezavantajele pe care le implica aceastã poziþie.
6. Imperiul a fost în permanenþã deschis lumii înconjurãtoare, atât comerþului, cât ºi invaziilor. Izolaþionismul nu a fost o opþiune : Rusia nu putea deveni „regatul de mijloc" cu mândrã detaºare, precum China. Politica externã ºi cea militarã au fost întotdeauna cruciale. Chiar ºi atunci când s-a reuºit realizarea unei stabilitãþi ºi a unei siguranþe la frontierele asiatice, graniþele din direcþia europeanã au rãmas nesigure; cele mai periculoase ºi mai distrugãtoare invazii au venit dinspre Europa, statele acesteia fiind mult mai avansate din punct de vedere tehnic ºi cultural. De aceea crizele majore au venit ºi din aceastã direcþie.

în toate timpurile, pentru conducãtorii ruºi, supravieþuirea imperiului ºi pãstrarea integritãþii teritoriale au fost prioritãþi supreme, faþã de care prioritãþile naþionale, religioase, economice etc. pierdeau din importanþã. Sentimentul imperial rusesc al identitãþii a fost puternic : el se baza pe mândria de a avea un imperiu atât de mare ºi de divers, precum ºi pe victoriile militare. Dupã cum a afirmat Karamzin în Istoria statului rus : „Dacã ne uitãm la întinderea acestui stat unic, rãmânem uimiþi: nici Roma, la apogeul ei, nu l-a egalat... Nu trebuie sã fii rus - ci doar o fiinþã care gândeºte - pentru a citi cu admiraþie relatãrile despre istoria unei naþiuni care, prin curaj ºi dârzenie, a ajuns stãpânã peste 1/9 din lume, a descoperit þãri necunoscute înainte, le-a introdus în sistemul universal al geografiei ºi istoriei ºi le-a luminat cu Credinþa Divinã"58, în felul acesta, identitatea naþionalã rusã tindea sã fie subsumatã celei a imperiului, ale cãrui valori erau, în principiu, multinaþionale. Acest sistem a

funcþionat destul de bine pânã când celelalte puteri europene, rivalele înverºunate ale Rusiei, au început sã devinã state naþionale.

Partea a ll-a

FORMAREA STATULUI

1

Primele crize ale imperiului

La începuturile lui, în secolul al XVI-lea, acest nou imperiu, care avea pretenþii grandioase, a fost construit pe baze politice foarte fragile. Statul moscovit moºtenise un sistem de conducere bazat pe înrudire, care prevedea ca la moartea unui membru mai în vârstã al dinastiei conducãtoare, averea sa, adicã pãmântul pe care-1 stãpânea ºi îl conducea, sã revinã nu fiului celui mai mare, ci tuturor fiilor în viaþã. Rezultatul a fost cã Rusia kieveanã ºi principatele care i-au urmat (cunoscute ca udelî sau „ocine") s-au fãrâmiþat constant ºi au fost veºnic disputate. Pentru a contracara aceastã tendinþã, s-a introdus un principiu al „ascendentului vârstei", care se presupunea cã va regla relaþiile dintre membrii de sex masculin ai familiei dinastice ºi cã va asigura armonia. Se pare cã nu a funcþionat niciodatã aºa cum trebuie. Vrajba din sânul familiilor princiare a rãmas o problemã constantã, în timp ce supuºii, atât boierii, cât ºi þãranii, puteau sã-ºi transfere loialitatea de la o familie la alta. întregul sistem pare mai degrabã potrivit unui mod de viaþã pastoral, în care problema principalã este controlul asupra turmelor ºi dreptul la pãºunat, ºi nu unui mod agricol, sedentar ºi urban de viaþã: probabil cã sistemul îºi avea originea în interacþiunea cu triburile nomade.

Teritoriile sudice ale Rusiei, din cauza vulnerabilitãþilor geografice ºi a persistenþei sistemului bazat pe înrudire, au cedat deosebit de uºor în faþa incursiunii mongole din secolul al XlII-lea ºi, mai târziu, au ajuns dominate de Marele Ducat al Lituaniei. Teritoriile nordice, mai împãdurite, ofereau un mediu mai bun pentru apariþia unei autoritãþi princiare puternice. Considerând cã acolo terenul le este mai puþin favorabil, mongolii s-au mulþumit sã-ºi exercite suveranitatea într-un mod lipsit de fermitate, insistând doar asupra plãþii la timp a taxelor ºi tributurilor, dar lãsând strângerea lor ºi administrarea locului în seama prinþilor locali ºi a supuºilor lor. Exercitarea ºireatã ºi prudentã a acestei autoritãþi de cãtre împuterniciþi, un fel de monopol al perceperii impozitelor, a permis statului moscovit sã-ºi mãreascã ºi sã-ºi consolideze puterea, devenind capabil sã înfrunte deschis suveranitatea mongolã1.

Deja cu un secol înainte de cucerirea Kazanului, Marele Ducat al Moscovei se reorganizase pentru a corespunde sarcinii dificile de a absorbi noi teritorii ºi de a-ºi asuma o misiune istoricã mai importantã. Nu era singura forþã care putea avea pretenþii la moºtenirea Rusiei kievene. Marele Ducat aristocrat al Lituaniei, nu prea bine organizat, era ºi el un concurent real, ca ºi republica oligarhicã urbanã a Novgorodului; aceasta avea un consiliu orãºenesc de guvernare (vece) ºi un imens teritoriu îndepãrtat, spre nord.

Totuºi, Ivan al III-lea a învins decisiv armata novgorodianã în 1471 ºi apoi a profitat de teritoriile extinse ale oraºului pentru a introduce un nou sistem de administrare ºi de recrutare. A confiscat multe dintre pãmânturile boierilor din Novgorod ºi le-a dat

lujitorilor sãi, cu condiþia ca aceºtia sã strângã trupe pe care sã i le punã la dispoziþie, iceasta a fost prima aplicare pe scarã largã a sistemului pomestie: recompensarea iincþionarilor civili ºi a militarilor cu „proprietãþi de serviciu", care le asigurau un lijloc de trai câtã vreme, îl slujeau pe marele duce, în birouri sau pe câmpul de luptã, van al III-lea s-a folosit de acest sistem pentru a strânge trupe care sã lupte sub tindardul sãu ºi pentru a-i atrage pe boierii din celelalte ducate ale Rusiei.

Sistemul a fost continuat de fiul sãu, Vasili al III-lea, ºi extins ori de câte ori Moscova .bsorbea noi teritorii - de exemplu, în Tver, Riazan sau Pskov. Totuºi, sistemul a avut imitele lui: marele duce nu dorea sã-ºi dezrãdãcineze propriii supuºi, care deþineau iroprietãþi în ducat. Mai mult, Biserica avea terenuri imense, la care nu era pregãtitã sã enunþe în favoarea puterii seculare. Ivan ºi Vasili au început ºi procesul de transformare t administraþiei lor, dintr-o administraþie care funcþiona pe bazã de ordine orale ºi se >cupa de gospodãrirea localã, într-una care funcþiona pe bazã de ordine scrise ºi guverna ntregul regat; cu alte cuvinte, au creat o birocraþie embrionarã2.

Ivan al III-lea ºi Vasili al III-lea ºi-au consolidat puterea crescândã adoptând treptat) atitudine externã de suveranitate - afirmându-ºi independenþa faþã de mongoli - ºi de lemnitate imperialã. Ivan s-a cãsãtorit cu nepoata ultimului împãrat bizantin, Sofia Paleologos, iar el ºi fiul sãu au folosit cu intermitenþe titlul de þar (cezar sau împãrat) itunci când au simþit cã i-ar putea face recunoscuþi. Aceastã însuºire simbolicã a autoritãþii i culminat cu încoronarea lui Ivan al IV-lea ca þar în 1547. într-o oarecare mãsurã, aceste pretenþii cvasiimperiale au fost o iluzie care ascundea realitatea: date fiind sistemul de comunicaþii ºi tehnologia primitive, puterea a rãmas în continuare în mâna clanurilor de boieri, care se foloseau de faþada autocratã pentru a da o anumitã stabilitate ºi demnitate unei puteri care altfel s-ar fi destrãmat din cauza veºnicelor conflicte. Ceremonialul de la curte, procesiunile religioase ale þarului, pomana datã de el în vãzul lumii, pelerinajele sale la mãnãstiri îndepãrtate, toate dãdeau substanþã unei conduceri ideale, hirotonisite de Dumnezeu, în spatele cãreia se ascundea brutalitatea sordidã a nimicitoarelor rivalitãþi boiereºti. Boierii se luptau pentru putere, nu pentru tron, cãci lupta pentru tron ar fi aruncat întregul regat în haos. Ivan al IV-lea a avut multe ocazii de a se convinge de aceastã realitate ascunsã pe vremea minoratului, când boierii se certau violent pentru regenþã ºi când favoriþii sãi erau asasinaþi sub ochii lui, dar el rãmânea nevãtãmat. Astfel încât a preluat puterea regalã deplinã fiind convins de nevoia de a-i îmblânzi pe boieri ºi de a aduce realitatea mai aproape de imagine3.

Curând dupã încoronare, Ivan ºi sfetnicii sãi au început sã pregãteascã Moscova pentru rolul pe care ºi-1 asumase treptat, dar ostentativ, acela de mare putere euro-asiaticã, suveranã ºi integratã, cu responsabilitãþi imperiale extinse. Teoreticianul care a inspirat aceastã perioadã scurtã ºi imperfectã - dar rodnicã - de construire a statului a fost Ivan Semenovici Peresvetov, un nobil mãrunt din Lituania, care servise în mai multe þãri, inclusiv în Imperiul Otoman, înainte de a veni la Moscova. La încoronarea lui Ivan, Peresvetov i-a fãcut cadou o foarte neobiºnuitã petiþie umilã (celobitnaia), sub forma a douã tratate, Legenda Cãderii Þarigradului ºi Legenda Sultanului Mahomed, care relatau cucerirea Constantinopolului în 1453 de cãtre otomani4.

Tema era bine aleasã. Soarta Bizanþului îi preocupa constant pe moscoviþi, pentru cã acum pretindeau sã-1 moºtenească ºi pentru cã declinul lui din cauza otomanilor era un precedent a cãrui repetare voiau s-o evite. Raidurile permanente dinspre sud le aminteau mereu de acest pericol. Peresvetov susþinea cã Bizanþul se prãbuºise din cauza stilului

iresponsabil de viaþã al aristocraþilor sãi: din cauza lenei lor, a lãcomiei, vrajbelor ºi exploatãrii rapace a oamenilor. Asemãnarea cu boierii moscoviþi nu putea fi ignoratã, în special de Ivan, dupã experienþele sale din copilãrie. Peresvetov punea în contrast slãbiciunea împãraþilor bizantini - care tolerau acest tip de comportament - cu politica înþeleaptã a victoriosului sultan Mahomed al II-lea, care îºi alegea consilierii ºi conducãtorii militari din toate clasele sociale, dupã merit, ºi nu permitea ca relaþiile de rudenie sau de întâietate sa slãbeascã puterea statului.

Peresvetov avea aproape cu siguranþã dreptate. Otomanii datorau crearea imperiului lor, în mare mãsurã, unor reforme al cãror rezultat a fost slãbirea nobililor turci, care înainte formaserã coloana vertebralã a confederaþiilor tribale. Nobilii au fost înlocuiþi la curtea otomanã cu tineri creºtini, recrutaþi din Balcani ºi convertiþi la islamism, în sistemul devºirme. Aceºtia au fost sursa ienicerilor, a corpului de elitã al armatei ºi a principalilor sfetnici civili. Sultanul le cerea tuturor conducãtorilor militari ºi guvernamentali, indiferent de origine, sã accepte statutul de sclavi personali, pentru a pune astfel capãt, în mod forþat, loialitãþii lor faþã de rude. Constantinopolul cucerit a fost folosit în acelaºi scop: acela de a da noii sale elite un sediu al puterii, departe de pãºunile nobililor turci.

Un asemenea sistem era, în mod evident, atrãgãtor pentru un conducãtor moscovit, care ºi el construia un imperiu pe teritorii vulnerabile, la frontiera dintre creºtinism ºi islamism, ºi care se zbãtea sã scape de clanurile aristocrate. Peresvetov n-a împins lucrurile atât de departe ca modelul sãu otoman ºi s-a abþinut sã recomande sclavia; dar a propus ca armata sã fie recrutatã ºi pregãtitã de stat ºi plãtitã direct din vistierie. Acest lucru fãcea ca regimentele individuale sã nu poatã deveni instrumente ale vrajbei între nobili. El a sprijinit nobilimea aflatã în serviciul imperiului, promovând-o dupã merite ºi realizãri;

dar nu s-a folosit de iobãgie pentru a le oferi un mijloc de trai: când discuta problema, afirma cã aceºti nobili vor fi plãtiþi din veniturile provenite din impozite.
Importanþa lui Peresvetov a fost aceea cã a oferit imaginea unui stat capabil sã-ºi mobilizeze resursele uinane ºi naturale în mod echitabil ºi eficient. El a fost unul dintre primii teoreticieni europeni ai absolutismului monarhic, bazat pe litera legii. A fost de pãrere cã trebuie publicat un cod de legi solid ºi cã prevederile sale trebuie sã fie bazate pe conceptul depmvda (ceea ce în rusã înseamnã atât „adevãr", cât ºi „dreptate") - iar „monarhul sever ºi înþelept" trebuia sã discearnã ºi sã susþinã acest principiu ºi sã nu acorde vreo favoare celor privilegiaþi ºi puternici.
In primii ani de domnie, îl putem vedea pe Ivan strãduindu-se sã introducã, în felul sãu, unele dintre ideile lui Peresvetov, în special pe cele care puteau duce la întãrirea puterii ºi eficienþei monarhiei, în acelaºi timp, el a încercat sã treacã peste moºieri ºi curteni pentru a stabili legãturi cu elitele locale ale oraºelor ºi satelor ºi a le include într-un sistem de conducere mai unitar, împreunã cu Consiliul Ales, o grupare ad-hoc de boieri, prelaþi ºi nobili aflaþi în slujba statului, pe care îi alegea personal, a încercat sã facã primji paºi în direcþia transferãrii „treburilor suveranului" (gosudarevo delo), aflate la cheremtil boierilor ºi agenþilor lor, sub comanda sa, în alianþã cu „pãmântul" (zemlia). Cuvântul zemlia este esenþial pentru înþelegerea politicii moscovite. Se referea la comunitãþile locale, în contrast cu suveranul sau cu conducerea centralã - ceea ce în englezã numim adesea grass-roots (þara, oamenii simpli, opinca).
h8 RUSIA. POPOR ªI IMPERIU, 1552-1917
Pânã atunci, impozitarea, conducerea localã ºi justiþia fuseserã „privatizate", "uncþionând într-un sistem cunoscut sub numele de „întreþinere" (kormlenie), adicã de ^e se ocupau funcþionari numiþi de prinþ, ca ºi cum ar fi fãcut parte din patrimoniul lor. n schimbul serviciilor efectuate, ei pãstrau o parte din venitul adunat. Teoretic, suma la ;are aveau dreptul era stabilitã dinainte, dar practic erau greu de supravegheat. Ivan lorea sã aibã un control mai mare asupra veniturilor ºi a „celor care întreþineau", aºa cã nlocui kormlenie cu un sistem în care aceste funcþii erau exercitate de adunãri locale ilese, cunoscute sub numele de zemstve (sau în cazul dreptului penal, gubî). în felul icesta, Ivan dãdea statut oficial adunãrilor urbane ºi rurale alese (denumite de obicei prin ;uvântul mir - „obºte"), care existau deja neoficial în multe locuri. Starostii lor - sau „cei în vârstã ºi respectaþi" - au preluat cele mai multe funcþii ale celor numiþi de prinþ.
Reforma a fost imperfectã. Ea nu s-a aplicat în teritoriile unde exista un pericol militar direct, ca în sud sau la graniþa de vest cu Lituania ºi Livonia. Mai mult, a creat mici unitãþi guvernamentale locale, adesea doar un sat sau un grup de sate, fãrã legãturã unele cu altele sau cu conducerea centralã. Membrii adunãrilor obºtei erau legaþi printr-o „rãspundere reciprocã" faþã de veniturile care se adunau din biruri ºi faþã de comportamentul funcþionarilor aleºi de ei, ceea ce însemna cã aveau obligaþia sã completeze deficitele ºi pierderile din propriul buzunar. Toate acestea au generat un sistem administrativ, juridic ºi fiscal ineficient, care funcþiona fãrã tragere de inimã ºi care, în realitate, a trebuit încã o datã sã fie suplimentat cu funcþionari numiþi5.
Totuºi, Ivan a încercat sã se apropie de zemlia ºi sã se consulte cu ei. în 1549, a convocat aºa-numitul „Consiliu de Reconciliere" (sobor primireniiã) pentru a se ocupa de conflictele care izbucniserã în timpul minoratului ºi provocaserã revolte în Moscova dupã încoronarea sa. Au existat consultãri cu laicii în legãturã cu un cod de legi în 1550 ºi cu clerul, cu nobilii aflaþi în slujba statului, cu negustorii ºi cu funcþionarii guvernamentali în 1566, privind continuarea rãzboiului pe care îl purta în Livonia [vezi p. 49] ºi finanþarea acestuia6. Numite frecvent în istorie zemskie soborî sau „sfatul þãrii", acestea nu erau adunãri reprezentative în sensul în care era înþeles termenul în Vestul medieval: erau mai degrabã consultãri ale þarului cu acei agenþi locali care erau la îndemânã ºi pe care îi putea aduna. Ele indicã însã dorinþa de a lãrgi rãspunderea pentru autoritatea statului dincolo de graniþele curþii7.
Pentru a câºtiga mai multã autoritate asupra armatei, Ivan a încercat sã extindã sistemul de „proprietãþi de serviciu" (pomestiia) introdus de bunicul sãu. în 1550, a publicat aºa-numita Carte a celor o mie, o listã de o mie de supuºi de frunte, pe care dorea sã-i cheme în serviciul statului, dãruindu-le pãmânt cultivat în vecinãtatea Moscovei. Nu a reuºit, totuºi, sã-ºi aplice planul în totalitate, pentru cã Biserica a

refuzat sã renunþe la imensele întinderi aflate în proprietatea episcopilor ºi a mãnãstirilor. A emis însã un decret în 1556, care formula în principiu îndatoririle militare ale tuturor deþinãtorilor de pãmânt, indiferent dacã erau averi moºtenite (votcinî) sau pomestiia. Obligaþiile lor variau puþin de la o regiune la alta, dar, în mare, 150 desetine de pãmânt arabil atrãgeau obligaþia unui supus de a da un om înarmat, complet echipat, în serviciul þarului. Aceste cerinþe au însemnat cã, pentru prima oarã, cel puþin teoretic, erau limitate drepturile celor care deþineau proprietãþi moºtenite. Ivan a restrâns ºi dreptul boierilor de a servi în armatã, în funcþie de vechimea familiei lor8.

Ivan a încercat sã includã aceste mãsuri în imaginea religioasã pe care o prezenta lumii ºi la care subscria ºi care, dupã cum am vãzut, era legitimarea imperiului sãu aflat

pe cale de înflorire, îºi începu domnia ºi cãsãtoria cu un pelerinaj la mãnãstirea Sfintei Treimi ºi a Sf. Serghei, care se aflase în centrul vieþii religioase a Moscovei în Evul Mediu. ªi-a început reforma, dupã cum am vãzut, convocând un aºa-numit „Consiliu de Reconciliere", unde a reproºat boierilor cã se comportã neloial faþã de el, dar ºi-a mãrturisit ºi propriile pãcate ºi a cerut ca toatã lumea sã se pocãiascã.

întrucât pretenþiile sale imperiale aveau la bazã atât motive religioase, cât ºi laice, Ivan a încercat sã facã ordine ºi disciplinã deopotrivã în sânul Bisericii ºi în Stat. Dacã preoþii erau beþi ºi cãlugãrii corupþi ºi dacã Scriptura era prost tradusã, ce rost mai avea sã se vorbeascã despre „A Treia Romã" ? în 1551, a convocat un sinod bisericesc ºi i-a pus un mare numãr de întrebãri, o sutã la numãr - de unde numele general acceptat al sinodului, Stoglav sau „o sutã de capete". A participat personal la dezbateri, asemenea împãratului bizantin care participase la primele concilii ecumenice. Conciliile din 1547 ºi 1549 consolidaserã pretenþia Bisericii de a avea „o mare tradiþie". Acum Ivan dorea atât sã facã disciplinã în cadrul Bisericii, pentru a o face mai demnã de marea ei misiune, cât ºi s-o convingã sã cedeze o parte din pãmânturi, cu care sã-ºi rãsplãteascã supuºii militari.

Sinodul a decretat un mare numãr de mãsuri menite sã ridice standardul ºi sã întãreascã disciplina parohiilor ºi mãnãstirilor. De asemenea, a luat în discuþie problepia dacã Scriptura ºi practicile liturgice trebuie sau nu reformate dupã modelul grecesc. A susþinut în mod explicit textele ºi practicile liturgice existente - cum ar fi semnul crucii fãcut cu douã degete ridicate ºi nu cu trei, cum se fãcea în alte pãrþi ale lumii ortodoxe, inclusiv la Novgorod. Sinodul nu a cedat dorinþei lui Ivan de a aplica o secularizare pe scarã largã a pãmânturilor Bisericii, dar a acceptat limitarea acestora9.

Problema legatã de hotãrârile Stoglav-ului a fost cã, în vâltoarea deceniilor care au urmat, nu s-a putut asigura în nici un fel îndeplinirea lor ºi, în secolul al XVII-lea, cea mai mare parte a muncii de reformã a trebuit reluatã de la capãt. Atunci s-a pus din nou problema Scripturii ºi a liturghiei.

Ivan era un tânãr pios, învãþat ºi dedicat ideilor sale. Viziunea lui asupra lumii ºi a propriilor îndatoriri era îmbibatã de un fel de sentiment monastic, ca ºi cum ar fi luat cu totul în serios noþiunea celei de „A Treia Rome", care va deveni împãrãþia lui Dumnezeu pe pãmânt10, în acelaºi timp, idealurile sale erau evident prea mãreþe, ascetice ºi pretenþioase. Ca urmare, uneori trecea de la pocãinþã sincerã ºi abnegaþie la orgii de senzualitate ºi sadism, încordarea fãcea parte din personalitatea sa, probabil ca efect al ciudatei sale educaþii, dar a fost exacerbatã de împrejurãrile în care a trebuit sã domnească, în fruntea unui imperiu care afiºa o misiune religioasã ºi secularã exaltatã, pe baza unor resurse inadecvate ºi a unei tradiþii încã nesigure.

De aceea, nu este surprinzãtor cã, nu peste multã vreme, programul sãu de reformã s-a împotmolit - ºi atât Ivan, cât ºi regatul sãu au intrat într-o crizã distrugãtoare, care a dus la dezacorduri severe, în 1558, a început o a treia campanie militarã, dupã cele din Kazan ºi Astrahan, de aceastã datã împotriva cavalerilor livoni, pentru a-ºi asigura o deschidere la Marea Balticã ºi un contact mai uºor cu alte puteri europene. Succesele iniþiale au fost urmate de mari dificultãþi, cãci împotriva Moscovei a intervenit Lituania ºi rãzboiul a devenit mai general ºi mai costisitor. Mai mult, în 1560, prea iubita soþie a lui Ivan, Anastasia, a murit, dispãrând astfel elementul de înfrânare a personalitãþii sale instabile, iar el s-a certat cu mai mulþi membri de frunte ai Consiliului Ales.

Unul dintre ei, prinþul Andrei Kurbski, ºi-a abandonat comanda militarã ºi a trecut de artea Lituaniei. Din adãpostul noului sãu cãmin, a scris o serie de epistole devastatoare, icnite sã-1 discrediteze pe Ivan. Ele ridicã probleme de o importanþã majorã pentru iþelegerea noului stil de monarhie, mai ales pentru cã validitatea ei fusese acceptatã de Lurbski ca model. El nu era adeptul libertãþilor ºi al prerogativelor princiare, dar nu era ici un umanist liberal apusean, de tip renascentist. El credea în misiunea sfântã a Rusiei i în monarhia absolutã ca mijloc de a o îndeplini, dar era de pãrere cã, pentru a orespunde acestei misiuni, monarhia trebuie sã þinã seama de propriile-i legi ºi de cele le lui Dumnezeu. El privea Rusia ca „pãmânt rusesc sfânt" ºi 1-a acuzat pe Ivan cã o rofaneazã prin comportamentul sãu necuviincios ºi pãcãtos. Considera cã armatele loscovite erau „puterea lui Israel" ºi 1-a criticat sever pe Ivan pentru cã-ºi bãtea ºi îºi mora comandanþii. Ivan a respins multe dintre acuzaþii ºi, la rândul lui, 1-a acuzat pe lurbski - dar esenþa rãspunsului sãu a fost cã autoritatea i-a fost datã de Dumnezeu, prin rmare fuga lui Kurbski reprezenta o trãdare ºi o apostazie. ªi unul, ºi celãlalt credeau i misiunea Rusiei ºi în autocraþie, dar se deosebeau în privinþa obligaþiilor morale ºi îgale care îi reveneau autocratului11.

Ivan era convins cã metodele dure ºi chiar crude erau justificate atunci când suvera-itatea trebuia exercitatã în mod demonstrativ. El era hotãrât sã punã capãt principiului panajului pe bazã de înrudire, conform cãruia un membru al unei familii princiare îºi iuþea alege stãpânul pe care sã-1 slujeascã: principiul era de douã ori periculos pentru l în acel moment, când purta un rãzboi cu Lituania, care ºi ea avea pretenþii de unificare a pãmânturilor ruseºti". Se temea în special de pretenþiile la tron ale vãrului au, prinþul Vladimir Stariþki, cel mai puternic dintre nobilii ale cãror domenii se bazau ie apanaj, în acelaºi timp, voia sã aibã la dispoziþie mai mult pãmânt, pe care sã-1 poatã feri militarilor care îl slujeau : calea cea mai simplã de a-1 obþine era sã-1 confiºte de la .ceiaºi boieri care nu se conformau.

în toamna anului 1564, o ofensivã lituanianã, susþinutã de Kurbski, a coincis cu o alta lusã la cale în sud de hanul Crimeii, Devlet-Girei. Forþele moscovite au reuºit sã espingã dublul pericol, care a scos totuºi în evidenþã vulnerabilitatea þãrii. Ivan a eacþionat prompt ºi teatral, în decembrie 1564, s-a retras brusc din Moscova împreunã ;u anturajul sãu ºi s-a stabilit la Alexandrovskaia Sloboda, o reºedinþã princiarã lipsitã de mportanþã, în nord-est. De acolo a trimis boierilor, prelaþilor ºi funcþionarilor nedumeriþi) misivã, acuzându-i de trãdare ºi de jefuirea trezoreriei în interes personal. Le-a cerut :a, dacã vor ca el sã se întoarcã la tron, sã-i dea dreptul de a-ºi forma propriul domeniu opricinina), care sã-i garanteze venitul de care are nevoie pentru curte ºi armatã, ºi sã-i ase libertatea de a acþiona împotriva funcþionarilor necinstiþi, a trãdãtorilor ºi a ereticilor iºa cum crede el de cuviinþã. Expediþia lui Ivan a fost un gest absolut teatral, prin care-ºi exterioriza sentimentul iau total de responsabilitate, izolare ºi respingere (gest mai mult sau mai puþin asemãnãtor :u cel pe care îl fac astãzi membrii casei regale britanice, atunci când recurg la presã)entru a-ºi duce propriile bãtãlii psihologice ºi familiale), dar care dramatiza neputinþa arii în absenþa unui conducãtor puternic. Dupã cum s-a aºteptat, boierii 1-au implorat sã ie întoarcã ºi i-au acceptat condiþiile. A urmat apoi o altã scenã de cãinþã reciprocã ºi ertare simulatã, dupã care Ivan ºi-a pus planul în aplicare.

El ºi-a împãrþit teritoriul în douã domenii, unul în care avea putere totalã ºi nelimitatã opricininã) si altul (zemscinã) guvernat de un consiliu de boieri (Duma boierilor),

conform obiceiurilor existente. Opricinina cuprindea pãmânturi întinse în Nord ºi în Est, care aparþinuserã iniþial Novgorodului, precum ºi câteva oraºe ºi regiuni în interiorul principatului Moscovei. Boierii care locuiau acolo au fost expropriaþi ºi li s-au dat teritorii în zemºcina, iar fostele lor pãmânturi au fost oferite slujitorilor proaspãt promovaþi ai lui Ivan. Acest schimb de pãmânturi a dezrãdãcinat multe clanuri boiereºti de frunte - dar nu pe toate -, inclusiv familia Stariþki, de pe domeniile lor strãmoºeºti, unde se afla ºi baza puterii lor locale, eliminând piedicile existente în calea înzestrãrii celor „o mie de slujitori aleºi" cu pãmânt ºi þãrani. Unii boieri au fost executaþi, fiind acuzaþi de erezie ºi trãdare, alþii au fost exilaþi sau împroprietãriþi în regiuni îndepãrtate. Procesul nu a fost pe placul tuturor : Ivan i-a recompensat pe oameni nu pentru originea lor socialã, ci pentru

loialitatea ºi devotamentul faþã de el. Tendinþa generalã a fost de întãrire a nobilimii care îl slujea, în detrimentul boierilor - dar procesul nu avea sã se încheie ºi boierii au rãmas o forþã importantã în þarã. între timp, pãmânturile din opricinina asigurau bani pentru o nouã armatã ºi pentru o nouã poliþie, însãrcinate atât cu apãrarea graniþelor, cât ºi cu extirparea trãdãrii ºi a ereziei. Opricinina era ºi un fel de curte monasticã grotescã: Ivan îi numea pe opricinicii „fraþi". Hainele lor simple ºi umile ºi traiul ascetic erau menite sã servească drept model pentru viaþa creºtineascã pe care Ivan voia s-o ducã supuºii sãi. Opricinicilor li s-au dat puteri speciale în aplicarea procedurilor judiciare de urgenþã, în efectuarea arestãrilor ºi investigaþiilor, îmbrãcaþi în mantii lungi ºi negre, care semãnau cu sutanele cãlugãrilor, cãlãreau cai negri ºi fiecare ducea cu el un cap de câine ºi o mãturã fixatã pe un bãþ lung. „Asta înseamnã cã, în primul rând, ei muºcã precum câinii ºi apoi mãturã tot ce este inutil pe pãmânt."12

în scurt timp, metodele lor arbitrare, violente ºi sadice au ajuns sã inspire teamã tuturor supuºilor ºi i-au umplut de groazã ºi neîncredere pe observatorii strãini. Departe de a oferi un model de viaþã, „fraþii" pãreau doar sã demonstreze ce atrocitãþi monstruoase se pot abate asupra unui popor al cãrui conducãtor calcã în picioare nu numai legile umane, ci ºi pe cele ale lui Dumnezeu. Exact acest lucru îl afirmase ºi Kurbski. Preotul aflat în fruntea Bisericii, mitropolitul Filip, fãrã a fi la adãpost în Lituania, a avut curajul sã protesteze în aceiaºi termeni. Odatã, în catedralã, a întrebat în prezenþa clerului ºi a boierilor: „Câtã vreme mai aveþi de gând sã vãrsaþi sângele nevinovat al oamenilor credincioºi ºi al creºtinilor...? Tãtarii ºi pãgânii ºi lumea întreagã pot spune cã toate popoarele au justiþie ºi legi, numai în Rusia ele nu existã". Ivan îl tolera pe Filip o bucatã de vreme, dorind sã-ºi menþinã alianþa cu Biserica, dar în cele din urmã îl aresta în mijlocul unei predici ºi îl închise într-o mãnãstire, unde, mai târziu, fu strangulat13.

Ivan s-a descotorosit de cel mai periculos adversar al sãu în 1569, când 1-a acuzat public pe Vladimir Stariþki de un complot pus la cale pentru a-1 asasina ºi 1-a obligat sã bea otravã. Aceastã crimã a fost urmatã de o vizitã inchizitorialã în strãvechiul oraº Novgorod, pe care îl suspecta cã 1-a sprijinit pe Stariþki ºi cã a încercat sã se apropie de Lituania - iar în ianuarie 1570, opricinicii s-au dezlãnþuit în oraº, cu o freneticã sete de rãzbunare, în câteva sãptãmâni au fost torturaþi ºi uciºi mii de oameni: oraºul, cândva prosper, un model pentru o Rusie alternativã, a rãmas devastat, o simplã fantomã a ceea ce fusese odinioarã.

Excesele de la Novgorod au scos la ivealã faptul cã armata opricinicilor devenise o parodie a viziunii lui Peresvetov despre soldaþii aleºi pentru curajul ºi realizãrile lor. Corupþi ºi slãbiþi de propria lor impunitate, s-au dovedit incapabili sã þinã piept, în 1571,

inului Devlet-Girei, care a atacat ºi a devastat Moscova, luând mii de locuitori ca ;lavi. Dupã acest prãpãd, Ivan i-a executat pe conducãtorii opricininei ºi a reunit armata i oastea þãrii, reuºind împreunã sã-1 învingã pe Devlet-Girei în anul care a urmat.

Episodul referitor la opricinina sugerează extraordinara vulnerabilitate a statului oscovit într-un moment în care îºi asumase noi ºi extinse pretenþii ºi responsabilitãþi, ât religioase, cât ºi laice. Nu prea corespundea declaraþiilor de putere imperialã ºi ;umenicã: o asemenea pretenþie necesita unitate internã ºi folosirea eficientã a isurselor. Principiul moºtenit al înrudirii a obstrucþionat ambele idealuri. Ivan a început "in a crea cadrul a ceea ce ar fi putut deveni un guvern naþional, dar, în faþa primului jstacol, ºi-a schimbat brusc linia de conduitã, luând-o într-o direcþie total opusã.

în mod paradoxal, pentru a învinge mentalitatea apanajului, Ivan a înfiinþat ceea ce a ist de fapt un excesiv de vast teritoriu pe bazã de apanaj, unde, în numele unui înalt rincipiu de stat, a încercat sã exercite o autoritate ºi mai mare decât aceea a unui mducãtor patrimonial. La excesiva sa mândrie a contribuit ºi încercarea de a combina iserica ºi Statul, acordându-le o dispensã monopolistã: pentru a promova un ideal •eºtin, a dat cale liberã unor numeroase acte de cruzime ºi desfrâu. Nu a reuºit sã-ºi ingã aproape nici un scop ºi a expus populaþia Moscovei la asemenea privaþiuni ºi ccese, încât a slãbit serios potenþialul economic ºi militar al acesteia pentru câteva ;cenii. Rãzboaiele livoniene, pe care le-a purtat cu intermitenþe timp de un sfert de :col, s-au terminat nu numai cu eºecul Moscovei de a

câºtiga teritorii, dar ºi cu ierderea poziþiei pe care o avusese în partea de est a regiunii baltice, moºtenitã de la ovgorod. Ca fondator al imperiului, Ivan a avut un început promiþãtor, dar apoi ºi-a pus L pericol toate realizãrile, datoritã ambiþiei sale nemãsurate pe plan extern ºi a politicii iterne dezechilibrate.

'remuri de restriºte

esfârºitele rãzboaie ale lui Ivan al IV-lea, remodelarea structurii sociale ºi politice a [oscovei fãcutã cu cruzime ºi la întâmplare, campaniile sale de teroare neînfrânatã npotriva propriului popor - toate aceste schimbãri bruºte ºi violente au lãsat în urmã o .rã traumatizatã. Au fost afectate toate pãturile sociale. Mulþi boieri au fost evacuaþi de ; domeniile lor ancestrale ºi lipsiþi de puterea despre care, înainte, crezuserã cã li se ivinte în mod automat. Nobilimea aflatã în slujba puterii era încã nesigurã, clerul era 2zbinat de vânãtoarea de eretici, iar negustorii ºi þãranii erau legaþi de locul de domiciliu rin „rãspunderea reciprocã" ºi impozitele mari. Tot mai mulþi þãrani ajungeau iobagi in cauza datoriilor ºi a impozitelor pe care trebuiau sã le plãteascã deþinãtorilor de roprietãþi de serviciu. Nu puþini au fost cei care s-au hotãrât sã fugã de aceste noi averi, care erau tot mai mari, ºi sã caute o viaþã nouã altundeva, în pãduri îndepãrtate m printre cazacii de la frontiere.

Sfârºitul secolului al XVI-lea a fost deci o perioadã de mare crizã, în care þinuturile usiei Centrale s-au depopulat ca urmare a fugii þãranilor, iar oraºele au fost afectate de irãcie ºi dezordine. Ivan însuºi a adãugat un nou element vital la aceastã crizã, când ºi-a morât fiul cel mare într-un acces de furie. Dintre toþi, el în primul rând ar fi trebuit sã ie ce dezastru era pentru statul moscovit slãbirea succesiunii la tron. Dintre cei doi fii i sãi rãmaºi în viaþã, unul, Feodor, a domnit între 1584 ºi 1598, dar a fost tot timpul

bolnãvicios ºi a murit tânãr, iar celãlalt, Dmitri, a fost odrasla celei de-a cincea soþii ºi, ca atare, Biserica Ortodoxã nu 1-a recunoscut ca moºtenitor - dar, oricum, a murit în împrejurãri misterioase în oraºul Uglici, în 1591. »

în aceste momente, când dinastia pãrea sã se clatine, Moscova a luat o ultimã mãsurã pentru a sprijini pretenþiile sale de a fi „A Treia Romã". Printr-un amestec de linguºiri ºi presiuni, patriarhii din Rãsãrit au fost convinºi în 1589 sã consimtã ca titlul de mitropolit al Moscovei sã fie înãlþat la acela de patriarh. Mãsura nu a avut o importanþã practicã, deoarece Biserica Moscovitã era de mult autonomã - dar a avut o considerabilã semnificaþie simbolicã, pentru cã era primul titlu de patriarh creat dupã zece secole, de pe vremea conciliilor ecumenice. Biserica Moscovitã a intrat astfel în rândul celor mai vechi ºi mai respectabile jurisdicþii ortodoxe14.

Sfârºitul dinastiei Rurik în 1598 a pus statului moscovit probleme cu care nu se mai confruntase vreodatã. Pânã atunci, statul fusese inseparabil de persoana marelui prinþ/þar: într-adevãr, cuvântul „stat" este impropriu folosit, dacã se aplicã la modul în care cei mai mulþi oameni înþelegeau autoritatea sub care trãiau. Dar acum, pentru prima oarã, cei care fãceau politicã - cei care deþineau un cin sau statut oficial - au fost obligaþi sã înveþe sã privească autoritatea monarhicã într-un mod mai abstract, sã se întrebe ce calitãþi aºteaptã de la persoana care avea s-o exercite ºi în ce condiþii avea s-o facã. Acesta a fost un pas mental extraordinar de greu de fãcut.

încercarea de scurtã duratã fãcutã de Ivan al fV-lea de a instituþionaliza ºi încadra în legi pretenþiile pe care þarul le putea avea de la diferitele straturi ale societãþii eºuase, ca urmare a rãzboaielor ºi maºinaþiilor groteºti ale opricininei. Nici un nobil aflat în slujba sa, nici un negustor sau þãran nu ºtia cu certitudine, dinainte, ce obligaþii îi reveneau de la un an la altul ºi nici nu putea face apel la justiþie dacã avea impresia cã acestea sunt exagerate, întregul concept de suveranitate a rãmas acela al principatului pe bazã de apanaj, ale cãrui teritorii ºi oameni erau cu totul la dispoziþia conducãtorului sãu, în timp ce el rãspundea doar în faþa lui Dumnezeu pentru felul în care îi trata. Statul moscovit nu a depãºit această mentalitate înainte de a deveni un stat protonaþional, care pretindea cã-i reprezintã pe toþi ruºii, ºi, pe deasupra, un imperiu incipient, care creºtea repede.

Perspectiva patrimonialã a avut implicaþii atât pentru supuºi, cât ºi pentru conducãtor. ªi ei puteau trata regatul ca pe o proprietate a stãpânului ºi îl puteau pãrãsi când voiau, dacã preferau sã-ºi caute de lucru

în altã parte. Pãdurile impenetrabile ºi câmpiile imense le ofereau mijloacele geografice de a scãpa de conducãtorul cel mai incomod. Tocmai aceastã fluiditate a relaþiilor sociale a fãcut ca atât legalitatea, cât ºi instituþiile intermediare sã fie extrem de greu de creat. Dupã cum am vãzut, Ivan a abandonat încercarea într-o fazã iniþialã. Ea mai însemna cã supuºii care doreau sã se opunã autoritãþii, în loc sã fugã pur ºi simplu de ea, nu aveau la îndemânã altã posibilitate decât aceea de a finanþa un alt conducãtor, adicã un pretendent.

Singurele instituþii cu o activitate neclarã, care existau pentru a reprezenta diferitele straturi ale societãþii, erau adunãrile reprezentanþilor þinuturilor (zemskie soborî). Noua importanþã a Patriarhiei a ieºit în evidenþã atunci când patriarhul lob a convocat un sobor pentru a rezolva criza creatã de sfârºitul brusc al dinastiei. Acesta a oferit în unanimitate tronul lui Boris Godunov, care, deºi nu se trãgea din una dintre cele mai vechi familii de boieri, fusese cumnatul lui Feodor ºi regentul sãu, deci era un candidat absolut firesc.

împrejurãrile alegerii lui au un interes deosebit, cãci reprezintã un moment când ar fi putut fi realizate începuturile unei înþelegeri între þar ºi popor. Godunov a refuzat de

âteva ori tronul atunci când i s-a oferit. Conform istoricului Kliucevski, boierii membri i soborului se aºteptau ca el sã accepte un înscris (gramotã) care îi stabilea limitele •uterii. Jucând o „comedie a tãcerii", refuzând coroana, dar refuzând ºi sã semneze irice fel de limitare a autoritãþii coroanei, Godunov a pus soborul în situaþia de a alege ntre a-i oferi tradiþionala autoritate patrimonialã nelimitatã ºi a deschide calea unei lupte >entru succesiune potenþial foarte distrugãtoare. Desigur, delegaþii au pus stabilitatea pe >rimul plan ºi Godunov a devenit þar cu puteri nelimitate. Kliucevski este de pãrere cã jodunov a fost prost sfãtuit: „Borîs nu era un conducãtor patrimonial ereditar al statului noscovit, ci un ales al poporului. El a început o nouã succesiune de þari, cu o nouã lemnificaþie politicã. Pentru a nu fi absurd sau detestat, ar fi trebuit sã se comporte altfel ºi ;ã nu imite defuncta dinastie, cu obiceiurile de apanaj ºi cu prejudecãþile ei"15.

Cele mai multe clanuri de boieri au fost astfel nemulþumite de Godunov încã de la nceput. Nobilii aflaþi în serviciul sãu formau grosul celor care îl sprijineau, dar mulþi lintre ei erau îngrijoraþi ca nu cumva þãranii, pe care se bazau pentru traiul lor, sã fie idemeniþi de proprietarii de pãmânt mai avuþi sau de mãnãstirile mai bogate, care le >uteau oferi condiþii mai bune. Reacþia lui Boris la plângerile lor a fost sã limiteze Ireptul de deplasare al þãranilor ºi sã faciliteze procedurile de aducere înapoi a celor care jlecaserã. A combinat aceastã mãsurã cu o încercare de a impune un control mai mare isupra cazacilor ºi a micilor proprietari de pãmânt din regiunile vulnerabile de la graniþa Ie sud.

Spiritul de revoltã fãcându-se simþit tot mai mult, Boris îºi trimise favoriþii sã-i spioneze pe rivali ºi pe duºmani: trimise câþiva la închisoare, pe câþiva îi asasinã sau îi ;xilã în regiuni îndepãrtate. Deportãrile, confiscãrile ºi execuþiile se înmulþeau, amintind ie sinistra perioadã a lui Ivan cel Groaznic. Suferinþele ar fi fost poate tolerate, dacã ;arul ar fi ajuns la tron prin succesiune. Dar Boris fusese ales, ceea ce însemna cã puteau fi avute în vedere niºte alternative. Ultima picãturã a fost un ºir de recolte proaste, in 1601-1603.

Nu peste mult timp apãra un pretendent, care afirma cã este fiul lui Ivan al IV-iea, Dmitri, scãpat de presupusa lui moarte în Uglici. El atrase imediat un numãr mare ºi rariat de oameni: boieri geloºi pe Godunov, nobili aflaþi în slujba þarului, care doreau proprietãþi mai întinse ºi o mai mare putere asupra þãranilor, cazaci care voiau sã-ºi recapete libertãþile strãvechi, þãrani care cereau o uºurare a condiþiei de iobag. Deºi reprezentanþi ai tuturor acestor clase s-au îngrãmãdit sub steagul sãu, aspiraþiile lor se bãteau cap în cap ºi nici un conducãtor, oricât de abil, n-ar fi reuºit sã-i împace. Totuºi, moartea subitã a lui Boris în aprilie 1605 le-a permis accesul în capitalã, fãrã ca neînþelegerile dintre ei sã se fi rezolvat16.

Haosul a fost sporit de intervenþia internaþionalã : Polonia, Lituania ºi Suedia, dornice sã profite de slãbirea ameninþãtorului vecin din Est, au trimis trupe pentru a-ºi' impune interesele teritoriale, religioase ºi dinastice. Timp de câþiva ani, statul moscovit a fost sfâºiat de vrajba dintre boieri, de revolte sociale ºi de rãzboiul internaþional. Puterea a fost revendicatã sau temporar exercitatã de trei

pretendenþi, un boier de frunte, un consiliu de boieri, un prinþ polonez ºi un triumvirat de nobili aflaþi în slujba statului. A fost o perioadã cãreia ruºii îi spun „vremuri de restriºte" (smutnoe vremiã). Totuºi, pânã la urmã, statul moscovit nu s-a dezintegrat ºi, în 1613, ºirul pestriþ ºi dubios de pretendenþi se terminã, cãci un zemski sobor alege un nou þar, pe Mihail
(i\ntr-r\ familia H** Vinif»ri rv\n}% rn &r*f>fþt

explicaþie s-ar da acestui eveniment, probabil cã un sentiment de identitate ºi un destin comun a determinat variatele grupuri beligerante sã gãseascã suficiente puncte de vedere comune pentru a coopera ºi a-i alunga pe strãini din capitalã, restaurând ºi autoritatea statului. Modul în care ºi-a revenit „pãmântul" în absenþa unui þar legitim sugereazã cã statul moscovit avea potenþial pentru a depãºi cadrul patrimonial dinastic ºi cã exista un popor care putea sprijini statul.
Tocmai pentru cã statul se destrãma ºi trebuia reconstituit, „vremurile de restriºte" au fost foarte bogate în programe politice; unele dintre ele indicã felul în care ar fi putut evolua o naþiune rusã civicã, dacã ar fi slãbit presiunea nemiloasã exercitatã de imperiu ºi de satului sãu de mare putere. Documentul care pune bazele unei naþiuni civice este adesea o înþelegere la care s-a ajuns în timpul unui conflict între conducãtor ºi elitele sale - vezi, de exemplu, Magna Carta din 1215 în Anglia sau Bula de Aur din 1222 în Ungaria. O înþelegere similarã a fost propusã în februarie 1610, când susþinãtorii celui de-al doilea pretendent s-au rãzgândit, oferindu-ºi sprijinul coroanei poloneze. Ei i-au înaintat regelui Sigismund un numãr de condiþii în funcþie de care erau dispuºi sã-i aleagã fiul, pe Wladislav, ca þar. Prima condiþie a fost sã nu se atingã de credinþa ortodoxã. Apoi au urmat condiþiile referitoare la drepturile proprietãþilor individuale - de exemplu, sã nu se aplice pedepse sau sã nu se confiºte proprietãþi fãrã sã aibã loc un proces în faþa unei curþi corect constituite, sã nu poatã fi nimeni retrogradat dintr-un rang înalt fãrã sã i se facã în mod clar dovada greºelii. Documentul implica o structurã de stat în care autoritatea supremã urma sã fie împãrþitã cu o combinaþie de adunare de boieri ºi reprezentanþi ai þinuturilor (duma boiar i vseia zemli); împreunã aveau sã decidã probleme legate de impozite, de salariile angajaþilor sau de acordarea proprietãþilor patrimoniale ºi de serviciu17. Un asemenea document ar fi putut pune bazele unei monarhii constituþionale moscovite, în strânsã legãturã cu Polonia.
Ea însã nu s-a pus niciodatã în practicã, deoarece Wladislav nu a venit sã revendice tronul, în schimb, Sigismund ºi-a declarat el intenþia de a o face. Acest lucru 1-a determinat pe patriarhul Hermogen sã emitã un ordin sever, conform cãruia poporul rus nu avea voie sã „sãrute crucea în faþa unui rege catolic". Aceastã hotãrâre a fun-damentalismului ortodox pare sã fi atins o coardã sensibilã, iar moartea celui de-al doilea pretendent, care s-a petrecut cam atunci, a înlãturat un obstacol din calea unei acþiuni naþionale unite, în orice caz, dupã câteva luni, o alianþã ad-hoc de nobili ºi cazaci a format o miliþie ºi o conducere provizorii ºi a emis o declaraþie prin care recunoºteau ca autoritate supremã „întreaga þarã". Dupã cum am vãzut, termenul denumea puterea comunitãþilor locale, separatã de puterea supremã, dar aliatã cu ea. Pentru moment, consiliul armatei îºi rezerva exercitarea acestei autoritãþi, dar promitea sã nu ia anumite mãsuri - de exemplu, impunerea pedepsei cu moartea - fãrã sã consulte înf ;aga armatã. Ei au arãtat cã pãmântul luat pe nedrept de cãtre boieri urma sã fie înapoiat fondului de pãmânturi ale statului, de unde avea sã fie apoi acordat ca recompensã slujbaºilor numai în funcþie de felul în care îºi fãcuserã datoria. Cazacilor aflaþi în serviciul statului urma sã li se ofere posibilitatea de a alege între o moºie (pomestie), pentru a se stabili într-un loc, ºi un salariu pentru serviciu militar neîntrerupt la graniþã. Þãranilor li se interzicea sã pãrãseascã proprietãþile pe care lucrau ºi erau prevãzute mãsuri pentru prinderea ºi aducerea lor înapoi, în caz cã plecau18. Aceastã declaraþie reprezenta un compromis între interesele cazacilor ºi cele ale
nnhlîimil mii iþa IV» THU mi COtio-for'fiO r*» Hf»r*1i« nîr-i n«0 A\nt-t~a. t^Xr-tt • mn-tnfîi *-*-.nî

meau cã li se vor încãlca libertãþile strãvechi. Mai mult, nu se oferea nimic oraºelor sau jldaþilor simpli, de la þarã. Legãturile dintre diferitele grupuri sociale s-au rupt, iar rokopi Liapunov, un nobil

militar din Riazan, care comanda miliþia, a fost asasinat, rima încercare de unire a naþiunii, în spatele unui program de alungare a necredincioºilor a străinilor, a eºuat din cauza intereselor sociale incompatibile ale celor implicaþi.
Cea de-a doua încercare, mai reuºitã, a fost iniþiatã în oraºele din Nord ºi Răsărit, început cu o întrunire tradiþionalã (shod) sau adunare a bătrânilor zemstvei la Nijni lovgorod, principalul oraº de pe cursul mijlociu al Volgăi. Un negustor, Kuzima Minin, •a adresat, în mod elocvent, colegilor săi pentru a-i determina să respingă stăpânirea izacă ºi străinã, considerând-o a fi jignitoare ºi o sursă de fărâmiþare a adevăratei redinþe, ºi să ia iniþiativa formării unei miliþii voluntare, cu care să pornească asupra loscovei, s-o elibereze ºi să înscăuneze un nou þar „pe care ni-1 va trimite Dumnezeu", dunărea a aprobat ideea ºi a apelat ºi la alte oraºe pentru a strânge bani ºi recruþi: „Să m cu toþii de acord... creºtini ortodocºi uniþi ºi iubitori ºi să nu tolerăm dezordinile ;cente, ci să luptăm neobosit, până la moarte, pentru a curăþa statul moscovit de uºmanii noºtri polonezi ºi lituanieni"19. Oraºele din Nord ºi Est ºi cele de pe Volga s-au lăturat miºcării unul după altul, trimiþând bani ºi trupe; în acelaºi timp se primeau nbvenþii ºi din partea familiei Stroganov ºi a câtorva mănăstiri.
Modul în care s-a ^ornit miºcarea demonstrează importanþa bogăþiilor pe care le rimea deja Moscova, la vremea aceea, din bazinul Volgăi ºi din noile sale teritorii din lord ºi Răsărit ºi potenþialul adunărilor elective obºteºti, pe care încercase să le institu-^onalizeze Ivan la începutul domniei sale. După cum spune istoricul Platonov, a fost o liºcare a „Rusiei zemstvelor, a Bisericii, þării, a adunărilor locale tradiþionale împotriva ipsei de unitate ºi a dominaþiei străine"20. Miliþia a fost pusă sub comanda unui nobil flat în slujbă ºi voievod, Dmitri Pojarski, care se făcuse deja remarcat în luptele mpotriva polonezilor.
Pojarski se stabili în laroslavl, un oraº mare pe Volga, mai aproape de Moscova, ºi lumi acolo o conducere provizorie având-1 în frunte pe Minin, cu titlul de „Omul Ales [e întregul Popor". De acolo, miliþia înainta spre Moscova ºi îi alungă pe polonezi. Apoi onsiliul militar invită toate oraºele ºi districtele să trimită „oamenii cei mai buni, mai aþionali ºi de încredere", fiecare având mandat pentru a face parte dintr-un „consiliu al ntregii þări" (sovet vseia zemli), care să-1 aleagă pe noul þar.
Au venit în jur de cinci sute de delegaþi din toate părþile, de la Marea Albă până la)on, reprezentându-i pe boieri, pe nobilii aflaþi în slujba statului, clerul, pe negustori, >e cazaci, pe orăºeni ºi pe þăranii „negri" (care nu erau iobagi). Teribilele neînþelegeri are împinseserã Rusia în anarhie un timp atât de îndelungat nu au fost potolite pe deplin le victoria comună: nobilii ºi cazacii se aflau în conflict, clanurile de boieri continuau ã se duºmăneascã ºi să insiste asupra arborelui lor genealogic, iar unii sprijineau :andidaþi străini. Aceºtia însă au fost respinºi de adunare „pentru multele lor fărădelegi" ii s-a hotărât ca noul monarh să fie rus ºi ortodox.
La 7 februarie 1613, soborul 1-a ales ca þar pe Mihail Romanov, care avea ºaisprezece mi. Această alegere ilustrează victoria dorinþei de stabilitate ºi dorinþa oamenilor de a iduce starea de lucruri cât mai aproape de ceea ce s-ar putea numi „normalitate". Mihail :ra fiul cel mai mare al unei familii înrudite îndeaproape cu dinastia Rurik, fiind, prin irmare, cel mai bun candidat pe care reuºise să-1 găsească adunarea. Pentru a da egitimitate alegerii, s-a răspândit zvonul că Peodor Ivanovici, ultimul þar Rurik, îi

cerute condiþii explicite: sentimentul dinastic triumfa ºi învinse aspiraþia de a limita puterea monarhului, pentru a cărei realizare ar fi fost acum momentul ideal. Se dovedi că delegaþii nu veniserã la adunare cu un set de condiþii cu caracter obligatoriu, pe care să le punã candidaþilor în timpul alegerilor, ci cu petiþii pe care să le înainteze după alegeri.
Prin urmare, în timpul celui mai mare test de atunci încoace, poporul statului moscovit a demonstrat că e suficient de conºtient de vulnerabilitatea sa, atât pe plan intern, cât ºi extern, pentru a dori un conducător autocrat, ereditar ºi dinastic. Forþele care doreau unitate - nobilii cu funcþii, orăºenii, clerul, þăranii „negri" - au triumfat asupra celor care puteau profita mai mult de dezbinare - boieri, cazaci, iobagi, întreaga miºcare s-a inspirat, s-a organizat ºi a obþinut sprijin financiar din regiunile de Nord ºi Răsărit, care fuseserã cel mai puþin afectate de opricinina ºi de înăsprirea iobăgiei.

întreaga situaþie tergiversatã a sugerat cã, în momente de crizã supremã, ruºii pot ºi vor sã colaboreze, lãsând deoparte neînþelegerile, interesele de clan sau pe cele socio--economice ºi redevenind o potenþialã naþiune. Miliþia din Nijni Novgorod era foarte suspicioasã în privinþa boierilor ºi cazacilor, ºi totuºi a colaborat cu persoane aparþinând ambelor categorii atunci când pãrea cã acest lucru este necesar pentru binele comun. Rezultatul a mai sugerat cã ruºii se identificã cu autoritatea puternicã, sprijinitã de Biserica Ortodoxã ºi neîngrãditã de nici o cartã sau înþelegere formalã care ar putea duce la dezbinare ºi ar aþâþa un grup social împotriva altuia. Maureen Perrie a arãtat cum, în „vremurile de restriºte", au circulat printre oamenii de rând poveºti despre un monarh „bun" sau „drept", care îi va apãra de asupritori21.

în orice caz, alegerea unui autocrat nu a însemnat doar o întoarcere la vechile obiceiuri moscovite, în primul rând, „vremurile de restriºte" reuºiserã mult mai bine decât Ivan al IV-lea sã-i slãbeascã pe boieri. Unii boieri ºi familiile lor au continuat sã joace un rol în .politicã, dar aciun o fãceau prin prezenþa lor la curte sau aflându-se în slujba þarului ºi nu datoritã averilor moºtenite ºi a banilor, în schimb, nobilii aflaþi în funcþii ºi-au sporit influenþa ºi au folosit-o, în timpul jumãtãþii de secol care a urmat, pentru a-i lega ºi mai mult pe iobagi de glie, ceea ce au reuºit sã facã în 1649, prin noul Cod de Legi (Ulojenie).

în acelaºi timp, fusese provocatã prima fisurã gravã în statul patrimonial, în „vremurile de restriºte", statul moscovit fusese ca o proprietate al cãrei stãpân murise fãrã a lãsa testament: rude, servitori ºi muncitori se luptaserã sã punã mâna pe ea, ameste-cându-se în disputã ºi câþiva proprietari vecini. Dupã aceea însã, s-a constituit pentru prima datã þara (zemliã), o realitate bazatã pe instituþiile guvernamentale locale elective, care a ales un nou stãpân, demonstrând cã statul nu este doar un patrimoniu. Platonov merge mai departe ºi afirmã cã „vechiul stat patrimonial fãcuse loc unui stat nou ºi mai complex, statul naþional"22. Era însã departe de a fi cazul, dupã cum o vor arãta urmãtoarele trei secole - dar se fãcuse un pas în direcþia respectivã.

Schisma Bisericii

Una dintre consecinþele „vremurilor de restriºte" a fost aceea cã rolul Bisericii Ortodoxe s-a întãrit enorm ; ea demonstrase cã într-un moment de crizã naþionalã este capabilã sã-i

H(^tf>T*mTrt(^ n f* r\f*mf*m c o "for* o n-r» f*fr\rt f^r\r\-\iin ci O a O mtfi i

s lângã aceasta, primul þar Romanov, Mihail, care era foarte tânãr când a ajuns la atere, s-a bizuit mult pe tatãl sãu, mitropolitul Filaret, care devenise patriarh în 1619 ºi ire a guvernat de fapt alãturi de monarh, folosind titlul de „mare suveran" pânã la loartea sa, în 1633. O bunã bucatã de vreme þarul ºi patriarhia pãreau sã constituie un irteneriat, în care patriarhul era superior.

Totuºi, Biserica însãºi trecea printr-o perioadã tulbure de transformãri, cauzatã de aportul de noi idei religioase din Vest ºi alimentatã de amintirile despre ororile pe ire le pot provoca intervenþiile strãine. Influenþa care pãrea cea mai ameninþãtoare •a Contrareforma catolicã din Polonia, prin Biserica Unitã. La mijlocul secolului

XVII-lea, se formase deja o miºcare reformatoare, al cãrei scop era depãºirea sofisti-irii intelectuale a catolicilor printr-o purificare a Bisericii Ortodoxe ºi prin rãspândirea icsajului ei în rândul oamenilor obiºnuiþi.

Râvnitorii evlaviei (Revniteli blagocestiid) erau un grup de preoþi parohi, mai ales din :giunea Volgãi, care în anii 1630 au început sã se agite pentru a alcãtui un program de :formã bisericeascã radicalã. Erau preocupaþi de beþia, dezmãþul ºi persistenþa practicilor igâne în rândul oamenilor obiºnuiþi ºi puneau aceste defecte pe seama nivelului scãzut)iritual ºi de educaþie al clerului ºi al oficierii neglijente a liturghiei, care, spuneau ei,

împiedica pe enoriaºii de rând sã ajungã la o adevãratã înþelegere a credinþei. Ei •iticau mai ales obiceiul numit mnogoglasie, oficierea simultanã a unor pãrþi diferite ale :rviciului divin, ceea ce fãcea imposibilã urmãrirea lor aºa cum se cuvine (se fãcea aºa indcã bisericile parohiale preluaserã întreaga liturghie monasticã, în cadrul cãreia ecare slujbã ar fi durat câteva ore). Râvnitorii recomandau sporirea disciplinei, þinerea ;gulatã a postului, spovedania ºi împãrtãºirea ºi predici frecvente23.

Era un program de reformã nu prea diferit de acela al francezilor de la Cluny, din :colul al Xl-lea, ºi avea ceva în comun cu protestantismul secolului al XVI-lea, prezent itr-o mare parte a Europei, în acelaºi timp, era adânc înrãdãcinat în tradiþia mitro-jlitului Macarie ºi se mândrea cu misiunea religioasã a statului moscovit. Clericii care)licau acest program atrãgeau atenþia asupra lor prin predici înflãcãrate, în special •otopopul Avvakum, la origine þãran de dincolo de Volga, promotor vehement al rtuþilor ruseºti simple, opuse rafinamentului apusean (hitrost): uneori stârnea resentientele enoriaºilor din Moscova, criticându-le aspru viciile lumeºti. Râvnitorii au devenit [fluenþi atât în Patriarhie, cât ºi la curte, în special dupã urcarea pe tron a þarului Alexei [ihailovici, în 1645. Duhovnicul sãu personal, Stepan Vonifatiev, era un adept, ca ºi doi ntre consilierii sãi principali, Boris Morozov ºi Feodor RtiºcevUn alt þãran de dincolo de Volga care s-a fãcut cunoscut prin miºcarea râvnitorilor a >st cãlugãrul mordvin Nikon, o figurã înaltã ºi dominatoare; el a devenit unul dintre letenii cei mai de încredere ai lui Alexei ºi mitropolit al Novgorodului, înainte de a ^eni patriarh în 1652. în aceastã funcþie, Nikon ºi-a luat titlul de „mare suveran" ºi a :ercitat o autoritate laicã ºi spiritualã ori de câte ori Alexei era absent, ca de exemplu
timpul rãzboiului polonez, care a început în 1654.
Râvnitorii evlaviei au crezut cã prin Nikon aveau sã câºtige o influenþã hotãrâtoare iupra politicii bisericeºti, însã aveau sã fie crunt dezamãgiþi. Este adevãrat cã el a pus
aplicare anumite aspecte ale programului lor - de exemplu, a interzis mnogoglasia ºi inzarea votcii în zilele de sãrbãtoare. Dar prioritãþile sale erau altele ºi cu mult mai nbiþioase. Dacã ei ar fi fost reformatorii de la Cluny, el ar fi fost papa Grigore
l

unei Biserici educate ºi pure din punct de vedere moral, apropiatã de popor, în schimb, Nikon dorea sã creeze o teocratic în care Biserica sã domine statul ºi sã preia conducerea într-o misiune imperialã ºi ecumenicã de expansiune ºi salvare, în timp ce Ivan Neronov, unul dintre conducãtorii de frunte ai râvnitorilor, era împotriva rãzboiului din 1648 cu Polonia, deoarece se temea de consecinþele lui morale ºi de o nouã invazie a ereziei, Nikon îl saluta ca pe o ocazie de a întãri deopotrivã poziþia Bisericii ºi a Statului, încurajându-1 chiar pe Bogdan Hmelniþki sã se ridice împotriva Poloniei în numele ortodoxiei. Nikon þinea legãtura cu patriarhii din Rãsãrit ºi dorea ca Biserica Rusã sã joace un rol de frunte în ortodoxie, rol pe care ei nu-1 mai puteau juca, deoarece se aflau acum sub jugul otoman24. Pe scurt, Nikon a luat cu totul în serios noþiunea de „Moscova - A Treia Romã" ºi a crezut cã aceasta însemna crearea unui imperiu creºtin universal.
Legãtura lui cu clericii greci ºi ucraineni 1-a fãcut sã-ºi dea seama de multele discrepanþe dintre practica liturgicã rusã ºi cea bizantinã, discutate la Conciliul Stoglav. El a grãbit munca de studiu ºi de corectare a cãrþilor tipãrite folosite la slujbã, pentru ca Biserica Rusã sã fie pregãtitã pentru rolul ecumenic pe care intenþiona sã-1 joace în Ucraina ºi, probabil, ºi dincolo de ea, în Balcani, în primãvara anului 1653, a scos o nouã psaltire ºi a emis un set de instrucþiuni care cereau comunitãþilor religioase sã introducã o serie de schimbãri în ritual, inclusiv semnul crucii fãcut cu trei degete, în locul semnului tradiþional, cu douã degete, încã de la început a întâmpinat proteste din partea preoþilor care nu agreau schimbãrile ºi obiectau cã acestea fuseserã introduse necanonic, fãrã un conciliu bisericesc. Nikon însã n-a þinut seama de ei, astfel încât ºi-a continuat munca, având asigurat sprijinul þarului - ºi, în urmãtorii ani, a adãugat ºi alte amendamente, care, deºi nu aveau vreo semnificaþie dogmaticã, nu au fost acceptate de credincioºii care susþineau cã ritualul ºi credinþa sunt indisolubil legate.
în 1655, Nikon a convocat un conciliu al Bisericii care, dat fiind ajutorul susþinãtorilor sãi greci, a aprobat reformele sale liturgice. Cu acordul puterii seculare, începu sã-i dea afarã pe oponenþi ºi sã-i exileze. Alexei însã era alarmat de ameninþarea pe care o reprezenta Patriarhia pentru autoritatea sa, în special acum, când la conducerea ei se afla un personaj cu o ambiþie nemãsuratã. La înscãunare sa, Nikon îl fãcuse sã jure cã i se va supune în tot ceea ce privea Biserica ºi legea lui Dumnezeu - un

concept foarte larg pentru secolul al XVII-lea. Ca mitropolit al Novgorodului, se împotrivise supunerii mãnãstirilor din eparhia sa în faþa noului Cod mãnãstiresc (Monastîrskii Prikaz) ºi luptase împotriva amestecului tribunalelor laice în ceea ce el considera a fi probleme de jurisdicþie ecleziasticã. Ca patriarh, a continuat sã ducã aceastã luptã.

Iniþial, Alexei a acceptat fãrã sã protesteze hegemonia ecleziasticã; dar pe mãsurã ce câºtigã experienþã ºi încredere în sine, începu sã fie tot mai iritat de tonul autoritar al „prietenului sãu la toartã" de odinioarã ºi sã fie nelíniºtit - cãci dacã Biserica avea sã continue sã acumuleze putere, ea ar fi putut obstrucþiona în mod serios eforturile statului laic de a mobiliza resursele þãrii prin impozite sau prin alocarea de pãmânt nobililor. Aroganþa de care a dat dovadã Nikon atunci când ºi-a introdus reformele liturgice i-a confirmat lui Alexei temerile ºi, în cele din urmã, a subminat relaþia lui Nikon cu þarul.

Jignit de rãceala tot mai vãditã faþã de el a lui Alexei, în iulie 1658, Nikon renunþã pe neaºteptate ºi în mod dramatic la Patriarhie, în mijlocul unei slujbe. Declarând cã se simte nevrednic de titlul de natriarh. îºi scoase vesmintele narriarhale si îºi niise n rasã

>lã, de cãlugãr. Gestul de prefãcutã umilinþã a fost, desigur, calculat pentru a-1 obliga Uexei la concesii - dar a avut efectul contrar. Dupã multe ezitãri ºi mustrãri de ªtiinþã, Alexei îi acceptã demisia25.

Dricare ar fi fost neînþelegerea, era clar cã ea nu a apãrut din cauza unei dispute)ra reformelor lui Nikon. Alexei dorea aceste reforme la fel de mult ca ºi Nikon, arece credea cã ele vor îmbunãtãþi poziþia Statului în alianþã cu Biserica. De aceea el uã rãspunderea în privinþa reformelor, dar îl înlãturã pe autorul lor. în felul acesta, imbãrile au ajuns sã se identifice îndeaproape nu numai cu Biserica, ci ºi cu Statul -/oluþie fatalã.

Un conciliu bisericesc din 1666-1667, la care au participat din nou patriarhii iriteni, nu numai cã a aprobat toate amendamentele textului ºi schimbãrile liturgice, a ºi aruncat anatema asupra acelora care refuzau sã le accepte. De asemenea, a acat hotãrârea Conciliului Stoglav din 1551, care susþinuse practicile existente în faþa •ebãrilor grecilor. Acesta a fost un moment de cotiturã radical nu numai în politica sziasticã, deoarece Conciliul din 1551 consolidase întreaga ideologie moscovitã pro-;ã de mitropolitul Macarie. Repudierea ei implica respingerea întregii concepþii, în d simbolic, Conciliul din 1666 a condamnat explicit legenda „comanacului alb" : era oveste care se bucura de o largã rãspândire printre oamenii de rând ºi care relata cum, pa ce Biserica Bizantinã fusese vândutã catolicilor la Conciliul de la Florenþa, ea iese pedepsitã prin cãderea capitalei în mâinile turcilor, iar misiunea de apãrare a ;vãratului creºtinism revenise ruºilor. Condamnarea acestei poveºti implica respingerea regii noþiuni de „Moscova - A Treia Romã"26. Þarii nu invocaserã niciodatã în mod plicit „A Treia Romã", dar a o nega însemna a submina o mare parte din ceea ce le itifica autoritatea.

Conciliul din 1666-1667 a transformat astfel mitul naþional al ruºilor într-o moºtenire icelora care se opuneau statului ºi viziunii lui tot mai cosmopolite, în felul acesta s-a odus o fisurã în conºtiinþa naþionalã a ruºilor, care nu s-a vindecat niciodatã pe deplin, •edincioºii de rit vechi arãtau, cu o logicã impecabilã, cã toþi þarii ºi episcopii trãiserã .na atunci în conformitate cu practici care acum erau considerate atât de îngrozitoare, cât meritau anatemizarea. „Dacã noi suntem schismatici - argumentau ei -, atunci ºi "inþii Pãrinþi, þarii ºi patriarhii au fost schismatici." Citând din Cartea Credinþei (1648), îl acuzau pe Nikon de „distrugerea strãvechii credinþe a locului" ºi de „introducerea >eraþiilor romane, strãine"27. „Sã faci semnul crucii cu trei degete - protestau ei - este tradiþie latinã ºi semnul antihristului." Protopopul Avvakum, cel mai mare ºi mai msecvent adversar al lui Nikon, i-a scris din temniþã þarului Alexei: „Spune în vechea aastrã limbã rusã «Doamne, miluieºte-mã!». Lasã Kyrie Eleison în seama grecilor -:eea e limba lor, scuipã-i! Eºti rus, Alexei, nu grec. Vorbeºte-þi limba maternã ºi nu-þi e ruºine de ea, nici în Bisericã, nici acasã! "28.

Anatema sprijinitã de puterea laicã a transformat probleme liturgice minore nu doar i chestiuni teologice majore, ci ºi în criterii privind întreaga atitudine a unei persoane iþã de Bisericã ºi Stat. Aºa cum observã Robert Crummey : „Dupã ce opoziþia faþã de rforma liturgicã ºi toate implicaþiile ei i-au

pus pe credincioºii de rit vechi în opoziþie ºi u statul rus, miºcarea lor a devenit punctul de întâlnire al celor nemulþumiþi ºi deposedaþi
.injsocietatea moscovitã"29. Aceºtia erau cei care se împotriveau fixãrii iobãgiei, cazacii
.„ .... _ .iSi: ,—,^ ----- ,__. „;a„^ariil „„,tpþ.pj, autonomã

„responsabilitatea reciprocã" ºi prin impozite grele, precum ºi enoriaºii care descoperiserã cã dreptul de a-ºi alege propriul preot le fusese îngrãdit de Conciliul din 166630.
Amestecul de motive religioase ºi laice a aþâþat flãcãrile unei stãri de spirit apocaliptice, care a depãºit graniþele societãþii moscovite ºi care era exemplificatã de predicile pustnicului Kapiton, populare în bazinul Volgãi ºi în nordul þãrii. Cãci dacã credinþa celei de „A Treia Rome" fusese într-adevãr tãgãduitã atât de Stat, cât ºi de Bisericã, atunci ce concluzie se mai putea trage decât cã sosise vremea Antihristului, iar sfârºitul lumii era aproape ? în definitiv, conform profeþiilor, nu avea sã mai existe o „A Patra Romã".
Ultimele decenii ale secolului al XVII-lea au fost martorele punctului culminant al acestei stãri de spirit: atunci au avut loc o serie de revolte ºi sinucideri în masã. Sinuciderile au început în comunitãþile hotãrâte sã nu se pângãreascã înainte de Ziua Judecãþii de Apoi venind în contact cu forþele Antihristului, preferând ca, la apropierea oamenilor ocârmuirii sau a trupelor, sã se închidã în bisericile lor de lemn ºi sã-ºi dea foc.
Revoltele au început în 1668 la mãnãstirea Solovki, aflatã pe o insulã - un mare centru de credinþã ºi de viaþã asceticã, pe þãrmul Mării Albe. Cãlugării ei au refuzat sã accepte noile cãrþi de rugãciune, au încetat sã se mai roage pentru þar ºi l-au înlãturat pe stareþ atunci când acesta a pãrut sã fie dispus sã accepte compromisuri. Ei i-au spus lui Alexei: „Vrem cu toþii sã murim în vechea noastrã credinþã, în care ºi-au dus zilele tatãl luminãþiei voastre, stãpânul nostru drept-credincios, Þarul ºi Marele Prinþ Mihail Feodorovici al întregii Rusii, ºi ceilalþi Þari ºi Mari Prinþi drept-credincioºi"31. Alexei a trimis o armatã pentru a-ºi impune voinþa, dar cãlugării le-au refuzat accesul pe insulã. Cu sprijinul majoritãþii populaþiei locale, care i-a ajutat cu provizii, au reuºit sã þinã piept asediului timp de opt ani, înainte de a fi înfrânþi în ianuarie 1676. Aproape toþi au fost executaþi sumar de cãtre asediatorii victorioºi.
Mulþi credincioºi de rit vechi au fugit spre sud, în regiunea Donului, unde în 1670-1671 avusese loc o revoltã în care conducãtorul cazac Stenka Razin, purtând o campanie în susul Volgãi, i-a îndemnat pe iobagi ºi pe ne-ruºi sã-i omoare pe boieri, pe proprietarii de moºii ºi pe voievozi. Foarte puþini credincioºi de rit vechi au fost implicaþi în aceastã insurecþie - dar când au sosit, au gãsit regiunea încã în agitaþie ºi au contribuit la nemulþumirea care supravieþuise înfrângerii. Simbioza dintre cãzãcime ºi credinþa de rit vechi din Sud ºi Rãsãrit, la care se adãuga uneori nemulþumirea tãtarilor ºi a baºkirilor, a reprezentat o ameninþare latentã pentru statul imperial timp de încã un secol.
în 1682, credincioºii de rit vechi ºi-au unit forþele cu muºchetarii (strelþî) nemulþumiþi din Moscova, declanºând o revoltã. Moartea þarului Feodor Alexeevici lãsase o succesiune disputatã, ceea ce dãduse muºchetarilor ocazia de a-ºi înainta pretenþiile privind rezolvarea nemulþumirilor, un salariu mai bun ºi revenirea la credinþa de rit vechi. Regenta Sofia, care la început le susþinuse revolta, s-a întors împotriva lor când a devenit clar cã reprezentau o ameninþare pentru lege ºi ordine : ea a pus sã fie arestat ºi decapitat principalul lor reprezentant, Nikita Dobrînin, un adept al credinþei de rit vechi, dupã care i-a persecutat cu ferocitate pe tovarãºii sãi de cult.
Totuºi, în mare parte, credinþa de rit vechi nu a fost o miºcare rebelã, ci mai curând susþinerea disperatã a unui principiu în faþa a ceea ce pãrea a fi o forþã copleºitoare. Credincioºii de rit vechi fugeau din locurile în care puteau fi gãsiþi cu uºurinþã de cãtre Biserica oficialã sau ocârmuire ºi se refugiau în regiunile de graniþã - unii, de exemplu,
™,rvi om TM-JI crmc np rv>n iar alþii an eãsit sau si-au

abilit mici aºezări în pãdurile ºi lacurile Nordului îndepãrtat. Era o regiune unde tâlneai puþini iobagi sau moºieri ºi în care comunitãþile locale autonome (mir) îºi istraserã o oarecare independenþã,

diminuatã în alte pãrþi prin subminarea autoritãþii, ici, refugiaþii religioºi au gãsit un spaþiu ideal atât pentru a scãpa de oficialitãþi, cât ºi ;ntru a cultiva un mod ascetic de viaþa. Mii de kilometri pãtraþi de pãdure, lacuri ºi laºtini, arareori câte o cãrare noroioasã garantau atât izolarea, cât ºi un minim de mfort uman. Pescuitul, culesul roadelor ºi tãiatul copacilor le asigurau nevoile de izã; produsele puteau fi folosite ºi pentru a face comerþ, acolo unde permiteau ijloacele de comunicare. De obicei fãrã preot sau rareori vizitaþi de vreunul, credincioºii î rit vechi improvizau slujbe în capele ridicate în grabã sau chiar în colibe þãrãneºti, cu utorul unei icoane sau a unei cãrþi de rugãciuni nemodificate.
Aici, în Nordul îndepãrtat, în anii 1670 ºi 1680, ºi-au construit chilii refugiaþii de îa lãnãstirea Solovki, fãcându-ºi adãposturi ºubrede din lemnul care le stãtea la dispoziþie
desþelenind bucãþi de pãmânt pentru a-ºi asigura hrana. Uneori strângeau câþiva iscipoli sau permiteau þãranilor sã-i viziteze ºi astfel se nãºtea o nouã aºezare a •edincioºilor de rit vechi. Neavând preot, aceste comunitãþi erau nevoite sã inventeze ropriile forme de slujbã, în care persoane laice oficiau ritualuri precum botezul, iar îcatele ºi le mãrturiseau unul altuia. Astfel, credincioºii cei mai conservatori ai Rusiei j fost forþaþi sã facã experienþe care, în alte locuri din Europa, intrau în sfera de reocupãri ale radicalilor religioºi extremi.
Cea mai organizatã ºi mai reuºitã dintre aceste comunitãþi a fost cea stabilitã pe râul 'îg, care se varsã în Marea Albã. Conducãtorii ei, fraþii Andrei ºi Semen Denisov, erau uni organizatori ºi aveau simþ practic în domeniul economic. Mai erau ºi foarte capabili i susþinã o polemicã. Atunci când Biserica oficialã a început sã contracareze credinþa de t vechi prin persuasiune ºi nu prin persecuþie, Andrei a fãcut o expunere sistematicã a ogmelor sale, rãspunzând acuzaþiilor nikonienilor. Aceste Rãspunsuri de la mare °omorskie otvetî) au devenit astfel ghidul dupã care s-au condus toþi credincioºii de rit echi atunci când aveau nevoie de rãspunsuri la probleme dogmatice.
Semen, care i-a urmat ca stareþ, a scris un tratat, Podgoria ruseascã (Vinograd issiiskii), în care ºi-a expus punctul de vedere referitor la Sfânta Rusie pe care o ierduserã. Dupã el, Rusia veche fusese cel mai bun exemplu de popor condus de puterea ivinã, singurul teritoriu cu adevãrat creºtin într-o lume amenin þatã de Satana sub forma atolicismului, protestantismului ºi a raþionalismului apusean. Acum însã ºi ruºii fuseserã orupþi, mai întâi de „erezia latinã papalã" la Conciliul de la Florenþa, apoi de reformele elegiuite ale lui Nikon, care au afectat tocmai esenþa misiunii sacre a Rusiei.
Totuºi, dupã pãrerea lui Semen Denisov, ceva se pãstrase în rândul oamenilor biºnuiþi. „în Rusia - scria el - nu existã nici un oraº care sã nu fie pãtruns de strãlucirea redinþei, nici o comunã în care sã nu strãlucească evlavia, nici un sat în care sã nu existe in belºug adevãrata credinþã." Desigur, toate acestea erau pãtrunse de o stare de postazie care purta pecetea fiarei apocaliptice, dar cultivarea temeinicã a credinþei ºi ezistenþa curajoasã la persecuþii aveau sã-i permitã Rusiei sã reînvie într-o zi ºi sã se ntoarcã pe calea cea dreaptã. Denisov a evocat pe larg memoria sfinþilor Rusiei, care ,prin evlavia, credinþa ºi virtuþile lor unesc naþiunea rusã cu Hristos într-o singurã armã, care paºte pe pajiºtile Raiului"32.
Reformulând credinþa lui Macarie pentru nevoile vremurilor sale, Denisov s-a împot-nnlit într-n inovaþie fatalã rle. ale. cãrei imolicatii cu siguranþã cã nu era conºtient. El nu
l

a putut sã-1 urmeze pe Macarie ºi sã considere cã esenþa naþiunii ruse constã în þar ºi în Bisericã, deoarece aceºtia se îndepãrtaserã de adevãrata credinþã. Þarul ºi Biserica poate cã aveau sã se întoarcã într-o zi la credinþã, dar pânã atunci singurul purtãtor posibil al idealului de naþiune rusã era însuºi poporul, în „comunele lor strãlucind de evlavie" ºi „în satele lor în care adevãrata credinþã exista din belºug". Dupã cum spune Serghei Zenikovski, Denisov „a transformat vechea doctrinã a unui stat creºtin autocrat într-un concept al unei naþiuni creºtine democrate"33.
Aceasta a fost adevãrata putere a credinþei de rit vechi, în ciuda deficienþelor sale, a spiritului sãu îngust, a orizontului sãu mãrginit, ea a oferit o explicaþie religioasã unei realitãþi evidente: alienarea crescândã a maselor de oameni de statul cosmopolit ºi secular, care s-a intensificat în timpul domniei lui Petru I. Credinþa de rit vechi nu numai cã a rezistat persecuþiei ºi discriminãrii oficiale în tot

timpul secolelor al XVIII-lea ºi al XlX-lea, dar, din punct de vedere numeric, chiar a înflorit. La începutul secolului XX, la aproximativ 250 de ani de la schisma care i-a dat naºtere, probabil cã numãra între zece ºi douãsprezece milioane de adepþi sau între o cincime ºi un sfert dintre ruºii adulþi34.

Nici aceastã cifrã nu marchează de fapt întreaga dimensiune a influenþei sale, cãci avea parþial putere chiar ºi asupra conºtiinþelor multor persoane care recunoºteau Biserica oficialã. Frederick Conybeare, un antropolog american care a studiat religia popularã în anii 1910-1920, comenta cã „puterea sa rezidã mai puþin în adepþii sãi declaraþi ºi mai mult în masele care îi împãrtãºesc ideile în tãcere... considerând-o nimic altceva decât un produs care glorificã obiceiuri ºi idei populare... în multe regiuni, printre cei ce alcãtuiesc aºa-numitul petit peuple întâlnim pãrerea singularã cã ortodoxia oficialã este bunã doar pentru cei moderaþi, adicã este o religie lumeascã, prin care abia dacã poþi sã ajungi la mântuire, ºi cã adevãrata religie sfântã este aceea a credincioºilor de rit vechi"35.

Un cercetãtor al credinþei de rit v chi în anii 1860, V.I. Kelsiev, a mers chiar mai departe. El a afirmat cã „poporul continuã sã creadã astãzi cã Moscova este A Treia Romã ºi cã nu va mai fi o a patra. Astfel, Rusia este noul Israel, poporul ales, þara profeticã, în care se vor împlini toate profeþiile Vechiului ºi Noului Testament ºi în care va apãrea chiar ºi Antihrist, aºa cum a apãrut Hristos pe fostul Pãmânt Sfânt. Reprezentantul ortodoxiei, þarul rus, este cel mai legitim împãrat pe pãmânt, cãci el ocupã tronul lui Constantin"36.

Chiar admiþând cã se exagerează puþin, este clar cã schisma încetase de multã vreme sã se refere doar la semnul crucii fãcut cu douã degete. Ea a marcat începutul unei scindări radicale în conºtiinþa rusã, atunci când un numãr mare de ruºi conservatori ºi patrioþi s-au înstrãinat de statul imperial ºi au hotãrât sã-ºi ducã viaþa spiritualã ºi chiar viaþa din cadrul comunitãþii în afara structurii oferite de stat. Dupã cum a remarcat Miliukov, „evlavia popularã rusã s-a despãrþit de evlavia Bisericii conducãtoare. Fisura nesãnãtoasã ºi fatalã între intelectualitate ºi popor, pe care slavofilii i-au reproºat-o lui Petru cel Mare, a avut loc cu o jumãtate de secol mai devreme"37.

Prin urmare, spre sfârºitul secolului al XVII-lea, iobãgia, recrutãrile ºi presiunile din partea statului s-au amestecat cu ambiþiile ecumenice ale Bisericii, epuizând ºi umplând de amãrãciune populaþia ºi provocând o schismã care a subminat atât loialitatea faþã de Stat ºi Bisericã, cât ºi sentimentul de unitate naþionalã.

2 Statul laic al lui Petru cel Mare

La începutul secolului al XVIII-lea, tensiunile ºi dezbinãrile care au apãrut în ocietatea rusã, ca urmare a efortului de consolidare a imperiului timp de un secol ºi umãtate, au fost intensificate de importul activ de modele tehnologice, sociale ºi ulturale, menit sã transforme Rusia într-o adevãratã putere europeanã. Acest import era lecesar ; dacã Rusia voia sã-ºi apere teritoriile imperiale nou-dobândite, trebuia sã fie în tare sã egaleze potenþialul militar al celor mai puternice þãri europene - lucru însã ixtrem de periculos pentru unitatea sa socialã ºi etnicã.

Spre sfârºitul secolului al XVII-lea, Moscova stãpânea un teritoriu imens în Asia de ^lord, dar nu reuºise încã sã-ºi consolideze situaþia strategicã pentru a se putea apãra de aidurile din stepã sau de atacurile din partea puterilor europene din Apus. într-adevãr, epurtase victorii impresionante în luptele contra Poloniei ºi, o datã cu ele, intrase în itãpânirea unor teritorii vaste, dar numai dupã un rãzboi lung ºi foarte obositor. La nord ii la vest avea blocatã ieºirea la Marea Balticã ºi era vulnerabilã în faþa planurile mperiale suedeze, iar în sud încã nu fusese înlãturat pericolul incursiunilor distrugãtoare ile tãtarilor. Dacã voia sã rãmânã un imperiu, trebuia sã-ºi poatã apãra teritoriile -iu numai în sud ºi la rãsãrit, ci, acum, mai ales în vest, de unde o ameninþau cele mai nari pericole.

în plus, resursele economice ale teritoriilor sale, potenþial mai mari decât ale oricãrei dte puteri din lume, erau aproape nefolosite. Distanþele mari, transportul primitiv, solul idesea nefertil ºi înapoierea economicã a populaþiei fãceau dificilã dezvoltarea mineritului, a manufacturii ºi a comerþului, în timp ce aºezarea Rusiei, înconjuratã aproape lin toate pãrþile de uscat sau de porturi blocate de gheaþã ºi strâmtori controlate de jotenþiali duºmani, stânjenea comerþul exterior. Adevãrul este cã nu se putea

asigura viitorul imperiului pe termen lung fãrã o îmbunãtãþire vizibilã a standardului forþelor irmate ale Rusiei ºi fãrã exploatarea resurselor teritoriale ºi umane.
In primii ani ai domniei sale, Petru I a reuºit - deºi cu mare dificultate - sã cucereascã cetatea turceascã de la Azov, la vãrsarea Donului, câºtigând astfel o ieºire precarã la Marea Neagrã. Dar caracterul nesigur al puterii militare ruse a fost demonstrat ie eºecul primei încercãri, dupã mai bine de o sutã de ani, de a obþine o poziþie sigurã la Marea Balticã: marea sa armatã, care a încercat sã cucereascã oraºul-port Narva, a suferit o zdrobitoare înfrângere în faþa trupelor mult mai puþin numeroase ale suedezilor (1700).
Totuºi, Narva s-a dovedit a fi un punct de cotiturã. Petru a fost adânc umilit ºi a tras concluzii din aceastã experienþã - concluzii care nu i-au schimbat politica în mod esenþial, dar i-au dat o nouã calitate - un nou radicalism ºi o nouã atitudine, hotãrâtã.

Datoritã caracterului ºi educaþiei sale, el era deja înclinat sã facã Rusia mai europeanã, nu doar implicând þara într-un joc de forje militare ºi diplomatice, care constituia politica Marilor Puteri europene, ci ºi asimilând noua tehnologie ºi noul mod de a gândi, care transformaserã viaþa principalelor state europene în timpul secolului al XVII-lea.
în adolescenþã, când împãrþea puterea, strãinii erau încã izolaþi într-un cartier special, în afara Moscovei, aºa-numita „mahala germanã" (nemeþkaia slobodã), pentru a preveni coruperea moravurilor oneºtilor ruºi. Segregarea lor atestã suspiciunea cu care priveau ruºii lumea externã ºi în special „felul ingenios de a fi" al Vestului. Petru violase tabuurile legate de mahala nu numai fãcând vizite în acel loc rãu famat, dar ºi legând prietenii acolo ºi angajându-se în lungi discuþii cu negustorii, meºteºugarii ºi mercenarii. Din tinereþe, el se bãrbierea ºi purta haine apusene, spre consternarea celor mai mulþi contemporani, ºi consuma carne în zilele de post, încãlcând obiceiul ortodox.
Inspirat de un astrolab pe care prinþul Dolgoruki îl adusese din Franþa, începu sã studieze cu mult interes aritmetica, geometria, navigaþia, balistica ºi fortificaþiile sub îndrumarea olandezului Franz Timmerman. Luã obiceiul de a purta o uniformã de marinar olandez ºi de a-ºi spune „artilerist". îºi asculta fascinat profesorul, pe Nikita Zotov, care îi povestea campaniile militare ale tatãlui sãu, þarul Alexei, ºi, nerãbdãtor sã-ºi încerce propriile idei, formã „regimente dejoacã", alcãtuite din tinerii nobili de la curte. îi îmbrãca într-o uniformã de culoare verde închis, îi echipa cu arme din arsenalul curþii ºi organiza manevre care erau departe de a fi „un joc", în sensul obiºnuit al cuvântului: unele implicau participarea a mii de oameni ºi se soldau cu rãniþi ºi chiar cu morþi1.
Dupã ce a rãmas singur pe tron, a violat tabuurile moscovite pe scarã ºi mai mare, vizitând macrocosmul din care provenea comunitatea din mahalaua nemþeascã: Europa ºi, în special, þãrile maritime protestante din nordul continentului, în anii 1697-1698, a cãlãtorit prin provinciile baltice suedeze, prin Polonia, Prusia, Olanda, Anglia ºi Austria, sub numele fals de Petr Mihailov, subofiþer în regimentul Preobrajenski (la ocazii solemne, se aºtepta totuºi sã fie primit cu toate onorurile). Aceastã expediþie a fost un fel de precursor al „spionajului industrial" din zilele noastre, iar þarul, care era în mod oficial (dar nu în mod real) incognito, a fost principalul agent de informaþii. La Konigsberg a urmat un scurt curs de artilerie, la Amsterdam a lucrat ca tâmplar în construcþiile navale, la Londra a vizitat fabrici, ateliere, observatorul, arsenalul ºi Monetãria Regalã ºi a participat la o ºedinþã a Academiei Regale, de unde s-a inspirat în privinþa modului în care statul trebuie sã patroneze ºtiinþa ºi tehnologia2. Toate aceste activitãþi erau departe de a fi de demnitatea unui rege, în special în varianta sa moscovitã, dupã cum ne putem bine imagina - dar, în timpul cãlãtoriei, el a cules la întâmplare tot ce a vrut ºi s-a întors cu convingerea cã Rusia trebuie sã se apropie de þãrile pe care le vizitase, nu numai în privinþa tehnologiei militare, ci ºi a vieþii sociale, culturale ºi intelectuale.
A trebuit sã-ºi întrerupã cãlãtoria ºi sã se întoarcã înainte de vreme pentru a se ocupa de revolta muºchetarilor. Organizaþi de Ivan al IV-lea pentru a avea o forþã de infanterie înarmatã cu arme de foc, ei deveniserã de mult inutili, ca urmare a progresului ºtiinþei militare. Modul lor de viaþã era un exemplu clasic de amestec de privilegii cu tehnicã învechitã, amestec pe care Petru era hotãrât sã-l elimine ; el s-a pornit împotriva lor cu o ferocitate vindicativã, executând câteva sute de conducãtori ºi

apoi dizolvându-le toate regimentele, în acelaºi timp, institui un program prin care introducea obiceiuri apusene, emiþând un decret care interzicea purtarea bărbii în înalta societate si folosi personal

foarfecele pentru a tăia bărbile curtenilor ºovăitori. Este greu de imaginat o mai mare insultă la adresa noþiunilor moºtenite de demnitate ºi evlavie masculină: ortodocºii considerau că bărbile sunt esenþiale pentru oamenii cu frica lui Dumnezeu ºi toată lumea credea că cei bărbieriþi nu aveau să fie primiþi în ceruri.

Reforma militară ºi industria

înfrângerea umilitoare de la Narva avu loc în anul următor ºi ea spori sentimentul lui Petru că o schimbare este imperativă. Călătoria în străinătate îl făcu să accepte concluzia la care deja ajunsese: armata, deºi mare, era insuficient instruită, prost echipată ºi, ca atare, nu putea lupta deschis împotriva celor mai bune armate europene, din care făcea parte ºi armata suedeză. Metodele ce-ºi dovediseră eficienþa pe „câmpul sălbatic" împotriva călăreþilor iuþi, dar sumar înarmaþi, armele care fuseseră bune - deºi la limită -împotriva forþelor poloneze ºi otomane ºi-au dezvăluit deficienþele când au trebuit să se măsoare cu întreaga putere a trupelor lui Carol al XH-lea.

Rusia trebuia să parcurgă acum, cu ajutorul lui Petru, un proces pe care istoricii îl numesc, chiar dacă ezitând, „revoluþie militară" - proces prin care multe dintre armatele europene trecuseră în secolele al XVI-lea ºi al XVII-lea3. Elementele-cheie ale acestei revoluþii erau: (i) desfăºurarea de mari forþe de infanterie bine instruite ºi echipate cu arme de foc; (ii) folosirea unei cavalerii uºoare foarte mobile, capabilă să lupte la nevoie ca infanterie (dragoni); (iii) creºterea numărului de tunuri ºi a puterii de penetrare a artileriei; (iv) întărirea fortificaþiilor menite să reziste la o astfel de artilerie.

Aceste inovaþii au mărit enorm costul războiului, obligând toate statele europene să inventeze mijloace mai eficiente de mobilizare a resurselor umane ºi naturale de care dispuneau, fapt ce a avut consecinþe cu bătaie lungă ºi durabile pentru formele lor de guvernământ4, în unele privinþe, în ciuda înapoierii sale, Rusia a avut un avantaj clar în comparaþie cu rivalii săi, atunci când a trecut prin acest proces. Societatea era deja structurată pentru serviciul militar în slujba statului, iar privilegiile ºi scutirea de serviciu sau de impozite de care se bucurau grupurile sociale erau mult mai puþine decât oriunde altundeva în Europa, ceea ce însemna că impozitarea ºi recrutarea erau, în principiu, mult mai uºor de efectuat.

Statul moscovit îºi începuse deja revoluþia militară în timpul secolului al XVII-lea, în special sub þarul Alexei, dar într-un mod fragmentar, care nu a dus la rezultate maxime, întrucât nobilii aflaþi în serviciul militar se încăpăþânau să folosească stilul de război al cavaleriei pe care îl învăþaseră în stepă, formaþiunile „în stil nou" au trebuit să fie comandate de străini ºi parþial alcătuite din aceºtia. Ca ºi în cazul recruþilor tradiþionali, ele erau desfiinþate în fiecare toamnă, iar membrii lor îºi vedeau de alte treburi; în felul acesta, ocârmuirea nu mai trebuia să suporte cheltuiala întreþinerii lor, până la începutul noului sezon de campanii, primăvara, în anii 1680, formaþiunile „în stil nou" erau mai numeroase decât forþele tradiþionale ºi devenise absolut necesară o reformă a întregii structuri a armatei, pentru a putea adopta cele mai noi strategii ºi tehnologii în mod consecvent5.

Una dintre problemele principale era că războiul încă mai constituia, în esenþă, o acþiune particulară sprijinită de stat. Chiar ºi soldaþii noului stil erau instruiþi, îmbrăcaþi ºi echipaþi de moºieri (pomeºciki), din veniturile proprietăþilor lor. La origine, în secolele al XV-lea ºi al XVI-lea, moºia fusese o proprietate de serviciu, ca ºi timar-ul otoman,

l

ºi se distingea de ocină sau proprietatea patrimonială prin aceea că era deþinută cu condiþia ca serviciul militar de stat să fie efectuat în mod corespunzător. Totuºi, pe la sfârºitul secolului al XVII-lea, deosebirea dispăruse aproape de tot: moºia devenise o proprietate care putea fi moºtenită ºi, ca urmare, moºierii nu mai erau interesaþi din punct de vedere material de serviciul militar, chiar dacă îl făceau din mândrie familială.

Petru hotãrî cã sarcina de a recruta, instrui ºi echipa trupele trebuie sã revinã direct statului, ceea ce se putea face dacã se reintroducea principiul care viza obþinerea de pãmânt de cãtre cei care fãceau serviciul militar, principiu care, teoretic, încã mai funcþiona, în locul unei armate de recruþi semifeudali, el urmãrea crearea unei armate permanente, regulate, care sã fie mereu pe picior de rãzboi ºi sã nu fie desfiinþatã în fiecare iarnã, începând din 1705, el impuse rekrutcina : sistemul prin care se luau trupe noi direct din sat, alese de moºier - sau, în cazul þãranilor „negri", de adunarea comunalã -, ºi care erau trimise într-un punct de adunare cu provizii minime ºi haine, urmând ca dupã aceea sã ajungã în grija statului. Asigurarea de recruþi se fãcea prin „rãspundere reciprocã" : adicã dacã un recrut nu se prezenta la datorie sau dezerta, celelalte gospodãrii din satul sãu aveau obligaþia sã-i gãseascã un înlocuitor.

Deºi alte þãri europene mai efectuaserã înrolãri în masã în caz de urgenþã, Rusia a fost prima þarã care a instituit recrutarea ca metodã permanentã de alcãtuire a forþelor militare. Din punct de vedere militar, recrutarea prezenta avantaje considerabile. Astfel Petra a reuºit sã obþinã o mare victorie asupra lui Carol al XH-lea la Poltava, în 1709, ºi sã o continue printr-o campanie militarã ºi navalã susþinutã încununatã de succes în final, care a dus la capitularea Suediei în 1721. [Mai multe despre armatã în partea a IlI-a, capitolul 2.] Dar efectul asupra societãþii ruseºti a fost impunerea de noi obligaþii ºi introducerea unei noi rigiditãþi în sistemul serviciului militar de stat.

Pentru a crea rapid puterea industrialã de care avea nevoie Rusia ca sã menþinã ºi sã echipeze o asemenea armatã, Petru a procedat în mod similar. Imperiul avea deja o industrie metalurgicã ºi de armament, dar Petru a folosit puterea statului pentru a o extinde de zece ori ºi pentru a crea ramuri noi, cum ar fi industria textilã, care sã asigure uniforme soldaþilor, ºi cea producãtoare de pânzã groasã pentru vele, frânghii ºi nave, pentru a crea o forþã navalã pornind de la zero. Au apãrut brusc noi cartiere industriale, mai ales în jurul noii capitale, Sankt-Petersburg, sau în regiunile bogate în minereuri din Urali. La început, noile fabrici au fost conduse de Colegiul Oficial al Industriilor, dar mai târziu ele au fost vândute sau închiriate unor negustori sau nobili, cãrora deseori li se acorda monopolul.

Lipsa forþei de muncã a fost mereu o problemã. Iniþial, Petru a vrut sã încurajeze angajarea de mânã de lucru liberã, pe bazã de salariu, care, considera el, avea sã promoveze demnitatea industriei. Dar regiunile industriale noi, aspre, subpopulate nu atrãgeau muncitori - astfel încât, în cele din urmã, permise proprietarilor de fabrici, chiar ºi celor care nu erau nobili, sã cumpere iobagi. De asemenea, a pus sate întregi din apropierea fabricilor sã facã munca necalificatã, în timp ce cãuta strãini pentru formarea personalului administrativ ºi executarea sarcinilor calificate. Munca din noile uzine era de obicei grea, neplãcutã ºi se desfãºura în condiþii groaznice ; mai rãu, era mãsuratã ºi controlatã dupã ceas, lucru cu care þãranii ruºi nu erau obiºnuiþi. Pentru cazuri de indisciplinã, proprietarii de fabrici erau autorizaþi sã aplice tot felul de pedepse corporale, vinovaþii putând fi puºi în lanþuri sau închiºi. Iobagii din fabrici se plângeau adesea de condiþiile lor de trai ºi de foarte multe ori locuitori din sate întregi se dezrãdãcinau brusc ºi fugeau, pentru a scãpa de intolerabila transformare a vieþilor lor6.

Industrializarea lui Petru ºi-a atins scopul ºi a pus bazele unei dezvoltãri economice care a durat aproximativ un secol, pânã când au început a se face simþite dezavantajele sale. Modul în care a fost fãcutã, prin impozite grele ºi muncã forþatã, a slãbit puterea de cumpãrare a unei mari pãrþi a populaþiei, i-a degradat existenþa civilã ºi a mãrit înstrãinarea faþã de autoritãþi.

Noul aparat de stat

Pentru a achita costurile enorme care intrau în responsabilitatea statului, Petru a simplificat în mod drastic sistemul de impozitare, introducând impozitul pe cap de locuitor, tipul de impozit cel mai uºor de adunat de la populaþie. Pentru a se asigura cã fiecare persoanã îºi va plãti taxele, a simplificat diferitele categorii complicate în care fusese împãrþitã pânã atunci societatea. Fiecare om a devenit fie membru al unei clase sociale care efectua un serviciu (slujiloe), fie al unei clase sociale care plãtea impozite (tiagloe). în prima categorie intrau nobilii (boierii ºi nobilii aflaþi în serviciul militar s-au amestecat pentru a forma o clasã numitã ºleahtici, cunoscutã mai târziu ca nobilime - dvorianstvo),

negustorii ºi clerul: ei erau slujbaºi ai statului ºi, prin urmare, nu trebuiau sã plãteascã impozitul pe cap de locuitor, în cea de-a doua categorie intrau ceilalþi târgoveþi (meºtiane) ºi douã clase de þãrani: cei „negri" ºi iobagii. Recensãmântul pentru plata impozitelor (poduºnaia perepisi - „recensãmântul sufletelor" în rusã) a durat mult, dar dupã ce s-a încheiat, a oferit cel mai detaliat raport asupra populaþiei pe care 1-a avut Rusia vreodatã ºi simpla sa existenþã a legat ºi mai mult fiecare clasã socialã de reºedinþa ºi funcþia sa. în special a devenit mai uºor pentru moºieri sã-ºi demonstreze dreptul de a-ºi revendica iobagii fugiþi.

Noile funcþii complicate ºi grele pe care ºi le-a asumat statul au necesitat un aparat birocratic mai sever ºi mai bine pus la punct decât avusese Rusia vreodatã. Nu putem spune cã Petru a reuºit pe deplin sã creeze ceea ce era necesar, dar chiar ºi aºa, inovaþiile sale au pus bazele unor structuri ce aveau sã funcþioneze pânã în 1917. Tehnocrat de felul sãu, îi fãceau plãcere lucrurile care funcþionau ºi ambiþia lui în privinþa organizãrii statului rus a fost ca acesta sã-ºi îndeplineascã rolul dat de Dumnezeu, de a mobiliza resursele umane ºi teritoriale pentru a asigura apãrarea ºi prosperitatea regatului. El vedea statul ca pe un mecanism care, asemenea unui ceas sau unei pompe hidraulice, trebuie proiectat astfel încât sã-ºi poatã face datoria cu maximum de eficienþã ºi minimum de cheltuieli.

De aceea, în primul rând trebuia reformulat conceptul de drept divin, astfel încât sã consfinþeascã un stat activ, intervenþionist. El adoptã titlul de Russorum Imperator, folosind latina pentru a evoca gloria militarã a Primei Rome, iar epitetele întrebuinþate în mod obiºnuit, „pios ºi blajin", au ieºit din uz. Procesiunile religioase au fost înlocuite de splendide parade pe sub arcuri de triumf, în care Petru era distribuit în rolul lui Marte sau Hercule, zei pãgâni ale cãror victorii se datorau propriei lor puteri ºi vitejii. Dupã victoria finalã asupra Suediei, îºi luã titlul suplimentar de „pãrinte al patriei", echivalentul latinescului pater patriae. Moºtenirea celei de A Doua Rome, Bizanþul, a fost minimalizatã, iar sfântul rus ales de Petru pentru a fi adorat în mod special a fost Alexandr Nevski, ale cãrui victorii militare se aflau la baza pretenþiilor Rusiei asupra

tx-.,,,,,i.,: u„i*;^ - i-SmSoît^la ooia ,,,, fr>ct trnnsfpratf. la n mãnãstire din noua Caoitalã7.

Deºi a pus un mare accent pe mãreþia ºi realizãrile lumeºti, nu se poate spune despre Petru cã nu era credincios - însã a desprins puterea laicã de Bisericã. A desfiinþat Patriarhia ºi ºi-a subordonat Biserica, creând Sfântul Sinod, condus de un procuror general numit de el. ªi-a însuºit o parte din onorurile acordate înainte patriarhului: la intrarea în Poltava a fost întâmpinat cu cuvintele rezervate altãdatã patriarhului: „Binecuvântat fie Cel care vine în numele Domnului! "8.

în viziunea sa, statul era mai presus de interesele egoiste sau înguste, pãrtinitoare, de deosebirile etnice sau religioase, chiar mai presus de persoana monarhului însuºi. Petru a fost primul monarh rus care a încercat sã facã distincþie între stat, pe de o parte, ºi persoana ºi proprietatea conducãtorului, pe de altã parte. Aceastã distincþie era prezentã în noul jurãmânt pe care trebuiau sã-1 facã recruþii când intrau în armatã, faþã de „Suveran ºi Stat" (gosudariu i gosudarstvu). El n-a þinut întotdeauna seama de distincþie, iar subordonaþii sãi cu atât mai puþin - dar fusese totuºi fãcut primul pas dinspre un sistem patrimonial de conducere spre unul birocratic, în care sfera publicã ºi cea privatã sunt separate ºi fiecare ramurã a guvernului are o funcþie independent de interesele personale ale celor care ocupã posturile. Petru a încercat chiar sã elimine stilul de viaþã ºi înrudirea din monarhie, punând sub semnul întrebãrii ordinea obiºnuitã la succesiune ºi stipulând cã fiecare conducãtor trebuie sã-ºi numeascã succesorul.

Stabilirea principiului funcþionalismului ºi al imparþialitãþii a fost motivul pentru care s-au introdus „colegiile" în 1718, în loc de „cancelarii" (prikazt). Colegiile erau funcþionale ºi nu personale sau teritoriale : fiecare colegiu avea propria sferã de jurisdicþie, bine definitã, indiferent dacã era vorba de armatã, justiþie sau impozite. Mai mult, fiecare era condus nu de un singur individ, ci de un consiliu de administraþie format din mai multe persoane, tocmai pentru a scoate în evidenþã principiul cã autoritatea sa nu trebuie folositã pentru promovarea intereselor unui individ sau unei familii. Dupã cum a explicat Petru în ucazul sãu din 19 decembrie 1718 : „Colegiile au fost înfiinþate pentru cã sunt

o adunare de mai multe persoane, în care preºedinþii nu au atâta putere ca vechii magistraþi (ºefi ai cancelariilor), care fãceau ce voiau, în colegii, preºedintele nu poate face nimic fãrã aprobarea colegilor sãi"9.

Bineînþeles cã ºi colegiile pot da naºtere unor loialitãþi proprii, de tipul celor sugerate de proverbul rus „o mânã spalã pe alta" : grupurile de oameni, ca ºi indivizii, sunt capabile sã genereze interese proprii ºi sã le apere cu atâta încãpãþânare, încât sã frâneze cel mai bun mecanism. Din aceste motive, colegiile au fost nevoite sã accepte un alt principiu al lui Petru ºi anume acela conform cãruia ochiul suveranului trebuie sã fie pretutindeni. Dacã statul este un mecanism, atunci are nevoie de un operator, care sã aibã o vedere de ansamblu asupra modului de funcþionare ºi care sã intervinã pentru a corecta orice defect. Astfel încât ºi-a plasat în fiecare colegiu câte un reprezentant personal, un inspector (fiskal), „care trebuie sã vegheze ca toate treburile sã fie rezolvate cu râvnã ºi în mod echitabil; dacã cineva se abate de la aceastã cerinþã, inspectorul trebuie sã raporteze Colegiului, dupã cum prevãd instrucþiunile"10. Deoarece Petru dorea vigilenþã cu orice preþ, el îi absolvea pe inspectori de vina unor acuzaþii false ºi, în practicã, le dãdea ca premiu o parte din proprietatea celor denunþaþi. El deschise astfel calea pentru cultul birocraþiei excesive ºi al denunþãrilor rãuvoitoare, care avea sã devinã parte a structurii vieþii birocratice ruse.

Astfel, reformele guvernamentale ale lui Petru s-au dovedit a fi în mod fatal ambivalenþe. Pe de o parte, erau îmbibate de un soirii de încredere declaratã în mnaHtat^a

linþelor umane de a realiza schimbãri benefice ºi cu bãtaie lungã printr-o organizare •aþionalã. Pe de altã parte, aceastã încredere era umbritã de permanenta suspiciune cã, ãsate în voia lor, fiinþele umane nu se vor comporta raþional, ci vor obstrucþiona necanismul perfect prin lene, stângãcie, ignoranþã, egoism sau prin urmãrirea intereselor de grup sau particulare. Scrisorile ºi instrucþiunile lui Petru sunt pline de dorinþa irzãtoare de a-ºi impune voinþa asupra oricui, în orice moment, chiar ºi în problemele :ele mai mãrunte, ca ºi cum ar fi fost vag conºtient cã netrebnica naturã umanã îi va dejuca planurile impecabil concepute. El interzise chiar funcþionarilor sã scuipe ºi sã înjure în colegii ºi stabili pedepse pentru cei care încãlcau frecvent dispoziþia sa: „Ca persoane care încalcã buna ordine ºi liniºtea generalã ºi ca adversari ºi duºmani ai voinþei ºi instituþiilor Maiestãþii Sale, ei trebuie pedepsiþi corporal ºi privaþi de proprietãþi ºi onoare"11.

De fapt, aceasta era o recunoaºtere tacitã cã principiile guvernãrii laice, active, bazate pe strictã subordonare, neutralitate, pe diviziunea funcþiilor ºi pe reguli formale, erau total strãine de principiile aparþinând sistemelor bazate pe înrudire, de care fusese plinã societatea rusã pânã atunci, de la comunitatea ruralã pânã la curte: absenþa formelor oficiale, personalizarea, responsabilitatea reciprocã, „o mânã spalã pe alta"12.

Clasa socialã care avea sã fie purtãtoarea noilor sale idealuri a fost nobilimea (ºleahticii), în care se amestecaserã, în acest scop, nobilii de la curte ºi cei aflaþi îu serviciul militar. Petru dorea ca ºleahticii sã fie o categorie socialã delimitatã nu prin naºtere sau ierarhie moºtenitã, ci prin merit ºi distincþie personalã, în serviciul statului: „Nu vom acorda nimãnui nici un rang, pânã ce nu ne va fi fãcut servicii nouã ºi patriei"13. ªi-a pus ideea în practicã, cerând ca tinerii nobili sã fie pregãtiþi într-un domeniu util statului, sã dea examen în acel domeniu ºi apoi sã intre în serviciul statului pe treapta cea mai de jos. în cazul armatei, aceasta însemna cã tinerii provenind din aristocraþie trebuiau sã se înroleze ca soldaþi, deºi, pentru a atenua lovitura datã mândriei familiei, li se permitea sã se înroleze într-unul din noile regimente prestigioase ale Gãrzii, provenite din trupele „de joacã" ale lui Petru, în culmea zelului sãu reformator. Petru a încercat chiar sã insiste ca nici unui nobil fãrã certificat de competenþã în matematicã ºi geometrie sã nu i se permitã sã se însoare - o condiþie draconicã, Ia care ulterior a trebuit sa renunþe14.

Idealul de promovare pe baza serviciilor personale a fost formalizat în Tabela de Ranguri instituitã în 1722. Ea a înlocuit sistemul mestnicestvo, abolit cu treizeci de ani în urmã, conform cãruia posturile oficiale erau distribuite în funcþie de poziþia moºtenitã a familiei aspirantului. Noua listã se baza pe ierarhia militarã, dar se aplica nu numai armatei ºi marinei, ci ºi administraþiei civile ºi curþii. Ea

conþinea paisprezece ranguri paralele : urcând de la al paisprezecelea la al optulea, un ne-nobil putea câºtiga statut de nobil, nu numai pentru el, ci ºi pentru descendenþii sãi, care urmau „sã fie consideraþi egali ca demnitate ºi beneficii cu cei mai vechi ºi mai buni curteni, chiar dacã nu erau de neam ºi nu mai fuseserã promovaþi niciodatã de coroanã la statutul de nobili ºi nu li se acordase vreodatã un blazon"15.

Bineînþeles cã existã aici o contradicþie tacitã, care reflectã dualismul cronic al lui Petru: pe de o parte constrângerea subordonaþilor, pe de altã parte încercarea de a le trezi mândria faþã de slujba pe care o efectuează, în principiu, un om obiºnuit devenea nobil numai datoritã meritului - dar o datã ce obþinea rangul, îî transmitea moºtenitorilor,

<™u„:„„ „x îr,tâmi"»inp. arplf-asi «hctur-nlf* Patã vreme 3. domnit
l

Petru, simpla forþã a personalitãþii sale a asigurat îndeplinirea de cãtre nobili a tuturor obligaþiilor; succesorii sãi au fost însã mai puþin meticuloºi, permiþând slãbirea elementului de obligativitate. De aceea efectul pe termen lung al reformei lui Petra a fost crearea unei noi clase sociale ereditare, privilegiatã.

El a acceptat logica acestei implicaþii de la început ºi a încercat sã sprijine capacitatea materialã a nobililor de a activa în serviciul statului în mod ereditar, introducând sistemul de „stabilire predeterminatã a succesiunii", asemãnãtor celui practicat în Marea Britanic, prin care o proprietate funciarã trecea în întregime în posesia unui singur moºtenitor, de obicei de sex masculin. Intenþia era sã se previnã fãrâmiþarea terenurilor agricole, ceea ce ar fi dus la imposibilitatea de a asigura suficiente mijloace de trai unui nobil, obligându-i pe cei care nu moºteneau nimic sã-ºi câºtige existenþa ºi rangul nobiliar intrând în serviciul civil sau militar16, în aceastã privinþã însã, el nu a reuºit sã înlãture obligaþia adânc înrãdãcinatã în familii de a oferi mijloace de trai tuturor moºtenitorilor. Dupã moartea sa, legea de „stabilire predeterminatã a succesiunii" a fost anulatã: nobilii au continuat, ca ºi þãranii, sã-ºi subîmpartã proprietãþile.

Noua capitalã

Ceea ce a intenþionat sã facã Petru pentru supuºii sãi nu a fost doar sã reorganizeze cadrul în care sã-ºi desfãºoare serviciile, ci ºi sã le ofere un mod cu totul nou de viaþã ºi culturã, asemãnãtor celui pe care-l vãzuse în cãlãtoriile sale. Le-a dat ca exemplu noul sãu oraº Sankt-Petersburg, construit pe un teren mlãºtinos, recent cucerit de la suedezi, în cea mai esticã extremitate a Mării Baltice. Oraºul îºi începu viaþa ca fortãreaþã ºi bazã pentru nou-creata Flotã Balticã ºi demonstra cã Rusia era acum o mare putere navalã, mai mult decât egala Suediei. Dar de la început, Petru a nutrit ambiþii mari: Sankt-Petersburg trebuia sã fie un prototip al Rusiei obiºnuite, cu care dorea sã înlocuiascã haoticul ºi întortochiatul stat moscovit, bazat pe nepotism. Se referea la el ca la paradisul sãu - preferând sã folosească un cuvânt latin ºi nu rusescul rai.

Acesta nu era „A Treia Romã", ci un „Nou Amsterdam". Arhitecþi strãini au fost invitaþi sã facã planuri pentru clãdiri publice ºi proiecte standard pentru locuinþele curtenilor. Treptat, a devenit o adevãratã capitalã, construitã din piatrã, de proporþii generoase, care ofereau o deschidere largã spre cer ºi apã. Sau, dupã spusele unui locuitor, losif Brodski, douã secole mai târziu: „Neatinsã pânã atunci de stilurile europene, Rusia ºi-a deschis stãvilarele ºi barocul ºi clasicismul au intrat ºuvoaie, inundând strãzile ºi malurile Sankt-Petersburgului. S-au înãlþat pãduri de coloane, ca niºte orgi, aliniindu-se la faþadele palatelor ad infinitum, într-un triumf euclidian kilometric"17.

Toate acestea nu puteau fi realizate fãrã un cost uriaº. Ani de zile, Sankt-Petersburg nu a fost altceva decât un vast ºantier de construcþii într-o mlaºtinã. Muncitorii recrutaþi, aduºi din toatã þara, se bãlãceau în noroi cu lopeþi ºi roabe ºi adesea îºi pierdeau viaþa, datoritã neglijenþei, a oboselii sau ca urmare a inundaþiilor care mãturau totul din cale cu regularitate, pânã când râul Neva a putut fi stãpânit cu ajutorul digurilor de piatrã. Un secol mai târziu, istoricul Nikolai Karamzin, admirator al lui Petru ºi al realizãrilor sale, a recunoscut totuºi cã oraºul a fost „construit pe lacrimi ºi cadavre"18.

Cu toate acestea, pe la 1713, Sankt-Petersburg cãpãtase deja contur, fapt ce i-a permis lui Petru sã-ºi mute acolo curtea ºi principalele clãdiri guvernamentale ; el a început sã
insiste ra într-lin anumit rSctimrv nr»V»iliî ^oi-o rI/-.»-ao,T oS ,-a —-.

construiascã o casã acolo, folosind unul dintre planurile arhitecturale standard pe care le autorizase. Pentru a economisi piatra, care nu se prea gãsea, a stipulat ca reºedinþele de la oraº ale aristocraþilor sã fie ridicate una în continuarea celeilalte, de-a lungul râurilor ºi canalelor. Noii locatari, pe mãsurã ce se mutau, primeau cadou câte un mic vas cu pânze pentru uz personal; li se ordona, sub ameninþarea amenzilor, sã se plimbe cu el în fiecare dupã-amiazã de duminicã, pentru a face exerciþii ºi a-ºi demonstra îndemânarea de navigatori19.

O schimbare simbolicã importantã în comparaþie cu Moscova: strãinii nu mai erau obligaþi sã stea la periferie, ci li se permitea - ba chiar erau încurajaþi - sã locuiascã în oraº. Negustorilor care fãceau comerþ cu strãinãtatea li s-a cerut sã-ºi redirecþioneze traseul afacerilor de la (de obicei) Arhanghelsk ºi Marea Albã la Sankt-Petersburg ºi Marea Balticã. Noua capitalã trebuia sã devinã „o fereastrã spre Europa" ºi în sens comercial.

Prin aºezarea ºi aspectul sãu, Sankt-Petersburg era o dovadã vie cã noua Rusie, o mare putere europeanã, avea o existenþã palpabilã, orientatã spre realizãri viitoare. Un secol mai târziu, un observator francez perspicace, marchizul de Custine, a remarcat cã „mãreþia ºi imensitatea oraºului Sankt-Petersburg sunt simboluri create de ruºi pentru a-ºi cinsti viitoarea putere, iar speranþa care a inspirat asemenea eforturi mi se pare sublimã"20.

Sankt-Petersburg era însã atât de diferit de oricare alt oraº rusesc, un afront adus strãzilor ºi clãdirilor simple, semirurale ºi întortocheate, încât a avut întotdeauna o aurã de purã fantezie. Dostoievski 1-a numit „un oraº inventat" ºi îi plãcea sã-1 evoce în lumina fantasmaticã a verii nordice, ca pe o aºezare de vis, în care personajele sale îºi jucau dramele spirituale.

Prinþul Odoevski, colecþionar asiduu de basme, citează o legendă finlandezã care reflectã bine originea oraºului ºi calitatea sa himericã. Muncitorii care 1-au clãdit au descoperit cã ori de câte ori puneau o piatrã, ea era înghiþitã de mlaºtinã. Au pus piatrã peste piatrã, stâncã peste stâncã, lemn peste lemn, fãrã nici un rezultat: mlaºtina le înghiþea pe toate ºi rãmânea doar noroiul. Dupã o vreme, Petru, care era preocupat de construirea unei corãbii, s-a uitat înjur ºi nu a vãzut nici urmã de oraº. „Nu ºtiþi sã faceþi nimic", le-a spus el oamenilor, dupã care a început sã ridice piatrã dupã piatrã ºi sã dea fiecãreia o formã în aer. Dupã ce a construit astfel întregul oraº, 1-a lãsat încet pe pãmânt ºi de aceastã datã a rãmas în picioare, fãrã sã fie înghiþit de noroi21.

Nu se ºtie dacã de Custine a cunoscut sau nu aceastã legendã - totuºi, admiraþia sa pentru oraº a fost temperatã de temeri similare : „Dacã aceastã capitalã, fãrã rãdãcini în istorie sau în pãmânt, ar fi uitatã o singurã zi de cãtre suveran sau dacã o schimbare de politicã 1-ar face pe stãpân sã-ºi concentreze gândurile în altã parte, granitul ascuns sub apã s-ar fãrâma, terenurile inundabile ar reveni la starea lor naturalã ºi proprietarii de drept ai acestei pustietãþi ar reintra în posesia locului lor de baºtinã"22.

Noua capitalã deveni forumul noii culturi laice de elitã. Anteriele ruseºti fluturânde au fost înlocuite de jachete strâmte ºi pantaloni pânã la genunchi, la modã în mai toatã Europa. Un „decret cu privire la adunãri" cerea nobililor sã se întâlnească în mod regulat la serate, baluri ºi în saloane, pentru a se cunoaºte, a discuta afaceri, a afla ce se întâmplã în lume ºi, în general, pentru a cultiva amabilitãþile sociale expuse de Petru în manualul sãu despre etichetã, Un cod onorabil pentru tineret sau Instrucþiuni pentru
.—* ^j----------_•_/* /—*„ j,-„ j„',.„„.^„; „utrtvî An^»ct ntoiiiiol ti-aHnc Hin op.rmanã si în
l

mare parte, inspirat iniþial din Erasmus, cerea cititorilor sãi „sã nu-ºi tragã nasul la masã", „sã nu-ºi sufle nasul ca pe o trompetã" ºi „sã nu saliveze deasupra mâncãrii ºi sã nu se scarpine în cap"23. Femeile trebuiau sã ia ºi ele parte la aceste „adunãri", spre deosebire de timpurile trecute, când

prezenþa lor era exclusã. A fost editat un ziar oficial, pentru a anunþa ºi înregistra principalele ocazii sociale ºi pentru a þine publicul la curent cu ºtirile diplomatice, comerciale ºi de altã naturã.

Educaþia ºi cultura

Atitudinea lui Petru faþã de educaþie ºi culturã a fost la început strict practicã: a înfiinþat ºcoli în care tinerii nobili se puteau pregãti în domeniile cerute de stat. De aici, aºa-zisele „ºcoli ale cifrelor", unde se preda matematica, navigaþia ºi alte meserii folositoare viitorilor funcþionari civili, ofiþeri ai armatei ºi ai marinei militare. Ele nu reuºeau întotdeauna sã atragã sau sã-ºi pãstreze elevii, nici mãcar când erau constrânºi de Petru, astfel încât, spre sfârºitul vieþii, acesta a simþit nevoia sã le integreze într-un cadru educaþional mai general, care sã garanteze ºtiinþei ºi tehnicii un loc sigur în societatea rusã. La vremea aceea, singurele instituþii de educaþie superioarã erau academiile slavo-greco-latine de la Moscova ºi Kiev, care asigurau nevoile Bisericii; programa lor se baza pe de o parte pe tradiþia bizantinã, iar pe de altã parte, pe învãþãtura iezuitã a Contrareformei din secolul al XVII-lea.

Aspiraþia lui Petru de a da ºtiinþei ºi tehnicii un loc special în societatea rusã ºi-a avut originea în corespondenþa sa cu Leibniz, începutã în 1697. Leibniz, care avea mari planuri pentru rãspândirea civilizaþiei, ºtiinþei ºi tehnicii în toatã lumea, a fost încântat sã-l numere pe împãratul Rusiei printre adepþii sãi. El îi recomandã lui Petru sã numeascã strãini capabili sã rãspândeascã învãþãtura în Rusia ºi, în acelaºi timp, sã înfiinþeze ºcoli, biblioteci, muzee, grãdini botanice ºi zoologice care sã poatã aduna tot felul de cunoºtinþe ºi sã le punã la dispoziþia ruºilor. A mai fost de pãrere cã Rusia trebuie sã aibã propriile institute de cercetare, pentru a investiga resursele imense ale þãrii, în mare parte neexplorate, ºi pentru a propune cãi de îmbunãtãþire ºi dezvoltare a economiei naþionale.

Petru a finalizat o mare parte a acestui program. El a deschis primul muzeu al Rusiei (Camera de Artã din Sankt-Petersburg), a supravegheat cumpãrarea cãrþilor pentru prima bibliotecã publicã, a finanþat expediþii în regiuni puþin cunoscute, pentru a cãuta minerale, resurse naturale ºi pentru cartografieri, în ultimii ani de domnie a pus bazele unei Academii Naþionale de ªtiinþe, dupã modelul Academiei Regale din Londra ºi al Academiei de ªtiinþe din Paris, pe care le vizitase, înfiinþarea unei asemenea instituþii în Rusia nu era un lucru uºor, cãci nu existau savanþi locali care sã poatã fi angajaþi. Mai mulþi consilieri, inclusiv Christian Wolff de la Universitatea Halle, 1-au avertizat cã înfiinþarea unei academii fãrã a asigura existenþa, la un nivel inferior, a unei reþele de instituþii de educaþie însemna a pune în mod clar cãruþa înaintea boilor.

Petru, care deja construise, ca sã zicem aºa, o capitalã în aer ºi apoi o lãsase pe pãmânt, nu avea de gând sã ºovãie în faþa unui asemenea sfat. A fost nemulþumit de planurile sale anterioare de a introduce învãþãtura apuseanã în Rusia ºi a hotãrât, ca în atâtea alte daþi, sã taie rãul de la rãdãcinã. Schiþa de plan pe care a aprobat-o în 1724 prevedea ca Academia sã fie combinatã cu o universitate, unde sã se oredea ultimele

descoperiri ale ºtiinþei, ºi chiar cu un gimnaziu, unde sã fie pregãtiþi în mod adecvat studenþii pentru universitate. Ea s-a deschis în aceastã formã la scurt timp dupã moartea lui.

Rezultatul strãdaniilor sale a fost cã Rusia a primit într-adevãr ºtiinþã ºi educaþie la cel mai înalt nivel internaþional, acþiunea fiind finanþatã de stat ºi fiind legatã de ambiþia imperiului de a fi în toate privinþele un jucãtor de frunte între puterile Europei. ªtiinþa ºi învãþãtura au avut de la început un prestigiu înalt ºi au fost prioritare în cheltuielile statului24.

A trebuit însã plãtit un preþ pentru faptul cã s-au sãrit cele mai multe dintre etapele normale care apar în construirea unei comunitãþi ºtiinþifice, în marea lor majoritate, primii oameni de ºtiinþã ai Rusiei au fost strãini - foarte mulþi germani - ºi de aceea s-a rãpândit pe scarã largã suspiciunea cã ºtiinþa este ceva strãin de viaþa oamenilor obiºnuiþi. Mai mult, pentru cã proiectul fusese lansat în acelaºi timp cu limitarea puterii Bisericii, învãþãtura avea aerul cã este lipsitã de Dumnezeu, fiind poate chiar lucrarea Antihristului.

O biografie în spiritul lui Petru a fost aceea a lui Mihail Lomonosov (1711-1765), poate primul savant rus remarcabil. El provenea din Nordul îndepãrtat, din Arhanghelsk, unde nu exista iobãgie ºi unde credinþa de rit vechi dãdea o notã de independenþã vieþii spirituale, încântat de versiunile ruseºti ale

Psalmilor, tânãrul Lomonosov a reuºit sã-ºi croiascã drum pânã la Moscova, pentru a studia prozodia, mergând cu un convoi de cãruþe cu peºte sãrat. A reuºit sã se înscrie la Academia slavo-greco-latinã, declarându-se de origine nobilã: doar prin viclenie s-a putut sustrage de la plata taxelor pentru clasele aflate în serviciul statului. Datoritã talentelor sale evidente, a fost invitat sã devinã student la nou-înfiinþata Academie de ªtiinþe, care ducea lipsã în mod dramatic de localnici talentaþi, ºi a fost trimis sã studieze în Germania.

La întoarcere, a fost numit, în diferite perioade, sã predea la Academie chimie, mineralogie, retoricã, versificaþie ºi limba rusã - ºi în toate aceste domenii ºi-a adus o importantã contribuþie. De asemenea, a dus o campanie de scoatere a învãþãmântului superior de sub influenþa germanã, înfiinþând o universitate ruseascã la Moscova, care s-a deschis în 1755. Teoria sa privind cele trei straturi ale limbii ruse a contribuit mult la crearea unei limbi scrise consecvente, din amestecul de slavonã bisericeascã, rusã birocraticã ºi rusã vorbitã. Ca ºi în cazul lui Petru însã, munca sa de culturalizare era suplimentatã de episoade grosolane ºi jignitoare, când fãcea gesturi obscene la adresa colegilor germani, pe care îi numea Hundsfotter ºi Spitzbuben25.

Tensiunile moºtenirii lui Petru

Rousseau a scris în Contractul social cã, în anumite împrejurãri, conducãtorul nu are altã posibilitate decât sã „forþeze oamenii sã fie liberi". Nu putem sã nu ne amintim aceastã frazã atunci când ne gândim la mãsurile luate de Petru. El a implantat în mod artificial iniþiativã, probitate, disciplinã, spirit de cercetare, deoarece aceste calitãþi aveau slabe rãdãcini în Rusia ºi terenul pe care trebuiau sã se dezvolte era doar o pojghiþã. De aceea, implantul artificial a avut efecte secundare nedorite: cunoºtinþe superficiale, regres, nesinceritate ºi ipocrizie.

Soluþia lui Petru, ca ºi în problemele administrative, a fost supravegherea de cãtre stat sau cel puþin de cãtre funcþionari numiþi de el, în care avea încredere. Aceºtia erau , -..,,,,-----o,,,,Q,,f siancoliit fatã de ei_ dunã rum «ta mãrturie regulamentul

pe care 1-a pus la punct în 1724 : „Poliþia are o datorie specialã : aceea de a interveni pentru a apãra justiþia ºi drepturile, de a genera ordine ºi un standard de comportament, de a garanta siguranþa oamenilor, ferindu-i de hoþi, spãrgãtori, violatori ºi speculanþi, de a stârpi dezordinea ºi desfrâul. Ea îi sprijinã pe oameni în munca lor ºi în profesiunile cinstite,.. Ea apãrã vãduvele, orfanii ºi strãinii în conformitate cu legea lui Dumnezeu, îi educã pe tineri dându-le o învãþãturã bazatã pe cinste ºi puritate; pe scurt, din toate aceste motive, poliþia este sufletul cetãþeanului ºi al ordinii"26.

Poliþia ca „suflet al cetãþeanului" era o concepþie care pãrea mai puþin ciudatã, poate, în veacul absolutismului luminat decât pare acum, dar care trãdeazã natura incoerentã a activitãþii lui Petru. Libertatea susþinutã de constrângere, rãspândirea culturii sprijinitã de lagãre de deþinuþi ~ aceasta a fost umbra care a întunecat nu doar domnia lui Petru, ci ºî întreaga civilizaþie rusã în timpul celor douã secole care au urmat.

Chiar caracterul lui Petru trãda acest dualism. El a fost cel mai autoritar dintre þari ºi totuºi era în stare sã renunþe la hainele regale ºi sã se afunde într-o cârciumã simplã sau într-un atelier, sã bea, sã stea de vorbã ºi sã asculte clevetirile ºi certurile oamenilor obiºnuiþi. Apostol al celei mai noi tehnologii, el preþuia totuºi cultura popularã ºi îi plãceau cântecele populare ºi dansurile pe melodii simple, în compania celor mai de rând supuºi.

Foarte ciudat este mai ales elementul de autoparodie ºi de renunþare ritualã al personalitãþii sale. Din când în când, îl instala solemn ca þar pe unul dintre nobili, prinþul Feodor Iurevici Romadanovski, depunea jurãmânt de credinþã faþã de el ºi promitea sã se supunã tuturor ordinelor sale. Asta aminteºte de Ivaii al IV-lea, care a renunþat la tron în favoarea unui prinþ tãtar. De asemenea, în perioada dintre Crãciun ºi Anul Nou (sviatki), împreunã cu câteva înalte oficialitãþi, punea în scenã „cel mai ridicol sinod în stare de ebrietate". Persoana aleasã sã joace rolul patriarhului defila cu un Bachus gol pe mitrã, „ochii îndemnau la destrãbãlare", în timp ce toþi cei prezenþi psalmodiau o falsã liturghie: „Fie ca beþia sã se pogoare asupra voastrã, sã vã învãluiascã în întuneric ºi sã vã facã sã cãde(i ºi sã vã rostogoliþi, sã vã ia minþile în toate zilele vieþii voastre"2'.

Asemenea distracþii burleºti sugerează existenþa unui uluitor conflict în personalitatea lui Petru. Vederile sale raþionaliste asupra divinităþii ºi asupra propriei regalităþi contrastau puternic cu credinþele care-i fuseseră inculcate pe când era copil ºi care erau încă aproape universal respectate în societatea din jurul său. în mod evident, aceste contradicþii i-au generat tensiuni interioare, pe care a reuºit să le stăpânească numai printr-un asemenea comportament paradoxal, care, la prima vedere, te lăsa perplex.

Schimbarea culturii - chiar ºi a unei elite - este, bineînþeles, mai mult decât poate realiza un conducător în timpul vieþii sale. Totuºi, deºi la întâmplare, Petru a reuºit să redirecþioneze în mod fundamental comportamentul ºi aspectul clasei care, modelată de el, a devenit conducătoare în Rusia. La început ea a opus rezistenþă, dar apoi s-a lăsat convertită ºi a început să-i placă noua cultură cosmopolită ºi chiar s-o îmbrăþiºeze cu entuziasm, ca marcă a statutului ei social.

In felul acesta, clasa conducătoare s-a îndepărtat de masele de oameni, de þărani, de orăºeni (cu excepþia câtorva negustori bogaþi) ºi de cler. Câtă vreme nu au fost recrutaþi în armată sau în brigăzile de construcþie a oraºului Sankt-Petersburg, oamenii obiºnuiþi au fost mai degrabă spectatori decât participanþi la „revoluþia de sus", pentru care aveau sentimente amestecate, adesea critice. Deosebit de ostili au fost credincioºii de rit vechi, deja înstrăinaþi din cauza vieþii pe care o duseseră în statul lair. în timr.ni ™-»H»,.»C,~,.;I,„.

lui Petru, mult mai moderaþi. Majoritatea inovaþiilor sale puteau fi uºor considerate insulte la adresa religiei sau a tradiþiei naþionale sau a amândurora: tăierea bărbilor, îndemnul de a purta haine „nemþeºti" sau „ungureºti", introducerea unui nou calendar, încurajarea învăþământului străin, admiterea femeilor în viaþa socială, introducerea „impozitului pe cap de locuitor", abolirea Patriarhiei, pretenþia ca preoþii să violeze caracterul secret al spovedaniei. Orgiile sale, o blasfemie la adresa celor sfinte, păreau să confirme cele mai groaznice temeri. Chiar ºi politica sa de toleranþă religioasă, de care beneficia în mod vădit credinþa de rit vechi, demonstra că este pornit să submineze adevărata credinþă. Cei care gândeau apocaliptic au afirmat că este Antihristul. Circulau gravuri populare în lemn care îl reprezentau cu însemnele oficiale ale statului, vulturul bicefal, ieºindu-i din cap ca două coarne28.

Asemenea reacþii nu erau doar proteste populare sau lipsă de respect. Ca ºi sub Ivan al IV-lea, mulþi þărani au fugit de noile poveri, în vara anului 1707, când un detaºament armat a plecat sub comanda prinþului Iu.V. Dolgoruki să-i caute pe þăranii ascunºi pe Don, aceºtia au fost atraºi într-o cursă ºi masacraþi de vreo două sute de cazaci, conduºi de hatmanul lor, Kondrati Bulavin. Acesta a fost semnalul pentru o campanie generală împotriva poterelor oficiale, în timpul căreia Bulavin a fost ales ºef al tuturor cazacilor de pe Don ºi a încheiat un tratat cu cazacii zaporojeni. Considerându-se urmaºul lui Stenka Razin, el a avansat cu trupele prin guberniile Voronej, Tambov ºi Borisoglebsk, câºtigând sprijinul þăranilor atunci când i-a chemat să apere „casa Sfintei Maici a Domnului ºi Biserica Ortodoxă împotriva învăþăturilor păgâne greceºti, pe care vor să ni le impună boierii ºi nemþii"29, în punctul său culminant, insurecþia lui Bulavin a ameninþat cetăþile Azov ºi Taganrog ºi deci poziþia absolut nesigură a ruºilor la Marea Neagră. Petru a trebuit să-i ia pe dragoni de pe frontul suedez, unde avea mare nevoie de ei, pentru a înăbuºi revolta.

Confirmarea felului diabolic de a fi al lui Petru pare să fi fost oferită de comportamentul faþă de fiul ºi moºtenitorul său, Alexei. Tânăr fragil fizic ºi pios, Alexei era cu totul diferit de tatăl lui. Mama sa, Evdokia, fusese bănuită de complicitate la revolta muºchetarilor ºi trimisă la o mănăstire, lucru pe care Alexei nu 1-a iertat niciodată tatălui său. în punctul culminant al conflictului personal cu Petru, Alexei a fugit în străinătate. A fost momit cu promisiuni false să se întoarcă, cercetat la Preobmjenski Prikaz (o cameră specială pentru anchete) ºi a murit sub tortură. Pe scurt, a murit asasinat de tatăl său, care a lăsat imperiul fără moºtenitor. Ulterior, Petru a rezolvat crima prin decretul din 1722, în care se stipula că fiecare domnitor trebuie să-ºi numească succesorul - ceea ce el nu a reuºit să facă înainte de moartea sa subită în 1725.

Nu este de mirare cã istoricii, în special cei ruºi, au avut pãreri atât de împãrþite cu privire la Petru I. Pe de o parte, el a fãcut ceea ce era imperativ dacã Rusia voia sã rãmânã imperiu: ea trebuia sã devinã o mare putere europeanã, în acelaºi timp, instituþiile pe care le-a creat au provocat disensiuni profunde în societatea rusã sau, poate mai aproape de adevãr, au sporit disensiunile deja existente. Statul cameral importat din Germania ºi Suedia, cu impersonalitatea sa, cu funcþionalismul sãu, cu ierarhia bazatã pe merit ºi regulamente stricte, era fundamental diferit de statul moscovit, bazat pe structuri care depindeau de legãturi de rudenie, personale, neoficiale, de ierarhia patriarhalã ºi de absenþa oricãrei diferenþieri funcþionale. Reformele sale au fost primul pas în direcþia creãrii unei clase conducãtoare privilegiate, bazatã pe bogãþia personalã provenind din i*,._x „»_s;„x-----^„„-1^,. r\f. rând si clerului într-un moment în care, înalte

þãri europene, distanþa dintre cultura popularã ºi cea a elitelor începea sã scadã, în Rusia ea era nemãsurat de mare.

Bineînþeles cã schimbarea la care a nãzuit el a fost departe de a fi încheiatã la moartea sa. Vechile atitudini au persistat multe decenii dupã aceea ºi, sub succesorii sãi mai slabi, clanurile aristocratice (cuvântul „boier" pare acum, în sfârºit, nepotrivit) s-au luptat mereu între ele pentru conducerea corãbiei statului. Totuºi, au existat mulþi sus-puºi care îºi însuºiserã atitudinile lui Petru, asigurând astfel durabilitatea reformelor sale ºi dupã moartea sa. Spre deosebire de perioada care a urmat domniei lui Ivan al IV-lea, acum nu a avut loc nici o dezintegrare, nici o „vreme de restriºte". Totuºi nu s-a putut rezolva marea diviziune socialã. Dimpotrivã, fisura a continuat sã se lãrgeascã în secolul al XVIII-lea ºi în prima parte a secolului al XlX-lea. Petru a pus Rusia pe drumul care a dus la ceea ce marchizul de Custine, un secol mai târziu, a prezis cã avea sã fie „revolta bãrboºilor împotriva celor fãrã barbã"30.

3 Asimilarea moºtenirii lui Petru

în ciuda radicalismului reformelor lui Petru cel Mare ºi a opoziþiei generale cu care au fost ele întâmpinate de cãtre Bisericã ºi de oamenii de rând, nu s-a pus niciodatã serios problema anulãrii lor, nici chiar în deceniile care au urmat (1725-1762), cu domnii relativ slabe, succesiuni disputate ºi încercãri de lovituri de stat. Motivul esenþial a fost cã ele s-au dovedit a fi eficiente, promovând statutul de mare putere al Rusiei ºi fãcând posibilã formarea, echiparea ºi finanþarea unei armate ºi a unei flote.

Ele au fost ºi în interesul clasei conducãtoare, nou-consolidata nobilime, care, dupã tãrãgãnãrile iniþiale, a devenit conºtientã de acest fapt. Multe dintre familiile care au dominat în Rusia înainte de domnia lui Petru au continuat s-o facã ºi dupã aceea, folosindu-se de influenþa cunoscuþilor ºi a rudelor. Primele etape ale unei reforme meritocratice se dovedesc adesea a fi în interesul elitelor existente, deoarece averea ºi relaþiile le asigurã accesul la cea mai bunã educaþie ºi la primele trepte vitale ale unei cariere ascendente (în secolul al XlX-lea, reformele Northcote-Trevelyan ale administraþiei civile britanice au avut acelaºi efect).

Era mare nevoie de aceste familii de elitã, datoritã ambivalenþei reformelor lui Petru. Pe de o parte, era proclamatã o raison d'etat impersonalã, iar pe de altã parte, era mereu nevoie de intervenþii personale pentru a asigura punerea ei în practicã. Conducerea raþionalã trebuia aplicatã de autoritatea personalã, pentru cã altfel nimic n-ar fi funcþionat conform intenþiilor. Aºa cã „statul", dacã a existat cumva în toatã aceastã perioadã, a fost compus din constelaþii de clanuri puternice aflate în transformare, dar care nu erau cu totul instabile, cãrora li s-a dat o legitimitate prin promovarea pe bazã de merit ºi care au rãmas unite datoritã relaþiilor de rudenie, devotamentului simbolic faþã de autocrat, uniformelor militare, unei terminologii administrative semigermanice ºi unei culturi tot mai exclusive, împrumutatã de la curþile regale ale Europei1.

Totuºi, ar fi incorect sã supraestimãm eficienþa autoritãþii statului rus la mijlocul secolului al XVIII-lea. în cele mai multe privinþe, „statul" (un cuvânt poate prea pretenþios) era încã asemenea unei structuri ºubrede în mijlocul furtunii dezlãnþuite, expusã tuturor vânturilor schimbãtoare ale intrigilor de curte ºi vrajbelor între rude. Era doar un schelet a cãrui carne ºi ai cãrui muºchi constau din

interesele de clan ale marilor familii care îi asigurau continuitatea ºi forþa motrice, în ceea ce priveºte guvernarea localã, ea era doar o noþiune - era atât de slabã, încât pãrea ca ºi inexistentã : din lipsã de personal potrivit pentru diversele funcþii, a ajuns din nou în mâna guvernatorilor militari despotici ºi corupþi, de care Petru încercase sã scape.
Nu exista nici un cod de legi coerent, ci doar consemnãri - fãcute de curtea de justiþie - ale unui ºir de decrete emise în grabã, uneori contradictorii ºi foarte adesea

prost formulate, în aceastã situaþie, legea era, dupã cum spune o zicalã popularã, „ca oiºtea unei cãruþe: se duce încotro o trage calul" - calul fiind cineva aflat la putere. Lucrurile s-au înrãutãþit ca urmare a faptului cã Petru a neglijat sã aplice liantul elementar al unei legi obligatorii a succesiunii, în absenþa unor legi sau instituþii stabile, nu numai þãranii, dar ºi nobilii se simþeau în nesiguranþã în privinþa persoanei sau proprietãþilor lor, dacã nu aveau un protector puternic, membru al uneia dintre familiile de vazã, cu acces la curte.
Din acest motiv, cei patruzeci de ani care au urmat morþii lui Petru au fost foarte nesiguri ºi agitaþi ºi au cunoscut o succesiune de monarhi dependenþi de constelaþia întâmplãtoare a puterii aflate în mâna regimentelor de gardã ale capitalei. Regimentele de gardã reprezentau nucleul Rusiei imperiale în secolul al XVIII-lea. Postate în capitalã, cu acces liber la curte chiar ºi pentru ofiþerii tineri, ele au reprezentat multã vreme în acel secol forþa poliþienească, garda de corp ºi o fomaþie militarã de elitã. Ele erau pepiniere ale puterii ºi protecþiei, care nu numai cã decideau asupra unor probleme cruciale de politicã internã ºi externã, dar hotãrau chiar ºi soarta conducãtorilor. Controlând dispunerea forþei fizice în capitalã, ele au jucat un rol decisiv în venirea la tron a fiecãrui monarh, de la moartea lui Petru cel Mare în 1725, pânã la asasinarea lui Pavel I în 1801, Ele erau mecanismul prin care familiile de vazã se asigurau cã autocraþia lucrează, în general, în interesul lor ºi nu împotriva lui.
Singura încercare serioasã de a submina suprastructura autocratã a avut loc în 1730, la moartea subitã a adolescentului Petru al II-lea. Membrii Consiliului Privat Suprem (înfiinþat în î 727, în absenþa unui monarh puternic, pentru coordonarea executivului) au oferit coroana nepoatei lui Petru cel Mare, Ana, ducesã de Kurlanda, cu anumite condiþii: monarhul nu are voie sã se cãsãtoreascã sau sã-ºi numeascã succesorul, iar pe viitor trebuie sã obþinã aprobarea Consiliului înainte de a lua hotãrâri în probleme cum ar fi pacea, rãzboiul, strângerea impozitelor, cheltuirea veniturilor, numirea în funcþii înalte la curte sau în guvern, donaþiile de pãmânt. Se interzicea ca persoanelor aparþinând nobilimii sã îi se ia viaþa, onoarea sau proprietãþile fãrã un proces.
Pe termen lung, poate cã aceste condiþii ar fi format baza unei monarhii constituþionale : reguli asemãnãtoare au avut acest efect în câteva þãri europene începând cu Evul Mediu târziu, însã efectul lor imediat ar fi fost ca Rusia sã se supunã unei conduceri oligarhice, iar monarhul sã fie dependent de puþinele familii bine plasate, dominante în Consiliul Privat Suprem - în acel moment, Goliþîn ºi Dolgoruki. Majoritatea nobilimii aflate în funcþii s-a opus ideii nu numai fiindcã nu dorea sã ajungã sã facã sluj în faþa familiilor Goliþîn ºi Dolgoruki, dar ºi pentru cã era conºtientã de vulnerabilitatea Rusiei, nãpãstuitã de vrajba dintre clanurile boiereºti. Cu ajutorul lor, Ana a rupt ostentativ condiþiile ºi a preluat tronul ca autocrat2.
Nu a mai existat altã încercare în secolul al XVIII-lea de a limita monarhia ºi nici, pânã dupã 1762, de a reforma instituþiile statului. Chiar ºi în timpul domniei relativ lungi a împãrãtesei Elisabeta (1741-1762), puterea a rãmas în mâinile clasei aristocratice ºi a regimentelor de gardã asociate ei, nefiind îngrãditã de litera legii sau de instituþii sociale puternice.
Primul conducãtor care a încercat sã continue opera Iui Petru cel Mare ºi sã înfiinþeze în Rusia instituþii rnai capabile de a suporta greutatea imensului imperiu a fost Ecaterina a Il-a - care, totuºi, a urcai pe tron într-un moment propice, ca beneficiarã a unei lovituri

de stat îndreptatã împotriva soþului ei, Petru al III-lea. Ea a vãzut slãbiciunea regimului politic rusesc destul de clar. Lecturile vorace, deºi la întâmplare, care i-au umplut serile libere în timpul unui mariaj lipsit de dragoste o învãþaserã cã remediul se afla în promulgarea unor legi bune ºi înfiinþarea unor

instituþii bune. Este adevãrat cã aceste legi ºi instituþii serveau, în mintea ei, unui scop puþin diferit de cel gãsit în textele ei. Teoreticienii Iluminismului francez ºi italian pe care îi studiase - Montesquieu, Beccaria, Diderot - se refereau la þãri cu instituþii vechi, bine stabilite, ale cãror drepturi legale trebuiau reafirmate ºi susþinute de teorii liberale, pentru a preveni ameninþarea pe care o reprezenta monarhia tot mai arogantã, în Rusia însã, legile ºi instituþiile intermediare erau atât de fragile, încât, departe de a opune rezistenþã monarhiei, abia aveau puterea de a acþiona ca transmiþãtor pasiv al voinþei conducãtorului, întãrirea legilor ºi instituþiilor însemna înainte de toate întãrirea monarhiei - ºi acesta a fost scopul Ecaterinei.

Pentru ea, acest lucru avea dublã importanþã, din,cauza situaþiei sale individuale periculoase. Ocupa un tron la care nu avea nici un drept legitim, astfel încât trebuia sã-ºi lãrgeascã de urgenþã cercul de susþinãtori în afara coteriei de ofiþeri ai Gãrzii, care acþionaserã în interesul ei, ºi chiar în afara clasei sociale din care aceºtia fãceau parte. Cea mai bunã cale de a o face era crearea de instituþii care sã reziste chiar ºi intrigilor celei mai tenace clici de la curte ºi legi care sã fie larg acceptate ºi sã devinã permanente.

S-a întâmplat cã P.I. ªuvalov, consilier principal al împãrãtesei Elisabeta, convocase o Comisie de Codificare a Legilor în 1754, pentru a încerca sã facã ordine în privinþa promulgãrii de legi improvizate, dar dictatoriale, de cãtre Petru I ºi a le coordona cu precedentul Cod de Legi (Ulojenie) din 1649. Comisia lui ªuvalov avea menirea de a examina starea legilor ºi de a face recomandãri în patru domenii: (i) drepturile supuºilor în funcþie de proprietãþile lor; (ii) structurile ºi procedurile curþii; (iii) legile proprietãþii ºi ale contractului; (iv) pedepse ºi amenzi. Comisia ºi-a îndeplinit sarcinile în cazul ultimelor trei domenii ºi a înaintat un raport Elisabetei - dar, din motive neclare, recomandãrile sale nu au fost urmate, iar comisia a fost desfiinþatã la scurt timp dupã venirea pe tron a Ecaterinei3.

Nu se ºtie dacã Ecaterina a citit vreodatã materialele comisiei, însã, când ºi-a început propria muncã de codificare în 1767, principiile pe care le-a enunþat erau foarte asemãnãtoare concluziilor acestora; ea însãºi a convocat o comisie similarã, cu acelaºi nume ºi acelaºi scop. A formulat pentru a fi luat în considerare un Nakaz, un regulament, de fapt o culegere de principii care îi reflectau pãrerile despre structura politicã ºi legalã potrivitã pentru Rusia, deºi nu a fãcut cunoscutã schiþa finalã pânã ce nu ºi-a consultat consilierii în privinþa textului.

Citând un principiu creºtinesc, acela de a ne face „unii altora tot binele posibil", ea 1-a declarat a fi „Dorinþa fiecãrui Membru valoros al Societãþii de a-ºi vedea Þara ridicându-se la cel mai înalt grad de Prosperitate, Glorie, Fericire ºi Pace" ºi „de a vedea fiecare Individ, Concetãþean al sãu, protejat de Lege, care, departe de a-i face rãu, îl va apãra împotriva oricãrei încercãri de subminare a bunãstãrii sale, contrarã prezentului Precept Creºtinesc"4.

Versiunea legilor ei era restrânsã ºi etatistã în comparaþie cu cea a mentorilor sãi iluminiºti, în ochii ei, legea nu era o forþã impersonalã slujind instituþii sociale autonome sau rivale, ci un instrument cu ajutorul cãruia se exercitã autoritatea conducãtorului ºi sunt puse în practicã preceptele morale, „într-un Stat, adicã într-o Colectivitate de

Oameni care trãiesc într-o Societate unde sunt stabilite legi, Libertatea poate consta doar în Capacitatea de a face ceea ce toatã lumea s-ar cuveni sã dorească ºi de a nu fi obligat sã faci ceea ce nu este de dorit."5 Aceasta era versiunea legilor ºi a statului propusã nu de philosophes francezi, ci de cameraliºtii germani, mai ales de Leibniz ºi Wolff. în aceastã concepþie, scopul legilor era acela de a permite autoritãþilor sã asigure bunãstarea ºi siguranþa supuºilor, în acelaºi scop, era necesar ca supuºii sã aibã propriile lor funcþii ºi sã aparþinã unor instituþii sociale care sã le permitã sã îndeplineascã ºi mai bine aceste funcþii ºi sã fie pãrtaºi la bunãstarea generalã. Nu exista noþiunea de lege a firii, de libertate inerentã sau de contract social6.

Membrii Comisiei Codului de Legi a Ecaterinei erau aleºi în adunãri locale ale pãturilor sociale relevante: nobilimea, orãºenii, þãranii statului, cazacii, rãzeºii (odnodvorþî, descendenþi ai þãranilor militarizaþi care apãraserã liniile de frontierã) ºi strãini. Vizibil absenþi erau iobagii ºi clerul. S-ar

putea argumenta cã iobagii erau reprezentaþi de moºieri, dar absenþa clericilor poate indica doar cã Ecaterina nu îi considera membri ai societãþii laice - o eroare surprinzãtoare dacã luãm în considerare faptul cã tocmai le luase mijloacele (pãmântul) de a menþine o putere separatã, spiritualã în guvern. [Vezi capitolul despre Bisericã, p. 168.]

Planul Ecaterinei era de a întocmi un cod de legi bazat pe indicaþiile ei din Nakaz. Deputaþii însã au adus cu ei propriile lor revendicãri sau „caiete", cereri ºi plângeri primite de la alegãtorii lor. Când s-a întrunit comisia prima oarã, în iulie 1767, pentru discuþii, s-a observat rapid cã existau prea puþine puncte de vedere comune. Fiecare pãturã socialã s-a concentrat asupra prezentãrii propriilor interese, fiind insensibilã la viziunea largã a politicii creatoare expusã în faþa lor de monarh. Nobilimea dorea sã limiteze accesul în'clasa lor, sã-ºi întãreascã drepturile de proprietate, sã-ºi asigure monopolul asupra funcþiilor militare ºi civile înalte ºi sã fie scutitã de pedeapsa corporalã. Negustorii doreau un monopol asupra comerþului la oraºe ºi dreptul de a avea iobagi. Þãranii cereau reducerea impozitelor ºi a altor poveri. Puþini deputaþi au dovedit cã sunt conºtienþi de structura generalã a statului, pe care, de altfel, cei mai mulþi o doreau în mod clar neschimbatã: prin urmare, eforturile lor erau îndreptate spre obþinerea de privilegii în cadrul sistemului existent ºi nu spre realizarea unei reforme fundamentale7. Contrastul cu Stãrile Generale franceze este izbitor: acestea s-au întâlnit cam douãzeci de ani mai târziu ºi au conceput programe radicale de reformã, în timp ce „starea a treia" se vedea în rolul de purtãtoare a suveranitãþii populare, de „naþiune".

La majoritatea ºedinþelor, comisia a fost împãrþitã în subcomitete, dintre care unul avea sarcina de a studia modul în care ar putea fi creatã „starea a treia" sau „un fel de clasã mijlocie". Aceste subcomitete au reuºit sã desfãºoare o muncã folositoare, adaptând legi existente ºi schiþând altele noi. Dar Adunarea Generalã ºi-a încetat ºedinþele spre sfârºitul anului 1768, o datã cu izbucnirea rãzboiului împotriva Turciei: întrucât mulþi deputaþi fãceau parte din armatã, aceºtia au fost nevoiþi sã se prezinte la datorie. Multe subcomitete ºi-au continuat munca timp de încã un an sau doi, iar altele au terminat de întocmit proiectele de legi în sfera lor de legislaþie. Deºi acum nu mai exista o Adunare Generalã cãreia sã i se prezinte aceste proiecte, nu se poate spune cã n-au avut nici un rost, cãci Ecaterina s-a folosit de ele mai târziu, la elaborarea legilor. Mai mult, materialele au fost folosite într-o Descriere a Imperiului Rus ºi a Administraþiei sale Interne ºi a Prevederilor Legale, realizatã de procurorul general ºi publicatã în 1783 -timp de cincizeci de ani, ea avea sã fie un fel de cod de legi al Rusiei8.

Deºi rãzboiul cu Turcia a grãbit într-adevãr suspendarea comisiei, el nu a dus la ibolirea ei. Ecaterina a lâsat-o sã disparã încet, pentru cã era dezamãgitã de activitatea ;i ºi poate mai ales din cauza faptului cã membrii ei erau prea puþin conºtienþi de nevoile societãþii în general ºi prea puþin pregãtiþi sã dea dovadã de cumpãtare pentru binele ;omun. Ea decise - probabil în mod justificat - cã, înainte de a postula interese comune, ;are nu existau, trebuie sã dea mai multã substanþã unei societãþi fragmentate, creând nstituþii care sã permitã cetãþenilor sã conlucreze cel puþin în cadrul clasei sau rangului fiecãruia, într-un fel, ea se strãduia de fapt sã creeze instituþii sociale care pânã atunci fuseserã embrionare sau inexistente.

Având permanent în minte acest scop, în restul domniei sale a fãcut multe pentru a Ia conþinut unei societãþi ºi unui stat fãrâmiþate, punând bazele unei „societãþi civile", lupã cum o numea chiar ea însãºi. Ca ºi Petru, a crezut cã monarhul trebuie sa facã legi - dar, spre deosebire de acesta, a fost de pãrere cã ºi monarhul trebuie sã fie îngrãdit ie legile create ; el trebuie sã supravegheze procesul general al guvernării, dar sã nu se amestece la tot pasul ºi sã intervinã doar dacã o cere complexitatea problemelor. A luat mãsuri pentru a stimula ºtiinþa jurisprudenþei în Rusia, astfel ca justiþia ºi practica administrativã sa poatã deveni obiºnuite ºi stabile, un factor permanent, pe care cetãþenii sã se poatã bizui în activitatea lor zilnicã ºi în special în afacerile economice, unde capacitatea de previziune este atât de importantã. A citit ºi a adnotat Comentariul asupra Legilor al lui Blackstone, care considera cã garanþia legalitãþii rezidã nu atât în instituþiile reprezentative, cât în existenþa unor legi raþionale, susþinute de o autoritate puternicã ºi stabilã9. Ecaterina a trimis tineri nobili în strãinãtate, în special la

universitãþi germane, pentru a studia acolo teoria ºi practica jurisprudenþei (printre ei s-a întâmplat sã fie ºi Alexandr Radiºcev, care. a profitat de studiile sale mai mult decât prevãzuse ea - indiciu al rezultatelor ambigue ale iniþiativei ei).
în acelaºi scop, a întãrit rolul Senatului de supraveghetor al administraþiei ºi al justiþiei, fãrã a merge însã atât de departe încât sã-1 facã un „deþinãtor de legi", dupã modelul francez de parlements, aºa cum dorise la un moment dat. Chiar mai important a fost faptul cã a întãrit conducerea localã. Rusia europeanã era împãrþitã în gubernii (provincii), cu o populaþie de 200-300.000 de locuitori, ºi judeþe (uezdî) de 20-30.000 de locuitori. Fiecare gubernie trebuia condusã de un guvernator, rãspunzãtor în faþa Senatului ºi având dreptul de a raporta personal împãratului; el era ajutat de un consiliu de administraþie provincial, care se ocupa de probleme cum ar fi strângerea impozitelor, menþinerea ordinii publice ºi monopolurile comerciale, înalþii funcþionari administrativi ai acestor instituþii trebuiau sã provinã din cadrul nobilimii, o mãsurã menitã sã garanteze probitatea ºi competenþa lor profesionalã. Pentru a întãri sentimentul de mândrie al nobililor ºi identitatea lor de clasã, ea le-a aprobat o cartã prin care îi scutea de pedepse corporale ºi le dãdea dreptul sã se organizeze în asociaþii locale, la nivel provincial ºi districtual: aceste asociaþii aveau sã aleagã apoi funcþionarii guvernamentali locali importanþi. [Pentru alte prevederi ale cartei, vezi partea a IlI-a, capitolul 1.] Ecaterina a promulgat un decret similar ºi pentru oraºe, Carta Oraºului [vezi partea a IlI-a, capitolul 5], care fãcea parte dintr-o serie de mãsuri al cãror scop era încurajarea manufacturii ºi a comerþului, reducerea dependenþei lor directe de stat ºi facilitarea pãtrunderii lor în întregul imperiu, înainte de venirea sa la domnie, tarifele interne fuseserã abolite (în 1753), iar Ecaterina a continuat procesul, luând mãsuri menite sã-i sporeascã credibilitatea ºi emiþând o lege care introducea poliþele, îmbunãtãþea drumurile

ºi canalele, micºora restricþiile cu privire la paºapoarte ºi permitea atât nobililor, cât ºi þãranilor sã facã comerþ pe scarã mai largã (mãsura a displãcut mult negustorilor, deoarece punea capãt monopolului lor asupra comerþului urban)10. Nobililor li s-au dat drepturi garantate de proprietate nu numai asupra suprafeþelor de pãmânt, ci ºi asupra resurselor minerale care se aflau în pãmânt. Toate aceste mãsuri au contribuit mult la transformarea imperiului într-o unitate economicã ºi la facilitarea accesului la comerþ ºi manufacturã al tuturor pãturilor populaþiei, pe baza unor drepturi de proprietate garantate. Ecaterina ºi-a propus sã realizeze ºi o cartã pentru þãranii statului, care le-ar fi dat statut de corporaþie în comunitãþile rurale, drepturi garantate de proprietate ºi posibilitatea de a le apãra în faþa unui tribunal. Proiectul a fost terminat ºi urma sã fie promulgat: de ce nu a fost rãmâne neclar, deºi se pare cã Ecaterina a ezitat, la gândul cã promulgarea avea sã trezeascã speranþe periculoase în rândul iobagilor particulari11. Proiectul a fost însã extrem de important; dacã se promulga, ar fi fost pentru prima oarã când un monarh rus acorda þãranilor drepturi depline de proprietate. Toate la un loc, cartele Ecaterinei constituie viziunea sa asupra unei societãþi conduse de lege; de aceea, excluderea þãranilor statului (ca sã nu mai vorbim de iobagi) este o anomalie ºi mai evidentã.
Starea defectuoasã ºi imprevizibilã a legilor se potrivea cu starea finanþelor Imperiului ; acestea s-au dovedit a fi un obstacol permanent în calea încercãrilor de a mobiliza resursele populaþiei ºi ale teritoriului. Problema fundamentalã a fost cã, cel puþin pânã spre sfârºitul secolului al XVIII-lea, Rusia s-a strãduit mult sã-ºi menþinã rolul de mare putere europeanã ºi a putut s-o facã doar exploatând populaþia, împiedicând-o astfel sã-ºi desfãºoare ingeniozitatea economicã. Ca majoritatea statelor europene din secolul al XVIII-lea, Rusia nu avea un buget de stat unificat, ci doar o culegere de estimãri sau de cheltuieli înregistrate pentru diferite departamente, care puteau fi mãrite pentru nevoile curþii ºi ale favoriþilor imperiali sau uneori reduse prin împrumuturi de la aceºtia. Din informaþiile pe care le avem, în momentul morþii lui Petru în 1725, cheltuielile militare ºi navale reprezentau cam 70% din cheltuielile trezoreriei (6,5 milioane de ruble dintr-un total de 9,1 milioane). Cele mai multe cheltuieli noi proveneau din introducerea sistemului de recrutare, crearea de regimente de infanterie mari ºi din introducerea armelor, muniþiei ºi artileriei îmbunãtãþite12.

Introducerea impozitului pe cap de locuitor fusese esenþialã pentru a face faþã acestor cheltuieli fãrã precedent. Ea simplifica sistemul de impozitare, pe care îl fãcea ºi mult mai productiv, deoarece a provocat o creºtere apreciabilã a veniturilor. Au fost înfiinþate filiale locale ale Kamer-Kolleghiia în toatã þara, iar proprietarii de pãmânt ºi ofiþerii au fost mobilizaþi pentru a îndeplini aceastã sarcinã. Deoarece proprietarii de pãmânt erau acum de fapt agenþi care se ocupau atât de impozite, cât ºi de recrutãri, puterea lor asupra iobagilor a devenit foarte mare. Unitãþi ale armatei erau folosite pentru a-i sprijini prin forþã, la nevoie, ceea ce se întâmpla frecvent.
Era un sistem fiscal foarte centralizat pentru o þarã care avea cãi de comunicaþie foarte proaste ºi nu ne surprinde cã nu a funcþionat întotdeauna conform planului. Restanþele ºi plãþile întârziate erau obiºnuite. Þãranii ºi târgoveþii refuzau adesea în mod fãþiº sã-ºi plãteascã taxele ºi uneori erau pregãtiþi sã-ºi susþinã cauza prin rezistenþã armatã. Alteori, conform unei vechi tradiþii, îºi abandonau bunurile ºi fugeau spre graniþele de sud ºi rãsãrit, îngroºând rândurile cazacilor, ale rãzeºilor ºi ale comunitãþilor de credincioºi de rit vechi13, în felul acesta, colectarea impozitelor cu o mânã forte a subminat tocmai bogãþia pe care ar fi trebuit s-o exploateze.

Pe la mijlocul secolului, când cheltuielile au crescut brusc, în special în timpul lãzboiului de ªapte Ani, devenise evident cã nu se vor putea strânge mai mulþi bani din mpozitul pe cap de locuitor ºi autoritãþile au hotãrât sã acopere deficitul cronic mãrind mpozitele indirecte, dintre care cel mai profitabil era impozitul pe bãuturile alcoolice, ii tipãrind bani de hârtie. Aceste douã metode - pe care Keynes le-ar fi putut numi ;oruperea oamenilor ºi coruperea banilor - s-au dovedit a avea succes [!] ºi s-au nenþinut, într-un caz, ºi în secolul al XlX-lea, iar în celãlalt caz, pânã în 1917.
în afarã de scurtele încercãri nu tocmai reuºite de administrare directã, monopolul de stat al bãuturilor alcoolice a fost concesionat unor agenþi - funcþionari, moºieri, negustori ;i cârciumari - pentru care a fost o sursã de îmbogãþire pânã în anii 1860, când a fost nlocuit cu perceperea accizelor, între 1724 ºi 1759, profitul obþinut din vânzarea ilcoolului a crescut de la 11% la 21% din venitul statului, iar în anii 1850 a ajuns la iproximativ 40% din total, scãzând apoi la o treime în anii 188014.
Ar fi exagerat - deºi nu absurd - sã afirmãm cã imperiul a fost menþinut pe linia de plutire din punct de vedere financiar de sumele obþinute din beþia oamenilor. Era, lesigur, mult mai uºor sã obþii un profit de pe urma bãutorilor însetaþi, decât prin îxpediþii represive împotriva locuitorilor care nu erau dispuºi sã plãteascã impozitul. Dbiceiul popular rus cerea sã se bea zdravãn la petreceri, fie ele botezuri, nunþi, înmormântãri sau sãrbãtori publice. A nu consuma cantitãþi imense de alcool în astfel de jcazii, uneori zile în ºir, însemna sã te expui ridicolului sau chiar mai rãu. O datã cu dezvoltarea oraºelor ºi înmulþirea mâinii de lucru migratoare în secolul al XlX-lea, s-a încetãþenit o nouã culturã a beþiei, poate ºi mai periculoasã: consumarea în cantitãþi mari a alcoolului prin cârciumi, în tovãrãºia colegilor de muncã, în zilele de salariu, fãrã perioadele relativ lungi de abstinenþã, caracteristice obiceiurilor rurale. Statul a profitat în mod deliberat de aceste obiceiuri pentru a-ºi mãri venitul - ceea ce înseamnã cã a ajuns sã profite financiar de beþia poporului ºi chiar de alcoolismul sãu.
Statul mai profita ºi de corupþia funcþionarilor sãi. Monopolul asupra bãuturilor alcoolice era licitat la fiecare patru ani, cu care ocazie, eventualul concesionar (otkupºcik), pentru a câºtiga concesiunea, se obliga sã vândã vodca la preþurile (scãzute) aprobate ºi sã producã maximum de profit pentru stat. în realitate, era imposibil sã se tinã de promisiune fãrã a recurge la metode ilegale: de exemplu, falsifica bãutura, o mãsura incorect sau pretindea cã are numai bãuturi scumpe în stoc, când, prin lege, era obligat sã aibã întotdeauna de vânzare bãuturi obiºnuite. Funcþionarii din provincie considerau adesea mita pe care le-o dãdeau cârciumarii, pentru a trece cu vederea unele abuzuri inevitabile, ca parte normalã ºi obiºnuitã a venitului lor; în multe cazuri, ei îºi dublau astfel salariile oficiale mizere. Dupã cum spune un comentator, „funcþionarii de poliþie sunt, la rândul lor, concesionaþi concesionarilor"15.
Ministerul de Finanþe a recunoscut acest lucru într-o circularã din 1859, care îi instruia pe guvernatori sã închidã ochii la abuzuri. „O anumitã creºtere a vânzãrii de bãuturi alcoolice îmbunãtãþite la preþuri mai mari nu contravine regulilor concesionãrii ºi nu trebuie privitã ca un abuz din partea

concesionarilor, ci mai degrabã ca o consecinþã a calculelor necesare pentru realizarea cu succes a transferului cãtre Trezorerie a 366.745.056 ruble de argint, pe care concesionarii sunt obligaþi sã le plãteascã în actuala perioadã de patru ani."16 Dupã cum remarca Herzen, „cine poate sã cumpere de la guvern o cantitate fixã la un preþ fix, sã o vândã oamenilor fãrã sã-i ridice preþul ºi sã plãteascã guvernului de zece ori mai mult ? Bineînþeles cã, fãcând astfel de înþelegeri cu

concesionarii, guvernul nu numai cã nu poate sã-i dea în judecatã pentru abuz, dar este realmente obligat sã-i protejeze... Guvernul îi jefuieºte pe oameni în mod conºtient ºi apoi împarte prada cu concesionarii ºi cu alte persoane care au participat la crimã"17.

Prin urmare, corupþia nu era doar un efect secundar al sistemului de impozitare a alcoolului. Era o consecinþã inevitabilã a nevoii disperate a statului de a strânge bani lichizi într-o economie încã în mare parte naturalã. Aceste expediente nu trebuie considerate chiar neobiºnuite : atât vechea Romã, cât ºi Franþa secolelor al XVII-lea ºi al XVIII-lea s-au bazat pe concesionãri ca sursã pentru o mare parte din venitul lor. Dar în ambele cazuri, acest expedient a provocat prejudicii; în Rusia a blocat deopotrivã dezvoltarea economicã ºi capacitatea statului de a exploata adevãrata bogãþie în interesul întregii populaþii. Dupã Charles Tilly, Rusia era un stat care se forma prin mijloace extrem de „intensiv-coercitive", fiindcã þara nu avea capital. Impozitul pe cap de locuitor, banii de hârtie ºi concesionarea monopolului bãuturilor alcoolice erau metode fireºti, care trebuiau adoptate în asemenea împrejurãri18. Acest lucru însã nu modificã efectele lor obstructive.

Banii de hârtie (assignatî) au fost introduºi în 1769 ºi, în mod inevitabil, încrederea publicului în ei a scãzut destul de rapid: în 1801, o rublã de hârtie valora 66 de copeici de argint, iar în 1817, dupã cheltuielile rãzboiului cu Napoleon, doar 25 de copeici, între 1817 ºi 1823, statul a încercat sã trateze rublele de hârtie ca datorie de stat ºi sã le cumpere în schimbul banilor de metal, pentru a le distruge, dar nu a avut destule lingouri pentru a duce acþiunea la bun sfârºit. O încercare mai reuºitã a fost fãcutã între 1839 ºi 1843, când a emis în schimbul lor scrisori de credit. Un timp, aurul ºi argintul au fost principalele mijloace de schimb, dar datoriile uriaºe provocate de Rãzboiul Crimeii au fost din nou acoperite prin emiterea de bancnote. O altã încercare de reformã monetarã, pe la începutul anilor 1860, a eºuat datoritã costului implicat de înãbuºirea rãscoalei polonezilor19.

Inflaþia de bani de hârtie, impozitele excesive, dependenþa de consumul de alcool în cantitãþi mari, absenþa unei discipline bugetare - toate aceste rele erau simptomele unui stat care fãcea eforturi mai mari decât puteau suporta resursele þării ºi oamenii la nivelul de atunci al tehnologiei. Mai mult, pretenþiile sale obstrucþionau dezvoltarea unei pieþe interne ºi a investiþiilor, care ar fi putut îmbunãtãþi nivelul tehnologiei. Existau destule propuneri despre cum ar putea fi exploatate aceste resurse cât mai eficient ºi fãrã pierderi, dar presiunea nevoilor curente ºi „mâna moartã" a iobãgîei au fãcut ca ele sã nu fie niciodatã duse pânã la capãt.

în anumite privinþe, cele mai reuºite mãsuri economice ale Ecaterinei au fost legate de colonizarea teritoriilor subpopulate din bazinul Volgãi ºi din Urali ºi, în special, de-a lungul coastei Mării Negre, în aºa-numita Novorossiia sau „Noua Rusie", anexatã de la turci între 1774 ºi 1792. Aici, unde exista o tabula rasa, combinaþia de cameralism ºi mercantilism era la ea acasã, în absenþa unor grupuri sociale privilegiate rivale sau a unor organizaþii corporatiste, în aceste teritorii, în mare parte nepopulate, Ecaterina a reuºit sã atragã imigranþi atât din Rusia, cât ºi din þãrile europene mai populate, în special din Germania, oferindu-le pãmânt, garanþii în ceea ce priveºte toleranþa religioasã, împrumuturi avantajoase ºi o perioadã în care erau scutiþi de impozite20.

Cucerirea ºi colonizarea încununatã de succes a acestei regiuni a eliberat Rusia de multe dintre dezavantajele cronice pe care le suferise secole de-a rândul, pe când era înconjuratã de pãduri ºi de terenurile sãrace din Nord. I-a oferit pãmânt fertil, lipsit de

primejdii ºi cãi sigure de comunicare în tot timpul anului cu Europa ºi Orientul Mijlociu. Pe la începutul secolului al XlX-lea, recoltele de cereale ºi alte produse agricole din aceste regiuni au

îmbunãtãþit în mod categoric situaþia economicã a întregului imperiu : de fapt, au asigurat Rusiei statutul de mare putere pentru încã un secol.
Succesul politicii s-a datorat uºurinþei cu care autoritãþile ruseºti au reuºit sã combine puterea militarã cu puterea civilã, subordonându-le unei viziuni raþionale asupra economiei politice, nestingheritã de obiceiuri moºtenite sau de prejudecãþi etnice21, în acest caz, absenþa asociaþiilor intermediare, cu propriile interese ºi privilegii, a fost un avantaj.
Campaniile militare necesare pentru cucerirea acestor regiuni au reprezentat însã o grea povarã pentru populaþie, atât nobili, cât ºi þãrani. Rãzboaiele cu Turcia ale Ecaterinei au necesitat recrutarea multor þãrani voinici, rechiziþionarea de cai ºi provizii de grâne, creºterea impozitelor, inflaþia banilor ºi, în multe privinþe, subminarea potenþialului productiv al proprietãþilor nobililor ºi al gospodãriilor þãrãneºti. Poate cã cea mai periculoasã opoziþie pe care a avut-o de înfruntat Ecaterina a venit din partea unor grupuri de curteni ºi scriitori, strânºi la început în jurul lui Nikita Panin, iar mai târziu în jurul lui A.R. Voronþov, incluzându-î ºi pe moºtenitorul tronului: ei susþineau cã politica ei agresivã din Sud (pe care o puneau, cu tact, pe seama favoriþilor curþii ºi nu pe seama ei) ruina economia ºi expunea regiunile din Nord, inclusiv capitala, unor pericole strategice, în special din partea Suediei. Deºi nu au ajuns niciodatã sã aibã o influenþã mare, aceºti gânditori - printre care scriitori ca ªcerbatov, Fonvizin, Radiºcev ºi Novikov - au oferit o alternativã mai „organicã" la politica militarã ºi imperialã de expansiune a Ecaterinei22.
Rãscoala lui Pugaciov
Raþionalismul ºi dispreþul pentru tradiþie au fost caracteristicile care au înstrãinat regimul imperial de multe dintre popoarele sale. Rãscoala lui Pugaciov a fost ultima dintr-o lungã serie de revolte izbucnite la graniþele de sud-est ale statului rus, în acea regiune deschisã ºi vag precizatã în care credincioºii de rit vechi ºi alþi fugari, care se ascundeau de autoritatea imperialã, trãiau printre triburile ne-ruseºti ale stepei ºi în care cazacii organizau apãrarea fortâreþelor ºi fortificaþiilor þarului, dai; continuau sã viseze la dreptul lor de a fi tâlhari, pe care fuseserã obiºnuiþi sã-1 aibã.
La mijlocul secolului al XVIII-lea, regiunea era deja adusã - încet, dar sigur - sub control imperial. De fapt, rãscoala lui Pugaciov poate fi consideratã un ultim spasm puternic al popoarelor cu un mod de viaþã liber, neîngrãdit ºi, ca atare, incompatibil cu autoritatea de stat bine definitã ºi definitivã. Nobililor li se dãdeau noi proprietãþi de-a lungul Volgãi ºi dincolo de Volga; þãranii care locuiau acolo deveneau iobagi ºi erau importaþi alþi þãrani. Impozitele în bani sau în naturã (obrok) erau mãrite sau transformate în claca (barºcina) de cãtre proprietarii de pãmânturi nerãbdãtori sã-ºi sporeascã veniturile ºi sã profite de noile ocazii de comerþ lucrativ. Un recensãmânt ºi o mãsurare a pãmântului fãcute la scurt timp dupã ce Ecaterina a Il-a a ajuns la putere a fixat ºi a perpetuat aceste aranjamente relativ puþin familiare. De asemenea, se deschideau noi posibile pieþe de-a lungul Volgãi ºi în Sud, fapt ce exercita presiuni asupra iniþiativelor mai tradiþionale ºi mai puþin productive23.
Un grup aparte în regiune erau rãzeºii, supravieþuitorii soldaþilor-þãrani trimiºi sã
or*>t-^ m-onit-j VolcFKi în þ:*:»mlf»l<i ol °V\/T_1*aa ci al lfVTT-l(*a f*f*i mo! mulþi fîînH

de rit vechi. Teoretic încã oameni liberi, ei sufereau din cauza competiþiei economice a nobililor ºi se temeau sã nu-ºi piardã independenþa ºi sã devinã, în calitatea lor de þãrani ai statului, membri obiºnuiþi ai claselor plãtitoare de impozite.
Rãscoala a început printre cazacii de pe laik, a cãror situaþie reflecta schimbãrile efectuate de statul þarist, care se amesteca tot mai mult în viaþa lor. Ei avuseserã multã vreme libertatea de a-ºi rezolva singuri treburile, de a-ºi alege conducãtorii ºi de a vâna, pescui ºi a face incursiuni de-a lungul cursului inferior al fluviului laik (Ural), dupã voia lor, în schimbul recunoaºterii suzeranitãþii absolute a þarului ºi a îndeplinirii unor servicii, în caz de nevoie, în 1748, a intervenit o schimbare, când guvernul a hotãrât înfiinþarea pe laik a unei armate formate din ºapte regimente, pentru a întãri linia Orenburg, care se construia atunci pentru a-i þine departe pe kazahi ºi a-i separa de baºkiri. Câþiva cazaci de pe laik din rândurile ofiþerilor (staroºînã) au reacþionat favorabil la aceastã idee, sperând cã le va oferi un statut sigur în Tabela de Ranguri; dar cei mai mulþi dintre cazaci, soldaþi de rând, s-au opus integrãrii

în armata rusã, considerând-o o încãlcare a libertãþii ºi instituþiilor lor democratice elective. Se mai temeau sã nu fie înrolaþi ca soldaþi obiºnuiþi. Suspiciunile li s-au adâncit o datã cu propunerea tãcutã în 1769 de a se forma o „legiune Moscova" din oºtiri cãzãceºti mai mici, care sã lupte împotriva turcilor. Ei ar fi trebuit sã poarte o uniformã reglementarã, sã facã instrucþie militarã ºi, partea cea mai proastã, sã-ºi radã bãrbile - o perspectivã ce repugna credincioºilor de rit vechi.
Emilian Pugaciov a fost descoperit ºi folosit ca „om de paie" de cãtre cazacii nemulþumiþi de pe laik. La origine cazac de pe Don, el dezertase din armata rusã ºi devenise fugar: prins de câteva ori, reuºise întotdeauna sã scape. Luã titlul rãposatului împãrat Petru al III-lea ºi se alãturã credinþei de rit vechi. Se prea poate ca acest vicleºug sã-i fi fost sugerat de un cazac de pe laik, dar el ºi-a acceptat, cu convingere ºi plin de importanþã, rolurile inventate, devenind o figurã care a depãºit cu mult capacitatea cazacilor de a-1 manipula.
Petru al III-lea hrãnise speranþele þãranilor ºi ale disidenþilor religioºi prin câteva dintre mãsurile pe care le adoptase în timpul scurtei sale domnii. El expropriase pãmânturile bisericeºti ºi îi transformase astfel pe iobagii ecleziastici ºi monastici în þãrani ai statului - un statut mai favorabil. Interzisese cumpãrarea de iobagi de cãtre cei care nu erau nobili ºi oprise atribuirea de iobagi fabricilor ºi minelor. Slãbise persecutarea credincioºilor de rit vechi ºi îi iertase pe fugarii schismatici care se întorseserã de bunãvoie din strãinãtate. Eliberarea nobililor din serviciul statului, deºi fãrã beneficiu direct pentru iobagi, pãrea sã le menþinã speranþa cã ºi ei vor fi eliberaþi, nu peste mult timp, de obligaþii asemãnãtoare.
în orice caz, detronarea subitã a lui Petru al III-lea a trezit suspiciuni puternice în rândurile þãranilor obiºnuiþi, mai ales fiindcã succesorul sãu era german - prin urmare, nu era un adevãrat credincios ortodox. Pugaciov nu a fost primul care a profitat de reputaþia de a fi detronatul Petru, cel suferind ºi rãtãcitor, gata sã-ºi conducã poporul spre restaurarea adevãratei credinþe ºi a libertãþilor lor tradiþionale. Au mai existat câteva zeci de asemenea figuri între 1762 ºi 1774. Dar el a avut cel mai mare succes, în parte datoritã norocului, în parte datoritã personalitãþii sale ºi în parte datoritã sprijinului pe care 1-a primit.
Epidemia de pretendenþi din acei ani invitã la reflecþie. Un pretendent era un simptom

procedurã instituþionalã sau printr-o ciocnire între organe constituite sau reprezentative, ;ãci acestea nu existau. Pentru cei mai mulþi ruºi, dacã statul ducea o politicã fundamental greºitã, acesta era un semn cã þarul nu este cu adevãrat þar - cã este un impostor, care i uzurpat tronul, fãrã a fi uns de Dumnezeu. Prin urmare, modul logic de a protesta era gãsirea „adevãratului" þar, a celui care avea aprobarea lui Dumnezeu (deseori imaginatã :a un semn real, vizibil, pe corp), ºi sprijinirea pretenþiei sale la tron. Sã ne amintim cã [van al IV-lea, când a avut de înfruntat o crizã fundamentalã, care îi punea sub semnul întrebãrii conducerea, a jucat ºi el comedia abdicãrii de la puterea regalã, pe care chiar a oferit-o altei persoane, pentru a dovedi cã el este de fapt îndreptãþit sã exercite autoritatea stabilitã în mod divin24.
Pugaciov ºi-a sporit popularitatea proiectând o imagine de conducãtor care suferã asemenea lui Hristos ºi care a acceptat cu umilinþã detronarea ºi, în loc sã se împotrivească, a plecat din Sankt-Petersburg pentru a cutreiera þara plin de tristeþe ºi a afla care sunt suferinþele ºi durerile oamenilor. El pretindea cã a vizitat Constantinopolul ºi Ierusalimul, întãrindu-ºi sfinþenia ºi autoritatea prin aceste contacte cu a doua Romã ºi cu locul rãstignirii lui Hristos.
împrejurãrile în care a ajuns Ecaterina la putere aveau sã provoace speculaþii asupra legitimitãþii sale. Ea a ;ntensificat resentimentele existente, revocând unele dintre cele mai populare decrete ale soþului ei ºi trecând la mãsuri care puneau frâu libertãþii cazacilor ºi reduceau ºi mai mult puþinele drepturi ale iobagilor - de exemplu, interzicerea dreptului de a prezenta petiþii suveranului.
Primul manifest al lui Pugatiov, adresat cazacilor de pe laik ºi triburilor tãtare ºi calmuce, a fost formulat în tradiþia moscovitã a serviciului de stat, ca rezultat legitim al libertãþilor ºi drepturilor lor. El a invocat sângele vãrsat de taþii ºi bunicii lor în serviciul foºtilor þari ºi, în schimbul unor servicii asemãnãtoare, le-a promis „glorie cazacã... pentru totdeauna", iertarea pãcatelor ºi recãpãtarea

privilegiilor materiale : „râul de la izvoare până la vărsare, ºi pământ, ºi pãºuni, ºi bani, ºi plumb, ºi praf de puºcã, ºi provizii de grâne"25.
Cauza principalã a succesului lui Pugaciov a fost capacitatea sa de a atrage nu doar un grup social, ci o mare varietate de nemulþumiþi ai imperiului, cu aspiraþii ºi probleme comune, care le dãdeau sentimentul cã au un scop comun, oricât de provizoriu s-a dovedit a fi el. Trãsãtura centralã a acestei atracþii a fost promisiunea de a restaura un stat cu servicii simplificate, corecte ºi personalizate, de tipul celui care, începând cu Petru I, fusese treptat înlocuit cu procedee tot mai distante, mai impersonale ºi mai birocratice. El nu a renunþat însã la autocraþie : birourile sale de stat improvizate erau conduse de un Colegiu de Rãzboi, dupã modelul lui Petru, iar el acorda proprietãþi imaginare ºi chiar iobagi imaginari adepþilor sãi favoriþi26. Cheia succesului sãu a fost respingerea laicizãrii Bisericii ºi a Statului ºi campania sa plinã de urã împotriva nobilimii ºi a modului ei de viaþã apusean. Adoptarea credinþei de rit vechi a întregit aceastã imagine proiectatã a unei Rusii mai vechi ºi mai bune, cãci evoca mitul strãvechi al unitãþii naþionale, dezavuat de statul imperial, în manifestul sãu din 31 iulie 1774, Pugaciov ºi-a expus idealul, ºtiind cã va avea un puternic efect asupra oamenilor de rând. „Din mila lui Dumnezeu, Noi, Petrii a. lîl-lea, împãrat ºi Autocrat al tuturor ruºilor... cu împãrãteascã ºi pãrinteascã iubire de semeni, îngãduim prin acest ucaz ca toþi cei care au fost înainte þãrani ºi supuºi

strãvechea cruce ºi rugãciune, cu libertatea de a purta barbã, cu libertatea de a fi pentru totdeauna cazaci, cu neatârnare, fãrã sã cerem înrolarea în armatã, impozite pe cap de locuitor sau alte taxe ºi le acordãm proprietate asupra pãmânturilor, pãdurilor, pãºunilor ºi terenurilor de pescuit, asupra lacurilor sãrate, fãrã sã le cumpere ºi fãrã impozite în bani sau în naturã, ºi îi scutim pe þãrani ºi pe toþi oamenii de impozitele ºi poverile cerute înainte de nobilii cei rãi ºi de judecãtorii orãºeneºti mercenari." ªi a continuat prin a-i acuza pe moºieri de „violarea ºi încãlcarea tradiþiei strãvechi a legii creºtine ºi de introducerea cu intenþii rele a unei legi strãine, luatã din tradiþia germanã, a obiceiului nelegiuit al bãrbieritului ºi a altor blasfemii contrare credinþei creºtine"27.
Meritã sã ne oprim asupra folosirii de cãtre Pugaciov a credinþei de rit vechi, pentru cã cercetãri recente aratã cã puþini membri ai acestor comunitãþi au participat de fapt la rãscoalã28. In realitate, el a avut succes mai ales la numeroºii credincioºi de rit vechi cazaci, la rãzeºi ºi la þãranii ruºi în general, despre care ºtia cã vor reacþiona puternic la evocarea strãvechiului mit rusesc. Sinteza idealurilor credincioºilor de rit vechi ºi ale cazacilor a oferit un model alternativ de naþiune rasã, foarte atrãgãtor pentru acele regiuni nesigure.
Declaraþia sa comunã cuprindea promisiuni specifice fãcute fiecãrui grup social înrolat sub stindardul sãu: pentru cazaci, restaurarea libertãþii tradiþionale ºi a procedeelor lor democratice; pentru baºkiri ºi calmuci, înapoierea pãmânturilor tribale; pentru iobagii aflaþi sau daþi în stãpânirea fabricilor din Urali, fie scutirea de munca manualã pe care erau obligaþi s-o facã, fie îmbunãtãþirea condiþiilor de viaþã ºi a salariului; pentru þãranii statului, uºurarea obligaþiilor; iar pentru iobagii particulari, înlãturarea (ºi uciderea) proprietarilor.
Baºkirii erau un caz special. Nemulþumirile lor în acea perioadã erau adânci ºi persistente. Ei îºi pierdeau treptat pãºunile, ca rezultat al noilor aºezãri þãrãneºti, al înfiinþãrii fabricilor ºi încercai hor guvernului de a-i convinge sau forþa sã se stabilească într-un loc ºi sã se apuce de agriculturã. Ca ºi cazacii, erau obligaþi sã facã serviciu militar la graniþã, în condiþii nu întotdeauna plãcute. Aceste nemulþumiri provocaserã revolte armate îndârjite în prima jumãtate a secolului al XVIII-lea. Diversitatea celor cãrora li se adresa a fãcut ca atunci când suferea o înfrângere serioasã - cum s-a întâmplat în primãvara anului 1774, când nu a reuºit sã captureze Orenburgul, ºi în varã, când a pierdut Kazanul -, Pugaciov sã se poatã muta într-o nouã regiune, unde îºi atrãgea numeroºi noi adepþi cu o vitezã care lua autoritãþile prin surprindere. Succesul sãu în ultimele etape ale campaniei, pe cursul mijlociu ºi inferior al Volgãi, a fost cu totul remarcabil, fiindcã aici, prin simpla sa prezenþã în regiune, a reuºit sã provoace o rãscoalã þãrãneascã generalã, ojacquerie de proporþiile celei franceze din^1789 - a fost un „pugaciovism fãrã Pugaciov", dupã cum a numit-o un istoric29.

In oraºe, la apropierea oamenilor lui Pugaciov, clerul local ieºea împreunã cu orãºenii de seamã pentru a-1 întâmpina pe noul lor „þar", cu icoane, pâine ºi sare, în timp ce rãsunau clopotele. Þineau o slujbã religioasã în cinstea stãpânului lor, Petru Feodorovici, dupã care rebelii jefuiau depozitele monopolului de stat al sării ºi alcoolului, împãrþind totul cetãþenilor, ºi deschideau închisorile, recrutând noi trupe sau „cazaci" dintre cei închiºi.
La sate erau de ajuns emisari neînsemnaþi, care îºi ziceau „cazacii lui Petra al III-lea", sau chiar simplul zvon cã Pugaciov este prin apropiere. Þãranii se adunau când auzeau sunetul clopotului, puneau mâna pe orice fel de armã care le era la îndemânã - coase.

furci, ciomege ºi uneori chiar una sau douã muschete - ºi se îndreptau spre conacul local sau spre bodega de stat. Câteva mii de nobili ºi familiile lor, precum ºi administratori, cârciumari, funcþionari care se ocupau de impozite, uneori ºi membri ai clerului ºi-au pierdut viaþa sau au fugit la apropierea pericolului; proprietãþile le erau confiscate, iar casele ajungeau de nelocuit. Emisarii lui Pugaciov declarau þãranilor cã sunt eliberaþi din iobãgie ºi cã sunt scutiþi de impozitul pe cap de locuitor ºi de recrutare militarã în urmãtorii ºapte ani. Rãzeºii au luat activ parte la aceastã etapã a rãscoalei.
în ciuda distrugerilor pe care le-a provocat ºi a fricii pe care a inspirat-o atât proprietarilor de pãmânturi, cât ºi guvernului, Pugaciov a reuºit sã captureze doar douã oraºe importante (Kazan ºi Saratov), pe care nu le-a putut stãpâni mai mult de câteva zile. Armata sa, uneori formidabilã din punct de vedere numeric - cel puþin 10.000 de oameni in timpul asediului Orenburgului30 -, era eficientã împotriva micilor garnizoane sau a unor cazaci nemulþumiþi. Dar s-a dovedit a fi insuficient de puternicã pentru a se opune unitãþilor de mãrime considerabilã ale armatei, în acest caz, înþelepciunea politicii guvernului de a recruta þãrani pe viaþã s-a manifestat pe deplin. Soldaþii din armata abiºnuitã erau aproape imuni la declaraþiile lui Pugaciov: ei nu se identificau cu suferinþele iobagilor, cu atât mai puþin cu cele ale cazacilor, ºi erau supuºi unei discipline ispre ºi complexe. Campania fulgerãtoare a lui Pugaciov de-a lungul Volgãi inferioare, ieºi a atras cu succes sprijinul þãranilor, a fost în realitate o fugã precipitatã din faþa unei irmate care îi urmãrea ºi pe care ºtia cã nu o poate învinge.
ªi mai surprinzãtor este, probabil, faptul cã nici cazacii de pe Don nu 1-au sprijinit pe Pugaciov atunci când s-a apropiat de regiunea lor, la sfârºitul campaniei. Explicaþia ar îutea fi aceea cã, Pugaciov fiind la origine cazac de pe Don, ei ºtiau foarte bine cã nu ;ste Petru al III-lea. Mai mult, ei se revoltaserã cu câþiva ani în urmã, aºa încât îºi consumaserã energia ºi se aflau sub o supraveghere oficialã deosebit de atentã.
Este semnificativ faptul cã, deºi cazacii de pe Don s-au ferit sã-1 sprijine pe Pugaciov, ilterior i-au sãrbãtorit memoria la fel de mult ca ºi ceilalþi cazaci ºi þãrani, în cântece ºi blclor31. Dupã cum comenteazã Marc Raeff: „Ei au exemplificat nemulþumirea ºi caracterul rebel al unui grup tradiþional în faþa transformãrilor aduse (sau cu care erau imeninþaþi) de cãtre monarhia absolutã centralizatã. Asemenea revoltelor ºi rãscoalelor :eudale din Europa de Vest, care au avut loc în numele separatismului regional ºi al privilegiilor tradiþionale, cazacii s-au opus curentului de modernizare raþionalã ºi de nstituþionalizare a autoritãþii politice. Ei considerau cã relaþia lor cu conducãtorul este >pecialã ºi personalã ºi se bazeazã pe obligaþiile de serviciu voluntar; aºteptau în schimb ca þarul sã le apere religia, organizarea socialã tradiþionalã ºi autonomia administrativã. \u ascultat promisiunile unui pretendent ºi au înãlþat steagul revoltei în speranþa cã vor ivea din nou aceastã relaþie specialã ºi cã vor dobândi respectul guvernului pentru radiþiile lor sociale ºi religioase32.
Rãscoala a tulburat-o profund pe Ecaterina. în corespondenþa cu puterile strãine, a ncercat sã o minimalizeze, fãcând referiri dispreþuitoare la „marchizul Pugaciov" - dar, n realitate, se temea cã dacã miºcarea ar gãsi un conducãtor din elita Rusiei, ar putea 'euºi sã o detroneze. Judecând dupã modul în care ajunsese la tron, avea motive întemeiate ia se îndoiascã de loialitatea curtenilor. Ea a urmãrit îndeaproape mersul rãscoalei ºi a ost foarte interesatã de capturarea ºi interogarea conducãtorilor ei. în manifestele cãtre >opulaþie, a dat dovadã de o vicleanã cunoaºtere a psihologiei oamenilor, folosind /echiul alfabet, cel de dinaintea lui Petra33. Nu este sicur ce efect a avut rãscoala asunra

politicii ei ulterioare, întrucât reformele pe care îe-a făcut mai târziu, în anii 1770 ºi 1780, fuseserã pregãtite înainte de izbucnirea ei. Probabil cã rãscoala i-a întãrit hotãrârea de a-i integra pe cazaci în armatã ºi în administraþie, proces pe care 1-a dus pânã la capãt în mod sistematic în restul anilor de domnie.
Fãrã îndoialã, rãscoala i-a sporit atenþia ºi neîncrederea faþã de toate sursele posibile de nemulþumire internã. Acelaºi efect 1-a avut ºi asupra succesorilor ei: temerile legate de un posibil pugaciovism au figurat printre argumentele în favoarea unei posibile emancipãri a iobagilor pânã în 1861, aproape un secol mai târziu.
Poate în mod inutil, dovezile sugereazã cã þãranii nu se pot rãscula fãrã conducãtori din afara lor. Cazacii fiind îmblânziþi, nu s-a ivit nici un alt potenþial conducãtor timp de aproape un secol, înainte de Bakunin, nici un rus educat, chiar adversar înveroºunat al autocraþiei, nu a recomandat rãscoalele þãrãneºti ca modalitate de a o înlãtura. Cei mai mulþi ar fi fost de acord cu atitudinea lui Puºkin: „Sã ne ferească Dumnezeu de o rãscoalã rusească nemiloasã ºi fãrã rost".
Totuºi, în altã privinþã, funcþionarii ºi nobilii ruºi aveau dreptate sã nu-1 uite pe Pugaciov. Cãci el demonstrase cât de fragilã este loialitatea unora dintre ne-ruºi ºi mai ales a þãranilor ruºi faþã de regimul care-i conducea ºi faþã de agenþii sãi, propriii lor stãpâni. Nobilii nu aveau sã uite cu uºurinþã imaginea conacelor arse sau a cadavrelor foºtilor locuitori atârnând de porþi. Era o amintire vie a prãpastiei - acum probabil ºi mai mare - care-i separa pe oamenii de rând de superiorii lor34.
Educaþia ºi cultura
Era normal ca un conducãtor atât de conºtient de necesitatea transformãrii societãþii sã fie deosebit de interesat de educaþie. A fost într-adevãr una dintre preocupãrile constante ale Ecaterinei. Citea mult despre educaþie în lucrãrile la modã pe vremea aceea, dar se declara neimpresionatã de Emile a lui Rousseau: probabil cã accentul pe care îl punea pe formarea liberã a personalitãþii nu se potrivea cu interesul sãu mai mare faþã de ordinea socialã. Pe de altã parte, avea despre educaþie o concepþie mai largã decât Petru I, dorind ca aceasta sã pãtrundã dincolo de elite, în întreaga societate. S-a strãduit sã transforme curtea într-un incubator ºi un propagator al culturii. Ea continua ºi lãrgea astfel iniþiativa pe care o avusese deja Elisabeta, care stabilise la curte o tradiþie excelentã a teatrului, muzicii ºi baletului.
Poate cã iniþiativa ei cea mai remarcabilã a fost înfiinþarea unei gazete de societate, dupã modelul Spectator-ulm londonez. Se numea De toate pentru toþi (Vsiakaia vsiacina) ºi era editatã de secretarul Ecaterinei, G. Koziþki, dar conþinea frecvent contribuþii editoriale ale unei anume „Bunici", despre care ºtia toatã lumea cã este Ecaterina. Poate cã dorea sã reînvie în paginile ei dezbaterea pe care simþea cã nu reuºise sã o realizeze în Comisia Legislativã; poate cã intenþiona ca prin intermediul satirei ºi al unei lecturi plãcute sã rãspândească principii morale bune ºi exemple culturale europene moderne.
A urmãrit acelaºi scop în promovarea demonstrativã a legãturilor cu unii dintre principalii gânditori europeni ai vremii. A fondat o Societate pentru Traducerea Cãrþilor Strãine în Rusã, pe care a firianþat-o cu douã mii de ruble. A corespondat cu Voltaire, care a aplaudat mãsurile ei hotãrâte împotriva Bisericii Catolice (din Polonia). I-a oferit lui Diderot o tipografie ºi posibilitatea de a publica l 'Encyclopedie la Riga, pe când avea
rn antnrirStilf* HÎTI Pr^nta ci 1-a învilat la .^3nVf_Pp><-fM-chmror nnH^ an 01711*- luciri

;onversaþii între patru ochi. Pentru un gânditor ca Diderot, ambiþios ºi preocupat de joliticã, Rusia, neîmpovãratã de strãvechi instituþii ºi privilegii, pãrea sã ofere o ocazie :entantã pentru un reformism luminat, cãruia mereu i se puneau piedici în Franþa, în jrice caz, el a îndemnat-o pe Ecaterina sã emitã o lege a succesiunii, sã menþinã Comisia Legislativã în funcþiune, ca „depozit de legi", ºi sã instituie un sistem gratuit ºi obligatoriu ie învãþãmânt primar35.
Ea a ºtiut, probabil, cã ultima sugestie nu putea fi pusã în practicã (deºi Prusia o încercase în 1763), dar a fost de acord cu ideea ºi a dorit cu adevãrat sã înceapã procesul prin care învãþãmântul general ar fi devenit accesibil tuturor, nu doar nobilimii, în 1786, iupã ce o comisie condusã de fostul ei favorit, P.

V. Zavadovski, a examinat problema, ea i emis un Statut Naþional al Educaþiei, care asigura o reþea de ºcoli pe douã cicluri: secundar în gubernii ºi primar în judeþe, fãrã taxe, co-educaþionale ºi deschise tuturor claselor sociale, cu excepþia iobagilor.
O trãsãturã nu tocmai lipsitã de importanþã a noii reþele propuse a fost aceea cã nu s-a aazat în nici un fel pe ºcolile biericeºti deja existente, singurele care erau rãspândite. Noile ºcoli trebuiau sã fie laice, fãrã taxe ºi co-educaþionale; guvernul avea sã le asigure capitalul iniþial pentru cheltuieli, iar consiliile locale de asistenþã socialã urmau sã icopere cheltuielile de funcþionare. Ele erau menite sã insufle „o înþelegere clarã ºi inteligentã a Creatorului ºi a legii sale divine, a regulilor de bazã privind încrederea nestrãmutatã în stat ºi adevãrata dragoste pentru patrie ºi concetãþeni". Elevilor urma sã [i se distribuie un ghid care descria în linii generale „Datoriile Omului ºi Cetãþeanului", îl cãrui ton era acela al statului autoritar secular - ca, de exemplu, în ordinul de respectare a superiorilor. „Cei ce dau ordine ºtiu ce este de folos statului, supuºilor ºi întregii societãþi civile în general [ºi] nu doresc altceva decât ceea ce este unanim recunoscut de cãtre societate ca folositor."36
în 1764, Ecaterina a înfiinþat la Moscova un azil pentru copiii pãrãsiþi, aflat sub propria-i supraveghere, primul dintr-o serie. Scopul acestuia era de a primi orfani -:opiii cei mai dependenþi de stat - ºi a-i forma, aplicând cele mai noi teorii educaþionale, :a buni cetãþeni, într-un fel, era încã o iniþiativã a Ecaterinei de a crea o „stare a treia", [n acelaºi an, a pus bazele Institutului pentru Femei Nobile din Smolnîi, care punea iccent pe deprinderi folositoare în societate, cum ar fi muzica, dansul ºi limba francezã. Noul institut era un semn al convingerii ei cã o societate ºi o culturã cu un orizont mai larg aveau nevoie de femei instruite, ambele având menirea sã-i promoveze scopul de a :rea, ca suport al statului, o societate civilã laicã.
Iniþiativele educaþionale ale Ecaterinei au fost, fãrã îndoialã, ambiþioase, poate prea ambiþioase : multe dintre noile ºcoli aveau puþini elevi ºi se bazau pe strãini slab pregãtiþi ºi prost plãtiþi, care formau marea masã a corpului profesoral. La sfârºitul secolului, ie-abia un locuitor dintr-o mie beneficia de o formã de ºcolarizare. Totuºi, fusese creatã o reþea de bazã, pe care succesorii Ecaterinei au putut construi, ºi fusese acceptat principiul cã educaþia nu este un drept rezervat celor privilegiaþi sau bãrbaþilor, ci trebuie sã fie deschisã tuturor, fãrã taxe. Acest principiu a intrat în sângele educatorilor Rusiei, fãcându-i sã favorizeze un sistem cu acces liber, democratic, care a supravieþuit tuturor încercãrilor fãcute în secolul al XlX-lea de a-1 limita37.
In plus, Ecaterina a continuat efortul de a asigura Rusiei o bazã ºtiinþificã, de cercetare, atât în interiorul, cât ºi în afara Academiei. A ridicat monopolul de stat asupra tiparului, permiþând astfel ca în domeniu sã aparã întreprinzãtori particulari, cu

condiþia ca aceºtia sã-ºi înregistreze tipografiile la poliþie. A încurajat fondarea Societãþii Economice Libere, al cãrei scop era cercetarea tehnicilor ºi practicilor din domeniul agriculturii ºi al industriei ºi rãspândirea lor pe scarã largã. Nu era o instituþie oficialã, dar era condusã de aristocraþi, ºi profesori ºi finanþa studii ºi experimente, precum ºi prezentarea ºi publicarea rapoartelor. La sugestia Ecaterinei, a cercetat productivitatea relativã a muncii libere ºi a muncii iobagilor, dar se pare cã nu a acordat mare atenþie verdictului dat în favoarea celei dintâi. Chiar dacã influenþa sa nu a fost întotdeauna mare, totuºi Societatea Economicã Liberã a supravieþuit pânã în 1917 ca o societate savantã, cu adevãrat independentã de stat38.
Activitãþii sale i s-au adãugat câteva dintre primele expediþii fãcute pentru studierea mineralelor, florei ºi faunei imenselor teritorii ale imperiului, precum ºi a potenþialului lor uman. Aceste expediþii au fost organizate de Academia de ªtiinþe, singura instituþie care putea coordona toate disciplinele implicate : geografie, etnografie, medicinã, geologie, zoologie, botanicã, mineralogie. Rezultatele au fost comunicate în uriaºe proiecte publicate, depozitate la biblioteca Academiei, ºi astãzi o minã de informaþii despre toate aspectele vieþii ruseºti. Asemenea informaþii erau esenþiale pentru eventuala exploatare a întregului potenþial al imperiului - un þel încã îndepãrtat39.
Concluzii

La sfârºitul domniei Ecaterinei, Rusia era, fãrã îndoialã, mai puternicã din punct de vedere militar, cultural ºi economic decât la urcarea ei pe tron. Atât statul, cât ºi societatea se întãriserã vizibil, iar influenþa culturii ºi a moravurilor europene se adâncise, extinzându-se în rândul elitelor. Rusia devenise nu numai o mare putere europeanã, ci ºi una prosperã. Soldaþii ºi oamenii de stat mai în vârstã, oamenii de culturã aveau sã privească cu nostalgie înapoi, la anii în care a fost ea la putere. Toate acestea însã nu s-au realizat fãrã un preþ. Ecaterina demonstrase cã pãturile sociale puteau fi create atât de sus, cât ºi de jos, dar procesul era lent, dureros ºi contradictoriu, întãrind statutul de clasã al celor puternici, el a subminat ºi mai mult capacitatea de apãrare deja neglijabilã a celor slabi. Dupã cum remarcã unul dintre personajele lui Fonvizin: „Ce rost mai are libertatea nobilimii, dacã nu ni se permite sã ne biciuim iobagii? "40. Probabil de aceea a tânjit în tot timpul domniei dupã o „stare a treia", care sã fie educatã ºi potrivitã pentru funcþii oficiale, fãrã sã aibã privilegiile cauzatoare de discordie ale nobilimii.

Poate de aceea Ecaterina nu a promulgat niciodatã Carta Þãranilor Statului: ea ar fi scos în evidenþã totala neputinþã legalã a iobagilor particulari. Ar fi fost încercarea ei cea mai ambiþioasã de a extinde drepturile civile în rândul maselor largi, în orice caz, a dat înapoi, lãsând impresia cã societatea civilã nu poate fi creatã decât cu preþul adâncirii rupturii civice ºi etnice existente în cadrul populaþiei ruse, între elite ºi mase.

Apogeul statului laic

La sfârºitul secolului al XVIII-lea, societatea creatã de Petru cel Mare supravieþuia încã, dar cultura ºi tradiþiile sale se înrãdãcinaserã doar într-o singurã clasã socialã: nobilimea. Pentru a reduce distanþa astfel creatã între nobilime ºi alte pãturi sociale, cârmuitorul putea acþiona acum în douã moduri alternative: putea fie sã confirme libertãþile (sau privilegiile) nobilimii, permiþându-le sã pãtrundã treptat în josul scãrii sociale, fie sã þinã în frâu nobilimea ºi sã aplice mai echitabil principiul universal al serviciului de stat.

Pavel I (1796-1801)

Pavel a fost un susþinãtor al celei de-a doua abordãri, îºi antipatiza mama ºi îi fãcea mare plãcere sã declare cã obiceiul ei de a spori privilegiile este un obicei prost. A promovat peste tot - dar mai ales în armatã - supunerea, disciplina ºi eficienþa. Pavel a fost un partizan extrem al „prusomaniei", larg rãspânditã la multe curþi europene, la sfârºitul secolului al XVIII-lea: fascinaþia pentru formaþia precisã ºi instrucþia desãvârºitã, în Franþa secolului al XVII-lea, instrucþia fusese iniþial introdusã pentru a spori capacitatea de luptã a soldaþilor; dar sub Pavel, scopul ei se schimbã ºi devine un mijloc de glorificare a monarhului ca erou simbolic, ca întruchipare a ordinii sociale disciplinate pe care îi plãcea sã creadã cã o reprezintã, în tot timpul domniei sale, în fiecare zi, la ora 11, în melancolicul palat Mihailovski, unde se afla reºedinþa sa, îºi trecea în revistã trupele de gardã, îmbrãcate în noi uniforme prusace.

A insistat ca nobilii sã-ºi joace rolul cuvenit la aceastã paradã terestrã ºi sã se dedice serviciului, mai ales celui militar, chiar dacã teoretic erau scutiþi de el. I-a copleºit cu decoraþii ºi iobagi pe cei care excelau, dar i-a umilit ºi i-a pedepsit pe cei care se sustrãgeau de la datorie. Soldaþii din regimentul de gardã au avut de suferit cel mai mult din cauza autoritarismului sãu: dupã ce fuseserã galanþi tovarãºi de arme la curtea elegantã a împãrãtesei, acum erau simpli subalterni în rândurile sumbrei parade a lui Pavel1.

Pavel a stabilizat monarhia, emiþând o lege clarã a succesiunii, care prevedea cã tronul trebuie sã revinã celui mai în vârstã moºtenitor de sex bãrbãtesc ºi formula prevederi precise în ceea ce priveºte regenþa, în caz de nevoie. ªi-a asumat ºi rolul de conducãtor religios cu mai multã pompã decât oricare alt monarh din secolele al XVII-lea ºi al XVIII-lea. A acceptat funcþia de Mare Maestru al Cavalerilor de Malta, dupã ce insula în care îºi aveau reºedinþa cavalerii a cãzut în mâinile lui Napoleon, ºi a profitat de ocazie pentru a-ºi cultiva imaginea de apãrãtor al creºtinismului împotriva ateismului

agresiv al Revoluþiei franceze. Nu era implicatã doar ortodoxia, ci creºtinismul în general, un prim semn cã monarhul rus aspira la o misiune religioasã universalã. Intenþiona ca noul ordin al Cavalerilor

de Malta sã dea un exemplu de cavalerism ºi sã reinsufle nobililor idealurile serviciului: sacrificiu de sine, datorie ºi disciplinã2.
Pentru a feri Rusia sã se molipseascã de ideile Revoluþiei franceze, Pavel a interzis importul de cãrþi ºi ziare ºi, abrogând în mod extraordinar practica anterioarã, a interzis cãlãtoriile în strãinãtate - modul obiºnuit al nobililor ruºi de a-ºi completa educaþia. S-a folosit din plin de serviciul secret, tainaia ekspediþia, moºtenit, în mod ironic, de la mama sa, pentru a-i spiona pe nobilii pe care îi bãnuia cã i se opun. Deºi nu a abrogat niciodatã Carta Nobilimii, a anulat multe dintre prevederile sale. A desfiinþat adunãrile locale ale nobilimii ºi dreptul acestora de a alege funcþionari locali, care acum erau numiþi de guvern. A pus impozite pe proprietatea agricolã ºi n-a mai scutit mica nobilime de pedeapsa corporalã: în anumite împrejurãri, nobilii puteau acum sã fie biciuiþi.
în ceea ce priveºte problema þãranilor, Pavel a fost inconsecvent: dãruia favoriþilor pãmânt locuit de iobagi, cu aceeaºi largheþe ca ºi mama sa, dar, în acelaºi timp, a reintrodus dreptul iobagilor de a înainta plângeri coroanei dacã erau prost trataþi, a îngrãdit vânzarea de iobagi Iarã pãmânt ºi a limitat numãrul de zile din sãptãmânã în care moºierii puteau pretinde iobagilor sã lucreze pentru ei3.
Ca persoanã, Pavel era sever, meticulos ºi predispus la accese de mânie, care au generat zvonuri larg rãspândite cum cã ar fi dezechilibrat mintal. Era, fãrã îndoialã, inconsecvent - dar nebunia lui, dacã asta era, reflecta situaþia obiectivã a monarhiei rase, cu mari pretenþii de putere ºi reduse mijloace practice de a o exercita.
Nobilii în general ºi mai ales ofiþerii din regimentele de gardã erau furioºi din cauza umilinþelor simbolice ºi reale la care erau supuºi, în 1801, un grup condus de contele Petr Palen, guvernator general al Sankt-Petersburguîui, a reuºit sã obþinã consimþãmântul moºtenitorului, marele duce Alexand u, de a-1 detrona pe Pavel. în cele din urmã, nu numai cã 1-au detronat, dar 1-au ºi asasinat, lucru cu care Alexandru nu fusese de acord ºi care 1-a lãsat pentru totdeauna cu conºtiinþa încãrcatã.
Alexandru I
Domnia lui Pavel dovedise cât de fragile erau privilegiile ºi libertãþile nobilimii ºi cum puteau fi lichidate dintr-o loviturã libertãþile civile minime existente în Rusia. De aceea urcarea pe tron a lui Alexandru a fost primitã cu multã satisfacþie ºi mari speranþe. Ca ºi bunica sa, devotatã Iluminismului european, Alexandru fusese crescut sub supravegherea unui profesor ales de ea, La Harpe, un republican elveþian, care i-a format o pãrere clarã despre relele despotismului ºi beneficiile oferite de autoritatea legii. Aceste lecþii au fost confirmate de experienþa negativã a domniei tatãlui sãu.
Totuºi, Alexandru nu a fost doar dezgustat de tatãl sãu. El ºi-a petrecut tinereþea la douã curþi, cea a bunicii ºi cea a tatãlui, ºi a învãþat câte ceva de la fiecare. A gãsit contrastul dintre ei extrem de greu de acceptat, fapt ce i-a marcat personalitatea, fiind încercat în permanenþã de sentimente contradictorii. Nu a fost niciodatã în stare sã facã o alegere clarã între cãile alternative care îi erau deschise.
Ca moºtenitor al tronului, a adunat în jurul sãu un cerc de tineri prieteni aristocraþi, cu care discuta idei pentru un viitor guvern mai liber ºi mai bun; totuºi, n-a încetat nici o clipã sã se simtã atras de modelul militar al ordinii sociale. Uneori renunþa sã mai

încerce a pune de acord aspectele ireconciliabile ale personalitãþii sale ºi dãdea înapoi în faþa teribilei responsabilitãþi de a guverna Rusia, visând în schimb sã se retragã într-o cãsuþã la þarã, undeva în Germania. Câteodatã spera cã ar putea fi posibil sã aprobe mai întâi o constituþie ºi apoi sã-ºi vadã de idila ruralã, lãsând naþiunea sã se autoguverneze, îi spunea profesorului: „Când îmi va veni rândul, va trebui sã muncesc - treptat, bineînþeles - pentru a crea o adunare reprezentativã a naþiunii, care, astfel îndrumatã, va stabili o constituþie liberã, dupã care autoritatea mea va înceta cu totul; ºi dacã Providenþa ne va sprijini munca, mã voi retrage într-un loc unde sã trãiesc mulþumit ºi fericit, urmãrind ºi bucurându-mã de bunãstarea þãrii mele". Sentimente de acest gen 1-au fãcut pe Berdiaev sã-1 numeascã pe Alexandru „un rus inteligent pe tron"4.
Când a ajuns la putere, Alexandru a declarat într-un manifest cã va reveni la principiile Ecaterinei. A anulat multe dintre deciziile tatãlui sãu, declarând amnistie generalã pentru prizonierii politici,

desfiinþând serviciul secret, restabilind Carta Nobilimii ºi Carta Oraºului, dreptul de a importa cãrþi din strãinãtate ºi invitând Senatul sã facã propuneri cu privire la funcþii viitoare.
Pe de altã parte, împrejurãrile detronãrii ºi asasinãrii tatãlui sãu l-au lãsat pe Alexandru cu un sentiment de vinovãþie ºi nemulþumire care a durat toatã viaþa. Conspiratorii care îl asasinaserã pe Pavel erau aristocraþi de vazã, cu pãreri clare în aceste probleme. Ei fãceau parte din „partidul senatorial", partizani ai ideii cã privilegiile nobile trebuie consolidate. Rãspunzând invitaþiei lui Alexandru, ei ºi-au exprimat pãrerea cã Senatul trebuie ales de cãtre nobilime ºi cã are îndatorirea sã acþioneze ca garant al autoritãþii legii, sfãtuindu-l pe împãrat sã respingã orice legislaþie propusã care contrazice cadrul legal existent, asigurându-se cã libertatea proprietãþii ºi a persoanei este respectatã ºi supraveghindu-i pe funcþionarii administrativi, în aceast plan al lor, Senatul urma sã aibã ºi dreptul de a propune impozite, de a numi ºefii de personal ºi de a prezenta þarului „nevoile naþiunii". Contele Alexandr Voronþov, peisonajul principal al grupului, a redactat o „Cartã a Poporului Rus", incluzând cu sfinþenie aceste principii pe care, sperau ei, le va proclama Alexandru la încoronare. O asemenea proclamaþie ar fi putut pune bazele unei abordãri liberale engleze ºti (whig) a guvernului sau ale unui Rechtstaat garantat din punct de vedere aristocratic5.
Totuºi, Alexandru era sensibil ºi la celãlalt concept de libertate, extins la toate clasele sociale ºi nu doar garantat de privilegiile uneia dintre ele. Acesta aparþinea viziunii iacobine franceze ºi nu celei whig engleze ºti ºi era susþinut în cercul sãu de tineri prieteni, dintre care unul, Pavel Stroganov, fusese chiar membru al Clubului Iacobinilor din Paris. Dupã urcarea pe tron, îi chema frecvent la consultãri, în calitate de „Comitet Secret" (Neglasnîi Komitef) sau „Comitet al Siguranþei Publice", cum îl numea câteodatã în glumã, înainte de a se sui pe tron, ºi-a declarat - de faþã cu unul dintre membrii acestuia, un tânãr aristocrat polonez, prinþul Adam Czartoryski - „ura faþã de despotism, oriunde ºi prin orice mijloace s-ar exercita acesta" ºi a afirmat cã „iubeºte libertatea ºi cã toþi oamenii au în mod egal dreptul la libertate"6.
Nu era însã deloc clar cum putea fi adaptat un asemenea concept de libertate într-o þarã în care locuitorii erau, în mare parte, iobagi. El putea fi aplicat, eventual, doar abolind iobãgia, adicã subminând proprietãþile ºi privilegiile acelora care posedau întru câtva libertatea civilã limitatã, existentã în acel moment în statul rus. Acest lucru, la rândul sãu, se putea face, eventual, de cãtre un monarh cu o autoritate autocraticã deplinã. Aceasta a fost dilema fundamentalã pe care Alexandru n-a rezolvat-o niciodatã

în timpul domniei sale : pentru a efectua reforme serioase, trebuia sã-ºi pãstreze intactã puterea autocraticã. Personalitatea lui Alexandru era echivocã ºi rezervatã, rezultat al lungii sale ºederi la curtea tatãlui sãu, unde a combinat studiile umaniste ºi liberale cu un real entuziasm pentru paradele militare care îl încântau atât de mult pe Pavel. Dar ambivalenþa i-a fost sporitã de situaþia obiectivã în care s-a gãsit atunci când s-a urcat pe tron, cãci însemna cã poate introduce libertatea numai prin despotism.
Din acest motiv, Comitetul Secret a rãmas secret ºi deliberãrile sale nu au fost niciodatã fãcute publice. Toþi membrii sãi erau conºtienþi cã orice discuþie publicã despre o posibilã abolire sau chiar o îmbunãtãþire a iobãgiei ar da speranþe þãranilor, ceea ce putea declanºa mari tulburãri sociale. De fapt, Alexandru n-a fãcut nimic nici în legãturã cu propunerea sa modestã de a reglementa obligaþiile pe care moºierii le puteau impune iobagilor. Singurul produs al deliberãrilor lor a fost o lege din 1803, care permitea (dar nu cerea) moºierilor sã emancipeze întregi sate de iobagi, cu tot pãmântul pe care îl cultivau. Chiar ºi acea lege a fost adoptatã fãrã consultarea Senatului, care s-ar fi putut opune.
în 1802, din respect pentru grupul senatorial, Alexandru a dat Senatului le droit de remontrance, dar apoi i-a ignorat sfatul în momentul în care a încercat sã ºi-l exercite, în legãturã cu o lege referitoare la condiþiile de pensionare a ofiþerilor din armatã. In realitate, dupã aceea, acest drept a încetat sã mai fie în vigoare. Astfel, Rusia nu s-a ales nici cu un Rechtstaat, nici cu stilul iacobin de libertate civilã7.
Deºi eforturile sale reformatoare iniþiale au fost zadarnice ºi Comitetul Secret a fost dizolvat, Alexandru nu a abandonat niciodatã cu totul speranþa de a înfãptui o transformare benefică pentru

societatea rusã. A încercat sã abordeze dilema lateral, ca sã zic aºa, încercând reforme în regiunile neruseºti, mai occidentalizate, unde existau constituþii - Finlanda ºi Polonia [vezi partea I] -, ºi o emancipare a iobagilor în provinciile baltice. A continuat sã cearã de la consilieri propuneri pentru o constituþie rusească, în special de la Speranski, în 1808-1812, ºi Novosiliþev, în 1817.

învãþãmântul

La sfârºitul secolului al XVIII-lea, aspectele esenþiale ale politicii oficiale în domeniul învãþãmântului erau puse la punct, mai ales datoritã muncii depuse de Ecaterina a Il-a. Scopul principal al educaþiei la nivelurile secundar ºi superior era pregãtirea de posibili candidaþi pentru serviciul în slujba statului, iar la nivel primar, predarea deprinderilor practice ºi întipărirea în mintea elevilor a principiilor morale ºi religioase - deºi sistemul de stat era menþinut total separat de cel bisericesc, iar „Datoriile Omului ºi Cetãþeanului" din vremea Ecaterinei a Il-a serveau drept text fundamental. Toate clasele sociale, cu excepþia iobagilor particulari, trebuiau sã aibã acces la educaþie la toate nivelurile ºi trebuia sã existe o „gradaþie" care sã facã posibil progresul de la un nivel la altul, învãþãmântul superior urma un model german de autonomie a instituþiei, având libertatea de cercetare ca motor al studiului ºi al predării.

In multe privinþe, aceste principii erau remarcabile ºi demonstrau cât de serioasã era Rusia în încercarea de a se ridica la standardele unei mari puteri europene : instituþiile autonome ºi spiritul de cercetare intelectualã liberã se împãcau cu greu cu autocraþia, în tunp ce accesul social larg era în dezacord cu o societate profund ierarhizatã. Dar un sistem educaþional exclusiv pentru elite nu era o alternativã nntn'wit

O nobilime puternicã, aflatã în slujba statului, care se baza pe Tabela de Ranguri, avea nevoie constantã de tineri ridicaþi de jos ºi educaþi la cele mai înalte standarde europene. Dupã cum sublinia prinþul Karl Lieven, rectorul Universitãþii Dorpat, „atunci când nobilimea se extinde de la baza tronului, la un capãt, ºi aproape cã se uneºte cu þărãnimea, la celãlalt capãt, când, în fiecare an, mulþi dintre cei aparþinând claselor urbane ºi rurale inferioare intrã în rândurile nobilimii, obþinând rangul necesar în serviciul militar sau civil - este foarte greu de organizat ºcoli în Rusia [pe baza unei clase ereditare închise]"8.

în ciuda acestor dificultãþi, Alexandru a confirmat principiile bunicii sale în al sãu „Regulament preliminar pentru învãþãmântul public" din 24 ianuarie 1803 ºi chiar le-a extins, declarându-ºi intenþia de a înfiinþa ºcoli la sate, precum ºi la nivel de judeþ ºi de gubernie. Planurile sale urmãreau în mod special sã consolideze concepþia meritocraticã a Ecaterinei despre educaþie: ele prevedeau o trecere gradatã de la fiecare nivel de ºcolarizare la urmãtorul, astfel încât copiii dezavantajaþi dar talentaþi sã se poatã ridica din clasele de jos pentru a servi statul. Regulamentul sãu pentru instituþiile de învãþãmânt prevedea cã acestea trebuie „sã insufle [copiilor] dorinþa de a învãþa ºi devotamentul faþã de învãþãturã, ceea ce, la absolvire, îi va stimula sã continue sã se perfecþioneze ºi mai mult"9.

în plus, universitãþilor existente la Moscova, Vilnius ºi Dorpat aveau sã li se adauge altele, la Sankt-Petersburg, Harkov ºi Kazan. Fiecare universitate urma sã fie autonomã, având controlul asupra programei de învãþãmânt ºi a numirii profesorilor, deºi sub supravegherea unui funcþionar numit de stat. Se aºtepta din partea universitãþilor sã sprijine extinderea învãþãmântului, preluând controlul asupra educaþiei dintr-un district, pregãtind profesorii pentru ºcoli ºi stabilind ºi supraveghind programa de învãþãmânt a acestora10.

Noile universitãþi au întâmpinat mari greutãþi în primii ani. Nu erau destui studenþi: cei care se prezentau erau adesea slab pregãtiþi, nedisciplinaþi ºi gãlãgioºi ºi dispãreau înainte de a obþine o diplomã. Cei mai mulþi dintre primii profesori au fost strãini ºi predau în germanã sau în latinã, spre disperarea ascultãtorilor lor mai puþin educaþi; în 1814, contele Kociubei a afirmat cã ar fi mai bine sã fie aduºi membri ai clerului pentru a preda, decât sã fie supuºi studenþii unei instrucþii în germanã. Având de inspectat ºcolile districtuale, profesorii munceau mult prea mult ºi nu toþi îºi luau în serios obligaþiile profesorale. Adesea izbucneau conflicte între profesorii ruºi ºi cei strãini, ruºii plângându-se cã strãinii sunt indiferenþi faþã de studenþi, iar strãinii tratându-i pe ruºi cu dispreþ ºi considerându-i

necioplibi ºi inculþi. O universitate cu tradiþie, ca aceea din Moscova, sau una sprijinitã de loialitãþi locale aprige, ca aceea din Vilnius sau Dorpat, putea depãºi aceste probleme. Dar la Harkov, Kazan ºi chiar Sankt-Petersburg au trecut prin mari încercãri în primii ani, când erau vulnerabile la presiuni financiare ºi oficiale. Unele dintre ele au fost acuzate cã încurajeazã libertinajul ºi ateismul11.
La sfârºitul domniei lui Alexandru, devenise clar cã nici moºtenirea Iluminismului, nici zelul Societãþii Biblice nu puteau asigura o bazã adecvatã pentru universitãþi înfloritoare, care sã fie autentic ruseºti. Succesorul sãu, Nicolae I, le-a privit cu multã suspiciune; acestuia i-ar fi plãcut sã le subordoneze cu totul statului. Dar ministrul învãþãmântului, contele S.S. Uvarov, s-a opus acestei tendinþe ºi a fãcut un compromis, inclus în Statutul Universitãþilor din 1835. Acesta lipsea universitãþile de funcþia de supraveghere a ºcolilor si le slãbea inviolabilitatea, desfiinþându-le instanþele

prin care menþineau disciplina studenþilor, iar profesorii urmau sã fie numiþi de ministrul învãþãmântului.
Totuºi, în toate celelalte privinþe, principiile lui Alexandru au fost menþinute: universitãþile au continuat sã-ºi aleagã rectorii, sã-ºi stabileascã programa de studii, sã-ºi organizeze examenele ºi sã acorde diplome. Uvarov n-a ºovãit în privinþa ideii cã un învãþãmânt general, în care se predau artele liberale, este mai potrivit pentru nivelurile superioare ale administraþiei civile decât cameralismul sau învãþãmântul profesional. El voia sã combine europenismul - inclusiv o bunã cunoaºtere a clasicilor - cu instruirea moral-religioasã ºi patriotismul rusesc. Compromisul a fost foarte greu de menþinut, dar a perseverat în a-1 face vreme de cincisprezece ani, pânã ce revoluþiile europene din 1848 i-au sporit frica lui Nicolae de absolvenþi slabi ºi înfometaþi12.
Succesul câºtigat cu greu al universitãþilor a îmbunãtãþit mult calitatea celor recrutaþi pentru administraþia civilã ºi a pus bazele reformelor de mai târziu ale lui Alexandru al II-lea. în acelaºi timp, acest succes a mãrit prãpastia care separa elitele educate de masele largi ale populaþiei. Cu cât mergeai mai jos în sistemul de învãþãmânt, cu atât mai ezitantã ºi mai înceatã era rãspândirea ºcolarizãrii. Planurile lui Alexandru de a face ºcoli la sate s-au dovedit excesiv de optimiste: nici trezoreria, nici resursele locale nu erau pregãtite sã ofere mijloacele necesare pentru a începe mãcar înfiinþarea lor. într-o perioadã în care Prusia ºi Austria începeau sã extindã învãþãmântul primar chiar ºi în oraºele mici ºi la sate, regiunile rurale ale Rusiei erau prevãzute doar cu o reþea sãrãcãcioasã de mici ºcoli parohiale.
Napoleon Bonaparte
Domnia lui Alexandru a fost umbritã de un personaj deopotrivã apreciat ºi detestat: Napoleon Bonaparte. Prezenþa continuã a lui Napoleon ºi îngrozitoarea ameninþare intermitentã pe care o reprezenta au dramatizat dualitatea personalitãþii lui Alexandru ºi a situaþiei sale. Principiile de guvernare ale lui Napoleon erau înrãdãcinate în gândirea iluministã ºi, într-o formã exageratã, exemplificau ceea ce i-ar fi plãcut lui Alexandru sã realizeze : o meritocraþie condusã în mod autoritar, care sã mobilizeze resursele populaþiei la acþiunile militare ºi care sã se poatã bizui pe patriotismul hotãrât al tuturor claselor sociale. Totuºi, Napoleon a apãrut într-o formã care a fãcut din el o problemã dificilã nu numai pentru Alexandru personal, ci ºi pentru întreaga Rusie. Idealurile sale sociale ºi politice erau un afront direct la adresa privilegiilor nemeritate ale nobilimii, în timp ce invazia din 1812 a ameninþat chiar supravieþuirea Rusiei. Modul în care a zdruncinat Europa - atât prin campanii militare, cât ºi, mai profund, prin încercarea de a crea noi state naþionale dupã modelul Franþei - a constituit o sursã de probleme la care Alexandru a fost obligat sã gãseascã rãspunsuri.
Alexandru a reacþionat, ca întotdeauna, într-un mod ambivalent. în 1806, la instigarea sa, Biserica Ortodoxã 1-a anatemizat pe Napoleon ca „Antihrist", dar a trebuit sã retragã anatema în 1807, dupã acordul de la Tilsit, care a inaugurat o perioadã de alianþã (deºi nesigurã) între Franþa ºi Rusia. Relatãrile despre întâlnirea celor doi împãraþi Ia Tilsit ºi apoi la Erfurt, în 1808, sugereazã cã ºi-au dat seama cã au multe lucruri în comun, dovedind cã cei doi s-au angajat în lungi conversaþii sincere, al

cãror conþinut nu este cunoscut. Totuºi, Alexandru n-a încetat nici o clipã sã fie suspicios în privinþa lui Naooleon. cnnsirterânrln-1 iin narvenif si iin ii^iirnator iar Mori/îl»/-.™ îi inonU» AS* „R^A

în când pe Alexandru, atunci când îi convenea, fãcând aluzie la faptul cã îºi datora tronul unui patricid13.
în timpul pãcii nesigure cu Franþa, Alexandru a fost aproape pe punctul de a lua în serios ideea unei constituþii în stil iacobin. Consilierul care i-a propus-o a fost Mihail Speranski, fiu de preot, care fãcuse dovada unor talente deosebite la Ministerul de Interne ºi la cel de Justiþie ºi care fusese aghiotantul personal al lui Alexandru la întâlnirea de la Erfurt cu Napoleon. Speranski admira multe aspecte ale politicii postrevoluþionare din Franþa, în special ideea unei „cariere deschise talentelor", ºi a introdus câteva în practica rusã. Decretul sãu din 1809, de exemplu, cerea ca funcþionarii sã treacã anumite examene înainte de a putea ajunge la grade mai înalte în administraþie. Aceastã mãsurã a provocat mari resentimente în rândul nobilimii, iar unii au comentat, sumbru, cã era evident acum cã „un gentleman rus nu e bun de nimic dacã nu ºtie latinã"14.
Multã vreme s-a crezut cã Speranski împãrtãºeºte pãrerea prudentã despre o constituþie caracteristicã unui Rechtstaat, pe care o avea stãpânul sãu, dar publicarea documentelor sale în Uniunea Sovieticã, în 1961, a dezvãluit cã avea planuri mult mai radicale decât propunerile finale sau operele publicate, în care aspiraþiile sale fundamentale erau voalate, probabil din politeþe. Din aceste documente reiese clar cã era de pãrere cã autocraþia nelimitatã este incompatibilã cu autoritatea legii ºi cã a încercat sã-l convingã pe Alexandru de acest lucru. Datã fiind personalitatea echivocã a lui Alexandru, probabil cã uneori a crezut chiar cã a reuºit15.
Ceea ce a propus Speranski în planul pe care l-a prezentat împãratului în 1809 a fost ca funcþiile guvernului sã fie separate în trei grupuri: executivul, legislativul ºi magistratura, conform teoriilor europene ºi americane avansate, dar avându-l pe împãrat în fruntea fiecãruia. Ministerele aveau sã se ocupe de executiv, organizat în mod funcþional. Un Consiliu de Stat, format din oameni de stat numiþi de împãrat, avea sã formuleze legi ºi sã le prezinte împãratului spre analizare. Munca sa avea sã fie completatã de o Dumã de Stat, o adunare aleasã indirect (prin Dume la nivel inferior) de cãtre proprietarii de la oraºe ºi sate: ea nu era prevãzutã sã iniþieze legi, dar urma sã combine puterea bugetarã cu dreptul de a pune întrebãri miniºtrilor cu extinse funcþii consultative, inclusiv dreptul de a returna un proiect de lege considerat a fi în contradicþie cu legile fundamentale16.
Acesta a fost cel mai ambiþios proiect de reformã a sistemului guvernamental al Rusiei pânã în 1905. Dacã ar fi fost pus în aplicare în totalitate, teoretic nu ar fi putut limita puterea autocratului, dar în realitate ar fi fãcut posibilã canalizarea acelei puteri prin instituþii alese public ºi autorizate sã comenteze, sã facã cereri formale ºi sã protesteze, dacã nu chiar sã se opunã. Dacã ar fi fost suplimentat de o codificare a legilor - o altã iniþiativã de care s-a ocupat Speranski, dar nefinalizatã -, atunci ar fi asigurat elementele esenþiale din care s-ar fi dezvoltat autoritatea legii ºi ar fi oferit cadrul pentru o naþiune civicã.
Proiectul însã a fost pus în aplicare doar parþial. Ministerele ºi Consiliul de Stat au jucat rolurile intenþionate de Speranski. Dar organele de nivel inferior au rãmas toate doar pe hârtie ºi nu au fost create nici un fel de instituþii elective. Ministerele au adus în guvern experienþã funcþionalã ºi au fãcut posibilã luarea de decizii hotãrâte, dar au fost nevoite sã funcþioneze fãrã o coordonare realã. Consiliul de Miniºtri sau cabinetul imaginat de Speranski a fost rareori convocat în practicã, deoarece Alexandru prefera sã tr-*tf*Tf ou fipoorf ministru inHiwiHiisil si sã-si rezerve Hrpntiil rlpþ a Iiia decizia finalã sau
l

sã-i îndrepte spre un favorit, cum ar fi moºierul ºi specialistul în artilerie din Novgorod, pe care îl moºtenise de la tatãl sãu, Alexandr Arakceev.
în restul secolului al XlX-lea, Rusia a fost guvernatã printr-un sistem care ar putea fi numit „Speranski ciuntit". Consiliul de Stat ºi ministerele au imprimat sarcinilor guvernului un nou profesionalism, bine

venit, ca urmare a extinderii învãþãmântului superior ºi a examenelor pentru administraþia civilã; dar au rãmas ºi centre de protecþie, unde preferinþele personale ale ministrului înfloreau nestânjenite, neexistând instituþii publice care sã-i limiteze puterea sau sã comenteze felul în care o exercitã. Golul a fost umplut, încã de pe vremea lui Petru, de agenþi personali ai þarului, inspectori sau revizori, trimiºi sã investigheze câte o agenþie guvernamentalã sau un birou provincial. Mai mult, întrucât nu existau organe reprezentative care sã acþioneze ca o contragreutate, curtea imperialã ºi familia imperialã au rãmas surse clare de influenþã, îngreunând exercitarea funcþionalã a autoritãþii din considerente personale ºi familiale.

Când au fost create ministerele în 1802, fiecare trebuia sã prezinte o estimare a bugetului anual, dar conþinutul sãu era þinut secret (chiar ºi faþã de Senat) ºi era aprobat personal de cãtre þar, ceea ce s-a întâmplat pânã în 1862. Bineînþeles, în aceste împrejurãri nu putea fi vorba despre o verificare contabilã oficialã, serioasã a cheltuielilor, împãratul avea libertatea de a da fonduri suplimentare oricãrui ministru sau chiar favorit, fãrã sã-1 consulte pe ministrul de Finanþe : aceasta era esenþa autocraþiei. Nu se fãcea încã o distincþie clarã între fondurile de stat ºi cele personale ale þarului, în 1850, când a existat un deficit de 33,5 milioane ruble, Nicolae I a ascuns acest fapt chiar ºi Consiliului de Stat, trimiþându-i un buget fals, în care estimarea fãcutã de Ministerul de Rãzboi apãrea cu 38 milioane ruble mai puþin decât în realitate17. El încãlca astfel principiul conform cãruia trebuia sã existe un singur buget, bine alcãtuit. Doar din 1862 s-a introdus un buget de stat de ansamblu, iar Ministerul Finanþelor, care acum avea controlul absolut asupra tuturor cheltuielilor, aloca fonduri fiecãrui departament numai în funcþie de bugetul estimativ existent18. Doar atunci s-a pus, în sfârºit, frâu iresponsabilitãþii de la curte.

Speranski avea planuri ºi pentru reorganizarea financiarã, care urmãreau sã stabilizeze rezerva de bani, sã încurajeze iniþiativa particularã ºi sã utilizeze mai bine, în folosul statului, bogãþiile imperiului. Cea mai mare problemã moºtenitã de Alexandru a fost cantitatea uriaºã de bancnote aflatã în circulaþie, tipãrite pentru a face faþã crizelor succesive, mai ales ultimelor rãzboaie, ºi neacoperite prin realizarea de noi avuþii. Rezultatul inevitabil a fost o inflaþie cronicã. Speranski a propus ca guvernul sã declare în mod cinstit cã bancnotele sunt ceea ce sunt, o formã de datorie de stat, sã anunþe cã întreaga avere naþionalã avea sã fie o garanþie a acestora ºi sã promitã sã le rãscumpere mtr-o perioadã determinatã de timp, retrãgându-le din circulaþie ºi înlocuindu-le cu monede de argint, emise de o singurã bancã de stat. între timp, guvernul trebuia sã adune noi venituri, vânzând pãmânt þãranilor aflaþi în slujba statului ºi înlocuind atât birul numit obrok, cât ºi impozitul pe cap de locuitor cu un impozit pe pãmânt, plãtibil de cãtre nobilime, ºi vânzând monopoluri de stat - de exemplu, asupra sãrii ºi alcoolului -unor comercianþi particulari, care trebuiau apoi sã plãteascã impozit pe profit19.

In general, aceste propuneri reprezentau un amestec al principiilor fiziocratice cu Principiile lui Adam Smith. Ele ar fi trebuit sã trezeascã încrederea în capacitatea ºi dorinþa statului de a-ºi asuma rãspunderea pentru propria monedã. De asemenea, ele ar ri dat unor þãrani proprietãþi particulare - un nrinninîi, fn^rt^ ;,~—*—» —•--- •• •

comerþul ºi producþia particularã ºi reducând astfel datoria statului, ºi ar fi fãcut posibilã o folosire mai eficientã a resurselor naþionale pentru cheltuielile necesare statului. Ele s-ar fi potrivit cu propunerea lui Speranski de a se alege o adunare legislativã, care sã poatã garanta datoria, ca în Anglia începutului de secol al XVIII-lea, când se poate spune cã un acord similar, care a garantat proprietatea în schimbul plãtirii impozitelor, a pus bazele fiscale ale monarhiei parlamentare.

A existat o opoziþie înverºunatã faþã de propunerile lui Speranski, nu numai din partea nobililor proprietari de pãmânt ºi a grupului senatorial, ci ºi din partea celor care îl priveau, de fapt, ca pe un complice al lui Napoleon. Istoricul curþii, Nikolai Karamzin, de exemplu, considera Consiliul de Stat al lui Speranski o simplã copie a instituþiei revoluþionare franceze cu acelaºi nume. Totuºi, obiecþiile sale la adresa lui Speranski au fost mult mai grave, îl îngrijora ideea separãrii puterii, pe care o considera periculos de nepotrivitã pentru Rusia, a cãrei diversitate ºi uriaºã dimensiune puteau duce la prãbuºirea ei, dacã nu ar fi condusã de o singurã autoritate clarã, într-tm memorandum despre Rusia

veche ºi modernã, scris în 1810, el prezenta dovezi istorice în sprijinul afirmaþiilor sale, arãtând cum se dezintegrase statul rus kievean ºi cum statul moscovit aproape cã i-a repetat soarta la începutul secolului al XVlI-lea.
Karamzin era de pãrere cã libertatea este o virtute - uneori el se considera „republican" -, dar cã în Rusia era cel mai bine protejatã de suveranitatea nedivizatã. Felul în care aborda guvernarea era asemãnãtor cu cel al Ecaterinei a Il-a. Nu avea noþiunea de lege naturalã, ci privea legea ca pe o creaþie a monarhilor. Totuºi, respingea despotismul care nu se baza pe legi, exemplificat de Pavel, având credinþa cã monarhii trebuie sã conducã pe baza legilor ºi sã respecte legile pe care le-au fãcut. Nobilii erau necesari pentru a face conducerea monarhicã eficientã - prin urmare, trebuiau sã aibã puterea ºi organizaþiile autonome de care aveau nevoie pentru a fi agenþi ai monarhului. Deoarece intraserã în slujba statului, beneficiau de munca iobagilor aflaþi în grija lor. în orice caz, iobagii ar fi fost neputincioºi ºi sãrãciþi fãrã protecþia nobilimii ºi fãrã pãmântul pe care-1 primeau de la aceasta (se pare cã noþiunea de eliberare a iobagilor cu pãmânt nu le-a trecut niciodatã prin cap)20.
Pe mãsurã ce relaþiile Rusiei cu Franþa s-au înrãutãþit în perioada 1810-1812, a crescut ºi presiunea asupra lui Speranski din partea opoziþiei, în unele cercuri umbla zvonul cã este francmason ºi, prin urmare, are legãturi cu organizaþii strãine subversive, în martie 1812, Alexandru 1-a demis, dupã un interviu lung ºi însoþit de lacrimi, care a durat douã ore ºi al cãrui conþinut nu se cunoaºte. Cu siguranþã cã parþial responsabilã pentru demiterea lui a fost presiunea din partea celor ostili lui Speranski, dar este adevãrat ºi faptul cã Alexandru luase de mult hotãrârea cã nu este pregãtit sã aplice în totalitate viziunea lui Speranski. La începutul primãverii anului 1812, datoritã - în parte -pregãtirilor pentru inevitabilul rãzboi cu Franþa, el a început sã se gândeascã la alte planuri pentru reformarea Rusiei ºi pentru facilitarea finanþãrii unei armate uriaºe.
Rãzboiul patriotic din 1812
Invazia lui Napoleon a fost un punct de rãscruce al domniei lui Alexandru ºi unul dintre momentele definitorii din evoluþia Rusiei în general. Ea a generat mituri - adevãrate, parþial adevãrate ºi false - care au contribuit la formarea atitudinii ruºilor faþã de propria lor identitate imperialã ºi naþionalã timp de cel puþin un secol ºi, în unele privinþe, pânã în 7iiia de asrãzi

Legenda patrioticã dominantã vorbeºte despre o naþiune unitã, care s-a împotrivit duºmanului. Adevãrul este puþin mai complicat: elitele ruseºti ºi þãranii ruºi au luptat, si unii, ºi alþii, împotriva lui Napoleon plini de hotãrâre, dar din motive diferite ºi, uneori, chiar incompatibile.
Când a ajuns la Moscova, dacã nu cumva mai înainte, Napoleon a descoperit cã purta un rãzboi deosebit de cele pe care le dusese înainte, cu excepþia celui din Spania. Când oraºul era în flãcãri ºi focul se întindea spre Kremlin, îºi dãdu seama, în sfârºit, cã nu va fi o victorie decisivã ºi nici o pace negociatã - ºi se spune cã ar fi exclamat: „Acesta este un rãzboi de exterminare, o strategie teribilã, fãrã precedent în istoria civilizaþiei... Sã-ºi dea foc propriilor oraºe ! A intrat un demon în ei! Ce hotãrâre feroce ! Ce popor! Ce popor!"21.
Totuºi, iniþial, aceastã strategie era departe de a fi definitivã. Alexandru ºi generalii sãi se temeau sã-1 lase pe Napoleon sã înainteze prea mult în interiorul þãrii, atât din cauza distrugerilor pe care le-ar fi provocat, cât ºi din cauza efectului pe care 1-ar fi putut avea asupra iobagilor - cãrora, la un moment dat, le promisese cã-i va emancipa. Dupã cum scria un moºier, „datoritã poftei pe care le-a trezit-o Pugaciov ºi alte capete înfierbântate, mujicii noºtri visează la un fel de slobozenie". La începutul rãzboiului, Alexandru intenþionase sã lupte cu armata francezã într-o fazã iniþialã ºi sã nu o lase sã ajungã la Smolensk. Aceastã strategie a fost aprobatã de toþi comandanþii, chiar ºi de Barclay de Toii y, care era cel mai mult în favoarea „tacticii scitice" de a se retrage ºi de a lãsa spaþiul sã lucreze22. Doar dimensiunea ºi faima armatei franceze i-a convins sã nu întreprindã nici o acþiune înainte ca aceasta sã ajungã la Borodino, parcurgând astfel deja 90% din drumul spre Moscova.
Pentru a preveni o posibilã dezordine internã, Alexandru a ordonat ca jumãtate de batalion, 300 de oameni, sã staþioneze în fiecare gubernie, urmând sã fie sprijinit de gubernia vecinã, dacã lucrurile scãpau de sub control. Bineînþeles, la puþin timp dupã invazie, agitatul conte Rostopcin a raportat

Comitetului de Miniºtri cã o „sectã a credincioºilor de rit vechi" din gubernia Smolensk înrolase aproximativ l .500 de iobagi, promiþându-le eliberarea de sub stãpânirea moºierilor la sosirea lui Napoleon23. In provinciile Lituania ºi Bielorusia, invazia a stârnit tulburãri pe scarã largã: având, se pare, impresia cã Napoleon îi va elibera în curând, þãranii au refuzat sã se lase recrutaþi pentru serviciul militar, au jefuit conace ºi i-au alungat pe moºieri, într-un sat, la apropierea francezilor, adunarea a luat hotãrârea de a-1 asasina pe moºierul local, cunoscut pentru cruzimea sa, de a-i arde din temelii conacul ºi de a-ºi împãrþi proprietatea24.

In aceste regiuni, desigur, majoritatea proprietarilor de pãmânt erau polonezi, deci reacþia þãranilor ar putea fi interpretatã ca patrioticã. Dar au existat tulburãri similare ºi în zonele mai estice : de exemplu, în Smolensk, unde, într-un judeþ, þãranii s-au proclamat cetãþeni francezi, fiind necesarã trimiterea unui detaºament represiv pentru redresarea situaþiei25, în general, pare evident faptul cã speranþa de emancipare a fost principalul motiv al tulburãrilor þãrãneºti; într-adevãr, ele au încetat de îndatã ce a devenit clar cã împãratul francez reacþionează exact cum ar fi reacþionat un împãrat rus : trimiþând trupe de represiune ºi repunându-i în drepturi pe proprietari. Acþionând astfel, Napoleon a transformat rãzboiul într-o simplã chestiune de supravieþuire naþionalã. Sentimentele pe care le-a trezit þãranilor pot fi rezumate de cuvintele adresate de un conducãtor al acestora camarazilor sãi: „Sunteþi oameni care aparþineþi credinþei ruse, sunteþi þãrani

Ortodocºi (pravoslavnicii ! Ridicaþi armplf- npntni r-roH.'nto c.; ™„,-;*:-----

Efectul a fost intensificat de o nouã trãsãturã a acestui rãzboi. Cele mai multe campanii anterioare ale lui Napoleon reuºiserã sã atragã în luptã ºi sã înfrângã grosul armatei duºmanului într-o fazã incipientã: ca urmare, ele au fost destul de scurte ºi duse în limite uºor manevrabile din punctul de vedere al comunicãrii ºi al aprovizionãrii. Acum, pentru prima datã, cu excepþia Spaniei, Napoleon s-a trezit implicat într-o campanie de duratã nedeterminatã, având liniile de aprovizionare tot mai lungi ºi mai puþine. Trupele sale, în mod inevitabil, au început sã se aprovizioneze tot mai mult din regiunile înconjurãtoare.

Þãranii au reacþionat apãrându-ºi casele ºi recoltele. Cu timpul, apariþia detaºamentelor de partizani a fãcut apãrarea mai uºoarã. Uneori depãºeau stadiul de apãrare, distrugându-ºi casele ºi recoltele, pentru a nu le lãsa francezilor, ºi dispãrând în pãduri, unde formau bande armate. Rezultatul a fost cã, mai ales dupã retragerea din Moscova, s-a dus un adevãrat rãzboi popular (narodnaia voinã) de-a lungul traseului. Dupã cum i-a explicat în septembrie feldmareºalul Kutuzov trimisului lui Napoleon, generalul Loriston, în acel moment þãranii îi priveau pe francezi tot aºa cum îi priviserã pe invadatorii tãtari cu câteva secole în urmã27.

Partizanii erau mai ales soldaþi aparþinând cavaleriei uºoare ºi cazaci, comandaþi de tineri ofiþeri voluntari, dar ei se bazau foarte mult pe informaþiile ºi cunoºtinþele despre regiune oferite de þãrani ºi uneori recrutau þãrani pentru a lupta alãturi de ei. Erau chiar câteva grupuri de partizani formate exclusiv din þãrani, inclusiv unul celebru condus de un anume Cetvertakov, un þãran care dezertase din armatã în 1804 ºi fusese biciuit. Operând în regiunea Gjaþk, el apãra satele de atacuri ºi uneori organiza raiduri fulger asupra unitãþilor mici ale armatei franceze regulate, capturându-le armele ºi echipamentul, în cele din urmã, a adunat cam patru mii de oameni sub comanda sa ºi a devenit o legendã localã28.

Guvernul nu a privit întotdeauna cu ochi buni asemenea iniþiative ale þãranilor. Un anume cãpitan Narîºkin a distribuit þãranilor arme pe care le avea în plus, formând un grup de partizani ºi încurajându-i sã caute ºi sã omoare grupurile de soldaþi francezi aflate în cãutare de alimente în jurul Moscovei. S-au dovedit a fi eficienþi în rezolvarea acestei sarcini, când Narîºkin a primit deodatã instrucþiuni de la superiorii sãi. „Ca urmare a unor denunþuri false ºi a unor josnice calomnii, am primit ordinul de a-i dezarma pe þãrani ºi de a-i împuºca pe cei care au provocat tulburãri. Surprins de un ordin total nepotrivit cu nobilul comportament al þãranilor, am rãspuns cã nu-i pot dezarma pe cei pe care eu i-am înarmat ºi care îi distrug pe duºmanii patriei, ºi nici nu-i pot trata drept rãsculaþi pe cei care ºi-au sacrificat vieþile pentru a-ºi apãra independenþa, soþiile ºi cãminul." Conform spuselor

istoricului Evgheni Târle, au existat multe asemenea cazuri în care autoritãþile au încercat sã-i dezarmeze pe þãrani, de teamã cã mai târziu vor întoarce armele împotriva moºierilor29.
Totuºi, guvernul a creat o miliþie (opolcenie) pentru a întãri armata, fãcând recrutãri în ºaisprezece gubernii care, probabil, urmau sã fie afectate de activitatea duºmanului, în mod semnificativ, þãranii statului nu au fost invitaþi sã i se alãture. Dacã Alexandru ar fi dorit sã creeze o forþã patrioticã voluntarã alcãtuitã din þãrani, ar fi fost normal sã apeleze la þãranii statului, în schimb, s-a apelat la iobagii particulari - deci cei care au hotãrât cine sã meargã la luptã au fost moºierii. De voluntari autentici nu era npvnip • rând un iohau s-a nrezentat din proprie iniþiativã la centrul de recrutare

din Dorogobuj, a fost tratat ca fugar ºi dat pe mâna poliþiei, „pentru a se proceda conform legii"30.
Deoarece reacþia nobililor la apelul de a forma miliþii a fost atât de variatã, guvernul a impus un numãr obligatoriu de recruþi, nu mai mic de zece la o sutã de suflete, numãr redus curând la doi. Unii nobili au rãspuns cu devotament patriotic, în timp ce alþii au profitat de ocazie pentru a scãpa de beþivi ºi pierde-varã notorii. Ca urmare, cerinþele medicale pentru recruþii miliþiilor au trebuit sã fie reduse. Mulþi miliþieni nu au ajuns niciodatã pe câmpul de luptã, fiind inapþi. Totuºi, cei care au ajuns acolo ºi-au fãcut bine datoria, chiar ºi atunci când erau prost echipaþi. Ataºatul militar britanic, ªir Robert Wilson, adesea foarte sarcastic la adresa armatei ruse, a raportat cã la Borodino „au dat dovadã de mare perseverenþã toatã ziua, deºi erau înarmaþi doar cu suliþe"31.
în general, þãranii au jucat un rol vital în înfrângerea lui Napoleon ºi au luptat cu mult curaj ºi hotãrâre. Istoricii ruºi ºi sovietici care pretind cã þãranii au dat dovadã de un remarcabil patriotism au foarte mare dreptate. Dar a fost un patriotism anume, o dorinþã arzãtoare de a fi liberi, sub conducerea Bisericii ºi a þarului. Ca ºi în „vremurile de restriºte" din urmã cu douã secole, rãzboiul a trezit în ruºi aspiraþii pe care în mod normal nu le exprimau, în cazul þãranilor, era dorinþa de libertate ºi sentimentul cã, dacã se oferã ca voluntari ºi luptã bine, þarul, care era drept ºi binevoitor, avea sã le-o îndeplineascã.
Aceasta explicã de ce tulburãrile cele mai grave din rândurile miliþiei au avut loc spre sfârºitul rãzboiului, când ocazia de a lupta se îndepãrta tot mai mult. în decembrie 1812, în oraºul Insar, gubernia Penza, noii recruþi ai miliþiei au refuzat sã pornească în marº spre front fãrã a vedea ordinul þarului, sigilat cum trebuie, cu roºu, ºi fãrã a jura în faþa lui. Ei se temeau cã nobilii îi înºelaserã ºi cã, dacã nu erau respectate formalitãþile obiºnuite, nu îºi vor dobândi libertatea. Când ofiþerii au arestat doisprezece oameni pentru nesupunere, ceilalþi i-au eliberat ºi apoi s-au repezit plini de furie asupra micului oraº, jefuind bunurile nobililor ºi ale birourilor regimentului. La procesul care a urmat, în faþa unui tribunal militar, recruþii þãrani au explicat cã intenþionaserã sã-i omoare pe toþi ofiþerii, sã meargã ei înºiºi pe front ºi sã-i învingã pe francezi, apoi sã se întoarcã ºi sã-1 roage pe þar sã-i ierte ºi sã-i cearã eliberarea ca rãsplatã pentru vitejie32.
Þãranii care s-au întors din serviciul în cadrul miliþiilor au fost cuprinºi de mare amãrãciune când au vãzut cã nu are loc nici o eliberare, în proclamaþia sa din 30 august 1814, Alexandru, dupã ce mulþumeºte tuturor supuºilor ºi îi rãsplãteºte pentru faptele lor de vitejie, spune despre þãrani doar cã „îºi vor primi rãsplata de la Dumnezeu". Cei mai mulþi au fost obligaþi sã se întoarcã ºi sã facã aceleaºi treburi ca ºi înainte. Câþiva nobili au încercat sã convingã autoritãþile sã nu le permitã sã se întoarcã, ci sã-i lase în armatã, ca simpli soldaþi. Poetul GavriiI Derjavin a fost informat de þãranii reîntorºi pe domeniul sãu cã „au fost temporar eliberaþi" ºi cã acum sunt þãrani ai statului ºi nu mai sunt obligaþi sã-1 slujeascã. Au circulat zvonuri cã Alexandru intenþionase sã-i elibereze pe toþi, dar cã fusese invitat noaptea la Senat, la o întâlnire specialã cu nobilii indignaþi, de unde fusese chipurile salvat de fratele sãu, marele duce Konstantin Pavlovici, care a intervenit pentru a-i salva viaþa33.
Deci, în general, rãzboiul a trezit în þãrani temeri ºi speranþe care ar putea fi descrise ca milenare: teama foarte realistã ca nu cumva sã le fie distrusã patria ºi speranþa nerealistã cã vor fi eliberaþi din iobãgie ºi vor putea deveni cetãþeni cu drepturi depline.

Aºezãri militare

Pe lângã idealul sãu de ordine constituþionalã, Alexandru mai întreþinea douã idei alternative de coeziune socialã, ambele provenite de la tatãl sãu ºi consolidate de rezultatul rãzboiului cu Napoleon. Una era ideea cã societatea poate fi regeneratã prin organizarea þãranilor în sistem militar. Ministrul sãu de Rãzboi, Alexandr Arakceev, îl sfãtuise în acest sens când a înfiinþat o proprietate model la Gruzino, în gubernia Novgorod. Arakceev a dãrâmat colibele dãrãpãnate ale þãranilor de acolo ºi le-a înlocuit cu case noi din cãrãmidã sau piatrã, fiecare despãrþitã la mijloc de un coridor, încât în fiecare jumãtate sã poatã locui o familie. Aceste clãdiri igienice, semidetaºate nu prea erau pe placul þãranilor, care preferau tradiþionala colibã izolatã, cu acareturi construite la întâmplare.

Speranþa lui Alexandru era ca astfel de case bine aranjate sã fie adoptate de armatã ca o alternativã a încartiruirii. Dacã soldaþii ar fi locuit în clãdiri cum erau cele de pe proprietatea din Gruzino, ºi-ar fi putut aduce familiile cu ei - ºi astfel ar fi putut face mai mulþi copii - ºi ar fi putut practica agricultura o datã cu pregãtirea militarã, ceea ce ar fi însemnat o mare economie pentru trezorerie. Soldaþii puteau deveni astfel mici proprietari, având un rol de jucat în viitorul economic al Rusiei, în plus, Alexandru mai intenþiona ca aºezãrile sã fie deschizãtoare de drumuri în privinþa aplicãrii ºi asimilãrii celor mai noi tehnici agricole ºi proiecte de asistenþã socialã, care mai târziu puteau fi adoptate ºi în alte pãrþi34. Totuºi, din motivele examinate în partea a IlI-a, capitolul 2, aºezãrile au fost extrem de nepopulare atât în rândurile societãþii ruse educate, cât ºi printre soldaþii care trebuiau sã locuiascã în ele. Acestea au durat ºi dupã domnia lui Alexandru, dar au avut loc frecvente izbucniri de nemulþumire, care au culminat cu o gravã revoltã în 1831, la Novgorod. Tentaþia de a amesteca reforma socialã cu disciplina militarã s-a dovedit a fi un miraj.

Societatea Biblicã

Cealaltã idee de coeziune socialã a lui Alexandru a fost religioasã ºi a cunoscut un avânt considerabil dupã victoria asupra ateismului lui Napoleon. Lui Alexandru i s-a insuflat credinþa cã este purtãtorul unei „idei sacre" : reconstruirea Europei în spiritul unei adevãrate moralitãþi creºtine, întruparea acestei idei a fost Sfânta Alianþã, un acord între principalii monarhi ai Europei la Congresul de la Viena, în 1815. Alexandru a fost principalul protagonist al Alianþei: era o înþelegere între monarhi de a apãra ordinea legitimistã în întreaga Europã împotriva dublei ameninþãri a ateismului ºi a revoluþiei. Dupã cum îi scria Alexandru ambasadorului sãu la Londra, contele Lieven, ideea Alianþei avea „sã aplice mai eficient principiile pãcii, înþelegerii ºi iubirii, care sunt rodul religiei ºi moralitãþii creºtine, în relaþiile civile ºi politice dintre state"35.

Pentru a promova acest concept în Rusia, a poruncit ca pe ziduri ºi în biserici sã se afiºeze copii ale documentului fondator al Alianþei. A reorganizat Sfântul Sinod în aºa fel încât sã ia sub aripa sa protecto?,r° nu numai Biserica Ortodoxã, ci ºi celelalte confesiuni creºtine, ºi 1-a unit cu Ministerul Educaþiei, sub conducerea prietenului sãu

apropiat, prinþul Alexandr Goliþîn, pentru a crea un nou minister, al „Afacerilor Spirituale ºi al Iluminării Poporului" - sau, cum îl numeºte istoricul religiei Gheorghi Florovski, „ministerul propagandei religios-utopice"36. Intenþia sa a fost aceea de a crea o sintezã a credinþelor creºtine, un fel de creºtinism „intern" sau „universal", ca bazã a reconcilierii numeroaselor popoare ale imperiului ºi, totodatã, a tuturor popoarelor Europei. Aceastã credinþã atotcuprinzãtoare trebuia popularizatã în toate ºcolile ºi universitãþile. Era o extindere vastã a idealurilor religioase ale tatãlui sãu sau putea fi privitã ca o versiune mistico-utopicã a ceea ce Petru cel Mare încercase sã facã prin reformele sale ecleziastice.

O parte integralã a conceptului lui Alexandru era ideea de a pune Sfânta Scripturã la îndemâna tuturor popoarelor imperiului, în limbile lor. în acest scop, a încurajat înfiinþarea Societãþii Biblice Ruse Imperiale în decembrie 1812, ca filialã a Societãþii Biblice Britanice ºi Strãine, care urma sã se ocupe de munca de traducere, publicare ºi distribuire.

Comitetul de conducere al Societãþii Biblice a reunit reprezentanþi ai diferitelor Biserici creºtine, inclusiv un episcop romano-catolic ºi un pastor luteran. Pentru a evita conflictele interconfesionale, ei au cãzut de acord sã publice diferitele ediþii ale Bibliei fãrã comentarii. Volumul de muncã al

Societãþii ºi aria sa de extindere se pot deduce din faptul cã în primul an a publicat sau a cumpãrat ºi distribuit 37,700 de exemplare ale Noului Testament ºi 22.500 de Biblii complete, în slavona bisericeascã, în limbile francezã, germanã, finlandezã, estonã, letonã, lituanianã, polonã, armeanã, georgianã, calmucã ºi tãtarã, în acest scop, a înfiinþat noi tipografii ºi a folosit în mod ingenios locurile de desfacere cu amãnuntul, cum ar fi farmaciile, care nu fuseserã niciodatã folosite pentru a vinde cãrþi. Din 1821, Noul Testament ºi Cartea de Rugãciune au început sã aparã în limba rusã modernã37. în mod semnificativ, limba care a provocat cele mai aprige dispute când s-a pus problema traducerii a fost rusa. Biblia exista în versiunea slavonã bisericeascã ºi mulþi clerici erau de pãrere cã doar limba slavonã, consacratã printr-o folosire de secole, avea prestigiul necesar transmiterii adecvate a înþelesului Scripturii. Societatea era însã de pãrere cã textul slavon putea fi înþeles cu uºurinþã doar de cei care-! studiaserã din copilãrie, fiind, prin urmare, nepotrivit pentru evanghelism. La dorinþa expresã a lui Alexandru, s-a început munca de traducere în limba rusã modernã, pentru „a da ruºilor posibilitatea sã citeascã cuvântul Domnului în limba lor maternã, mai pe înþelesul lor decât limba slavonã în care au fost publicate pânã atunci Sfintele Scripturi"38.

De la început, unii clerici ortodocºi s-au opus activitãþilor Societãþii. Ei au fost alarmaþi de tendinþa acesteia de a-ºi însuºi tonul „super-ministerului" lui Goliþîn ºi creºtinismul sãu eclectic, „universal". Temerile lor s-au amplificat când Societatea a început sã tipãreascã nu numai Scriptura, ci ºi lucrãrile gânditorilor francmasoni ºi pietiºti, al cãror stil exaltat ºi mistic era pe placul lui Alexandru ºi Goliþîn, dar era privit cu mare suspiciune de clericii ortodocºi tradiþionali.

împotrivirea a atins apogeul în 1824, când a avut loc o denunþare a Societãþii, fãcutã de stareþul mãnãstirii Iuriev din Moscova, arhimandritul Fotie. Era vocea unei Biserici demoralizate din cauza supunerii, timp de mai bine de un secol, în faþa statului laic, lipsitã de încredere în propria-i capacitate de a face faþã problemelor intelectuale ºi spirituale puse de miºcãrile religioase din Vestul mai sofisticat.

într-un memoriu prezentat personal împãratului, Fotie a atras atenþia asupra anumitor „ilumiºti" - francmasoni - care. r.nmnlntaii npnfni ^ ir.cf-.1o ^ „~„

dupã ce vor fi distrus mai întâi „toate imperiile, bisericile, religiile, legile statului ºi întreaga ordine". Societatea Biblicã, susþinea el, pregãtea calea pentru aceastã revoluþie, potolind clerul, amestecând toate religiile, fãrã a þine seama de nimic, ºi rãspândind cãrþi periculoase, folosind în acest scop tipografii pe care doar ea le avea la dispoziþie. „Pentru a înjosi cuvântul Domnului, care se citeºte cu veneraþie în biserici - se plângea el -, li se cere sã-1 vândã chiar ºi în farmacii, alãturi de tincturi ºi flacoane." Fotie fãcea apel la Alexandru sã-1 dea afarã pe Goliþîn, sã renunþe la ministerul dublu ºi sã-i redea Sfântului Sinod rolul sãu obiºnuit. „Dumnezeu 1-a învins pe Napoleon cel vizibil, invadatorul Rusiei: lãsaþi-L acum, în Persoana Dumneavoastrã, sã-1 învingã pe Napoleon cel invizibil."39

Acest memoriu a fost poate primul exemplu important al unui gen care avea sã devinã caracteristic Rusiei: denunþarea evocând în termeni melodramatici pericolele apocaliptice cu care se confruntã þara, din cauza unui amestec de conspiraþie internaþionalã nelegiuitã ºi subversiune semãnatã de oameni iresponsabili ºi rãu intenþionaþi ai locului. La începutul secolului al XlX-lea, spiritele malefice astfel invocate erau francmasonii, voltairienii ºi pietiºtii; mai târziu, francmasonilor li s-au alãturat evreii în acest rol. în aceste denunþãri, sentimentul de vulnerabilitate externã era amestecat cu cel de slãbiciune internã, generatã de înstrãinarea elitelor de propriile lor popoare. Teama ºi ura stârnite de asemenea scrieri erau sporite de caracterul secret al acþiunii ºi de lipsa discutãrii publice a problemelor dificile, atmosferã în care chiar ºi cele mai groteºti invenþii pãreau plauzibile.

Alexandru a fost cu certitudine sensibil la insinuãrile lui Fotie. Toatã viaþa se zbãtuse între dorinþa de a-ºi lumina ºi emancipa poporul ºi teama cã, fãcând acest lucru, va provoca tulburãri ºi va slãbi ordinea politicã, în ultimii ani de viaþã, aceste temeri au fost intensificate de creºterea numãrului de societãþi secrete în Rusia. Bineînþeles cã s-a gândit imediat la societãþile din Germania, Italia ºi Spania, care ameninþau pacea ºi stabilitatea europeanã garantatã de îndrãgita sa Sfântã Alianþã. Dupã cum remarcã istoricul Alexandr Pîpin, „a fost obsedat de spectrul unei mari conspiraþii secrete care ar cuprinde

întreaga Europã ºi ar putea pãtrunde în Rusia. Date fiind înclinaþiile sale mistice, acest spectru lua proporþii ºi mai îngrijorãtoare"40.
El sperase cã Societatea Biblicã îi va înarma pe oamenii obiºnuiþi împotriva ateismului ºi revoltelor. Acum era prevenit cã, dimpotrivã, Societatea Biblicã fãcea parte din conspiraþie ºi cã membrii ei sunt revoluþionari deghizaþi. A trecut prin mari momente de îndoialã înainte de a ajunge la o concluzie. Pânã la urmã s-a ferit sã desfiinþeze Societatea Biblicã, dar l-a înlãturat pe Goliþîn din fruntea ei, înlocuindu-l cu mitropolitul Novgorodului, Serafim, un ortodox ireproºabil, în acelaºi timp, a reîmpãrþit „super--ministerul", dând înapoi Sfântului Sinod funcþia anterioarã, aceea de a rãspunde doar de Biserica Ortodoxã.
De asemenea, a numit la Ministerul Educaþiei, cealaltã jumãtate a „super-minis-terului", pe amiralul aiºkov, principalul reprezentant al slavonei bisericeºti. aiºkov n-a pierdut vremea ºi a fãcut imediat presiuni asupra lui Serafim pentru a opri publicarea Bibliei în rusã. „Cum! Care dintre noi nu înþelege serviciul divin? Doar cel care a rupt legãturile cu patria ºi ºi-a uitat limba... ai ce altceva poate face aceastã presupusã nevoie [de a publica Biblia în limba rusã modernã] decât sã înjoseascã Sfânta Scripturã, lãsând astfel ca ereziile ºi schismele sã prindã rãdãcini ? "41

Nu a fost nevoie de prea multã putere de convingere, aºa încât Serafim a pus capãt publicãrii catehismului ºi a Scripturii în „limba simplã" (prostoe narecie). Dupã aceea, Societatea Biblicã ºi-a pierdut elanul, cel puþin în ceea ce-i privea pe ruºi. Cãci, în mod remarcabil, dar caracteristic, publicarea Scripturii în alte limbi „vernaculare" a continuat, fãrã sã deranjeze ierarhia ortodoxã; Sfântul Sinod a poruncit însã arderea a mii de exemplare ale Pentateuhului care se publica deja în rusã42.
Oprirea Bibliei ruseºti a avut urmãri importante. A întârziat cu o vitalã jumãtate de secol momentul în care ruºii de rând au putut avea acces la Scripturi într-o limbã pe care o puteau citi ºi studia cu uºurinþã. Petru cel Mare fãcuse un fel de revoluþie protestantã în Bisericã, dar periculos de incompletã, întrucât nu fusese niciodatã însoþitã de posibilitatea maselor de oameni de a citi Scriptura, în absenþa acestei posibilitãþi, dominaþia statului în cadrul Bisericii a ameninþat întotdeauna sã o goleascã de viaþa sa spiritualã. Fusese creatã o situaþie în care poºtaºul, personaj al povestirii lui Leskov, Bãtutul în cap (Odnodum), putea fi vãzut ca persoanã excentricã, amuzantã ºi posibil periculoasã doar pentru cã avea obiceiul de a citi singur, în mod regulat, Biblia. [Amãnunte despre aceastã problemã în partea a IlI-a, capitolul 4.]
Rãscoala
între timp, nobilii care susþinuserã prima idee a lui Alexandru privind ordinea constituþionalã ºi autoritatea legii fuseserã treptat marginalizaþi. La popotele ofiþerilor din Armata Imperialã Rusã ºi în lojile masonice din oraºele importante s-a instalat treptat o stare de indignare ºi disperare, pe mãsurã ce devenea tot mai clar cã Alexandru este preocupat de aºezãrile militare ºi de evanghelismul religios, fãrã a avea vreo intenþie imediatã de a îmbunãtãþi soarta oamenilor de rând, ºi cã, dacã acorda constituþii, le acorda polonezilor ºi finlandezilor, dar nu ºi ruºilor.
Aceºti nobili erau relativ puþini la numãr, dar erau tineri, unii foarte sus-puºi ºi cu o oarecare experienþã de viaþã în afara Rusiei, dobânditã în timpul studiilor sau al rãzboiului cu Napoleon. Ei au început sã înfiinþeze societãþi secrete dupã model masonic ºi sã elaboreze planuri pentru o viitoare Rusie mai civilizatã ºi mai umanã - planuri la care cei mai mulþi sperau cã împãratul va recurge într-o bunã zi. Unii dintre ei ºi-au dat seama de la început cã vor fi nevoiþi sã acþioneze fãrã sprijin oficial, probabil printr-o acþiune conspirativã, pentru a rãsturna sistemul existent. Cât despre Alexandru, acesta a recunoscut în particular cã nu este lipsit de vinã în ceea ce priveºte complotul, în 1821, când a fost informat despre existenþa societãþilor secrete cu scopuri politice, se spune cã a fãcut, mâhnit, urmãtoarea remarcã: „atiþi cã am împãrtãºit ºi am încurajat aceste iluzii ai greºeli. Nu am dreptul sã fiu aspru"43.

Rãscoala iniþiatã de aceºti nobili avea sã stigmatizeze domnia fratelui sãu mai tânãr, dar Alexandru este cel care a creat precondiþiile ei, prin politica sa ambiguã ºi ezitantã. [Mai multe despre ideile ºi organizarea decembriºtilor, în partea a IlI-a, capitolul 1.]
Moartea subitã a lui Alexandru, la 19 noiembrie 1825, a împins societãþile secrete într-o crizã. Membrii lor îºi propuseserã sã facã un fel de revoltã militarã în 1826, dar pregãtirile erau departe de a fi gata. Datoritã morþii suveranului, au avut de înfruntat, pe neaºteptate, o situaþie despre care discutaserã de multe ori degajat: momentul în care ar putea interveni pentru a sili succesorul sã jure cã va crea o constituþie sau, dacã acesta refuzã, sã preia ei înºiºi frâiele puterii. Pãrea prielnic faotul cã se crease mnfnviV

în privinþa succesiunii - aºa încât, în timp ce un mesager a fost trimis la Varºovia, la moºtenitor, marele duce Konstantin, pentru a obþine confirmarea cã acesta renunþã într-adevãr la tron, conspiratorii s-au folosit de prilej pentru a încerca sã convingã regimentele din capitalã sã li se alãture, încercarea de a contacta populaþia a fost mai puþin reuºitã decât speraserã, dar datoritã ei, prin inevitabilele scurgeri de informaþii, marele duce Nicolae, urmãtorul descendent cu drept de succesiune, a aflat ce se punea la cale.
în cele din urmã, când la Sankt-Petersburg se ºtia despre renunþarea la tron a lui Konstantin, conspiratorii, deºi fãrã tragere de inimã, au trebuit sã acþioneze imediat pentru a nu-ºi pierde orice credibilitate. La 14 decembrie, au adunat câte regimente au putut în Piaþa Senatului, declarându-se în favoarea lui Konstantin - care, pretindeau ei (fãrã nici un temei), intenþionase sã introducã o constituþie ºi fusese împiedicat s-o facã. în felul lor, au inventat astfel încã o legendã în jurul unui pretendent ºi i-au atras ºi pe soldaþi, afirmând - din nou nemotivat - cã acesta le va mãri solda ºi le va scurta durata serviciului militar. Dupã aceea, activitatea conducãtorilor a devenit neconvingãtoare, pierzându-ºi orice coordonare. Prinþul Serghei Trubeþkoi, numit „dictator" pentru preluarea puterii în perioada de guvernare provizorie, a dispãrut pur ºi simplu, iar mai târziu s-a refugiat la Ambasada austriacã. Un rebel 1-a împuºcat mortal pe generalul Miloradovici, guvernator general al Sankt-Petersburgului, pe care Nicolae îl împuternicise pentru tratative. Nimeni n-a mai fãcut vreun efort de a câºtiga de partea lui mai mulþi ofiþeri, soldaþi sau civili, în cele din urmã, Nicolae, fãrã tragere de inimã, deoarece nu dorea sã-ºi înceapã domnia împuºcându-ºi supuºii, a ordonat ca unitãþile rebele sã fie dispersate de artilerie. Ceea ce s-a ºi fãcut, cu multã vãrsare de sânge.
Decembriºtii au suferit cam de acelaºi caracter contradictoriu al sentimentelor lor ca ºi Alexandru. Ca ºi acesta, au dorit sã introducã în Rusia, pe scarã mai largã, cultura ºi înlesnirile unei societãþi civile, dar au ºtiut cã încercarea lor nu are nici un sprijin din partea oamenilor de rând. De aici disimularea ºi nehotârârea cu care au acþionat. Eºecul lor a fost încã un indiciu al prãpastiei enorme care separa elita de popor.
Nicolae
într-o privinþã, domnia lui Nicolae I a fost doar un epilog tergiversat al revoltei decembriste. Netulburat de impulsurile ambivalenþe ale fratelui sãu mai mare, Nicolae s-a întors la metodele tatãlui sãu, reînviind paradomania, prezenþa masivã a poliþiei ºi cenzura restrictivã, care îl fãcuse pe Pavel atât de detestat.
Totuºi, Nicoale avea ºi alte trãsãturi, într-adevãr, se poate spune cã el reprezintã un apogeu tardiv al „absolutismului luminat", cã a desãvârºit construirea unui stat absolutist luminat, muncã fãcutã doar pe jumãtate (în cel mai bun caz) de predecesorii sãi din secolul al XVIII-lea - de exemplu, publicând un consistent cod de legi ºi lãrgind reþeaua de ºcoli de elitã, menite sã-i pregãteascã pe slujbaºii statului. în acelaºi timp însã, arta de a guverna a lui Nicolae era lipsitã de senina încredere în sine a celor mai mulþi monarhi ai secolului al XVIII-lea. Ea era profund afectatã de situaþia europeanã postnapoleonianã. Nicolae a vãzut rãscoala decembristã nu ca pe un spasm disperat al unei societãþi civile înãbuºite, ci ca pe o consecinþã a unei vaste conspiraþii europene, având ca scop distrugerea legitimitãþii monarhiei ºi a tuturor principiilor morale ºi religioase. El a fost alarmat în special de modul în care se

înrãdãcinase lipsa de loialitate în rândul nobilimii, tocmai clasa socialã pe care se baza monarhia. A urmãrit cu multã atenþie cercetãrile fãcute, a luat parte la interogatoriile rãsculaþilor ºi a studiat rapoartele anchetatorilor. L-a însãrcinat pe secretarul comisiei de anchetã, A.D. Borovkov, sã facã un rezumat al pãrerilor decembriºtilor despre starea contemporanã a imperiului - document pe care dupã aceea 1-a þinut mereu la el ºi la care s-a referit frecvent. Deºi nu le împãrtãºea pãrerile politice, Nicolae s-a ghidat în programul sãu guvernamental dupã modul în care decembriºtii percepuserã defectele sistemului existent44.

Raportul lui Borovkov îl informa cã, deºi „guvernul hrãnise tineretul cu ideile unei gândiri liberale de parcã ar fi fost lapte de mamã", cauza fundamentalã a recentelor tulburãri trebuia gãsitã în altã parte - în defectele sistemului, în legile care se contraziceau unele pe altele, în tribunalele care funcþionau cu o întârziere agonizantã ºi cu mare cheltuialã, în sistemul administrativ care-i încuraja pe înalþii funcþionari sã evite orice rãspundere ascunzându-se în spatele împãratului, un sistem de tarife ºi impozitare care descuraja comerþul cinstit ºi îi ruina pe negustori, un sistem ecleziastic care fãcea ca preoþii sã fie dependenþi de þãrani pentru venitul lor, un sistem militar care lãsa fãrã rezerve o armatã mare ºi lipsitã de flexibilitate.

„Este necesar - concluziona Borovkov - sã se emitã legi clare ºi categorice, sã se facã dreptate introducându-se proceduri legale rapide, sã fie sporitã educaþia moralã a clerului, sã se întãreascã nobilimea, care a decãzut, ruinatã de împrumuturi de la instituþii de credit, sã reînvie comerþul ºi industria prin acte hotãrâte, sã se îmbunãtãþeascã situaþia cultivatorilor de pãmânt, sã se punã capãt vânzãrii umilitoare de fiinþe umane, sã se restabileascã flota, iar persoanele particulare sã fie încurajate sã reia navigatul... într-un cuvânt, sã fie corectate numeroase eºecuri ºi abuzuri."45

Pentru a combate aceste neajunsuri, Nicolae a stabilit ceea ce s-ar putea numi un sistem de „centralizare anxioasã", intensificând supravegherea de la centru a guvernelor locale, mãrind numãrul ministerelor, dar ºi al comitetelor secrete interministeriale, ºi întãrindu-ºi propria cancelarie, care sã-i poatã oferi astfel mijlocul de a fi informat ºi de a interveni personal în treburile tuturor angajaþilor sãi. Ceea ce a creat a fost de fapt opusul unui autoritarism sistematic : era mai mult o seamã de rivalitãþi, în care intervenea din când în când pentru a face ordine. Instrumentul ales pentru aceastã intervenþie era Al Treilea Departament al Cancelariei Imperiale, un fel de poliþie secretã care a continuat ºi a sistematizat tradiþia stabilitã de inspectori.

Nemulþumindu-se doar cu reprimarea, Nicoale a introdus experimental propria sa ideologie, ca o alternativã deliberatã la liberalism ºi naþionalism. Proclamarea principiilor sale a fost în primul rând o încercare de a reînvia sentimentul de încredere care susþinuse regimul dupã victoriile din 1812-1815, ºi anume cã Rusia reuºise acolo unde regimuri mai avansate ºi mai liberale dãduserã greº, cã unitatea dintre tron, altar ºi popor o ajutase sã respingã atacurile republicanismului ºi ateismului ºi sã salveze Europa atunci când aceasta fusese ameninþatã de o acceleratã decãdere internã, provocatã de ateism, republicanism ºi materialism mercenar.

Ideologia alternativã a lui Nicolae a fost formulatã de contele S.S. Uvarov, care, încredinþându-i-se conducerea Ministerului învãþãmântului în 1833, a trimis circulare funcþionarilor, în care declara: „Este obligaþia noastrã a tuturor sã luãm mãsuri pentru ca educaþia poporului sã se facã, dupã cum este intenþia Supremã a Augustului nostru

Monarh, în spiritul unitãþii Ortodoxiei, Autocraþiei ºi Naþionalitãþii (Narodnost). Sunt convins cã toþi profesorii ºi învãþãtorii, pãtrunºi de unul ºi acelaºi sentiment de devotament faþã de tron ºi patrie, vor folosi toate mijloacele pentru a deveni instrumente valoroase ale guvernului ºi pentru a-i câºtiga toatã încrederea"46.

Pentru prima oarã din secolul al XVI-lea, monarhia rusã încerca sã propage o ideologie explicitã proprie. Problema triadei Ortodoxie - Autocraþie - Naþionalitate era faptul cã unul dintre stâlpii sãi, Biserica, era sãrãcitã, înapoiatã din punct de vedere intelectual ºi dependentã de stat în aºa mãsurã, încât era incapabilã sã joace vreun rol politic independent. Al doilea pilon, naþionalitatea, crea

dificultãþi ºi mai mari. Spiritul naþional, aºa cum era conceput oficial, dãdea de înþeles cã ruºii alcãtuiesc poporul principal al imperiului, devotat deopotrivã altarului ºi tronului, pentru care era gata de orice sacrificiu, în această versiune, ruºii nu erau divizaþi de lupte etnice sau de clasã, spre deosebire de popoarele din Vest, iar în 1812 demonstraserã cã această unitate naþionalã poate învinge duºmanul cel mai puternic, pe care alte naþiuni nu reuºiserã sã-1 înfrângã47.

Dar conceptul avea implicaþii neplãcute pentru conducãtorul unui imperiu multinaþional. De exemplu, dacã ruºii erau poporul care susþinea statul, de ce erau atât de mulþi funcþionari de seamã germani ? în plus, dacã acest concept era luat în serios, atunci rezulta cã poporul de rând, ca ºi Biserica, au avut cel puþin un rol parþial în legitimizarea monarhiei, noþiune pe care Nicolae I a respins-o imediat. Era un ecou înãbuºit al ideilor revoluþionare care generaserã revolte în atât de multe þãri europene ºi care aveau s-o facã din nou. Pe lângã aceasta, dupã cum vom vedea în partea a IH-a, capitolul 3, marea masã a poporului rus, deºi îl venera pe monarh, era departe de a se fi împãcat cu un sistem bazat pe iobãgie, impozit pe cap de locuitor ºi recrutare. Pe de altã parte, dacã spiritul naþional nu era luat în serios, de ce sã mai fie inclus ?

Rãmânea astfel doar al treilea pilon: autocraþia, în timpul deceniilor care au urmat, în realitate, doar autocraþia a devenit trãsãtura definitorie a politicii ruseºti, în aºa mãsurã încât a ajuns o obsesie permanentã a oamenilor de stat cu înclinaþii conservatoare.

Pentru Nicolae, meritele autocraþiei au fost cel mai bine rezumate în armatã. „Aici este ordine, existã o respectare necondiþionatã a legilor, nimeni nu pretinde cu impertinenþã cã ºtie toate rãspunsurile, nu existã contradicþii, toate lucrurile decurg logic unul din altul; nimeni nu comandã înainte de a învãþa sã se supunã; nimeni nu o ia înaintea altuia fãrã un motiv întemeiat; totul este subordonat unui singur þel, totul are un scop. De aceea mã simt aºa de bine în mijlocul acestor oameni ºi de aceea voi respecta întotdeauna profesiunea de soldat. Consider cã întreaga viaþã umanã este doar un simplu serviciu, cãci toatã lumea slujeºte."48

Dar folosirea armatei pentru autoliniºtire a fost dezastruoasã pentru eficienþa sa militarã. Adevãrata lecþie a erei lui Napoleon a rãmas neînvãþatã: anume cã armatele moderne, dacã se bazează pe un sentiment puternic de solidaritate naþionalã, pot fi mici pe timp de pace, dar uºor de mobilizat pentru rãzboi; ele pot fi deopotrivã mari ºi flexibile, agile în manevre, lãsând multã iniþiativã tinerilor ofiþeri ºi chiar soldaþilor de rând. Era o doctrinã pe care comandantul Ecaterinei a II-a, Suvorov, o predase deja. Nicolae însã a preferat să revină la mult încercatul sistem prusac de marº în formaþie strânsã ºi pregãtire militarã meticuloasã. Acesta avea avantajul cã producea o impresie plãcutã la paradã, dar provoca stângãcii ºi rigiditate pe câmpul de luptã.

Nicolae avea într-adevãr o oarecare pãrere în ceea ce priveºte autoritatea legii, chiar dacã aceasta constituia, ca ºi pentru Ecaterina a II-a, mai ales un mijloc prin care

monarhia îºi putea întãri autoritatea. El a sprijinit codificarea legilor, scop în care 1-a rechemat pe Speranski. în 1833, munca sa a culminat cu publicarea unei „Colecþii Complete de Legi ale Imperiului Rus", care sistematiza toate legile, decretele ºi edictele emise începând cu anul 1649. De asemenea, Nicolae a înfiinþat o ªcoalã de Jurisprudenþã, pentru pregãtirea de avocaþi care să ajungã în serviciul statului: printre absolvenþi au fost mulþi dintre tinerii funcþionari care au dus la bun sfârºit reformele succesorului său. A fost preocupat de profesionalism ºi competenþã tehnicã în general ºi a continuat să trimită studenþi în străinătate, la studii, deºi aceºtia se întorceau uneori cu idei foarte ostile sistemului rusesc.

Nicolae s-a opus iobãgiei, cãci vedea cã existenþa ei contravine autoritãþii legii. Dupã cum a spus în Consiliul de Stat din 1842, „nu există nici o îndoială cã iobãgia, în forma ei actuală, este un rău evident pentru toþi; dar a ne ocupa de ea acum ar fi, desigur, un rău ºi mai mare"49. S-a mulþumit să încerce să o reformeze treptat, convocând o serie de comitete secrete interministeriale.

Totuºi, ca un experiment posibil, a fãcut o încercare serioasă de îmbunãtãþire a modului de viaþã ºi a agriculturii þãranilor statului, în perioada când ministru al Domeniilor Statului era contele P.D. Kiselev. Þãranii au fost declaraþi „locuitori liberi care trãiesc pe pãmânturile coroanei", iar instituþiile

lor autonome existente, mir, au fost confirmate ºi întãrite. S-a fãcut un pas spre transformarea impozitului pe cap de locuitor în impozit ,pe pãmânt. S-au fãcut planuri pentru a asigura fiecãrei gospodãrii pãmânt suficient pentru subzistenþã ºi scutirea de obligaþii oficiale: în câteva cazuri, s-a revendicat pãmânt de la micii proprietari în acest scop. în unele regiuni s-au fãcut încercãri serioase de a încuraja îmbunãtãþirea igienei ºi asistenþei medicale ºi de a face cunoscute metode mai bune de lucru în agriculturã.
în unele privinþe, motivele care s-au aflat în spatele acestei reforme au fost asemãnãtoare cu cele care au stat la baza aºezãrilor militare. Ea suferea ºi de aceleaºi neajunsuri: corupþia ºi conducerea indiferentã reduceau foloasele pe care le-ar fi putut obþine þãranii, în anii 1840-1843, a fost introdus un plan pentru cultivarea obligatorie a cartofilor, în scopul creãrii unei rezerve alimentare publice în caz de foamete. Þãranii nu au fost de acord cu aceastã culturã neobiºnuitã, rãsculându-se în câteva provincii. Ca urmare, s-a renunþat la intenþia iniþialã de a aplica reforma treptat ºi la iobagii particulari, pentru situaþia acestora Nicolae nefãcând îmbunãtãþiri semnificative50.
Revoluþiile de la 1848 din Europa, însoþite de ameninþarea unui nou ºi exagerat naþionalism ºi republicanism, 1-au adus pe Nicolae într-o stare de fricã aproape catatonicã. La început a vrut sã trimitã o armatã pe Rin, dar miniºtrii sãi 1-au convins sã renunþe. Totuºi, a intervenit pentru a înãbuºi revoluþiile din Ungaria ºi Principatele Dunãrene. Acasã a reînviat metodele lui Pavel, mãrind cenzura, fãcând cãlãtoriile în strãinãtate mai dificile ºi interzicând importul de cãrþi, în universitãþi au fost total interzise dreptul ºi filosofia, iar predarea logicii ºi a psihologiei a fost lãsatã pe seama teologilor. La admiterea în universitate se fãcea o selecþie severã, iar absolvenþii erau numiþi imediat în servicii ale statului, fiind astfel împiedicaþi sã intre în „alunecoasa carierã a jurnalismului"51.
Domnia lui Nicolae s-a încheiat în 1855, fãrã ca dilema de bazã, cu care se confruntase ºi Pavel cu mai bine de o jumãtate de secol înainte, sã fi fost rezolvatã. Rusia nu a gãsit o cale de a-ºi remodela imperiul în aºa fel încât sã rãspundã atracþiei crescânde faþã de naþionalism, caracteristicã Europei de dupã 1789. întârzierea a DUS imneriul

într-un real pericol, dupã cum avea sã demonstreze curând rezultatul Rãzboiului Crimeii. Nu se fãcuse nimic eficient pentru a micºora prãpastia existentã în culturã ºi concepþii între elite ºi popor, în schimb se permisese apariþia unei noi rupturi între autoritãþile imperiale ºi aceleaºi elite. Regimul, agãþându-se obsesiv de ideea de autocraþie ca talisman al distincþiei naþionale, se retrãgea într-un buncãr, unde nu se mai putea bizui nici mãcar pe sprijinul celor educaþi sã-1 slujeascã la cel mai înalt nivel.
r
Partea a lll-a
CLASELE SOCIALE, RELIGIA ªl CULTURA ÎN RUSIA IMPERIALÃ
1
Nobilimea
Serviciul de stat
în cea mai mare parte a secolelor al XVIII-lea ºi al XlX-lea, nobilimea a fost principalul susþinãtor al imperiului, fiind pãtura socialã care îi întruchipa spiritul ºi rãspundea de apãrarea ºi administrarea sa. Nobilimea domina la curte ºi în cancelarii, la popotele regimentelor, în saloane ºi sãli de bal, la teatru ºi în sãlile de conferinþe. Ea purta hainele imperiului ºi vorbea limba acestuia. Imperiul era într-adevãr patria lor: „Patria noastrã este Þarskoe Selo", a scris odatã Puºkin.
Totuºi, în acelaºi timp, nobilii se aflau într-o situaþie ambiguã, reformele lui Petru cel Mare creându-le douã roluri incompatibile: satrapi asiatici ºi gentlemeni europeni înstãriþi, înaintea lui nu existase doar o singurã clasã nobilã, ci o varietate de categorii de „slujbaºi" (slujilîe liudi), dintre care unii se trãgeau din vechi familii de prinþi ºi boieri ai Evului Mediu, iar alþii, de origine umilã, fuseserã ridicaþi în grad de foºtii þari. Petru a amestecat aceste categorii, formând o singurã clasã obligatã sã serveascã statul, dar, în acelaºi timp, a pus bazele pentru ca ea sã devinã un grup privilegiat ereditar -primul din istoria rusã.

Pentru cele mai multe familii, chiar ºi cele de viþã princiarã strãveche, serviciul de stat fusese întotdeauna foarte râvnit, cãci le garanta continuitatea statutului ºi accesul la putere ºi influenþã, fãrã de care obiceiul larg rãspândit de a împãrþi proprietatea agricolã între toþi moºtenitorii de sex masculin ar fi dus treptat la fragmentarea ºi risipirea averii moºtenite. Pânã târziu, în secolul al XVII-lea, a existat totuºi un sistem care se îngrijea ca statutul de familie strãveche, de viþã nobilã, sã nu fie complet erodat de parveniþi meritocratici, care îºi îndeplineau sarcinile de serviciu. Cunoscut sub numele de mestni-cestvo sau „precedenþã", el avea grijã ca membrii unei anumite familii (rod), în caz cã erau dispuºi sã intre într-un serviciu, sã fie numiþi numai în posturi al cãror statut nu era mai prejos decât al acelora deþinute înaintea lor de alþi capi ai familiei. Era o încercare de a echilibra prerogativele autocratului cu pretenþiile unui neam strãvechi.

Sistemul era incomod ºi inflexibil ºi nu contribuia cu nimic la folosirea optimã a talentelor. Þarul îl nesocotea ocazional, pentru a numi oameni buni - dar se spera cã nu va face din aceastã atitudine un obicei. La mijlocul secolului al XVII-lea, sistemul era însã deja ignorat cu regularitate în cazul numirilor în serviciul militar, în special în regimentele cu o „nouã formaþie", fiind abolit cu totul în 16821.

Tabela de Ranguri, instituitã de Petru în 1722, a avut rolul de a înlocui statutul familial cu meritul, apreciat prin educaþie, realizãri ºi experienþã, ca principal criteriu al promovãrii. Ca un simbol al acestei noi mãsuri, Petru a început sã plãteascã salarii funcþionarilor sãi. Tabela corespundea demnitãþilor din administraþia civilã a Europei acelor

timpuri, dar în nici o altã þarã nu a cuprins întreaga ierarhie civilã, militarã ºi de la curte ºi nici nu a determinat într-o asemenea mãsurã statutul social ºi oficial. Când ajungea la rangul opt (din paisprezece) al funcþiei de „asesor al colegiului" sau un echivalent al acesteia, familia unui funcþionar, „chiar dacã este de origine umilã, trebuie sã fie consideratã ca aparþinând pentru totdeauna celei mai bune ºi mai strãvechi nobilimi în ceea ce priveºte toate demnitãþile ºi privilegiile". Rangul îi determina omului felul de a se îmbrãca, mijlocul de transport folosit, numãrul de servitori, felul în care i te puteai adresa ºi dreptul sãu de a-i preceda pe alþii la ocazii oficiale. Cine mergea pe Nevski Prospekt într-o caleaºca prea mare sau cu prea mulþi valeþi trebuia sã dea socotealã în faþa Maestrului Heraldicii pentru insolenþa sa\

La cel mai înalt nivel, efectul imediat al reformelor lui Petru a fost de fapt întãrirea controlului familiilor vechi ºi bogate asupra posturilor de vârf, cãci numai ele aveau mijloacele de a asigura o bunã educaþie pentru fiii lor, precum ºi relaþiile prin care competenþa dobânditã sã fie folositã cu avantaj maxim. Scopul lui Petru nu a fost acela de a submina elitele existente, ci de a le revitaliza prin pregãtire, exemplu strãin ºi experienþã în munca. De aici cerinþa sa ca fiii lor sã frecventeze ºcoli, sã facã ucenicie, sã fie examinaþi ºi sã ocupe posturi începând cu cele inferioare, în realitate, ei se eschivau adeseori de la aceste cerinþe, înrolându-se într-un regiment când erau copii, cu ajutorul unui protector: astfel, Andrei Bolotov s-a „înrolat" în viitorul sãu regiment la vârsta de zece ani ºi a devenit caporal o lunã mai târziu, datoritã prieteniei tatãlui sãu cu un feldmareºal. Acest mod de înrolare într-un regiment al Gãrzilor asigura un statut superior pe viaþã, cãci gãrzile erau cu douã trepte deasupra ofiþerilor obiºnuiþi în orice numire oficialã; dar pentru a obþine o asemenea avansare aveai nevoie de un protector influent în regiment sau la curte. Despre eroul lui Puºkîn din Fata cãpitanului se spune cã a fost înscris în regimentul Semenovski încã din pântecul mamei sale, drept pentru care s-a putut „pensiona" înainte de a-ºi termina anii de studenþie3.

La capãtul inferior al nobilimii, reformele lui Petru au deschis, în principiu, calea spre o lãrgire ºi o diluare a clasei, prin includerea unor persoane de origine socialã mai umilã. Iniþial, efectul a fost foarte limitat, în 1755, în instituþiile centrale de stat, din 189 de funcþionari de rangul opt sau mai mare, 157 erau de origine nobilã ºi doar mai jos de acest rang ajungeau sã fie depãºiþi numeric de descendenþii familiilor ne-nobile4. Un secol mai târziu însã, efectul a fost mult mai vizibil: în anii 1850, 540 din l .408 de funcþionari de rang înalt, de la opt în sus, proveneau din familii ne-nobile.

Probabil din acest motiv, pentru a împiedica diluarea excesivã a statutului de nobil, gradul necesar pentru obþinerea lui a fost ridicat la cinci în 1845 ºi la patru în 18565.

Educaþia ºi cultura

în determinarea statutului social - atât pentru rangurile superioare, cât ºi pentni cele inferioare -, educaþia era variabila socialã esenþialã. La Petru, noþiunea de educaþie a fost iniþial foarte utilitaristã: de aici ºcolile speciale în domeniul navigaþiei, artileriei, medicinei, ingineriei, mineritului ºi al limbilor strãine, precum ºi „ºcolile de cifre", care ofereau ºtiinþã de carte ºi cunoºtinþe elementare, punând accentul pe matematicã. La început, familiile de rang înalt au privit cu dispreþ aceste instituþii de rând, în ciuda unor ucazuri ameninþãtoare ale lui Petru.

Rezistenþa nobililor a început sã slãbeascã abia în 1732, când s-a deschis prototipul unui nou fel de ºcoalã, Corpul de Cãdeþi. Aceste ºcoli erau menite sã pregãteascã ofiþeri de armatã ºi funcþionari de stat, iar absolvirea lor dãdea automat dreptul de a începe serviciul pe prima treaptã a Tabelei de Ranguri. Dar ele nu se limitau doar la pregãtirea militarã. Decretul de înfiinþare anunþa cã respectivele ºcoli vor oferi elevilor o educaþie generalã, cunoºtinþe teoretice ºi practice necesare pentru o carierã în serviciul militar sau civil ºi normele de comportament ºi rafinamentul social necesare unei persoane care s-ar putea întâmpla sã fie obligatã sã vinã în contact cu aristocraþia europeanã. Absolvenþii s-au distins prin proiecte culturale, administrative ºi militare : un grup de studenþi conduºi de Alexandr Sumarokov a pus bazele primului teatru rus la curtea împãrãtesei Elisabeta, jucând piese de Racine, Moliere ºi Shakespeare6.

Cu timpul, nobilii au început sã-ºi însuºeascã reformele educaþionale ale lui Petru, vãzând în însuºirea ºtiinþei, învãþãturii ºi a rafinamentului social criteriul hotãrâtor prin care pot fi deosebiþi de ne-nobili ºi de membrii mai puþin valoroºi ai propriei lor clase. Acurn, în Rusia secolului al XVIII-lea, ºtiinþa ºi învãþãtura proveneau din Germania, în timp ce rafinamentul social venea din Franþa, fie prin profesorii din casele aristocrate, fie prin tinerii nobili care studiau la universitãþi strãine. Aceasta însemna cã pentru a-ºi întãri poziþia socialã, nobilii trebuiau sã-ºi însuºeascã o culturã strãinã, defãimatã de un mare numãr de concetãþeni ca fiind opera Antihristului.

La sfârºitul secolului al XVIII-lea, multe familii nobile vorbeau franþuzeºte nu numai în înalta societate, ci ºi acasã, rusa devenind mijlocul de comunicare cu servitorii, iobagii ºi copiii foarte mici. Este adevãrat cã rusa a rãmas limba instituþiilor de stat, a literaturii serioase ºi (în varianta sa slavonã) a slujbelor religioase, aºa încât ea nu a fost niciodatã în pericol de a fi complet eliminatã din înalta culturã sau din vorbirea politicoasã - însã nobilimea a adoptat în mare mãsurã în viaþa sa socialã ºi particularã un mod de viaþã ºi o limbã care o distanþau de majoritatea ruºilor.

Din perspectiva noastrã vest-europeanã, situaþia ni s-ar putea pãrea normalã, dar de fapt este foarte ciudat ca o elitã sã fie înghiþitã în totalitate de o culturã care iniþial îi fusese strãinã, în nici un alt imperiu al Europei moderne asimilarea unei culturi strãine nu a fost atât de completã - nici mãcar în Imperiul Otoman, care, în secolul al XlX-lea, a cunoscut reforme de inspiraþie europeanã la fel de radicale ca ºi cele introduse de Petru în Rusia. Probabil cã acolo islamismul a fost o barierã eficientã în faþa unei comunicãri culturale mai profunde. Fascinaþia ruºilor pentru cultura vest-europeanã este comparabilã cu modul în care elitele coloniale ale secolului al XlX-lea, educate în patrie, la întoarcerea acasã tânjeau dupã viaþa socialã ºi intelectualã rafinatã pe care o cunoscuserã în tinereþe.

Dar Rusia nu era o colonie, ci una dintre cele mai mari puteri europene. De aici incongruenþa situaþiei nobililor ºi a fisurilor apãrute în cultura rusã.

Probabil cã acest împrumut masiv din Vest poate fi explicat cel mai bine prin aceea cã Rusia ºi Europa aveau o tradiþie creºtinã comunã, chiar dacã tradiþia Rusiei avea trãsãturi distincte ºi era slãbitã de schisma din secolul al XVII-lea, precum ºi de reformele religioase ale lui Petru cel Mare. Faptul cã Rusia era membrã a reþelei diplomatice europene a contribuit la pregãtirea comportamentului în societate al nobililor în acea direcþie. Aceºti factori au fost mult întãriþi de dorinþa nobililor de a-ºi delimita poziþia socialã de cea a concurenþilor de origine inferioarã, într-o perioadã în care

importanþa obârºiei începuse sã scadã ºi noi aspiranþi la statutul de nobil se îmbulzeau dinspre pãturile inferioare, educaþia si cultura euroneanã renrezentau rpa mai ci
r-i\a H»

realiza aceastã delimitare. Ele ofereau celor ambiþioºi ºansa de a strãluci în înalta societate sau la curte ºi de a încheia astfel o cãsãtorie de prestigiu sau de a primi pãmânt ºi iobagi.
Asociaþii ale nobililor
în 1762, Petru al III-lea i-a scutit pe nobili de obligaþia de a face serviciu în slujba statului, ceea ce le-a permis sã se retragã, ori de câte ori doreau, la moºiile lor. Aceasta a fost o etapã importantã în procesul lor de transformare într-o elitã cultã ºi rafinatã. Reforma guvernãrii locale efectuatã de Ecaterina a Il-a ºi Carta Nobilimii a încheiat procesul de redistribuire a acesteia în rolul de clasã privilegiatã, permiþându-le sã aibã propriile asociaþii ºi funcþii solide în viaþa localã.
Carta definea nobleþea ca pe „o distincþie ereditarã, rezultatã din calitãþile ºi virtuþile unor oameni remarcabili din trecut, care s-au distins prin fapte ºi care, dupã ce au fãcut din serviciul lor o datorie de onoare, au dobândit titlul de nobili pentru descendenþii lor"7. Apartenenþa urma sã fie înscrisã într-un Registru al Nobilimii, alcãtuit de asociaþia nobililor din fiecare gubernie. Aceste asociaþii nu controlau pe deplin calitatea de membru, fiindcã oricine avea rangul necesar în serviciul pe care-1 fãcea, plus un minim de pãmânt ºi iobagi, a.~a dreptul de a fi înscris. Statutul de nobil sau pãmântul puteau fi retrase doar pentru o crimã incompatibilã cu onoarea unui nobil ºi doar în urma unui proces judecat de cei de o seamã cu el. Astfel, nobilii aveau anumite drepturi sigure, inclusiv dreptul proprietãþii primate asupra pãmântului. Situaþia era fãrã precedent în societatea rusească ºi, în absenþa unei carte similare pentru þãrani, consolida în realitate dreptul nobililor de a cumpãra ºi vinde iobagii care ocupau acel pãmânt, ca ºi cum ºi ei ar fi fost proprietate privatã8.
Reformele Ecaterinei au fãcut astfel primul pas spre crearea unei societãþi civile în Rusia, dar cu preþul unei ºi mai mari adânciri a prãpastie! juridice, politice ºi culturale, deja considerabilã, dintre nobili ºi iobagii în mijlocul cãrora trãiau. Iobagii au devenit simple bunuri în ochii stãpânilor lor, obiecte care puteau fi mutate ºi folosite dupã bunul plac al acestora, ca parte a unei datorii la jocurile de noroc, a unui aranjament matrimonial sau a unui proiect de îmbunãtãþire economicã, în realitate, puteau fi vânduþi de obicei ca produse, fãrã pãmântul de care erau teoretic legaþi ºi fãrã alþi membri ai familiilor lor.
Moºierii aveau putere juridicã ºi poliþienească asupra iobagilor, precum ºi putere economicã, ceea ce însemna cã îi puteau pedepsi în orice fel: îi puteau biciui, trimite la armatã sau exila în Siberia. Teoretic, nu aveau voie sã omoare un iobag - dar dacã biciuirea nemiloasã sau vreun alt fel de maltratare provoca moartea iobagului, þãranii nu putea face mare lucru9. Majoritatea moºierilor nu erau însã nici pe departe atât de brutali. sau nepãsãtori. Mentalitatea provocatã de această impunitate a slãbit totuºi simþul de rãspundere al moºierului pentru consecinþele acþiunilor sale. Petru cel Mare se „jucase" cu regimentele sale de antrenament ºi acest spirit de „joacã" cu soarta fiinþelor umane s-a transmis elitei sociale pe care a sprijinit-o.
Dupã reformele Ecaterinei, asociaþiile nobililor au început sã înfiinþeze instituþii de învãþãmânt proprii, ºcoli cu internat pentru bãieþi ºi fete (blagorodnîe pansionî, blagorodnîe jenskie institutî) ºi, ulterior, Corpuri de Cãdeþi. Statul a deschis ºi el câteva ºcoli din cauza costului ridicat sau a politicii exclusiviste de admitere, erau doar la
l

Corpul de Paji, ªcoala de Sublocotenenþi ai Gãrzilor, Liceul „Alexandru" din Þarskoe Selo, ªcoala Imperialã de Drept. Absolvenþii acestor instituþii se bucurau de avantaje sociale unice ºi erau scutiþi de unele trepte din Tabela de Ranguri10.
Rãspândirea educaþiei ºi culturii în rândul fiilor ºi fiicelor familiilor bine plasate a însemnat cã, la începutul secolului al XlX-lea, nobilimea rusã, cel puþin în straturile sale superioare, era pe cale să devinã cea mai cultã clasã socialã din întreaga Europã. Ajungând târziu la civilizaþia europeanã, ºi-a

însuºit-o cu aviditate, în parte pentru avantajele sociale pe care le aducea, dar ºi pentru propria plãcere, în timp ce nobilimea din alte þãri era mãrginitã de orizonturile patriei, nobilii ruºi au absorbit culturile englezã, francezã, germanã ºi italianã cu acelaºi entuziasm: erau „paneuropeni" ºi considerau întreaga Europã ca fiind parte din patria lor, extinsã din punct de vedere spiritual. ªi care altã nobilime europeanã se mai putea lãuda cu un produs cultural care sã-i egaleze pe Puºkin, Lermontov, Tiutcev, Turgheniev, Tolstoi, Glinka, Musorgski ºi Rahmaninov11 ?

Marc Raeff sugereazã cã experienþa cãlãtoriilor ºi a educaþiei europene i-a „denaþio-nalizat" pe nobilii ruºi, fãcându-i „strãini în propria lor þarã". Acest punct de vedere pare sã confirme un altul exprimat cu mult timp în urmã de Kliucevski, în scrierile sale despre „nobilii care au încercat sã fie acasã printre strãini ºi au reuºit doar sã fie strãini la ei acasã"12. Totuºi, Michael Confino a pus sub semnul întrebãrii acest punct de vedere, arãtând cã nobilii de fapt lucrau perioade îndelungate în instituþiile ruse, cã puteau sã se retragã la moºiile lor ºi sã se dedice agriculturii sau guvernãrii locale ºi cã, în orice caz, mulþi dintre ei pãstrau amintiri vii ºi afectuoase despre copilãria lor la þarã, unde adesea erau crescuþi de doici iobage, printre copii iobagi13.

Confino are dreptate. Nobilii ruºi erau departe de a fi lipsiþi de patriotism: de fapt, s-ar putea spune cã, în sens modern, ei au fost primii ruºi patrioþi în mod conºtient. Dar existã un sâmbure de adevãr ºi în ceea ce au afirmat Raeff ºi Kliucevski, cãci caracterul rus al nobililor era foarte diferit de caracterul rus al þãranilor ºi chiar de cel al marii majoritãþi a negustorilor ºi a clerului. Fãrã îndoialã, era un caracter rus imperial, concentrat asupra ºcolilor de elitã, a regimentului de gãrzi ºi a curþii imperiale. Chiar ºi proprietãþile lor de la þarã erau insule de culturã europeanã în ceea ce ei înºiºi considerau adesea a fi un ocean de semibarbarie. Caracterul rus al satului era important pentru ei, în special pentru cã era plin de amintiri din copilãrie - dar ºtiau cã este cu totul altceva.

Distincþia între cele douã Rusii este evocatã în amintirile din copilãrie ale prinþului anarhist Piotr Kropotkin, care i-a dat o dimensiune moralã devenitã mai apoi esenþialã pentru geneza socialismului rus. „Crescut într-o familie de moºieri, eu, ca toþi tinerii din vremea mea, am intrat în viaþã fiind ferm convins cã trebuie sã comand, sa dau ordine, sã fac observaþii, sã pedepsesc ºi aºa mai departe. Dar de îndatã ce a trebuit sã mã apuc de o treabã de rãspundere ºi sã intru în relaþii cu oamenii... mi-am dat seama de diferenþa dintre comportamentul bazat pe disciplinã ºi cel bazat pe înþelegerea reciprocã... dintre abordarea oficialã a treburilor ºi abordarea socialã."14

Un grup de nobili a întruchipat principiile statului imperial secular în mai mare mãsurã decât toate celelalte: germanii baltici. Când teritoriul lor a fost încorporat în Rusia în timpul Marelui Rãzboi Nordic, Petru le-a garantat privilegiile ºi asociaþiile, reînfiinþându-le acolo unde coroana suedezã începuse sã le reducã. A pãstrat asociaþiile nobililor, Ritterschaften, care asigurau guvernarea localã în zona balticã, a garantat continuarea dreptului de a-ºi menþine credinþa luteranã, de a folosi limba germanã pentru

lf* «î Hp a Cf» cnrmn*> litrii rr^i-Ty-ion^^ A»-»*-^'»^^

fiindcã ºtia cã moºierii baltici îi pot fi foarte folositori, îndelungata lor experienþã de viaþã organizatã ºi guvernare localã a fost unicã în Imperiul Rus, iar educaþia lor germanã era garanþia faptului cã sunt mult mai capabili sã-i punã în practicã noile principii administrative decât oricine altcineva, cu excepþia câtorva nobili ruºi.

ªi asta au ºi fãcut. Dupã cum am vãzut, în secolul al XVIII-lea ºi la începutul secolului al XlX-lea, germanii baltici au ocupat un numãr absolut disproporþionat de posturi de înalþi funcþionari. Predominau mai ales în serviciul militar ºi în cel diplomatic, care erau pline de Lieven, Pahlen, Benckendorf, Kleinmichel, Meyendorf, Neidhard, Wrangel ºi Rennenkampf16. Poate cã dintre ei, figura cea mai ieºitã din comun a fost ministrul de Externe, contele K.V. Nesselrode, care, deºi a reprezentat interesele Rusiei timp de treizeci de ani, nu vorbea aproape deloc ruseºte. La mijlocul secolului al XlX-lea, Al Treilea Departament al lui Nicolae I sau poliþia secretã era cunoscut sub numele de „Departamentul german". Se spune cã atunci când Alexandru I i-a oferit o recompensã

generalului Ermolov, eroul Caucazului ºi fondatorul oraºului Groznîi, acesta ar fi replicat: „Sire, cer să fiu promovat la rangul de german"17.
Nobilii baltici au reacþionat cu loialitate ferventă faþă de imperiu, sau cel puþin faþă de persoana împăratului. Loialitatea lor este de înþeles, dacă luăm în considerare situaþia lor. Priviþi cu neîncredere de þăranii estonieni ºi letoni în mijlocul cărora trăiau, le-ar fi fost greu să-ºi păstreze privilegiile sau poate chiar ºi proprietăþile sub o altă stăpânire. Renunþarea la orice identificare cu Germania, devotamentul personal pentru þar ºi faptul că s-au dedicat dezinteresat unui imperiu multinaþional le ofereau siguranþă ºi o funcþie. Ba mai mult, imperiul a atras de fapt ºi germani din Germania, care s-au stabilit în regiunea baltică, deoarece oferea perspective mult mai largi decât oricare principat german celor bine pregătiþi în domeniul administraþiei publice, într-un anume sens, Imperiul Rus a devenit pentru baronii baltici un fel de teren de joacă plin de aventuri. Cel puþin aºa vedeau lucrurile o mulþime de ruºi - ºi s-au simþit ofensaþi.
Probabil acesta este unul dintre motivele pentru care, când ruºii încearcă să dea o definiþie caracterului lor naþional, o fac în termeni intenþionat opuºi celor care redau caracteristicile germane. Ei se consideră a fi calzi, umani, neprotocolari, haotici, dar capabili să ducă lucrurile la bun sfârºit datoritã spiritului colectiv, spre deosebire de germani, pe care îi consideră reci, impersonali, formali, ordonaþi ºi dependenþi de metode birocratice. De fapt, Kropotkin ºi-a dat seama că acest contrast este tipic ºi pentru ruºi - un contrast între conceptele „pământean" ºi „statal", acþiune ºi colectivitate, între adunarea locală neoficială ºi statul laic raþionalist.
Un prim moment de reacþie împotriva germanilor a survenit la sfârºitul domniei Anei. Cercetările sugerează că aproximativ 30% dintre înalþii funcþionari nu erau ruºi -erau nu numai germani, ci ºi polonezi. Germani ca Ostermann, Munnich ºi Buhren (Biron) au ieºit, fără îndoială, în evidenþă18, înlăturarea ºi exilul lor în 1741, la urcarea pe tron a împărătesei Elisabeta, au determinat un val de bucurie naþională. Arhimandritul Kirill a declarat: „Sfântul Duh ne-a redat spiritul marelui Petru întruchipat în fiica sa ; El a ajutat-o să smulgă sceptrul tatălui său din mâini străine ºi să-i scutească pe nobili ºi pe oameni de nedreptatea pe care au suferit-o din cauza stăpânilor lor germani"19. Observăm aici un moment important în reformularea identităþii ruse : Petru este asimilat noþiunii de caracter rus, pe care de fapt s-a străduit din răsputeri să o submineze, aducând din afară tot germani. ªi în acesta privinþă Elisabeta s-a dovedit a fi o demnă

multe obiecfii, a continuat să numească ne-ruºi în posturi de consilieri, deoarece nu credea că există suficiente persoane autohtone competente20. Această alternare între aversiunea pentru germani ºi încrederea în ei a continuat cel puþin până la mijlocul secolului al XlX-lea.
Poziþia economică
Poziþia economică a nobilimii reflecta ambiguitatea situaþiei ei sociale, în timpul secolului al XVIII-lea, mulþi nobili au fost înzestraþi cu pământ ºi iobagi - unele donaþii au fost imense - de către monarhi, care aveau nevoie atât de sprijinul, cât ºi de serviciile lor oficiale. Resursele pe care le aveau la dispoziþie ar fi trebuit, teoretic, să-i ajute pe mulþi să devină întreprinzători importanþi, care să înceapă sarcina de a exploata resursele naturale ale Rusiei. Din păcate, îndatoririle lor oficiale ºi dependenþa de o economie þărănească înapoiată i-a împiedicat să profite de avantajele pe care le aveau.
A doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost o perioadă în care economia rusă s-a dezvoltat dinamic, datoritã anexării unor imense teritorii noi ºi fertile în Sud. Acolo puteau fi cultivate grâne pentru exportul ce se făcea prin Marea Neagră, iar cultivarea tutunului ºi a sfeclei de zahăr a atras după sine noi ºanse. O mare parte a acestui nou teritoriu a fost pus la dispoziþia nobilimii, cu posibilitatea de a instala acolo iobagi; ea a primit ºi stepele ºi pădurile neocupate aparþinând statului, într-o acþiune generală de ocupare a terenurilor din perioada 1763-1765. Anularea tarifelor interne în 1753 a încurajat o mai mare specializare regională, rezultatul fiind că în Nord s-au dezvoltat activitãþile neagricole, precum ºi comerþul cu produsele alimentare cultivate în Sud. Ca urmare, în Nord, nobilii aveau obiceiul să ia de la þărani obrok sau rentă în bani sau în produse din încasările obþinute din

comerþ ºi producþia pe scarã micã, în timp ce în Sud aveau obiceiul sã impunã claca sau munca obligatorie pe câmpurile unde-ºi cultivau cerealele ºi sfecla de zahãr21.
Totuºi, structura economicã a clasei deþinãtoare de pãmânt s-a schimbat prea puþin pentru a putea profita de aceste ºanse. Deºi proprietatea era mare, tehnicile de cultivare erau cele ale þãranului. De obicei, stãpânul era un intrus relativ nou-venit în sat, iar domeniul sãu era cel mai adesea alcãtuit din fâºii de pãmânt intercalate printre cele ale þãranilor. Distribuirea fâºiilor reflecta calitatea variabilã a pãmântului - astfel încât, dacã stãpânul dorea sã îngrãdeascã o suprafaþã continuã care sã fie a sa, ar fi primit fie doar pãmânt sãrãcãcios, în detrimentul propriilor interese, fie doar pãmânt bun, în detrimentul þãranilor, de care depindea existenþa sa22.
Aºa cã moºierul fãcea o agriculturã esenþial þãrãneascã, ce se caracteriza prin aceeaºi rotaþie a culturilor, acelaºi ciclu de pãºunat, acelaºi sistem de muncã ºi acelaºi unelte care determinau tehnicile þãranilor. De cele mai multe ori, dacã primea ceea ce i se cuvenea sub formã de clacã, nici mãcar nu mai asigura uneltele ºi seminþele, bazându-se pe cele ale þãranilor. De aceea se afla într-o poziþie prea slabã ca sã mai iniþieze schimbãri sau sã facã inovaþii. Dacã voia sã influenþeze tehnicile þãranilor, trebuia s-o facã prin intermediul autoritãþilor alese de sãteni, starostele obºtii ºi conþopistul, cu care fãcea afaceri prin administratorul sãu (prikaz,cik sau upravitel). Foarte multe depindeau de relaþia dintre ei. Unii moºieri reuºeau cu regularitate sã propunã persoane care erau alese ca ºefi ai satului; dar multe adunãri sãteºti aveau candidaþii lor preferaþi ºi, de

n-ar avea nici un rost". Moºierul ºi administratorul depindeau atât de mult de influenþa pe care o aveau mai-marii satului asupra þãranilor, încât în mod normal preferau alegerea cuiva care se bucura de încrederea sãtenilor23.
Þãranii aveau astfel un fel de drept de veto în cazul inovaþiilor, în plus, moºierul era frecvent dezavantajat de necunoaºterea procedeelor contabile, care 1-ar fi putut ajuta sã facã distincþie între cheltuielile productive ºi cele neproductive sau sã identifice acele aspecte ale proprietãþii care, dacã ar fi fost îmbunãtãþite, ar fi putut oferi mari ºanse de profit. El era interesat sã-ºi mãreascã venitul, ceea ce nu însemna neapãrat o creºtere a profiturilor; ºi nu avea dotarea necesarã pentru a realiza aceastã creºtere. Era mai simplu sã-i împovãreze ºi mai mult pe þãrani, mãrindu-le impozitele, sã vândã sau sã ipotecheze o parte din proprietate sau sã cearã împrumuturi de la stat24.
Statul, care nu voia sã-ºi vadã supuºii falimentari, era întotdeauna gata sã ofere sumele cerute, în 1754, a înfiinþat o Bancã pentru Nobili tocmai în acest scop, dupã care a inventat ºi alte cãi de a pune credite la dispoziþie. Cum nobilii râvneau tot mai mult la produsele din Vest care le marcau statutul - alimente, vinuri, mobilã, grãdini, arhitecturã ºi decoraþii interioare, picturi -, recurgeau frecvent la împrumuturi finanþate oficial25. Rezultatul a fost acumularea unor datorii uriaºe, în 1820, un iobag din cinci era ipotecat unei instituþii de credit - care prefera sã accepte drept garanþie iobagi ºi nu pãmânt, în 1842, jumãtate dintre iobagi erau amanetaþi în acest fel, iar în 1859, douã treimi26.
Suprapunerea nobililor aflaþi în slujba statului cu o economie þãrãneascã primitivã ºi colectivã a avut ca efect fixarea deopotrivã a nobililor ºi economiei într-o rutinã agrarã arhaicã ºi inflexibilã, care a frânat serios productivitatea economicã, precum ºi dezvoltarea civicã.
Francmasoneria
Dupã cum am vãzut, Petru cel Mare avea tendinþa de a gândi în funcþie de mecanisme ºi de funcþionarea lor eficientã. Nevoile subiective ºi spirituale ale fiinþelor umane care se ocupau de acele mecanisme îl interesau mai puþin. Consecinþa ciudatã a fost cã, deºi timp de douã generaþii nobilii ºi-au însuºit etica muncii în mãsura pe care probabil o anticipase chiar el, rezultatele nu au fost cele pe care le-ar fi dorit, în timpul celei de-a doua jumãtãþi a secolului al XVIII-lea, nobilii ruºi au început sã caute neliniºtiþi un sistem de credinþã care sã-i satisfacã mai mult decât cultura ermeticã ºi semidefunctã a Bisericii Ortodoxe.
Mulþi dintre ei s-au oprit la francmasonerie. Atracþia consta în faptul cã oferea un cadru de viaþã ºi un ritual al comunitãþii pentru etica serviciului în statul laic, mobilizator. Concepþia religioasã îmbrãþiºatã de Petru cel Mare ºi pe care se strãduise sã o insufle ºi supuºilor sãi - deismul, vita activa,

ideea cã fiinþele umane se pot salva dacã îºi folosesc talentele - se potrivea mai bine cu francmasoneria decât cu Biserica Ortodoxã. In plus, lojile masonice reprezentau un alt aspect al împrumutului a tot ceea ce este european.
în forma ei din secolul al XVIII-lea, francmasoneria a avut succes mai întâi în Anglia, dupã care s-a rãspândit în toatã Europa, printre elitele sociale care cãutau o formã de organizare, de ritual ºi autoperfecþionare compatibilã cu raþionalismul ºi deismul. Ea a

socialã bunã puteau face cunoºtinþe ºi gãsi protectori printre superiorii lor: în mediul social rusesc, acesta era un mod mai uºor ºi mai plãcut de a urca treptele din Tabela de Ranguri, ceea ce, am vãzut, depindea în parte de relaþiile fiecãruia. Francmasoneria se potrivea bine cu aceastã societate ierarhicã, bazatã pe relaþiile personale.
Primele loji ruseºti au apãrut în anii 1730. în 1750, exista una în Sankt-Petersburg, alcãtuitã mai ales din ofiþeri care absolviserã Corpul de Cãdeþi acolo, împreunã cu Alexandr Sumarokov ºi oamenii sãi amatori de teatru. Marele Maestru al principalei loji din Sankt-Petersburg era Ivan Elaghin, director al teatrului curþii. Dupã un deceniu, deºi cifrele nu sunt sigure, cam o treime din înalþii funcþionari civili ºi militari (mai sus de gradul opt) din Sankt-Petersburg erau probabil masoni27.
Tipul de francmasonerie care a prins rãdãcini cel mai bine în Rusia a fost acela cu ierarhii ºi ritualuri complicate, poate din cauza felului în care statul îi obiºnuise pe ruºi cu semnele distinctive ale rangurilor sau poate deoarece continuau sã tânjeascã dupã ceremoniile mãreþe ale Bisericii Ortodoxe. Ecaterina a Il-a a aprobat, în general, francmasoneria, cel puþin la început, cãci promitea sã punã în practicã multe dintre scopurile declarate ale guvernului în domeniul filantropiei, justiþiei, educaþiei ºi culturii. Treptat însã a devenit bãnuitoare în privinþa societãþilor secrete cu þeluri care puteau fi uºor interpretate ca eretice.
Pentru unii nobili, francmasoneria era o cale spre ceva asemãnãtor „eticii protestante". Principalul exemplu al acestui curent a fost Nikolai Novikov. Deºi era nobil cu o proprietate nu departe de Moscova, a devenit pionierul „clasei mijlocii" distincte sau al etosului „profesional" al Rusiei, bazat nu pe avere, comerþ sau industrie, ci pe culturã, învãþãturã ºi ideea de serviciu. Tânãr fiind, a fost ales de Ecaterina a Il-a ca secretar al subcomitetului Comisiei Legislative având sarcina formãrii unei clase mijlocii, în timpul activitãþii sale, a avut ocazia sã-i observe în mod direct pe membrii tuturor claselor (cu excepþia clerului ºi a iobagilor) ºi, pe baza unei cantitãþi apreciabile de informaþii, sã reflecteze la nevoile ºi aspiraþiile lor.
Dupã ce a suspendat Comisia Legislativã, Ecaterina a pornit în altã direcþie pentru a forma „opinia publicã" : a iniþiat publicarea unui ziar, Vsiakaia vsiadna (De toate pentru toþi), dupã modelul ziarelor satirico-morale ale societãþii engleze ºi a invitat persoane din public sã-i urmeze exemplul. Nimeni nu a fãcut-o cu mai mare plãcere ca Novikov, care în anii 1770 a scos o serie de ziare, animat de seriozitatea sa moralã, de convingerea cã nobilimea din Rusia trebuie sã se distingã nu doar prin naºtere, avere ºi rang, ci ºi prin caracterul „nobil" - în sensul moral al cuvântului - al membrilor ei, prin servicii aduse comunitãþii ºi prin rãspândirea învãþãturii. Primul sãu ziar, Truten (Trântorul), a prezentat cu persana editorialului un tânãr sãrac, nobil, care îºi face drum în lume prin eforturi cinstite ºi virtute. Refuzând sã ia o slujbã într-o birocraþie coruptã ºi respingând oferta unui unchi binevoitor de a-i uºura calea spre rangurile înalte, se dedicã faptelor bune ºi foloseºte ocaziile oferite de abuzurile sociale pentru a face o satirã blândã, într-un cuvânt, el conºtientizeazã valorile pe care conducãtorii Rusiei ºi-au imaginat cã aparþin nobilimii, fãcând inutilã prezenþa ºovãitoare a inspectorilor.
Editorialele lui Novikov sugerează existenþa unei vieþi sociale independente, concentratã în saloane ºi cluburi, unde se puteau discuta idei ºi întâlni exemple de comportament politicos, în realitate, o asemenea viaþã socialã nu prea exista în Rusia în afara cercurilor

de la curte. Primii care au încercat sã o creeze au fost francmasonii - deci putem spune cã, alãturându-li-se, Novikov a încercat sã dea viaþã lumii pe care o proiectase deja în scrierile sale.

Jurãmântul pe care 1-a depus când a fost admis în loja lui Ivan Elaghin demonstreazã ce anume 1-a atras la francmasoni. „Jur pe onoarea mea, în faþa celui mai mare Creator al lumii, cã intrând, ca urmare a sincerei mele dorinþe, în societatea virtuoasã a masonilor, voi rãmâne întotdeauna un om cinstit ºi modest, un membru bun, ascultãtor ºi paºnic, un martor constant al mãreþiei ºi marii înþelepciuni a înaltului meu Creator, un supus loial al milostivului meu Suveran, un fiu sincer ºi demn al dragii mele Patrii, un cetãþean paºnic ºi bun. Cã, din acest moment, voi alunga din inimã nu numai rãzbunarea, ci ºi indignarea provocatã de cei care mã dispreþuiesc ºi mã insultã în viaþã, cã, prin autoritatea ºi averea mea, mã voi strãdui întotdeauna sã-i ajut pe cei sãraci, sã-i mângâi pe cei nefericiþi, sã-i apãr pe cei asupriþi, nu numai pe cei aparþinând frãþiei masonice, ci pe orice om de valoare, indiferent de profesiune."28

Nu existã vreun cuvânt în acest jurãmânt pe care Petru cel Mare sã nu-1 fi aprobat ca pe o expresie a idealului sãu în privinþa slujbaºilor de stat, ideal pe care s-a strãduit sã-1 impunã prin inspectori. Dar, dupã cum aveau sã descopere succesorii sãi, sã faci ca aceste idealuri sã fie adoptate cu sinceritate de cetãþeni activi, patrioþi ºi conºtienþi era cu totul altceva decât îºi imaginaserã ºi nu contribuia deloc la liniºtea sufleteascã a autocraþilor.

în orice caz, Novikov i-a luat în serios. Ca rezultat al legãturilor sale masonice, a reuºit sã preia concesiunea tipografiei Universitãþii din Moscova ºi s-o folosească pentru a lansa un program ambiþios de publicare ºi distribuire de cãrþi, inclusiv studii ºi documente istorice ruseºti, traduceri din gânditori ºi scriitori strãini, manuale ºi gramatici, broºuri religioase ºi cãrþi masonice evlavioase, încurajat fiind la început de monarh, s-a apucat, aproape de unul singur, sã lumineze opinia publicã. Nemulþumit de acest plan ambiþios, a folosit venitul realizat din publicaþii pentru a înfiinþa ºcoli de caritate, unde copiii trebuiau „instruiþi sã fie evlavioºi ºi pregãtiþi pentru studii ulterioare în interesul lor ºi al Patriei". Mai târziu, în timpul recoltei proaste din 1787. a adunat fonduri pentru a distribui cereale în aproximativ o sutã de sate înfometate, în felul acesta, a folosit reþeaua masonicã pentru a fonda primele asociaþii caritabile în afara Bisericii29.

Pe la mijlocul anilor 1780, Ecaterina a început sã suspecteze activitãþile lui Novikov, în parte pentru cã, deºi avea o concepþie laicã, privea credinþa ortodoxã ca pe un pilon al ordinii publice ; ca urmare, a hotãrât sã restrângã publicarea neecleziasticã a lucrãrilor religioase30. Chiar mai important a fost faptul cã Novikov devenise figura principalã a rozicrucienilor moscoviþi, despre care se ºtia cã aveau legãturi la curtea prusacã - pe atunci ostilã Rusiei - ºi cã erau suspectaþi de încercarea de a-1 recruta pe marele duce Pavel.

în toate societãþile, francmasonii au stârnit nelinişte ºi resentimente din cauza caracterului secret al organizaþiei lor, din cauza caracterului ei elitist ºi a bãnuielii cã este de fapt doar o reþea care serveºte la promovarea cunoºtinþelor în posturi bune. în Rusia, aceste motive de dezaprobare au fost accentuate de izul relaþiilor strãine - în special, dupã 1789, al relaþiilor cu Revoluþia francezã - ºi de nesiguranþa prelungitã a Ecaterinei în privinþa tronului câºtigat printr-o conspiraþie, pe care putea sã-1 piardã prin aceleaºi miiloace Dunã r.iim yice nn nrnverh rusesc, „frica are ochi mari".

Ecaterina îl suspecta pe Pavel cã este centrul unei conspiraþii puse la cale de curtea prusacã pentru a o detrona, iar suspiciunile ei pãreau a fi confirmate de descoperirea implicãrii lui într-o societate secretã bine finanþatã, cu legãturi prusace, care se ocupa de ocultism. Novikov a devenit victima acestor bãnuieli: a fost acuzat de erezie ºi de relaþii trãdãtoare cu strãini ostili Rusiei ºi, fãrã proces, a fost condamnat la cincisprezece ani de închisoare în fortãreaþa Schliisselburg. Numai urcarea pe tron a lui Pavel în 1796 1-a salvat de aceastã soartã31.

Novikov a fost un caz care a testat capacitatea Rusiei imperiale de a-ºi genera propria societate civilã. Devotamentul sãu faþã de învãþãturã ºi culturã ºi faþã de bunãstarea oamenilor de rând a reflectat etosul afiºat în mod oficial de statul rus. Satira ziarelor sale, deºi fãrã îndoialã usturãtoare pentru unii funcþionari, reafirma dorinþa Ecaterinei de a avea o administraþie cinstitã ºi eficientã. Chiar ºi în lucrãrile sale religioase se poate spune cã a încercat sã reinterpreteze învãþãturile ortodoxiei pentru un public modern, crescut cu hrana intelectualã a Iluminismului: desigur cã a vorbit cu o convingere

pãtimaºã împotriva ateilor francezi. Dar încercarea sa de a pune idealurile oficiale în practicã prin mijloace neoficiale, prin tipãrituri fãcute independent ºi folosind instituþiile sociale existente în Rusia, pânã la urmã a fãcut sã fie privit cu suspiciune atât de stat, cât ºi de Bisericã. Inspectorii au triumfat, învingând idealurile pe care ar fi trebuit sã le promoveze.

Alexandr Radiºcev a fost un alt nobil crescut în spiritul valorilor aprobate oficial, pe care le-a luat mult prea în serios pentru a nu avea pânã la urmã de suferit. A fost educat la Corpul de Paji, unde ºi-a însuºit deprinderi curtenitoare ºi cunoºtinþe reale. Tânãr fiind, a fost ales personal de Ecaterina pentru a studia la Universitatea din Leipzig, unde, conform instrucþiunilor ei, trebuia sã înveþe „latina, germana ºi, dacã se poate, limbi slave... filosofia moralã, istorie ºi mai ales dreptul natural ºi universal ºi câte ceva despre dreptul în Imperiul Roman"32.

Dar ceea ce a asimilat el acolo a fost o formã germanã, pietistã a Iluminismului european, care oferea un sprijin teoretic ºi spiritual eticii serviciului. Lecþia cã aceastã eticã nu era de fapt respectatã în statul rus ºi-a însuºit-o bine, datoritã comportamentului cinic ºi brutal al supraveghetorului care însoþea grupul de studenþi ºi care îºi însuºea fondurile destinate întreþinerii lor, folosindu-ºi poziþia pentru a le înãbuºi orice plângeri. Putem spune cã Radiºcev a primit astfel o dublã educaþie, pozitivã ºi negativã, în privinþa idealurilor ºi realitãþii statului rus.

Ea a fost bine fixatã de munca pe care a fost desemnat sã o desfãºoare în Senat, la întoarcerea acasã, unde a trebuit sã cerceteze pretinsele abuzuri ale puterii oficiale. (Avea ºi un numãr de relaþii în lojile masonice, deºi, dupã câte se ºtie, nu a devenit niciodatã mason.) A ajuns la concluzia cã, deºi autoritatea monarhicã era justificatã, ea trebuia temperatã printr-o separare a puterilor ºi autoritatea legii. ªi-a schiþat în linii generale viziunea asupra societãþii civile ºi a patriotismului într-un articol publicat în 1789, intitulat „Ce este un fiu al patriei ? " (imitând titlul de „tatã al patriei" luat de Petru I). Sclavii, afirma el deschis, nu pot fi „fii ai patriei" ºi nega dreptul la acest titlu tuturor celor care abuzau de poziþia lor pentru a-ºi umple buzunarele ºi a-i asupri pe supuºi. Adevãratul patriot, încheia el, este un exemplu de virtuþi aristocratice - cinste, nobleþe ºi ambiþie -, la care se adaugã caracteristici nearistocratice, ca virtutea (blago-nravie) ºi iubirea faþã de vecini33.

Lucrarea cea mai importantã a lui Radiºcev a fost O cãlãtorie de la Sankt-Petersburg la Moscova, pe care a publicat-o anonim în 1790, cu adãugiri fãcute dupã ce trecuse de un cenzor neglijent, în aceastã carte, o „cãlãtorie sentimentalã" devine un act de acuzare la adresa relelor societãþii ruse: sistemul de recrutare, corupþia, beþia, prostituþia, superstiþia ºi iobãgia ca rãu moral ºi frânã a economiei. Autocraþia este atacatã numai în partea versificatã, „Odã libertãþii", ºi este prezentatã ca fiind scrisã de un alt autor - dar care, bineînþeles, înfãþiºeazã pãrerea lui Radiºcev. Forþa acuzãrii este sporitã atunci când previne cititorii cã existã posibilitatea atât a tiranicidului, cât ºi a unei rãscoale þărãneºti de îndatã ce „va suna clopotul" ºi „forþa distructivã a bestialitãþii va scãpa de sub control cu o vitezã înfricoºãtoare".

Limbajul lui Radiºcev este foarte clar: el nu pledeazã pentru insurecþia þărãneascã, ci doar atenþioneazã asupra probabilitãþii ei - lucru foarte plauzibil în epoca jacqueriilor franceze, la mai puþin de douã decenii dupã rãscoala lui Pugaciov. Idealul sãu nu era revoluþia, ci autoritatea legii, iar Cãlãtoria... lui a vrut sã fie atât o avertizare, cât ºi un apel. Se deosebea de Ecaterina în privinþa concepþiei despre natura legii. Dupã cum am vãzut, ea considera cã legea emanã de la puterea suveranã, în vreme ce pentru Radiºcev ea era parte inerentã a naturii lucrurilor. El urma o tradiþie a legii naturale, care în Vest a existat dincolo de Evul Mediu, în epoca romanã, dar care în Rusia era încã un rezultat anemic al unei educaþii recente.

Aceastã carte ciudatã ºi originalã a devenit cunoscutã în toatã capitala aproape imediat ce a fost publicatã. Ecaterina a Il-a, alarmatã de Revoluþia francezã, nu era dispusã sã reacþioneze cu îngãduinþã la apariþia ei ºi a poruncit sã fie descoperit autorul anonim. Radiºcev a fost arestat ºi dus la fortãreaþa Petropavlovsk, i s-a luat titlul nobiliar, a fost acuzat de instigare la revoltã ºi dezordine ºi condamnat la moarte. Mai târziu, sentinþa i-a fost comutatã la zece ani de exil în Siberia, de unde a fost eliberat de împãratul Pavel34.

Novikov ºi Radiºcev au fost figuri relativ izolate - dar în primele douã decenii ale secolului al XlX-lea, iniþiativele educaþionale ºi culturale ale Elisabetei ºi ale Ecaterinei a Il-a au început sã dea roade, ducând la crearea unei pãturi conducãtoare culte ºi avute, care consta nu numai din câþiva indivizi în oraºele principale, ci se extindea ºi în centrele provinciale ºi la proprietãþile de la þarã.
Situaþia de la Universitatea din Moscova era un exemplu al noii libertãþi, în prima jumãtate de secol dupã înfiinþarea sa în 1755, ºi-a câºtigat reputaþia de instituþie de erudiþie ºi centru unde studiul legitima amestecul social ºi unde tinerii aristocraþi puteau petrece câþiva ani fãrã sã se înjoseascã, ba chiar cu un oarecare profit. Alexandru I i-a acordat o nouã cartã în 1804, dându-i o mai mare libertate în administrarea treburilor. Mai importante decât noile programe erau însã societãþile ºtiinþifice ºi frãþiile studenþeºti care au apãrut între zidurile sale, cum ar fi Societatea de Istorie ºi Antichitãþi Ruse, Societatea Oamenilor de ªtiinþã ºi Societatea Iubitorilor Literaturii Ruse, care fãceau dovada cerinþei crescânde pentru genul de interese promovate de Novikov.
Astfel de asociaþii au reunit vlãstare ale nobilimii ºi mai mulþi fii de negustori, preoþi ºi orãºeni de rând, care aveau în comun faptul cã erau pregãtiþi pentru a sluji Biserica sau Statul. Ei formau un fel de comunitate de ucenici intelectuali, fãrã diferenþe de clasã. Discutau despre creºtinism, deism ºi ateism, ideile Iluminismului ºi rezultatul lor în lumina Revoluþiei franceze. Prima publicaþie lunarã bogatã în informaþii, Vestnik Evropî

(Mesagerul Europei), a început sã aparã în aceastã perioadã, conþinând un amestec de poezie, dramã ºi ficþiune, de recenzii ale unor cãrþi ºi articole serioase despre istorie, literaturã, filosofic, religie ºi ºtiinþã - toate fiind subiecte excelente pentru dezbateri colective. Studenþii care participau la dezbateri citeau ºi comentau literatura rusã ºi strãinã recentã, inclusiv opere interzise, pe care ºi le treceau unul altuia. Faptul cã ºtiau de existenþa lor se datora în parte legãturilor personale: tatãl tânãrului Nikolai Turgheniev, de exemplu, era prieten apropiat al lui Novikov ºi, prin cunoºtinþe comune, Nikolai a ajuns ºi el sã citeascã copia manuscrisului cãrþii lui Radiºcev, O cãlãtorie de la Sankt-Petersburg la Moscova. Autoritãþile universitare ori ignorau aceste activitãþi, ori le tolerau, pentru a nu invita poliþia în campus35.
Decembriºtii
Concepþiile acestei tinere generaþii au fost apoi transformate de rãzboiul cu Napoleon. Triumful patriei lor ºi experienþa personalã în þãrile pe care le-au strãbãtut au adãugat un element crucial educaþiei lor: au devenit mult mai conºtienþi de ceea ce înseamnã sã fii rus, incluzând în definiþie ºi camaraderia intensã a acelora care au îndurat pericole ºi greutãþi împreunã, „legãturile þesute în bivuac ºi pe câmpul de luptã, unde au participat în mod egal la fapte eroice ºi primejdii", cum spune Serghei Trubeþkoi36. Aceste legãturi ostãºeºti au fost însufleþite de o vie înþelegere a ceea ce atât aliaþii, cât ºi duºmanii apreciau, dar Rusiei îi lipsea: miºcãrile patriotice populare ºi instituþiile reprezentative. Dupã cum mãrturisea mai târziu Nikolai Bestujev : „ªederea mea timp de cinci luni în Olanda, în 1815, când acolo se introducea o administraþie constituþionalã, mi-a oferit prima idee despre binefacerile legilor ºi ale drepturilor civile; apoi, douã vizite în Franþa ºi un voiaj în Anglia ºi Spania mi-au confirmat atitudinea"37.
Poate chiar mai important, rãzboiul a lãrgit baza socialã potenþialã a patriotismului rus. Pentru prima oarã, membrii nobilimii au simþit cã împart aceeaºi soartã cu iobagii lor. Ivan lakuºkin, un tânãr moºier din Smolensk, care a luptat la Borodino ca sublocotenent în Gãrzile Semenovski, a observat cã þãranii erau capabili sã dea dovadã de patriotism indiferent de ordinele venite de sus : „Rãzboiul din 1812 a trezit poporul rus la viaþã... Toate ordinele ºi eforturile guvernului n-ar fi fost de ajuns pentru a-i izgoni pe gali ºi mulþimea de alte triburi care invadaserã Rusia, dacã oamenii ar fi rãmas pasivi, dupã cum le era felul. Dar, la apropierea francezilor, nu din cauza ordinelor din partea autoritãþilor s-au retras ei în pãduri ºi mlaºtini, lãsându-ºi casele sã ardã"38. Totuºi, la încheierea pãcii, aceiaºi þãrani care 1-au pedepsit pe Napoleon ºi ºi-au salvat patria au fost încã o datã supuºi la lipsurile ºi umilinþele iobãgiei. Unii dintre ei intraserã ca voluntari în miliþii, crezând cã serviciul voluntar oferit patriei le va aduce eliberarea din iobãgie. „Dintre masele de oameni, soldaþii care s-au întors acasã au fost primii

care s-au plâns", îi spunea mai târziu Alexandr Bestujev lui Nicolae I, în timpul cercetãrilor care au urmat miºcãrii decembriste. „«Ne-am vãrsat sângele», spuneau ei, «dar suntem din nou obligaþi sã trudim fãcând muncã forþatã. Noi am scãpat þara de tiran ºi, totuºi, acum stãpânii ne tiranizează din nou»."39

Prin urmare, experienþa rãzboiului ºi a vieþii vest-europene nu numai cã a intensificat patriotismul ruºilor, dar a ºi sugerat un conþinut nou ºi mai larg al acestuia, sub forma Unei naþiuni de cetãþeni eliberaþi de iobãgie ºi contribuind, prin reprezentanþii lor liber aleºi, la fãurirea legilor orin care erau

Tinerii ofiþeri care doreau sã promoveze aceastã imagine a naþiunii ruse aveau anumite motive sã creadã cã se bucurã de sprijinul împãratului, în definitiv, acesta îmbrãþiºase propuneri similare în primii ani de domnie. Câþiva doreau sã apeleze fãþiº la sprijinul sãu, dar, pânã la urmã, sub influenþa francmasoneriei ºi a miºcãrilor antinapoleoniene din Europa, consensul general a fost cã o societate secretã este o cale mai eficientã de a promova þelurile. Ca atare, tineri ofiþeri sus-puºi au înfiinþat Uniunea Salvãrii, numitã mai târziu Societatea Fiilor Adevãraþi ºi Loiali ai Patriei.

Astfel au apãrut „Decembriºtii" ca organizaþie coerentã, într-un fel este pãcat cã au intrat în istorie cu acest nume, cãci el ne îndreaptã atenþia asupra sfârºitului lor violent ºi lipsit de glorie, ca ºi cum întreaga lor activitate ar fi fost direcþionalã în mod conºtient spre el. Nici vorbã de aºa ceva: în începuturile lor patriotice, modeste ºi decente nu gãsim nimic din faptele infamante de mai târziu. Scopul iniþial propus al Uniunii Salvãrii sugerează un concept îngust ºi neimperial de naþiune: „opoziþie faþã de germanii din serviciul de stat rusesc" - dar Uniunea a adoptat rapid un þel mai larg ºi mai vag: „bunãstarea Rusiei"40, în faza de început, membrii sãi au decis cã cea mai bunã cale de a realiza aceastã „bunãstare" era abolirea iobãgiei ºi transformarea autocraþiei într-o monarhie constituþionalã. Cum anume avea sã se înfãptuiascã nu s-a stabilit niciodatã, dar se pare cã s-a anticipat în termeni vagi cã la urmãtoarea schimbare de tron, membrii Uniunii trebuie sã refuze sã depunã jurãmântul de credinþã faþã de noul monarh, dacã acesta nu jurã cã va elabora o constituþie. Din Uniune fãceau parte un numãr de ofiþeri ai Gãrzii ºi o asemenea tacticã se potrivea cu strãvechea tradiþie de influenþare a procesului de succesiune - într-adevãr, era mult mai paºnicã ºi mai bine rânduitã decât cele mai multe dintre isprãvile lor anterioare41.

Lojile masonice au oferit un model potrivit pentru organizarea Uniunii. Alegerea atentã a membrilor, luându-se în considerare mai ales calitãþile lor morale ; gradele de iniþiere prin care trebuie sã treacã orice nou membru recrutat, primind mai multe informaþii despre societate la fiecare treaptã; tactica exploatãrii relaþiilor personale pentru a avea acces la posturile oficiale ºi folosirea acelor posturi pentru a promova scopurile societãþii - toate aceste caracteristici, luate de la francmasoni, se potriveau bine cu politica paºnicã, conspirativã, care þintea spre o schimbare plinã de consecinþe. Unii membri ai Uniunii erau de altfel ºi membri ai lojilor masonice, deºi se pare cã nici unul dintre ei nu a fost de fapt integrat în societatea secretã.

încã de la început, Uniunea Salvãrii a fost o societate conºtient naþionalistã. I-a exclus pe strãini din rândurile sale ºi s-a strãduit sã le slãbească influenþa în statul rus. Membrii ei au devenit tot mai ostili lui Alexandru I, mai ales pentru cã aveau impresia cã se întoarce împotriva propriului popor. Dupã cum a comentat ironic Muraviov, „Polonia a primit o constituþie, iar Rusia, ca rãsplatã pentru 1812, a primit... aºezãri militare!"42. Unii îl bănuiau pe Alexandru cã se considerã potrivit pentru a ajunge împãratul Europei. Aºa cum sugerează remarca lui Muraviov, faptul cã a acordat o constituþie Regatului Poloniei creat în urma Congresului de la Viena nu a fost salutat ca un prim pas spre o constituþie pentru întregul imperiu, ci, dimpotrivã, a determinat o stare sufleteascã de patriotism ofensat; iar zvonul cã intenþionează sã-i înapoieze Poloniei provinciile ei din Rãsãrit, anexate de Rusia în timpul partajãrilor din secolul al XVIII-lea, a provocat primele gânduri despre posibilitatea unui regicid43.

Desigur cã societãþile secrete au limite inevitabile atunci când este vorba de influenþarea opiniei publice ºi nu le-a trebuit mult timp membrilor Uniunii până sã-ºi dea

seama cã acest modus operandi al lor îi lipsea de larga influenþã la care aspirau, în plus, deºi micã ºi clandestinã, Uniunea începea sã se fãrâmiþeze în direcþii care aveau sã se dovedeascã fatale. „Europa" nu era o entitate monoliticã ºi oferea mai multe modele posibile de stat naþional ºi de mijloace pentru crearea lui. Câþiva membri, conduºi de Pavel Pestei, aghiotant al comandantului suprem al armatei ruse, contele Wittgenstein, ºi-a însuºit un punct de vedere iacobin, imaginându-ºi un stat unitar, fãrã diviziuni etnice, la care se putea ajunge printr-un mod de preluare a puterii (inclusiv, dacã era cazul, prin regicid) ºi un regim dictatorial de tranziþie. Majoritatea membrilor aveau un punct de vedere mai anglo-american, fiind în favoarea unei strategii treptate ºi moderate, cu accent pe educaþie ºi influenþã ºi nu pe revoltã ºi având ca scop constituirea unui stat federal, condus de o monarhie constituþionalã. Tensiunea dintre aceste douã puncte de vedere a fost una dintre cauzele dizolvãrii Uniunii Salvãrii în 1817, ceea ce nu a dus însã la aplanarea ei: tensiunea a persistat în toate dezbaterile care au urmat. Succesoarea uniunii dizolvate, Uniunea Bunãstãrii (Soiuz blagodenslviia), a fost înfiinþatã ca o organizaþie dublu stratificatã. Pentru a înlãtura neajunsurile clandestinitãþii, avea o secþiune publicã, cu o „carte verde" destinatã promovãrii culturii ºi a faptelor bune, ºi o secþiune secretã, unde continua sã se desfãºoare politica propriu-zisã. Se pare cã scopurile ºi strategia celei de-a doua nu au fost niciodatã elaborate în totalitate (în orice caz, nu existã nici un document) - o nereuºitã care avea sã obsedeze întreaga organizaþie.

Scopul mãrturisit al Uniunii Bunãstãrii a fost completarea activitãþilor guvernului de rãspândire a culturii ºi moralitãþii, în aceastã privinþã, ea continua munca Ecaterinei a Il-a ºi introducerea la Cartea Verde cita apelul ei pentru sprijinirea publicã a acestor sarcini. Membrii sãi au ignorat împãrþirea în clase a societãþii ruseºti, cu o singurã excepþie: iobagii erau excluºi. Totuºi, se cerea ca membrii sã fie bãrbaþi, ruºi ºi creºtini. Aceastã cerinþã prefigura structura imaginatã a viitorilor cetãþeni ruºi. Naþiunea rusã trebuia sã-i includã pe cei „care s-au nãscut în Rusia ºi vorbesc ruseºte", o definiþie care, printre alþii, includea mulþi tãtari, georgieni ºi germani din þãrile baltice. Pe de altã parte, „strãinii care ºi-au pãrãsit þara de baºtinã pentru a servi un stat strãin provoacã, din aceastã cauzã, neîncredere ºi nu pot fi consideraþi cetãþeni ruºi. Uniunea îi considerã demni de acest nume numai pe acei strãini care au adus servicii excepþionale patriei noastre ºi îi sunt devotaþi cu înflãcãrare"44, în acest fel, conceptul de naþiune al Uniunii includea elemente etnice, religioase, politice ºi chiar morale. Cea mai mare parte a Cãrþii Verzi se ocupa cu expunerea calitãþilor civice pe care trebuie sã le aibã membrii Uniunii ºi cu obligaþiile practice care decurgeau din ele. Fiecare membru trebuia sã-ºi aleagã o ramurã de activitate socialã - filantropie, educaþie, justiþie sau economie - ºi sã se dedice promovãrii în cadrul ei a scopurilor Uniunii, prin exemplu personal, activitãþi practice, pledoarie scrisã sau oralã ºi denunþarea abuzurilor oficiale. Filantropia presupunea participarea la înfiinþarea ºi conducerea spitalelor, a orfelinatelor, adãposturilor pentru veteranii de rãzboi ºi altele asemenea. Membrii erau îndemnaþi sã nu ocolească posturile elective din guvernul local, cum se obiºnuia printre nobili, ci sã le solicite, pentru a le putea folosi în scopul promovãrii echitãþii ºi integritãþii m problemele publice, în domeniul economic, Cartea Verde promova ceea ce s-ar putea numi „eticã protestantã", condamnând lenea ºi luxul ºi urmãrind sã intensifice toate «activitãþile economice folositoare", inclusiv agricultura, industria ºi comerþul, ºi pretinzând o comportare cinstitã.

Este interesant cã, în legãturã cu iobagii, Cartea Verde se fereºte sã recomande emanciparea lor, profitând chiar de modestele legi existente care o permiteau, ºi se mulþumeºte sã-ºi povãþuiascã membrii sã-i ajute pe cei nevoiaºi, sã-i trateze bine pe iobagi ºi sã nu-i cumpere sau sã-i vândã, cãci „fiinþele umane nu sunt mãrfuri ºi numai popoarele neluminate de creºtinism pot fi iertate pentru cã i-au tratat pe semenii lor ca pe un bun de care se poate dispune în mod arbitrar"45.

lakuºkin a fãcut efortul de a-ºi elibera iobagii, dar - ceea ce este relevant - fãrã sã le dea pãmânt. Intenþiona sã le arendeze jumãtate din pãmântul sãu ºi sã pãstreze cealaltã jumãtate pentru el, pentru a fi cultivatã, probabil, cu ajutorul muncii lor plãtite. Ministerul de Interne nu i-a permis sã facã acest lucru, arãtând cã un asemenea precedent putea fi folosit abuziv de alþii mai puþin dornici decât el sã-i ajute pe oameni. Þãranii sãi n-au fost nici ei mai entuziaºti. Când le-a explicat cã vor fi liberi sã

arendeze pãmânt de la el în folos propriu, au replicat: „Pãi, tãtucule, sã lãsãm lucrurile aºa cum sunt: noi suntem ai dumneavoastrã, dar pãmântul e al nostru"46.
Importanþa Cãrþii Verzi a fost aceea cã a stabilit o paradigmã a activitãþilor civice specifice ºi a proiectat un model de cetãþenie pentru viitorul stat rus. Membrii Uniunii au încercat sã-i urmeze preceptele în comportamentul lor de fiecare zi. Dupã cum a presupus Iuri Lotman, ei încercau sã învingã dualitatea existentã între cultura iluministã în care fuseserã educaþi ºi realitatea vieþii de la curte ºi de pe proprietãþile lor, unde cele mai multe relaþii erau ierarhice ºi în mod clar de tip „dominaþie-supunere". Ei nu respingeau neapãrat eticheta socialã, ci încercau sã-i confere o sinceritate care îi lipsea. Ca reacþie împotriva ierarhiei ºi frivolitãþii, practicau un intens cult al sinceritãþii ºi prieteniei, adesea cu foºti membri ai aceleiaºi ºcoli sau aceluiaºi regiment, dar care uneori era pur ºi simplu rezultatul unor convingeri comune. Acestea au fost câteva dintre temele dominante ale poeziei de început a lui Puºkin, un apropiat al decembriºtilor47.
în 1821, Uniunea Bunãstãrii a avut o perioadã de autodizolvare fictivã, în parK.' pentru cã membrii sãi ºtiau cã autoritãþile sunt pe urmele lor, ca societate secretã interzisã, ºi în parte datoritã influenþei crescânde în mijlocul lor a lui Pavel Pestei, al cãrui program radical ºi a cãrui personalitate dominatoare ºi ireconciliabilã au trezit o vie nelinişte în rândurile colegilor. El n-a fost informat despre ºedinþa în care a fost hotãrâtã dizolvarea ºi, ca urmare, a refuzat sã o accepte. A continuat munca Uniunii în Tulcin, gubernia Cernigov. Astfel, dizolvarea a condus la o împãrþire în douã fracþiuni, care au luat numele provizoriu de Societatea Nordicã ºi Societatea Sudicã, având scopuri ºi strategii diferite ºi parþial opuse. Pestei a fãcut câteva încercãri de a reuni miºcarea sub conducerea sa, însã a dat greº - a reuºit totuºi sã insufle unor membri ai Societãþii Nordice ceva din propriul sãu radicalism. Societatea Nordicã, deºi slab organizatã ºi nehotãrâtã din punct de vedere tactic, a fãcut din nou înscrieri de membri în anii care au urmat. Dominaþia ofiþerilor bogaþi ºi aristocratici din cadrul Gãrzilor a fost diluatã de nou-veniþii din rangurile inferioare ale nobilimii aflate în serviciu, dintre care figura cea mai importantã a fost Kondrati Rîleev, fiul unui moºier falit, poet romantic, care cânta virtuþile civice ale vechilor eroi slavi (de obicei denaturând mãrturiile istorice, pentru a obþine portrete acceptabile). A adunat în jurul sãu o coterie de rebeli pãtimaºi, însufleþiþi atât de personaje ale lumii vechi, cât ºi de exemple recente din Spania ºi Grecia. Unul dintre ei pãstra la cãpãtâi o copie a

scrisorilor lui Brutus cãtre Cicero, pentru a-i aminti cã dacã orice altã cale dã greº, tiranii trebuie uciºi48.
Deosebirea dintre Societatea Nordicã ºi cea Sudicã a fost evidentã în cele douã documente pe care le-au produs, în care schiþau concepþiile lor privind viitorul Rusiei. Cel sudic a fost compus de Pestei, care a petrecut câþiva ani scriindu-1 sub forma unui manual, care sã servească drept ghid pentru guvernul de tranziþie însãrcinat cu punerea în practicã a doctrinelor sale principale. Deºi nu era terminat în momentul arestãrii lui Pestei ºi combinã elemente de constituþie cu un tratat politic, documentul ne spune multe despre conceptul sãu de naþiune rusã ºi despre relaþia acesteia cu statul. L-a intitulat Russkaia pravda (Dreptatea rusã), titlu care amintea în mod conºtient de codul de legi despre care se credea cã a fost promulgat de laroslav cel înþelept al Rusiei kievene, în secolul al Xl-lea. Intenþiona sã-1 publice, ca o garanþie a faptului cã regimul de tranziþie îºi va face datoria faþã de popor.
Pestei credea, asemenea fãuritorilor constituþiei americane, cã guvernul exista pentru a promova bunãstarea supuºilor sãi. Numai cã dacã o realiza, avea dreptul sã le cearã supunere totalã. Regimul actual nu o înfãptuise, „de unde rezultã douã nevoi principale ale Rusiei: prima constã în transformarea totalã a sistemului de guvernãmânt, iar a doua în emiterea unui cod de legi complet nou, care sã pãstreze tot ce este util ºi sã distrugã tot ce este dãunãtor"49.
Dacã revoluþiile americanã ºi francezã creaserã noi state naþionale prin astfel de mijloace, imitarea exemplului lor în Rusia nu era lipsitã de probleme, în acest imperiu multinaþional, care avea sã fie naþiunea în numele cãreia trebuia refãcut statul ? Pestei nu avea nici o îndoialã cã trebuia sã fie ceea ce numea el „marii ruºi". Recunoºtea cã existã categorii de ruºi: ruºi mici, ruºi albi, ucraineni ºi ruteni,

cum îi numea el. Dar considera cã acestea sunt forme prenaþionale, triburi cu dialecte proprii, care se vor dizolva de la sine dupã stabilirea naþiunii civice50.
Cât despre popoarele ne-ruse, ele trebuiau sã se supunã legii supreme a bunãstãrii, care este securitatea. Statul trebuia sã aibã graniþe pe care sã le poatã apãra ºi micile triburi ºi naþionalitãþi din cadrul acestor graniþe trebuiau sã recunoascã prioritatea a ceea ce numea el „dreptul la ceea ce este convenabil" (blagoudobstvo, care aici ar putea fi tradus aproape prin raison d'etaf) faþã de „dreptul naþionalitãþii". Astfel, finlandezii, letonii, georgienii, tãtarii ºi ceilalþi trebuie sã rãmânã pentru totdeauna în Imperiul Rus. ªi aceasta nu însemna doar sã-ºi cultive existenþa naþionalã la adãpostul Rusiei. „Administraþia Supremã Provizorie trebuie sã aibã drept scop permanent transformarea lor într-o singurã naþiune ºi dizolvarea tuturor deosebirilor într-o masã comunã, pentru ca locuitorii de pe întregul teritoriu al statului rus sã fie toþi ruºi."51 Acest lucru trebuia realizat prin promulgarea acelora ºi legi pretutindeni, prin abolirea numelor etnice diferite ªi transformarea limbii ruse într-o limbã predominantã.
Doar în cazul polonezilor ºi evreilor Pestei a oferit alternative. A recunoscut cã «legãturile incredibil de puternice" care uneau poporul evreu i-ar putea face imposibil de nisificat. Dacã aºa stãteau lucrurile, soluþia lui Pestei era extrem de brutalã, un fel de sionism impus cu forþa: cele douã milioane de evrei trebuiau expulzate în Imperiul Otoman. „Atâþia oameni în cãutarea unei þãri nu vor avea probleme în învingerea tuturor obstacolelor pe care le-ar pune turcii; ºi dupã ce ar traversa Turcia europeanã, ar putea trece în Turcia asiaticã, unde, dupã ce ar lua în stãpânire suficient teritoriu, ar putea

Pestei a recunoscut ºi cã Polonia, ca stat istoric suveran, ar putea fi nedigerabilã pentru Rusia; în orice caz, i se pãrea jenant sã-i ofere mai puþin decât îi dãduse deja Alexandru I. De aceea a propus ca ea sã-ºi primeascã independenþa, cu condiþia sã fie condusã dupã preceptele din Russkaia pravda - ceea ce însemna renunþarea la ºleahtã, pânã atunci baza statului polonez -, sã recunoascã frontierele care conveneau Rusiei ºi sã rãmânã permanent în relaþii paºnice cu ea. Altfel spus, Polonia trebuia sã devinã o þarã subordonatã Rusiei53.
Rusia urma sã fie un stat unitar, cu acelea ºi legi ºi aceea ºi administraþie funcþionând peste tot. Noua ei capitalã urma sã fie Nijni Novgorod, rebotezatã Vladimir, în cinstea prinþului care introdusese creºtinismul în Rusia veche. Aceastã alegere era revelatoare: Nijni Novgorod era asociat în mintea oamenilor cu comerþul ºi cu dezvoltarea resurselor Rusiei de-a lungul Volgãi ºi mai departe, spre est. Era, de asemenea, oraºul de unde începuse reînvierea Rusiei în timpul „vremurilor de restriºte"54. Iobãgia urma sã fie abolitã, ca de altfel toate ierarhiile sociale: toþi cetãþenii aveau sã se bucure de acelea ºi drepturi ºi sã fie reprezentaþi în adunarea popularã legislativã sau narodnoe vece55. Li se garantau proprietãþi particulare sub formã de mijloace de producþie, inclusiv pãmânt; dar, pentru a da fiecãruia destul pãmânt ca sã-ºi poatã asigura subzistenþa fãrã a încãlca aceste drepturi, Pestei a împãrþit pãmântul din fiecare plasã (voio ºi) în doua categorii: (i) una destinatã vânzãrii ºi cumpãrãrii ºi (ii) un fond social de pãmânt, distribuit de cãtre autoritãþi în aºa fel încât sã existe o garanþie cã fiecare va primi un anume minim56.
Am stãruit mai mult asupra proiectului lui Pestei deoarece este prezentarea cea mai coerentã a unui plan pentru o structurã alternativã a statului rus, fãcutã nu numai de cãtre decembriºti, ci de toþi membrii opoziþiei din secolul al XlX-lea. El demonstreazã clar care ar fi fost pentru imperiu consecinþele încercãrii de a introduce principiul de stat naþional, aºa cum fusese el conceput în Franþa, ºi înlãturã toate compromisurile ºi anomaliile pe care le permiseserã þarii în timp ce asamblau un imperiu ºubred, promovând în schimb ca principiu identitatea clarã dintre caracterul etnic ºi cel civic. Implicaþiile anticipeazã scrierile de mai târziu ale lui Katkov ºi politica lui Pleve57.
Proiectul pe care 1-a fãcut Nikita Muraviov pentru Societatea Nordicã este relevant prin faptul cã, deºi proclamã principiul federalismului, se deosebeºte prea puþin ca substanþã de modelul unitar al lui Pestei. El împãrþea Rusia în treisprezece state (derjavî) ºi prevedea existenþa în fiecare dintre ele a unor adunãri populare bicamerale, care trebuiau sã fie subordonate unui divan popular (narodnoe vece)

suprem. Statele sale, derjavî, nu reflectau deloc compoziþia etnicã a populaþiei, ci urmau sã fie numite dupã râuri. Fãrã îndoialã cã a fost influenþat de experienþa construirii unei naþiuni a Statelor Unite ale Arnericii (unde, însã, diferitele grupuri etnice erau aproape toate formate din imigranþi): desigur, legislatura sa bicameralã se aseamãnã foarte mult cu Congresul american, ca ºi stãpânirea planificatã a proprietãþii. Muraviov a întocmit o complicatã schemã a calificãrii din punctul de vedere al averii necesare pentru a fi ales într-un post public, schemã care îi excludea pe aproape toþi þãranii ºi pe cei mai mulþi dintre orãºeni, dar cerinþa principalã pentru a fi cetãþean ºi deci pentru a putea vota era cunoaºterea limbii ruse. Ca ºi proiectul lui Pestei, acest proiect îi emancipa pe iobagi, dar nu le dãdea pãmânt - astfel încât þãranii proaspãt eliberaþi erau obligaþi sã efectueze muncã plãtitã
«sil «S nrpnrîp7f nãmânt fa K% niV\S Hin re- trãi58

Nici unul dintre aceste programe nu a fost calculat sã-i atragã pe soldaþii implicaþi în rãscoala din decembrie 1825 [pentru relatarea acestei rãscoale, vezi partea a Il-a, capitolul 4]. Totuºi, este interesant faptul cã în timpul crizei, sudiºtii au fãcut, cu bunã-credinþã, cel puþin o tentativã de a-i atrage pe oamenii a cãror viaþã o riscau. Serghei Muraviov-Apostol, unul dintre ofiþerii postaþi la Tulcin, a redactat un Catehism Ortodox care stabilea o legãturã între scopurile politice ale decembriºtilor ºi credinþa oamenilor de rând. Meritã sã citãm din el mai pe larg.
întrebare: în ce scop !-a creat Dumnezeu pe om?
Rãspuns: Ca sã creadã în El, sã fie liber ºi fericit.
întrebare: De ce armata ºi poporul rus sunt nefericite ?
Rãspuns : Pentru cã þarii i-au privat de libertate.
întrebare : Prin urmare, þarii acþionează împotriva voinþei lui Dumnezeu ?
Rãspuns: Da, bineînþeles. Dumnezeul nostru a spus: „Iar cel ce este mai mare între voi va fi slujitorul vostru, în timp ce þarii doar tiranizează poporul".
întrebare : Trebuie sã ne supunem þarilor când acþionează împotriva voinþei lui Dumnezeu ?
Rãspuns : Nu. Hristos a spus : „Nu puteþi sã slujiþi lui Dumnezeu ºi lui mamona". Poporul rus ºi armata rusã suferã pentru cã se supun þarilor.
întrebare: Ce porunceºte Sfânta Scripturã poporului rus ºi armatei sã facã ? Rãspuns : Sã se cãiascã pentru îndelunga lor slugãrnicie ºi, ridicându-se împotriva tiraniei
ºi a nelegiuirii, sã jure : „Sã fie un singur þar pentru toþi, lisus Hristos, în ceruri
ºi pe pãmânt"59.
Aceastã încercare de a gãsi un limbaj comun cu soldaþii ne aminteºte de pamfletele „capetelor rotunde" din Rãzboiul civil englez din secolul al XVII-lea: ea sugerează cã imaginea þarului rãu care încalcã legile lui Dumnezeu ºi pe cele ale oamenilor era convingãtoare pentru toate clasele sociale, în orice caz, se pare cã a fost eficientã ºi i-a fãcut pe soldaþi sã treacã la fapte, deºi au întâlnit un detaºament de husari ai guvernului ºi artilerie, care i-au dispersat cu uºurinþã.
Ambiguitatea ºi indecizia aproape comicã întâlnitã mai ales în Nord au fost caracteristice pentru o miºcare ce nu a reuºit niciodatã nici sã-ºi stabileascã o strategie clarã, nici sã prindã rãdãcini printre oamenii de rând. Cei implicaþi fãceau parte din elitele imperiului, conducãtorii lor fireºti: lipsiþi de rolul lor obiºnuit, nu puteau nici sã-ºi îndeplinească idealurile, nici sã renunþe la ele. Se comportau aproape ca niºte adolescenþi care se joacã cu soldaþi de plumb ºi se trezesc dintr-o datã zvârliþi în fumul ºi sângele unei bãtãlii reale. Unii au ezitat, unii au intrat în panicã, alþii au reacþionat cu bravurã exageratã ºi imprudentã. Planurile mult discutate au fost lãsate baltã ºi locul lor a fost luat de improvizaþia precipitatã.
In acest fel, ceea ce a început ca o încercare de a introduce treptat ºi neostentativ câteva instituþii ale societãþii civile a sfârºit prin a f i o improvizaþie ºi o rãscoalã nereuºitã, în încercarea de a face un serviciu real poporului, instigatorii sãi s-au lovit de statul care ceruse sã fie servit de ei. A fost o adevãratã tragedie, cãci în înalta societate exista o largã acceptare a genului de schimbãri prevãzute de decembriºtii mai moderaþi -dar nu cu preþul neloialitãþii ºi al rãscoalei. Aceasta a fost, de exemplu, atitudinea lui Puºkin. Perspectiva violenþei i-a fãcut pe mulþi membri ai Societãþii Nordice sã o

pãrãseascã mai târziu ºi ea a cãzut în mâinile unui grup haotic dar hotãrât, format în jurul lui Rîleev. în momentul de crizã, acest grup nu a putut obþine sprijinul necesar în
mãsura în care se

Dezastrul din decembrie 1825 a fost un moment hotãrâtor pentru eºecul dezvoltãrii societãþii civile în Rusia. ªovãind în mod neclar între imperiu ºi popor, decembriºtii s-au inspirat în mare parte din cultura rãspânditã de imperiu, dar au fost incapabili sã gãsească audienþã la popor sau la autoritãþi.
în acel moment, dupã ce a suferit un asemenea eºec, viziunea aristocraticã despre societatea civilã rusã ºi-a pierdut impetuozitatea, în schimb, în timpul domniei lui Nicolae I, nobilii nemulþumiþi ºi-au unit forþele cu membrii altor clase sociale, rezultatul fund prima generaþie de intelectuali, inteligheniia, o nouã pãturã, care a generat propriul sãu concept distinct de naþiune rusã. Fisurii dintre elite ºi popor i s-a adãugat acum o nouã fisurã, la fel de importantã: cea dintre regim ºi un segment semnificativ al elitei.
"V-
•"i S
2 Armata
într-un roman al scriitorului satiric rus Vladimir Voinovici, un soldat al Armatei Roºii, neîndemânatic ºi dizgraþios, Ivan Cionkin, este trimis într-un sat îndepãrtat chiar înainte de izbucnirea celui de-al doilea rãzboi mondial, pentru a pãzi un avion care se prãbuºise. Când începe rãzboiul, autoritãþile uitã cu totul de el. Dupã un timp, soldatul se încurcã cu o femeie din sat, îi sapã grãdina, îi reparã acoperiºul spart ºi, treptat, prinde rãdãcini ºi revine la existenþa sa de þãran. Renunþã la viaþa absolut nesatisfãcãtoare de soldat ºi devine în schimb un lucrãtor model al pãmântului1.
Povestea lui Cionkin este un fel de parabolã a situaþiei ruºilor atât în Imperiul Þarist, cât ºi in Imperiul Sovietic. Statul îi smulge de lângã pãmânt ºi îi zvârle în instituþii imperiale care sunt strãine firii lor. Apoi rezolvã problema adaptãrii acordându-le resurse insuficiente pentru a-ºi face munca aºa cum trebuie. Oamenii reacþioneazã încercând sã îndrepte aceste instituþii cu propriile arme (adaptate la împrejurãri), prin înrudire, subiectivism, caracter neprotocolar ºi ajutor reciproc, strãduindu-se sã transforme structurile oficiale în legãturi neoficiale, în preajma cãrora se simt în largul lor ºi care îi ajutã sã-ºi continue viaþa, chiar ºi în situaþiile absurde impuse de stat. în acest mod, etnosul amenințã permanent, în felul sãu incoerent, sã reabsoarbã imperiul. Funcþionarii publici luptã împotriva acestei tendinþe, dar tonul plictisit, frustrat al rapoartelor pe care ºi le trimit unii altora sugerează cã sunt conºtienți cã duc o bãtãlie pierdutã.
Totuºi instituþiile imperiale au funcþionat, în felul lor. Armata este un prim exemplu. In ciuda proastei administrãri ºi a lipsei de resurse, ea a fost - lungi perioade de timp, în ultimele trei secole - cea mai eficientã armatã din Europa ºi nu numai pentru cã era de obicei cea mai numeroasã. Cum se poate explica acest paradox ?
Cea mai importantã inovaþie a lui Petru cel Mare a fost sã creeze o armatã recrutatã ªi finanþatã direct de cãtre stat, în care recruþii, în marea lor majoritate þãrani, serveau toatã viaþa, smulºi de lângã cãmin, familie ºi sat. Aceastã separare brutalã ºi permanentã era impusã pentru a-1 dezobiºnui pe recrut de rutina foarte nemilitarã a vieþii de la tarã ºi a-i rupe legãtura cu moºierul local, legãturã ce caracterizase vechea recrutare feudalã. El trebuia sã devinã soldat de profesie, care îºi dedicã viaþa slujirii þarului ºi imperiului.
In timpul domniei lui Petru s-au fãcut cam 53 de recrutãri, într-un raport de unu la 250 de familii pânã la unu la zece, adunându-se în total aproximativ 300.000 de oameni. Din cauza morþilor ºi a dezertãrilor însã, mãrimea totalã a armatei probabil nu depãºea cu mult cifra de 200.OOO2. La standardele de atunci era o armatã mare ºi a continuat sã crească în timpul secolului al XVIII-lea. în Rãzboiul de ªapte Ani (1756-1763) au fost

La vremea aceea, armata numãra aproximativ 300.000 de oameni - ceva mai puþini decât armata francezã, cea mai mare din Europa -, iar în 1800 ajunsese la 450.000, depãºind cam cu 25% orice armatã rivalã europeanã3.
Totuºi, cerinþele erau atât de mari, încât armata le fãcea faþã cu dificultate ºi, de obicei, doar o micã parte a efectivelor sale puteau fi desfãºurate în cazul unor întâmplãri neprevãzute. Graniþele pe care trebuia sã le apere erau de câteva ori mai lungi decât cele ale oricãrei puteri europene, iar dincolo de unele frontiere se aflau state potenþial sau efectiv ostile : Suedia, Polonia, Imperiul Otoman, Persia. Pânã în anii 1770, un sfert din puterea militarã a Rusiei era desfãºuratã în stepele întinse din Sud, pentru a sta de pazã împotriva posibilelor raiduri tãtare din Crimeea. ªi mai tot timpul exista pericolul unor nemulþumiri interne din partea cazacilor, baºkirilor, triburilor musulmane din Caucaz sau al vreunei rãscoale þãrãneºti, pentru a menþiona doar riscurile cele mai evidente. Desfãºurarea armatei pentru a face faþã în mod adecvat tuturor acestor ameninþãri era imposibilã; de aceea, în mare parte, militarii ºi diplomaþii ruºi erau pregãtiþi în aºa fel încât sã poatã anticipa problemele, sã negocieze ºi sã stabileascã pacea, pentru a înlãtura pericolul.
în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, finanþele statului au fost atât de ºubrede, încât nu s-a putut înfãptui idealul lui Petru de a echipa armata exclusiv din fondurile trezoreriei. Proasta ei înzestrare a rãmas o problemã permanentã. De exemplu, în 1729, un inspector a descoperit cã dragonii din Kargopol nu primiserã cizme, ciorapi sau cãmãºi de trei ani, iar unitãþile care primeau provizii depistau numeroase defecte: cãºti din care curgea lipici dupã prima ploaie sau centiroane care se desfãceau la primul spãlat. Din cauza nutreþului necorespunzãtor, cavaleria folosea deseori cai subnutriþi, gata de a se prãbuºi în timpul luptei, în 1757, lucrurile s-au înrãutãþit atât de mult, încât generalul Piotr ªuvalov, care era conte, a ordonat în instrucþiunile sale privind înrolarea anualã a recruþilor: „în cazul unei aprovizionãri insuficiente cu muschete adevãrate, sã li se dea muschete de lemn"4.
Acest lucru se întâmpla chiar în perioada când Rusia se afla în rãzboi! ªi, întâmplãtor, Cionkin nu este doar o parabolã: în 1788, trei soldaþi care luaserã parte la asediul Oceakovului au fost lãsaþi în urmã pentru a pãzi niºte magazii ºi au fost pur ºi simplu uitaþi acolo. Au fost descoperiþi dupã mai bine de un an, „în cea mai mare mizerie, iar bunurile statului putrezeau, ca urmare a gãurilor din acoperiº"5. Neprimirea soldei ºi lipsa hranei erau o cauzã majorã a dezertãrilor, aºa încât aceste neajunsuri ameninþau nu numai eficienþa armatei, ci ºi mãrimea ei. Tratamentul inuman ºi plin de cruzime pe care îl aplicau ofiþerii era ºi el o cauzã. Sergenþii care fãceau încorporãrile îi puneau uneori pe noii recruþi în lanþuri în drum spre punctul de înrolare sau îi þineau la închisoare, în celule, pânã ce îi primeau regimentele. Rata dezertãrilor varia enorm de la an la an, dar a fost foarte mare în primii ani de dupã reformele lui Petru, când ajungea uneori la o treime din noile serii sau chiar mai mult6. Pentru a pune capãt acestor evenimente ºi pentru ca vinovaþii sã poatã fi capturaþi mai uºor, Petru a ordonat, la un moment dat, ca toþii noii recruþi sã fie însemnaþi cu fierul roºu. Mai târziu, s-a hotãrât sã fie raºi în partea din faþã a capului într-un fel uºor de recunoscut7.
Mãsura disciplinarã cea mai inumanã a fost „trecerea printre douã rânduri de vergi", o pedeapsã rar aplicatã în alte armate europene, dar întâlnitã în mod obiºnuit în Rusia, uneori pentru delicte relativ banale, -:um ar fi sosirea la paradã cu întârziere pentru a treia oarã sau þinerea incorectã a armei pentru a doua oarã. Era un exemplu absolut

macabru de „rãspundere reciprocã", deoarece soldatul era bãtut de tovarãºii sãi, care, la rândul lor, se puteau aºtepta sã fie pedepsiþi dacã nu erau destul de zeloºi8.
Un conte francez care a servit în armata rusã la sfârºitul secolului al XVIII-lea remarca: „Datã fiind componenþa sa ºi abuzurile care domnesc în ea, armata rusã ar trebui sã fie cea mai proastã din Europa, dar de fapt este una dintre cele mai bune"9, într-adevãr, a ieºit victorioasã în cea mai mare parte a campaniilor de la începutul secolului al XVIII-lea ºi pânã în ajunul Rãzboiului Crimeii ºi a fost motorul principal al expansiunii imperiului în aceastã perioadã, cucerind, printre altele, coastele Mãrii

Baltice ºi ale Mării Negre, invadând regiunea Caucazuiui ºi obþinând victoria finală asupra Franþei lui Napoleon. Cum pot fi explicate aceste succese?
într-o anume privinþă, ele au fost obþinute pentru că armata rusă din secolul al XVIII-lea avea un caracter cu adevărat naþional, în mai mare măsură decât orice armată din Europa, în timp ce majoritatea armatelor europene erau formate din mulþi mercenari, criminali ºi alþi neadaptaþi ai societăþii, armata rusă era recrutată dintre supuºii de rând ai împăratului, þăranii. Alþi monarhi europeni au început să-ºi refacă armatele în acelaºi fel, dar, cu excepþia suedezilor, nu ajunseserã prea departe la sfârºitul secolului al XVIII-lea, mai ales din cauza rezistenþei pe care o opuneau elitele intermediare, care nu voiau ca monarhul să aibă control unic asupra unor forþe militare uriaºe10.
Chiar ºi aºa, armata rusă nu se putea numi naþională în sens modern. Deºi þăranii proveneau din rândurile oamenilor obiºnuiþi, o datã înrolaþi în armatã, erau complet dezrădăcinaþi de către autoritãþi. Regimentele erau adesea încartiruite în sate ºi orãºele, dar acestea se aflau departe de casă, iar prezenþa lor era suportata cu greu de către locuitori - deci, în general, circumstanþele ºederii lor acolo nu duceau la relaþii bune cu populaþia civilă.
Serviciul militar era pe viaþă sau, din 1793, pe o perioadă de douăzeci ºi cinci de ani, ceea ce era cam acelaºi lucru: permisiile erau aproape necunoscute ºi, dupã un sfert de secol, un veteran care se întorcea acasă rar mai întâlnea pe cineva care să-1 recunoască ºi nici nu mai avea vreun drept asupra unei proprietăþi rămase libere în satul său de baºtinã. Acest fapt era recunoscut în timpul ceremoniei care, de obicei, marca plecarea unui recrut: el era însoþit de rude ºi de consãteni „cu lacrimi, bocete ºi cântece, ca ºi cum ar fî fost înmormântarea sa, ideea fiind că nu-1 vor mai revedea niciodatã"". Cei care supravieþuiau până la termenul final, adesea rămâneau în serviciul militar, cu ofiþerul care-i comanda, ca vizitii sau servitori sau îºi căutau o slujbă similară în oraº. Unii deveneau învăþători, deoarece în armată exista mai multã ºtiinþă de carte decât în alte părþi.
Totuºi, dupã cum spune William Fuller, „dacă recrutarea era un fel de moarte, ea era ªi un fel de renaºtere, căci noul recrut ajungea acum să fie membru al unei familii regimentare"12. Lipsurile din viaþa de armată îl obligau mai mult sau mai puþin să reproducă societatea satului într-o formă diferită, sub drapelul regimentului. Regimentul Qu era numai o entitate militară, ci ºi una economică, în ciuda eforturilor lui Petru, ca urmare a subfinanþării, regimentul era un parteneriat între stat ºi iniþiativa privată, colonelul fiind întreprinzătorul. Marea partea a aprovizionării cu hrană, haine ºi arme a oamenilor se contracta prin el - deci avea un rol asemănător celui de moºier la sate.
în vreme de pace, unitatea de bază a vieþii materiale a soldatului era artelul, un colectiv care, de obicei, cuprindea un pluton de aproximativ douăzeci sau treizeci de
COndllS rlp. lin Sllhnfitpr alf-e Af* fi {nrralvr-ilr\ fn\or*t',iivA «,:«-«„ f----1---: J- i-

ofiþer ºi le suplimenta cu o parte din leafa soldaþilor, cu ceea ce obþineau prin jafuri ºi cu alte bunuri materiale aparþinând oamenilor, folosind aceste variate resurse pentru a completa lipsurile din sistemul de stat de aprovizionare ºi a cumpăra hrană, îmbrăcăminte ºi mijloace de transport. Dupã cum remarca un observator contemporan, „leafa micã a soldaþilor de rând îi obligã pe aceºtia să-ºi folosească imaginaþia ºi să se bazeze pe propriile forþe în orice privinþă. Ei ajung să practice meseriile de brutar, berar, măcelar, croitor, pantofar, peruchier, lăcătuº, rotar, ºelar, fierar, tâmplar, zidar, cãldărar, muzicant ºi zugrav - cu alte cuvinte, orice ocupaþie care îþi trece prin minte. Nicăieri în lume nu există oameni mai ingenioºi"13.
Această diversitate mergea atât de departe, încât pe timp de pace, ºeful ariciului aranja uneori ca oamenii din subordinea lui să fie angajaþi pentru munci plãtite, atunci când prezenþa lor nu era necesară la parade sau la manevre. La Saratov, un colonel întreprinzător se ocupa de pompe funebre, folosind oamenii ºi caii din unitatea sa. „Caii regimentului trăgeau carul funebru; cioclii erau soldaþi simpli îmbrăcaþi în doliu, mergând maiestuos, cu paºi măsuraþi; iar în faþă mărºăluia un caporal în rezervă, cu galoane, cu bastonul ridicat." Chiar ºi prestigioasele regimente ale Gărzilor erau uneori obligate să recurgă la asemenea mijloace: în 1826 s-a raportat că regimentul Preobrajenski se ocupă de trei grădini de legume, trei prăvălii ºi o baie publicã14.

La fel ca obºtea satului, cu care semãna ca structurã, artelul militar a apãrut din nevoia de a face faþã poverilor excesive pe care le impunea statul supuºilor sãi. El a preluat funcþii care în alte armate sunt de obicei îndeplinite de subofiþeri sau de intendenþã. Creat din necesitate, a generat totuºi o coeziune internã ºi o solidaritate reciprocã printre oamenii care îl alcãtuiau. Poate cã aici se aflã cheia înþelegerii eficienþei relative a armatei ruse. Dupã cum au arãtat John Keegan ºi Richard Holmes, un factor vital pentru ridicarea moralului în timpul luptei este sentimentul de a fi unit prin legãturi puternice de camarazii tãi, în special când existã o bunã conducere ºi o disciplinã strictã15. Improvizaþia în caz de dificultate este o altã soluþie valoroasã pe timp de rãzboi. Armata rusã, mai degrabã din întâmplare decât în mod deliberat, avea ambele calitãþi.

Totuºi, nu numai solidaritatea unui mic grup caracteriza moralul relativ ridicat al armatei ruse. Petru ºi succesorii sãi au promovat în mod conºtient un puternic sentiment de mândrie imperialã în rândul soldaþilor. Armata sa a fost prima din Europa în care toþi oamenii purtau uniforme, chiar dacã trebuiau sã ºi le coasã singuri. Regimentele purtau nume regionale, aºa încât se menþinea identificarea unui soldat cu patria, chiar dacã o pãrãsise pentru totdeauna. Dupã bãtãlii victorioase sau fapte vitejeºti de arme, regimente întregi primeau medalii de argint, în semn de recunoaºtere a succesului lor: Petru I a introdus acest obicei într-o perioadã când decorarea soldaþilor simpli era cvasinecunoscutã în restul Europei16.

Pe vremea aceea, deºi foarte aspru, serviciul în armatã era cel puþin un domeniu în care iobagii puteau începe sã se simtã cetãþeni, membri demni ºi mândri ai unui fel de comunitate naþionalã. Cel puþin la înrolare, erau eliberaþi automat din iobãgie (ºi acesta era un motiv pentru care întoarcerea lor ulterioarã în sat nu era doritã), în artei îºi aveau drepturile lor modeste de proprietate. Ofiþerii, spre deosebire de proprietarii de iobagi, nu puteau sã-i maltrateze chiar fãrã nici o reþinere: tribunalele militare luau uneori mãsuri împotriva folosirii abuzive, grosolane a puterii ºi, ocazional, acordau reparaþii pentru nedreptãþile fãcute, lucru la care un iobag nici nu îndrãznea sã viseze17, în plus, exista tot timpul speranþa promovãrii la statutul de subofiþer sau (deºi se întâmpla

Un comandant bun se putea folosi de trãsãturile deosebite ale armatei ruse. Probabil cel mai bun dintre ei a fost feldmareºalul Alexandr Suvorov, care, timp de mai bine de treizeci de ani, la sfârºitul secolului al XVIII-lea, se spune cã nu a pierdut nici o bãtãlie, fie ea cu polonezii, cu turcii sau cu francezii. El ºi-a dat seama cã, dacã i se asigurã o conducere lipsitã de echivoc ºi o disciplinã severã, un regiment obiºnuit este mai unit decât cei mai mulþi adversari. S-a folosit de aceasta pentru a iniþia manevre mai curajoase decât cele considerate a fi recomandabile de majoritatea contemporanilor sãi: marºuri nocturne forþate, asalturi bruºte ºi neaºteptate. Aºa a reuºit sã cucereascã două fortãreþe otomane, Oceakov (1788) ºi Izmail (1790), ambele considerate absolut inexpugnabile. A permis trupelor sã trãiascã din roadele pãmântului, ºtiind cã artelurile nu le vor permite sã dezerteze sau sã dea dovadã de indisciplinã. Prin câteva dintre aceste mãsuri 1-a anticipat pe Bonaparte, care a reuºit sã exploateze un moral ridicat similar al armatelor franceze postrevoluþionare.

Mic de staturã, vânjos ºi cu un comportament excentric, Suvorov nu se înþelegea bine cu superiorii sãi, dar acorda mare importanþã menþinerii unui contact strâns cu trupele. Spre groaza ofiþerilor, apãrea brusc, pe neaºteptate, în bivuacul regimentului pentru a lua cu ei masa ºi a discuta despre cum decursese bãtãlia sau a afla dacã oamenii sunt mulþumiþi de mâncare, haine ºi echipament. Mai ºtia ºi cum sã se folosească de ceremonialul religios pentru a aplana neînþelegerile dintre ofiþeri ºi soldaþi. Deºi era adeptul unei discipline riguroase (sau poate tocmai de aceea), ºtia mai bine decât orice ofiþer cum sã trezească încrederea oamenilor sãi.

Prin urmare, ofiþerii încununaþi de succes erau cei care recunoºteau ºi cultivau acest potenþial pe care-l reprezenta solidaritatea conºtientã a oamenilor. Chiar ºi cei care aplicau o disciplinã brutalã reuºeau sã trezească o loialitate ardentã în rândul oamenilor, deºi distanþa socialã între ofiþeri ºi soldaþi rãmânea considerabilã, în special ritualul religios era important pentru cultivarea unei asemenea loialitãþi, pentru cã era un teren unde se întâlnea cultura soldaþilor cu cea a multor ofiþeri ºi unde exista mângâiere pentru incertitudinea îngrozitoare, pentru întâmplãrile neprevãzute din timpul

bătăliei. Un observator menþiona cã dupã lupta de la Ziirich din 1799, „nu era rus rănit mortal care să nu apuce icoana sfântului protector, pe care o purta la gât, ºi s-o ducă la buze înainte de a-ºi da ultima suflare"18.
De fapt, armata a devenit baza socială principală a conºtiinþei imperiale ruse, care era slabă sau absentă la sate. Fără îndoială că de aceea atât de mulþi þari se simþeau mai în largul lor în armată decât în oricare alt loc din regat ºi erau obsedaþi de armată.
In secolul al XlX-lea, armata a avut de înfruntat noi greutăþi, pentru care era mai puþin pregătită. Dupã Napoleon, ºi alte armate europene au început să practice recrutarea în masă, devenind la nation en armes, armate de cetãþeni, într-un mod pe care iobagii ruºi eliberaþi nu-1 puteau egala. Tehnologia devenea mai sofisticată, iar alte naþiuni îºi dezvoltau industria, comunicaþiile feroviare ºi navale, în preajma Războiului Crimeii, soldaþii ruºi erau echipaþi tot cu muschete cu cremene, care aveau o bătaie de 200 de larzi, în timp ce trupele britanice ºi franceze trăgeau cu puºti care puteau lovi la distanþe de până la 1.000 de iarzi19.
O datã cu noua tehnologie a apărut ºi necesitatea ca nivelul de educaþie ºi pregătire sa fie mai ridicat, nu numai în rândul ofiþerilor, ci ºi al subofiþerilor ºi chiar al soldaþilor. In secolul al XVIII-lea nu prea conta cã numirile în funcþii militare importante erau sub
Patronaiiil rnrtii — însă în a Hniia îiimatatp a Q^rnliiliiî i

nevoie de un profesionalism de înalt nivel pentru a face faþă cerinþelor complexe ale postului lor. O datã cu desfãºurarea tot mai largă a infanteriei moderne, chiar ºi soldaþii simpli trebuiau să aibă iniþiativă personală ºi să-ºi formeze o imagine despre ceea ce se întâmplă pe câmpul de luptă în general. Formaþiunile compacte, bine instruite, preferate de toþi þarii, de la Pavel la Nicolae al H-lea, au devenit mai mult un mod de a liniºti spiritele decât o garanþie a eficienþei pe câmpul de luptă.
Poate cã cel mai mare dezavantaj al armatei a fost costul ei enorm. Deoarece oamenii care slujeau în armată nu erau lăsaþi la vatră decât atunci când erau prea bătrâni să mai lupte, rezervele erau aproape inexistente ºi, în caz de nevoie, trebuiau improvizate în grabă. Acceptarea voluntarilor era periculoasă, căci trezea speranþe care nu puteau fi îndeplinite, dupã cum am văzut în războiul cu Napoleon, în consecinþă, pe timp de pace, armata trebuia să fie aproape tot atât de mare ca aceea de care avea nevoie Rusia pentru război, în cei mai răi ani ai secolului al XVIII-lea, nevoile militare au consumat cam 60-70% din totalul cheltuielilor statului (atât cât se poate calcula corect, în absenþa unui buget centralizat), iar în timpul ºi dupã războiul cu Napoleon, aproximativ 50-60 %20.
Pentru a micºora cheltuielile acestei armate permanente ºi a uºura aprovizionarea ei, Alexandru I a experimentat un mod de a face ca o parte a armatei să se autoîntreþină. A înfiinþat aºa-numitele „aºezări militare" [vezi partea a Il-a, capitolul 4], idee care s-a transformat într-un proiect major de inginerie socială. Prima aºezare a fost stabilită în gubernia Moghilev, cu puþin înainte de invazia napoleonianã; experimentul a fost reluat pe o scară mult mai largă după aceea. Scopul lui Alexandru era „să acopere Rusia cu o veritabilă reþea de... sate pe care armata să le facă ordonate, curate ºi elegante, ca proprietatea lui Arakceev". A fost unul dintre proiectele privind ordinea, care spera cã va câºtiga teren în realitatea haoticã a Rusiei, însă nu numai ordinea 1-a atras. Mult mai important, unităþile staþionate în aºezări trebuiau să se întreþină singure, uºurând astfel povara pe care o reprezentau pentru trezorerie ºi scutind populaþia de neplăcuta îndatorire de a caza soldaþi. Acest tip de aranjament mixt, agricol-militar, nu era nou în Rusia: fusese folosit la graniþa stepelor din Sud ºi în zone din Siberia, în cea mai mare parte a secolelor al XVII-lea ºi al XVIII-lea.
Totuºi, aºezările la care se gândise Alexandru trebuiau să fie mult mai conºtient inovatoare, aºa cum ar fi fost potrivit pentru un stat secular activ. Regimentele alese în acest scop aveau să fie numite personal de către împărat, care le-a pus sub comanda lui Arakceev. Toþi soldaþii cãsătoriþi care aveau ºase sau mai mulþi ani de serviciu formau „un batalion aºezat" : primeau pământ, vite ºi unelte spre folosire permanentă, ca să poată efectua munca agricolă necesară hrănirii ºi întreþinerii „batalioanelor active". Soldaþii acestora din urmă îºi petreceau mult timp făcând manevre ºi erau permanent pregătiþi pentru a fi trimiºi pe front, dacă exista pericol de război; altfel erau ºi ei încartiruiþi laolaltă cu soldaþii

„aºezaþi" ºi îi ajutau la muncã. Soþiilor li se permitea sã locuiascã în colonii ºi se intenþiona ca fiii, cunoscuþi sub numele de „cantoniºti", sã primeascã o instruire militarã specialã ºi sã devinã ºi ei soldaþi. Astfel, populaþia ruralã obiºnuitã ar fi fost în parte scutitã de povara recrutării (rekrutcind) ºi poate, cu timpul, aceasta ar fi fost complet înlocuitã de noul sistem.
Scopurile lui Alexandru erau mult mai cuprinzãtoare, trecând dincolo de reforma militarã. El spera ca aºezãrile sã preia conducerea în încercarea de a asimila metodele Qcirif-rd» mnHprnfi si nrnWtpip Hp hnnãstare socialã, care mai târziu se outeau rãsDândi
l

ºi în alte pãrþi, în felul sãu, încerca sã reintegreze armata în viaþa satului ºi pe þãrani în Rusia imperialã, asigurând o bazã atât pentru o armatã cetãþeneascã, cât ºi pentru o clasã de mici proprietari de pãmânt. Dupã cum comenta un istoric, „dacã soldaþii ar deveni fermieri ºi fermierii soldaþi, oare n-ar putea sã se rezolve dintr-o lovitură problemele sociale ºi geopolitice ale Rusiei?"21.
Fiecare aºezare a fost realizatã într-o formulã standard. Ea era formatã din ºaizeci ºi patru de clãdiri din lemn. zugrãvite în culori identice ºi aranjate pe opt rânduri simetrice, în mijloc aflându-se birourile companiei, capela ºi staþia de pompieri. Au fost introduse noi varietãþi de seminþe ºi rotirea culturilor, pentru a spori producþia. Mãsurile sociale au devansat mult vremurile. Existau ºcoli primare pentru toþi copiii, bãieþi ºi fete, cu vârste cuprinse între ºapte ºi doisprezece ani, ºi pentru adulþii analfabeþi; de asemenea, existau spitale cu secþii de maternitate, bãi publice ºi „latrine englezeºti". Aranjamentele administrative au fost ºi ele îmbunãtãþite, cel puþin pe hârtie : fiecare companie avea un comitet propriu, cu delegaþi aleºi dintre soldaþi, care erau reprezentaþi ºi în tribunalele disciplinare. Strãinii care au vizitat aºezãrile au fost impresionaþi de aspectul lor exterior ºi de aranjamentele sociale22.
Cu toate acestea, constituirea acestor aºezări a fost un eºec dezastruos, care s-a datorat, în esenþã, absurditãþii de a introduce „etica protestantã" în Rusia ruralã sau, dacã vreþi, de a amesteca „þărãnimea imperialã", soldaþii, cu þãranii obiºnuiþi. Dupã cum atrãgea atenþia Barclay de Tolly chiar din 1817: „Se ºtie foarte bine cã agricultura se poate face cu succes ºi dã rezultate numai când þãranilor li se dã libertatea totalã de a organiza cultivarea pãmântului aºa cum cred ei cã e mai bine". Cât despre soldaþi: „Poate cu timpul vor învãþa sã... lase puºca ºi sã punã mâna pe plug sau pe secerã; dar atunci trebuie sã ne aºteptãm ca spiritul lor rãzboinic sã disparã complet, soldatul bun transformându-se într-un þãran indiferent sau sãrac"23. Armata a funcþionat destui de bine atât timp cât a fost strict separatã de lumea satului - dar încercarea de a le amesteca a generat o explozie. Administrarea autoritarã ºi lipsitã de imaginaþie a agravat situaþia. Drumurile ºi , clãdirile au trebuit sã fie construite chiar de cãtre coloniºti, ceea ce înseamnã cã ºi-au început noua viaþã ca muncitori-recruþi. Ofiþerii nu erau pregãtiþi în mod deosebit pentru delicata combinaþie a funcþiilor economice ºi militare pe care trebuiau sã le supravegheze ªi, ºtiind cã de rezultatele vizibile depindea cariera lor, aveau tendinþa sã aibã pretenþii exagerate de la subordonaþi. Nici ei, nici Arakceev nu au avut flexibilitate managerialã sau respect pentru oameni, ceea ce ar fi fost necesar pentru a da aºezărilor o ºansã de a se obiºnui cu ciudatul amalgam de roluri. Disciplina, ca ºi în armata propriu-zisã, era meschinã, severã ºi arbitrarã.
De la început, soldaþii au gãsit cã viaþa în aºezări este groaznicã, în 1817, pe Bug au avut loc tulburări printre cazaci, care considerau cã le erau încãlcate drepturile, în timp ce în gubernia Novgorod, recruþii aparþinând credinþei de rit vechi au refuzat sã-ºi radã barba, în 1819, lângã Harkov, soldaþii din „batalionul aºezat" au refuzat sã strângã fânul pentru caii unitãþii atunci când erau nevoiþi sã-ºi lucreze propriile loturi de pãmânt, în tulburãrile care au urmat, au ars pânã în temelii trei clãdiri ºi au omorât un subofiþer care nu a vrut sã li se alãture. Arakceev s-a dus acolo personal pentru a se ocupa de restabilirea ordinii ºi a poruncit ca 52 de oameni sã fie biciuiþi, trecând de douãsprezece °ri prin douã rânduri de vergi: 25 dintre ei au murit din cauza supliciului24.

Cele mai mari tulburări au avut loc în gubernia Novgorod, în 1831, în timpul epidemiei de holerã. S-au luat mãsuri speciale de igienã, inclusiv dezinfectarea clãdirilor ºi curãþarea puþurilor, dar oamenii au

interpretat aceste operaþii ca fiind cauza bolii ºi s-au dezlãnþuit asupra doctorilor ºi ofiþerilor. I-au târât în faþa unor tribunale ad-hoc, i-au acuzat de crimã ºi i-au linºat. Au luat aproape douã sute de vieþi pânã sã sosească o expediþie punitivã care sã restabilească ordinea, prin executarea a mai bine de o sutã de soldaþi. Nikolai Turgheniev comparã acest masacru cu baia de sânge provocatã de Petru I în rândul muºchetarilor în 169825. în orice caz, n-a existat un exemplu mai bun de conflict între statul laic raþional ºi superstiþiile maselor de oameni. Aºezãrile militare au fost incapabile sã determine o legãturã între Rusia imperialã ºi Rusia populară.

Pânã la mijlocul secolului al XlX-lea, armata rusã a mai putut funcþiona, mai mult sau mai puþin adecvat, pe baza a ceea ce putea produce o societate agrarã, atunci când era susþinutã de o bunã aprovizionare ºi de fabrici textile bune. Rãzboiul Crimeii a fost primul semnal clar de alarmã cã situaþia se schimbase. Armata s-a dovedit incapabilã sã apere o bazã fortificatã în propria-i þarã împotriva unor trupe trimise de la mii de kilometri depãrtare. Era imensã, formatã din 1,8 milioane de soldaþi aparþinând trupelor regulate, plus 171.000 rezerve ºi 370.000 de membri ai miliþiei, dar statul nu-ºi permitea sã o finanþeze - drept urmare, trupele erau prost instruite, echipate cu muschete cu cremene ieºite din uz, nu aveau hranã, îmbrãcãminte ºi medicamente suficiente.

în plus, numai o micã parte din aceastã mulþime putea fi adusã ºi implicatã în crucialul teatru de rãzboi al Crimeii, deoarece mulþi soldaþi erau necesari pentru a întãri alte regiuni ale imperiului, unde se aºteptau invazii externe sau tulburãri interne. Doar 100.000 au putut fi strânºi pentru apãrarea Sevastopolului, unde s-a hotãrât soarta rãzboiului. A devenit clar cã apãrarea unui imperiu de asemenea dimensiuni, atât de divers ºi o sursã potenþialã de tulburãri nu putea fi fãcutã de armatã în situaþia ei de atunci26.

Pregãtirea ºi conducerea armatei s-au dovedit ºi ele deficiente. Trupele au luptat cu succes acolo unde au fost bine conduse ºi au avut un rol simplu ºi clar. Vechile avantaje ale moralului de grup încã se mai dovedeau eficiente în aceste situaþii: erau lãudate atacurile la baionetã ale infanteriei ruse, fãcute în grup compact, ºi tenacitatea neîndurãtoare de care dãdeau dovadã soldaþii în apãrare. Dar în situaþii mai complicate, unde se cerea iniþiativã sau flexibilitate, erau simþitor mai slabi: neajunsurile mari se gãseau în rândul tinerilor ofiþeri ºi subofiþeri, insuficient educaþi ºi prost pregãtiþi. Superiorii lor aveau ºi ei tendinþa - asemenea conducãtorului lor pe o perioadã îndelungatã a campaniei, prinþul Alexandr Menºikov - de a aprecia mai mult voinþa, vitejia ºi apariþia ostentativã la parade, decât studiul detaliat al situaþiei strategice ºi consultarea cu ofiþerii. Mentalitatea lor era produsul natural al unui sistem de numire în funcþie bazat mai mult pe relaþiile de la curte decât pe profesionalism ºi în care ofiþerii din Statul-Major erau priviþi cu suspiciune dupã revoluþia decembristã, cum cã ar fi prea deºteptþi27.

Dupã Rãzboiul Crimeii, guvernul a încercat sã gãsească o cale total diferitã de întreþinere a unei armate mari în caz de forþã majorã, fãrã sã se oblige în vreun fel la un aranjament extrem de costisitor pe timp de pace. Aceastã cale era crearea unei armate naþionale în sens mai modern, care exista în Europa încã de la Revoluþia francezã : prin recrutarea universalã a tinerilor adulþi, nu pe viaþã, ci pentru o perioadã relativ scurtã de serviciu sub drapel, urmatã de o perioadã mai lungã în rezervã. Prin legea din 1874,

introdusã de ministrul de Rãzboi Dmitri Miliutin, toþi tinerii apþi din punct de vedere fizic erau obligaþi sã intre în serviciul activ pentru o perioadã de pânã la ºase ani (patru, dacã terminaserã ºcoala primarã, doi, dacã terminaserã ºcoala medie ºi doar ºase luni pentru cei cu studii superioare), urmatã de nouã ani în rezervã.

La acea vreme, iobãgia fusese abolitã ºi deci nu se mai punea problema þãranilor eliberaþi care se întorceau din armatã ºi se stabileau printre þãranii aflaþi încã în iobãgie. Era deschisã calea pentru un amestec mai mare al diferitelor clase sociale ºi armata avea sã devinã în aceastã privinþã ceva asemãnãtor unui creuzet. Lui Miliutin i-ar fi plãcut s-o vadã devenind creuzetul în care se formează o naþiune rusã comparabilã cu alte puteri europene ale vremii, în timp ce ministrul de Interne, Valuev, remarca, sub influenþa victoriilor prusace din 1864-1871, cã „serviciul militar este o formã de

educaþie elementarã naþionalã. Obiceiul ordinii militare, conceptul de disciplinã militarã nu dispar la încetarea serviciului activ"28.
Miliutin a reorganizat sistemul de instrucþie militarã, pentru a spori profesionalismul ofiþerilor ºi pentru a facilita promovarea celor care nu erau nobili la statutul de ofiþer. A desfiinþat Corpul de Cãdeþi (deºi Corpul de Paji a continuat sã existe), înlocuindu-1 cu colegii militare (voennîe uciliºcia), care ofereau o educaþie suplimentarã mai generalã. A introdus ºi noi „ºcoli pentru iuncheri", destinate în special sã ofere educaþia ºi pregãtirea necesare acelor aspiranþi la o funcþie care nu erau nobili. Atunci exista încã un sistem educaþional militar dublu - unul pentru candidaþii din rândul elitelor, care conducea la Gãrzi, ºi altul pentru candidaþii mai modeºti (mulþi dintre ei nobili), care conducea la regimentele obiºnuite. Dar nivelul general al educaþiei fusese ridicat, netezindu-se calea spre crearea treptatã a unui corp meritocratic de ofiþeri29.
Cu toate acestea, nu a fost prea uºor de înlãturat privilegiile înaltei nobilimi deþinãtoare de pãmânt, mai ales în armatã, care era privitã ca un domeniu rezervat ei. Dominaþia curþii asupra numirilor militare importante, deºi slãbitã de puterea crescândã a Ministerului de Rãzboi, nu luase nici ea sfârºit. Marii duci intrau în regimentele Gãrzilor când erau copii, creºteau în compania ofiþerilor lor ºi se identificau mult cu ei. Sub Alexandru al III-lea, Corpul de Cãdeþi a fost reînfiinþat ºi, o datã cu el, au fost acceptate din nou duelul ºi „tribunalele de onoare" aristocratice.
Corpul de ofiþeri a devenit o prãjiturã cu mai multe straturi: la vârf se aflau ofiþerii superiori, adesea în vârstã de peste ºaizeci sau ºaptezeci de ani, cu pregãtire militarã minimã sau fãrã nici un fel de pregãtire, dar beneficiari ai relaþiilor de la curte. La mijloc se aflau absolvenþii Corpului de Cãdeþi, de origine nobilã ºi destul de bine pregãtiþi, „condimentaþi" cu câþiva absolvenþi din cadrul Statului-Major, numiþi în mod ironic „fazani". Apoi, de obicei în stratul de jos, se gãseau cei care nu erau nobili sau erau nobili fãrã pãmânt, absolvenþi ai ºcolilor de iuncheri, uneori foarte buni profesioniºti, dar priviþi cu dispreþ de superiorii lor pe scara socialã30.
John Bushnell ºi Bruce Menning au arãtat cum, în ciuda mai bunei organizãri, armata rusã nu s-a situat la înãlþimea posibilitãþilor sale în rãzboiul cu turcii din 1877-1878 în parte din cauza conducerii superioare slabe ºi în parte din cauza insuficientei pregãtiri, cauzatã de lipsa fondurilor, ceea ce înseamnã cã oamenii petreceau mult prea mult timp ocupându-se de activitãþi economice. Cam acelaºi lucru s-a întâmplat ºi în rãzboiul cu Japonia din 1904-190531.
în ciuda unui program de construire a cazarmelor, la sfârºitul secolului al XlX-lea,
Oamenii eraii r.ayati înra în rnnHitii n^rnrf>criiin-7ãt/-»oT-a ;.-,*. n,,~~~™:~-----:------*- t

avea încã un caracter sãrãcãcios ºi improvizat, în 1899, generalul Dragomirov, comandant al Districtului Militar al Kievului, a scris în raportul sãu anual cã, dupã manevrele din varã, „celelalte ranguri se risipesc în toate pãrþile, prin pajiºti, pãduri, pe linii de cale feratã ºi terenuri de construcþie, îºi stricã uniformele, dobândind un aspect exterior total nepotrivit, îºi pierd obiºnuinþa disciplinei ºi comportamentul militar"32. Cel puþin el era conºtient de „sindromul Cionkin", de pericolul ca soldaþii sã se întoarcã la starea lor de þãrani.
Pericolul era real, dupã cum au arãtat evenimentele din 1905-1906. în excelentul sãu studiu despre revoltele din aceastã perioadã, John Bushnell aratã cum soldaþii treceau prin crize alternative în care reprimau tulburãrile urbane, se solidarizau cu acestea ºi apoi le reprimau din nou. El lanseazã ipoteza cã, în ambele tipuri de comportament, soldaþii se manifestau ca þãrani: îi priveau cu suspiciune pe orãºeni, dar ºi pe conducãtorii lor, alãturându-se revoluþiei când regimul pãrea extrem de slãbit, dar altfel supunându-se ordinelor. „Revoluþia soldaþilor din 1905-1906 - aratã el - a fost un caz special de rãscoalã þãrãneascã. "33
în ceea ce priveºte anul 1917, alianþa soldaþilor cu þãranii a fost probabil forþa vitalã care a rãsturnat Guvernul Provizoriu ºi a fãcut posibilã instaurarea unui regim bolºevic. Miliutin deja micºorase distanþa care-i separa pe soldaþi de þãrani, iar recrutãrile masive din primul rãzboi mondial a eliminat-o complet. O armatã care multã vreme funcþionase parþial pe bazã de arteluri a adoptat în mod natural

„comitetele alese ale soldaþilor", conduse de soviete. Societatea þărãneascã, cu improvizatele ei întruniri (shodî), a invadat ºi a recuperat armata cu totul.

3 Þărãnimea

în cazul þãranilor - ºi mai ales al þãranilor ruºi -, paradoxul acestui imperiu autoritar ºi totuºi vulnerabil era evident. Þãranii reprezentau baza sa: ei îi furnizau hrana, trupele ºi cea mai mare parte a impozitelor. Pentru a asigura nobilimii aflate în slujba imperiului mijloacele de existenþã, pentru a da recruþi armatei ºi pentru a asigura plata impozitelor, þãranii erau legaþi de pãmânt ºi unii de alþii prin „rãspunderea reciprocã". Dupã cum spunea prinþul Menºikov într-un raport din 1727, „armata este atât de necesarã, încât fãrã ea statul nu poate rezista ºi, de dragul ei, trebuie sã avem grijã de þãrani; cãci soldatul este legat de þãran, dupã cum sufletul este legat de trup, ºi dacã nu existã þãrani, nu vor exista nici soldaþi"1.

în ciuda acestui fapt, autoritãþile nu au fost generoase în ceea ce priveºte „grija lor pentru þãrani". De obicei, þãranii trebuiau sã-ºi poarte singuri de grijã ºi sã sprijine statul. Comunitãþile care se autoguvernau ºi în care trãiau îºi aveau originiea în Rusia kieveanã, iar termenul mir era folosit pentru a le descrie în Russkaiapravda, primul lor cod de legi. Obiceiul „rãspunderii reciproce" prevedea cã întreaga comunitate este responsabilã pentru plata taxelor ºi a impozitelor: dacã o gospodãrie nu reuºea sã-ºi plãteascã dãrile, celelalte trebuiau sã acopere diferenþa. Obiceiul a fost consolidat în timpul dominaþiei mongole ºi a devenit universal din secolul al XV-lea pânã în secolul al XVII-lea, când marii prinþi au transferat fostele pãmânturi „negre" - care erau în proprietatea statului sau ale nimãnui - nobililor aflaþi în serviciul statului; el a fost fixat din punct de vedere juridic în Codul de Legi (Ulojenie) din 1649, ca o modalitate convenabilã pentru moºieri ºi pentru stat de a se asigura cã impozitele sunt plãtite la timp ºi în totalitate2.

Sistemul agrar bazat pe iobãgie ºi pe obºtea satului s-a dezvoltat în secolul al XVI-lea ºi funcþiona, în elementele sale esenþiale, la mijlocul secolului al XVII-lea. Cele mai multe dintre trãsãturile sale s-au dovedit a fi extrem de durabile, supravieþuind chiar ºi dupã abolirea iobãgiei în 1861. Pãdurile din Nord ºi stepele întinse din Sud ºi Rãsãrit fãceau ca fuga sã fie relativ uºoarã pentru þãrani, aºa încât era nevoie de un regulament de stat, întocmit cu grijã, care sã asigure cã vor rãmâne locului, vor cultiva pãmântul ªi-ºi vor plãti dãrile, în 1580, obiceiul de a permite unei familii sã plece ºi sã se mute altundeva în jurul zilei Sfântului Gheorghe (la sfârºitul lui noiembrie, când ciclul agricol anual se încheia în mod natural) a fost suspendat, pânã la urmã desfiinþat în 1603. Cadastrele efectuate în 1581 ºi 1592 au stabilit domiciliul legal al unui þãran ºi au putut fi folosite pentru a-l cere ºi a-l aduce înapoi, dacã se muta ilegal. La început a funcþionat un statut al restricþiilor, astfel cã dupã o perioadã de câþiva ani, care varia, fugarul devenea om liber. Codul de Legi din 1649 a anulat însã ºi aceastã ultimã imunitate fragilã: dupã acea datã, þãranul a rãmas legat pe viaþã de o anumitã parcelã de pãmânt,

la fel ºi urmaºii sãi. ªi în realitate, dacã era þãran particular ºi nu al statului sau „negru", el era dependent de persoana moºierului, care avea puteri depline asupra sa, atât în ceea ce priveºte controlul ordinii, cât ºi din punct de vedere juridic, ºi rãspundea de plata impozitelor ºi a altor dãri de cãtre acesta, întrucât cei mai mulþi þari au oferit pãmânt pentru a-i rãsplãti pe favoriþii sau pe slujitorii care se fãceau remarcaþi, aceastã dependenþã personalã a devenit soarta unui numãr tot mai mare de þãrani. La 1811, iobagii reprezentau 58% din totalul populaþiei de sex masculin din Rusia, deºi, dupã aceea, numãrul lor a scãzut, ajungând la 45% în 1858, înainte de emancipare3.

Cea mai mare concentrare de iobagi particulari a fost în inima vechiului principat moscovit ºi în Vestul ºi Sudul sãu, regiuni unde cuceririle aduseserã þarilor pãmânt, pe care îl puteau oferi slujitorilor favoriþi, în schimb, în Nord ºi Rãsãrit, iobãgia particularã era mai puþin cunoscutã, iar în Siberia nu exista deloc. Iobagii îºi plãteau dãrile în douã forme alternative, dupã cum am vãzut deja: clacã sau obrok. Prima era mai obiºnuitã în regiunile cu cernoziom ºi în stepele din Sud, unde fertilitatea solului fãcea profitabilã cultivarea pãmântului sau agricultura specialã, cum ar fi creºterea viþei-de-vie, ceea ce însemna cã era nevoie de mânã de lucru - mai ales dupã ce unii moºieri au început sã introducã, în

secolul al XlX-lea, metode agricole îmbunătãþite, ºtiinþifice, în regiunea din jurul Moscovei, pe de altã parte, dar ºi la nord ºi la est de aceasta, pãmântul era mult mai sãrac. Adesea, þãranii de acolo nu se puteau baza doar pe venitul din agriculturã ºi trebuiau sã practice o formã de artizanat sau sã plece, cu permisiunea moºierului, sã muncească în fabrici, mine sau în transporturile fluviale, cedându-i acestuia o parte din venituri.

Un englez care a vizitat zona, William Richardson, scria în 1784 cã „þãranii din Rusia... sunt într-o stare de sclavie cumplitã, fiind consideraþi proprietatea nobililor de care aparþin, asemenea cailor sau câinilor"4, într-adevãr, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, era normal ca iobagii sã fie vânduþi în pieþe ca niºte sclavi, uneori separat de familiile lor, iar cruzimea nepedepsitã cu care îi tratau uneori proprietarii amintea de plantaþiile din perioda cea mai sumbrã a istoriei Caraibelor.

Comparaþia nu este însã potrivitã în totalitate, iar diferenþele dintre iobãgie ºi sclavie au rãmas cruciale. Iobagii trebuiau sã plãtească taxe ºi sã efectueze serviciul militar: acestea cu siguranþã nu reprezentau niºte avantaje, dar nici nu erau caracteristice sclaviei. Mai presus de orice, iobagii erau convinºi cã, indiferent ce ar fi fãcut moºierii sau guvernul, pãmântul era al lor. Dacã se ajungea la un schimb sincer de pãreri asupra acestui subiect, rãspunsul obiºnuit al þãranilor era: „Noi suntem ai dumitale, dar pãmântul este al nostru" - sau varianta „pãmântul este al lui Dumnezeu". Din punct de vedere istoric, aceºtia aveau dreptate: ei fuseserã acolo primii. Chiar din perspectiva liberalã clasicã, ei aveau dreptatea de partea lor, satisfãcând, conform lui Locke, condiþia esenþialã pentru un proprietar în raport cu pãmântul: „Dacã a scos ceva anume din starea în care a fost creat ºi lãsat de naturã, înseamnã cã ºi-a amestecat munca cu acesta ºi i-a dat ceva ce îi aparþine ºi, în consecinþã, devine proprietatea sa"5. Ca ilustrare a acestei convingeri esenþiale, þãranii aveau instituþiile lor autonome ºi îºi conduceau propria economie: dupã cum am vãzut, majoritatea moºierilor nu erau dornici sã se preocupe direct de administrarea agriculturii, mulþumindu-se sã lase aceastã chestiune în sarcina unui arendaº care de obicei încerca sã ajungã la un modus vivendi cu obºtea ºi cu bãtrânii satului.

Adevãrul este cã, din punct de vedere istoric, moºierul era un nou-venit ºi pentru el cel mai convenabil era sã se acomodeze cu practicile agrare existente ale þãranilor. Ceea ce ºi fãcea de obicei, dacã nu cumva avea idei privind eventuale îmbunãtãþiri în agriculturã ºi hotãrârea necesarã pentru a le pune în practicã, în plus, în ciuda evidentelor conflicte de interese dintre moºier ºi þãrani, aceºtia aveau un mare interes comun: stabilitatea ºi prosperitatea vieþii satului. Sãrãcia ºi instabilitatea reprezentau un pericol pentru moºier ºi, în cele din urmã, pentru stat, aproape în aceeaºi mãsurã ca pentru þãrani. Drept urmare, de obicei era posibil ca moºierul ºi comunitatea satului sã ajungã la o înþelegere asupra modului cum trebuie conduse lucrurile ºi achitate datoriile. Pentru ambele pãrþi era important ca fiecare gospodãrie sã poatã cultiva suficiente produse ori sã poatã realiza pe alte cãi un venit suficient pentru a se hrãni ºi a-ºi achita partea sa din obligaþiile comunitãþii. Acest imperativ esenþial se afla la baza complexei reþele de obiceiuri ºi norme care se dezvoltau într-un sat - evident, cu variaþii de la o regiune la alta.

Pentru a-ºi asigura supravieþuirea într-o climã asprã ºi pe pãmânturi nefertile, strategia generalã a comunitãþii þãrãneºti era minimalizarea riscurilor prin extinderea ei cât mai mult posibil. Aceasta era raþiunea sistemului de proprietate pe fâºii asupra pãmântului, precum ºi a sistemului de rotaþie a culturilor pe trei terenuri, care se practica pe scarã largã. Astfel se asigura ca fiecare gospodãrie sã aibã câte o bucatã de pãmânt din terenuri de mai multe feluri, mai apropiate ºi mai îndepãrtate, aride ºi mlãºtinoase, fertile ºi mai puþin fertile, precum ºi acces la diferite culturi. „Rãspunderea reciprocã" avea aceeaºi funcþie : ea nu era doar în avantajul moºierului, ci asigura un minimum de subzistenþã pentru fiecare gospodãrie, chiar ºi în vremuri grele. De fapt, obiceiul „rãspunderii reciproce" se rãsfrângea asupra tuturor aspectelor vieþii þãrãneºti, dând culoare concepþiei lor asupra legii, proprietãþii ºi autoritãþii: acest obicei fãcea mai mult sau mai puþin imperativã practica egalitãþii, a ajutorului reciproc ºi a luãrii deciziilor în comun, care au devenit trãsãturile distinctive ale vieþii politice ºi economice þãrãneºti.

Aceste principii s-au materializat în adunarea satului sau shod, cum i se spunea în general. Ea era alcãtuitã din toþi capii de familie, de obicei bãrbatul cel mai în vârstã -deºi putea fi ºi cineva mai tânãr, dacã cel mai bãtrân era infirm. Foarte rar se întâmpla ca o femeie sã fie cap de familie. Adunarea fãcea împãrþeala taxelor ºi a datoriilor, regla aspectele legate de proprietatea pãmântului ºi administra terenurile comune (pãºuni, pãduri etc.), hotãrând asupra rotaþiei culturilor, întreþinerii facilitãþilor comunale (drumuri, clãdirile bisericilor, magazii etc.) ºi veghind asupra legii ºi ordinii. Pentru îndeplinirea acestor datorii, shod alegea dintre membrii sãi un „bãtrân" (starosta sau burmistr) care îºi asuma multiplul rol - deloc de invidiat - de a reprezenta satul în lumea din afarã, conlucrând cu arendaºul pentru a asigura îndeplinirea poruncilor moºierului ºi având funcþia (neplãtitã sau foarte prost plãtitã) de oficialitate a statului de pe treapta cea mai de jos în chestiuni de lege ºi ordine, taxe ºi recrutãri6.

Starostele avea ºi sarcina sã conducã adunãrile, care de obicei se desfãºurau într-o colibã þărãneascã mai mare, în pridvorul bisericii sau chiar în aer liber. La acestea participau de la o duzinã pânã la câteva sute de oameni ºi nu existau proceduri stabilite de derulare a discuþiilor, astfel cã lucrurile puteau decurge haotic, iar deciziile puteau fi întâmplãtoare. Adesea îºi impuneau punctul de vedere cei care vorbeau mai tare sau care erau mai abili în a atrage atenþia conducãtorului, în aceste condiþii, membrii mai bãtrâni, mai bogaþi sau mai experimentaþi tindeau inevitabil sã exercite, o influentã nrp.Hr.miT,ont*

în principiu, era o democraþie directã, dar în realitate funcþiona ca o oligarhie, în ale cãrei tradiþii vârsta ºi bogãþia aveau o greutate decisivã7.

Nu este surprinzãtor cã mulþi dintre bãtrânii satului aveau o atitudine ambivalenþã faþã de aceastã funcþie dificilã. „Unii bãtrâni considerau funcþia pe care o deþineau aproape o pedeapsã ºi ofereau vodcã pentru a-i convinge pe oameni sã îi lase în pace [adicã sã nu îi voteze]. Alþii, dimpotrivã, cereau activ postul, care îi fãcea un fel de ºefi, ºi îºi sãrbãtoreau alegerea dând un rând de vodcã. Unii sãteni alegeau pe câte cineva care avea restanþe la taxe, astfel ca salariul sã acopere datoriile."8

în multe pãrþi ale Rusiei, deºi nu în toate, întrunirea (shod) menþinea egalitatea materialã a gospodãriilor prin redistribuirea periodicã a bogãþiei principale a comunitãþii, care în majoritatea regiunilor era terenul arabil, deºi în Nordul îndepãrtat aceasta putea fi dreptul de a pescui sau de a tãia copaci din pãdure. Scopul procedurii era sã se asigure ca fiecare gospodãrie sã aibã mijloace minime de subzistenþã ºi sã îºi poatã achita obligaþiile, întrucât toate gospodãriile treceau prin cicluri de creºtere ºi declin cauzate de naºteri, cãsãtorii, morþi sau boli prelungite - bãtrânii se îmbolnãveau si mureau, fetele se puteau cãsãtori în afara familiei sau fiii îºi puteau cere partea lor de pãmânt -, majoritatea oamenilor considerau beneficã repetarea din când în când a procesului de redistribuire, fie ca ajustãri parþiale, fie ca rearanjãri integrale, pentru a reflecta aceste schimbãri. Criteriul cel mai obiºnuit de atribuire a terenului era forþa de muncã de care dispunea fiecare gospodãrie, mãsuratã prin folosirea unei unitãþi cunoscute sub numele de tiaglo, care era de obicei o pereche cãsãtoritã aptã de muncã cu vârsta între optsprezece ºi ºaizeci de ani. în alte locuri însã, se aplica o normã de consum bazatã pe numãrul de „mâncãtori" (edoki) sau guri ce trebuiau hrãnite. Suprafaþa de pãmânt deþinutã de o gospodãrie determina apoi partea din datoria întregului sat ce trebuia achitatã9.

De asemenea, o oarecare egalitate era menþinutã ºi în interiorul fiecãrei gospodãrii. La moartea capului acesteia, pãmântul era împãrþit egal între toþi moºtenitorii de pane bãrbãteascã, în timp ce în privinciile din Rusia Centralã vãduvele aveau, de obicei, ºi ele dreptul la 1/7-1/10 din el. Aceasta însemna cã exista o tendinþã pe termen lung de fragmentare a proprietãþilor ºi, în consecinþã, de diminuare a lor, proces care a dus la conflicte acerbe ºi învinuiri în cadrul familiilor10.

Aceste aranjamente nu îi împiedicau pe þãranii statului (sau particulari, dupã emanciparea lor) sã cumpere sau sã arendeze pãmânt în plus pe lângã terenul lor comunal ºi sã îl folosească pentru a ajunge la un anumit nivel de bunãstare, devenind fie producãtori agricoli, fie cârciumari, cãmãtari sau operatori ai monopolului de stat asupra producerii de bãuturi. Unora dintre aceºti þărani le mergea destul de bine ºi ajungeau antreprenori independenþi, aflaþi în toate privinþele în afara condiþionãrilor

economice ale comunitãþii. Aceºtia erau chiaburi sau ciocoi (miroedî, cei care, în demonologia satelor, sug vlaga oamenilor).
Datoritã lipsei relative de fertilitate a pãmântului, þãranii din anumite regiuni ale Rusiei trebuiau sã îºi completeze veniturile muncind în afara satului. Când fãceau aceasta, ei formau de obicei asociaþii similare obºtei sãteºti. Ele erau cunoscute sub mai multe nume, dar cel mai rãspândit în secolul al XlX-lea era acela de artei. Narodnicul Stepniak definea artelul drept „o asociaþie liberã de oameni care s-au unit în vederea avantajului reciproc prin cooperarea în muncã, consum sau ambele", în timp ce enciclopedia Brockhaus - Efron îl defineºte mai obiectiv: „o asociaþie contractualã a mai multor persoane, de obicei din clasele de jos ale populaþiei, care urmãresc împreunã

scopuri economice, legate prin responsabilitãþi reciproce ºi care participã la activitatea comunã fie prin muncã, fie prin muncã ºi capital"11. Economistul german din secolul al XlX-lea Georg Staehr, care a investigat acest fenomen, a ajuns la concluzia cã artelul era „modelat dupã familia arhaicã sau asociaþia familialã" ºi „constã din indivizi aparþinând unor familii diferite de care sunt separaþi temporar, el [artelul] existând pe durata acestei separãri"12. Dacã ignorãm cuvântul „temporar", explicaþia ne ajutã sã înþelegem artelul din armatã [vezi capitolul precedent].
Artelurile erau în general de douã categorii. Mai întâi, erau cele în care muncitorii se angajau în grup la un patron, care le asigura un sediu, materii prime ºi eventual unelte ºi echipamente, plãtindu-le un salariu comun pe care aceºtia îl împãrþeau între ei. în al doilea rând, erau cele în care artelul asigura toate aceste elemente necesare producþiei ºi încheia un contract cu un client, în al doilea caz, procedurile erau în mod firesc mai complicate ºi foarte avansate.
Artelul putea fi stabilit prin contract scris sau verbal, în care se stipulau în detaliu contribuþia iniþialã a fiecãrui membru ºi cota acestuia din câºtiguri, ºi se alegea un staroste. Aceastã înþelegere se încheia în mod normal în faþa unei icoane, pentru a sublinia solemnitatea promisiunilor reciproce. O procedurã similarã era urmatã ºi în cazul primirii de noi membri - un eveniment important, întrucât întregul artei era rãspunzãtor pentru munca de proastã calitate sau greºelile oricãruia dintre membrii sãi, iar o admitere neinspiratã putea însemna un dezastru pentru tot colectivul.
Un artei tipic conþinea între jumãtate de duzinã ºi douãzeci de membri. Adunarea sa generalã, asemãnãtoare cu întrunirea sãteascã, avea puteri depline în cadrul comunitãþii ºi lua decizii fundamentale, cum ar fi admiterea de noi membri. Pentru treburile curente însã, puterea era încredinþatã unui staroste (cunoscut ºi sub numele de artelºcik, desiatnik sau ataman - ultimul fiind un cuvânt interesant, provenit din terminologia cazacã): acesta avea rãspunderea de a asigura contracte, disciplina ºi un bun comportament în muncã, de a planifica detaliile organizãrii muncii ºi de a încredinþa diverse sarcini muncitorilor. El era cel care primea salariul sau câºtigurile ºi le împãrþea membrilor artelului, de obicei tot în faþa icoanei, în unele arteluri, sãptãmânal sau chiar zilnic, se þinea o ºedinþã a membrilor pentru rezolvarea acestor sarcini ºi confirmarea pedepselor.
Artelurile edecarilor (burlaki) de pe Volga au devenit bine cunoscute, deoarece unul dintre cântecele lor a fost transmis posteritãþii. Aceºtia se organizau ºi se angajau de obicei la un „târg de edecari" dintr-unul din oraºele-port de pe Volga, unde indivizii mergeau singuri sau în grup sã caute de lucru. Astfel, de exemplu, în 1856, un artei de edecari a semnat un contract cu Ivan Feodorovici ªciapleevski, un târgoveþ din Rîbinsk, pentru a-i trage vasul cu pânze pânã în satul Balakovo, unde sã îl încarce cu cereale, apoi sã îl ducã înapoi la Rîbinsk ºi sã îl descarce. Totul trebuia fãcut cât mai rerede, „astfel ca vasul sã nu stea degeaba sau sã întârzie din cauza lenei, lipsei de zel sau beþiei vreunuia dintre noi, mai ales pe vânt favorabil". Pentru aceste servicii, edecarii aveau sã fie plãtiþi conform unui grafic întocmit în biroul naval, plus cincisprezece copeici de argint pe zi pentru mâncare. Erau prevãzute ºi instrucþiuni detaliate în caz cã vasul eºua. Fiecare membru al artelului avea datoria sã vegheze ca nici unul dintre colegii sãi sã nu se eschiveze, sã nu se prefacã bolnav sau sã se ascundã, iar dacã se întâmpla aºa ceva, proprietarul avea dreptul sã îi lase neplãtiþi ºi sã angajeze un alt artei. Proprietarul pãstra paºapoartele membrilor, urmând sã le înapoieze doar la plata finalã, o datã ce treaba a fost dusã la hiin cfârcit13

Alte munci unde se întâlnea frecvent artelul ca formã de organizare erau construcþiile, pescuitul, tãiatul pãdurilor, munca de hamal în port ºi orice formã de industrie ruralã care nu se putea desfãºura într-o casã þărãneascã obiºnuitã, ci necesita cheltuieli pentru clãdiri speciale. Când mergeau la oraº ca sã caute de lucru în industrie, þãranii se organizau adesea într-un artei care sã îi ajute sã treacã de perioada grea de la început, când trebuiau sã-ºi caute locuinþã ºi o slujbã. Ei se asociau pentru a închiria camere, pentru a cumpãra mâncare ºi combustibil ºi, în unele cazuri, plãteau pe cineva sã le pregãtească mesele. Dacã veneau din acelaºi sat sau judeþ, artelul se numea zemliacestvo, adicã „asociaþie a þinutului" : mai târziu, imigranþii provenind de pe acelaºi meleaguri se alãturau asociaþiei. Când tânãrul Semen Kanatcikov a fost adus de tatãl sãu de la Volokolamsk la Moscova, el s-a alãturat unui asemenea grup: „Am închiriat un apartament în comun, un artei de vreo cincisprezece oameni. Unii erau burlaci, alþii aveau neveste care trãiau în sat, unde aveau grijã de gospodãrii... Mâncarea ºi femeia care ne gãtea le plãteam tot în comun. Mâncarea o cumpãram pe credit de la prãvãlie ; cotele noastre individuale erau stabilite de douã ori pe lunã"14.

Artelul avea deci aceeaºi funcþie ca obºtea: aceea de a asigura un cadru pentru activitatea economicã colectivã ºi, în acelaºi timp, de a împãrþi riscurile ºi dificultãþile unei asemenea activitãþi în absenþa unei baze legale sigure pentru contracte. Putea fi un grup independent ºi d:, locratic de muncitori având controlul asupra propriei activitãþi economice, pentru binele comun; putea fi însã ºi o unitate subordonatã ºi ierarhizatã intern într-un mediu autoritar. Puteau fi chiar amândouã deodatã, caz în care semãna întru câtva cu obºtea. Artelul co-nbina caracteristici economice ºi morale, democratice ºi autoritare.

înþelegerile de grup de tip obºte ºi artei fuseserã rãspândite în multe pãrþi ale Europei Occidentale în Evul Mediu, dar acestea erau în declin, ca ºi iobãgia de altfel, în secolele al XV-lea ºi al XVI-lea15. în Rusia însã, statul absolutist în curs de modernizare a perpetuat ºi a întãrit atât iobãgia, cât ºi comunitatea sãteascã arhaicã închisã. Acest paradox este cheia înþelegerii neputinþei Rusiei de a înainta foarte mult în direcþia formării naþiunii în secolele al XVIII-lea ºi al XlX-lea. El a radicalizat diferenþa dintre þărani ºi restul societãþii, închizând majoritatea populaþiei în ceea ce s-ar putea numi „ghetoul rural", în inima imperiului, cel puþin, ºi nobilii, ºi þãranii erau ruºi, dar arãtau diferit, se îmbrãcau diferit, vorbeau o limbã diferitã ºi aparþineau unor lumi diferite în ceea ce priveºte politica, obiceiurile ºi tradiþiile.

In Arhipelagul Gulag, Soljeniþîn i-a numit pe deþinuþii din închisorile ºi lagãrele de muncã sovietice o naþiune separatã, cu trãsãturi etnice proprii. Acelaºi lucru s-ar putea spune ºi despre þãranii ruºi din secolele al XVIII-lea ºi al XlX-lea. Nobilii trãiau într-o lume caracterizatã de o culturã cosmopolitã, de obiceiul de a porunci, serviciul birocratic sau militar, Tabela de Ranguri ºi de competiþia pentru posturi ºi onoruri, în schimb þãranii trãiau într-un univers egalitar, cu o culturã parohialã, unde deciziile se luau în comun ºi în care prioritatea numărul unu era supravieþuirea. Mentalitãþile generate de aceste situaþii de viaþã foarte diferite erau adesea de neînþeles atât pentru unii, cât ºi pentru ceilalþi: de aici, prãpastia de care cei mai mulþi nobili rurali erau, cu îngrijorare, conºtienþi.

„Rãspunderea reciprocã" îºi intra în drepturi în vremuri grele. Dacã o familie suferea un mare necaz - un incendiu, o boalã gravã, moartea unui membru apt de muncã -, atunci se aºtepta din partea celorlalte familii sã facã tot posibilul pentru ajutorarea

interpretat drept altruism : o familie oferea ajutor unui vecin în parte pentru a reduce la minim plata datoriilor suplimentare menite sã acopere arieratele, în parte cu speranþa cã va primi un ajutor similar în caz de nevoie. Cine ºtie? Cãci, dupã cum spun þãranii, „Domnul a dat, Domnul a luat". Cei care primeau pomoci ofereau, dacã era posibil, votcã celor care le veneau în ajutor, astfel ca munca sã fie însoþitã ºi de petrecere: bãuturã, cântece ºi joc. Dacã erau însã prea sãraci pentru a-ºi putea permite sã ofere ospitalitate, ajutorul era dat oricum, fãrã nici un fel de obligaþii16.

Astfel de aranjamente puteau include chiar ºi vreun moºier agreat. A.N. Engelgardt, un profesor de chimie care a renunþat la catedrã pentru a deveni moºier în gubernia Smolensk în anii 1870, a primit

efectiv pomoci de la þãranii care fuseserã iobagi pe moºie. S-a rupt un dig cu ocazia unor inundaþii neaºteptate ºi, spre surprinderea sa, þãranii s-au oferit sã i-l repare fãrã platã. Raþionamentul pe care i l-au prezentat era acelaºi pe care îl aplicau între ei. Spãrtura a fost „un act al lui Dumnezeu ºi atunci trebuie, desigur, sã dãm ajutor ca între vecini... Dacã plãteºti muncitori pentru reparaþii, asta înseamnã cã nu vrei sã trãieºti ca un bun vecin (po-sosedski), ci vrei sã faci totul pe bani, ca nemþii. Astãzi digul dumitale trebuie reparat, aºa cã ne plãteºti. Mâine avem noi nevoie de ceva ºi atunci te plãtim noi pe dumneata. Nu, mai bine sã trãim ca niºte buni vecini"17.

Ajutorul reciproc era deci motivat parþial de bunã vecinãtate, parþial de dorinþa de a te descurca cu un minimum de bani într-o economie încã în mare mãsurã nemonetizatã, unde folosirea banilor era consideratã un obicei strãin (nemþesc). Din acest motiv, întrajutorarea (pomoci) era folositã pe scarã destul de largã ºi pentru a depãºi perioadele grele ale anului, cum ar fi cositul ºi strângerea fânului, când mâna de lucru necesarã solicita la maximum resursele majoritãþii familiilor. ªi din nou, aceastã muncã în comun putea fi foarte bine sãrbãtoritã cu cântece, joc ºi bãuturã.

Dependenþa reciprocã era rud pronunþatã în perioada sãracã a anului, primãvara, când recolta anului precedent se termina, iar familiile mai nevoiaºe nu mai aveau din ce trãi. Atunci începeau sã colinde casele vecinilor mai norocoºi, cerând tãcuþi ajutor. Acest gen de experienþã provoca ruºine, dar toatã lumea era de acord cã cei în nevoie trebuiau ajutaþi. „Unui om care cerºeºte o bucatã de pâine îi este ruºine sã o cearã direct. El va intra într-o casã, va sta tãcut în prag, fãcându-ºi cruce ºi murmurând ca pentru sine: «Vã rog, pentru numele lui Hristos». Nimeni nu îl bagã în seamã pe vizitator: toþi îºi vãd de lucru ca de obicei, vorbind ºi râzând, ca ºi când nu ar fi intrat nimeni. Dar gospodina se va duce la masã, va lua o bucatã micã de pâine, între ºapte ºi douãzeci de centimetri pãtraþi, ºi i-o va da. Iar vizitatorul îºi face cruce ºi pleacã."18

Fie cã era consideratã bine venitã, acceptatã cu jenã ori refuzatã, rãspunderea reciprocã le intrase þãranilor în sânge. Pentru mulþi, era o formã sufocantã de intimitate, ceea ce explicã probabil de ce atâþia tineri ardeau de nerãbdare sã plece din sat, iar mai târziu priveau înapoi cu neplãcere. Treburile fiecãrei familii, ale fiecãrui individ erau subiect de discuþie pentru toatã lumea, de fapt erau proprietate comunã, la fel ca pãºunile, ºi ofereau subiecte ample de bârfã, binevoitoare sau nu. Oamenii talentaþi sau mai neobiºnuiþi - ori pur ºi simplu excentrici - puteau gãsi atmosfera claustrofobã. De asemenea tinerii, ºi în special femeile, într-o colectivitate în care tonul îl dãdeau bãrbaþii mai în vârstã, în permanenþã, þãranii sãraci erau dispreþuiþi, iar cei bogaþi puteau deveni uºor subiect de suspiciune ºi resentimente dacã nu îºi manifestau fãrã echivoc dãruirea faþã de binele comun. Cine încãlca normele vieþii sãteºti putea plãti scump acest lucru,

Legea satului era obiceiul pãmântului. Chiar ºi dupã ce reformele justiþiei din 1864 au introdus tribunale de tip occidental pentru toate celelalte stãri sociale, þãranii ºi-au pãstrat propriile curþi separate, conduse dupã principii distincte. La aplicarea legii vegheau bãtrânii satului, care se adunau în ºedinþe neprotocolare atunci când era nevoie. Acestea erau uneori cunoscute sub numele de „judecata bãtrânilor ºi a celor cu conºtiinþa curatã" (sud starosti s dobrosovestnîmi). Dacã era nevoie, se putea face recurs la verdictele acestor þãrani magistraþi pe lângã moºier (înainte de 1861) sau, în cazul þãranilor de stat, pe lângã oficialitãþile plasei; dar þãranii evitau sã ajungã cu disputele la autoritãþi superioare, preferând sã le rezolve în cadrul satului, printre oamenii lor. Aceasta þinea în parte de spãlatul rufelor în familie, adicã „sã nu duci mizeria afarã din casã", cum spuneau þãranii, însã, în orice caz, se fãcea o distincþie clarã între legea autoritãþilor (legea domnilor sau legea boierilor) ºi legea lui Dumnezeu (bojii zakon)19. Chiar ºi dupã ce legea din 1864 a introdus judecãtori þãrani aleºi la nivel de plasã, mulþi þãrani preferau în continuare sã pãstreze cazurile în cadrul satului, pentru a fi judecate de un tribunal improvizat, decât sã le ducã mai departe20.

Unii juriºti contemporani nu considerau dreptul cutumiar þãrãnesc mai presus de fãrãdelege21. Este adevãrat cã procedurile erau prost definite, iar normele dupã care se ghidau judecãtorii sãteºti, deºi cu rãdãcini în tradiþii, erau într-o oarecare mãsurã arbitrare ºi expuse influenþelor poziþiei împricinaþilor, mitei sau bãuturii. Anumite principii cãlãuzitoare pot fi însã depistate în practica tribunalelor þãrãneºti,

iar acestea s-au dezvoltat, în mod destul de firesc, din sentimentul răspunderii reciproce pentru bunăstarea economică a comunităþii.
Þinând cont de aceasta, judecătorii încercau adesea mai degrabă să împace părþile în litigiu, decât să păstreze o neutralitate strictă. Compromisul era de preferat unei rezolvări, oricât de drepte, care ducea o familie la sărăcie. Uneori, tribunalul recurgea chiar la tragerea la sorþi pentru a soluþiona un caz, decât să lase conflictul să degenereze, ridicând familiile una împotriva celeilalte ºi poate chiar divizând întreaga comunitate, în cazul unor încălcări minore ale legii, judecătorii þărani îl condamnau de obicei pe acuzat să fie biciuit, ceea ce îl slăbea fizic pentru câteva zile, ºi se fereau să îi dea amendă sau să îl închidă, ceea ce i-ar fi afectat economic familia pe termen lung. Uneori dădeau câºtig de cauză celui cu o reputaþie bună, decât unuia considerat „chiulangiu" sau „beþiv"22.
Conºtiinþa juridică populară se manifesta ºi mai fără mănuºi atunci când þăranii îºi făceau dreptate singuri, desconsiderând orice procedură legală, chiar ºi pe a lor proprie. Judecata samavolnică (samosud) avea loc atunci când existau temeri că tribunalul nu avea să ia presupusa ofensă prea în serios, ori că avea să dea o sentinþă care afecta interesele comunităþii. Aceasta se putea întâmpla în cazul unui hoþ mărunt: nepedepsit, s-ar încuraja ºi alte furturi, dar o pedeapsă formală ar slăbi familia părþii vinovate. Din acest motiv, hoþul trecea de obicei doar printr-un ritual al umilinþei: putea fi dus dezbrăcat pe uliþa principală, în timp ce privitorii aruncau în el cu pământ, sau îl loveau cu beþe, sau făceau gălăgie bătând în oale ºi tigăi în timp ce acesta trecea prin dreptul lor. După aplicarea pedepsei, victima trebuia uneori să facă cinste tuturor cu un rând de vodcă, în semn de împăcare ºi de readmitere în sânul comunităþii. Cu aceasta conflictul se încheia. Acest gen de procedură servea drept avertisment pentru alþii ºi în acelaºi timp reafirma solidaritatea satului, fără a produce nimănui daune fizice sau economice serioase23.
în cazul unor ofense repetate sau mai grave, reacþia sătenilor putea fi însă mult mai dură decât sentinþa previzibilă a unui tribunal oficial. Răufăcătorii înrăiþi ºi care nu

reveneau la calea cea bună constituiau un pericol pentru toată lumea ºi erau trataþi ca atare, fiind izgoniþi din sat ori chiar omorâþi. Hoþii de cai erau cei mai detestaþi. Nu toþi þăranii puteau aspira la un cal, iar cei care puteau se bazau pe el ca pe stâlpul gospodăriei lor. întrucât aceºtia erau de regulă membrii cei mai înstăriþi ai comunităþii, pierderea unui cal era o lovitură pentru toată lumea. Dacă un hoþ de cai era prins, el putea fi linºat, acþiune la care se aºtepta participarea fiecărui membru al satului, în acest fel, când afla poliþia, nu putea să Iacă pe nimeni responsabil. Iată un exemplu izbitor de „răspundere reciprocă"24.
Dacă un þăran din secolul al XlX-a era întrebat cărui popor îi aparþine, el ar fi răspuns, probabil referindu-se la religia sa, „ortodox" (pravoslavnic) sau folosind adjectivul „rus". Cele două concepte erau strâns legate în mintea þăranului, iar ceea ce ºtia acesta din istoria þării se reducea de obicei la victoriile þarilor împotriva duºmanilor religiei lor. Astfel, þăranii, mai ales cei din localitãþile direct afectate, păstraserã în memorie distrugerile tătare (deºi termenul „tătar" putea fi folosit pentru orice invadatori nomazi venind dinspre est sau sud) ºi incursiunile „lituanienilor" („lituanian" fiind orice invadator catolic). Ei îºi aminteau campania victorioasă a lui I van al IV-lea împotriva tătarilor la Kazan ºi victoria lui Petru I asupra suedezilor la Poltava. Chiar ºi ideile lor istorice greºite tindeau să reflecte legătura dintre religie ºi etnos: unii þărani spuneau despre Petru I că a pierdut bătălia de la Narva deoarece „nu 1-a ascultat pe patriarh" ºi a obþinut victoria finală doar după ce „a făcut o slujbă ºi a primit binecuvântarea patriarhului"25.
Cealaltă trăsătură dominantă a conºtiinþei istorice þărăneºti era protestul împotriva opresiunii ºi exploatării de către moºieri. Filonul cel mai bogat de cântece populare se referea la Stenka Razin, care ilustra în egală măsură slobozenia cazacă ºi restabilirea dreptãþii prin uciderea moºierilor. Sentimentul că „Razin nu este mort", adică se mai putea obþine libertatea, era foarte răspândit. Multe poveºti despre Pugaciov vorbeau pe un ton similar despre spânzurarea nobililor: „Mulþi domni ºi prinþi am spânzurat ºi mulþi oameni nedrepþi pe tot cuprinsul Rusiei". Este semnificativ faptul că unele relatări despre campania lui Ivan în Kazan îl prezentau pe acesta în mod anacronic aliat cu Iermak, puterea

þarului fiind întãritã prin apelul la slobozenia cazacã26, într-un sens, aceasta era „Rusia idealã" a þãranului, care îi ghida imaginaþia istoricã.
Deci nu se poate spune cã þãranii nu aveau propria lor concepþie despre Rusia, dar în acest sens, conºtiinþa lor era legatã de regiunea din imediata apropiere, de orãºelele sau satele unde locuiau, ºi era puternic influenþatã de principiile cãlãuzitoare ale puterii militare, rectitudinii religioase ºi egalitãþii sociale - o Rusie în egalã mãsurã puternicã ºi evlavioasã. Doar în ultimele decenii ale secolului al XlX-lea au început þãranii, în numãr mare, sã îºi lãrgeascã orizontul geografic, ca urmare a faptului cã mergeau sã muncească în oraºe mai îndepãrtate sau sã îºi satisfacã serviciul militar27.
Desigur, mulþi þãrani ruºi ºtiau despre alte grupuri etnice, deoarece trãiau amestecaþi cu acestea sau cel puþin în sate învecinate, în diverse regiuni ale imperiului. Ei erau conºtienþi de diferenþele dintre ei, dar le exprimau mai ales în termeni religioºi, în acest sens, îºi concepeau identitatea naþionalã ca fiind „ortodoxã" (pravoslavnicã). Identitatea religioasã era ceea ce îi deosebea în propriii ochi de alte popoare ale imperiului ºi reprezenta ceea ce aveau în comun cu propriile elite, cel puþin la suprafaþã. Cu toate acestea, ortodoxia lor nu se asemãna neapãrat cu cea a nobililor - dintre care unii erau, în orice caz. aoroane indiferenþi fatã rip. rplioip finii Hint,-» /-,Ko«,^«mt«-: „„.------* -* +*----••

ar fi fost creºtini, considerându-i superstiþioºi ºi semipãgâni. în zilele noastre, noþiunea de „credinþã dublã" (pãgânã ºi creºtinã, dvoeverie) se foloseºte pe scarã largã pentru a descrie credinþele þãranilor europeni, în special în Evul Mediu, ºi nu trebuie sã avem reþineri în a o aplica ruºilor. Pânã spre sfârºitul secolului al XlX-lea, majoritatea þãranilor încã nu ºtiau sã scrie ºi sã citească - ºi chiar dacã ºtiau, nu aveau la îndemânã o Biblie în rusa modernã -, nici nu trecuserã prin procesul de reformã prin care autoritãþile sã le interzicã ritualurile pãgâne. Autenticitatea creºtinismului lor se manifesta în multe feluri : participau cu regularitate la slujbe, se împãrtãºeau arunci când Biserica permitea acest lucru, þineau posturile ºi oficiau slujbe la naºtere, cãsãtorie ºi moarte. Majoritatea þãranilor îºi fãceau cruce când treceau pe lângã o troiþã sau când auzeau veºti proaste. Mulþi dintre ei mergeau în pelerinaj la locuri sfinte ºi mãnãstiri ori se duceau sã se spovedească la un stareþ. Proverbele dovedeau cã mentalitatea lor fusese profund pãtrunsã de creºtinism : unei persoane lipsite de scrupule îi spuneau : „nu ai crucea asupra ta" (kresta na tebe net), iar despre o persoanã blândã ºi cinstitã: „trãieºte dupã voinþa lui Dumnezeu" (jiviot po-bojeski).
Cu toate acestea, creºtinismul avea doar parþial legãturã cu Biserica oficialã, în secolul al XVIII-lea, fondurile ºi personalul parohiei au fost supuse controlului tot mai strict al eparhiei, iar în secolul al XlX-lea erau foarte puþin influenþate de deciziile adunãrii sãteºti, care continua totuºi în general sã numească epitropii ºi sã pună deoparte banii necesari pentru repararea bisericii28, în majoritatea situaþiilor, parohia devenise mai curând treapta cea mai de jos a birocraþiei ecleziastice, decât un element constitutiv al vieþii sãteºti, întrucât þãranii erau obiºnuiþi sã ia parte activã în luarea deciziilor cu privire la comunitatea lor, atitudinea lor faþã de parohie tindea sã fie destul de distantã.
Desigur, multe depindeau de felul de a fi al preotului paroh. Cei care erau pioºi, lipsiþi de prejudecãþi ºi milostivi se puteau înþelege bine cu enoriaºii ºi puteau diminua sentimentul crescând de înstrãinare pe care îl aveau þãranii faþã de Bisericã. Dar situaþia clerului din sat era foarte grea ºi sunt numeroase exemple de preoþi al cãror comportament era mult sub aºteptãri : erau aroganþi, indiferenþi, zgârciþi sau chiar beþivi. Circumstanþele exterioare predispuneau la asemenea deficienþe. Preoþii erau oameni educaþi, dar cu o educaþie scolasticã^ bazatã pe latinã, care îi pregãtea prea puþin pentru sarcinile duhovniceºti de la þarã. Preotul primea de la eparhie fie un salariu minim, fie nimic, astfel încât trebuia sã îi considere pe sãtenii localnici principala sa sursã de venit, punându-i sã achite toate serviciile religioase pe care le oferea, în plus, pentru a se descurca, trebuia sã cultive împreunã cu soþia ºi cu familia o bucatã de pãmânt - cu alte cuvinte, ca stil de viaþã, era ºi nu era þãran. Nici ºanse de promovare nu existau, deoarece funcþia episcopalã ºi gradele mai înalte din administraþia ecleziasticã erau rezervate clerului „negru" sau monastic. Preoþii cu un spirit robust puteau îndura aceste condiþii ºi chiar le puteau întoarce în avantajul lor, dar nu toþi erau la fel de adaptabili29.

Atunci nu trebuie sã ne mirãm cã þãranii îºi duceau mare parte din viaþa religioasã în afara cadrului Bisericii oficiale. Multe credinþe ºi ritualuri aveau în centru casa ºi grãdina din jur. Majoritatea þãranilor erau convinºi de existenþa unui duh pãzitor al cãminului (domovoi), a cãrui bunãvoinþã era esenþialã pentru o gospodãrie bine condusã. Se spunea cã dacã duhul era bine dispus, el avea sã ajute familia rezolvând treburile neterminate sau hrãnind ºi îngrijind animalele ; dacã era însã în toane proaste, încurca lucrul de mânã, împrãºtia bãlegar pe prag sau ascundea uneltele de nu le mai gãsea nimeni. Pentru a-l

lTlîl tai-ani

l

animale de o culoare pe care se ºtia cã acesta o agreeazã. Când se mutau în altã casã, capul familiei îmbina motive creºtine ºi pãgâne fãcându-ºi cruce, apoi, þinând o icoanã într-o mânã ºi pâine ºi sare în cealaltã, invitau duhul sã îi însoþeascã30.

Baia, de obicei o colibã de lemn situatã la o distanþã oarecare de coliba principalã, era casa altui duh (bannik), care putea fi deosebit de periculos dacã era supãrat: acesta putea reacþiona dând foc bãii ºi poate chiar casei principale. De teama lui, oamenii nu fãceau baie singuri sau în timpul nopþii, iar la plecare îi lãsau acestuia sãpun, ramuri de brad ºi puþinã apã, care constituiau un „mulþumesc" formal31.

Vrãjitoria ºi magia popularã erau încã larg rãspândite în secolul al XlX-lea ºi în primii ani ai secolului XX. Unele femei bãtrâne erau suspectate cã aveau puterea sã „deoache" (porciã), aducând victimelor recolte proaste, boalã, sterilitate, certuri în familie sau fãcându-le vacile sterpe. Ca protecþie împotriva lor, se apela la rugãciune ºi la semnul crucii, dar existau ºi anumite poþiuni sau plante pentru potenþialele victime. Cuplurile proaspãt cãsãtorite erau considerate deosebit de vulnerabile: acestora li se oferea ceapã, usturoi, chihlimbar sau tãmâie, ori se cosea o cruce pe marama miresei. Soluþia alternativã era ca sãtenii sã procedeze ca în cazul rãufãcãtorilor recidiviºti, alungând vrãjitoarele din sat sau omorându-le32.

Toate aceste credinþe ºi practici coexistau cu ortodoxia oficialã într-un amestec care þãranilor nu li se pãrea nepotrivit. ªi nici nu era: un eclectism similar se putea întâlni la majoritatea þãranilor din Evul Mediu ºi chiar de mai târziu. De fapt, acesta ar trebui considerat mai degrabã „creºtinism popular" decât „credinþã dualã"33.

Particularitatea versiunii ruse a „creºtinismului popular" a constat în faptul cã a durat atât de mult ºi, în plus, nu a pãrut sã-ºi piardã forþa nici spre sfârºitul secolului al XlX-lea. Acest curent a însoþit supravieþuirea ºi chiar proliferarea formelor sectare ºi schismatice ale creºtinismului. De departe cele mai populare dintre acestea erau diversele varietãþi ale credinþei de rit vechi. Dupã cum am vãzut, credinþa de rit vechi conþinea, codificatã, o formã mai veche de conºtiinþã naþionalã rusã, adeziunea la ideea Rusiei ca þarã sacrã, „Sfânta Rusie", singurul loc unde creºtinismul era practicat în întregul sãu, aºa cum a dorit Hristos. în secolele al XVIII-lea ºi al XlX-lea, intensitatea fervorii apocaliptice a credincioºilor de rit vechi s-a mai diminuat întru câtva. Faptul cã Judecata de Apoi tot nu mai venea i-a fãcut pe mulþi - cu excepþia câtorva neînduplecaþi - sã caute cãi de compromis cu aceastã viaþã ºi chiar cu un stat condus de Antihrist.

Pentru a-ºi menþine independenþa, credincioºii de rit vechi studiau cu aviditate Scriptura ºi chiar au cultivat conºtient un nivel de ºtiinþã de carte mai înalt decât printre þãranii ortodocºi obiºnuiþi. Dupã cuvintele unui istoric, erau o „comunitate textualã". Felul în care se foloseau de ceea ce citeau reflecta însã limitãrile culturii lor: se agãþau de fragmente de text într-un mod necritic ºi ignorând complet contextul, interpretându-le ca pe niºte revelaþii absolute. Dostoievski, care i-a studiat în lagãrul siberian, remarca faptul cã „erau niºte oameni foarte evoluaþi, niºte þãrani ºireþi, versaþi în argumentare, care credeau pedant ºi necritic în adevãrul literal al vechilor lor cãrþi"34.

Ataºamentul faþã de concepþia moscovitã a „Sfintei Rusii" explicã tenacitatea lor extraordinarã: ei au reprezentat un protest de duratã împotriva felului în care statul imperial a pierdut contactul cu rãdãcinile mai vechi ale identitãþii naþionale ruse. Ei erau expresia extremã a înstrãinãrii þãrãnimii

ruse de statul laic: aveau astfel un rezervor permanent de credincioºi potenþiali care sã le completeze rândurile.

în paralel cu credinþa de rit vechi existau ºi alte miºcãri sectare rezultate din nevoia þãranilor de a crea forme de viaþã religioasã independente de Biserica oficialã, în timp ce în majoritatea þãrilor experimentele religioase au loc printre ordinele din mediul urban, în Rusia acestea au prins rãdãcini printre þãrani deoarece ei erau clasa socialã cea mai înstrãinatã atât de stat, cât ºi de Biserica oficialã, în mod semnificativ, majoritatea sectelor ºi-au avut originea la sfârºitul secolului al XVII-lea ºi în secolul al XVIII-lea, când criza conºtiinþei religioase populare cauzatã de schismã ºi de ridicarea statului laic se afla la apogeu.

Comunitãþile religioase lipsite de o structurã ecleziasticã trebuie sã-ºi bazeze credinþa pe un principiu oarecare, independent de Bisericã. El putea fi reprezentat de Scripturi, dar cum acestea erau într-o limbã veche, slavona, era greu ca þãranii sã le studieze în mod independent. ªi atunci unele comunitãþi îºi divinizau propria experienþã spiritualã, interpretând-o în lumina colectivismului ºi „rãspunderii reciproce", cu care suntem deja familiari.

Astfel erau credincioºii întru Hristos (hristovoverii), care susþineau cã venirea Duhului Sfânt asupra lui Hristos dupã botezul acestuia se putea repeta în viaþa omenirii contemporane. Comunitãþile lor, cunoscute sub numele de „corãbii" (korabli), se formau în jurul propriilor „Hristoºi", care avuseserã o astfel de experienþã. Serviciul divin era început de „Hristos", care citea din Scripturi, ºi continua cu intonarea de imnuri, apoi cu dansuri ºi se încheia cu radenia, în care dansul devenea frenetic - la fel ca la dervişii musulmani ori la shakerii americani -, ajungându-se la extaz ºi epuizare, în cursul cãrora se vorbea în limbi despre care credincioºii ziceau cã sunt revãrsarea Duhului Sfânt. Gurile rele spuneau cã în acest stadiu aveau loc orgii sexuale. Nu existã confirmãri sau infirmãri convingãtoare în acest sens, dar este evident cã ritualurile lor generau cel puþin o experienþã colectivã intensã35.

Luptãtorii Duhului (duhoborii) au urmat o orientare spiritualã asemãnãtoare. Ei au apãrut în secolul al XVIII-lea, deºi nu este clar cine i-a influenþat. Aceºtia refuzau preoþii ºi Sfintele Taine ºi desconsiderau Scripturile, predicând cã Sfântul Duh în sine este suficient ºi sãlãºluieºte în fiecare individ sub forma conºtiinþei. Ei negau încarnarea ºi renaºterea trupului ºi credeau în trasmigrarea sufletelor, ceea ce sugereazã o influenþã esticã, destul de plauzibilã într-un imperiu eurasiatic. La întrunirile lor intonau psalmi ºi prezentau cuvântul lui Dumnezeu „fãrã cãrþi", bazându-se pe memorie ºi inspiraþie spiritualã. Principalul lor þel era iubirea reciprocã, iar unele dintre aºezãrile lor practicau proprietatea comunã ºi folosirea în comun a resurselor financiare. Erau pacifiºti ºi refuzau serviciul militar, ceea ce i-a adus în conflict cu statul36.

Bãutorii de lapte (molocanii) s-au rupt de duhobori, iar în cele din urmã i-au depãºit ca numãr. Ei au renunþat la spiritualismul extrem al duhoborilor, revenind la Scripturi, iar unii dintre ei chiar la tainele împãrtãºaniei ºi cãsãtoriei. Aceºtia respingeau însã preceptele Bisericii cu privire la post ºi au introdus în schimb legile evreieºti referitoare la dietã : numele lor venea de la obiceiul de a bea lapte în zilele de post, lucru interzis de ortodoxie. Aceºtia aveau reputaþia de a fi foarte educaþi, de a avea locuinþele extrem de îngrijite ºi curate ºi de a fi prosperi în agriculturã ºi în afaceri37.

în general, importanþa sectelor rezidã pe de o parte în numãrul lor, iar pe de altã parte în înstrãinarea pe care o întruchipau ºi în permanenta provocare pe care o reprezentau pentru Biserica oficialã. De asemenea, sectarismul putea fi o ameninþare politicã directã, în 1839, de exemplu, Al Treilea Departament avertiza cã iobãgimea era „un butoi cu

l

pulbere ce ameninþã statul" ºi cã schismaticii ºi sectanþii se aflau într-o poziþie propice pentru a exploata nemulþumirile rezultate din aceasta prin agitaþia lor cu tentã de rãzvrãtire38. Investigând tulburãrile din gubernia Tambov din 1842-1844, contele Buturlin i-a indicat pe molocani ca fiind o sursã de necazuri deosebit de dãunãtoare. Ca urmare a predicilor lor, arãta acesta, „sãtenii priveau, în ignoranþa lor, autoritãþile ºi comunitatea ca fiind douã principii opuse ºi, cum ar veni, concurente ºi

ostile... Ei sunt deci convinºi cã cei persecutaþi de autoritãþi sunt victime care mor în numele dãruirii lor faþã de comunitate ºi cred cã doar acþiunea concertatã a întregii comunitãþi îi poate apãra de opresiunea autoritãþilor ostile"39.
Statul imperial a rãmas atât de strãin pentru þãrani în toate manifestãrile sale, încât, deºi înþelegeau ce era, ei nu s-au împãcat niciodatã cu aceastã idee. îi recunoºteau puterea ºi îl venerau pe þar personal, astfel cã în cea mai mare parte a timpului se comportau ordonat, dar agenþii intermediari ai statului - moºierii ºi arendaºii, poliþiºtii, oficialitãþile de la curte, colectorii de taxe, ofiþerii de la recrutãri ºi uneori chiar preoþii -erau priviþi cu rezervã, care uneori se putea transforma în rea-voinþã activã ºi chiar în rezistenþã, dacã vreun incident le stârnea resentimentele. Impunerea iobãgiei, cu obligaþiile care o însoþeau, era o mare sursa de nemulþumire, deºi nu principala, de vreme ce dezordinea se întâlnea aproape la fel de frecvent în rândul þãranilor de stat ca ºi printre iobagii particulari - în plus, dupã cum vom vedea, þãranii nu s-au împãcat cu ordinea existentã în urma abolirii iobãgiei în 1861. Este însã semnificativ faptul cã cele mai mari rãscoale þãrãneºti au avut loc (i) imediat dupã legiferarea iobãgiei în Ulojenie (rãscoala lui Stenka Razin din 1670-1671) ºi (ii) imediat dupã abolirea în 1762 a serviciului militar în cazul moºierilor, efectuat în condiþii oarecum similare, ceea ce a dus la îndepãrtarea ultimelor urme ale unei justificãri morale a dependenþei iobagilor (rãscoala lui Emilian Pugaciov din 1773-1775). [Vezi partea a Il-a, capitolul 3.]
Aveau þãranii un ideal social penti ; a-1 opune practicilor arogante ale statului laic ? Colectivismul, egalitarismul, rãspunderea mutualã ºi autoguvernarea participativã a obºtii ofereau o posibilã ideologie alternativã, dar una pe care þãranii, în marea lor majoritate, nu o puteau formula singuri - deºi unul dintre ei a rezumat-o destul de bine într-un pamflet scris în anii 1830: „Libertatea, Þarul ºi o lege creºtinã pentru toþi". Mulþi þãrani foloseau cuvântul pravda pentru a rezuma acel ideal, plus ideea cã toþi cei care aveau nevoie de pãmânt ºi erau pregãtiþi sã îl muncească trebuiau sã aibã acces la el40. Totuºi, în general, þãranii aveau nevoie de oameni din afarã pentru a le formula idealul social alternativ într-o formã convingãtoare ºi a organiza ºi conduce o miºcare care sã cuprindã nu doar câteva sate sau o plasã. Din secolul al XVI-lea pânã în secolul al XVIII-lea, acei lideri din afarã erau cazacii, cu idealul lor atrãgãtor ºi foarte viu proiectat al slobozeniei: comunitatea de frontierã democraticã ºi participativã cu liderul sãu ales, atamanul sau hatmanul, în cazul lui Bulavin ºi al lui Pugaciov [vezi partea a Il-a, capitolul 3], acei lideri rebeli erau ºi credincioºi de rit vechi - sau, cel puþin, ceea ce conteazã la fel de mult, ei credeau cã asumarea mantiei credinþei de rit vechi avea sã ajute cauzei lor. Astfel, cãzãcimea ºi credinþa de rit vechi au devenit stindardele revoltei þãrãneºti. Combinaþia caracteristicã poate fi vãzutã în proclamaþia lui Pugaciov din 31 iulie 1774.
ªtim din dimensiunile ºi forþa revoltei lui Pugaciov cât de atrãgãtor s-a dovedit acest manifest. Desigur, ideile sale erau complet nepractice ca bazã pentru un stat, dar reprezentau probabil o aproximare a ceea ce majoritatea þãranilor considerau a fi

;ocietatea idealã: o societate care se autoguverna, lipsitã de iobãgie, taxe sau recrutãri, n care cei care cultivau pãmântul erau ºi proprietarii lui ºi condusã de un monarh nilostiv ºi patriarhal care propovãduia vechea religie rusã. Dupã cum am vãzut, puþini ;redincioºi de rit vechi au luat parte la aceastã miºcare : conta mai mult vechiul ideal rus iecât o confesiune anume41. Pe de altã parte, mulþi ne-ruºi, baºkiri, mordvini etc., s-au .mplicat în miºcare: în acest caz, ca ºi în altele, þãranii ruºi s-au aliat cu ne-ruºii împotriva propriului imperiu.
în a doua jumãtate a secolului al XVIII-lea, cazacii s-au integrat tot mai mult în sistemul imperial ºi în special în armatã (revolta lui Pugaciov a început de fapt ca un ultim protest disperat împotriva acestui proces). Apoi þãranii au rãmas fãrã conducãtori pânã spre sfârºitul secolului al XlX-lea, când, dupã cum vom vedea, intelighenþia urbanã radicalã a umplut acest gol. Asta nu înseamnã cã între timp protestele þãrãneºti au încetat: ele au devenit doar mai puþin coerente ºi mai restrânse ca dimensiuni geografice ºi politice. Se pare cã în prima jumãtate a secolului al XlX-lea, frecvenþa tulburãrilor a crescut de la un deceniu la altul, pentru a atinge apogeul în anii 1856-1862, când emanciparea plutea în aer, iar zvonurile au intensificat iritabilitatea þãranilor. Este greu sã ne dãm seama de dimensiunile

acestei creºteri datoritã dificultãþii de a defini exact sensul termenului „tulburare" (în rusã, volnenie). Curentul general însã este clar ºi pare sã indice cã, ºi în absenþa unor lideri din afarã, nemulþumirea þărãneascã era cel puþin persistentã ºi activã42.

în general, erau vremuri agitate, cu schimbări neaºtepate sau evenimente neobiºnuite în sat sau la conac ce puteau declanºa revolte în mediul rural: orice tulbura echilibrul precar pe care þăranii ajunseserã sã îl accepte ca fiind justificat de obicei, dacã nu de altceva. Putea fi moartea unui moºier, ridicarea dărilor, comportamentul unui arendaº nou, o pedeapsã asprã impusã de moºier ori alte întâmplări neprevãzute. Indiferent despre ce era vorba, þăranii acþionau de obicei împreunã: se ºtia cã protestul individual era inutil ºi era descurajat cu putere, pentru cã putea aduce pedepsirea întregii comunitãþi. în mod normal, adunarea satului era forumul în care se luau deciziile majore : mai întâi, foarte adesea, se trimitea o formã oarecare de petiþie cãtre autoritãþi în care se cerea îndreptarea presupusului abuz, amintindu-se de multe ori ºi alte probleme. Apoi, dacã adunarea nu primea un rãspuns satisfãcãtor, urma refuzul supunerii faþã de moºier, arendaº sau poliþie, în mod tipic însã, þăranii încercau sã evite violenþa: ei ºtiau cã oponenþii lor aveau resurse mult mai mari în aceastã privinþã. Ca urmare, disputele puteau dura mult timp. Moºierul, arendaºul ori conducãtorul plasei trimiteau dupã ispravnic, care venea ºi încerca sã vorbeascã cu þăranii, promiþându-le cã va cerceta nemulþumirile ºi amenințându-i cu pedepse grele dacã aveau sã continue cu sfidarea autoritãþii, în caz cã nu se ajungea la nici un rezultat, erau trimiºi jandarmii pentru a-i aresta pe „instigatori" - deºi aceºtia erau adesea foarte greu de identificat, având în vedere strategia obiºnuitã a þăranilor ºi anume rãspunderea comunã, în câteva situaþii a fost nevoie de armatã pentru a înãbuºi o rezistenþã acerbã. Apoi þăranii erau biciuiþi, exilaþi sau închiºi. Aceasta era însã o rezolvare pe care ambele pãrþi se strãduiau sã o evite, deoarece afecta serios economia satului, de care depindeau cu toþii43.

Sã luãm un caz individual, care ilustreazã câteva dintre aspectele amintite, în noiembrie 1823, douãzeci ºi cinci de þărani din þinutul Vereia din gubernia Moscova au prezentat guvernatorului o petiþie, în numele oamenilor dintr-un numãr de sate ºi cãtune toate nartc /ile aceleaºi mari moºii. Ei se plângeau cã dupã moartea moºieresei

la o ratã de 26 ruble „de suflet" : „ºi la ce se foloseºte birul acesta noi nu ºtim, iar arendaºul nu ne lasã sã verificãm". Ispravnicul s-a dus ºi i-a informat pe þărani cã moºia era acum proprietatea a doi membri minori ai familiei ªuvalov, aflaþi sub tutela unei rude în vârstã. Þăranii s-au adunat în numãr mare la birourile moºiei ºi „au declarat în unanimitate cã nu vor da ascultare arendaºului ºi mai-marilor lor ºi nu vor plãti obrok dacã nu îi vãd personal pe noii moºieri".

Dimineaþa următoare, în jur de douã mii de þărani din toatã plasa s-au adunat în faþa conacului ºi „în unanimitate, cu strigãte ºi mojicii, au cerut sã fie lãsaþi sã instaleze un nou burmistr în locul arendaºului ºi sã aleagã alþi conducãtori, iar cei noi sã fie lãsaþi în birourile unde se aflau hârtiile ºi banii moºiei", în ciuda obiecþiilor ispravnicului, aceºtia au început sã aleagã noile oficialitãþi ºi au trimis dupã doi preoþi pentru depunerea jurãmântului de preluare a funcþiei.

Ispravnicul a reuºit sã îi convingã pe preoþi sã nu facã acest lucru ºi sã îi oprească pe þărani sã intre în birouri. Ziua următoare, anticipând o altã mare adunare, ispravnicul a chemat armata, iar mai târziu, un întreg batalion a fost încartiruit în sat.

Când þăranii s-au adunat ºi au declarat cã nu acceptã încartiruirea, trupele au reuºit sã îi înconjoare ºi sã îi aresteze pe cei suspectaþi a fi „instigatori", dupã care ceilalþi s-au împrãºtiat, în final, nouã sãteni au fost închiºi timp de un an, dupã care au fost trimiºi în Siberia44.

Acest caz ilustreazã foarte bine cum schimbarea unei situaþii - moartea proprietarului - fãcea ca obligaþiile acceptate înainte sã devinã intolerabile, cum absenþa moºierului trezea suspiciuni ºi cum þăranii acþionau în grup, încercând sã preia controlul situaþiei prin alegerea unor noi oficialitãþi. De asemenea, trebuie subliniat faptul cã ambele pãrþi au încercat în mai multe rânduri sã evite împingerea conflictului la extreme ireversibile, care nu erau în interesul nimãnui.

Evenimentele din macrocosmul imperiului puteau genera ºi ele tulburãri în microcosmul satului, în 1796, de exemplu, înscãunarea împãratului Pavel a dat naºtere la zvonuri despre eliberarea iobagilor,

dupã care a urmat un val de tulburări. Valuri asemănătoare au urmat invaziei napoleoniene, revoltei decembriste ºi anului 1848, când a fost o recoltă proastă, însoþită de ºtiri despre revoluþiile din Europa ºi, în particular, despre o răscoală þărănească din Galiþia învecinată, în Monarhia Habsburgică45. Examinând reacþiile de acest fel ale þăranilor, David Moon a ajuns la concluzia că sensul lor avea două niveluri. Unul era cel care s-ar putea numi „utopic" : þăranii se comportau ca ºi când lumea ar fi fost organizată după voia lor. Aceasta era „o supapă de siguranþă pentru sentimente refulate ori împlinirea psihologică a dorinþelor", oarecum asemănătoare funcþiei carnavalului din multe societăþi. Celălalt era mai practic, adică „profitau de situaþiile prezentate de legislaþie [ºi alte acte ale autorităþilor] pentru a-ºi împlini þelurile ºi aspiraþiile care păreau posibil de atins". Uneori practicau ceea ce s-ar putea numi „neînþelegerea creatoare" a legilor sau dispoziþiilor: aceasta putea fi rezultatul formulărilor neclare, al educaþiei precare a þăranilor sau al interpretării deliberat greºite. Zvonurile erau o sursă frecventă de exagerare ºi informare eronată: ele reprezentau un canal de comunicare distorsionat ce reflecta speranþele ºi resentimentele þăranilor în aceeaºi măsură în care reflecta ºi realitatea46.

în multe zone, reacþia þăranilor la emanciparea din 1861 a ilustrat asemenea „neînþelegeri creatoare". Era clar că edictul de emancipare nu întruchipa slobozenia, aºa cum au înþeles þăranii. Ei au aflat că nu aveau să primească tot pământul pe care îl cultivau - ceea

care o primeau li se dădea doar dacă începeau o lungă perioadă de achitare a acestuia. [Pentru prezentarea condiþiilor emancipării, vezi infra, p. 227.]

Pentru a ocoli această jignire, unii þărani s-au folosit de „neînþelegerea creatoare", pretinzând că þarul le dăduse adevărata libertate, dar că moºierii ºi birocraþii blocaseră adevărata cartă a emancipării ºi o înlocuiseră cu un document fals, care le confirma puterea. ªi astfel, conform unui raport al lui A.S. Apraksin, aghiotantul general al þarului, „când au văzut că nimeni nu putea găsi în Act libertatea la care visau - adică faptul că nu este abolită claca, iar moºierii păstrează controlul asupra pământului -, aceºtia au început să nu mai aibă încredere în oamenii cu educaþie ºi să caute cititori printre þăranii ºtiutori de carte"47.

Un astfel de þăran, care s-a prezentat în satul Bezdna din gubernia Kazan, a fost un anume Anton Petrov, descris în diverse feluri, ca schismatic sau sectant. El pretindea că vorbeºte în numele þarului, care, susþinea el, le-a dat þăranilor slobozenia completă: pentru cei care ºtiau cum să îl citească, Actul de Emancipare conþinea prevederile necesare, codificate în cifrele ºi procentele misterioase din anexă ºi sigilate cu „crucea Sfânta Ana". Þăranii din satele din jurul Bezdnei s-au adunat să-l audă pe profet interpretând documentul ºi au hotărât că vor refuza să mai efectueze vreo muncă pe pământul moºierilor până când nu va fi îndeplinită „porunca þarului".

Au fost trimise trupe să-l aresteze pe Petrov ºi să restabilească ordinea, dar el i-a convins pe þărani că prin aceasta þarul le încerca dârzenia: dacă rămâneau fermi în faþa focurilor de armă, atunci aveau să primească în sfârºit slobozenia. La toate încercările de a-i convinge să renunþe, þăranii răspundeau scandând : „Slobozenie ! ". Apoi soldaþii au tras, dar þăranii nu s-au clintit - deºi unii dintre ei au fost omorâþi sau răniþi - decât după câteva rânduri de salve.

Nu este clar cât de mult credeau Petrov ºi þăranii în ceea ce spuneau. Dar un lucru e sigur: þăranii erau absolut convinºi de dreptatea pretenþiilor lor - atât de convinºi, încât erau pregătiþi să stea neclintiþi în faþa gloanþelor48. Actul de emancipare nu îi satisfăcea deoarece nu le dădea controlul deplin asupra pământului pe care îl lucrau ºi nu le permitea să-ºi conducă propriile afaceri-din respect pentru un þar îndepărtat ºi binevoitor.

Acestea sunt temele care străbat ca un fir roºu numeroasele, dar izolatele episoade de nemulþumire þărănească din deceniile care au urmat emancipării. Þăranii aveau tendinþa să arunce vina pentru speranþele lor înºelate asupra moºierilor, ale căror pământuri întinse erau o permanentă batjocură pentru fâºiile lor amărâte. Adesea arendau bucăþi din aceste terenuri întinse, fie pe bani, fie pe muncă, restabilind parþial relaþia de dependenþă dintre obrok ºi clacă. Când această relaþie se înrăutăþea, þăranii îºi exprimau uneori sentimentele prin acte mai mult sau mai puþin coercitive sau violente, care

variau în funcþie de anotimp sau circumstanþe: refuzau sã mai munceascã, duceau animalele la pãscut pe pãºunea moºierului, îi furau grânele sau uneltele, îi dãdeau foc hambarelor sau chiar conacului, iar uneori împiedicau oficialitãþile sã vinã sã inspecteze pãmântul înaintea refacerii graniþelor acestuia. Epicentrul acestor tulburãri era Regiunea Agricolã Centralã, unde dependenþa þãranilor de agriculturã era cea mai mare, iar pieþele urbane ºi modalitãþile alternative de câºtigare a existenþei, cel mai îndepãrtate. Aceste izbucniri nu au devenit însã destul de rãspândite pentru a constitui o ameninþare la adresa securitãþii interne decât în 1905, din motive pe care le vom cerceta puþin mai încolo, dar nu putem spune cã mediul rural rus a fost lipsit de nemulþumiri în deceniile de dupã emancipare49.

Eliberându-i pe iobagi, guvernul a hotãrât nu numai sã pãstreze comunitatea ruralã sub noul nume de „societate sãteascã" (selskoe obºcestvo), dar ºi sã îi confere puteri sporite ca unitate de bazã a administraþiei locale la þarã. Câteva „societãþi rurale" constituiau o plasã, care era condusã tot de oficialitãþi alese din rândul þãranilor. Cu toate acestea, deºi aveau puteri sporite, comuna ºi plasa nu erau integrate în noua structurã guvernamentalã localã la nivel de judeþ ºi gubernie ºi nici nu primiserã jurisdicþie asupra celor care nu erau þãrani. Chiar ºi controlul guvernului asupra lor a fost slab pânã la înfiinþarea funcþiei de „comandant de þinut" (zemskii nadalnik) în 1889. Ele au rãmas instituþii þãrãneºti separate de structura administrativã ºi judiciarã formalã, conducându-ºi treburile dupã cutume proprii.

Aceastã întãrire a formelor arhaice a fost conceputã pentru a asigura plata taxelor de cãtre þãrani ºi, de asemenea, pentru a împiedica posibilitatea pauperizãrii rurale, care ar fi dus la vagabondaj în masã. Totuºi, ea se afla în contradicþie flagrantã cu ceea ce se întâmpla în economia þãrãneascã, în deceniile din urmã a existat o controversã acutã cu privire la faptul dacã þãranii, în întregul lor, au devenit mai sãraci sau mai puþin sãraci în perioada cuprinsã între 1861 ºi 1905, dar ambele tabere sunt de acord cã ei erau tot mai implicaþi în economia imperialã în ansamblu, fie ca participanþi la o piaþã în expansiune, fie ca victime ale unei exploatãri rapace50.

Dovezile în acest caz sunt copleºitoare. Libertatea personalã conferitã de actul de emancipare, plus o reþea de comunicare în curs de îmbunãtãþire au depãºit cu mult obstacolele instituþionale impuse de comunã, permiþându-le þãranilor sã cãlãtorească de-a lungul ºi de-a latul þãrii, în cãutare de muncã la oraº, în fabrici, la cãile ferate ºi pe fluvii. Nici chiar satul de acasã nu a rãmas neschimbat: economia bazatã pe bani a fost general acceptatã, comerþul cu amãnuntul s-a rãspândit, iar artizanatul s-a extins. Þãranii cumpãrau ºi vindeau pãmânt, de obicei cumpãrau mai mult decât vindeau, ceea ce a dus la mãrirea inegalitãþii în cadrul satului. Artelul tradiþional a început sã cedeze ca asociaþie economicã în faþa cooperativelor mai orientate spre piaþã. Educaþia primarã a oferit tinerilor (în special bãieþilor) cu orizont mai larg ºi cu ºansa unei game mai variate de slujbe. Serviciul militar le-a oferit unora o perioadã de contact cu alþi oameni ºi cu zone necunoscute ale imperiului, poate chiar cu þãri strãine. Efectele schimbãrii de peisaj puteau fi tulburãtoare pentru structurile tradiþionale de putere. Þãranii-soldaþi care se întorceau din Rãzboiul ruso-turc din 1877-1878, ca ºi predecesorii lor din Rãzboiul Crimeii, au rãspândit zvonul cã þarul va reîmpãrþi, în sfârºit, pãmântul în favoarea lor51, în termeni mai generali, ºtiinþa de carte ºi cãlãtoriile au început sã reorienteze concepþia þãranilor despre Rusia, de la concentrarea asupra Bisericii Ortodoxe ºi a þarului, la o imagine mai complexã ºi mai cuprinzãtoare, cu popoare ºi peisaje diverse, în care ruºii îi ajutã pe fraþii lor mai puþin civilizaþi sã ajungã la progres ºi prosperitate. A fi rus a devenit astfel motiv de mândrie52. Nu se ºtie cât de departe ajunsese, pânã în 1914, aceastã transformare a identitãþii naþionale spre geografie ªi etnicitate, dar este clar cã ea începuse.

Totuºi, în mijlocul tuturor acestor schimbãri economice ºi culturale, þãranii nu au dobândit nici un fel de noi modalitãþi de a-ºi exprima aspiraþiile politice, în afarã de Zernstve (care aveau funcþii ºi puteri limitate - vezi partea a IV-a, capitolul 1), nu existau alte instituþii prin care sã-ºi exprime doleanþele ºi sã gãseascã soluþii pentru ele. Chiar dacã începeau de jos sã reducã decalajul dintre ei ºi elitele imperiului, nu se întrezãrea 'ncã o naþiune civicã, o entirafe, cãreia «s î «e nnats diãt„„~,

în multe þări europene, în special în cele protestante, Biserica a jucat un rol vital în crearea ºi menþinerea unui sentiment de apartenenþã la o naþiune, prin medierea între cultura de jos ºi cea de sus. ªcolile parohiale reprezentau pentru copiii de þărani ºi muncitori anticamera unei lumi mai largi. Preoþii, instruiþi în cultura înaltã, se îngrijeau, în cadrul activitãþii lor zilnice, de nevoile oamenilor obiºnuiþi de la oraºe ºi sate, care vorbeau în dialect sau poate erau analfabeþi. Sfânta Scripturã, tradusã în limba þării respective, a fost adesea mijlocul prin care aceºti oameni simpli fãceau cunoºtinþã cu limba lor naþionalã ºi cultura înaltã legatã de ea; dacã ºtiau carte, puteau sã cerceteze mai departe ºi sãºi formeze propriile convingeri. Sã ne gândim în special la influenþa formativã a Bibliei lui Luther în Germania ºi a Bibliei lui James în Anglia în fixarea limbii naþionale ºi încurajarea indivizilor spre analizarea sentimentelor personale prin mijlocirea acestei limbi.

Cunoscând perioada de început a istoriei ruse, te-ai fi aºteptat ca Biserica sã fie chiar în miezul ideii de naþiune, întocmai ca Biserica Spaniolã, Biserica din Rusia fusese conducãtorul ideologic în cruciada împotriva musulmanilor ºi jucase un rol hotãrâtor în justificarea imperiului. Ideea de „Moscova - A Treia Romã" îi legitimase poziþia în cadrul imperiului. Ivan al IV-lea intenþionase ca ortodoxia sã fie cheia de boltã a þării sale unificate ºi centralizate, iar dupã moartea lui, întemeierea Patriarhiei în 1589 a confirmat poziþia independentã a Rusiei, chiar hegemonia ei între diferitele Biserici Ortodoxe, în „vremurile de restriºte", patriarhul avusese iniþiativa de a recrea un stat moscovit unit ºi suveran. De asemenea, Biserica devenise cu timpul un foarte mare proprietar de pãmânt ºi de iobagi.

Biserica ºi Statul

Probabil chiar aceastã dominaþie a Bisericii i-a fost, în cele din urmã, fatalã. Dupã cum am vãzut în partea a Il-a, capitolul l, þarul Alexei a fost foarte nelinistit din cauza ambiþiei excesive a patriarhului Nikon: era convins cã nu se puteau evita revoltele ºi tulburãrile dacã imperiul avea doi suverani rivali. Petru I a perpetuat aceastã suspiciune: dintre toþi conducãtorii, el a fost cel care nu putea tolera sã aibã concurenþi. Era hotãrât sã reducã puterea Bisericii ºi s-o þinã sub control. Considera Biserica asemenea tuturor celorlalte instituþii sociale, adicã un instrument prin care suveranul putea sã mobilizeze resursele societãþii ºi sã înãbuºe în faºã orice tendinþã de nesupunere.

Mijloacele pe care le-a folosit pentru realizarea acestui lucru i-au fost sugerate de exemplul oferit de Biserica Anglicanã, în 1698, în timpul vizitei sale în Anglia, Petru a

stat multe ore în compania episcopului de Salisbury, dr. Gilbert Burnet, care îºi aminteºte într-o scrisoare trimisã ulterior unui coleg cã „din tot ce i-am spus, cu cea mai mare atenþie a ascultat explicaþia privind autoritatea împãraþilor creºtini în materie de religie ºi supremaþia regilor noºtri"1. Trebuie sã spunem cã Burnet era autorul unui tratat intitulat Despre dreptul prinþilor de a folosi beneficiile ecleziastice ºi pãmânturile Bisericii (1682), în care vorbea despre datoria monarhului de a numi episcopi ºi de a se ocupa, în general, de bunãstarea ºi disciplina Bisericii în aºa fel încât sã fie spre binele oamenilor de rând. Dupã cum se exprima în „Concluziile" lucrãrii Istoria timpului meu, „cea mai mare ºi mai cuprinzãtoare lege este aceea cã un rege trebuie sã se considere înãlþat de Dumnezeu Atotputernicul în aceastã înaltã demnitate ca sã poatã face mult bine ºi sã fie o mare binecuvântare pentru omenire, un fel de zeu pe pãmânt..."2.

Sigur cã Petru era înclinat sã se perceapã în aceastã luminã ºi fãrã predicile lui Burnet, dar probabil cã a fost încântat sã-ºi vadã pãrerea confirmatã de un prelat aparþinând unuia dintre cele mai prospere regate ale Europei. Când patriarhul Adrian a murit la scurt timp dupã întoarcerea lui Petru din strãinãtate, acesta a refuzat sã numeascã un succesor ºi pânã la urmã nici nu a mai numit pe cineva, în schimb, a reînnoit Codul mãnãstiresc pentru a prelua domeniul patriarhal, a-1 administra ºi a-i colecta veniturile3. Astfel a putut îndrepta o parte din câºtigurile Bisericii spre activitãþi militare ºi alte scopuri laice.

în 1721 a mers ºi mai departe, abolind complet Patriarhia. A înlocuit-o cu o nouã instituþie, cunoscutã la început sub numele de Colegiul Spiritual, ceea ce însemna cã era doar una dintre multiplele ramuri ale administraþiei de stat; mai târziu i-a dat mai multã demnitate ºi o poziþie independentã ca „Prea Sfântul Sinod", împãratul însuºi a devenit capul sau „protectorul suprem" al Bisericii ºi a folosit

Sinodul ca pe un canal oficial al autoritãþii sale, în timp ce demnitarul cel mai înalt, procurorul general, era reprezentantul lui. Practic, cel puþin în secolul al XVIII-lea, procurorul general a fost contracarat în mod eficient de deciziile comune ale episcopilor, care reprezentau majoritatea comitetului colegial al Sinodului, în secolul al XlX-lea însã, o datã cu apariþia ministerelor în fruntea executivului în timpul lui Alexandru I, procurorul a ajuns sã semene tot mai mult cu oricare alt ministru din subordinea þarului4.

Noua relaþie dintre Bisericã ºi Stat, aºa cum era ea conceputã de Petru, a fost prezentatã ºi justificatã într-o proclamaþie intitulatã Regulamentul Spiritual (1721). Titlul reprezintã un oximoron care redã foarte bine spiritul documentului. Autorul, Feofan Prokopovici, era un prelat ucrainean care fãcuse studii iezuite complete, inclusiv un stagiu la Colegiul Sf. Atanasie din Roma, principalul loc de pregãtire pentru Contrareforma din Europa Rãsãriteanã. S-a împotrivit acestei educaþii ºi a îmbrãþiºat un amestec de protestantism erastian ºi principii iluministe laice, care i-a atras simpatia lui Petru5.

Tonul Regulamentului Spiritual venea parcã direct din Leviathanul lui Hobbes. Se susþinea cã autocraþia este necesarã pentru cã fiinþele umane sunt rele ºi s-ar rãzboi permanent unele cu altele dacã n-ar fi þinute în frâu de o autoritate unicã ºi sigurã, ceea ce nu se poate întâmpla atunci când autoritatea patriarhului pare sã rivalizeze cu autoritatea tarului. „Patria nu trebuie sã se teamã de revolte ºi tulburãri din partea unei administraþii exercitate printr-un consiliu, aºa cum se întâmplã însã în cazul unui administrator ecleziastic unic ºi independent. Cãci oamenii simpli nu înþeleg prin ce se deosebeºte

înaltului Pãstor, îºi închipuie cã un asemenea administrator este un al doilea suveran, o putere egalã cu aceea a autocratului sau chiar mai mare."6

Regulamentul stipula în detaliu îndatoririle episcopilor, preoþilor ºi cãlugãrilor. Când erau hirotoniþi, preoþii erau obligaþi sã jure cã „vor apãra, fãrã sã-ºi precupeþeascã eforturile, întreaga putere, toate drepturile ºi prerogativele care aparþin înaltei Autocraþii a Maiestãþii Sale". Li se cerea sã þinã o evidenþã a îndeplinirii obligaþiilor religioase de cãtre enoriaºii lor, a participãrii acestora la împãrtãºanie ºi spovedanie. Trebuiau sã citeascã decrete din amvon, sã cearã jurãminte de fidelitate faþã de stat ºi sã þinã la zi registrele de naºteri, cãsãtorii ºi decese7. Pe scurt, erau administratori spirituali ºi agenþi ai starului autocratic la baza societãþii.

Când un grup de episcopi i-a cerut lui Petru sã le permitã sã aleagã un alt patriarh, acesta le-a replicat trântind Regulamentul Spiritual pe masa ºi rãstindu-se la ei: „Iatã patriarhul vostru spiritual - iar cei care i se opun (ºi atunci a scos un pumnal din buzunar) vor ajunge sã4 cunoascã pe Patriarhul de Oþel! [hulatnti patriarh]". S-a þinut de cuvânt ºi a pus pe lângã Sinod câþiva inspectori care sã-1 ajute pe procurorul general în misiunea pe care o avea de a garanta desfãºurarea eficientã a activitãþii Sinodului, în conformitate cu regulamentul, în mod sugestiv, aceºtia erau cunoscuþi ca „inchizitori"8.

Dar nu erau singurii care aveau o funcþie inchizitorialã. ªi preoþii trebuiau sã o îndeplineascã, în conformitate cu ucazul din 17 mai 1722, „dacã la spovedanie cineva îi dezvãluie pãrintelui spiritual o crimã neînfãptuitã încã, dar plãnuitã, în special trãdare sau revoltã împotriva Suveranului sau a Statului, sau un plan nefast împotriva onoarei sau sãnãtãþii Suveranului ºi Familiei sale ºi atunci când îºi declarã intenþia vicleanã nu aratã cã se cãieºte pentru ea... duhovnicul trebuie nu numai sã nu-i dea iertare ºi dezlegare pentru pãcate, ci ºi sã raporteze imediat la locul potrivit". „Locul potrivit" era Preobrajenskii Prikaz [vezi partea a Il-a, capitolul 2]. Preoþii care nu-ºi îndeplineau aceastã obligaþie erau avertizaþi cã, „fiind complici la crimã, vor fi condamnaþi la pedeapsa corporalã meritatã ºi trimiºi la muncã silnicã sau, dacã e o chestiune gravã, vor fi executaþi"9.

Astfel, preoþii erau trecuþi în rândurile inspectorilor (fiskalî). Slãbirea comunitãþii religioase, provocatã de aceastã mãsurã, s-a accentuat prin faptul cã în secolul al XVIII-lea, ierarhia ecleziasticã a preluat controlul asupra numirii parohilor. Anterior, de obicei, posturile erau fie ereditare, fie depindeau de votul enoriaºilor, însã Regulamentul Spiritual stipula cã preotul trebuie sã fi absolvit seminarul înainte de a prelua rãspunderea parohiei. Dar deºi existau prea puþini candidaþi calificaþi corespunzãtor acestei cerinþe, în acest fel se acorda o ºi mai mare putere episcopului, care supraveghea

seminariile din eparhia sa ºi avea posibilitatea sã verifice scrisorile de recomandare ale candidaþilor, în practicã, adesea era foarte avantajos sã-1 numeºti pe fiul celui care ocupase anterior postul: aproape fãrã excepþie, fiii preoþilor frecventau ºi ei seminariile, deoarece Petru decretase cã preoþilor care erau în surplus trebuia sã li se retragã statutul, ajungând astfel în rândurile societãþii „impozabile". (Din când în când, Petru ºi urmaºii lui fãceau recrutãri obligatorii pentru armatã dintre aceºti nefericiþi.) Alegerea preoþilor s-a atrofiat treptat sau a revenit „enoriaºilor mai merituoºi" -selectaþi de consistoriu, comitetul administrativ al eparhiei. Doar în provinciile vestice episcopii au fost instruiþi sã încurajeze alegerile parohiale propriu-zise, ca o modalitate de a întãri credinþa în înfruntarea cu Biserica Catolicã ºi Biserica Unitã, în celelalte regiuni, alegerea parohilor a fost în cele din urmã abolitã de cãtre Sfântul Sinod în 1797.

_»------»_i_\ ------_*--------j— A^ fi«c,TitD.la „-----u:„; „ î«„<»,-„„» oS f\a tnt

jnai frecvent numit de sus, lãsându-le enoriaºilor un control ºi mai redus asupra resurselor materiale. Aceastã diminuare a rolului parohiei a fost una dintre cele mai nefaste consecinþe ale reformelor ecleziastice înfãptuite de Petru, întrucât a slãbit legãtura dintre comunitatea ruralã ºi Bisericã ºi, implicit, dintre comunitatea ruralã ºi stat10. Dupã cum spunea Ivan Axakov în 1868 : „Existã enoriaºi, dar nu existã o enorie în adevãratul sens al cuvântului; oamenii sunt înregistraþi la bisericã, dar nu alcãtuiesc o parohie în sensul adevãrat ºi inþial al acestui termen"".

Nu trebuie sã ne surprindã faptul cã Petru, cu firea sa energicã ºi agitatã, nu avea înþelegere pentru cãlugãri ºi pentru vocaþia lor contemplativã. Spre deosebire de Henric al VlII-lea, echivalentul sãu anglican, Petru nu a închis mãnãstirile, ci le-a adus la ordine, pentru ca ele sã acþioneze eficient ca agenþi ai protecþiei sociale. Rolul lor era sã ofere un refugiu pentru invalizi, ceroetori ºi veteranii de rãzboi mutilaþi sau în retngere. Pentru a le obliga sã îndeplineascã aceastã sarcinã, le-a confiscat veniturile, înlocuindu-le cu o alocaþie fixã în bani ºi provizii pentru fiecare cãlugãr sau cãlugãriþã, condiþionatã de o disciplinã strictã ºi de îndeplinirea misiunii caritabile impuse. Primirea în noviciat urma sã fie foarte strict reglementatã, nefiind admiºi bãrbaþii sub 30 de ani ºi femeile sub 50 de ani. Deºi cãlugãrilor li se cerea sã ºtie carte, le era interzis sã scrie ceva fãrã permisiunea stareþului, sau sã aibã mãcar toc ºi hârtie în chilie, deoarece „nimic nu tulburã liniºtea monasticã aºa ca scrierea deºartã ºi inutilã". Cei care încãlcau aceastã interdicþie urmau sã fie expulzaþi12.

Unii cercetãtori au numit reforma lui Petru „protestantã"13. Dintr-un anumit punct de vedere, aceastã apreciere este, evident, corectã: Petru a subordonat Biserica statului, i-a preluat finanþele ºi a pus-o sã se ocupe de activitãþi educative, caritabile ºi sociale. El nu era însã nici regele Angliei ºi nici un Landesherr german care impune un Kirchenregiment. Lipseau unele condiþii esenþiale pentru o reformã protestantã. Nu exista o tradiþie intelectualã a legii naturale sau o teologie a contractului. Viaþa de parohie ºi cea de comunitate religioasã erau relativ subdezvoltate ºi, de fapt, subminate de reforma lui Petru, în primul rând, nu exista o Biblie în limba naþionalã pe care oamenii de rând sã o poatã citi pentru a-ºi forma ºi dezvolta evlavia. Tradiþii solide în studiul Bibliei ºi în viaþa de comunitate religioasã se întâlnesc doar la credincioºii de rit vechi, care se opuneau cel mai puternic inovaþiilor aduse de Petru.

In consecinþã, era greu de impus Bisericii Ruse un program de reformã protestantã. Cei mai mulþi dintre preoþi ºi mireni continuau sã vadã în þar pe Unsul lui Dumnezeu, un Basileu în sens bizantin, domnind în bunã înþelegere sau „armonie" cu Biserica, chiar dacã Petru a avut un cu totul alt plan, în care Biserica urma sã fie instrumentul politicii laice. Acest dezacord în relaþia reciprocã dintre Bisericã ºi Stat a fost numit de un istoric ecleziastic „neadevãrul capital din perioada sinodalã", în timp ce altul susþine cã Petru a inaugurat „schisma realã ºi profundã... nu atât o schismã între guvern ºi popor (cum credeau slavofilii), ci între autoritãþi ºi Bisericã"14.

Intr-un stat în care conducãtorul îºi revendica autoritatea supremã pe baza dreptului divin, aceastã schismã era totodatã extrem de periculoasã. Umilirea Bisericii de cãtre statul imperial, deºi ea sprijinea ideologia care îi conferea acestuia legitimitate, a fost, Probabil, cea mai mare greºealã ºi, cu siguranþã, una dintre principalele cauze ale Revoluþiei din 1917.

Petru al III-lea ºi Ecaterina a H-a au desãvârºit exproprierea ºi raþionalizarea averilor bisericeºti, între 1762 ºi 1764, ei au preluat administrarea tuturor pãmânturilor pe care le m„: -j-^- T,. • • - - -

eparhii ºi mãnãstiri reprezentând doar aproximativ o pãtrime din valoarea anterioarã. Aceste donaþii erau condiþionate de îndeplinirea de cãtre Biserica a activitãþii educative ºi caritabile ºi de respectarea „listelor de personal" (ºtatî) pentru fiecare parohie ºi mãnãstire. Un episcop, mitropolitul Arsenic al Rostovului, a protestat împotriva acestor prevederi, ba chiar a ofensat-o pe Ecaterina spunând cã „suverana pe care o avem nu e de-a noastrã ºi e ºovãitoare în credinþã". Dar s-a trezit singur printre colegii lui. A fost judecat pentru lese-majeste, caterisit ºi închis pe viaþã15.

Efectul cumulat al acestor schimbãri a fãcut mult rãu Bisericii în relaþiile sale cu statul, cu elitele societãþii ºi cu marea masã a poporului. Clerul a devenit o categorie izolatã ºi relativ sãracã. Izolarea era simbolizatã de felul de a se îmbrãca al clericilor : dintre elite, ei fuseserã singurii pe care Petru I i-a scutit de obligaþia de a purta haine occidentale, aºa încât aveau o înfãþiºare distinctã ºi demodatã. Deºi clerul era o categorie care presta servicii, membrii lui nu deþineau un cin sau rang oficial, motiv pentru care nu aveau nici posibilitatea de a face carierã ºi nici statutul social conferit de titlu. E sugestiv faptul cã Ecaterina a Il-a nu a invitat clerul, dupã cum nu a invitat nici iobagii la Comisia Legislativã cu care ºi-a început domnia.

învãþãmântul

Sistemul de învãþãmânt al Bisericii, singurul la care avea acces populaþia pânã în secolul al XVIII-lea, a rãmas în mare mãsurã neschimbat. Se mai baza încã pe învãþãtura cu caracter latin a Contrareformei care pãtrunsese în Rusia, adesea mijlocitã de iezuiþi, prin numeroºii prelaþi ucraineni. Aceastã tradiþie era oarecum nepotrivitã pentru o þarã ale cãrei rãdãcini religioase se aflau în lumea greacã a Bizanþului15. Pe mãsurã ce s-a dezvoltat un sistem de ºcoli laice, care rãspândeau idealurile Iluminismului european, ofertele educaþionale ale Bisericii au ajuns sã arate tot mai învechite, ceea ce a dus la izolarea culturalã ºi socialã a clerului de elitele imperiului. Este simptomatic faptul cã Rusia era singura þarã din Europa în care universitãþile nu aveau facultãþi de teologie. Mirenii instruiþi ºi preoþii instruiþi trãiau în lumi diferite.

La baza societãþii,' parohia ºi obºtea au început sã meargã în direcþii diferite, ºi nu numai din cauza numirii de sus a preoþilor. Anterior, ele coinciseserã mai mult sau mai puþin în cadrul obºtii parohiale (prihodskaia obstina), unitate de bazã atât a guvernãrii laice, cât ºi a celei ecleziastice. Reforma provinciilor din 1718 a lui Petru I a pus însã capãt rolului pe care îl avea parohia în guvernarea laicã, aºa încât ea a devenit o instituþie pur ecleziasticã exact atunci când enoriaºii îºi pierdeau influenþa în cadrul Bisericii.

Acest lucru fãcea parte din purificarea ºi „deocultizarea" Bisericii, începute de râvnitorii evlaviei, care ºi-au vãzut opera nesocotitã în mod brutal de Nikon. Episcopii doreau sã înlãture toate acumulãrile laice nedemne din jurul lãcaºurilor sfinte : au fost interzise pieþele din curtea bisericilor ºi cârciumile din imediata apropiere, iar toate serbãrile la care se râdea, se bea ºi se spuneau lucruri deocheate au fost transferate în altã parte. Li se cerea preoþilor sã elimine din serviciul divin practicile pãgâne ºi superstiþiile populare, adesea spre nemulþumirea oamenilor de rând. într-un caz devenit celebru, la Moscova, o mulþime 1-a cãutat ºi 1-a linºat pe mitropolitul Ambrozie, care poruncise, în timpul ciumei din 1771, îndepãrtarea unei icoane neautorizate „fãcãtoare de minuni"17-

Astfel de mãsuri profilactice tindeau sã slãbeascã funcþia Bisericii de centru al vieþii

învãþãmânt, pe mãsurã ce ºcolile parohiale, deschise pentru oricine, cedau treptat în faþa ºcolilor specializate pentru cler. Acestea din urmã ofereau o educaþie bunã, de tipul celei catolice din Europa Centralã, care presupunea cunoºtinþe solide de latinã ºi slavonã, istorie biblicã, mitologie ºi literaturã clasicã, retoricã, filosofic ºi teologie. Din acest plan de învãþãmânt au rezultat câþiva cãrturari de seamã, dar preoþii de rând considerau cã pregãtirea nu corespunde sarcinilor pastorale ºi practice pe

care urmau sã le îndeplinească la þarã. Oricum, mulþi abandonau studiul înainte de vreme pentru cã erau fie sãraci, fie incapabili18.
Nici majoritatea seminariilor, ºcolile secundare ale Bisericii, nu respectau planul de învãþãmânt promis: veºnic aveau prea puþine fonduri ºi sufereau din cauza clãdirilor dãrãpãnate, a bibliotecilor ºi dotãrilor necorespunzãtoare, a profesorilor cu slabã calificare ºi a elevilor subalimentaþi. De exemplu, o inspecþie la un seminar în 1840 a dezvãluit cã biblioteca nu avea nici mãcar un manual din cele prevãzute în programã ºi nici un volum din Noul Testament, în nici o limbã. La Perm, în 1829, elevii dormeau pe bãnci din cauzã cã nu existau destule dormitoare. Peste tot, clãdirile aveau igrasie, erau neigienice ºi nesigure, ducând la o ratã înaltã de îmbolnãvire ºi chiar la mortalitate19.
Rezultatul a fost o educaþie fãcutã la întâmplare ºi cam anorexicã, bazatã mai degrabã pe memorare ºi pe realizãri formale, decât pe o culturã vastã ºi pe hrana spiritualã. Ea tindea sã le imprime absolvenþilor acea concepþie filistinã mãrginitã care 1-a fãcut pe Turgheniev sã-i critice pe cei cu „principii vulgare de seminar" ºi „gulere murdare", care încearcã sã „ºteargã de pe faþa pãmântului poezia, artele frumoase ºi orice plãcere esteticã"20.
Reforma seminariilor din 1808-1814, adoptatã de Alexandru I, reducea accentul pus pe latinã ºi propunea obiecte de studiu mai practice ºi mai moderne, cum ar fi matematica, geografia ºi istoria laicã, dar avea ºi ambiþia de a lãrgi educaþia absolventului prin introducerea în planul de învãþãmânt a limbilor greacã, ebraicã, francezã ºi germanã. Reforma a creat o ierarhie de ºcoli pentru cler, dând posibilitatea celor care doreau sau erau nevoiþi sã se retragã mai devreme sã nu se simtã ruºinaþi ºi sã plece cu o educaþie mai mult sau mai puþin sistematicã21. Cu toate acestea, reforma nu a redus decalajul cultural dintre preoþi ºi enoriaºi.
Biblia
Am vãzut - în partea a Il-a, capitolul 4 - cã pe la începutul anilor 1820, Alexandru I a încercat, dar nu a reuºit sã publice Biblia în limba rusã modernã, eºecul contribuind §i la menþinerea decalajului cultural dintre preoþime ºi popor. Existã însã un prelat care a dus o lungã bãtãlie pentru a schimba aceastã stare de lucruri. E vorba de mitropolitul Filaret al Moscovei, erudit de seamã ºi fost rector al Academiei Teologice din Sankt-Petersburg, care a fãcut mai mult decât oricare altul pentru a îndruma activitatea de traducere. El era convins cã Biserica Ortodoxã putea supravieþui în ciuda rivalilor ei doar dacã Biblia era prezentatã credincioºilor obiºnuiþi din parohii într-o limbã pe care s-o înþeleagã cu uºurinþã. „Tot ce ne trebuie pentru mântuire - spunea el -este înfãþiºat în Sfânta Scripturã cu atâta limpezime, încât orice cititor animat de dorinþa sincerã de a se lumina poate sã înþeleagã. Interpreþii specializaþi ai Bibliei sunt, desigur,
folositori nenfm rrp<jfinii ni mai rviitinã fHn^ati'f Fio.- -. „„„.„»;„„„ — —;—:_.--- _» —

necesar un interpret cu autoritate pentru a clarifica chestiunile de credinþã e un lucru care scade mãreþia cuvântului lui Dumnezeu ºi supune credinþa tãlmãcirii omului."22
Când Filaret a ridicat chestiunea în 1842, mitropolitul Serafim al Sankt-Petersburgului a obiectat, spunând cã o Biblie în limba rusã modernã ar „provoca minþile trândave la discuþii în contradictoriu, la polemici ºi alte aberaþii" ; s-ar crea impresia cã „oamenii pot fi judecãtori în materie de credinþã". Procurorul general Protasov a legat aceastã chestiune de cea a noii critici de text care venea din Germania: „Principiile luterane s-au strecurat în exegeza biblicã... Se ridicã întrebãri care i-ar fi jignit pe strãmoºii noºtri despre autenticitatea, temeinicia ºi caracterul de revelaþie ale Bibliei, toate cu scopul... de a înlocui credinþa cu raþiunea". Chiar ºi încercarea lui Filaret de a publica un nou catehism a fost amânatã mult timp, pentru cã indusese în el Crezul, Cele Zece Porunci ºi Tatãl Nostru în limba rusã modernã23.
Totuºi, pânã la urmã, rãbdarea iui Filaret a fost rãsplãtitã, în 1859, Alexandru al II-lea a autorizat, în sfârºit, Sfântul Sinod sã permitã traducerea completã a Bibliei în limba rusã modernã, sub supravegherea celor patru academii teologice, întrucât se realizase deja o mare parte din lucrare, proiectul s-a lansat relativ repede : Evangheliile au apãrut în 1861, Noul Testament în 1862, iar Biblia completã în 1876. Succesul a fost uriaº ºi imediat, fiind necesarã publicarea de urgenþã a noi ediþii, în

Sankt-Petersburg, o Societate pentru Răspândirea Bibliei a vândut sau distribuit aproape 1.250.000 de exemplare între 1863 ºi 186524.
Ca o ironie, apariþia Bibliei în limba rusă a avut loc exact dupã publicarea în aceeaºi limbă a lucrării lui Marx, Das Kapital. Am putea considera secolul care a urmat ca o competiþie între cele douã doctrine pentru a obþine devotamentul oamenilor muncii din Rusia.
Clerul parohia]
Dupã răscoala lui Pugaciov, Ecaterina a Il-a le-a interzis þăranilor să înainteze plângeri, întrucât aceste petiþii erau adesea redactate de preoþi, decretul dat de ea descuraja legătura dintre preot ºi săteni în chestiuni politice sau sociale. Cu siguranþă însă, decretul nu a pus capăt acestei legături ºi atunci când împăratul Pavel a anulat interdicþia, preoþii au sprijinit uneori direct protestul enoriaºilor lor. în 1796, în gubernia Vladimir, un preot a semnat o jalbă a adunării sãteºti (mirskoi prigovor), înaintată lui Pavel, prin care oamenii se plângeau de faptul cã boierul lor a acaparat aproape tot pământul arabil ºi de pãºunat al satului, þăranii rămânând cu foarte puþin pentru a-ºi asigura existenþa. O petiþie similară, trimisă în anul următor într-o perioadă de foamete, era semnată de diaconul parohiei ºi îl acuza pe boier cã îi obligă pe iobagi să lucreze în fabrica lui de hârtie, astfel încât oamenii nu mai au timp să-ºi cultive pământul25.
Faptul cã parohiile ºi-au pierdut drepturile ºi influenþa nu înseamnă cã au încetat să mai răspundă de întreþinerea preoþilor ºi a familiilor acestora. Ele trebuiau să acorde o anumită suprafaþă de pământ ºi o platã pentru ceremoniile religioase þinute în afara obiºnuitului serviciu divin săptămânal. Posibilitãþile parohiilor de a suporta această povară erau foarte diferite, depinzând de anumiþi factori cum ar fi numărul enoriaºilor, averea acestora ºi dispoziþia boierilor vecini de a contribui cu generozitate la aceste cheltuieli. Un sat sărac cu un boier zgârcit sau fără fricã de Dumnezeu putea să condamne preotul ºi familia acestuia la sărăcie pentru totdeauna, încercările de a stabili o listă
Hp tariff» an f»«liat Hf» r^î^> mc»i rmiltp nri Asffel_ *J-n aiiinc m nr^ntiî CQ fif» nhliaatl

adesea să se târguiască cu enoriaºii înainte de a oficia o căsătorie sau de a sluji la o înmormântare, ceea ce pentru mulþi era umilitor. Un prelat remarca pe la mijlocul secolului: „O, iată cea mai mare ruºine ºi dezonoare : chiar ºi atunci când 1-a împăcat cu Dumnezeu pe păcătosul care s-a spovedit, el ia bani; chiar ºi atunci când dă sfânta tainã a împărtãºaniei, nu îi e silă de platã... Oare nu este el un simplu nãimit ?"26.
Către sfârºitul secolului al XVIII-lea, clerul devenise mai mult sau mai puþin o clasă socială închisa, practic o castă. Acest lucru s-a întâmplat chiar dacă nu a existat o interdicþie oficială de a intra sau de a ieºi din ea. Foarte puþini nobili treceau în rândul clerului, deoarece nu aveau educaþia potrivită ºi nici nu voiau să îºi înjosească poziþia socială, căci la aceasta s-ar fi ajuns dacă deveneau preoþi. Þăranii obiºnuiþi ºi târgoveþii (meºciane) aveau rareori mijloacele necesare unei educaþii prelungite - ºi chiar dacă le aveau, cu greu obþineau permisiunea din partea propriei comunităþi, care s-ar fi văzut obligată să le preia plata impozitelor. Cât despre copiii clericilor, aceºtia nu prea aveau altă ºansă decât să devină tot clerici sau soþii de clerici. Educaþia nu le permitea să ajungă într-o poziþie socială superioară, iar singura lor alternativă era să coboare în rândul claselor plătitoare de dări, riscând să fie recrutaþi pentru armată27.
Rezultatul a fost cã, spre sfârºitul secolului al XVIII-lea, clasa clerului se mărise atât de mult, încât depãºea numărul de posturi disponibile din parohii. Aceste lipsuri antrenau conflicte nesănătoase ºi distrugătoare între clerici, deoarece familiile luptau pentru puþinele parohii cu beneficii, singurele care le dădeau posibilitatea să evite sărăcia ºi degradarea socială. Un preot în vârstă din eparhia Vladimir, neavând perspectiva unei pensii, ca ºi ceilalþi colegi ai lui, îi scria episcopului său în 1781 cu o sinceritate neobiºnuită: „Pentru a avea grijă de mine ºi de soþia ºi familia mea săracă, porunciþi-i unui student de la seminarul din Suzdal să se căsătorească cu fiica mea ºi apoi numiþi-1 pe acest ginere pe postul meu"28. Majoritatea clericilor încercau să obþină ceva asemănător, chiar dacă nu într-un mod atât de direct. Presiunea asupra lor era sporită de faptul ca preoþii căsătoriþi nu erau eligibili pentru

promovarea la rangul de episcop, în mod normal, doar cãlugãrii puteau deveni episcopi, ceea ce crea încã o prãpastie: aceea dintre clerul monastic ºi cel parohial.
Sub acest gen de presiune, Biserica devenise mai cu seamã un birou de plasament ºi o agenþie de protecþie socialã pentru angajaþi ºi familiile lor. Aceastã funcþie zãdãrnicea orice încercare de reformã. Sub Nicolae I, în 1829 ºi 1842, Sfântul Sinod a încercat de douã ori sã reformeze structurile parohiale, sã reducã numãrul de clerici care trebuiau sã fie susþinuþi de enoriaºi ºi, de asemenea, sã ofere surse de venit mai solide, constând în pãmânt, subvenþii sau onorarii reglementate pentru slujbele rituale. Punerea în aplicare a acestor mãsuri a fost atât de sporadicã, încât se poate spune cã ele au eºuat. Clericii se opuneau transferurilor sau disponibilizãrilor, iar episcopii nu prea voiau sã-i forþeze. Enoriaºii nu mai doreau sã plãteascã, iar subvenþiile de la stat rãmâneau insuficiente ºi prost direcþionale. O nouã încercare în timpul lui Alexandru al II-lea, în anii 1860 ºi 1870, nu s-a bucurat de mai mult succes29.
Ameninþarea sectarismului
Aºadar, Biserica Ortodoxã ajunsese în secolul al XlX-lea un fel de birou de binefacere pentru clericii prost plãtiþi ºi cu o situaþie nesigurã. Era însã un birou de binefacere
asediat, fiind amenin þat nprmanpnf AP frfHintfl» î™«.^;™.,<^. ~-— — x----- -* f-

itrãgãtoare ºi sã aibã mai mult succes: credinþa de rit vechi, miºcãrile sectare, confesiunile protestante, catolicismul ºi Biserica Unitã. Istoricul Mihail Pogodin spunea ;ã, dacã s-ar ridica excomunicarea în caz de apostazie, jumãtate dintre þãranii ruºi ar :rece la schismã (raskof), în timp ce jumãtate dintre aristocraþi s-ar converti la catolicism30.
Statul a încercat sã îi trateze în diverse moduri pe staroveri (credincioºii de rit vechi) - sau „schismatici" (raskolniki), cum þinea sã îi numeascã. Petru I renunþase la persecutarea lor fãþiºã. El a fost întotdeauna gata sã încurajeze activitatea comercialã ºi, vãzând cã unii staroveri erau oameni de afaceri prosperi ºi de încredere, le-a permis sã se stabileascã în oraºe ºi sã se înregistreze la autoritãþi, folosindu-se de acest prilej ca sã le ia un impozit dublu. Totuºi, mulþi dintre ei nu au vrut sã se înregistreze, pentru ca, dupã pãrerea lor, sã li se aplice „semnul fiarei", preferând sã rãmânã în afara legii în regiuni îndepãrtate.
împãrãtesele Ana ºi Elisabeta au reluat persecuþiile, dar Petru al III-lea ºi Ecaterina a II-a le-au permis staroverilor înregistraþi sã se stabileascã în anumite zone ale Siberiei, Bielorusiei ºi Rusiei Nordice ºi chiar sã-ºi întemeieze mãnãstiri pe râul Irghiz din Munþii Urali. Carta urbanã din 1785 le permitea sã fie aleºi în funcþii municipale31. La Moscova, ei au întemeiat o adevãratã comunitate de negustori, cu capelã ºi cimitir propriu, Rogojskoe kladbiºce.
în unele eparhii, episcopii au permis chiar sã se þinã liturghia dupã cãrþile ºi obiceiurile vechi, practicã ce a fost consfinþitã oficial de mitropolitul Platon al Moscovei în 1800, cu aprobarea împãratului Pavel. în acest fel s-a format Credinþa Unicã (edinoverie), o miºcare ce oferea ºansa realã de a se depãºi schisma dãunãtoare din credinþa ortodoxã sau, cel puþin, de a fi atraºi înapoi la Biserica oficialã toþi cei care nu erau schismatici fervenþi. Dar Biserica oficialã a refuzat sã ridice anatema din 1667, cum ceruserã staroverii, ºi nici nu a permis relaþii strânse între cele douã culte, probabil de teamã ca nu cumva, dacã acest lucru ar fi fost acceptat, „sã iasã la luminã" mulþi schismatici clandestini ºi sã-ºi proclame în mod deschis credinþa32.
Nicolae I a adoptat o politicã exact opusã, reluând persecutarea schismaticilor. Multe dintre capelele ºi casele de rugãciune ale acestora au fost închise ºi li s-au confiscat clopotele, în timp ce preoþii ortodocºi care oficiau slujbele au fost pedepsiþi. Mãnãstirile de pe Irghiz au fost închise, iar cãlugãrii s-au împrãºtiat. Cãsãtoriile staroverilor au fost declarate nule. S-a înfiinþat un „comitet special" care sã coordoneze mãsurile împotriva schismaticilor ºi sectanþilor33. Aceste mãsuri s-au inspirat din ideea - larg rãspânditã în Bisericã - potrivit cãreia ritul vechi este un duºman deosebit de periculos pentru Biserica oficialã, deoarece avea aceeaºi origine iar învãþãturile lui erau, astfel, foarte atrãgãtoare pentru cei simpli ºi lipsiþi de educaþie.

Cu toate acestea, în ultimele decenii ale secolului al XlX-lea, atât statul, cât ºi Biserica aveau deja alþi duºmani - evident, mult mai ameninþători ºi mai eficienþi -, motiv pentru care staroverii au redobândit în 1883 unele drepturi, cum ar fi cel de a construi noi case de rugăciune, în continuare, li se interzicea să-ºi propage ideile sau să facă prozeliþi dintre credincioºii ortodocºi34.

O mare parte din secolele al XVIII-lea ºi al XlX-lea, Biserica ºi-a concentrat eforturile pentru a desfăºura o activitate misionară în rândurile staroverilor, în încercarea de a-i aduce înapoi la Biserica oficială. La Academia Teologică din Sankt-Petersburg s-a instituit n «jprtip «snec.ială nentru studiul schismei, iar în câteva seminarii s-au înfiinþat depar-

roade. Acest lucru s-a datorat în parte faptului că schisma se divizase în atât de multe curente (tolki sau soglasiia), încât era greu să þii evidenþa tuturor credinþelor. Dar ºi din cauză că, în general, schismaticii erau mai citiþi ºi mai pricepuþi la religie decât ortodocºii: devotamentul lor faþă de cărþile vechi, transmis din generaþie în generaþie, îi făcea adversari de temut în dezbaterea exegetică.

Cu toate acestea, se făceau încercări. Episcopii erau instruiþi să þină liste de staroveri în eparhiile lor, iar în cele deosebit de „infectate", de pildă Perm, Penza, Saratov, Cernigov, Irkutsk ºi Olonoeþ, s-au înfiinþat comitete speciale pentru coordonarea misiunii, în anii 1870, loanikie, episcopul Saratovului, a înfiinþat o Frăþie a Sfintei Cruci pentru a combate schisma, prima dintr-o serie de astfel de comunităþi35.

în ciuda eforturilor depuse, liderii Bisericii nu aveau, în cel mai fericit caz, siguranþa că fac progrese. Pobedonosþev, unul dintre cei mai vehemenþi adversari ai credinþei de rit vechi, se plângea prin anii 1880 că „tipărim cărþi ºi le distribuim, iar apoi aflăm că ele zac prin birourile eparhiilor", în timp ce prietenul său N.I. Subbotin, profesor la Academia Teologică din Moscova, se lamenta că episcopii ºi clerul nu manifestă „nici cel mai mic interes" faþă de publicaþia antischismatică pe care o editează el36.

Scepticismul lor sumbru era, cu siguranþă, bine întemeiat. Aºa cum am văzut, până pe la sfârºitul secolului al XlX-lea, ajunseseră să fie vreo 10 milioane de staroveri, care se bucurau de foarte mare respect din partea multor credincioºi ortodocºi obiºnuiþi. ªi nici numărul altor sectanþi nu scădea: către sfârºitul secolului, noi secte protestante -baptiºtii, stundiºtii, adventiºtii ºi martorii lui lehova - apăreau ca ciupercile, găsind audienþă imediată la clasa muncitoare dezrădăcinată ºi, mai recent, cu ºtiinþă de carte, din oraºele ºi aºezările muncitoreºti, împotriva sectelor pe care le considera „deosebit de periculoase", guvernul a trecut la exilul administrativ, între acestea se aflau stundiºtii (o sectă derivată din baptiºtii germani), care „resping orice ritual sau tainã bisericească, nu recunosc nici o autoritate, refuză serviciul militar sau defensiv, numindu-i pe apărătorii tronului ºi ai patriei «bandiþi», ºi predică principii socialiste, cum ar fi egalitatea ºi redistribuirea bogăþiei"37.

„Duhovnicii"

Aºadar, în exterior, Biserica a oferit un spectacol trist în cea mai mare parte a secolelor al XVIII-lea ºi al XlX-lea: săracă, dependentă de stat, defensivă în faþa rivalilor, izolată de viaþa intelectuală ºi socială. Totuºi, chiar în acel timp, începea să prindă contur o miºcare de renaºtere ce-i va da posibilitatea să-ºi aducă propria contribuþie distinctă ºi creatoare la viaþa naþională rusă.

Pentru a înþelege rădăcinile acesteia, trebuie să ºtim că Bisericile ortodoxe au o concepþie diferită de cele catolice sau protestante asupra modului în care „harul" ajunge 'a păcătos, în concepþia occidentală, conferirea „harului" este un act al lui Dumnezeu, el fiind acordat indivizilor fie pentru că îl meritã (Pelagius), fie pentru că Dumnezeu, în "Helepciunea lui de nepătruns, a orânduit astfel (Augustin). în concepþia răsăriteană, în schimb, „harul" este o stare permanentă, existentă în însuºi actul de creaþie ºi accesibilă oricărei fiinþe umane oricând, doar în virtutea faptului că a fost creată38. Conform acestei concepþii, pentru a se apropia de Dumnezeu, credinciosul are nevoie un fel de „hartă spirituală", care îi dă posibilitatea să se cunoască ºi să facă faþă mai

hãrþi se aflã în Noul Testament, iar alte indicaþii topografice au fost completate de pãrinþii Bisericii. Urmãtorii pãstrãtori au fost cãlugãrii, care au transmis peste secole o tradiþie în care înþelegerea „hãrþii" putea fi cultivatã ºi realizatã în inima credinciosului. Rolul lor în îndeplinirea acestui lucru a reprezentat principala funcþie a mãnãstirilor în creºtinãtatea ortodoxã.

Metoda era sã se ajungã la o stare de concentrare spiritualã în care o persoanã sã fie în strânsã legãturã cu „energiile" divine (mai degrabã emanaþia esenþei lui Dumnezeu decât esenþa însãºi). Figura centralã în transmiterea acestei metode era stareþul sau „duhovnicul", fãrã îndrumarea ºi exemplul cãruia credinciosul era mereu în pericol de a rãtãci drumul. Novicele care aspira ºi el sã ajungã un „duhovnic" îi jura supunere absolutã ºi îi dezvãluia toate secretele minþii ºi ale inimii39.

Teologia acestei tradiþii, cunoscutã sub numele „isihasm", a fost expusã în forma cea mai pregnantã de Grigorie Palama, un sfânt bizantin din secolul al XlV-lea, care a scris într-o perioadã de crizã religioasã, într-un imperiu care se prãbuºea. El sugera cã, prin concentrarea asupra unei rugãciuni simple adresate lui Iisus, care este repetatã de multe ori în ritmul respiraþiei, credinciosul poate sã ajungã pe un tãrâm superior al cunoaºterii ºi sã intre în legãturã cu „energiile" lui Dumnezeu, în forma sa extremã, aceastã învãþãturã, deºi contestatã de unii în cadrul Bisericii Bizantine, probabil fiindcã pãrea legatã de religiile rãsãritene, nu a fost niciodatã condamnatã ca ereticã40. A fost cultivatã ºi transmisã dupã cãderea Bizanþului în marele complex de mãnãstiri de la Muntele Athos, care a reuºit sã înfrunte vicisitudinile stãpânirii otomane.

Aceastã doctrinã a apãrut în Rusia o datã cu Sfântul Nil Sorski (1433-1508), care a petrecut câtva timp la Muntele Athos ºi a studiat scrierile pãrinþilor Bisericii ºi ale contemplativilor bizantini. El recomanda o viaþã dusã în sãrãcie ºi ascetism, împreunã cu repetarea regulatã a „rugãciunii lui Iisus", ca fiind cea mai sigurã cale spre concentrarea spiritualã. Doctrina sãrãciei ºi ascetismului elaboratã de Sfântul Nil nu s-a bucurat de interesul Bisericii Moscovite timp de câteva secole dupã moartea lui, aceasta cultivând o strânsã relaþie cu statul ºi fiind o mare proprietarã de pãmânt ºi iobagi. Probabil nu este întâmplãtor faptul cã doctrina a reapãrut în a doua jumãtate a secolului al XVIII-lea, când Biserica a fost obligatã sã abandoneze ambele roluri ºi a trebuit sã se adapteze la o viaþã de relativã umilinþã ºi sãrãcie, în spaþiul modest pe care i 1-a lãsat statul imperial laic rus.

Omul care a fãcut cel mai mult pentru a reînvia isihasmul a fost stareþul Paisie Velicikovski (1722-1794). Nemulþumit de învãþãtura de inspiraþie latinã de la Academia din Kiev ºi nereuºind sã gãseascã în mãnãstirile patriei sale îndrumarea spiritualã de care avea nevoie, a fãcut în tinereþe un pelerinaj la Muntele Athos ºi a studiat acolo textele patristice „ca pe o comoarã sfântã trimisã nouã de însuºi Dumnezeu". Dupã care le-a confruntat, le-a editat ºi le-a tradus pentru cititorii ruºi. împreunã cu câþiva discipoli, a întemeiat o mãnãstire în Moldova, la Neamþ, unde s-au promovat în mod conºtient tehnicile contemplative ascetice ale isihaºtilor ºi de unde s-au rãspândit apoi adepþi în toatã Rusia41.

Cel mai vestit centru al „duhovnicilor" contemplativi a fost Sihãstria Optina, un schit aflat lângã oraºul Kozelsk din provincia Kaluga, revigorat la începutul secolului al XlX-lea de cãtre discipolii lui Paisie. într-un schit, viaþa în comun era foarte restrânsã sau nu exista deloc : sihastrii îºi petreceau cea mai mare parte a timpului în chilie, retraºi în meditaþie sau rugãciune, citind din Biblie ºi din Sfinþii Pãrinþi sau lucrând obiecte

artizanale. Sãptãmânal, se þineau una sau douã slujbe în comun ºi, în plus, fiecare sihastru trebuia sã se spovedeascã regulat unui stareþ, dezvãluindu-ºi toate gândurile ºi dorinþele, ca un fel de mãrturisire spiritualã. Trei „duhovnici" care s-au succedat la sihãstrie, Leonid, Macarie ºi Ambrozie, au menþinut tradiþia isihastã timp de aproape un secol (1828-1911) ºi s-au bucurat de un larg renume, atât printre oamenii obiºnuiþi, cât ºi printre intelectuali, pentru înþelepciunea lor spiritualã ºi pentru generozitatea cu care împãrþeau sfaturi42. N-ar fi deloc exagerat sã spunem cã aceºti trei oameni au realizat un fel de reintegrare neoficialã a culturii ruse, atât în formele ei înalte, cât ºi în cele de jos, într-un mod pe care nici statul imperial, nici intelectualii nu au reuºit sã-1 depãºeascã.

Toate acestea se întâmplau exact atunci când literatura rusã, pe un drum paralel, dar iniþial separat, se îndrepta spre analiza psihologicã minuþioasã ºi spre problemele morale care apar în societate. Este elocvent faptul cã mulþi gânditori ºi scriitori de seamã ai Rusiei din secolul al XlX-lea au vizitat Sihãstria Optina în momente grele pentru ei sau în speranþa de a afla iluminarea spiritualã. Ivan Kireevski a mers acolo deseori în ultimii ani de viaþã, pentru a ajuta la traducerea din scrierile pãrinþilor Bisericii ºi pentru a fi sfãtuit de cei mai vârstnici, în perioada crizei sale religioase, Gogol a fost de cel puþin douã ori la Optina ºi experienþa aceasta i-a adus o mare consolare43.

Tot aºa, Dostoievski a petrecut acolo trei zile în 1878 în compania lui Vladimir Soloviov, dupã moartea fiului sãu nou-nãscut. Dupã cum spune soþia sa, el s-a întors de acolo „mult mai liniºtit ºi împãcat cu sine... L-a vãzut pe vestitul stareþ Ambrozie de trei ori, o datã într-o mulþime de oameni ºi de douã ori singur, ºi a fost adânc ºi profund influenþat de convorbirea cu el"44.

Dostoievski 1-a descris pe Ambrozie sub chipu! pãrintelui Zosima din Fraþii Karamazov, „Tot felul de oameni, de la cei mai simpli la cei mai aristocraþi, se înghesuiau sã-i vadã pe stareþii din mãnãstirea noastrã, sã le cadã la picioare ºi sã le mãrturisească îndoielile lor, pãcatele ºi suferinþele, sã le cearã sfaturi ºi învãþãturã... Stareþul ieºea în faþa mulþimii de pelerini simpli care îl aºteptau la porþile sihãstriei... îi cãdeau înainte, plângeau, strigau, îi sãrutau picioarele ºi sãrutau pãmântul pe care pãºea; femeile îi întindeau copiii ºi îi duceau la el pe cei cuprinºi de isterie. Bãtrânul le vorbea, spunea o scurtã rugãciune, îi binecuvânta ºi le dãdea drumul."45

Pentru Lev Tolstoi lucrurile nu au fost atât de simple. El s-a rãzvrãtit împotriva Bisericii, propunând ca alternativã propria-i doctrinã raþionalistã ºi moralistã bazatã pe Evanghelii, aºa cum le-a înþeles el. A vizitat Sihãstria Optina de cinci ori ºi se pregãtea sã meargã din nou în 1910, în ultima sa crizã spiritualã, când a murit. N-a reuºit sã dobândească alinare în ºederile sale acolo: dupã cum a recunoscut el însuºi, a simþit sfinþenia lui Ambrozie, puritatea spiritualã ºi înþelepciunea lui, dar n-a reuºit sã poarte un dialog cu el. Ambrozie 1-a gãsit „arogant". Tolstoi îi scria surorii sale: „Cât aº vrea sã trãiesc acolo, îndeplinind cele mai umile ºi grele treburi: dar aº pune condiþia sã nu fiu obligat sã merg la Bisericã"46.

Eºecul reformei

Pe la începutul secolului XX, aproape toatã lumea era de acord cã Biserica nu îºi realiza Potenþialul din cauza modului în care era condusã, în 1905, s-a dat o declaraþie care Promitea toleranþã religioasã, dar acest lucru a agravat situaþia, deoarece a ridicat excomunicarea în caz de apostazie, despre care Pogodin spusese cã este unica salvare a

Bisericii. De acum înainte era legal sã pãrãseºti Biserica Ortodoxã ºi sã te converteºti la altã credinþã. în primãvara anului 1905, li s-a cerut tuturor episcopilor sã îºi spunã pãrerea asupra posibilitãþii unei reforme. Se aflase pe cãi neoficiale cã aproape nici unul nu era mulþumit de situaþia existentã. Erau cu toþii de acord cã puterea absolutã a Sfântului Sinod era necanonicã, deoarece încãlca principiul aºa-numitei „sobornicii" ºi subordona puterea spiritualã celei laice - un episcop a numit-o „cezaropapism protestant". Majoritatea episcopilor simþeau cã, pentru a se conforma propriilor principii stabilite ºi pentru a-ºi exercita influenþa corespunzãtoare în societate, Biserica ar trebui sã fie condusã de un consiliu local ales (Pomestnîi sobor), pentru care Sinodul sã fie doar un birou executiv. Ei recomandau totodatã ca funcþia de procuror general, simbolul dominaþiei laice, sã fie abolitã, în ansamblu, de fapt, ierarhiile biserieeºti se îndepãrtau de autocraþie spre o reafirmare a soborniciei, ca principiu structural de bazã al comunitãþii lor de credinþã.

Reformatorii erau însã divizaþi în privinþa înlocuirii Sinodului, în linii mari, se împãrþeau în „autoritari episcopali" ºi „liberali parohiali". ªi unii, ºi alþii doreau ca statul sã le ofere o mai mare libertate, dar primii îi vedeau pe episcopi, în frunte cu un patriarh, ca reprezentând coloana vertebralã a viitoarei Biserici, pe când ceilalþi credeau cã renaºterea religioasã se poate alimenta cel mai bine de jos, acordând parohiilor mai multe prerogative, inclusiv pe acela de a-ºi alege reprezentanþi în consiliul de conducere al Bisericii47.

La nivelurile mai de jos ale administraþiei, episcopii se plângeau de greutatea copleºitoare a treburilor laice cu care erau încãrcaþi în consistoriile eparhiale, treburi în mare parte strãine de funcþiile pastorale ale Bisericii ºi chiar dãunãtoare acestora. Ei nu erau de acord cu faptul cã personalul din consistoriu era numit de Sfântul Sinod ºi voiau sã-1 vadã pus sub controlul adunãrilor generale eparhiale alese de cler ºi de mireni.

Toatã lumea era de acord cã starea muribundã a parohiei era unul dintre cele mai mari obstacole în calea însãnãtoºirii Bisericii. Unii episcopi credeau chiar cã ineficienta ei facilitase propovãduirea în rândul þãranilor a unui substitut pentru creºtinism sub forma socialismului agrar. Renaºterea parohiei ar însemna sã se readucã de jos sobornicia, netezindu-se astfel calea spre renaºterea adevãratului creºtinism ºi înfrângerea socialismului. Pentru a realiza acest lucru, ar trebui sã se acorde parohiei statutul de persoanã juridicã, capabilã sã achiziþioneze proprietãþi ºi sã-ºi administreze finanþele, sã construiascã ºi sã conducã ºcoli, sã organizeze acþiuni de caritate ºi, probabil, sã ofere credite ieftine þãranilor ºi meºteºugarilor. Reformatorii nu se înþelegeau în urmãtoarea chestiune : dacã preoþii sã fie numiþi în continuare de episcopi sau sã fie aleºi de adunarea parohialã48.

Alexandr Obolenski, numit în octombrie 1905 sã-i urmeze lui Pobedonosþev în funcþia de procuror al Sfântului Sinod, era adeptul convins al ideii unui consiliu local-El a convocat o comisie preconciliarã, alcãtuitã în special din episcopi ºi teologi, pentru a discuta diferitele idei de reformã ºi pentru a prezenta propuneri unui viitor consiliu. Aceastã comisie s-a întâlnit timp de câteva luni în 1906 ºi a recomandat convocarea unui consiliu local care sã fie ales de cler ºi de mireni ºi care, la rândul lui, sã aleagã un patriarh. Obolenski a avertizat cã reforma parohiei este la fel de urgentã, având în vedere ameninþãrile sectarismului ºi socialismului, iar comisia a propus ca parohiile sã se autoguverneze, sã influenþeze numirea preoþilor ºi sã aibã dreptul de a-ºi administra fondurile49.

în cele din urmã, Nicolae al II-lea a decis sã nu se convoace nici un consiliu. Ar fi fost primul, deoarece din secolul al XVII-lea n-a mai existat altul - ºi, cum tocmai supravieþuise miºcării revoluþionare ºi confruntării cu primele douã Dume, n-a vrut sã mai creeze un forum în care sã aparã posibile pãreri ostile, mai cu seamã pentru cã rezultatul ar fi fost, probabil, un patriarh ales care putea sã-i facã concurenþã în ochii oamenilor obiºnuiþi. Nicolae a fost sprijinit în atitudinea sa de Stolîpin, care voia, în schimb, sã instituþionalizeze diversitatea religioasã în cadrul imperiului, înlocuind Sfântul Sinod cu un Minister al Cultelor Religioase, în responsabilitatea cãruia sã se afle toate credinþele50.

Slãbiciunea iremediabilã a Bisericii Ortodoxe a fost cea mai fatalã deficienþã a Rusiei þariste. Chiar ºi þarii cu cele mai profunde concepþii laice susþineau cã domnesc în virtutea dreptului divin, aºa încât însãºi legitimitatea autoritãþii lor era indisolubil legatã de capacitatea Bisericii de a inspira o credinþã veºnicã ºi nestrãmutatã în rândurile oamenilor simpli. Totuºi, ei au umilit ºi au sãrãcit permanent Biserica pentru a-ºi atinge scopurile laice, aducând-o într-o stare în care a devenit incapabilã sã se reformeze din interior sau sã fie manipulatã din exterior. Parþial, acest lucru a fost un semn al forþei latente a Bisericii: ea era, în mod potenþial, atât de puternicã, încât þarii au ezitat sã dea frâu liber acestui potenþial de teamã cã vor avea un nou rival.

Credinþa ortodoxã a þãranilor era puternicã ºi reprezenta o parte vitalã a sentimentului de comunitate, dar era primitivã ºi relativ inflexibilã, în lipsa reformelor, Biserica nu putea sã-i ajute sã construiascã punþi între cultura de jos ºi cea de sus sau sã rãspundã în mod adecvat provocãrilor adresate credinþei de tot mai accentuata mobilitate socialã ºi culturalizare în masã. Când ajungea la oraº, un tânãr evlavios de la þarã avea mai multe ºanse sã devinã sectant sau ateu decât sã rãmânã credincios ortodox.

Din punct de vedere structural, Biserica era vulnerabilã la intrigile unora ca pervertitul stareþ Rasputin: spectacolul oferit de un sectant corupt ºi semidoct care alegea candidaþii pentru Sfântul Sinod a contribuit probabil mai mult decât orice la discreditarea ideii de autocraþie în ultimii ani ai imperiului.

5 Oraºele ºi absenþa burgheziei

Multe oraºe ruseºti din secolul al XlX-lea erau organizate în aºa fel încât trecutul lor se prezenta în straturi cãlãtorului care se apropia de ele. în anii 1840, baronul August von Haxthausen descria astfel tabloul care i se înfãºiºa:

„Sosind într-un oraº rusesc... [cãlãtorul] vede mai întâi un sat rusesc, rãmãºiþã a vechiului sat transformat în oraº. Aici locuiesc vechii þãrani, care îndeobºte îºi cultivã grãdina pentru a aproviziona oraºul cu legume, punându-ºi culturile în câmp deschis ºi nu pe terenuri împrejmuite. Dupã ce trece prin sat, el intrã în oraºul Ecaterinei a Il-a, construit ca una dintre suburbiile mãrginaºe ale Moscovei ºi alcãtuit din strãzi lungi, largi ºi nepavate, strãjuite de douã ºiruri de case de lemn cu un singur etaj, cu creasta acoperiºului îndreptatã spre stradã. Aici locuiesc fierarii, rotarii, negustorii de grâne ; aici se aflã hanurile, cârciumile, prãvãliile etc. Ieºind din acest al doilea cartier, intrã în oraºul european modern, cu strãzi drepte ºi uneori pavate ºi cu pieþe largi; în toate pãrþile vedem clãdiri ca niºte palate. Dar aceastã parte a oraºului are, de regulã, o înfãþiºare pustie : nu este freamãt sau animaþie pe strãzi, în afarã de droºtele oprite în pieþe ºi la colþul strãzilor ºi care nu lipsesc din nici o capitalã de provincie sau chiar comunã mai mare. Clãdirile publice sunt cele mai vechi din acest cartier; cele mai multe case particulare sunt construite dupã 1815'".

Haxthausen vorbea despre Harkov, dar observaþiile sale s-ar putea aplica multor oraºe ruseºti mijlocii sau mai mari din acea perioadã. Geografia acestor locuri reprezenta, totodatã, istoria lor. Oraºul era în acelaºi timp sat de þãrani, cartier de meºteºugari ºi reºedinþã a autoritãþilor, în mod simbolic, aceastã ultimã funcþie ocupa centrul oraºului ºi îl fãcea sã fie lipsit de viaþã - cãci în ochii autoritãþilor, oraºul era un loc unde se exercita puterea ºi unde demnitatea, mãreþia, curãþenia ºi ordinea publicã erau evidente pentru toatã lumea2. El exemplifica ºi, în acelaºi timp, punea în practicã virtuþile specifice imperiului luat în ansamblu. Era o instituþie imperialã grefatã imperfect pe o societate þãrãneascã.

In cea mai mare parte a Europei, oraºele au jucat un rol crucial în formarea naþiunilor. Ele sunt locurile unde, în terminologia lui Karl Deutsch, se petrec cel mai des fenomenele de „asimilare" ºi de „mobilizare", unde limba este fixatã, unde sunt create tiparele culturale, relaþiile sociale ºi schimburile economice ºi unde se formeazã asociaþii civice, în Franþa, aºa cum aratã Eugen Weber, „þãranii au devenit francezi" când obiceiurile ºi structurile urbane s-au rãspândit ºi la þarã: cãi ferate, ºcoli, manufacturi, ziare, învãþãmânt în limba naþionalã3.

Totuºi, pentru ca oraºele sã joace acest rol, ele trebuie sã se deosebeascã de satele care le înconjoarã ºi altfel decât prin mãrime: fie prin bogãþie, culturã ºi instituþii

statut juridic special, în Rusia, pânã în secolul al XlX-lea, aceastã deosebire era minimã, în aceastã privinþã, oraºele ruseºti au continuat sã joace rolul pe care, potrivit lui Max Weber ºi Otto Brunner, 1- au avut în Europa oraºele tradiþionale pânã în Evul Mediu timpuriu - iar în Asia, chiar pânã în secolul XX. în astfel de societãþi existau douã medii comerciale distincte care se excludeau reciproc: pe de o parte, „o lume þãrãneascã agrarã cu pieþe locale ºi, adesea, meºteºuguri casnice ºi sãteºti bine dezvoltate", iar pe de altã parte, un centru de schimburi cosmopolit, „sediul elitelor, al comerþului la mari distanþe, în care aceste elite sau comercianþii aflaþi în serviciul lor joacã rolul hotãrâtor, ºi al anumitor meºteºuguri de lux, cum ar fi prelucrarea aurului ºi argintului"4.

în ambianþa economicã specificã Rusiei pânã la începutul secolului al XlX-lea, elitele comerciale erau fie servitori, fie clienþi subordonaþi ai forþelor conducãtoare, în timp ce majoritatea negustorilor ºi meºteºugarilor plebei nu se deosebeau de þãrani. Una ºi aceeaºi persoanã îmbina adesea câteva meºteºuguri ºi, pânã în secolul al XVIII-lea, nici o meserie nu era organizatã într-o breaslã cu program propriu de ucenicie ºi calificare. Nu exista aºadar nici un fundament pe care sã se poatã construi corporaþii orãºeneºti de genul celor care au apãrut în cea mai mare parte a Europei începând cu secolul al Xl-lea. „Atmosfera urbanã" nu se „degaja" încã, iar oraºele erau administrate, de obicei, ca parte a districtului rural în care se aflau. Dacã un iobag venea la oraº ºi practica o negustorie sau o meserie, el rãmânea iobag, legat în continuare prin servitute personalã de stãpânul sãu, cãruia îi trimitea regulat o arendã. Dacã era fugar, putea fi oricând recuperat5.

De fapt, în Rusia, comerþul internaþional a slãbit în Evul Mediu târziu. Dupã cãderea Bizanþului ºi fragmentarea Hoardei de Aur, Rusia a rãmas în afara marilor rute comerciale ale lumii, iar întinderea sa uriaºã ºi solul relativ nefertil au îngreunat apariþia unui comerþ care sã depãºeascã nivelul local. Fabricarea articolelor de uz curent era realizatã în special de þãrani sau de meºteºugari neînsemnaþi, probabil pentru nevoile unui oraº mic sau ale câtorva sate învecinate.

Aceasta înseamnã cã, din secolul al XVI-lea pânã în secolul al XVIII-lea, populaþia angajatã într-o activitate meºteºugãreascã reprezenta, probabil, un procent mai mare decât în majoritatea þãrilor europene, dar aceastã activitate avea proporþii extrem de reduse ºi era practicatã de oameni care nu erau specializaþi într-o anumitã meserie, ci se ocupau, la scarã redusã, ºi cu agricultura, ºi, uneori, cu vânãtoarea ºi pescuitul. Sumele de bani aflate în circulaþie erau mici, iar monedele erau grele ºi incomode, aºa încât negustorii trebuiau sã cheltuiascã mult doar pentru a le transporta sau depozita în siguranþã. Banii de hârtie, atunci când au apãrut, în anii 1760, s-au dovedit a fi nesiguri. Instrumente cum ar fi cambia sau scrisorile de credit, ca sã nu mai vorbim de societãþile anonime, erau inexistente, în timp ce legile ºi uzanþele contractului se aflau într-o fazã incipientã. Prin anii 1770, clericul englez William Coxe observa cã „negustorii ºi meseriaºii ruºi þin arareori registre de conturi, deoarece puþini sunt cei care ºtiu sã scrie sau sã citeascã, ºi nu sunt deprinºi cu ºtiinþa cifrelor. Fac socoteli pe un fel de maºinãrie cu câteva vergele pe care sunt înºiruite bile. Cu ajutorul ei fac scãderi, înmulþiri ºi împãrþiri cu o mare precizie"6.

Din absenþa practicilor comerciale elementare rezultã cã toate tranzacþiile comportau un element de risc mai mare decât în economiile mai stabile ºi mai prospere, unde cuvântul omului de afaceri reprezenta o garanþie, iar instanþele judecãtoreºti puteau sã-1

sã fie mari, iar punerea în aplicare a contractului, uneori, brutalã. Falimentele erau frecvente, iar creditorii nu erau protejaþi. Majoritatea strãinilor considera ca lumea comercialã ruseascã era o junglã de practici necinstite ºi escrocherii neruºinate7.

Din aceste motive, Rusia a rãmas în principal o þarã cu producþie pe scarã micã, comerþ local ºi industrie artizanalã. Chiar ºi oraºele cele mai mari - exceptând, eventual, Sankt-Petersburg ºi Moscova - aveau un aer rural. Dupã cum observa Coxe, „negustorii ºi þãranii îºi pãstreazã cu toþii bãrbile, îmbrãcãmintea naþionalã, obiceiurile moºtenite ºi, ceea ce este absolut extraordinar, cea mai mare parte a negustorilor ºi cetãþenilor din marile oraºe, chiar ºi locuitorii din Sankt-Petersburg ºi Moscova, seamãnã, prin înfãþiºarea lor exterioarã ºi prin modul general de trai, cu locuitorii celor mai mici sate"8.

Comerþul, care avea mai mult decât o simplã importanþã localã, era practicat, de obicei, de negustori ambulanþi sau, de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, în târgurile orãºeneºti. Cel mai mare se afla la Nijni Novgorod, iar amplasarea lui îl fãcea uºor accesibil de pe râurile care legau Marea Balticã de Asia Centralã. Inaugurat în 1624, acest târg se þinea anual în iulie ºi august, iar pe la începutul secolului al XlX-lea avea o cifrã de afaceri anualã estimatã la 140 milioane ruble, trei pãtrimi din mãrfuri fiind ruseºti, în special îmbrãcãminte ºi obiecte din metal9.

Abia pe la mijlocul secolului al XlX-lea, târgurile, ca principali furnizori de mãrfuri, au fost înlocuite de magazine stabile, cu activitate permanentã, înainte de acest moment, un asemenea comerþ en gros s-a dezvoltat pe scarã largã doar la Moscova, în hala negustorilor (gostinîi dvof), pe latura de rãsãrit a Pieþei Roºii. De fapt, era vorba despre un uriaº bazar oriental unde, în galeriile cu ferestre, comercianþii îºi ofereau mãrfurile pe ºiruri de tarabe, fiecare ºir fiind specializat într-un anumit tip de produs. Dupã cum spune Haxthausen, „ar fi greu de gãsit undeva în lume, sub acelaºi acoperiº, o cantitate de mãrfuri care s-o întreacã pe aceasta prin varietatea ºi bogãþia produselor". Totuºi, chiar ºi la Moscova, negustorii au refuzat sã se instaleze în splendida clãdire destinatã schimburilor comerciale, care s-a deschis în 1839, preferând sã rãmânã la tarabele lor tradiþionale10.

Sankt-Petersburgul (întemeiat în 1703) ºi Odessa (1794) au reprezentat excepþii parþiale de la tiparul general de creºtere ezitantã a instituþiilor urbane. Odessa s-a dezvoltat deosebit de repede datoritã poziþiei-cheie de port prin care se realiza exportul tot mai intens de grâne ruseºti ºi politicii

guvernatorului Noii Rusii de la începutul secolului al XlX-lea, ducele de Richelieu (imigrant francez), care, din start, a conceput ridicarea unui oraº mare, cu un port modern, cu clãdiri publice impozante, cu pieþe ºi strãzi deschise ºi cu o bunã curãþenie publicã. Odessa a devenit un oraº cosmopolit, locuit de germani, evrei, polonezi ºi de aproape toate naþionalitãþile Orientului Mijlociu, precum ºi de ruºi ºi ucraineni11.

Pânã pe la sfârºitul secolului al XVIII-lea, acele ramuri ale comerþului ºi manufacturii :are ieºeau din sfera localã restrânsã erau declarate monopol regal, iar cei care se ocupau Ie ele deveneau astfel administratori ºi antreprenori, predând la trezorerie o sumã fixã 'n bani sau ceva asemãnãtor ºi realizând profit doar din surplusul care le rãmânea. Aºa ;-a procedat în comerþul cu blãnuri, cereale, vopsele, piele, vodcã ºi sare, pe mãsurã ce ;omerþul cu aceste mãrfuri a devenit mai extins ºi mai specializat, în principiu, comerþul iu se deosebea de activitatea de colectare a impozitelor ºi mulþi negustori se ocupau cu imândouã.

Exploatarea acestor monopoluri oferea cele mai sigure perspective de a face avere în Rusia, aºa cum se poate vedea din cariera pe care a fâcut-o Vasili Zlobin, þãran al statului din gubernia Saratov, care, în timpul domniei Ecaterinei a Il-a, a câºtigat bunãvoinþa procurorului general Viazemski ºi cãruia i s-a încredinþat mai întâi conducereau unei distilerii, iar apoi a unei întregi operaþiuni de strângere a impozitelor. El ºi-a folosit averea ca sã cumpere autorizaþii pentru vânzarea sării în mai multe provincii ºi a cãrþilor de joc în tot imperiul. Curând a ajuns sã câºtige o jumãtate de milion de ruble pe an ºi se plimba „într-o trãsurã luxoasã, în haine bune, cu un medalion de diamant la gât, cu titlul de cetãþean de vazã ºi milioane în pungã". E adevãrat cã averea s-a dovedit tot atât de vulnerabilã pe cât de senzaþionalã fusese realizarea ei: când, pe neaºteptate, a pierdut bunãvoinþa imperialã, Zlobin a fost acuzat de nereguli, a trebuit sã-ºi ipotecheze bunurile ºi a murit falit în 181412. Aceste bruºte schimbãri de soartã erau tipice pentru mediul de afaceri rusesc, instabil ºi clientelar.

Industria a pãtruns astfel, brusc ºi în mod selectiv, în Rusia, în secolul al XVIII-lea, ramurile industriei legate de nevoile rãzboiului - metalurgia, materialele pentru artilerie, construcþia de nave ºi textilele - au înflorit sub controlul sau autorizaþia statului. Industria metalurgicã era cea mai mare din Europa ºi, pânã spre sfârºitul secolului al XVIII-lea, îºi exporta produsele în alte þãri europene, inclusiv în Marea Britanic; ulterior, ea a decãzut, deoarece nu a reuºit sã creeze noi tehnologii ºi a suferit din cauza mijloacelor de comunicaþie înapoiate ºi a concurenþei britanice13, în perioada 1721-1762, negustorilor li s-a permis sã cumpere iobagi ca mânã de lucru în aceste fabrici, singurul moment în care alþi proprietari, în afarã de nobili ºi clerul monastic, au avut acest drept. Câþiva întreprinzãtori particulari au fãcut avere în aceastã perioadã de avânt, în special familia Demidov, care realiza un venit anual estimat la peste o jumãtate de milion de ruble. Nu s-a dezvoltat însã o clasã coerentã de industriaºi, cu organizaþii proprii, care sã influenþeze politica guvernului. Mai mult decât atât, întreprinzãtorii prosperi adesea cãutau ºi reuºeau sã fie primiþi în rândurile nobilimii, îºi cumpãrau moºii, iar apoi îºi reduceau activitatea comercialã ºi de producþie. Avantajele pentru nobili erau mai mari ºi, neîndoielnic, mult mai sigure.

în prima jumãtate a secolului al XlX-lea, iniþiativa privatã a contribuit într-o mãsurã mai mare la creºterea industrialã, dar mulþi întreprinzãtori erau strãini, dupã cum se poate vedea aruncând o privire pe lista celor mai mari fabrici din Sankt-Petersburg: Baird, Stieglitz, Thornton, Ellis & Butts, Hubbard, Carr & McPherson sau ducele de Lichtenberg. Chiar ºi firmele conduse de ruºi depindeau în mare mãsurã de capital ºi tehnologie strãine14. Cu toate acestea, în perioada menþionatã a apãrut, în cele din urmã, o clasã de întreprinzãtori industriali ruºi. Doar puþini erau nobili, în ciuda imensei averi alcãtuite din iobagi, clãdiri ºi pãmânt de care dispuneau unele familii nobile. Majoritatea erau fie negustori, fie, ºi mai neaºteptat, foºti iobagi.

Multe oraºe ruseºti aveau caracter militar, în special în Est ºi în Sud, adãpostind trupe care supravegheau graniþele deschise. Cele mai mici cuprindeau de obicei o cazematã sau o fortãreaþã, iar cele mai mari, un kremlin (zonã fortificatã), în interiorul cãruia se afla reºedinþa voievodului (guvernator militar), vama ºi punctul de vânzare pentru monopolul alcoolului, între kremlin ºi zidurile

oraºului se afla aºa-numita mahala (posad): termenul desemna iniþial o suburbie sau un cartier al oraºului, apoi a ajuns sã denumeascã tot mai des o categorie de populaþie, oamenii ale cãror nume erau înscrise

la mahala era condiþionatã de deþinerea unei anumite cantitãþi de capital industrial ºi comercial. Dar apartenenþa era ereditarã ºi cu greu se scãpa de ea - ceea ce înseamnã cã, întrucât condiþiile economice nu erau stabile, iar obligaþiile erau împovãrãtoare, aceastã mahala avea mulþi membri care încetaserã de mult activitatea comercialã regulatã, dar continuau totuºi sã-ºi achite partea lor din obligaþii15.

în esenþã, oraºul, cu locuitorii ºi instituþiile sale, îndeplinea aceeaºi funcþie ca ºi satul: era un furnizor de recruþi, impozite ºi alte servicii pentru stat. Aceste servicii puteau fi administrative, militare, comerciale sau industriale, în funcþie de împrejurãri, dar cei care le prestau erau înregistraþi ºi legaþi de ele la fel ca iobagii statului. Oamenii din mahala aveau obligaþia de a se ocupa de comerþ ºi manufacturã, de a fi contabili, supraveghetori ºi controlori de cantitate, de a construi ºi întreþine drumuri ºi poduri, de a strânge impozite ºi taxe vamale, de a fi poliþiºti, paznici ºi pompieri. Aceste sarcini trebuiau îndeplinite, iar statul nu avea bani pentru a plãti pe cineva sã le facã, aºa încât ele au devenit parte din tiaglo, obligaþia de a face un serviciu, impusã anumitor locuitori urbani, care erau în schimb scutiþi de recrutare ºi de unele impozite ºi cãrora li se permitea sã desfãºoare anumite tipuri de activitãþi economice, îndeplinirea obligaþiilor putea sã însemne pentru oamenii din mahala cãlãtorii la distanþã, absenþe îndelungate de acasã ºi cheltuieli considerabile, care, de obicei, nu erau compensate, în acest sens, un membru al mahalalei era ca un soldat ale cãrui timp, persoanã ºi proprietate erau la dispoziþia statului.

Nu exista o instituþie care sã-i reprezinte pe toþi locuitorii unui anumit oraº. Pânã cãtre sfârºitul secolului al XVIII-lea, oamenii din mahala îºi aveau propria adunare, (posadski shod), dar ea semãna ca formã cu adunarea sãteascã ºi avea funcþii asemãnãtoare. Pentru îndeplinirea obligaþiilor, membrii ei erau, ca ºi sãtenii, „solidar responsabili" ºi legaþi de locul de domiciliu, putând sã plece doar dacã le permitea starostele ales al obºtei ºi le dãdea un paºaport. Fugarii puteau fi urmãriþi ºi recuperaþi, întocmai ca iobagii, iar comunitatea avea tot interesul sã o facã, deoarece altfel trebuia ca toatã lumea sã preia taxele neachitate ale colegilor fugiþi. Plecarea unui negustor bogat putea fi o catastrofã pentru cei rãmaºi. Din acest motiv, plecãrile erau îngreunate, iar cei mai prosperi nu dispuneau astfel de mobilitatea necesarã pentru a-ºi fructifica succesul16.

Adunarea reunitã a mahalalelor lua deciziile vitale în ceea ce priveºte bunãstarea urbei, alegerea ºi supravegherea demnitarilor municipali, înaintarea plângerilor ºi cererilor cãtre autoritãþile superioare ºi împãrþirea obligaþiilor la populaþie. Toþi membrii aveau dreptul sã participe la întruniri, ba chiar mai mult, erau obligaþi, teoretic : cei care nu se prezentau erau aduºi uneori cu forþa la ºedinþe. Cu toate acestea, mãrturiile timpului sugereazã cã rata de participare era scãzutã, exceptând, poate, ºedinþele în care se discuta redistribuirea obligaþiilor, în realitate, participau cei mai bogaþi ºi mai influenþi membri. Ei dominau în alegerile pentru demnitarii de frunte ai oraºului, întrucât purtau cea mai mare rãspundere pentru soarta comunitãþii, fiind cei mai în mãsurã sã umple potenþialele gãuri din buget. Astfel, conducerea mahalalei era, în mod caracteristic, o oligarhie impenetrabilã, care se perpetua de la sine n.

Conºtient de slãbiciunea instituþiilor urbane, Petru I a întemeiat bresle comerciale cu speranþa cã ele vor fi un sprijin important atât pentru activitatea economicã, cât ºi pentru conducerea municipalã, dar nu a reuºit sã le insufle spiritul întreprinzãtor sau corporativ necesar. Ele nu se bucurau de monopolul asupra ramurii lor de activitate ºi, pânã spre sfârºitul secolului al XVIII-lea. nu aveau nici prevederi referitoare la instruire sau la

calitatea produselor ºi serviciilor lor. Aveau, în principiu, o funcþie administrativã : sã realizeze o împãrþire convenabilã a comunitãþii mahalalei, sã asigure o mai promptã încasare a impozitelor ºi,

după cum spune Kizevetter, „să garanteze [statului] disponibilitatea meºteºugarilor, care puteau fi solicitaþi în orice moment să îndeplinească sarcini pentru stat"18.
între timp, nobilii, Biserica, þăranii ºi, în oraºele mai mari, străinii puteau să concureze pentru piaþa celor din mahala fără a avea obligaþii asemănătoare. Din acest motiv, negustorii ºi meseriaºii solicitau tot timpul de la guvern drepturi de monopol ºi un mai mare control asupra surselor proprii de venit. Uneori primeau ceea ce solicitau, ca atunci când acel Ulojenie din 1649 - după răscoala urbană - le-a acordat orăºenilor monopolul asupra centrelor de afaceri din interiorul zidurilor cetăþii, în mod caracteristic însă, astfel de monopoluri s-au prăbuºit curând, deoarece statul nu avea capacitatea de a împiedica încălcarea lor ºi, oricum, el obþinea profit din activitãþile economice concurente19.
în 1775, Ecaterina a Il-a a consimþit la cererile insistente ale negustorilor mai bogaþi ºi i-a separat de masa nediferenþiată din mahala. De acum înainte, titlul de „negustor" avea să fie acordat doar acelora care declarau un capital total mai mare de 500 ruble (fixat apoi la 1.000 ruble). Cei care aveau mai puþin erau numiþi „târgoveþi". Negustorii propriu-ziºi erau eliberaþi de impozitul pe cap de locuitor, ca recunoaºtere a responsabilitãþilor deosebite implicate de funcþiile deþinute ºi a demnitãþii corespunzătoare acestor funcþii. Astfel, se acorda pentru prima dată un statut onorabil anumitor orăºeni, în acelaºi timp însă, era grav subminat principiul „răspunderii reciproce" la plata impozitelor, deoarece fuseseră scutiþi tocmai aceia care puteau suporta cel mai bine costurile. Acest lucru n-a putut să ducă, la timpul potrivit, decât la falimentul adunării mahalalei (posadski shod)20.
Carta Oraºului, emisă de Ecaterina a Il-a în 1785, a fost o încercare de a aborda această problemă ºi, de asemenea, de a începe procesul de creare a unei „clase mijlocii", obiectiv pe care împărăteasa ºi 1-a fixat în mod explicit în încercarea de a da þării instituþii sociale autonome. Pentru prima dată, Carta a adoptat un punct de vedere teritorial clar în privinþa oraºului: anume că acesta este o comunitate care constă din întreaga sa populaþie ºi nu doar din oamenii supuºi anumitor obligaþii impuse de către stat. Toþi cetãþenii primeau anumite drepturi: de exemplu, să nu fie deposedaþi de proprietate sau de bunul nume fără a putea căuta reparaþie în justiþie. Negustorii erau scutiþi de pedepsele corporale ºi aveau dreptul de a achita o anumită sumă în locul serviciului militar sau al altor obligaþii. Carta împărþea cetãþenii în ºase categorii, fiecare fiind, teoretic, o corporaþie independentă care se bucura de dreptul de a se întruni, de a-ºi administra treburile proprii ºi de a-ºi alege reprezentanþii în consiliul municipal. Acem răspundea de supravegherea treburilor oraºului în ansamblu ºi de alegerea unui executiv format din ªase bărbaþi, în frunte cu primarul, care se ocupa de situaþiile speciale de zi cu zi21.
După primii ani totuºi, în majoritatea oraºelor, această structură complicată a căzut, treptat, în desuetudine. Prin anii 1840 s-a descoperit că în nici un oraº nu se mai întrunea consiliul municipal. Unul dintre motivele neglijării acestei îndatoriri a fost acela că Ecaterina a Il-a, ca ºi predecesorii ei, nu a reuºit să echilibreze obligaþiile organizaþiilor corporative urbane cu privilegiile economice asociate. Atât nobilii, cât ºi þăranii îºi păstrau dreptul de a face comerþ în oraºe fără a fi împovăraþi de obligaþiile aferente, în

împovărătoare, aceºti străini de oraº aveau avantaje inerente ºi, în consecinþă, reprezentau o concurenþă apreciabilă.
Aceste avantaje au fost de mare importanþă pentru dezvoltarea industriei manufacturiere (kustarnîi), care a înflorit în ultima parte a secolului al XVIII-lea. în industria textilă, de exemplu, þăranii învăþau să adapteze tehnicile mai simple de vopsire ºi imprimare pentru a le folosi în atelierele mici ºi îºi vindeau produsele pe o piaþă localizată adesea pe străzile oraºelor22. E interesant că în Rusia, apariþia industriei grele pare mai degrabă să fi stimulat decât să fi înlocuit industria manufacturieră. Ea a creat tehnici ºi a produs unelte care au făcut ca producþia pe scară restrânsă să fie mai uºoară ºi mai convenabilă. Date fiind căile de comunicaþie reduse, micul producător avea astfel un avantaj sigur asupra unei fabrici aflate la câteva sute de mile depărtare, deoarece îºi putea vinde singur produsele. Cu toate acestea, situaþia îi dezavantaja pe negustori, care aveau de îndeplinit responsabilitãþi suplimentare pe cheltuială proprie. Ba mai mult, nu aveau nici siguranþă. Negustorii care treceau printr-o perioadă grea în care li se micºora capitalul îºi pierdeau automat statutul ºi reveneau în

categoria târgoveþilor, cu toatã lipsa de drepturi pe care o implica aceastã poziþie, în absenþa oricãrei siguranþe a statutului lor, membrii claselor orãºeneºti se simþeau arceninþaþi ºi foarte împovãraþi ºi, în consecinþã, fãceau tot posibilul sã evite funcþiile municipale, mituindu-ºi chiar colegii ca sã nu-i aleagã.

Pentru a stãvili concurenþa din partea celor din exterior, în 1824, guvernul i-a recunoscut pe „þãranii negustori" ca fiind o categorie separatã ºi a hotãrât sã le acorde autorizaþii în schimbul unei taxe. La rândul ei, aceastã mãsurã s-a dovedit extrem de dificil de aplicat, deoarece însemna sã-i prindã pe nenumãraþii comercianþi stradali la tarabele lor improvizate ºi sã le ia banii de taxe, pe care aceºtia nu prea aveau de unde sã-i dea. Acolo unde mãsura s-a putut aplica, a pus în pericol aprovizionarea cu alimente a oraºului, dar în cele mai multe cazuri ea nu a avut succes23.

Pentru fragilele instituþii municipale a fost ºi mai dezastruos faptul cã autoritãþile le-au limitat puterea prin acþiuni mãrunte de tutelare ºi supraveghere - supraveghere care rareori era suficient de sistematicã pentru a împiedica permanentele abuzuri, dar care putea fi invocatã fãrã avertizare pentru a favoriza intrigile uneia sau alteia dintre facþiunile din camera de consiliu. Obþinerea aprobãrii pentru cheltuieli neprevãzute - de exemplu, pentru repararea furtunurilor de incendiu sau extinderea iluminatului public - putea sã dureze ani de zile. Poliþia, pe care autoritãþile se bazau pentru asigurarea legii ºi ordinii, nu se afla sub comanda lor, ci a guvernatorului provinciei, care avea astfel la dispoziþia sa un puternic mijloc de imixtiune. Oficialitãþile municipale se vedeau mai mult sau mai puþin nevoite sã recurgã la mitã ca sã poatã realiza ceva, dar atunci trãiau permanent cu frica sosirii neaºteptate a „inspectorului guvernamental" (revizor) din piesa lui Gogol.

încercãrile de a combate abuzurile autoritãþilor de stat putea sã coste mult. în 1800, primarul din Kaluga, I.I. Borisov, „cetãþean de vazã" ºi industriaº, s-a plâns la Senat cã oraºului sãu i se storc impozite nejustificate. Dupã care, guvernatorul ºi poliþia au început imediat o anchetã pentru a afla dacã Borisov primise aprobare oficialã spre a-i folosi pe iobagii „în proprietate" în fabrica sa ºi dacã titlul sãu onorific fusese obþinut cinstit. A fost declarat vinovat, pierzându-ºi atât titlul, cât ºi fabrica. Având de înfruntat asemenea riscuri, nu e de mirare cã oamenii bogaþi ºi cu o anumitã poziþie nu doreau

Unul dintre rezultatele relativei insecuritãþi a statutului urban a fost cã, deºi de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea ºi pânã la mijlocul secolului al XlX-lea oraºele ruseºti au devenit tot mai puþin agricole ºi tot mai mult comerciale ºi industriale, populaþia care locuia în oraºe a scãzut, de fapt, de la 11% în anii 1740 la 7% în anii 1860. Aceastã situaþie era, evident, opusã tendinþelor din restul Europei în aceeaºi perioadã. Cauza declinului pare sã fi fost faptul cã situaþia preþurilor fãcea din agriculturã sau din industria meºteºugãreascã o sursã de venit mai sigurã, în timp ce relativa abundenþã a pãmântului nu îi obliga pe sãteni sã-ºi caute de lucru la oraº25.

Abolirea iobãgiei a anulat majoritatea deosebirilor care au mai rãmas între þãrani ºi târgoveþi, iar ultima dintre diferenþele faþã de negustorime a fost eliminatã în 1863, când târgoveþii au fost scutiþi de impozitul pe cap de locuitor. Totuºi, guvernul nu a mers atât de departe încât sã desfiinþeze clasa socialã distinctã a târgoveþilor, lãsându-i câteva funcþii, în special înregistrãrile la poliþie ºi protecþia socialã26.

Abia dupã 1870 majoritatea oraºelor au primit un statut care ne permite sã vorbim despre o municipalitate funcþionalã (doar Sankt-Petersburg, în 1846, ºi Moscova ºi Odessa, în 1862-1863, au fost reformate înainte de aceastã datã). Sub legislaþia promovatã în acel an, oraºele au obþinut consilii alese, care rãspundeau de finanþele municipale, serviciile publice, protecþia socialã, sãnãtatea publicã ºi învãþãmânt. Prevederile electorale ignorau complet categoriile sociale: ele se bazau doar pe calitatea de proprietar ºi îi avantajau, evident, pe cei bogaþi. La Sankt-Petersburg, de exemplu, la primele alegeri municipale, curia cea mai bogatã a fost alcãtuitã din 202 votanþi, cea de-a doua din 705, iar cea de-a treia din 15.233. De aici rezultã cã un deputat din prima curie a reprezentat 2,4 votanþi, iar unul din cea de-a treia curie - 181,3 votanþi. Acest sistem a avut efectul nefericit de a-i exclude de la cetãþenie pe cei care erau chiriaºii unui apartament fãrã sã fie proprietarii lui, categorie în care intrau

mulþi învãþaþi distinºi ºi oameni cu profesii liberale. Totuºi, sistemul oferea cel puþin o bazã pentru o autoaguvernare eliberatã de categoriile definite în mod oficial. Mai mult, guvernatorul ºi trezorierul puteau ataca acum deciziile municipale doar atunci când le considerau ilegale, nu ºi din alte motive27. în alte privinþe însã, administraþia municipalã a pãstrat multe dintre defectele de care suferise anterior. Dreptul sãu de a încasa venituri era limitat, iar forþele de poliþie care urmau sã punã în aplicare deciziile administraþiei au rãmas, ca ºi înainte, sub comanda guvernatorului, în plus, guvernatorii ºi ºefii poliþiei nu respectau restricþiile de competenþã care le fuseserã impuse prin legea din 1870. în câteva rânduri, primarii au fost obligaþi sã demisioneze dupã ce au cãzut în dizgraþia autoritãþilor, foarte cunoscut fiind cazul lui Boris Cicerin, primarul Moscovei, care a þinut o cuvântare în 1883 prin care cerea unificarea zemstvei cu activiºtii municipali28. Noua lege electoralã din 1892 a fãcut sistemul electoral ºi mai puþin democratic, întãrind totodatã supravegherea oficialã a municipalitãþilor.

Doar un singur grup urban din imperiu ºi-a creat o viaþã politicã autonomã ºi, în acelaºi timp, ºi-a format propria viziune asupra ideii de naþiune : negustorii moscoviþi. Nucleul iniþial s-a aflat în comunitãþile de staroveri care se stabiliserã în Moscova, în jurul cimitirelor Rogojski ºi Preobrajenski, în perioada de relativã toleranþã faþã de credinþa lor sub Ecaterina a Il-a. în mai mare mãsurã chiar decât comunitãþile de staroveri din Nordul îndepãrtat, ei au dezvoltat o viaþã comercialã înfloritoare, nu în ultimul rând datoritã leeãtiirilor strânse HP rnrlpnip ci înm-pri»,-». ^o^^, ?,- „„„„„„. „;-----

înlocuiau legile comerciale ºi contractuale inexistente. Primele generaþii au practicat în mod strict proprietatea în comun ºi au respins ideea moºtenirii de familie, în acest fel le-a fost mai uºor sã acumuleze capital - deºi se spune cã, în unele comunitãþi, la poarta omului aflat pe patul de moarte aºtepta o cãruþã cu cal pentru a lua lucrurile de valoare înainte ca rudele sã punã mâna pe ele! De asemenea, staroverii îi primeau pe iobagii fugiþi, pe orfani ºi pe nevoiaºi, îi fereau de investigaþiile poliþiei, le insuflau propriul lor cod moral strict ºi îi învãþau o meserie utilã29.

în prima jumãtate a secolului al XlX-lea, multe familii mai bogate de staroveri au abandonat aceste moravuri austere ºi au început sã strângã averi ereditare. Sub presiunea persecuþiilor lui Nicolae I, mulþi au aderat la credinþa unicã. Totuºi, oricare ar fi fost compromisurile fãcute, ei ºi-au pãstrat neîncrederea faþã de statul imperial ºi birocraþia sa. Patriotismul lor nu se sprijinea pe Biserica oficialã ºi pe sistemul þarist, ci pe instinctele religioase ºi pe activitatea economicã independentã a oamenilor de rând. Era reprezentarea aproximativã cea mai apropiatã de „naþionalismul burghez" din Rusia imperialã30.

Ca poziþie geograficã, Moscova se potrivea perfect aspiraþiilor negustorilor ei de frunte. Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, ea era deja centrul celei mai mari pieþe unificate din imperiu31, dar ºi al unei regiuni industriale extinse ºi diverse, în care industria uºoarã ºi cea textilã jucau rolul principal, producând în special articole pentru consumul populaþiei, spre deosebire de alte regiuni industriale ale Rusiei. Era, de asemenea, centrul cãilor de comunicaþie din imperiu, în special al reþelei de cãi ferate, aflatã într-o rapidã expansiune, instrumentul vital care a asigurat circulaþia bogãþiilor Rusiei în a doua jumãtate a secolului al XlX-lea. Din punct de vedere cultural, Moscova era un simbol al Rusiei preimperiale, „prima capitalã" (pervoprestolnîi gorod), unde încã mai era încoronat fiecare monarh ºi care putea constitui aºadar, în continuare, o contrapondere la cumplit de europenizatã capitalã de pe Neva32.

în anii 1860-1870, negustorii moscoviþi se aflau în fruntea miºcării pentru o politicã economicã „organicã" ºi „naþionalã", care sã promoveze investiþiile nu prin cãutarea finanþării din strãinãtate, ci prin încurajarea înfiinþării de bãnci în Rusia, ridicarea tarifelor vamale de import protecþioniste ºi folosirea sprijinului cu destinaþie precisã din partea statului, tolerându-se un anumit nivel al inflaþiei ºi utilizarea, în continuare, a rublei de hârtie, dacã era necesar. V.A. Kokorev, unul dintre principalii adepþi ai acestui punct de vedere, susþinea cã guvernul ar trebui, la nevoie, sã tipãreascã ruble de hârtie suplimentare pentru a finanþa construcþia cãilor ferate ; câºtigul ar justifica acest lucru ºi, în orice caz, poporul (spre deosebire de bancherii strãini) ar avea încredere în bancnote33.

Din motive asemãnãtoare, organizaþiile negustorilor moscoviþi sprijineau expansiunea în Asia Centralã ºi mai buna exploatare a tuturor regiunilor periferice ale imperiului, deºi erau îngrijorate de concurenþa venitã din partea industriei textile poloneze, dupã ce barierele tarifare cu Polonia au fost desfiinþate ca urmare a propriei lor politici34.

în ansamblu, putem spune cã organizarea internã competentã ºi lobby-ul puternic ºi bine orientat printre oficialitãþile guvernamentale le-au permis negustorilor moscoviþi sã-ºi apere propriile interese ºi sã-ºi promoveze unele scopuri politice. Nu putem spune însã cã ele au dat clasei comerciale de mijloc posibilitatea sã înlocuiascã nobilimea ca principalã bazã socialã a þarismului, în parte ºi din cauzã cã ei înºiºi nu reprezentau pe

deplin interesele industriaºilor ºi comercianþilor din alte regiuni ale imperiului. Mai mult, ei nu au dobândit niciodatã controlul asupra politicii economice oficiale, care nu este acelaºi lucru cu influenþarea anumitor aspecte ale acestei politici.

în unele privinþe, influenta lor cea mai mare s-a resimþit în domeniul artei ºi culturii, unde au reuºit sã-ºi punã amprenta într-un mod care sã contureze o nouã definiþie a naþiunii. Cele mai remarcabile eforturi de pionierat îi aparþin lui P.M. Tretiakov, proprietarul unei fabrici textile prospere din Kostroma, care a fondat ºi condus o galerie de tablouri cu scopul clar de a oferi publicului larg o colecþie de artã rasã. Scopul sãu era diferit de cel al patronului de galerie de artã obiºnuit, care strânge obiecte frumoase pentru plãcerea lui ºi a câtorva prieteni selecþi. Din contra, aºa cum îi scria fiicei sale spre sfârºitul vieþii, „din primii ani am avut ideea de a face bani pentru ca tot ce a strâns societatea sã fie înapoiat societãþii, poporului (narod), în instituþii folositoare. Acest gând nu m-a pãrãsit niciodatã de-a lungul întregii mele vieþi", în testamentul pe care 1-a fãcut la vârsta de 26 de ani, Tretiakov a stipulat cã intrarea la aceastã galerie va costa între zece ºi cincisprezece copeici, pentru ca ºi cei mai prost plãtiþi sã se bucure de ea. într-un anumit sens, el a fost animat de aceeaºi dorinþã de a servi poporal care i-a inspirat atât pe cei mai altruiºti demnitari, cât ºi pe adversarii lor cei mai îndârjiþi35. Galeria din Moscova, care îi poartã ºi acum numele, este un monument etern al aspiraþiilor sale.

Cea mai de seamã ºcoalã de picturã patronatã de Tretiakov - deºi el ºi-a conceput colecþia ca atotcuprinzãtoare - a fost reprezentatã de „itineranþi" (peredvijniki). Le împãrtãºea ºi el dorinþa de a scãpa de dubla autoritate a curþii imperiale ºi a Academiei de Artã, cu elitismul ºi clasicismul lor cosmopolit, ºi de a promova o artã inteligibilã ºi accesibilã publicului obiºnuit. Primii membri ai ºcolii se rupseserã de Academie în 1863, când au refuzat în grup subiectul impus la examenul de absolvire. ªi-au confirmat autonomia prin înfiinþarea unui artei dupã modelul lui Cernîºevski [vezi partea a IV-a, capitolul 2], pentru a picta ºi a vinde tablouri care sã descrie viaþa oamenilor obiºnuiþi, în special acelea care demonstrau asuprirea la care erau supuse clasele de jos. Câþiva dintre ei au fondat ulterior Asociaþia Exponatelor de Artã Itinerantã (de aici ºi numele lor), pentru a face arta rusã mai bine cunoscutã în provincii36.

în cele din urmã, dupã douã decenii de secesiune, având încurajarea lui Alexandru al IJI-lea, itineranþii au revenit la Academie. Era deja un fapt aproape unanim acceptat cã stilul lor de picturã, care includea portrete, peisaje ºi scene istorice, precum ºi ilustraþii realiste înfãþiºând viaþa norodului, reprezenta o formã viabilã ºi distinctã a artei ruse. Ei defineau rasismul într-o manierã independentã atât de curtea imperialã, cât ºi de miºcarea revoluþionarã37.

O acþiune comparabilã a fost iniþiatã în teatru de actorul Konstantin Stanislavski ºi colegul sãu Vladimir Nemirovici-Dancenko, care visau la un teatru „deschis", unde sã se joace cele mai bune piese strãine ºi ruseºti la preþuri accesibile maselor. Teatral trebuia sã gãzduiascã o trupã condusã pe principii colective, fãrã „starurile" care monopolizau de obicei atenþia criticilor ºi fondurile investitorilor. Stanislavski a inaugurat un stil de joc analog abordãrii realiste din picturã, încurajând actorul sã confere ºi mai multã forþã spectacolelor sale prin apelul la propriile amintiri, experienþe ºi emoþii. Cu ajutorai financiar al lui Savva Mamontov, unul dintre cei mai bogaþi întreprinzãtori moscoviþi cu înaltã conºtiinþã civicã, cei doi au reuºit sã întemeieze Teatrul de Artã din

îvinQf MVÎ* r»ar*:» r^nriincî Q%«**J c3 rli^wma nrr^HQHil f*f*} moi rît» c/»omo t^ott-n Hi»-» T3ncîi-'o

Aºadar, cãtre sfârºitul secolului al XlX-lea, viaþa culturalã ºi intelectualã a oraºelor ruseºti e'ra mult mai dezvoltatã decât instituþiile civice. Realizãrile cele mai importante ºi durabile se gãseau în universitãþi, teatre, sãli de concerte, tipografii ºi galerii de artã. E adevãrat cã se puseserã bazele unei autoguvernãri corporative municipale - dar, din cauza restricþiilor oficiale prea temãtoare, ea era departe de a funcþiona eficient. Această dezvoltare firavã reflectã o caracteristicã generalã a societãþii ruseºti din acea vreme, ºi anume cã mulþi dintre membrii ei erau încã organizaþi din punct de vedere administrativ pe baza funcþiilor pe care ei sau strãmoºii lor le îndepliniserã cândva în serviciul statului, în multe privinþe, aceste categorii nu mai reflectau realitatea, fapt pe care guvernul îl recunoscuse în legile electorale pentru zetqstve ºi municipalitãþi, bazate m întregime pe categoriile de avere ºi proprietate. Dar nu se realizase încã redefinirea completã a supuºilor pe categorii economice, între timp, vechile linii de demarcaþie obstrucþionau noile forme de asociere ºi autoorganizare39.
La începutul secolului XX, pentru a integra uriaºa masã de imigranþi care pãtrundeau în oraºul rusesc, acesta avea doar instituþii rudimentare, ce excludeau marea majoritate a populaþiei ºi erau vulnerabile la presiunea guvernului, în plus, oraºele deveneau spaþiul decisiv pentru procesele sociale de diviziune dintr-o societate care, în loc sã înainteze spre conºtiinþa de sine ca naþiune, se fragmenta prin toate mijloacele posibile.
în cele douã secole precedente, Imperiul Rus a cunoscut mãsurile lui Petru I de radicalizare a statului bazat pe funcþii, a trecut prin încercarea Ecaterinei a Il-a de a crea bazele societãþii civile ºi ale guvernãrii locale, prin desfiinþarea iobãgiei ºi reformele concomitente iniþiate de Alexandru al II-lea, iar apoi printr-un program brutal de industrializare intensivã, în tot acest timp, a continuat sã absoarbã noi teritorii ºi noi grupuri etnice, gãsind soluþii diferite pentru fiecare dintre ele, integrându-le sau neintegrându-le în imperiu. Oricare dintre aceste schimbãri ºi-a lãsat amprenta pe structura socialã, creând noi forme sociale sau legale, fãrã a le anula pe cele create de predecesori. Rezultatul a fost oraºul segmentat pe care 1-a observat Haxthausen. Rusia era, dupã expresia bine gãsitã a lui Alfred Rieber, „o societate sedimentarã" : „de-a lungul istoriei moderne a Rusiei s-a acumulat un ºir succesiv de forme, fiecare reprezentând un strat care acoperea întreaga sau aproape întreaga societate, fãrã a modifica formele mai vechi aflate dedesubt"40.
în aceste condiþii, oraºele ruseºti deveneau focare de noi tipuri de conflicte sociale, economice ºi etnice, existând doar instrumente de mediere extrem de slabe pentru a le diminua gravitatea, în forma lor rudimentar dezvoltatã, oraºele aveau sã devinã arena gravelor ciocniri politice de la începutul secolului XX.
6 Naºterea inteligheniei
Termenul „intelighenþie" este unul dintre cei mai vagi ºi mai greu de definit din vocabularul ºtiinþelor sociale. Existã un consens în a recunoaºte cã acest fenomen, deºi nu este tipic rusesc, a apãrut bine conturat mai întâi în Rusia secolului al XlX-lea. De asemenea, se considerã cã el nu poate fi restrâns numai la categorii socio-economice, cã nu desemneazã doar oamenii care ºi-au terminat studiile superioare sau practicã o profesie intelectualã, ci are o conotaþie de naturã ideologicã. Cu acest ingredient ideologic esenþial, fireºte cã utilizarea termenului, din punct de vedere istoric, a fost foarte diferitã, în funcþie de viziunea politicã a utilizatorului'.
Cheia înþelegerii „intelighenþiei" ruseºti o reprezintã faptul cã aceasta a apãrut din discrepanþa între statutul social ºi funcþia socialã, discrepanþã cauzatã de statul imperial rus în relaþia sa cu societatea, în special dupã eºecul suferit de nobili în încercarea de a crea societatea civilã dupã o concepþie proprie. Aºa cum am vãzut în capitolul anterior, pe la mijlocul secolului al XlX-lea, structura socialã a Rusiei ieºea din limitele categoriilor definite de statul bazat pe funcþii. Această nepotrivire era evidentã în special în oraºe, unde statutul contribuabilului avea adesea doar o vagã legãturã cu funcþia sa economicã ºi unde educaþia ºi cultura îi scotea pe mulþi indivizi dintr-o anumitã categorie socialã fãrã a-i plasa, neapãrat, în alta. Aceºtia se numeau „raznocinþi" (oameni cu felurite ranguri). Am vãzut

cã, încã din anii 1760, Ecaterina a Il-a era atât de îngrijoratã de dislocarea acestora, încât a încercat sã creeze o nouã „a treia stare" pentru a le oferi un cãmin - dar încercarea ei a eºuat.
Termenul „raznocinþi" avea cel puþin o oarecare legãturã cu categoriile oficiale, chiar dacã numai prin negare. Termenul „intelighenþie", folosit tot mai mult în literaturã ºi în presã începând cu anii 1860, nu avea nici mãcar aceastã vagã legãturã. Iniþial, a desemnat o clasã de oameni care s-a deosebit prin gradul de educaþie, dar în ultimele decenii ale secolului al XlX-lea termenul ºi-a pierdut orice sens socio-economic precis ºi, schim-bându-ºi tonalitatea, a devenit foarte subiectiv, fiind un indicator de atitudini socio-etice, o emblemã de onoare sau de dizgraþie, purtatã cu mândrie sau privitã cu dispreþ, în funcþie de concepþia scriitorului.
Nucleul intelighenþiei s-a aflat printre „raznocinþi" ºi în special printre oamenii cu profesii liberale, care erau angajaþi în numãr tot mai mare de cãtre stat, zemstve, municipalitãþi, curþi de justiþie, universitãþi ºi alte instituþii în ultimele decenii ale secolului al XlX-lea. Deoarece aceºti angajaþi aveau prea puþine posibilitãþi - sau chiar deloc - de a se organiza în asociaþii profesionale distincte, termenul vag ºi cuprinzãtor de „intelighenþie" le oferea un mod de a se defini ºi de a le spori respectul faþã de sine. Neavând trãsãturi instituþionale distincte, aceºti oameni se aiitnrlefinpaii _ în ff>rmfr.; m^i-ii; c.; *,-.»

mai mult, ideologici - ca fiind aceia care sunt educaþi, inteligenþi (în sensul obiºnuit al cuvântului), independenþi ºi combativi, clarvãzãtori, altruiºti ºi dedicaþi unei cauze2.
Aceastã cauzã era devotamentul faþã de popor (narod). Un intelighent (membru al intelighenþiei) era un om critic faþã de regimul existent, preocupat de condiþia societãþii ºi în special de decalajul ce separa elita (incusiv pe el însuºi) de masa poporului. Un intelighent era un om angajat în eliminarea acestui decalaj prin ridicarea poporului la nivelul unei existenþe omeneºti ºi cultivate. Aceastã încercare putea fi fãcutã fie din perspectiva slavofilã, fie din cea socialistã, iar termenul a fost folosit mult timp în ambele sensuri. Ivan Axakov, de exemplu, demonstra cã era nevoie de o „intelighenþie rusã" în provinciile apusene, pentru a mobiliza „forþa moralã ºi spiritualã a oamenilor" de acolo împotriva dominaþiei culturii poloneze. Aceastã intelighenþie ar reprezenta poporul „conºtient de sine" ºi 1-ar ajuta sã se integreze într-o viaþã naþionalã demnã3.
Pe la sfârºitul secolului al XlX-lea însã, una dintre întrebuinþãrile termenului începuse sã le elimine pe toate celelalte: imaginea intelighenþiei ca purtãtoare a unei concepþii radicale sau socialiste. De la „realistul gânditor" al lui Dmitri Pisarev din anii 1860 (nihilistul care respingea toate valorile tradiþionale) ºi de la „personalitatea cu gândire criticã" a lui Piotr Lavrov de la începutul anilor 1870 (care respingea vechile valori sociale ºi etice pentru a crea altele noi), ºtafeta a trecut la acel intelighent progresist ºi angajat în plan social al lui N.V. ªelgunov, care era gata sã-i ilumineze pe oameni, dar ºi sã fie luminat de cãtre ei. „Noi, intelighenþia, suntem reprezentanþii individualismului, oamenii sunt reprezentanþii colectivismului. Noi reprezentãm eul personal, oamenii reprezintã eul social." Mergând la oameni ºi învãþând de la ei, dar aducându-ºi ºi contribuþia distinctã la aceastã întâlnire, intelighenþia ar ajuta Rusia sã contopeascã cele douã principii ºi astfel „sã aibã un cuvânt de spus" în istoria lumii4.
Principala sarcinã a intelighenþiei, în viziunea proprie, era aºadar sã refacã þesãtura etnicã ºi civicã destrãmatã a Rusiei, sã reconcilieze elita cu poporul ºi sã creeze astfel o nouã societate, mai umanã ºi mai autentic rusească. Indivizii care luaserã asupra lor încercarea de a realiza aceastã sarcinã proveneau, vrând-nevrând, dintr-un mediu capabil sã le asigure educaþie ºi culturã, dar pe plan spiritual se detaºaserã suficient de mult de el pentru a fi nemulþumiþi ºi îngroziþi cã sunt izolaþi de soarta grea a majoritãþii poporului. Dupã cum spunea publicistul radical N.K. Mihailovski într-un articol din 1881, foarte des citat: „Noi avem un sentiment dureros de responsabilitate faþã de oameni, de datorie neîmplinitã faþã de ei, pentru cã trudesc ca vitele ºi muncesc ca robii - mulþumitã lor am reuºit noi sã ajungem la aceste concluzii logice. Putem spune cu conºtiinþa curatã : «noi suntem intelighenþia»... Printr-unproces istoric orb, suntem separaþi de popor, îi suntem strãini, ca toþi aºa-ziºii oameni civilizaþi, dar nu îi suntem ostili, cãci inimile ºi minþile noastre sunt cu el"5.

în acest sens, predecesorii spirituali ai inteligheneiei au fost Novikov, Radiºcev ºi generaþia de tineri nobili ºi ofiþeri de armatã din jurul decembriºtilor. Ei au încercat sã creeze structura unei naþiuni asemãnãtoare celei înfãptuite de elitele din þãrile în care ei îºi formaserã cultura - Franþa, Marea Britanic, Statele Unite ºi Germania post-napoleonianã -, prin crearea de instituþii de culturã, filantropie ºi relaþii sociale, care aveau potenþialul de a extinde treptat binefacerile în jos, spre masa poporului. Dar cum planurile le-au fost zãdãrnicite de autocraþie, ei s-au vãzut siliþi sã organizeze în pripã o rãscoalã, au eºuat ºi o datã cu eºecul lor a apãrut cu pregnanþã dilema privind definirea inteligheneiei. în consecinþã, perioada de formare a inteligheneiei se situeazã în timpul

Majoritatea celor care simpatizau cu þelurile decembriºtilor doriserã sã le atingã în alianþa cu autocraþia ºi nu prin nesupunere faþã de ea. La urma urmei, dupã cum se spune cã ar fi afirmat odatã Puºkin, „guvernul este singurul nostru lucru european". Astfel de oameni au fost ºocaþi atât de rebeliune, cât ºi de execuþia ulterioarã a cinci dintre principalii complotiºti. De unde, odinioarã, mãsura temerarã ºi raþionalã fusese de rigoare, sub Nicolae I, conformarea temãtoare a devenit regulã. Dupã cum observa Herzen, „independenþa aristocraticã ºi elanul cavaleresc din timpul lui Alexandru au dispãrut dupã 1826... Drojdia generaþiei lui Alexandru a ajuns la cele mai înalte funcþii; transformându-se treptat în creaturi servile ºi mercenare, ei au renunþat la stilul monden al petrecerilor aristocratice ºi au pierdut orice urmã de demnitate personalã"6.

Existau tot mai multe cazuri de tineri nobili talentaþi ºi energici care se simþeau înstrãinaþi de regimul pe care fuseserã educaþi sã-l servească, încurajaþi de cãtre regim sã creadã cã Rusia are nevoie de schimbare ºi cã ei sunt cei mai potriviþi sã o facã, nu au mai acceptat ideea cã un post în serviciul statului ar fi cea mai bunã cale de a realiza această schimbare. Dupã cum scria Boris Cicerin, student la Universitatea din Moscova în anii 1840: „Cum puteam sã fiu atras de serviciul la stat în condiþiile politice de atunci ? Sã devin instrumentul direct al unui guvern care înãbuºea sãlbatic orice gândire ºi orice iluminare ºi pe care, din acest motiv, îl uram din tot sufletul, sã mã urc pe scara demnitãþilor târându-mã ca un netrebnic, linguºindu-mi superiorii, fãrã a-mi exprima vreodatã convingerile ºi sã fac adesea ceea ce mi se pãrea un mare rãu - iatã perspectiva pe care mi-o oferea administraþia civilã". Sau, cum exprima ºi mai viguros Ceaþki, eroul dramaturgului Alexandr Griboedov în Prea multã minte stricã: „Aº fi bucuros sã slujesc, dai' mi-e silã sã fiu slugarnic" (Slujit bî rad, prislujivatsia toºno)1.

Krujki

Această situaþie impunea noi forme sociale ºi genera noi moduri de gândire. Pânã acum, dilemele referitoare la reformarea Rusiei fuseserã discutate la popota ofiþerilor sau în saloanele societãþii rafinate, unde elita ºi antielita - care oricum nu se deosebeau încã prea mult - puteau sã se întâlnească într-un cadru intim firesc ºi degajat. Acest lucru nu a mai fost posibil dupã 1825 : ofiþerii armatei erau atent verificaþi în privinþa loialitãþii politice, iar agenþii de la noul Al Treilea Departament, înfiinþat de Nicolae, descendenþii acelor inspectori ai lui Petru I, erau omniprezenþi în saloane, observând ºi raportând superiorilor. Tinerii cu o minte mai criticã cãutau posibilitãþi de comunicare mai discrete. Locul obiºnuit de întâlnire erau universitãþile. Universitatea din Moscova era deosebit de potrivitã, deoarece administratorii care s-au succedat, prinþul S.M. Goliþîn ºi contele S.G. Stroganov, au reuºit să atragă profesori buni ºi să menþinã un regim relativ tolerant, chiar ºi după 1825, în atmosfera mai relaxatã a celui de-al doilea oraº. Unii dintre aceºti profesori erau ºi editori de reviste care pãstrau un minim de viaþã intelectualã independentã în noile condiþii: Nadejdin de la Teleskop, Kacenovski de la Vestnik Evropî, Pogodin de la Moskvilianir?.

Totuºi, cu câteva excepþii, nu atât ciclul oficial de studii îi atrãgea pe membrii tineri ªi inteligenþi ai elitei, cât mai degrabã posibilitãþile oferite de universitate de a se întâlni în cercuri (krujki) de dezbateri intime, neprotocolare. Ei participau la cercuri nu doar pentru a gãsi o companie plãcutã sau pentru a scãpa de privirile autoritãþilor, oricât de însemnate ar fi fost aceste motive ci si pentru rS snhurripn ia r, f;i,-,eo«« ,.,,,,* „t.-;u,,:„ ~

importanþã cardinalã prieteniei, cultivãrii de relaþii intime ºi pentru care deschiderea totalã ºi cinstea erau chestiuni de principu. Adepþii ei îºi împãrtãºeau unul altuia nu numai gândurile, ci ºi experienþa personalã, strãduindu-se totodatã sã fie la înãlþimea celor mai înalte standarde morale, în aceastã atmosferã îmbãtãtoare, „nobleþea" era definitã mai degrabã dupã caracter, culturã ºi comportare, decât dupã origine, rang sau avere, în consecinþã, ea nu trebuia limitatã la nobilime. Cercul era o republicã în miniaturã, în care se ignorau diferenþele de avere sau obârºie în interesul prieteniei ºi adevãrului. P.V. Annenkov, un tânãr intelectual care a devenit un fel de Boswell al cercurilor, a ajuns chiar sã-ºi declare afinitatea cu obºtea ruralã.

„Trãsãtura caracteristicã a cercului... trebuie cãutatã în intensitatea inspiraþiei sale filosofice, care elimina nu numai diferenþele de poziþie socialã dintre oameni, ci ºi deosebirile de educaþie, obiºnuinþe mentale, impulsuri ºi înclinaþii inconºtiente, transformând cercul într-o comunitate (obstina) de gânditori, gata sã-ºi subordoneze gusturile ºi pasiunile principiilor dezbãtute ºi recunoscute."9

Totuºi, spre deosebire de comunitate, aceºti tineri proveneau în mare parte din straturile sociale privilegiate, îºi alegeau tovarãºii în cunoºtinþã de cauzã ºi aveau libertatea de a renunþa oricând la aceastã alegere. Aºa cum se întâmplã adesea, ataºamentul fierbinte faþã de toþi cei aflaþi în cercul magic era întãrit de respingerea vehementã a celor din afara lui, care nu le împãrtãºeau vederile, lucru care avea sã devinã o trãsãturã permanentã a vieþii intelectuale ruse. Aºa cum spunea Herzen despre cercul bunului sãu prieten Nikolai Ogarev :

„Ei erau legaþi printr-o religie comunã, o limbã comunã, ba mai mult, printr-o urã comunã. Aceia pentru care aceastã religie nu era o chestiune de viaþã ºi de moarte au pãrãsit treptat cercul, în timp ce în locul lor au apãrut alþii - ºi atât gândirea noastrã, cât ºi cercul nostru s-au întãrit prin aceastã descãtuºare a afinitãþilor selective ºi a convingerilor comune care ne legau"10.

Pentru membrii sãi, cercul înlocuia toate celelalte procese sociale, devenind familie, colegiu, bisericã ºi salon monden la un loc. Dupã cum spunea unul dintre ei, Visarion Belinski, „educaþia noastrã ne-a privat de religie, iar condiþiile de viaþã (ale cãror cauze se aflã în structura societãþii) nu ne-au oferit o educaþie solidã ºi ne-au împiedicat sã ne însuºim efectiv cunoºtinþe. Suntem certaþi cu realitatea, o urâm ºi o dispreþuim pe bunã dreptate, tot aºa cum ne urãºte ºi ne dispreþuieºte ea pe noi. Aºadar, unde sã ne gãsim refugiu? Pe o insulã pustie, care este cercul nostru"11.

Herzen descrie astfel rutina cercului pe care îl conducea împreunã cu Ogarev: „Micul nostru cerc se întâlnea de obicei acasã la un membru sau altul, cel mai adesea la mine. Pe lângã bârfe, glume, mâncare ºi vin, avea loc ºi un foarte activ ºi însufleþit schimb de pãreri, noutãþi ºi cunoºtinþe; fiecare dintre noi vorbea despre ceea ce citise sau aflase, discuþiile ne lãrgeau orizontul ºi ceea ce realizase fiecare devenea un bun comun al tuturor. Nu exista fenomen semnificativ în vreun domeniu al cunoaºterii, literaturii sau artei pe care unul dintre noi sã nu-l observe ºi sã nu-l aducã la cunoºtinþa tuturor"12.

Conþinutul discuþiilor era determinat de situaþia postdecembristã, de prãpastia adâncã dintre idee ºi faptã, dintre nobila intenþie moralã ºi mizerabilul eºec practic. Gândirea iluministã francezã, din care se adãpaserã decembriºtii, nu oferea explicaþii nici pentru prãpastie, nici pentru eºec. în schimb, filosofia idealistã germanã, care tocmai începuse

sã pãtrundã în Rusia prin anii 1820, sugera o oarecare înþelegere ºi speranþã. Postulatul lui Kant potrivit cãruia înþelegerea realitãþii este determinatã de categoriile minþii umane, cum ar fi spaþiul, timpul ºi cauzalitatea, a fost transformat - sau deformat - de gânditorii germani care i-au urmat în concepþia cã mintea umanã „creeazã" într-un anumit sens realitatea inteligibilã. Fichte, Schelling ºi, ulterior, Hegel, care au devenit cunoscuþi în Rusia în anii 1830, au estompat distincþia dintre lucrurile în sine ºi lucrurile aºa cum sunt ele percepute, susþinând cã mintea omului nu doar interpretează realitatea, ci o ºi formează, în această concepþie, mintea ºi realitatea ultimă au esenþialmente aceeaºi naturã: orice schimbare în gândire înseamnã o schimbare în realitate ºi invers. Hegel susþinea cã mintea ºi gândirea fac ambele parte din Absolut, care ajunge la împlinire doar prin interacþiunea lor.

Această concepþie exaltată despre mintea umană era extrem de atrăgătoare pentru tinerii cu o foarte bună educaþie în perspectiva intrării în serviciul statului, dar, practic, erau fie respinºi de acesta, fie împiedicaþi să ajungă acolo ca urmare a unui delict. Această concepþie reprezenta pentru ei o asigurare că ºi activitãþi aparent fără valoare, cum ar fi reflecþia ºi conversaþia, aveau un impact asupra realitãþii. Aceasta a fost situaþia existenþialã care a creat „inteligheneia". Preluând credinþa iluministă în progres, au fost convinºi că, printr-o oarecare modalitate misterioasă, speculaþiile lor ajutau la crearea unui viitor mai bun pentru omenire.
încrederea în sine era o condiþie necesară pentru acþiune, dar nu suficientă, desigur. Pentru a ºti ce să facă după eºecul total din 1825, intelighenþii s-au văzut nevoiþi să încerce să înþeleagă cine sunt ºi ce loc ocupă în organismul social al Rusiei. Se punea ºi întrebarea ce este Rusia ºi care îi este locul în lume. Anul 1825 demonstrase că Rusia nu era ceea ce îºi imaginaserã optimiºtii din 1812 ºi nu putea să urmeze calea Franþei sau Angliei spre existenþa ca naþiune. Prin urmare, patriotismul, dacă putea exista cumva, a trebuit să ia o altă formă. Oamenii educaþi deveniserã stânjenitor de conºtienþi că se înstrăinaserã nu doar de guvern, ci ºi de oamenii obiºnuiþi pe care doreau să-i ajute. Aºa încât întrebarea „Ce este Rusia?" a devenit mistuitoare.

Din nou, filosofia germană a oferit speranþa unui răspuns. Herder propusese o teorie conform căreia fiecare naþiune are o esenþă trainică, neschimbată de-a lungul veacurilor ºi care se manifestă prin limba ºi cultura poporului, prin basmele, cântecele ºi dansurile sale, prin îmbrăcăminte, hrană, obiceiuri ºi ritualuri. Scriitorii, artiºtii ºi gânditorii moderni aveau misiunea de a întruchipa această esenþă în forme atrăgătoare, pe care să le integreze în cultura universală. Hegel a asimilat ideea în conceptul său de progres al istoriei universale, susþinând că, pe drumul umanitãþii spre realizarea personală în Absolut, fiecare naþiune trebuie să-ºi aducă propria contribuþie ºi de aceea fiecare etapă din istoria universală este marcată de spiritul unei anumite naþiuni. El credea că dominaþia civilizaþiei romano-franceze se apropie de sfârºit ºi că spiritul germanic va inspira următoarea perioadă a evoluþiei umane.
Nu a mai fost decât un pas de la această afirmaþie până la ipoteza că civilizaþia slavă, m frunte cu Rusia, îl va urma în această misiune ºi va conduce Europa spre o treaptă nouă ºi superioară de civilizaþie, în acest fel, intelectualii au mers pe o cale ocolită de la raþionalismul laic ºi activismul social inspirat de Petru, prin Iluminismul francez ºi german ºi prin Romantism, pentru a ajunge la o variantă a istoriei care nu era complet diferită de vechea teorie a celei de A Treia Rome.

Provocarea lui Ceaadaev
Rezultatul imediat al intensei dezbateri despre Rusia a fost un articol publicat sub formă de scrisoare (în mod semnificativ scris nu în rusă, ci în franceză) în Teleskop, în 1836, de către un fost ofiþer al corpului de gardă, Piotr Ceaadaev. El aparþinea generaþiei mai vechi, care cunoscuse războiul din 1812 : îºi abandonase studiile de la Universitatea din Moscova, pentru a intra voluntar în armată. Ulterior, s-a asociat cu decembriºtii, dar s-a îndepărtat de ei înainte de răscoală. Nu era legat de vreun grup sau cerc anume ºi era respectat pentru mintea sa ascuþită, pentru integritatea ºi gândirea sa independentă.
Rusia, acuza el, e un fel de vid în istoria naþiunilor, un popor fără substanþă ºi fără răspundere, care nu a realizat nimic esenþial în cultură. Aflat la cumpăna dintre civilizaþiile Asiei ºi Europei, nu a împrumutat de la acestea nimic folositor, „în casele noastre suntem ca niºte intruºi, în familiile noastre suntem ca niºte străini, în oraºele noastre suntem ca niºte nomazi... Singuri în lume, nu am dat nimic lumii, nu am învăþat nimic de la lume ºi nu am adus nici măcar o idee la fondul de idei umane. Nu am contribuit în nici un fel la progresul spiritului uman, iar ce ne-a venit de la acest progres am deformat."13
După cum aratã Herzen, această scrisoare a avut efectul unei împuºcături într-o noapte întunecată : „Fie că era un semnal de primejdie, un strigăt de ajutor, anunþul unui început sau anunþul că nu va exista nici un început - orice ar fi fost, trebuia să stăm de veghe ºi să luăm aminte"14. Dacă opiniile lui

Ceaadaev ar fi putut fi luate drept aiurelile unui bãtrân excentric, ele nu ar fi avut impactul pe care 1-au avut. Nicolae I, oarecum, chiar a încercat sã le trateze astfel: a dispus ca Piotr Ceaadaev sã fie declarat nebun ºi i-a ordonat sã se prezinte regulat la un examen psihiatric. Dar a arãtat, de asemenea, cã îl ia în serios ºi a sistat apariþia revistei Teleskop pentru cã îi publicase ideile.
Adevãrul este cã Ceaadaev atinsese un punct nevralgic. Acuzaþia sa exprima foarte bine goliciunea culturii imperiale ruse, lipsa sa de dezvoltare organicã ºi de substanþã etnicã. Acest lucru era perceput ºi de majoritatea intelectualilor. Unii chiar 1-au exprimat mai demult. Prinþul poet P.A.Viazemski, de exemplu, scrisese în 1823 : „Literatura ar trebui sã fie expresia caracterului ºi opiniilor unui popor. Judecând dupã cãrþile care se tipãresc în þara noastrã, s-ar putea trage concluzia fie cã nu avem literaturã, fie cã nu avem nici caracter, nici opinie"15.
Aºadar, diagnosticul lui Ceaadaev nu putea fi ignorat; dar, pe de altã parte, nimeni nu putea sã-l accepte pur ºi simplu - nici mãcar Ceaadaev însuºi, care în scrierile sale ulterioare sugera cã lipsa de experienþã istoricã a Rusiei îi conferea acesteia o prospeþime tinereascã, ce putea deveni o calitate în viitor16. Gânditorii serioºi s-au simþit obligaþi sã-i accepte provocarea: într-un fel sau altul, chestiunile pe care le-a ridicat el au obsedat gândirea rusã timp de mai multe decenii.
Slavofilii
Una dintre reacþii a constat în a declara cã Ceaadaev se înºelase. Rusia îºi avea propria istorie, propria culturã ºi propria contribuþie valoroasã pe care s-o aducã în lume. Ceaadaev pur ºi simplu le ignorase, orbit, ca majoritatea generaþiei sale, de cultura superficialã si seducãtoare a Occidentului, în cursul acestei dezbateri, „Occidentul" a

devenit un concept determinant în viaþa intelectualã rusã, reprezentând tot ceea ce Rusia împrumutase în mod imperfect în timp ce devenea o mare putere europeanã ºi ceea ce acum, dupã cum spunea cineva, ar fi trebuit fie sã îmbrãþiºeze mai strâns, fie sã respingã cu hotãrâre. Pe parcursul dezbaterii, þãrile reale ºi diferite ale Europei Occidentale au fost atât de deformate, încât au ajuns de nerecunoscut, fiind uniformizate ºi puse în mod convenabil într-un singur ambalaj pentru a fi idolatrizate sau detestate.
Partizanii primului punct de vedere au devenit cunoscuþi sub numele de slavofili. Ei proveneau din societatea mondenã a Moscovei, iar mediul lor tipic era mai degrabã salonul decât amintitul cerc. Acesta se potrivea cu situaþia lor de boieri relativ bogaþi. Avdotia Petrovna Elaghina invita în mod sistematic în salonul ei tineri scriitori de viitor, învãþaþi ºi personalitãþi publice, bucurându-se sã îi prezinte unul altuia, sã le asculte lecturile ºi sã le ofere sfaturi prieteneºti, dar pertinente. La început primea oameni cu pãreri diferite ºi aparþinând unor curente diverse, dar, prin autoselecþia descrisã de Herzen, au ajuns sã predomine slavofilii17.
Se poate spune cã slavofilismul s-a nãscut în 1834, când Ivan Kireevski, discipol convins al lui Schelling ºi Hegel, s-a cãsãtorit cu o tânãrã educatã în evlavia tradiþionalã a Bisericii Ortodoxe. Când i-a citit miresei lui din Schelling, ea a fãcut observaþia cã gândurile filosofului german îi erau deja familiare de la pãrinþii Bisericii Greceºti, cu ale cãror scrieri fusese crescutã. Uluit de aceastã descoperire, Kireevski a început sã studieze ºi sã traducã literatura patristicã. Pe parcursul acestei activitãþi, a primit sfaturi teologice ºi îndrumare spiritualã de la pãrintele Macarie de la Sihãstria Optina, reînnodând legãtura cu tradiþia asceticã ºi contemplativã a ortodoxiei, pe care elitele secolului al XVIII-lea o pierduserã aproape în întregime.
Kireevski simþea cã studiile sale îl pregãtesc pentru a putea respinge criticile aspre formulate de Ceaadaev la adresa goliciunii culturii ruse. în realitate, susþinea el, Rusia avea o moºtenire bogatã, care venea din Bizanþ ºi fusese transmisã de Biserica Ortodoxã. De fapt, Rusia pãstrase ceea ce pierduse Occidentul: integritatea credinþei creºtine, manifestatã în Biserica sa ºi în instituþiile sale sociale, mai cu seamã în obºtea sãteascã. Acum însã, aceastã moºtenire era ameninþatã din cauza modului în care elita Rusiei fusese sluþitã de influenþele strãine la începutul secolului al XVIII-lea. Pentru Kireevski ºi colegii sãi, lucrul valoros în cultura rusã ºi în organizarea socialã erasobornost, adicã „sobornicitatea" sau „strângerea laolaltã". Dupã pãrerea lor, Biserica Romanã a încãlcat

sobornicia în secolul al IX-lea, când a adãugat la Crez cuvântul filioque, fãrã sã obþinã aprobarea Conciliului Ecumenic. De atunci Biserica Romei este o bisericã schismaticã, ce ºi-a putut menþine integritatea doctrinei doar prin autoritãþile laice. Alexei Homiakov, care a devenit principalul teoretician al soborniciei, a definit conceptul ca „unitate în diversitate", o aptitudine prin care indivizii pot sã se alãture altora în decizii ºi în acþiune, fiecare aducându-ºi propria contribuþie distinctã, dar dobândind forþã din contribuþiile diferite ale celorlalþi. Doar prin acest principiu putea sã se împlineascã individul ca persoanã, „nu în neputinþa singurãtãþii spirituale, ci în forþa uniunii spirituale sincere cu fraþii sãi, cu Mântuitorul sãu"18.

Fãrã sobornicie, susþinea Homiakov, omul este condamnat la o sãrãcie spiritualã care se manifestã în egoism, mercantilism, disidenþã ºi raþionalism abstract, toate acestea fiind, susþineau slavofilii, caracteristice Occidentului. Luther ºi protestanþii avuseserã dreptate sã se rãzvrãteascã împotriva falsei autoritãþi a Romei, dar, prizonieri ai tradiþiilor apusene, nu au gãsit altceva mai bun decât judecata individualã cu care sã înlocuiascã

aceastã autoritate. Chiar ºi Scripturile, la care le plãcea protestanþilor sã facã apel, erau interpretate în lumina judecãþii individuale, nedisciplinatã de Biserica sobornicească. „Protestantismul a reþinut ideea de libertate ºi i-a sacrificat ideea de unitate."19

Individualismul absolut reprezenta principalul motiv al crizei Occidentului, care, susþineau slavofilii, ducea la decãderea internã. Spre deosebire de acesta, Rusia era tânãrã ºi neîmpovãratã de idei false: era lipsitã de experienþã, dar încã iluminatã de lumina puternicã a credinþei creºtine. Ruºii nu aveau strãlucire exterioarã: erau un popor modest ºi simplu, nu cunoºteau luxul, erau generoºi, prietenoºi ºi încrezãtori, plini de compasiune pentru cei nenorociþi, neclintiþi în apãrarea pãmântului lor, dar de altfel paºnici ºi apolitici. Erau capabili de eforturi supreme, dar ºi predispus! la momente de inactivitate ºi pasivitate. Această sobornicie congenitalã era cel mai bine exemplificatã de obºtea þărãnească, pe care Konstantin Axakov o considera „o uniune de oameni care au renunþat la egoismul lor, la individualitatea lor ºi care îºi exprimã acordul comun; este un act de iubire ºi o faptã creºtinã plinã de nobleþe... Obºtea reprezintã, astfel, un cor moral ºi, aºa cum într-un cor o voce nu se pierde, ci se aude în armonie cu toate celelalte, tot aºa în obºte individul nu se pierde, ci renunþã la exclusivitatea lui în favoarea acordului comun"20.

Slavofilii puneau în contrast aceste calitãþi cu cele ale germanilor care, ca de obicei, simbolizau strãinii: mândri, disciplinaþi, organizaþi, harnici, cu respect pentru lege, dar fãrã forþa interioarã ºi simplitatea adevãratei umanitãþi. Din nefericire, de la Petru cel Mare, tocmai aceste trãsãturi încetãþenite de birocraþia tiranicã ºi strãinã germanizantã deveneau dominante ºi în societate rusã. Slavofilii susþineau cã Petru crease o ruptură fatidicã în societatea rusã între „oamenii pãmântului" (zemskie liudi) ºi „slujitorii statului" (slujilîe liudi). Dupã cum spune Axakov, „s-a produs o fisurã între þar ºi poporul sãu, iar vechea unitate dintre pãmânt ºi stat a fost distrusã, în locul acesteia, statul ºi-a impus jugul asupra pãmântului. Pãmântul rusesc a fost, cum s-ar zice, cucerit, iar statul a fost cuceritorul. Astfel, monarhul rus a devenit despot, iar oamenii, care fuseserã supuºii sãi liberi, au devenit sclavi ºi prizonieri pe propriul lor pãmânt"21.

Idealul politic al slavofililor era întoarcerea la ceea ce considerau ei cã fusese monarhia organicã, cu adevãrat rusã, dinainte de Petru. Monarhul ar trebui sã restaureze guvernarea sobornicească, convocând din nou un sfat al þării (zemski sobor) ca instituþie regulatã ce reprezintã diferitele straturi ale populaþiei. Ca un pãrinte care se îngrijeºte de poporul sãu, el n-ar trebui sã fie obligat de nici o garanþie juridicã, aºa cum sunt cele stabilite în constituþiile apusene, însã ar avea nevoie de un contact regulat cu oamenii, pe care sã-l asigure acel sfat al þării. Biserica devenise ºi ea birocraticã ºi trebuia sã se întoarcã la principiile ei de bazã, abolind Sfântul Sinod ºi restaurând consiliul local (pomestnîi sobor) ca organism de conducere, ales astfel încât sã se audã în mãsurã cuvenitã glasul prelaþilor, cãlugãrilor, preoþilor ºi mirenilor. La nivelul cel mai de jos trebuia, de asemenea, reinstaurat consiliul parohial, ca un organism autonom împuternicit sã-ºi aleagã preotul ºi sã se ocupe de viaþa materialã a enoriaºilor.

Iobãgia le repugna slavofililor, întrucât nu permitea aplicarea principiilor sobornicesti în viaþa economicã sau în conducerea treburilor sãteºti. Cenzura era ºi ea respinsã: adevãrata armonie depindea de posibilitatea ca fiecare voce din cor sã fie auzitã cu adevãrat ºi sã nu fie înãbuºitã de intervenþia externã brutalã.

Slavofilii au reprezentat un punct de cotiturã major în cãutarea unei identitãþi naþionale ^.icf» T;; Q,, fost nrimii ciânHitnri care au tras concluzii sistematice din prãpastia uriaºã ce

se cãscase între elita imperialã ºi oamenii de rând ºi care au fãcut din aceasta elementul principal al gândirii lor. Analiza istoricã pe care au facut-o asupra acestei rupturi era deficitarã în mai multe privinþe. Sã luãm doar cele mai evidente exemple : iobãgia data cu mult înainte de reformele presupus germanizante ale lui Petru cel Mare, în timp ce principiile sobornicesti din Bisericã fuseserã încãlcate brutal de predecesorii lui. Cât de niult au ilustrat vreodatã ruºii calitãþile lãudate de slavofili este o chestiune discutabilã. Ei au identificat însã în mod corect principalul obstacol în calea constituirii naþiunii ruse. Pãrerile lor au unele asemãnãri cu vechea teorie a celei de A Treia Rome, bazatã, cum se ºtie, pe ideea cã Biserica Romanã suferea de un pãcat originar pe care Rusia îl respinsese, pãstrând creºtinismul în forma lui iniþialã. Ei fãceau însã obiºnuita confuzie între naþional ºi universal: insistarea pe caracterul rusesc al calitãþilor umane pe care le admirau fãcea posibilã degenerea ideilor lor în ºovinism xenofob.

Occidentalii

Adversarii slavofililor sunt adesea cunoscuþi ca „occidentali", dar e greºit sã considerãm cã termenul implicã idealizarea Occidentului sau intenþia de a-1 imita. Adevãrul este cã majoritatea occidentalilor dezaprobau Occidentul contemporan aproape la fel de mult ca ºi slavofilii. Dacã ei admirau trecutul Europei Apusene, atunci acelaºi lucru este valabil ºi pentru mulþi slavofili. în plus, gândirea slavofililor deriva tot atât de mult din filosofia apuseanã ca ºi cea a occidentalilor. Herzen, un membru cu sentimente contradictorii al taberei „occidentale", simþea acut aceastã asemãnare de atmosferã ºi concepþie, de aceea îi numea în glumã pe slavofili nos amis Ies ennemis22.

Liah Greenfeld aratã, pe bunã dreptate, cã atât slavofilii, cât ºi occidentalii erau „cufundaþi în ressenliment", reacþia de antipatie faþã de o civilizaþie vecinã perceputã ca superioarã. „ªi unii ºi alþii erau occidentali, cãci... defineau Occidentul ca antimodel. ªi unii ºi alþii erau slavofili, cãci modelul lor era Rusia, pe care o idealizau fiecare în felul lor ºi al cãrei triumf asupra Occidentului îl preziceau ºi unii, ºi alþii."23

Aceastã dependenþã generalã de modelele Occidentului nu era deloc surprinzãtoare, deoarece statul o promovase de mai bine de un secol în aºa mãsurã încât, dupã cum remarca un istoric, „multe dintre sãlile de conferinþe ale þãrii se aflau de fapt la Berlin, Miinchen sau Paris"24. Pe la începutul secolului al XlX-lea, când ruºii educaþi studiau cultura ºi gândirea francezã, germanã sau englezã, ei îºi cercetau propria moºtenire. Redescopereau chiar un fel de patrie care le aparþinuse în cei mai sensibili ani ai tinereþii ºi aceastã redescoperire era însoþitã de toatã durerea ºi dorul exilului sau al iubirii neîmpãrtãºite. Din aceastã cauzã, de atunci ºi pânã în ziua de azi, cuvântul „Occident" le provoacã ruºilor o reacþie atât de puternicã, fie pozitivã, fie negativã - o reacþie care de multã vreme a pierdut legãtura cu þãrile „reale" din Europa Occidentalã ºi America de Nord.

Simptomaticã pentru aceastã stare emoþionalã a fost reacþia energicã a publicului faþã de conferinþele lui Timofei Granovski despre istoria Europei medievale, þinute la Universitatea din Moscova în 1843. Nu ne putem îndoi de devotamentul lui Granovski faþã de Rusia, dar, totuºi, el punea accent în mod deosebit pe acele tradiþii europene care nu ajunseserã niciodatã în Rusia sau care o influenþaserã doar în micã mãsurã : moºtenirea clasicã a statului-cetate. republicanismul si dreotul roman, tradiþia intelectualã derivatã

din scolasticismul medieval ºi cultivatã în universitãþi, independenþa politicã a Bisericii Romano-Catolice, feudalismul bazat pe loialitate ºi pe contractul dintre senior ºi vasal, imunitãþile oraºelor ºi corporaþiilor, drepturile parlamentelor ºi ale curþilor de justiþie. Dupã cum spune Annenkov, la

sfârºitul unei conferinþe despre Carol cel Mare, „când profesorul s-a întors spre public ca să sublinieze din nou câtã recunoºtinþã datorãm Europei, de la care am primit beneficiile civilizaþiei ºi un mod de viaþã uman, pe care ea le-a câºtigat cu sânge, trudã ºi experienþã amarã, cuvintele lui au fost acoperite de ropotele de aplauze care veneau din toate colþurile sãlii"25.
Curentul occidental a avut întotdeauna acest sentiment intens a ceea ce lipsea în Rusia, împreunã cu dorinþa de a se începe compensarea deficitului. Dar o orientare spiritualã spre ceea ce îþi lipseºte poartã în ea propriile-i slãbiciuni: înclinaþia spre argumentul cuprinzãtor ºi categoric, tendinþa de a nu acorda atenþia cuvenitã avantajelor pe care de fapt le ai, tendinþa mai degrabã de a urî ºi de a respinge - concentrându-te pe ceea ce nu poate fi realizat - decât de a coopera, cãutând compromisul ºi posibilitãþile practice. Aceste tendinþe aveau sã devinã caracteristice gânditorilor ruºi. Pentru ei, „Occidentul" nu însemna un grup real de þãri foarte diferite una de alta, fiecare cu propriile-i dificultãþi, ci un tãrâm al imaginaþiei unde se puteau distra, ignorând auto-disciplina cerutã de instituþiile ºi problemele reale.
Acest lucru a fost în mod special posibil într-o þarã în care a lipsit mediul propice dezbaterilor publice pe chestiuni de politicã pânã cãtre sfârºitul anilor 1850 ºi în care, chiar ºi ulterior, acest mediu putea fi oricând restrâns de o cenzurã capricioasã. Aceasta înseamnã cã viaþa intelectualã nu a scãpat niciodatã cu adevãrat de cercuri, care îºi aveau fiecare maestrul în gândire, ale cãrui pãreri erau mai degrabã ascultate decât dezbãtute de ceilalþi membri. Disputa de idei nu se purta în discuþii deschise, ci prin foi ºi broºuri clandestine, echivalentul intelectual al salvelor trase de la bordul unui vas de rãzboi: singura ripostã efectivã era tot o salvã din partea opusã. Dezacordurile din cadrul unui cerc nu conduceau, de obicei, la evoluþia ideilor, ci la o rupturã - atât din cauza personalitãþilor, cât ºi a problemelor - ºi la crearea unui grup disident.
Materialul din care s-au inspirat aceºti gânditori de marcã a provenit în primul rând din idealismul german, aºa cum am arãtat deja, iar apoi, în anii 1840, din socialismul francez. Primul a condus la un fel de reafirmare a identitãþii naþionale, iar al doilea, la redescoperirea virtuþilor comunitãþii. Puse laolaltã, au produs varianta specific ruseasca a socialismului.
Belinski
Omul care a exprimat cel mai bine peripeþiile gândirii ruse în aceastã perioadã a fost Visarion Belinski, oaspetele obiºnuit ºi reprezentativ al cercurilor, dar ºi unul dintre primii raznocinþi care au urmat calea gândirii independente. Fiu de medic naval sãrac, a mers la Universitatea din Moscova cu o bursã oficialã, dar a fost exmatriculat pentru cã a scris o piesã în care demonstra relele iobãgiei. Nikolai Nadejdin, unul dintre profesorii sãi, a fost atât de impresionat, încât 1-a salvat, oferindu-i posibilitatea sã scrie recenzii ºi articole. Dupã ce Teleskop a fost închis, Belinski a trecut la Sovremennik (Contemporanul), unde personalitatea ºi stilul sãu viguros au fãcut repede din el figura dominantã.
Tânãrul slab, tuberculos ºi tras la faþã era complet transformat când expunea o idee ™,-^ þi ^u<.Q,io A tun,.; whi', þ; ctrSiiirpqn. obraiii i se îmhiiiorau si vorbea mult. cu

patimã. Pentru el, ideile erau o obsesie care îl mistuia ºi se simþea ca la el acasã în mediul încins unde „orice broºurã neînsemnatã de filosofie germanã... era comandatã ºi devoratã în câteva zile, până când ajungea gãuritã, pãtatã ºi cu paginile desprinse. Oameni care þineau unul la altul stãteau despãrþiþi sãptãmâni în ºir pentru cã nu se înþelegeau în privinþa definirii «spiritului atotcuprinzãtor» ºi se simþeau jigniþi de vreo pãrere referitoare la «personalitatea absolutã ºi existenþa ei an sich»"26.
Pentru Belinski, întrebarea cea mai importantã era cum sã împace viaþa minþii cu realitatea socialã din Rusia. Un timp 1-a dominat ideea cã singura modalitate de a face acest lucru era sã sprijine regimul din aceleaºi motive pentru care a fãcut-o ºi Puºkin, deoarece regimul era singurul care putea aduce iluminare ºi progres material în þara sa înapoiatã ºi ignorantã. „Rusia - susþinea el într-o scrisoare adresatã unui prieten în 1837 -nu îºi va obþine libertatea ºi structura civilã prin propriile puteri, ci de la þarii ei, ca multe altele."27

Belinski nu avea însã stilul plãcut sau ironic ce îl caracteriza pe Puºkin. El a îmbrãþiºat ideea de „împãcare cu realitatea" cu obiºnuita sa ardoare pãtimaºã, iar rezultatul a fost cã un timp a rupt relaþiile cu toþi prietenii: aceºtia au fost ºocaþi sã-ºi vadã tovarãºul, de obicei radical, linguºind servil regimul lui „Nicolae Bâtã". Dar, într-un mod la fel de tipic pentru el, a renunþat curând la aceastã poziþie, proclamând: „îmi detest dorinþa ticãloasã de a mã împãca cu o realitate ticãloasã! "28.
Ulterior, Belinski ºi-a pus speranþa în literaturã, ca mijloc prin care ar putea fi transformatã realitatea rusã ºi ar putea fi remediate rupturile din societatea rusã [vezi capitolul urmãtor], în termeni politici, s-a deplasat spre ceea ce el numea soþialnost, care ar putea fi tradus ca „angajare socialã" sau chiar ca un eufemism pentru cuvântul, interzis de cenzurã, care începea cu litera „s" - „socialism". „Pentru mine - spunea el -, acesta a înghiþit istoria, religia ºi filosofia... La ce îmi foloseºte cã eu înþeleg ideea, cã lumea ideilor din artã, religie ºi istorie îmi este deschisã, dacã nu le pot împãrtãºi cu aceia care ar trebui sã fie fraþii mei întru omenire, iubiþii mei întru Hristos, dar care îmi sunt strãini ºi ostili din cauza ignoranþei lor? "29
Limbajul lui Belinski trãdezã faptul cã el este îndatorat atât creºtinismului, cât ºi idealismului german, dar socialismul rus avea sã fie în mare mãsurã ateu ºi complet anticlerical în concepþia lui despre religie, tratând Biserica ºi învãþãturile ei ca parte componentã a unui regim represiv.
Bakunin
Au existat mai multe fire care s-au împletit în acest socialism. Primul a plecat de la Mihail Bakunin, care provenea dintr-o familie de moºieri bogaþi din gubernia Tver. Era °^ figurã dominantã în cercul occidental al lui Nikolai Stankevici, în parte graþie stilului sau ostentativ ºi cuceritor, în parte datoritã bunelor sale cunoºtinþe de germanã, care îi Permiteau sã joace rolul de mentor pentru acei colegi ai lui, inclusiv Belinski, care nu Puteau sã-i citeascã pe Fichte ºi pe Hegel în original.
Bakunin a ajuns Ia socialism fãrã sã intre în contact cu þãranii ruºi obiºnuiþi decât în mod extrem de superficial. Drumul lui spre socialism nu a trecut prin cunoaºterea Poporului, ci prin filosofia germanã. El a înþeles dialectica hegelianã ca o luptã între cei Care sprijineau ordinea existentã a lucrurilor - atât în Germania rât ^ în DUO;, „; «„;

care doreau s-o distrugã pentru a crea o societate mai umanã, în acest sens, ºi-a conceput mai întâi faimosul aforism: „Impulsul de a distruge este un impuls creator ! "30.
în stilul sãu maximalist caracteristic, a identificat revoluþia socialã care avea sã urmeze cu momentul când contradicþiile pânã atunci inerente în existenþa umanã vor fi în cele din urmã rezolvate într-un mare conflict purificator, dupã care omenirea - ºi o datã cu ea Spiritul Absolut - va ajunge la o deplinã autocunoaºtere ºi se va împãca cu ea însãºi. El credea cã poporul rus va fi purtãtorul acestei transformãri salutare, deoarece în Rusia înstrãinarea maselor de elitã era cât se poate de evidentã. „Orice rus cinstit care gândeºte trebuie sã-ºi dea seama cã imperiul nostru nu poate sã-ºi schimbe atitudinea faþã de popor. Prin însãºi existenþa lui, este sortit sã fie lipitoarea ºi cãlãul poporului. Acesta îl urãºte în mod instinctiv, iar el nu poate sã nu-1 asupreascã, întrucât întreaga sa fiinþã ºi putere se bazeazã pe suferinþa poporului... Singura hotãrâre valabilã din punctul de vedere al poporului este distrugerea imperiului."31
Bakunin credea cã slavii, în ansamblu, pãstreazã forme de solidaritate umanã pe care birocraþiile de stat germanizate ºi raþionalizante din epoca modernã - inclusiv cea rusã -le subminaserã sau le subminau. Considera cã statul imperial nu era deloc rusesc, ci un fel de corciturã sinistrã - „o combinaþie originalã de cruzime mongolã ºi pedanterie prusacã" - sau, cum îl botezase concis ºi inspirat în titlul unuia dintre articolele sale, „Cnutogermania"32.
Acest tip de stat era complet strãin slavilor. „Prin însãºi natura lor ºi în însãºi fiinþa lor, slavii nu sunt absolut deloc un popor politic, adicã nu au înclinaþii spre stat... Slavii sunt predominant oameni iubitori de pace ºi agricultori... Trãind în obºti separate ºi independente, conduse, dupã obiceiul patriarhal, de bãtrâni, dar pe principiul alegerii ºi folosind toþi în mod egal pãmântul obºtii, ei... pun în practicã ideea frãþiei umane."33

Bakunin considera extinderea puterii germane în Europa ºi dominaþia „principiului german" în birocraþia Rusiei ca o formã de înrobire treptatã, de care Europa s-ar putea elibera doar cu ajutorul principiului slav al cooperãrii ºi ajutorului reciproc, în Apelul sãu cãtre slavi din 1848, a profeþit cã „democraþia rusã, cu limbile ei de foc, va înghiþi puterea statului ºi va lumina Europa cu o vãpaie de sânge..."34.

Metaforele lui Bakunin marchează întoarcerea la mesianismul viguros respins de politica rusã încã din timpul þarului Alexei. Doar cã acum luase forma credinþei revoluþionare cã o insurecþie popularã rusã va aduce eliberarea întregii Europe. Bakunin ºi-a imaginat mereu revoluþia ca îmbrãþiºând întreaga Europã ºi ºi-a dedicat o mare parte din viaþã muncii pentru asupriþii din alte þãri europene. A fondat o Internaþionalã, care era sprijinitã în principal din Italia ºi Spania.

Isaia Berlin observã cã Bakunin „nu a lãsat moºtenire posteritãþii nici mãcar o idee care sã merite sã fie luatã în seamã pentru ea însãºi"35. Din punct de vedere strict intelectual, acest lucra este corect. Niciodatã nu a adus argumente serioase pentru a susþine contradicþiile din afirmaþiile sale ºi nici nu a spus prea multe despre mijloacele sau despre scopurile practice ale revoltei pe care o preconiza. A rãmas un adolescent întârziat care îºi juca închipuirile minþii pe o scarã universalã imaginatã de el. Oricum, astfel de personalitãþi sclipitoare, pline de aplomb emanã adesea o siguranþã care depãºeºte importanþa ideilor lor, iar Bakunin a fost primul care a exprimat în termeni atât de înflãcãraþi ºi de molipsitori viziunea despre poporul rus ca purtãtor al unei revoluþii de importanþã mondial-istoricã ºi care a identificat motivul acestei revoluþii în ruptura

Moºtenirea acestei viziuni s-a dovedit enorm de influentã, nu în ultimul rând pentru cã ea corespundea unei prãpãstii sociale reale ºi pentru cã purta ecourile mitului naþional originar pe care statul imperial îl repudiase. Bakunin a proiectat o idee înflãcãratã ºi convingãtoare, lãsând ca detaliile înfãptuirii ei sã devinã terenul de luptã pe care se vor purta conflictele interne din miºcarea revoluþionarã rusã în deceniile urmãtoare.

Herzen

Dacã Bakunin a fost profetul înfocat al socialismului revoluþionar, Alexandr Herzen a fost filosoful ei ezitant. S-a nãscut la Moscova, ca fiu nelegitim al unui nobil bogat ºi cult, în fatidicul an 1812, chiar înainte ca oraºul sãu natal sã cadã în mâinile lui Napoleon. A rãmas toatã viaþa un aristocrat prin gust ºi temperament, sclipitor, cu o vastã culturã, ataºat idealului de libertate individualã, iritat de restricþiile pe care i le impunea regimul þarului Nicolae ºi preocupat de a face ceva care sã elibereze poporul de suferinþã. La vârsta de paisprezece ani, împreunã cu dragul sãu prieten Nikolai Ogarov, s-a urcat pe colinele de lângã Moscova ºi a jurat sã-i rãzbune pe decembriºtii executaþi de curând, continuându-le cauza, la nevoie chiar cu preþul vieþii36.

ªi-a respectat cuvântul: aceastã preocupare fundamentalã i-a rãmas de-a lungul nesfârºitelor sale discuþii din cercuri ºi a deselor schimbãri de opinie. A fost mai întâi fascinat de idealismul german, apoi de socialismul francez. Arestat ºi exilat de douã ori, a vãzut ºi cealaltã parte a Rusiei lui Nicolae, deºi din poziþia relativ sigurã a unui post modest în birocraþia provincialã.

în 1847 a moºtenit averea tatãlui sãu ºi s-a hotãrât sã plece din Rusia, plictisit de obtuzitatea mediului oficial ºi de disensiunile incurabile ale celui neoficial. O datã ajuns în Franþa, Italia ºi, în cele din urmã, în Anglia, el a creat aproape singur aceastã instituþie durabilã care este emigraþia rusã, ca pe un refugiu unde se putea continua viaþa intelectualã de acasã, proiectându-ºi imaginea de naþiune rusã idealã, feritã de cenzurã ºi de poliþia secretã. A fost ambasadorul unei „Rusii libere" în strãinãtate, dar ºi furnizorul de informaþii pentru colegii sãi de acasã - nu doar informaþii despre evenimente din strãinãtate, ci ºi despre condiþiile din Rusia însãºi, în anii 1850 ºi la începutul anilor 1860, ziarul sãu, Kolokol (Clopotul), editat într-un birou strâmt ºi murdar pe Paternoster Row din Londra, devenise lectura obligatorie a înalþilor demnitari din Guvernul rus, care doreau sã afle ce ascundeau de ei subordonaþii.

Reacþia lui Herzen faþã de Franþa era tipicã pentru intelectualii ruºi puºi în faþa existenþei reale în una din þãrile pe care le botezaserã în mod colectiv „Occidentul". Era iritat de maniera

condescendentã - chiar dacã binevoitoare - pe care simþea cã o adoptau intelectualii francezi faþã de el ºi faþã de Rusia, în general. S-a ridicat împotriva zidurilor de piatrã înalte din Provence, acoperite cu cioburi de sticlã care sã apere proprietatea împotriva oricui, indiferent dacã era sãrac sau nu. Avea impresia cã ele „ofensau sufletul slav" ; punându-le în contrast cu câmpurile deschise de acasã, scria încã din decembrie 1847 : „Trãiascã satul rusesc. Are un mare viitor! "37. Cât despre burghezie, Presupusa purtãtoare a idealurilor de libertate pentru care jurase sã moarã : „E imposibil sa înlocuieºti dogmele patriotismului, tradiþia curajului, altarul onoarei cu legile econo-nilei politice... Moºtenitoare a nobilimii strãlucitoare ºi a plebei vulgare, burghezia a reunit în ea cele mai mari defecte ale amândurora, dupã ce le-a consumat calitãþile.

Herzen a fost un vlãstar incurabil al aristocraþiei ruse luminate, cosmopolite ºi umane. Acest lucru se poate spune despre el chiar înainte de a fi fost martor la înãbuºirea revoltei muncitorilor din Paris de cãtre trupele generalului Cavaignac în iunie 1848, eveniment care 1-a convins în cele din urmã, dacã mai era nevoie, cã idealul de libertate burghez era neîndurãtor de egoist ºi mercantil, aliatul firesc al guvernului represiv. Alegerea lui Ludovic Napoleon ca preºedinte 1-a convins cã republica bazatã pe sufragiu universal putea sã instaureze o tiranie la fel de opresivã ca ºi monarhii. Personalitatea individualã nu gãsea aici loc sã se desfãºoare liber în cadrul unei comunitãþi care sã o sprijine, idealul lui dintotdeauna.

în aceste împrejurãri, gândirea sa - veºnic înclinatã sã idealizeze situaþia pe care nu o avea în faþa ochilor - s-a îndreptat, în mod firesc, spre Rusia, patria pe care o pãrãsise definitiv. Acolo, presupunea el, cu toate cã statul era inevitabil corupt ºi autoritar, poporul nu fusese atins de viciile acestuia; înstrãinaþi de regim, „oamenii ascultã pentru cã le este fricã, dar nu cred"39. Continuau, atât cât se putea, vechiul lor stil de viaþã preferat, bazat pe obºtile autoguvernate ºi proprietatea comunã. „Obºtea a salvat poporul de barbaria mongolã ºi de civilizaþia imperialã, de mica nobilime cu lustrul ei european ºi de birocraþia germanã. Organizarea în obºti, deºi puternic zdruncinatã, a rezistat imixtiunii, a supravieþuit, din fericire, pânã la apariþia socialismului în Europa."40

Cândva îi criticase pe slavofili pentru cã idealizau obºtea în care el vãzuse atunci doar sclavie ºi sãrãcie instituþionalizatã. Acum era gata sã-i vadã potenþialul nevalorificat încã, dar cel puþin necontaminat de mercantilismul european ºi pregãtit sã se dezvolte prin contact cu socialismul european. „Sã ne întoarcem la sat, la artelul muncitorului, la acea adunare numitã obºte, la cãzãcime, dar nu ca sã le împietrim în forme asiatice lipsite de viaþã, ci sã le dezvoltãm, sã eliberãm principiile pe care se bazeazã, sã le curãþãm de caracterul artificial care le deformeazã, de grãsimea inutilã depusã pe ele - aceasta este misiunea noastrã."41

în cele din urmã, Herzen a ajuns sã creadã cã Rusia, tocmai pentru cã era tânãrã ºi nedezvoltatã, avea capacitatea de a face o sintezã între experienþa proprie ºi ideile importate din Occident ºi de a crea astfel noi forme sociale, de fapt un stil original de socialism, care va face Europa sã renascã. Acest lucru se va înfãptui pe baza obºtii sãteºti, care se sprijinea pe cooperarea liberã a celor egali între ei, înlãturând astfel nevoia de proprietate privatã, ºi pe baza unei poliþii ºi a unui sistem juridic de tipul celui fetiºizat de naþiunile europene. Totuºi, Herzen credea cã, pentru a face posibilã aceastã cooperare, þãranii au nevoie de douã lucruri: „pãmânt ºi libertate". Astfel, el a lansat sloganul primei generaþii de socialiºti ruºi.

Gânditor mai avansat ºi mai consecvent decât Bakunin, Herzen a înfãþiºat pentru prima oarã ceea ce avea sã devinã nucleul formei ruseºti de socialism. Dar el a spus prea puþine despre mijloacele prin care se putea îndeplini viziunea sa ºi, într-adevãr, a avut multe ezitãri în aceastã privinþã, îi era groazã de revoluþia violentã, despre care ºtia cã va distruge, probabil, o mare parte din ceea ce iubea el în civilizaþia rusã. De asemenea, era în stare sã spere cã aspectele esenþiale vor fi realizate de cãtre autocraþie. Când a auzit cã Alexandru al II-lea intenþiona sã-i dezrobeascã pe iobagi, a scris un articol favorabil intitulat „Ai învins, Galileanule ! ". Dupã ce dezrobirea a arãtat cã speranþele au fost deºarte, Herzen a fost dat la o parte de gânditori mai tineri, mai hotãrâþi ºi lipsiþi de scrupule aristocratice. El stabilise termenii dezbaterii, dar n-a putut rezolva problemele practice care decurgeau din ea.

Inteligheneþia nu s-a limitat la gânditorii socialiºti. Unii intelighenþi, cum ar fi slavofilii si ulterior, panslavii [vezi partea a IV-a, capitolul 3] au preconizat alte mijloace de a umple golul dintre elite ºi mase. Nu se poate exagera importanþa cercurilor în formarea unei concepþii privind naþiunea rusã. Din aceste cercuri au apãrut: (i) forma rusească distinctã de socialism; (ii) câþiva dintre scriitorii de frunte ai literaturii ruse; (iii) câþiva dintre reformatorii importanþi din timpul domniei lui Alexandru al II-lea; ºi (iv) câþiva dintre principalii protagoniºti ai procesului de rusificare. Nu exagerãm dacã spunem cã restul cãrþii se va ocupa în cea mai mare parte de identificarea acestei moºteniri în proiectele gândirii ºi politicii ruse. Dar, în ultimã instanþã, socialiºtii sunt cei care au reuºit cel mai bine să umple acest gol, să întindă mâna oamenilor ºi să-i antreneze în acþiunile politice din 1905 ºi 1917.

Totuºi, chiar dacã au fost rodnice, cercurile au avut defecte serioase care ºi-au pus amprenta definitivã pe evoluþiile ulterioare. Folosind terminologia lui Miroslav Hroch, activitatea cercurilor a reprezentat Faza A în dezvoltarea miºcării naþionale ruse, perioada „interesului erudit", prelungitã în mod nejustificat din cauza condiþiilor în care a evoluat. Interacþiunea dintre intelighenþie ºi popor, atunci când s-a produs, a avut loc cu întârziere, pe scarã micã ºi în condiþii de mare presiune. Inteligheneþia îºi formase deja personalitatea colectivã într-un mod care vicia contactul cu poporul. Membrii ei se caracterizau printr-un gnosticism arogant, prin idolatrizarea dogmaticã ºi intransigentã a adevãrurilor manifeste, printr-o perspectivã asupra organizaþiilor bazatã pe principiul manipulãrii, prin subestimarea cu efect coroziv a legii ºi proprietãþii ºi printr-o atitudine condescendentã faþã de mase, combinatã în mod paradoxal cu mari exigenþe faþã de ele. Grosul intelighenþiei a devenit socialistã ºi s-a divizat în douã tendinþe principale, dintre care una (populiºtii) a adoptat o concepþie etnicã ºi introvertitã despre mase, scoþând în evidenþã trãsãturile lor ruseºti tipice, în timp ce a doua (marxiºtii) a urmat o linie imperialã ºi cosmopolitã, punând accent pe integrarea þãranilor ºi a muncitorilor ruºi într-o comunitate internaþionalã, în acest fel, socialismul avea să fie ºi el divizat de cele douã forme de identitate naþionalã rusã.

7 Literatura ca „arhitect al naþiunii'

„Þarul tuturor ruºilor este puternic, are multe baionete, cazaci, tunuri ºi þine unitã politiceºte o suprafaþã aºa de întinsã de pãmânt, ceea ce este mare lucru; dar încã nu poate vorbi. Pânã acum nu este decât un mare monstru mut. Cazacii ºi tunurile lui vor fi ruginit ºi dispãrut de mult, pe când vocea lui Dante se va auzi încã. Naþiunea care are un Dante este unitã, aºa cum Rusia nu poate fi mutã."1 Thomas Carlyle, în 1840, ºi viziunea sa sumbrã despre un imperiu puternic lipsit de identitate naþionalã - întrucât îi lipsea o literaturã specificã - i-a obsedat pe mulþi dintre gânditorii ruºi ai acelor vremuri.

Prima versiune, aceea a Rusiei ca o „comunitate imaginatã", s-a bazat pe misiunea religioasã cel mai bine formulatã în compilaþiile mitropolitului Macarie ºi ale scribilor sãi. Apoi, ideea aceasta a fost datã la o parte de schisma din secolul al XVII-lea ºi de reformele lui Petru. Totuºi, a continuat să existe în forme rudimentare în subconºtientul cultural, cultivat în special de staroveri. Dar era atât de detaºatã de structura de putere, încât nu a fost posibil să servească drept bazã pentru un mit naþional, în special într-un imperiu cu atât de multe credinþe ºi naþionalitãþi.

Petru ºi succesorii sãi au încercat să creeze un mit secular care să-i ia locul, să se hrãnească din mãrimea ºi diversitatea Rusiei, din forþele ei armate, din puterea industriei, din cultura ºi învãþãtura de înalt nivel ºi din poziþia ei de mare putere europeanã, demonstratã de numeroase victorii militare. Acest mit nou presupunea în mod necesar promovarea unei culturi laice de tip european ºi un sistem de învãþãmânt care să-1 susþinã în rândul elitelor imperiului. Dupã cum am vãzut, þarii ruºi, de la Petru la Alexandru I, s-au strãduit să facã acest lucru. Petru a iniþiat câteva dintre instituþiile sociale ºi educative : baluri, serate, ziare, ºcoli, o Academie de ªtiinþe. Urmaºii lui, în special Elisabeta ºi Ecaterina a II-a, au adãugat la acestea teatrul, baletul, opera, au permis deschiderea de tipografii private ºi publicarea de jurnale cu o oarecare substanþã socialã ºi intelectualã.

în ciuda subdezvoltării instituþiilor civice ale imperiului, spre sfârºitul secolului al XVIII-lea exista potenþialul necesar unui sistem cultural ºi educaþional care, la nivelurile cele mai înalte, le va egala pe cele mai bune din Europa. Un rol hotărâtor în crearea acestui sistem îl aveau deja persoanele ºi asociaþiile independente de stat care, dupã o perioadã grea pe la sfârºitul domniei Ecaterinei ºi în timpul lui Pavel, au primit din nou libertate de acþiune din partea lui Alexandru I.
în aceeaºi perioadã prinsese contur o nouã limbã rusã, dar într-o manierã haoticã ºi controversatã. Reformele lui Petru generaserã un adevărat Turn Babei de dezordine lingvisticã. Se importaserã cu toptanul cuvinte ºi expresii din suedezã, olandezã ºi germanã, în special în domeniul administraþiei publice, tehnologiei ºi războiului. Se intervenise în gramaticã ºi sintaxã fără o sistematizare a inovaþiilor. Pentru a agrava

sj mai mult situaþia, mulþi ruºi educaþi începeau sã adopte limbile străine, în snecial franceza, ca modalitate normalã de comunicare, în special în viaþa socialã, dar tot mai mult ºi acasã.
Dar Rusia adopta din Franþa ºi forme de comunicare socialã. Acolo, de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, saloanele contribuiau substanþial la crearea sentimentului de naþiune civicã diferită de monarhie ºi în mod potenþial separatã de ea, ceea ce Simon Schama numeºte „construcþia culturalã a unui cetãþean"2. De pe la sfârºitul secolului al XVIII-lea, în Rusia avea loc un proces analog, dar cu anumite particularitãþi. Prototipurile dupã care erau modelate convenþiile societãþii culturalizate erau străine, în special franceze ºi engleze. Limba conversaþiei civilizate era, de obicei, franceza sau o formă de rusã cu o puternicã influenþã francezã, foarte diferită de limba Bisericii, a cancelariei sau a adunării sãteºti. Folosirea uneia dintre aceste forme de rusã era consideratã de prost gust.
Totuºi, limba rusã nu a fost complet pusă în umbrã: a rămas limba oficialã a unei mari puteri, având posibilitãþi de dezvoltare ºi modernizare, în 1783 s-a înfiinþat o Academie Rusã (după modelul Academiei Franceze), între altele, ºi pentru a sistematiza vocabularul ºi sintaxa limbii ruse. Academia a publicat un dicþionar normativ în 1789-1794 ºi o gramaticã în 18023.
Apariþia acestora nu a pus capăt disputelor în privinþa limbii potrivite pentru societatea civilizatã ºi literatura artisticã, ci mai degrabă le-a furnizat muniþie. O tabără, condusă de istoricul ºi prozatorul Nikolai Karamzin, susþinea cã limba literară rusă ar trebui curãþatã atât de influenþele birocratice, cât ºi de cele ecleziastice ºi ar trebui să semene mai mult cu limba conversaþiei din societatea bunã, adicã să se bazeze pe sintaxa elegantã ºi simplă a francezei, în această formă, susþinea el, ar fi mai bine adaptatã atât discursului intelectual, cât ºi analizei sentimentelor decât limba rusă veche, cu slavona ei bisericească împietritã ºi cu rădăcinile moscovite ale limbii de cancelarie denaturate de importurile lui Petru. Principalul său adversar, amiralul ªiºkov, spunea cã stilul franþuzit nu avea nici pondere, nici demnitate ºi era separat de tradiþie. El credea cã adevărurile religioase se pot exprima doar în slavonă, care fusese limba Scripturii ºi a liturghiei cu mult înainte de naºterea francezei.
Limba pe care o susþinea ªiºkov ar fi putut deveni, probabil, purtătoarea unei culturi înalte, dacã n-ar fi existat întreruperile brutale din continuitatea lingvisticã produse de statul imperial. Aºa cum stau lucrurile însă, începând cu finele secolului al XVIII-lea, această limbă a rămas specificã clerului, al cărui sistem de învãþământ nemodernizat a transmis-o mai departe, împreunã cu latina. Treptat, ea a devenit un simptom al izolării clericilor de cultura imperialã ºi, în cele din urmă, chiar ºi ei s-au îndepărtat de ea : prea mcet, totuºi, pentru a participa la dezbaterile intelectuale serioase înainte de ultimele decenii ale secolului al XlX-lea.
Limba rusã reînnoită a deschis posibilitãþi de exprimare ºi discurs sistematic neexplorate încă, i-a apropiat ºi mai mult pe ruºii instruiþi de culturile europene majore ºi a acilitat înflorirea literaturii ruse în secolele al XlX-lea ºi XX. Dar a obþinut aceste Ca§tiguri cu preþul lărgirii rupturii deja existente între cultura imperialã a elitei ºi cea a Caselor, o rupturã pe care, aºa cum am văzut, Biserica nu putea să o repare.
Benedict Anderson a sugerat cã apariþia limbii naþionale în formă tipăritã, preluatã «l regiunea care înconjoară curtea monarhului sau capitala, este o etapă esenþială în rearea unei naþiuni. ..Convergenta rKntrp. ranitaiî«m cî t<»hr.;<-r, <-;n„„.i..: - ----*

posibilitatea unei noi forme de comunitate imaginatã care, în morfologia ei de bazã, a reprezentat scena naþiunii moderne."4 Ceva asemãnãtor s-a petrecut ºi în Rusia la sfârºitul secolului al XVIII-lea ºi începutul secolului al XlX-lea. Aproape în tot timpul domniei Ecaterinei, apoi de la Alexandru I încoace, tipãrirea ºi publicarea s-a aflat în mâinile întreprinzãtorilor particulari, dornici sã-ºi creeze ºi sã-ºi pãstreze un public cititor ºi care puteau sã-ºi distribuie produsele cu deosebit succes în oraºele mai mari ºi, în special, în cele douã capitale5.

Ei nu au oferit neapãrat un mediu propice pentru autorii de belles lettres. în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, cea mai bunã piaþã o aveau lucrãrile religioase ºi practice, romanele de aventuri ºi cãrþile pentru copii6. Literatura de bunã calitate era scrisã încã în mare mãsurã pentru curte sau pentru marii patroni ºi aparþinea genurilor potrivite pentru astfel de cititori: cronici, ode, tragedii, poeme epice ºi, din ce în ce mai mult, satire - genuri puternic influenþate de modelele europene, aºa cum se aºteptau aceºti patroni.

încã o datã, Karamzin a fost cel care a spart tiparele de sciziune a genurilor literare, folosindu-ºi noul limbaj „sentimental" pentru a scrie povestiri romantice cu oameni obiºnuiþi, lucrãri care aveau distincþie literarã, dar fãceau apel ºi la sentimentele intime ale cititorilor sãi. Ulterior ºi-a folosit stilul în povestirea istoriei. Istoria statului rus (1804-1826), în mai multe volume, a fost prima lucrare care s-a ridicat deasupra cronicilor seci ºi fragmentare, pentru a oferi o naraþiune inteligibilã ºi plãcutã cititorului nespecialist. Dupã cum spune biograful sãu: „A devenit o bogatã sursã de «subiecte naþionale» atât pentru decembriºti, cât ºi pentru scriitorii conservatori". Adularea autocraþiei a deschis o temã majorã de dezbatere intelectualã pentru veacul urmãtor7.

La începutul secolului al XlX-lea, s-a fãcut trecerea gradatã spre un cadru mai specializat ºi mai egalitar pentru literaturã prin ceea ce s-ar putea numi „cercuri de familie" alcãtuite din scriitori, critici ºi editori, care se întâlneau într-un salon aristocrat sau la o seratã, dar care deveneau din ce în ce mai autonome ºi îºi cãutau, uneori, locuri de adunare mai modeste. La astfel de întruniri, conversaþia era lipsitã de formalitate, dar serioasã ºi documentatã. Unul dintre cele mai reuºite saloane era chiar cel al lui Karamzin, tradiþia fiind continuatã mult timp dupã moartea acestuia, de vãduva lui. A.I. Koºelev, slavofil ºi reformator social, era un obiºnuit al salonului, de care ºi-a amintit mai târziu cu multã afecþiune. „Subiectul conversaþiei nu erau chestiunile filosofice, dar nici bârfele sau poveºtile. Literatura rusã sau strãinã, evenimentele din Europa - în special activitatea marilor oameni de stat de atunci din Anglia, Canning ºi Huskisson - reprezentau cel mai adesea conþinutul discuþiilor noastre însufleþite. Seratele acelea... ne împrospãtau ºi ne hrãneau sufletul ºi mintea, lucru deosebit de sãnãtos în atmosfera sufocantã din Sankt-Petersburg."8

Modelul era francez, aºa încât era firesc ca aceste saloane sã încerce, precum cele din Franþa secolului al XVIII-lea, sã modeleze opinia publicã. De asemenea, au încercat sã devinã cu timpul mai puþin exclusiviste ºi mai democratice. Dupã cum observã unul dintre cei care frecventau cel mai asiduu aceste saloane, prinþul P.A. Viazemski, „societatea parizianã era atunci o republicã condusã de un nou tip de oligarhie, alcãtuitã din oameni inteligenþi ºi litterateurs"9. ªi în Rusia se poate vedea în aceste saloane embrionul unei „republici a literelor", în care erai admis dacã aveai deprinderile cerute în lumea bunã: sã întreþii o conversaþie, sã faci improvizaþii sub formã de epigrame, bouts-rimes ºi versuri pentru albumul domniºoarelor sau al doamnelor care gãzduiau seratele.

Aºadar, „construcþia culturalã" a cetãþeniei ruseºti avea în mare mãsurã o temelie strãinã. Altfel spus, cetãþenia în „republica rusã a literelor" presupunea o educaþie cosmopolitã, în sensul cã rãdãcinile acesteia erau la Paris, Londra sau Gottingen (despre poetul romantic Lenski din Evghenl Oneghin de Puºkin se spune cã avea un „suflet de Gottingen"), dar ºi la Moscova sau Sankt-Petersburg. Pentru a fi pe deplin rus, trebuia sã fii cetãþean al lumii. Pe de o parte, acest lucru însemna cã intelectualii ruºi din secolul al XlX-lea - chiar ºi unii aristocraþi - aveau cea mai vastã ºi mai universalã culturã din orice þarã europeanã. Dar mai însemna ºi cã ºtiinþa ºi cultura elitelor ruseºti erau mai rupte atât de Bisericã, dar ºi de oamenii obiºnuiþi decât oriunde în Europa. Dupã pãrerea lui Anthony Smith, legãturile

„laterale" - adicã legãturile cu elitele învecinate - depãºeau cu mult, ba chiar suprimau legãturile „verticale", cele cu masele din patrie10.
Altã caracteristicã a situaþiei din Rusia este cã, în special dupã rãscoala decembriºtilor, autoritãþile priveau cu multã suspiciune orice manifestare a societãþii civile - filantropia, activitãþile educaþionale, formarea grupurilor de interese ºi asociaþiile de voluntari -, vãzând în ele precursorii subversiunii. Autoritãþile se uitau chiorâº ºi la literaturã, dar, în lupta cu „dulãii" oficiali, aceasta avea anumite avantaje intrinsece. Spre deosebire de muzicã sau picturã, ea folosea cuvinte ºi astfel putea comenta direct subiectele politice sau sociale; în acelaºi timp însã, cuvintele erau folosite ambiguu ºi cu subînþelesuri, în comparaþie cu alte tipuri de text, literatura îi punea cenzorului probleme mai complicate: îi era greu, fãrã sã parã ridicol în faþa publicului educat (cenzorii fãceau ºi ei parte din publicul educat), sã atribuie un singur înþeles clar unui text ºi apoi, cu conºtiinþa împãcatã, sã-l declare inacceptabil.
în plus, literatura avea deja o reþea de tipografii ºi librãrii independente de guvern, precum ºi mulþi clienþi interesaþi, chiar dacã gustul lor nu era întotdeauna aºa cum ar fi dorit scriitorul. „Convergenþa dintre capitalism ºi tehnica tiparului" avusese loc deja ºi începea sã genereze „comunitatea imaginatã", a cãrei coeziune avea sã fie susþinutã nu de Scripturã, nici de ordonanþele cancelariilor, ci de creaþiile scriitorilor de talent.
Gânditorul care a pus toate acestea în practicã a fost Visarion Belinski. Pentru el, ideile nu erau doar un sport intelectual, ci se cereau aplicate. Pentru aceasta, trebuia ca ele sã fie rãspândite ºi sã devinã accesibile oamenilor obiºnuiþi, iar Belinski credea cã acest lucru se poate face cel mai bine prin literaturã. Devotamentul sãu pentru literaturã nu avea doar un caracter utilitar. Adevãrul, credea el, este frumos ºi de aceea trebuie comunicat într-o formã care sã fie ea însãºi frumoasã; a face altceva ar însemna sã i se trãdeze natura esenþialã. „Eu sunt un litterateur - scria el. O spun cu un sentiment de durere ºi, totuºi, de mândrie ºi fericire. Literatura rusã este viaþa ºi sângele meu."11
Mai exista ºi un alt motiv pentru care literatura avea o importanþã capitalã pentru el: ca ºi Carlyle, Belinski credea cã ea poate produce un sentiment de comunitate care depãºeºte interesele înguste ale claselor ºi categoriilor sociale, în 1840, i se plângea lui Konstantin Axakov: „Suntem atât de mulþi indivizi în afara unei societãþi pentru cã Rusia nu este o societate. Nu avem nici viaþã politicã, nici religioasã, nici ºtiinþificã, nici literarã"12. Belinski a fãcut criticã literarã tot aºa cum a fãcut Luther exegeza Bibliei: a dezvãluit adevãrul latent dintr-un text, fãcându-l mai accesibil ºi indicând legãturile cu alte texte de bazã, contribuind astfel la formarea unei tradiþii. Dupã cum reiese din cuvintele sale, Belinski a vãzut literatura într-un cadru hegelian, ca o manifestare a Spiritului Absolut care aiunae la conºtiinþa de sine_ Pentm &\ literatura ^1^0 ..~ -~i

esenþial în mersul înainte al istoriei, un proces în care naþiuni diferite, în momente diferite, preluau conducerea în trasarea acestui drum. Era obsedat de critica asprã a lui Ceaadaev la adresa goliciunii culturale a Rusiei ºi dispreþuia ºovinismul gãunos al naþionaliºtilor oficiali; respingânu-le pe amândouã, a vãzut în literaturã un potenþial rusesc autentic pentru mersul înainte.
El spera cã literatura va reface þesãtura socialã ºi culturalã distrusã a societãþii ruse ºi chiar va crea o societate în care nici sã nu fi existat aºa ceva. Mai spera cã literatura „va deschide calea apropierii interne a categoriilor sociale, formând un fel de opinie publicã ºi generând un fel de clasã specialã a societãþii, care sã difere de categoria de mijloc prin aceea cã nu va fi alcãtuitã doar din negustori ºi membri ai obºtilor, ci ºi din oameni aparþinând tuturor stãrilor, reuniþi prin educaþie, care, pentru noi, se axeazã exclusiv pe dragostea de literaturã"13. Literatura va fi mijlocul prin care Spiritul va ajunge la expresia de sine în Rusia, forma prin care poporul rus îºi va aduce contribuþia originalã la cultura universalã ºi la evoluþia istoriei mondiale.
Totuºi, înainte de a putea sã facã acest lucru, literatura rusã trebuia sã depãºeascã faza copilãriei. Belinski susþinea cã o culturã naþionalã trece prin trei faze. Prima este, cum o numea el, „urgenþa naturalã", în principal folclorul, expresia culturalã directã a tradiþiilor etnice ale poporului. Oricât ar fi de spiritualã ºi de serioasã, este aproape de neînþeles pentru strãini ºi nu contribuie cu nimic la cultura

universalã. Urmeazã „universalismul abstract", când scriitorii împrumutã din modelele străine, asimilând tot ce este mai bun în cultura universalã: operele create atunci, deºi meritorii, sunt adesea palide ºi lipsite de viaþã, pentru cã nu au seva robustã care se trage din cultura populară. Cu toate acestea, este o fazã constructivã - ºi aici Belinski se deosebeºte de slavofili -, marcatã în Rusia de Petru cel Mare. „Rusia înainte de Petru cel Mare era doar un popor (narod); ea a devenit o naþiune (naþia) graþie avântului dat de acest reformator."14

în sfârºit, vine faza „conºtiinþei naþionale", în care cultura este în stare sã facã sinteza între elementele istorice universale ºi propriile tradiþii etnice : este perioada adevãratei mãreþii, când o naþiune contribuie cu ceva distinct ºi valoros la cultura universalã15. Aceasta este faza în care credea Belinski cã intrã cultura rusã în timpul vieþii sale. Prima operã care, în viziunea sa, întruchipează această nouã realizare este Evgheni Oneghin de Puºkin, datoritã modului în care absoarbe elementele folclorice într-o sintezã superioarã. Belinski a numit-o primul „poem narativ naþional ras" ºi îl considera pe Puºkin „nu doar un poet, ci ºi un reprezentant al conºtiinþei publice care s-a trezit". „Un mare poet naþional - spunea el - ºtie sã-l facã sã vorbească ºi pe stăpân, ºi pe þăran, fiecare în limba lui..."16

Dacã adoptãm logica lui Belinski, direcþia fireascã pe care trebuia s-o urmeze literatura rusã era aceea de a vindeca ruptura etnicã prin aplecarea spre oamenii obiºnuiþi, fãcând o descriere autenticã a vieþii lor, începând sã le asimileze limba - din considerente morale, ºi nu etnografice sau documentare - ºi sã comunice esenþa naþionalã rusã distinctã17. O astfel de literaturã va critica situaþia în care se aflã poporul, ºi va fi obligatã sã o facã dacã vrea sã fie cinstită. Dar va proiecta, chiar dacã numai subînþeles, ºi idealul unei vieþi mai bune: întrucât ceea ce este adevărat este ºi frumos, o operă de artă adevăratã nu poate face mai puþin.

Astfel s-a născut teoria stilului specific rusesc în literaturã: realist, identificat cu poporul, inspirat de convingeri politice ºi sociale solide ºi obsedat de întrebarea „Ce este Rusia ? ". Perspectiva lui Belinski avea sã devinã extrem de influentã, ca sã nu spunem profeticã. Acest tip de literaturã si limba în care era scrisã av^an «a farS în nrmãtr,c,riaa

jumãtate de secol, mai mult decât realizările statului sau ale Bisericii pentru punerea bazelor unei identitãþi naþionale ruse care să cuprindă atât elita, cât ºi poporul. „Comunitatea imaginatã" a Rusiei a fost modelatã mai mult de literaturã decât de oricare alt factor ºi în direcþia prevăzutã de Belinski. Totuºi, însãºi amploarea acestei misiuni care îi revenea literaturii îi obliga mereu pe scriitori să iasă din limitele profesiunii lor ºi să îºi asume roluri pentru care, prin firea lucrurilor, erau mai puþin potriviþi: cel de comentator politic, tribun public, chiar ºi profet religios. De asemenea, literatura trebuia să răspundă întrebării privind Imperiul Rus ºi ce anume înseamnă el, în ciuda mitului mesianic naþional originar care ieºea din nou la suprafaþă.

Puºkin

Prima operă care i-a stârnit lui Belinski admiraþia deplină, întrucât era întruchiparea ideilor sale, a fost Evgheni Oneghin de Puºkin, pe care a numit-o „o enciclopedie a vieþii ruseºti". Era firesc să o laude pentru informaþiile pe care le conþinea ºi, într-adevăr, ea oferă un vast tablou al vieþii ruseºti din acea perioadă, la oraº ºi la sat, în elită ºi în popor. Dar ceea ce îi face pe ruºi să o recitească de nenumărate ori este descrierea consecinþelor spirituale pe care le are traiul într-o societate care se conduce după modele străine, modele care au fost bine absorbite de oamenii cultivaþi, dar nu au pătruns în popor. Fiecare personaj principal se vede într-o oglindă de origine europeană care deformează ºi caută un destin în funcþie de imaginea falsă. Oneghin duce o viaþă de dandy deziluzionat, inspirându-se din poezia lui Byron ºi din saloanele de la Paris ºi Londra; Lenski, cu „sufletul de Gottingen", îi recită iubitei versuri romantice ºi îºi înþelege greºit mireasa din cauza lor; Tatiana este extaziată de romanele engleze ºti de dragoste ºi vede în Oneghin un personaj al acestora; povestitorul apare ºi dispare dintre ei, având acelaºi stil de viaþă ºi totuºi, mereu puþin mai înþelept ºi mai trist, aducând uneori o notă de cumpătare izvorâtă din experienþă.

Poziþiile diferite pe care se situează elita europeană faþă de cultura populară rusă apar cel mai pregnant atunci când Tatiana încearcă să-i spună bătrânei doici că este îndrăgostită. Doica nu înþelege

deloc acest lucru ; pentru ea, cãsãtoria este o experienþã dureroasã ºi lipsitã de iubire, însemnând despãrþirea de familia ei ºi supunerea faþã de o familie strãinã18.
Puºkin a abordat direct problema moºtenirii lui Petru cel Mare în poemul Cãlãreþul de aramã. Este un imn de laudã adus oraºului Sankt-Petersburg, dar ºi o perspectivã dramaticã asupra costurilor în vieþi omeneºti pe care le plãtesc locuitorii sãi, datoritã faptului cã are o aºezare atât de nepotrivitã. Evgheni, funcþionarul mãrunt care este „eroul" poemului, îºi pierde iubita, care se îneacã în timpul inundaþiilor la care este expus oraºul imperial, aºezat pe mlaºtini joase. Cutreierã oraºul înnebunit de durere ºi ajunge în faþa statuii înãlþate de Falconet, reprezentându-l pe Petru cãlare pe calul sãu cabrat, într-un gest de iluminare ºi dominator. Ridicând pumnul, Evgheni blestemã crunt, dar neputincios „constructorul fãcãtor de minuni", apoi fuge îngrozit de acest sacrilegiu, imaginându-ºi cã îl aude pe tiran urmãrindu-l pe strãzi ºi, în cele din urmã, înnebuneºte, în Cãlãreþul de aramã, Petru este atât creatorul unui mare oraº, cât ºi nemilosul distrugãtor de vieþi, conducãtorul care ignorã legile naturale ºi morale în dorinþa de a atinge mãreþia imperialã.
Crescut în tradiþia Iluminismului francez (tatãl lui era un admirator al lui Voltaire), cu

a acelor camarazi care participaserã la rãscoala decembriºtilor (unde, aºa cum i-a mãrturisit ulterior lui Nicolae I, s-ar fi putut afla ºi el dacã nu ar fi fost în exil). Mai târziu a ajuns sã vadã cã o astfel de filosofic, care avea pretenþia unei cunoaºteri speciale, putea genera la fel de uºor atât imoralitatea cinicã ºi egoistã, cât ºi angajamentul altruist.
în Dama de picã, Hermann (observaþi numele german) este un tânãr ofiþer înnebunit dupã bani ºi gata sã încalce orice precept moral ca sã-i obþinã. Auzind cã o contesã în vârstã de 81 de ani deþine secretul celor trei cãrþi de joc magice care îl pot face sã câºtige, profitã de sentimentele tinerei confidente a contesei, pentru a ajunge în budoarul acesteia ºi a o forþa sã-i dezvãluie secretul. Dar contesa, ºi ea produs al Iluminismului masonic francez, aflase la rândul ei taina într-un salon din Paris, de la un oarecare conte de Saint-Germain, care s-a dovedit a fi „jidovul rãtãcitor, inventator al elixirului vieþii ºi al pietrei filosofale"19. Iatã deci câteva dintre primele exemple ale credinþei ruºilor cã doctrinele amorale pãtrund în þara lor prin influenþe strãine, în special prin evrei ºi francmasoni.
Ulterior, Puºkin s-a îndepãrtat de poezie, ca ºi cum ar fi simþit cã versurile nu mai puteau pãtrunde în adâncul problemelor pe care le sonda, ºi a început sã scrie prozã ºi istorie. A fost preocupat de întrebarea, ridicatã de eºecul decembriºtilor, privind caracteristicile dezvoltãrii Rusiei ºi particularitãþile ce o deosebeau de majoritatea þãrilor europene. A scris un roman ºi o cronicã despre rãscoala lui Pugaciov, iar în momentul morþii scria o istorie a domniei lui Petru cel Mare. De asemenea, a scos revista Sovremennik, conºtient parcã de faptul cã, în calitate de scriitor de frunte recunoscut al generaþiei sale, avea datoria de a oferi literaturii o modalitate prin care aceasta sã aibã un ecou mai mare în societate.
Revista a fost o operã de pionierat. Deºi Puºkin nu se pricepea sã conducã o afacere ºi a ajuns sã aibã în curând probleme financiare, dar ºi conflicte cu cenzura, Sovremennik a adus pânã la urmã o contribuþie însemnatã la viaþa literarã ºi intelectualã din secolul al XlX-lea. A devenit prototipul „revistei groase", care publica nu doar prozã, poezie ºi teatru, ci ºi comentarii la problemele sociale ºi politice contemporane, precum ºi lucrãri ºtiinþifice de istorie, etnografie, economie sau chiar de ºtiinþe naturale. Epitetul de „groasã" a ajuns sã aibã o semnificaþie proprie: exista obiceiul ca publicaþiile mai mari - dupã 1865, în mod explicit, cele care depãºeau zece „foi ale autorului", adicã 160 de pagini - sã fie cenzurate mai puþin riguros, presupunându-se cã numãrul mare de pagini îl va îndepãrta pe cititorul mai puþin instruit.
Pe tot parcursul secolului al XlX-lea, ºi în special în perioada de cenzurã strictã, protecþia oferitã de „grosime", precum ºi cea acordatã „literaturii artistice" le permiteau revistelor sã riºte publicarea unor comentarii evidente, chiar dacã voalate în perifraze, despre o serie de probleme inaccesibile altor publicaþii. Aceste reviste au devenit ele însele centre ale vieþii intelectuale, fiecare avându-ºi cercul de scriitori, critici ºi publiciºti, fiecare cu propria linie politicã, fie ea slavofilã, naþional-oficialã, liberalã

sau radicalã. Salvele trase în fiecare lunã din „revistele groase" sunt singurele aspecte de viaþã politicã cunoscute în Rusia în cea mai mare parte a secolului al XlX-lea.

Gogol

Nikolai Gogol constituie un exemplu remarcabil pentru tendinþa scriitorilor de a depãºi limitele „literaturii artistice" pentru a îndeplini o misiune superioarã, pierzându-ºi astfel suporterii entuziaºti. La începutul carierei a fost proclamat de Belinski prototipul a ceea ce trebuie sã fie literatura rusã. ca aooi sã fie blamat ca ..nredicatorul cnutului".

Gogol era un „rus mic" (cum erau numiþi oficial ucrainenii) din provincia Poltava. Primele sale lucrãri au fost niºte schiþe provinciale care lãudau traiul plãcut ºi omenesc, însã mãrunt ºi banal din oraºele ºi satele patriei sale. Primul sãu roman, Taras Bulba, este un portret romantic al efnosului rus alternativ, cazacii de la graniþele Ucrainei, în permanenta lor luptã împotriva tãtarilor ºi a polonezilor.

Curând a pãrãsit însã Ucraina ºi a plecat la Sankt-Petersburg, dupã o reuºitã carierã ºcolarã în care visa la un post în serviciul statului ºi la avansãri, în multe privinþe, a fost un produs tipic al sistemului de învãþãmânt meritocratic din Rusia imperialã. Dar ceea ce a gãsit în capitalã 1-a îngrozit repede : o lume de mãºti reci ºi pretenþioase ce contrastau cu cãldura modestã, dar confortabilã din oraºul sãu natal. A descoperit cã oamenii sunt judecaþi nu dupã personalitatea lor, ci dupã poziþia socialã: umanitatea era definitã în funcþie de poziþia din Tabela de Ranguri, iar persoanele se dizolvaserã în ierarhia administrativã. Chiar ºi chestiunile intime, cum ar fi dragostea ºi cãsãtoria, se hotãrau pe aceaºi bazã. Eroul din Jurnalul unui nebun, aflând cã nu poate concura cu un kamer--iunker (majordom) la mâna fiicei ºefului sãu, se apostrofeazã singur: „Cum adicã e imposibilã cãsãtoria? Ce dacã e kamer-iunker'l... Un kamer-iunker nu are un al treilea ochi în frunte. Nasul lui nu-i din aur".

Ciocnirea dintre vis ºi realitate produce scântei sub forma unor pasaje de bravadã, în care vulgarul ºi trivialul - cu atât mai nepotrivite din cauza decorului mãreþ - se întrepãtrund cu bizarul ºi fantasticul. Protestele „nebunului" îl duc pe tãrâmul întrebãrilor cãtre sine ºi al basmului, iar ambele par a fi reacþia firească la mediul fantasmagoric din Sankt-Petersburg. „De ce sunt eu consilier titular? Din ce motiv ? Poate cã sunt de fapt conte sau general ºi doar par a fi consilier titular... La urma urmei, sunt nenumãrate exemple în istorie: un om simplu, nici mãcar nobil, ci un simplu orãºean sau þãran - deodatã se descoperã cã e de fapt un mare boier sau chiar însuºi împãratul." Se îndreaptã sigur spre nebunie ºi ajunge sã se închipuie regele Spaniei20.

Imaginaþia lui Gogol e populatã de eroi asemãnãtori, cum ar fi Akaki Akakievici, mãrunt copist din Mantaua, care devine un rege al Spaniei cumpãrând doar un palton de bunã calitate. Din nou, exteriorul defineºte identitatea : mantaua îi dã lui Akaki o stare de siguranþã nepotrivitã pentru cineva cu un rang atât de umil ºi, astfel, îl distruge.

Urmeazã apoi remarcabilul Hlestakov din Revizorul, care abuzeazã de poziþia sa de presupus inspector guvernamental pentru a cere tot felul de onoruri ºi binefaceri materiale de la provincialii intimidaþi pe care pretinde cã a fost trimis sã-i controleze. Cel mai bine dezvoltatã este personalitatea lui Cicikov din Suflete moarte, care exploateazã coexistenþa tipicã a legii ºi fãrãdelegii pentru a avansa în rang, cumpãrând iobagi care au murit de la ultimul recensãmânt. Aici Gogol speculeazã ficþiunea administrativã potrivit cãreia toþi þãranii numãraþi la ultimul recensãmânt sunt încã în viaþã ºi terminologia oficialã ridicolã - consideratã de staroveri ofensatoare - care numeºte adultul plãtitor de dãri „suflet".

In toate aceste opere, statul imperial, cu uniformele, rangurile ºi ierarhia lui, dobândeºte caracteristicile unui coºmar, devorează ºi distruge vieþile oamenilor, atât din punct de vedere spiritual, cât ºi fizic, devenind întruchiparea a tot ceea ce este imoral ºi antiuman. Exista vreo posibilitate de evadare din acest univers pervertit ? Gogol spera cã existã ºi cã el este cel chemat sã o dezvãluie lumii, întorcându-se în Rusia în 1839, pentru prima datã dupã moartea lui Puºkin, petrecutã cu doi ani înainte, a descoperit cã este chemat peste tot si considerat oersonalitatea dunã r.arp tâni<*a înm^a huns î^cofots A~

pe teritoriul pârjolit al Rusiei {arului Nicolae I: marele scriitor care dezvãluie adevãrul. Era un rol pe care firea lui îl împingea sã ºi-1 asume - dar nu aºa cum se aºteptau criticii sau publicul cititor. El aspira la rolul de profet, în sensul Vechiului Testament. A declarat cã prima parte din Suflete moarte este doar „vestibulul murdar" ce duce la templul care va fi partea a doua. Acolo, a dat el de înþeles, va explica imaginea din finalul primei pãrþi, unde prezintã troica „trecând în goanã pe lângã toate lucrurile de pe pãmânt, în timp ce alte popoare ºi state se dau la o parte uluite ca sã îi facã loc"21. Din pãcate, n-a fost sã fie aºa. Eforturile lui Gogol de a scrie partea a doua din Suflete moarte sunt emblematice pentru situaþia scriitorului rus din epoca sa : a dorit sã descopere prin operele sale o identitate naþionalã valoroasã, dar s-a izbit de realitatea durã cã Rusia, sub acel regim, nu-ºi putea îndeplini misiunea istoricã aºa cum o înþelegea el. Aºa cã a ars manuscrisul pãrþii a doua în secret, fãrã sã se refere vreodatã în mod direct la decizia sa, nici mãcar în faþa prietenilor sãi cei mai apropiaþi. A oferit un fel de explicaþie atunci când a spus: „N-ar trebui sã scrii despre un altar sfânt fãrã sã-þi sfinþeºti mai întâi sufletul"22. Dar întrebarea pusã la sfârºitul primei pãrþi - „Rusie, încotro te duci?" -a rãmas fãrã rãspuns.

în schimb, simþindu-ºi moartea aproape, Gogol a scris o lucrare parþial mãrturisire, parþial predicã, cu titlul sever Fragmente alese din corespondenþa cu prietenii. Adresatã „concetãþenilor", aceasta este o meditaþie asupra morþii ºi divinitãþii, asupra literaturii în Rusia ºi a nevoii de a înfrânge mândria, pãcatul secolului al XlX-lea. Gogol s-a imaginat profet chemat sã predice pocãinþa, supunerea ºi acceptarea ordinii existente rânduite de Dumnezeu. Nu a explicat însã de ce recomanda acceptarea unei ordini pe care a acuzat-o atât de vehement în prima parte din Suflete moarte.

Dupã ce toatã lumea îl aclamase anterior pe Gogol, acum s-au întors cu toþii împotriva lui. Cele mai severe au fost acuzele lui Belinski, care s-a simþit trãdat ºi 1-a fãcut pe Gogol „predicator al cnutului, apostol al ignoranþei, apãrãtor al superstiþiei ºi obscurantismului". Rusia, a spus el mânios, „nu are nevoie de predici (i-a ajuns câte a avut!) ºi nici de rugãciuni (le ºtie pe dinafarã), ci de deºteptarea sentimentului de demnitate umanã din oameni, care a stat îngropat în noroi ºi bãlegar atâtea veacuri; are nevoie de legi ºi drepturi compatibile nu cu doctrinele Bisericii, ci cu dreptatea ºi bunul-simþ"23. Un contemporan a scris cã Gogol „s-a frânt sub greutatea propriei chemãri, care luase în viziunea lui proporþii uriaºe"24. Nu a fost singurul scriitor care s-a simþit tentat, dar ºi copleºit de speranþele puse în autorii ruºi pânã pe la mijlocul secolului al XlX-lea. Absorbiþi de eºecul Bisericii ºi Statului de a proiecta o imagine a identitãþii naþionale ruse care sã fie convingãtoare pentru elite ºi pentru popor, scriitorii majori, dar ºi mulþi dintre cei minori au fost atraºi spre roluri profetice ºi oraculare pentru care, prin temperament sau talent, nu erau potriviþi.

Tolstoi

Naþiunea se defineºte cel mai bine în opoziþie cu un duºman, iar antieroul cel mai potrivit pentru a defini naþiunea rusã a fost Napoleon. Aºa cum în 1812 a provocat patriotismul conºtient în societatea rusã, tot aºa, ulterior, el a apãrut ca o influenþã negativã formatoare în câteva opere de bazã din literatura rusã. în Dama de picã de Puºkin, se spune despre Hermann, visãtorul amoral ºi nemilos, cã are un „profil napoleonian", în Suflete moarte de Gogol circulã zvonul cã Cicikov este „Napoleon deghizat" sau noate chiar Antihrisml

cu numãrul mistic 666. în Crimã ºi pedeapsã de Dostoievski, Raskolnikov se inspirã de la Napoleon, crede cã un om mare îºi poate permite orice, indiferent cât de imoral ar pãrea opinei generale, ºi ucide o bãtrânã cãmãtãreasã. In toate aceste opere, Napoleon apare ca întruchiparea principiului ca scopul scuzã mijloacele, în special dacã sunt calculate raþional pentru a satisface ambiþii egoiste, care urmãresc obþinerea de putere.

Scriitorul care a intrat în cea mai extinsã polemicã cu Napoleon a fost Tolstoi, care 1-a fãcut eroul negativ al marelui sãu roman patriotic Rãzboi ºi pace. Germenul iniþial al romanului a fost patriotismul nelinitit, dar plin de speranþã de la sfârºitul anilor 1850, dupã Rãzboiul Crimeii. Tolstoi a intenþionat sã facã din eroul sãu un decembrist care se întoarce la moºia familiei dupã zeci de ani de exil; romanul ar fi prezentat astfel miºcarea de reformã din timpul lui Tolstoi ca pe o continuare a

efervescenþei sociale din timpul domniei lui Alexandru I. Dar, pe mãsurã ce lucra la text, scriitorul a fost tot mai absorbit de istoria anterioarã miºcãrii decembriste, gãsindu-i rãdãcinile în victoria împotriva lui Napoleon ºi atribuind atmosfera patrioticã din 1812 înfrângerilor suferite în 1805-1807. Pe parcursul acestei revizuiri, natura patriotismului sãu a suferit o transformare, iar ceea ce urma sã fie un preludiu a devenit un uriaº roman, probabil opera care a contribuit cel mai mult la fixarea la ruºi a sentimentului mãreþiei lor naþionale25.

Este ciudat - dar elocvent - cã cel mai patriotic roman rus începe în francezã. Subiectul este Napoleon, gazda unei serate, Anna Scherer, exprimându-ºi ura faþã de acest Antihrist. Staroverii ar fi fost de acord, dar aici decorul ºi mediul social sunt cât se poate de îndepãrtate de ei. Deºi pãrerile îi erau în mare mãsurã împãrtãºite de þãrani, Scherer le exprimã chiar în limba lui Napoleon, pe care o foloseau nobilii atunci când doreau sã nu fie înþeleºi de þãrani. De asemenea, ea înþelege parþial greºit motivul pentru care Napoleon reprezintã o ameninþare atât de mare pentru Rusia: presupunând cã el doreºte Genova ºi Lucea doar ca domenii pentru familia Iui, uitã de întreaga moºtenire a Revoluþiei franceze ºi de naþionalismul de tip nou care stã la baza forþei sale.

Aºadar, începutul prezintã, într-o formã trunchiatã ºi banalizatã, temele majore ale romanului: ascensiunea patriotismului maselor, care îmbracã forme foarte diferite în Franþa ºi Rusia; rolul conducãtorilor ºi relaþia lor cu poporul pe care îl conduc; moralitatea rãzboiului ºi a pãcii, a individului ºi a familiei.

Patriotismul reînnoit al lui Tolstoi ia forma unei polemici împotriva istoricilor care, dupã pãrerea lui, au exagerat rolul conducãtorilor ºi al planificãrii conºtiente în dirijarea evenimentelor, în concepþia sa, decisivã este acumularea de fapte întâmplãtoare ºi, mai presus de toate, moralul sutelor de mii de oameni obiºnuiþi. E! vede bãtãlia de la Borodino ca pe un succes al ruºilor, deoarece „a fost o victorie hotãrâtã nu de cantitatea de bucãþi de pânzã numite drapele adunate de pe câmpul de luptã ºi nici de dimensiunea spaþiului ocupat de armate: a fost o victorie moralã, de genul celei care îi convinge pe adversari cã sunt neputincioºi în faþa superioritãþii morale a duºmanilor lor. Aceasta este victoria pe care au cucerit-o ruºii la Borodino"26.

Acest patriotism se distanþeazã de generali ºi, într-o oarecare mãsurã, chiar de nobili ªi de curtea imperialã, concentrându-se în schimb asupra întregului popor rus, þãrani ºi soldaþi de rând, dar ºi conducãtori, înþelegerea lui Tolstoi nu e lipsitã însã de contradicþii: el vede foarte limpede rolul enorm jucat atât de Alexandru I, cât ºi de Napoleon în Polarizarea credinþei ºi entuziasmului trupelor lor, dar acest fel de conducere se exprimã Prin factori morali ºi nu prin planificare.

Solidaritatea reciprocã a grupului mic de soldaþi devine factorul decisiv : de exemplu, bateria condusã de cãpitanul Tuºin, care, uitatã de comandament, schimbã soarta bãtãliei de la Schongraben tocmai când sorþii erau favorabili francezilor, sau atacul improvizat al escadronului de cavalerie condus de Nikolai Rostov în încleºtarea de la Ostrovnoe27. Acest „spirit de familie" este favorizat de structura regimentului: când Rostov se întoarce la regimentul sãu, „avea acelaºi sentiment ca atunci când îl îmbrãþiºau mama, tata ºi surorile... Regimentul era ºi el un cãmin, îndrãgit ºi mereu aproape de sufletul lui, aidoma cãminului pãrintesc"28.

în aceastã concepþie, misiunea istoricului de a explica o bãtãlie importantã ca aceea de la Borodino seamãnã cu cea a matematicianului care, prin tehnica integrãrii, este capabil sã însumeze cantitãþi foarte mari de numere infinitezimale29.

Kutuzov este un comandant înþelept pentru cã îºi acceptã limitele rolului ºi, în general, doar confirmã tot ce se întâmplã înjurai lui, fãrã sã încerce sã intervinã în ceea ce nu poate controla. Napoleon este exact opusul lui, un. fel de super-german - Tolstoi îi urãºte pe germani cu mult mai mult decât pe francezi, pentru care, la fel ca majoritatea aristrocraþilor, nutreºte o afecþiune considerabilã, chiar ºi atunci când sunt duºmani. Napoleon crede cã un câmp de luptã este o tablã de ºah ºi cã ordinele sale au uri efect decisiv asupra desfãºurãrii bãtãliei30.

Concepþia lui Tolstoi împinge, în mod inevitabil, central de greutate în explicarea proceselor istorice spre oamenii obiºnuiþi, nu doar þãrani, ci ºi orãºeni sau acei nobili care pãstreazã un sentiment de

apropiere faþã de popor. Dupã pãrerea lui, deciziile lor personale multiple generează actul colectiv de a abandona Moscova ºi a o lãsa pradă flăcărilor. Această acceptare colectivă a sacrificiului ºi a suferinþei inevitabile constituie adevăratul patriotism, nu retorica isterică ºi fals populară a guvernatorului Moscovei, contele Rostopcin3".

Tolstoi nu se amăgeºte în privinþa patriotismului þăranilor. Cei de la Boguciarovo, proprietatea prinþesei Mãria, sunt înclinaþi spre „vorbe misterioase despre înrolarea lor la cazaci sau convertirea la o nouă religie... sau jurământul pe care l-au depus faþă de împăratul Pavel Petrovici în 1797, de la care, se spune, au aºteptat libertatea ce le-a fost luată însă de boieri". Sosirea lui Napoleon le trezeºte þăranilor noi speranþe privitoare la „Antihrist, sfârºitul lumii ºi libertatea absolută", ei refuzând s-o evacueze pe prinþesa Mãria la apropierea armatei franceze. Ciocnirea dintre aceºtia ºi prinþesă reprezintă un exemplu concret de neînþelegere reciprocă dintre þărani ºi moºieri, oricât de binevoitori ar fi ei32.

Cu tot patriotismul său, Tolstoi a văzut că ideea þăranilor despre proprietate e periculos de diferită de cea a nobililor, în timp ce scria Războiul ºi pace, nota în jurnal că þăranii ruºi „neagă.cea mai palpabilă formă de proprietate, care depinde cel mai puþin de muncă, cea care creează cele mai mari piedici în achiziþionarea de proprietate de către alþii - adică pământul... Revoluþia rusească nu va fi îndreptată împotriva þarului ºi a despotismului, ci împotriva proprietăþii asupra pământului"33.

Tolstoi reuºeºte să îmbine descrierea miºcărilor ºi conflictelor din masele de oameni cu atenþia meticuloasă pentru psihologia ºi evoluþia spirituală a indivizilor. Personajele cărora le dă cea mai mare atenþie, în special Pierre Bezuhov ºi prinþul Andrei Bolkonski, sunt înstrăinaþi ºi uluiþi de lumea în care se află - chiar dacă din exterior par să prospere în ea - ºi caută o înþelegere mai deplină, o integrare. Ei reflectă două tendinþe emblematice ale spiritului rus. Andrei este atras de raþionalism, credinþa că problemele sociale

pot fi rezolvate prin acþiunea administrativă calculată ºi, la un moment dat, se alătură cercului de reformatori din jurul lui Speranski. Pierre, din contra, este misticul atras de francmasonerie, convins, cândva, că este destinat să devină salvatorul Rusiei prin asasinarea lui Napoleon. Până la urmă, el găseºte o rezolvare prin învăþătura simplă a þăranului platon Karataev, care pune accentul pe acceptarea cu seninătate a voinþei lui Dumnezeu.

Pelerinajul spiritual al lui Pierre spre popor avea să fie reluat, la o scară mai mare, de însuºi Tolstoi. Ca ºi Gogol, a ajuns să creadă că literatura este o distracþie fără noimă, jucăria celor trândavi, ºi că adevărata sa misiune este să predice cuvântul Domnului. Dar, spre deosebire de Gogol, el a întemeiat o miºcare religioasă, al cărei mesaj reprezenta o reformulare a Evangheliilor menită a fi înþeleasă ºi de elite, ºi de mase.

Crezul său era un fel de populism spiritualizat, o respingere a întregii moºteniri imperiale - în special a guvenului ºi a forþelor armate - în favoarea unei etici a cooperării paºnice reciproce care, susþinea el, este mesajul central al Evangheliilor. Operele în care a expus această credinþă au fost declarate eretice de către Sfântul Sinod, iar el a fost excomunicat, în ultimii ani ai vieþii a devenit, într-un fel, chiar un stareþ, respins de Biserica oficială, dar vizitat deopotrivă de intelectuali ºi þărani aflaþi în căutarea înþelepciunii ºi alinării sufleteºti. Alexandr Soljeniþîn a scris mai târziu despre el că ar fi reprezentat un „guvern alternativ" ; poate ar fi mai aproape de adevăr să spunem că a oferit o moralitate religioasă alternativă, acceptabilă într-un veac laic. Desigur, refuzul Bisericii de a-i asigura o înmormântare creºtinească, în 1910, a stârnit o puternică reacþie emoþională ºi miºcări studenþeºti, însoþite de demisii în lanþ ale profesorilor de la Universitatea din Moscova.

Dostoievski

împrejurările vieþii lui Feodor Dostoievski l-au pus cu duritate în faþa prăpastiei dintre păturile educate ºi popor. Pe când era student, tatăl lui a murit în circumstanþe care indicau că fusese omorât de iobagii de pe moºia sa. Cercetări mai noi au arătat că există unele semne de întrebare asupra acestui fapt, dar tânărul Dostoievski credea, fără îndoială, că aºa s-a întâmplat. A rămas cu un puternic sentiment de vinovăþie, deoarece modul său de viaþă desfrânat îl împinsese adesea să ceară bani de la

tatãl lui ºi se pare cã tocmai jecmãnirea þãranilor fusese motivul crimei. Proza sa de debut, care 1-a impresionat pe Belinski, era plinã de compasiune pentru „umiliþi ºi obidiþi" (cum se ºi numeºte unul dintre primele sale romane) ºi de înþelegere a poverilor psihologice ºi spirituale suportate de sãraci. Vinovãþia sa în privinþa iobãgiei 1-a determinat, probabil, sã intre într-un cerc de tineri intelectuali condus de un funcþionar la Ministerul de Externe, M. V. Petraºevski, care, inspirat de teoriile socialistului francez Charles Fourier, visa sã reorganizeze societatea într-o reþea de cooperative de producþie. Deºi grupul nu a depãºit faza dezbaterilor, membrii lui au fost arestaþi ºi condamnaþi la moarte, în ultima clipã, chiar când se aflau la locul de execuþie, pedeapsa le-a fost comutatã în muncã silnicã (katorgd). Experienþa trecerii de la moarte la viaþã 1-a urmãrit permanent pe Dostoievski. Dupã cum scria fratelui sãu, „niciodatã pânã acum n-a palpitat în mine atâta belºug sãnãtos de viaþã spiritualã... M-am nãscut din nou într-o altã formã". Tot atunci au început ºi crizele de epilepsie, însoþite de clipele de groazã ºi de strãlucire vizionarã care au conferit intensitate

Lagãrul de muncã silnicã i-a prilejuit lui Dostoievski o cunoaºtere îndelungatã ºi directã a vieþii claselor neprivilegiate într-un stat autocratic, care avea autoritate nelimitatã asupra supuºilor sãi, neîngrãditã de vreo lege, fie ea umanã sau divinã. L-a chinuit acolo ideea cã se aflã sub puterea absolutã a comandantului lagãrului, un oarecare maior Krivþov, care se lãuda cã la cea mai micã abatere va ordona sã fie bãtuþi. Puterea unor asemenea oameni asupra semenilor lor, favorizatã de statul imperial, era consideratã de Dostoievski nesfârºit de corupãtoare.

„Cel care a cunoscut... dominarea nemãsuratã a trupului, sângelui ºi spiritului unei alte fiinþe umane... ºi deplina permisiune de a provoca cele mai mari umilinþe posibile altei fiinþe umane, purtãtoare a chipului lui Dumnezeu, acela îºi pierde controlul asupra propriilor sentimente. Tirania este un obicei cu o dezvoltare inerentã: în cele din urmã, devine o boalã."

în concepþia lui Dostoievski, perversiunea spiritualã a sadismului pune în pericol nu doar individul, ci ºi întreaga societate.

„Fiinþa umanã ºi cetãþeanul se ºterg pe veci în tiran...

în plus, însãºi posibilitatea unei asemenea samavolnicii este molipsitoare pentru întreaga societate, cãci astfel de putere tenteazã. Pe scurt, dreptul de pedeapsã corporalã dat unei fiinþe umane asupra alteia este un ulcer social, unul dintre cele mai eficiente mijloace de a zdrobi orice înfiripare a spir>' ilui civic."35

Katorga 1-a fãcut pe Dostoievski ºi mai conºtient de prãpastia care îl separa de oamenii obiºnuiþi. Chiar dacã acum trãia printre ei ºi le împãrtãºea suferinþele, nu era acceptat ca unul de-al lor. Dorinþ i lui teoreticã de socialist, creºtin ortodox ºi patriot rus de a-i înþelege ºi de a le fi de folos nu au micºorat aceastã înstrãinare. A fost respins de ei chiar ºi atunci când a încercat sã li se alãture în protestul faþã de condiþiile din bucãtãria lagãrului. Solidaritatea dintre clasele sociale nu însemna nimic pentru ei. A fost, de asemenea, scârbit de comportarea lor, uneori brutalã, care îi insulta credinþa cã oamenii poartã în ei germenii unei vieþi sociale armonioase.

Tensiunea permanentã, deziluzia ºi teama generate de viaþa în lagãr i-au provocat lui Dostoievski crize de epilepsie ºi au condus la o experienþã transformatoare, declanºatã de o scenã dezgustãtoare de cruzime, în care câþiva deþinuþi 1-au bãtut mãr pe un tãtar beat. Dupã aceasta, pe când zãcea în baracã, ºi-a amintit un episod din copilãrie, când unul dintre iobagii tatãlui sãu 1-a salvat ºi 1-a liniºtit atunci când s-a speriat cã e urmãrit de un lup. „Numai Dumnezeu vedea, probabil, de sus ce sentiment uman adânc ºi luminat, ce tandreþe delicatã, aproape femininã, a putut cuprinde sufletul unui iobag rus necioplit ºi ignorant precum un dobitoc."36

Chiar ºi în lagãr fusese martor la scene care arãtau cã þãranii ruºi erau capabili de sentimente mai bune: sãrbãtorile de Paºte ºi scenetele jucate la Crãciun când, îºi aminteºte el, „o licãrire ciudatã de bucurie copilãreascã ºi de simplã ºi dulce plãcere lumina frunþile acelea încreþite ºi înfierate ºi strãlucea în ochii pânã atunci întunecaþi ºi aspri"37.

Aceste amintiri ale sãrbãtorilor comune, împreunã cu tot mai profunda cunoaºtere a laturii iraþionale a naturii umane, 1-au fãcut pe Dostoievski sã abandoneze, pânã la urmã, ideea cã intelectualii ar trebui

să-i impunã poporului concepþia lor de societate umanã ºi raþionalã. Din contra, romanele sale ulterioare au devenit o polemicã extinsã cu proiectul de socialism rus, începând cu însemnãri din subteranã, unde caricaturizează ideea unei societãþi perfecte în palatul de cristal, exousã de Cernîsevski în C.e.-i de fãcut ? A

să creadã cã posibilitatea þãranilor de a se ridica deasupra pãcatului, chiar dacã firavã ºi de scurtã duratã, pentru a sãrbãtori împreunã credinþa creºtinã moºtenitã va ajunge sã-i izbãvească pe intelectuali ºi sã-i reintegreze într-o societate de care ei, prin raþionamentele lor, s-au înstrãinat. Acesta a devenit, pentru tot restul vieþii, mesajul esenþial pe care l-a predicat atât în romane, cât ºi în articolele din presã, pe care le-a considerat indisolubil legate între ele38.

Dostoievski credea cã redescoperise adevãrata Rusie ortodoxã ºi popularã acoperitã de aparenta Rusie a raþionalismului, socialismului ºi materialismului, iar scopul sãu era sã proiecteze o imagine - o icoanã, dacã vreþi - a acestei adevãrate Rusii, ca o modalitate de a reorienta concepþia publicului. El îºi imagina aceastã Rusie ca un far cãlãuzitor pentru alte naþiuni: ea este cea care va rosti „cuvântul hotãrâtor al marii armonii universale", va împãca naþiunile europene nefericite, aflate în rãzboi. Aceasta este tema din Jurnalul unui scriitor, Fraþii Karamazov ºi din discursul rostit în iunie 1880 la aniversarea lui Puºkin.

Pentru a formula clar aceste idei în Fraþii Karamazov, Dostoievski s-a inspirat din tradiþia rusească parþial uitatã a stareþului sau „duhovnicului" [vezi pp. 173-175]. Autobiografia ºi cugetãrile pãrintelui Zosima reprezintã o secþiune distinctã în text. Tinereþea lui Zosima are ceva dintr-o altã figurã tipic rusească, „nebunul sfânt" -iurodivîi -, care simulează prostia sau nebunia ca un sacrificiu de sine ascetic, ca o provocare la adresa convenþiilor ºi pretenþiilor obiºnuite din „lumea sãnãtoasã". Tânãrul Zosima se inspirã din exemplul fratelui sãu mai mare, care a fost ateu, dar s-a convertit la sfârºitul scurtei sale vieþi ºi a predicat un mesaj de iubire ºi iertare universale : „Suntem cu toþii vinovaþi unul pentru altul ºi pentru tot". Cu aceasta, Dostoievski a ridicat obiceiul þărãnesc ºi categoria administrativã a „rãspunderii reciproce" la înãlþimea unei concepþii spirituale salvatoare.

Zosima ºi-a început viaþa Je adult ca mulþi alþi bărbaþi din elita Imperiului Rus: a urmat ºcoala de cãdeþi, a învãþat manierele elegante ºi franceza la perfecþie ºi a devenit colegul cel mai îndrãgit al tovarãºilor lui de regiment. Dar s-a desprins brusc de toate acestea ca un iurodivîi, plecând de la un duel fãrã sã tragã nici mãcar un foc ºi încercând sã obþinã iertarea adversarului sãu, act care a încãlcat atât de grav regulile regimentului, încât a demisionat din armatã ºi a intrat în mãnãstire. Această experienþã, precum ºi anii îndelungaþi de disciplinã asceticã îi dau dreptul sã-i înºtiinþeze pe discipolii sãi cã „mântuirea Rusiei va veni de la poporul ei... Poporul îl va primi pe ateu ºi îl va învinge ºi se va naºte o Rusie ortodoxã unitã. Aveþi grijã de oameni ºi îngrijiþi sufletele lor. Iluminaþi-i fãrã ostentaþie. Aceasta este misiunea voastrã monasticã. Deoarece acest popor îl poartã pe Dumnezeu"39.

Dostoievski nu a mai scris continuarea la Fraþii Karamazov, aºa cum intenþionase, în special, nu a mai dezvoltat figura lui Alioºa, „pãcãtosul sfânt", aºa cum gândise. Alioºa ar fi reluat experienþa lui Zosima, doar cã mai amplu, pentru cã ar fi trecut prin ispita socialismului ateist, înainte de a deveni ºi el un „duhovnic". Dar chiar ºi fãrã volumele ulterioare, putem să facem presupunerea cã Dostoievski a realizat, într-o oarecare măsurã, sarcina pe care ºi-o atribuise Gogol în partea a doua din Suflete moarte, mântuirea imaginarã a Rusiei imperiale. A fãcut acest lucru ignorând mai mult sau mai puþin structurile oficiale ale imperiului ºi concentrându-se pe creºtinismul ortodox ºi pe þărãnime ca izvoare ale izbãvirii.

Cu Fraþii Karamazov, Dostoievski a devenit figura centralã în ceea ce am putea numi „construcþia literarã a Rusiei". Mai mult decât orice alt scriitor, a ilustrat în viaþa ºi în

scrierile sale speranþele ºi temerile contradictorii ce-i copleºeau pe intelectualii ruºi atunci când încercau să înþeleagã ce este þara lor ºi să-ºi exprime speranþele pentru ceea ce ar trebui ea să fie. Până la urmă, a oferit imaginea unui „popor care îl poartă pe Dumnezeu", destinat unor suferinþe

deosebite, dar ºi dãruit, în virtutea acestor suferinþe, cu misiunea excepþionalã de a mãrturisi înaintea altor popoare adevãrurile creºtinismului ortodox.
Acesta a fost mesianicul mit naþional rus, ideea de „Rusie sfântã", reformulatã pentru finele veacului al XlX-lea, pentru Europa ºtiinþei, a progresului material ºi a statului--naþiune. Dostoievski 1-a combinat cu mitul imperial de dupã Petru ºi a sperat cã viziunea lui s-ar putea transforma în politica practicã a unei mari puteri, în timpul rãzboiului din Balcani din 1877-1878, a profeþit cucerirea celei de A Doua Rome, Constantinopolul, ºi începutul unei domnii a „pãcii eterne" în spiritul slav.
„Rãzboiul nostru... este primul pas spre atingerea acelei pãci eterne în care suntem destul de norocoºi sã credem, spre realizarea unei adevãrate prosperitãþi pentru omenire."40 în acest mod, Dostoievski s-a apropiat mai mult decât oricare altul de îmbinarea celor douã mituri ruseºti incompatibile într-o imagine sinteticã : imperiul care, în mod paradoxal, este mare pentru cã poporul este pasiv, umil ºi rãbdãtor, capabil sã preia amprenta culturii altar popoare, în viziunea sa, imperiul multietnic ºi obºtea sãteascã se întâlneau.
Aniversarea lui Puºkin din 1880
Evenimentul care a contribuit cel mai mult la cristalizarea literaturii ca purtãtoare a identitãþii naþionale ruse a fost dezvelirea la Moscova, în 1880, a monumentului dedicat lui Puºkin. Puºkin era de multã vreme un scriitor care putea fi admirat de o parte ºi de alta a baricadei politice, atât de Rusia oficialã, cât ºi de cei care i se opuneau cu înverºunare, fiind deci o figurã potrivitã pentru încercarea de a construi o punte între cele douã pãrþi.
în perioada plinã de speranþã de la începutul anilor 1860, absolvenþii Liceului „Alexandru" încercaserã sã obþinã subscripþii pentru un monument al lui Puºkin ºi fuseserã sprijiniþi de Ministerul de Interne. Dar iniþiativa s-a dus de râpã, probabil din cauza atmosferei politice care s-a înrãutãþit pe la sfârºitul anilor 1860. A fost reluatã prin anii 1870, cu noutatea semnificativã cã amplasamentul propus pentru monument nu mai era Þarskoe Selo, ci Moscova, nu doar locul de naºtere al lui Puºkin, ci ºi vechea capitalã a Rusiei ºi simbolul renaºterii þãrii dupã rãzboiul cu Napoleon. S-au strâns bani de la toate categoriile culte ale societãþii: profesori, jurnaliºti, funcþionari publici, familia imperialã ºi diversele cluburi ºi societãþi din provincie. Organizarea evenimentului a fost preluatã de Societatea Iubitorilor Literaturii Ruse, care încerca de pe la sfârºitul anilor 1850 sã creeze un for al libertãþii de exprimare ºi al autonomiei literaturii, organizând banchete - singura formã de întrunire cu o participare mai numeroasã îngãduitã de obicei de autoritãþi - în memoria oricãrui scriitor.
Comemorarea a avut loc în timpul a ceea ce s-ar putea descrie ca un armistiþiu, care s-a dovedit a fi de scurtã duratã, între terorişti ºi regim: „dictatura inimii" a lui Loris-Melikov [vezi pp. 238-239]. Societatea a fãcut un nou efort pentru a aduna scriitori ºi jurnaliºti cu convingeri politice ºi concepþii estetice foarte diferite, cum ar fi liberalul occidentalizat Turgheniev ºi naþionalistul imperial Katkov. într-un anumit sens, a fost o ultimã încercare de a reuni vechile cercuri din anii 1840, ai cãror membri se împrãºtiaserã în atâtea direcþii diferite.

A fost o încercare doar parþial reuºitã. Turgheniev 1-a apostrofat tãios pe Katkov la banchet, în plus, Tolstoi a refuzat sã vinã: devenea tot mai izolat de societate ºi de lumea literarã, convins cã literatura ultimei jumãtãþi de secol era superficialã ºi imoralã pentru C5 nu se adresa norodului.
Totuºi, douã discursuri au fãcut ca aceastã ocazie sã devinã memorabilã, unul dintre ele având un rãsunet îndelungat, în primul, Turgheniev i-a rãspuns indirect lui Tolstoi, preluând distincþia fãcutã de Belinski între popular (narodnn) ºi naþional (naþionalnîf). A afirmat cã Puºkin este citit „nu de norod, ci de naþiune", dar norodul va învãþa sã îl citeascã ºi, întrucât arta este „înãlþarea vieþii la un ideal", se va înnobila, descoperindu-ºi astfel adevãrata identitate naþionalã41.
Totuºi, discursul care a fãcut cea mai puternicã impresie a fost al lui Dostoievski. L-a scris în timp ce lucra la Fraþii Karamazov ºi a expus în el aceeaºi viziune asupra Rusiei izbãvite de creºtinismul ortodox ºi de spiritul de obºte al þãranilor. A preluat imaginea folositã de Ceaadaev, cea a rusului „rãtãcitor", permanent în cãutarea adevãrului, ºi 1-a îndemnat sã se plece umil în faþa norodului pentru a-1 afla.

Ca ºi Belinski, Dostoievski a afirmat cã literatura poate sã exprime substanþa de bazã a unei naþiuni ºi sã întruchipeze contribuþia acesteia la evoluþia istoricã în ansamblu. Puºkin a avut un rol deosebit în acest proces, deoarece „singur el dintre toþi poeþii lumii a avut capacitatea de a se reîncarna cu totul într-o altã naþionalitate" pentru a deveni un Faust, un Don Juan sau „un protestant nordic, mohorât ºi aspru". El a vorbit, cum s-ar spune, în diferite limbi, realizând reversul separãrii oamenilor dupã dãrâmarea Turnului Babei. „Da, misiunea rusului este fãrã îndoialã una paneuropeanã ºi universalã. Poþi ajunge rus pe de-a-ntregul, un rus autentic ... devenind frate cu toþi oamenii, dacã vreþi, o fiinþã umanã universalã... A deveni un rus autentic înseamnã a aduce reconcilierea contradicþiilor din Europa ºi a oferi alinare pentru suferinþa Europei în sufletul rus atotuman ºi atotcuprinzãtor."42 Imaginea Rusiei prezentatã de Dostoievski a fost cea a unei supernaþiuni a cãrei misiune era sã asigure condiþiile în care alte naþiuni sã se poatã dezvolta ºi sã-ºi poatã rezolva conflictele, atâta timp cât recunosc rolul conducãtor al Rusiei. Poporul rus era în mod special însemnat de Hristos : a suferit cu mult mai mult decât oricare alt popor din Europa. Aceastã suferinþã i-a adus o înþelepciune umilã deosebitã, care îl face sã fie cel mai potrivit pentru a duce ºi altor popoare lumina mântuirii lui Hristos. Aceastã imagine i-a convins, mai mult decât orice altceva, pe ruºii educaþi în ceea ce priveºte identitatea ºi misiunea naþiunii lor. Era aici corespondentul spiritual al situaþiei geostrategice a Rusiei: întinderea uriaºã, graniþele nesigure, diversitatea etnicã însemnatã. Influenþa acestei imagini s-a simþit puternic nu doar în ultimii ani ai secolului al XlX-lea, ci ºi mai mult în regimul comunist ostil lui Dostoievski. Mesajul sãu a fost respins de ideologii sovietici, dar s-a pãstrat foarte bine în marile biblioteci ºi în spaþiul cultural neoficial, iar acum, la sfârºitul secolului XX, iese din nou la suprafaþã ca un fir cãlãuzitor pentru oameni foarte diferiþi cum sunt Alexandr Soljeniþîn ºi Alexandr Ruþkoi.

Apariþia canonului

Desigur, cu tot entuziasmul manifestat pentru discursul lui Dostoievski, se putea oricând demonstra, aºa cum a fãcut-o Tolstoi, cã majoritatea þãranilor nu au auzit niciodatã de Puºkin ºi cã, prin urmare, el nu putea servi drept simbol al unei naþiuni ruse unificate.

Totuºi, în noua epocã a extinderii învãþãmântului primar, lucrurile începeau sã se schimbe ºi elita socialã (pbºcestvennost) începea sã rãspândeascã tot mai mult literatura bunã în popor.

în 1899, þarul însuºi a comandat o sãrbãtorire, de data aceasta a o sutã de ani de la naºterea lui Puºkin, evenimentul fiind marcat de liturghii, recviemuri, prezentãri publice ºi distribuirea portretului sãu. Mitropolitul oraºului Sankt-Petersburg 1-a numit pe Puºkin „minunat fiu al pãmântului rusesc" ºi creºtin în ciuda vieþii sale furtunoase43.

Publiciºtii, educatorii ºi filantropii ruºi rãspândeau deja lucrãrile marilor scriitori ai secolului al XlX-lea, fie pentru profitul comercial, fie în scopul luminãrii poporului. Comitetul pentru învãþãturã din Sankt-Petersburg a publicat între 1880 ºi 1895 aproape douã milioane de exemplare de belles lettres, incluzându-i pe Puºkin, Lermontov, Gogol ºi Korolenko. Comitete similare acþionau la Moscova ºi Harkov. Sîtin, editorul de la Russkoe Slovo (Cuvântul rus), împreunã cu Tolstoi ºi cu discipolul acestuia, V. Certkov, a inaugurat seria Posrednik (Mijlocitorul), iniþial cu scopul de a scoate lucrãri didactice pentru þãrani, trecând apoi la clasicii literaturii. Populara revistã sãptãmânalã ilustratã Niva a publicat ediþii ieftine din Dostoievski, Cehov, Gorki ºi alþii, cu suplimente care sã atragã abonamente. Dascãlii cumpãrau uneori asemenea ediþii, chiar din modestele lor economii, pentru a le da copiilor din ºcolile în care predau44.

E adevãrat cã þãranii recent alfabetizaþi nu citeau, în general, astfel de literaturã, ci mai degrabã romane de dragoste ieftine, cãrþile de aventuri sau horoscoape ºi alte asemenea45. Totuºi, apãrea un public cititor care, cel puþin la oraº, depãºea limitele elitelor sociale sau categoriilor cu studii secundare, cuprinzându-i ºi pe cei care citeau revistele sãptãmânale ilustrate, cum ar fi Niva, împreunã cu suplimentele lor literare. Editorii existau ca sã le formeze gustul ºi sã-i îndrepte spre opere care sã-i înalþe ºi sã le insufle un sentiment mai intens a ceea ce însenina sã fii rus.

Spre sfârºitul secolului al XlX-lea, începea sã prindã contur o naþiune rusã autenticã, deºi momentan doar sub forma unui public cititor, o „comunitate imaginatã" a cãrei supravieþuire dificilã dupã

parcurgerea perioadei sovietice a menþinut posibilitatea - dar numai posibilitatea - ca Rusia sã devinã un stat-naþiune.

Partea a IV-a RUSIA IMPERIALÃ ÎN DIFICULTATE

1

Reformele lui Alexandru al ll-lea

Criza de dupã Rãzboiul Crimeii

înfrângerea în Rãzboiul Crimeii a fost pentru ruºi un ºoc profund, care a fãcut necesarã o reevaluare a imperiului ºi a locului sãu în lume. Ea a arãtat cât se poate de clar ceea ce se bãnuia deja de mult, ºi anume cã dezordini profunde subminau capacitatea Rusiei de a-ºi pãstra rolul de mare putere europeanã. A mai demonstrat ºi cã o armatã care avea faima de a fi cea mai puternicã din Europa nu era în stare sã apere o bazã fortificatã de pe propriul teritoriu împotriva unor trupe venind de la mii de kilometri depãrtare. Se pare cã Nicolae I, pe patul de moarte, a admis condamnarea tacitã a sistemului sãu, cerându-i în mod expres fiului sãu sã remedieze „dezordinea din fruntea armatei". [Cu privire la problemele din armatã, vezi partea a III-a, capitolul 2.]

Disfuncþionalitãþile intervenite în acþiunile militare ruseºti se datorau în primul rând stãrii de înapoiere în care se gãseau industria ºi comunicaþiile, precum ºi situaþiei precare a finanþelor. Din aceste cauze, Rusia nu era în stare nici sã producã puºti noi care sã se ridice la nivelul celor ale adversarilor sãi, nici sã ºi le procure din afarã. Mare parte din ceea ce era disponibil, inclusiv hranã ºi arme, nu a avut cum sã ajungã la câmpul de bãtãlie pe potecile noroioase ºi drumurile poºtale prãfuite care legau Sudul extrem de teritoriile din inima imperiului.

Nu mai puþin alarmantã pentru autoritãþi era existenþa unui sentiment de nemulþumire printre þãrani, nemulþumire dezvãluitã de rãzboi. Când s-au lansat apeluri pentru înrolãri voluntare în rândurile miliþiei, iobagii doritori s-au dovedit a fi mult mai mulþi decât capacitatea de absorbþie a armatei. Sperau cu siguranþã, la fel ca în 1812, cã dupã serviciul militar vor fi eliberaþi. Þãranii respinºi la recrutare au fost nemulþumiþi, uneori cauzând adevãrate probleme, mai ales în Ucraina ºi în Sud. Deseori, jandarmii trimiºi sã rezolve situaþia îi gãseau pe þãrani plini de patriotism ºi de loialitate, nerãbdãtori sã-l slujeascã pe þar (fie cã o simulau sau nu), dar nemulþumiþi din cauza vreunei dãri pe care moºierul tocmai le-o impusese. Chiar ºi dupã terminarea rãzboiului, þãranii au continuat sã se îndrepte spre Crimeea, unde, susþineau ei energic, „într-o încãpere auritã pe Perekop stã þarul, cel care îi eliberează pe toþi cei ce vin, dar cei ce nu vin sau întârzie vor rãmâne la fel ca înainte, slugi la stãpâni"1.

Dar nu numai situaþia internã a Rusiei era ameninþãtoare. Tratatul de la Paris a privat-o de orice pretenþie la drepturi speciale în interiorul Imperiului Otoman ºi i-a interzis sã-ºi menþinã vreo bazã navalã în Marea Neagrã. Astfel, influenþa pe care o avea în Orientul Mijlociu i-a fost dramatic redusã, interzicându-i-se atât sã-ºi refacã Flota Mãrii Negre, cât ºi sã mai ofere protecþie vaselor comerciale prin care se desfãºura o mare parte din exporturile sale vitale.

Aceste prevederi au slãbit profund puterea externã a Rusiei, precum ºi statutul sãu internaþional. Ea fusese elementul-cheie în primul rând în sistemul Congreselor, iar mai apoi în echilibrul precar de putere ce i-a urmat, pentru ca acum sã devinã doar o componentã slãbitã ºi nemulþumitã a unei constelaþii instabile ºi anarhice de puteri europene. Era doar o entitate oarecare într-o serie de state europene, dintre care de cel mai mare succes pãreau sã se bucure statele-naþiuni cu o bazã industrialã în plin avânt; acestora, în urmãtoarele douã decenii aveau sã li se alãture Germania ºi Italia. Statul--naþiune industrializat devenea deja norma în peisajul european: cele care nu se încadrau în tipar, adicã imperiile Habsburgic, Otoman ºi Rus, deveneau tot mai slabe, ameninþate de dezbinare ºi chiar dezintegrare totalã.

Aceastã extrem de necesarã evaluare se pregãtea demult în interiorul cercurilor ºi al saloanelor, care constituiserã singurul forum unde se puteau purta discuþii intelectuale serioase în Rusia lui Nicolae I. O datã cu relaxarea cenzurii, conþinutul acestor discuþii a ieºit la ivealã, constatându-se cu aceastã ocazie cã slavofilii ºi prooccidentalii aveau în comun mult mai multe decât se crezuse iniþial, în caz de

urgenþã naþionalã, ambele pãrþi erau gata sã-ºi ajusteze extremismele ºi sã cadã de acord în problema necesitãþii de a desfiinþa iobãgia ºi de a crea instituþii care sã permitã populaþiei educate ºi cu conºtiinþã politicã sã susþinã regimul2.
Schimbarea începuse încã din timpul rãzboiului, care îi fãcuse pe intelectualii ruºi sã adopte un patriotism moderat. Slavofilul Alexandr Koºelev, fost membru al grupãrii literare „Iubitorii înþelepciunii", spunea chiar cã „eram convinºi cã pânã ºi înfrângerile erau mai uºor de suportat ºi poate chiar mai avantajoase pentru Rusia decât starea în care se aflase în ultimii ani"3. Istoricul oficial Mihail Pogodin a profitat de ocazie, fãcând, în tonurile patriotismului tradiþional, un apel cãtre Nicolae I pentru un sistem politic mai deschis : „Destramã cu binecuvântate ºi milostive raze impenetrabila atmosferã de teamã ce se formeazã de atâþia ani de zile, intrã în contact cu poporul, cheamã la muncã toate talentele - ºi nu puþine are Sfânta Rusie -, eliberează presa de toate acele inutile constrângeri care îi interzic pânã ºi sã foloseascã un termen ca «bunãstare generalã», deschide larg porþile universitãþilor, colegiilor ºi ºcolilor... Nu lumina e primejdioasã, ci întunericul"4.
Piotr Valuev, guvernatorul regiunii Kurlanda, era un prooccidental care se învârtea de mult timp în cercurile literare la modã, îi cunoscuse pe Puºkin ºi Lermontov ºi se însurase cu fiica poetului Viazemski. Cu toate acestea, diagnosticul sãu a fost formulat în termeni foarte asemãnãtori cu cei ai slavofililor. în 1855, într-o scrisoare personalã, ºi el îl avertiza pe þar cã pericolul cel mare consta în faptul cã regimul pierduse orice contact cu poporul. „Toatã lumea vede antagonismul care existã între guvern ºi popor, între ce e oficial ºi ce e personal, în loc sã se cultive legãturile naturale ºi indisolubile dintre ele. Dispreþul pentru fiecare dintre noi ca indivizi ºi pentru personalitatea umana în general s-a înrãdãcinat în legi."5
Slavofilul Iuri Samarin, fost membru al salonului Elaghin, scria în termeni asemãnãtori : „Am fost înfrânþi nu de forþele externe ale alianþei occidentale, ci de propria noastrã slãbiciune internã... Stagnarea spiritualã, criza forþelor de producþie, ruptura dintre guvern ºi popor, dezbinarea existentã între clasele sociale ºi înrobirea uneia de cãtre alta... nu îngãduie guvernului sã desfãºoare toate mijloacele de care dispune ºi, în caz de urgenþã, sã conteze pe mobilizarea forþei naþiunii"6.

Atât slavofilii, cât ºi prooccidentalii erau de acord în a recunoaºte cã, dacã Rusia avea într-adevãr o problemã care îi submina puterea, productivitatea ºi statutul internaþional, aceastã problemã era iobãgia. Dupã cum spunea B.N. Cicerin, prooccidental ºi bun prieten cu Granovski: „Cineva legat de mâini ºi de picioare nu se poate întrece cu cineva liber sã-ºi folosească toate mãdularele. Iobãgia e lanþul pe care îl târâm dupã noi ºi care ne trage înapoi, în timp ce alþii aleargã înainte fãrã nici un fel de opreliºti. Fãrã abolirea iobãgiei, nici una dintre problemele noastre, fie ele politice, administrative sau sociale, nu poate fi rezolvatã". Ca exemplu a fost dat incidentul în urma cãruia {arul a fost nevoit sã revoce decretul cu privire la înfiinþarea miliþiei, pentru cã acesta trezise printre iobagi falsa speranþã cã ar putea fi eliberaþi7.
Konstantin Kavelin, membru al cercului Granovski ºi discipol al lui Belinski, enumera ºi el obstacolele pe care iobãgia le ridica în calea planurilor raþionale de reformã. „Reforma sistemului de recrutare este imposibilã pentru cã ar duce la abolirea iobãgiei; actualul sistem de impozitare este de asemenea imposibil de modificat pentru cã rãdãcinile sale sunt adânc înfipte în iobãgie; din acelaºi motiv nu putem introduce un alt sistem -mai raþional - al paºapoartelor; este imposibilã extinderea educaþiei la clasele de jos ale societãþii, reforma justiþiei, a procedurilor civile ºi penale, a poliþiei ºi administraþiei în general sau a actualului sistem de cenzurã, care e fatal literaturii ºi ºtiinþei - ºi asta din cauzã cã aceste reforme ar duce, direct sau indirect, la slãbirea iobãgiei, iar moºierii nu o doresc sub nici o formã."8
Extrem de grav era ºi faptul cã existenþa iobãgiei împiedica modernizarea armatei ºi, ca urmare, îngreuna vistieria statului cu cheltuieli militare uriaºe ºi complet ineficiente. Aºa cum arãta reformistul militar R. A. Fadeev: „Orice iobag care devine soldat este eliberat; de aici imposibilitatea de a accepta multe înrolãri fãrã a periclita ordinea socialã existentã. De aceea, trebuie sã menþinem în structurile armate chiar ºi pe timp de pace toþi soldaþii de care avem nevoie pe timp de rãzboi"9.

Iuri Samarin definea sintetic iobãgia ca o falie moralã ºi juridicã ce spintecã miezul societãþii ruseºti. „De ce trebuie ca douãzeci ºi douã de milioane de supuºi care plãtesc capitaþie statului sã fie lãsaþi în afara legii ºi în afara oricãrei legãturi directe cu puterea supremã, apãrând pe listele oficiale doar ca niºte bunuri neînsufleþite ale unei alte pãturi sociale ? "10

In concluzie, era cât se poate de clar cã sistemul politic, economic ºi militar care îi permisese Rusiei atât sã construiascã ºi sã apere un imperiu imens, cât ºi sã devinã ºi sã rãmânã o mare putere europeanã ajunsese nu doar incapabil de a menþine acel statut, dar chiar o ameninþare la adresa lui. Rãzboiul Crimeii o arãtase cât se poate de clar, înlãturând totodatã tabuurile existente în legãturã cu discuþiile reformiste care inhibaserã înainte oamenii politici conºtienþi de fragilitatea ordinii existente. Pentru prima datã de la începutul secolului al XVIII-lea, a face reforme, oricât de radicale, pãrea mai puþin Primejdios decât a nu face nimic11.

Regimul avea la dispoziþie douã; strategii alternative pentru a stabili o punte de legãturã între el ºi popor ºi pentru a apropia Rusia de statutul de stat-naþiune. Prima era 0 strategie civicã: sã se creeze instituþii care sã permitã diferitelor grupuri sociale ºi etnice sã-ºi exprime ºi sã-ºi apere interesele, precum ºi sã participe la procesul politic. Cu rezerve ºi ºovãieli, aceasta a fost politica urmatã de Alexandru al II-lea pentru o bunã Perioadã din domnia sa. A doua era o strategie etnicã: sã se încerce apropierea dintre P°por ºi imperiu, fãcându-i pe ruºi mai conºtienþi de identitatpa w n-jti^oix ;---------•

de alte naþionalitãþi cât mai asemãnãtori cu ruºii. A fost o strategie folositã sporadic de Alexandru al II-lea ºi mai perseverent de cãtre cei doi succesori ai sãi, Alexandru al lEt-lea ºi Nicolae al II-lea. în cercuri ºi saloane existau susþinãtori ai ambelor strategii. Spre sfârºitul anilor 1850 ºi începutul anilor 1860, majoritatea susþineau strategia civicã, dar când i-au ieºit la ivealã dificultãþile ºi dezavantajele, mulþi s-au reorientat cãtre cealaltã abordare.

Mulþi dintre adepþii de frunte ai strategiei civice erau membri fie ai Societãþii Imperiale de Geografie, fie ai salonului marii ducese Elena Pavlovna, cumnata lui Nicolae I. Nikolai Miliutin, cel care urma sã fie una dintre cele mai influente figuri în elaborarea decretului de emancipare, era activ implicat într-un cerc de tineri funcþionari ai Ministerelor de Justiþie, Interne ºi Domeniilor Statului, care la rândul lor erau în contact permanent cu ziare de marcã precum Sovremennik (Contemporanul) sau Otecestvennîe Zapiski (Caietele Patriei) ºi cu scriitori ca Herzen, Nekrasov ºi Turgheniev. Toate aceste coterii erau impregnate de un spirit critic tineresc ºi ireverenþios la adresa superiorilor, în acelaºi timp, Societatea Imperialã de Geografie continua munca Academiei din secolul al XVIII-lea de strângere de date referitoare la resursele naturale ºi umane ale Rusiei, ca pregãtire pentru reforma la care membrii acestei societãþi sperau sã ia parte într-o zi. Unii dintre ei au reuºit într-adevãr sã o facã în cadrul Comisiei Principale de Redactare care a dat versiunea finalã a decretului de emancipare a iobagilor12.

Ceva din încrederea hegelianã în progres a rãmas în aceºti tineri - ºi mai puþin tineri - reformatori. Ei erau convinºi cã sub conducerea lor profesionistã, societatea rusã se va îndrepta spre domnia legii, spre o economie mai productivã ºi spre o mai mare egalitate în drepturi ºi obligaþii între toþi supuºii. Ceea ce nu însemna cã doreau sã punã capãt autocraþiei: dimpotrivã, cei mai mulþi credeau chiar cã era nevoie de ea, cel puþin pentru moment, pentru a conduce societatea prin convulsii în care o asemenea mânã puternicã ºi fãrã prejudecãþi, venitã de sus, se putea dovedi indispensabilã. Totuºi, doreau cu adevãrat sã îi reducã din caracterul arbitrar ºi de capriciu personal ºi sã o aducã sub incidenþa legii, pe baze ce fuseserã deja puse de Codul de Legi din 1833. Aceasta presupunea abolirea iobãgiei, garantarea protecþiei legii asupra tuturor supuºilor, instituirea unei mai mari transparenþe (glasnost) în derularea afacerilor interne ºi stabilirea unei legãturi mai strânse între supuºi ºi stat, vãzut atât în rolul sãu de exercitare a autoritãþii, cât ºi în cel de asigurare a bunãstãrii.

Cu toate acestea, transparenþa nu însemna libertatea cuvântului, iar domnia legii nu însemna o adunare legislativã aleasã. Demnitarii reformatori ai lui Alexandru credeau cã ei ºi numai ei aveau orizonturi spirituale destul de largi ºi suficientã imparþialitate pentru a conduce procesul de reformã fãrã a provoca un conflict distrugãtor. Prin aceastã atitudine perpetuau de fapt neîncrederea lui Nicolae I în iniþiativa socialã. Pe tot parcursul elaborãrii numeroaselor reforme, o singurã datã au fost consultaþi

membrii unei anumite stări sociale, ºi anume atunci când nobilimea a fost implicată în elaborarea proiectului pentru emanciparea iobagilor. Asociaþiile nobililor au luat parte la discuþiile preliminare, în primă fază la nivel local, apoi prin delegaþi trimiºi la Comisiile de Redactare din Sankt-Petersburg, care dezbăteau reacþiile locale ºi făceau propuneri în vederea formei finale a legii.
Pe tot parcursul procesului de redactare, proprietarilor de pământuri nu li s-a cerut decât să facă observaþii detaliate. Când unii dintre ei au încercat să ridice chestiuni de

principiu ºi să înainteze un program de reforme politice care să se adauge emancipării, au fost puºi la punct la modul oficial - chiar dacă unele dintre sugestiile lor au fost adoptate mai târziu13. Partea crucială a muncii de redactare s-a desfăºurat departe de ochii publicului, în izolarea oferită de birourile din Sankt-Petersburg.

Emanciparea iobagilor

Cheia de boltă a reformelor era emanciparea iobagilor; aceste reforme, prin faptul că eliberau aproximativ jumătate din numărul total al þăranilor înrobiþi, garantându-le în acelaºi timp o suprafaþă de pământ, le deschideau acestora - cel puþin în principiu -drumul spre a deveni mici proprietari ºi cetăþeni cu drepturi depline, liberi să participe fără nici un fel de restricþii la viaþa politică ºi la economia de piaþă, în practică însă, edictul de emancipare a fost departe de a stipula toate acestea. Am văzut că prevederile legate de pământ au dezamăgit majoritatea þăranilor, lăsându-le un permanent motiv de nemulþumire. Mai mult, deºi nu mai erau înrobiþi, ei rămâneau totuºi segregaþi în aºa-numitele „societăþi săteºti", de obicei fostele obºti săteºti, care nu aveau ca membri decât þărani; preoþii, învăþătorii, sanitarii ºi alþii care mai locuiau în sat erau excluºi de la participare.
Þăranii erau legaþi de aceste „societăþi săteºti", care le þineau carnetele de plăþi până îºi achitau în întregime pământul ce li se dăduse, operaþie de răscumpărare programată pe o perioadă de patruzeci ºi nouă de ani; pe parcursul acestei perioade, nu aveau voie să îºi vândă loturile sau să le folosească drept garanþii în obþinerea unor împrumuturi. Ei se aflau sub incidenþa unui sistem de legi diferit de cel introdus pentru restul populaþiei, erau judecaþi în curþi judecătoreºti de plasă separate ºi puteau fi încă supuºi pedepselor corporale ºi „răspunderii reciproce". Sufereau de fapt de pe urma unei forme de apartheid - social, e adevărat, ºi nu rasial. Plasele sau „cantoanele", unităþi administrative superioare ce cuprindeau câteva sate, uneori ºi câte un orăºel, nu acceptau þărani decât la adunări ºi în tribunale. Chiar ºi în sens administrativ ºi judiciar, ei erau puþin integraþi în structurile imperiale. E adevărat că primiseră unele drepturi: puteau participa la alegerile pentru zemstvele de judeþ, iar reprezentanþii lor la nivel de sat ºi de plasă puteau fi acceptaþi ca juraþi în procese penale [pentru zemstve, vezi p. 228]. Zemstvele, în schimb, nu aveau nici un fel de jurisdicþie peste plase, care, în ceea ce îi priveºte pe þărani, erau instituþiile de cel mai înalt nivel, în absenþa moºierului, singura autoritate oficială exercitată asupra lor era aceea a aºa-numitului „judecător de pace" (mirovoi posrednik), de obicei unul dintre nobilii locali numit de guvern. Principala lui responsabilitate era însă aceea de a controla modul în care se încheiau contractele de transferare a pământului către þărani, după care autoritatea lui înceta, în 1874, această funcþie a fost desfiinþată cu totul ºi, ca urmare, nu a mai existat decât o minimă coordonare între guvern, zemstve ºi societăþile þărăneºti: atâta câtă era, această coordonare era mediată de poliþie - ca de atâtea ori în Rusia când alte^instituþii dădeau greº.
îngrijorat de această lipsă de control asupra majorităþii populaþiei, guvernul a înfiinþat 'n 1889 funcþia de „comandant de þinut" (zemskii nacialnik). Acesta era un fel de ..comisar regional", ales - unde se putea - dintre nobilii locali ºi împuternicit să revoce sau să amendeze sentinþele tribunalelor de plasă ºi hotărârile adunărilor săteºti sau de Plasă . S-ar nutea ca înfr-arfevăr numirea sa să fi
îmhunStStît rr\r>rrir\nirar, ,4;„f™

diferitele instituþii, dar în nici un caz nu a îmbunătăþit situaþia drepturilor civile ale þăranilor sau a participării lor la viaþa politică.
Astfel că, în afară de a pricinui þăranilor nemulþumiri ce puteau răbufni în orice clipă, emanciparea nu a reuºit să îi integreze în comunitatea politică prin acordarea de drepturi civile, proprietate sigură sau

instituþii care sã se plieze pe structurile imperiale, în unele privinþe, putem spune chiar cã a accentuat segregarea acestora. Ceea ce era deosebit de periculos, dacã ne gândim cã schimbãrile economice ºi sociale din urmãtoarele decenii erau destinate sã îi aducã pe þãrani într-un contact mult mai strâns cu cultura urbanã ºi cu economia întregului imperiu. Ei au intrat în acest contact fãrã sã aibã sentimentul cã ar aparþine naþiunii politice ºi fãrã prea mult respect pentru legile ºi instituþiile imperiale sau chiar pentru noþiunea de proprietate.

Guvernarea localã

Crearea zemstvelor în 1864 ºi a consiliilor municipale în 1870 a dat Rusiei prima reþea de adunãri administrative locale alese. Zemstvele erau alese de moºieri, orãºeni ºi þãrani în cadrul unui sistem electoral ce se baza în parte pe apartenenþa la una din stãri (soslovie) ºi în parte pe criterii de proprietate. Sistemul însuºi reflecta ambiguitatea care persista la nivel oficial ºi care nu lãsa sã se vadã clar dacã Rusia mai era o societate ierarhizatã, bazatã pe serviciul în slujba statului, sau o societate civilã mai deschisã.

Modul de distribuire a locurilor favoriza moºierii ºi orãºenii mai înstãriþi, dar e la fel de adevãrat cã þãranii, datoritã numãrului lor, deþineau majoritatea în multe cazuri: în Zemstvele de judeþ, proporþia reprezentanþilor din fiecare curie era de 42% þãrani, 38% moºieri, 17% orãºeni. Componenþa municipalitãþilor era în mod clar mai elitistã: un criteriu foarte strict legat de impozite fãcea ca un mic grup de oameni înstãriþi sã domine adunãrile, în Sankt-Petersburg, de exemplu, prima categorie determinatã în funcþie de impozite era formatã din 202 alegãtori, a doua avea 705, iar a treia 15.233 : fiecare categorie trimitea un numãr egal de delegaþi în adunãrile municipale. Foarte semnificativ e faptul cã zemstvele erau introduse doar în regiunile unde atât masa mare a populaþiei, cât ºi elitele, fie de la þarã, fie de la oraº, erau predominant ruse. Guvernul nu voia sã riºte punând instituþiile locale în mâna grupurilor etnice care le puteau exploata în scopuri separatiste15.

Zemstvele dãdeau nobililor, altor proprietari ºi, într-o oarecare mãsurã, chiar þãranilor o modalitate de a se implica în problemele locale, cu precãdere în dezvoltarea educaþiei, sãnãtãþii publice, comunicaþiilor ºi economiei. Nobilii ºi foºtii lor iobagi se vedeau puºi în situaþia de a învãþa sã lucreze împreunã ºi, cel puþin în unele regiuni, au ºi fãcut-o. în 1865, Koºelev fãcea urmãtoarele relatãri de la primele sesiuni ale unei zemstve de judeþ în Riazan: „Deputaþii þãrani, foºtii noºtri iobagi, ºi-au luat locurile între noi într-un mod atât de simplu ºi neostentativ de parcã ar fi stat acolo de o viaþã. Ne-au ascultat cu multã atenþie, au cerut explicaþii unde nu înþeleseserã ºi, dupã ce au înþeles, au fost de acord cu noi"16. Erau probabil copleºiþi, dar dovezile sugerează cã, o datã primiþi în guvernele locale, ºi-au adus ºi ei propria contribuþie.

Poate chiar mai important a fost faptul cã zemstvele au adus în orãºele ºi sate, pentru prima datã ºi în numãr considerabil, practicanþi ai profesiilor liberale care nu erau de origine nobilã. Acelaºi lucru era adevãrat, chiar dacã într-o mai micã mãsurã, ºi în cazul

municinalitãfilnr Darã np uitãm Hp p«-,mnlu. la fmhprnia T\/pr numãrul arpetrvr nampni

l

angajaþi de zemstve a crescut de la 17 în 1866 la 669 în 1881, 773 în 1882, 941 în 1891 si peste 2.000 în 1910. Aproape jumãtate erau învãþãtori, restul fiind felceri, medici, veterinari, statisticieni, contabili, secretari ºi funcþionari, în total, numãrul medicilor angajaþi de zemstvele de judeþ a crescut de la 613 în 1870 la 1.069 în 1880, 1.558 în 1890, 2.398 în 1900 ºi 3.082 în 191017.

Aceasta era aºa-numita „categorie a treia" (primele douã fiind birocraþia oficialã ºi deputaþii din zemstve). Ea era formatã în mare parte din oameni din afara structurii sociale recunoscute, numiþi „raznocinþi". [Vezi supra, p. 189.] Animaþi de o însufleþitã eticã a muncii ºi de respect de sine profesional, ei erau mândri de a fi primii care sã facã simþite roadele pregãtirii lor în orãºele ºi sate. De o manierã mai modestã, dar probabil ºi mai eficientã, ei au continuat „întoarcerea la popor" din anii 1870 [vezi infra, p. 246], stabilind relaþii atât profesionale, cât ºi umane cu þãranii. Majoritatea aveau probabil sentimente contradictorii faþã de stat: acesta era sursa cea mai promiþãtoare de ajutor, dar ºi

cel mai mare obstacol în calea succesului muncii lor18. Către începutul secolului XX, încercările acestor oameni, majoritatea proveniþi din zemstve, de a se organiza în vederea înlăturării unor astfel de obstacole s-au dovedit a fi un impuls puternic în direcþia reformelor politice.
De exemplu, foametea de pe Volga din anii 1891-1892 ºi epidemia de holerã care a însoþit-o au pus dramatic în evidenþã izolarea doctorilor ºi dificultãþile cu care se confruntau în munca lor. Pe de o parte, guvernul nu reuºea sã asigure resursele de care aveau nevoie în lupta cu foametea ºi cu molima; pe de altã parte, þãranii credeau cã mãsurile împotriva holerei erau adevãrata cauzã a îmbolnăvirilor ºi uneori îi agresau fizic pe doctorii care încercau sã le aplice. Ca urmare, congresele medicale, mai ales cele ale Societãþii N.I. Pirogov (înfiinþatã în 1885 pentru a comemora un cunoscut chirurg), au dobândit o coloraturã politicã din ce în ce mai intensã. Când unul dintre delegaþi a întrebat: „La ce bun toate eforturile noastre medicale, din moment ce oamenii nu îºi pot satisface nevoile elementare - cum ar fi hrana, îmbrãcãmintea ºi cãldura ? ", congresul a adoptat o rezoluþie chemând la o mai susþinutã activitate comunitarã în scopul de a se rezolva problema foametei. La congresul din 1904, Societatea Pirogov a adoptat o poziþie politicã lipsitã de echivoc, cerând libertate de expresie ºi asociere ºi abolirea pedepselor corporale. Cei prezenþi au început sã cânte La Marseillaise ºi sã strige „Jos autocraþia", pânã ce adunarea a fost împrãºtiatã de poliþie. Ulterior, Societatea Pirogov a devenit parte a miºcării liberale care a militat alături de Uniunea de Eliberare, iar mulþi dintre membrii ei s-au alăturat Partidului Kadet19.
Organismelor de guvernare localã nu li s-au dat niciodatã puterile de care aveau nevoie pentru a-ºi desfãºura activitatea într-un mod corespunzător: impozitele erau stabilite prin hotărâri ale Ministerului de Finanþe, iar pentru aplicarea legii ºi menþinerea ordinii se depindea de forþa poliþieneascã numitã ºi plătitã de Ministerul de Interne. Dar Pânã ºi autonomia limitatã de care dispuneau, combinatã cu vederile nonconformiste ale celei de-a „treia categorii", nelinişºtea guvernul într-o asemenea măsurã, încât în 1890 a hotărât sã le supunã toate deciziile unui veto suspensiv din partea guvernatorului Provinciei (care era numit de Ministerul de Interne). Acesta a mai câºtigat ºi dreptul de a contramanda numirile de personal ºi de a-ºi selecta deputaþii þărani din rândul celor aleºi în adunările de plasă. Congresele deputaþilor sau ale angajaþilor zemstvelor din diferite gubernii erau adesea interzise, chiar ºi atunci când organizarea lor era necesarã

Deputaþii ºi angajaþii zemstvelor erau departe de a accepta cu inima uºoarã aceste îngrădiri ºi, din când în când, încercau sã propunã un model mai deschis ºi mai relaxat de dezvoltare a Rusiei, un model care le-ar fi dat o mai mare libertate în rezolvarea problemelor locale, în zemstva Cernigov, activiºtii au iniþiat un cerc de studiu în care sã se discute modalitãþile de „transformare a instituþiilor zemstvei într-o ºcoalã de autoguvernare ºi, în acest fel, de pregătire a þării pentru un sistem constituþional"21. Războiul ruso-turc din 1877-1878 a provocat un val de rezoluþii patriotice care promiteau ajutor ºi susþinere guvernului, dar care cereau în schimb mai multe drepturi politice. Un delegat din Harkov 1-a implorat pe împărat: „Prea milostivule suveran! Dã-i poporului tãu credincios dreptul sã se conducă singur, aºa cum este firesc. Dã-i cu mărinimie ceea ce le-ai dat bulgarilor"22. Aceastã aspiraþie către o constituþie ºi o adunare electivă centralã, un fel de zemstvă a întregii Rusii, fusese deja exprimatã de mai multe adunări administrative locale: ea era cunoscutã sub numele de „încoronarea edificiului", dar era întotdeauna cenzuratã în documentele tipărite ale zemstvei.
în cadrul acestor zemstve se poate observa pentru prima datã apariþia unei noi forþe sociale: obºcestvennost. Dificil de tradus, termenul ar putea fi aproximat prin „societatea educatã", „societatea cu conºtiinþã politicã" sau chiar prin „opinie publicã" ºi se referă la publicul educat ºi informat care se implica sau dorea sã se implice în problemele politice, în propriii ochi, membrii acestei forþe reprezentau un fel de „instituþie alternativã", mult mai reprezentativă pentru naþiunea rusă decât regimul. Nu era vorba de o intelighenþie revoluþionarã, visând la transformări radicale, ci mai degrabă de o opoziþie practicã ºi moderatã, nerăbdătoare sã pornească, independent de guvern, la îmbunătãþirea treptatã a societãþii. Cu toate acestea, mulþi dintre ei erau mândri de moºtenirea intelighenþiei. Ei erau urmaºii majoritãþii paºnice a decembriºtilor. Oponenþii lor radicali îi acuzau

agresiv cã se mulþumeau cu „fapte mãrunte", care nu se vor solda niciodatã cu schimbãri majore. Guvernul a rãmas oricum foarte suspicios faþã de ei.
Vãzutã în ansamblu, administraþia localã pe baze elective semãna cu o clãdire nouã ridicatã printre ruine - ruine care nu urmau sã fie distruse, ci doar renovate de un regim care ºtia cã schimbarea e necesarã, dar cãruia îi venea greu sã digere urmãrile ei. Zemstvele ºi municipalitãþile deschideau un nou orizont pentru munca în folosul societãþii, dând astfel naºtere aspiraþiei cãtre o activitate politicã autonomã, fãrã a fi însã în stare sã o satisfacã.
învãþãmântul
Domeniul în care zemstvele s-au bucurat de cel mai mare succes a fost cel al învãþãmântului primar. Ele au fost primele (deºi nu singurele) care au acþionat în vederea unei dezvoltãri deosebite care a început în anii 1870 ºi a durat pânã la cãderea imperiului. Aceastã dezvoltare s-a fãcut remarcatã cu precãdere la þarã. Numãrul ºcolilor primare rurale a crescut de la aproximativ 23.000 (9.100) în 1880 la 54.416 (13.129) în 1890, 89.718 (27.944) în 1911 ºi 108.280 (44.879) în 1914 (cifrele din paranteză aratã numãrul ºcolilor de zeinstvã). Biserica ºi-a extins ºi ea foarte mult reþeaua de ºcoli în aceeaºi perioadã, reacþionând în primul rând la provocarea ºcolilor laice23. Aceastã dezvoltare a determinat o creºtere rapidã a gradului de alfabetizare în rândul populaþiei, aducând þãranii, în special bãrbaþii tineri, pe parcursul a doar câteva decenii, mult mai aproape -
Cel niltin tpnrptir — HF> cn^iototoo i.»-Kori3 t*r{tirvtS T,, 1 mr> AT.-_:-*-----1 T---
-*^v... e ..» 1-..

ajunsese sã vorbeascã despre învãþãmântul primar generalizat ca despre un obiectiv de atins în aproximativ un deceniu.
învãþãtorii din aceste ºcoli oferã probabil cel mai clar exemplu pentru modul în care activitatea profesionalã poate sã declanºeze implicarea în acþiunea politicã, ºi aceasta în ciuda enormului handicap de a fi fost atât de împrãºtiaþi, învãþãtorii de la þarã lucrau în condiþii foarte grele, câºtigând salarii minime ºi depinzând de obºte pentru casã, masã ºi un spaþiu în care sã-ºi þinã orele. Zemstvele erau prea departe ºi doar arareori capabile sã intervinã eficient când condiþiile erau nesatisfãcãtoare. Atitudinea þãranilor faþã de învãþãturã era, în ansamblu, una practicã: voiau sã li se predea copiilor lor tot ceea ce i-ar fi putut ajuta sã-ºi apere poziþia în faþa autoritãþilor, în agriculturã ºi în comerþ, în perioadele de activitate intensã ale ciclului agricol, îºi retrãgeau copiii de la ºcoalã, profesorii neprimind nici o compensaþie24.
Pentru a face faþã acestor dificultãþi de ordin practic, învãþãtorii organizau societãþi de ajutor reciproc la nivel local, deseori cu sprijinul zemstvei. Pe lângã ajutorul material acordat în cazurile de urgenþã, aceste societãþi organizau cursuri de varã ºi biblioteci care sã vinã în sprijinul învãþãtorilor, începând din 1902, s-au înfiinþat în unele gubernii Societãþi ale învãþãtorilor, cu scopul de a face presiuni pentru mãriri de salariu, pentru instituirea unor mãsuri de siguranþã împotriva concedierilor arbitrare, pentru o mai mare autonomie în conducerea ºcolilor ºi pentru dreptul de reprezentare în comitetele de învãþãmânt ale zemstvei. Astfel, în încercarea de a rezolva unele probleme profesionale, învãþãtorii ajungeau în situaþia de a face cereri cu o clarã încãrcãturã politicã25.
în ceea ce priveºte învãþãmântul secundar, guvernul era într-o deja familiarã situaþie fãrã ieºire : nu putea limita numãrul de elevi fãrã a se priva astfel de personalul calificat de care þara avea disperatã nevoie într-o perioadã de transformãri economice din ce în ce mai rapide (deºi a fãcut o încercare timidã ºi nereuºitã de a restricþiona admiterea copiilor de „bucãtari ºi vizitii"), în schimb, D.A. Tolstoi, ministrul învãþãmântului, a fãcut tot ce a putut pentru a limita ceea ce elevii aveau voie sã înveþe, punând accent pe matematicã, greacã ºi latinã - cu multã gramaticã ºi mai puþine despre noþiunile de cetãþean ºi republicã -, în detrimentul istoriei, studiilor sociale ºi literaturii ruse, care erau considerate mai subversive. Tot el a fost cel care a mãrit taxele de admitere, a insistat sã se introducã uniformele ºcolare ºi a mãrit puterea de decizie a inspectorilor în ceea ce priveºte programa ºcolarã ºi modul de examinare ºi evaluare a muncii elevilor26. Judecând dupã mãrturiile care au ajuns pânã la noi, aceste

eforturi nu au avut ca rezultat decât ridiculizarea lor de către elevii mai talentaþi, precum ºi hotărârea de afla cât mai multe despre materiile interzise.
Ca ºi în cazul altor profesii, guvernul a descurajat orice încercare a profesorilor de a se reuni în congrese ºi de a discuta problemele comune care îi frământau. Nu au reuºit sa convoace un congres naþional decât în 1905, iar la această dată concepþiile lor erau deja serios politizate, după cum au arătat ºi rezoluþiile congresului. Ca ºi alte asociaþii Profesionale la momentul respectiv, ºi ei au dezbătut probleme cum ar fi necesitatea unei adunări constitutive, abolirea pedepsei cu moartea ºi emanciparea evreilor. Printre cererile cu caracter strict educaþional trebuie menþionate: introducerea învãþământului Primar universal gratuit, crearea unei singure ierarhii educaþionale (astfel încât mobilitatea socială a copiilor talentaþi să nu fie împiedicată de faptul că au frecventat o ºcoală necorespunzătoare), eliminarea religiei din ºcoli, garantarea libertãþii de a preda a

dreptul indivizilor ºi organizaþiilor de a înfiinþa noi ºcoli27. Cu alte cuvinte, ofereau o concepþie laică ºi egalitaristă, insistând pe libertatea profesională ºi intelectuală.
Universitãþile ºi colegiile de învãþământ superior dădeau, ca întotdeauna, cea mai mare durere de cap guvernului. Era nevoie de ele pentru a instrui viitoarele elite ale imperiului atât pentru viaþa civilă, cât ºi pentru armată, mai ales că, o dată cu a doua jumătate a secolului al XlX-lea, puþine familii nobile îºi mai educau odraslele acasă. Dar, pe de altă parte, învãþământul superior inocula un spirit de independenþă ºi gândire critică pe care autoritãþile îl găseau de prost gust, dacă nu chiar de-a dreptul periculos, în anii 1860, cele mai bune universitãþi ruseºti promovau standarde de studiu ºi cercetare comparabile cu ale celor mai bune universitãþi din lume, iar spiritul investigaþiei ºtiinþifice libere devenise parte a mitului naþional, depãºit ca importanþă doar de literatură. După cum avea să-ºi amintească mai târziu V. V. Markovnikov, profesor de chimie la Universitatea din Sankt-Petersburg : „Oricine avea ocazia se străduia să înveþe. De peste tot se putea auzi strigătul «Suntem înapoiaþi!»... Toată lumea încerca să recupereze timpul pierdut. Au fost ani de entuziasm imens faþă de ºtiinþă ºi studiu"28. Zeitgeist-ul avea un pronunþat caracter antiautoritar ºi antimistic ºi lupta să construiască o viaþă nouă pe bazele utilitãþii ºi egalitãþii. ªtiinþa, progresul ºi respingerea trecutului deveniseră simbolurile iluminării ºi culturalizării personale, o stare de spirit care se comunica rapid studenþilor ºi pe care Turgheniev a descris-o cu un amestec de afecþiune ºi rezervă în Taþi ºi fii, în persoana lui Bazarov.
Când, în 1856, au fost ridicate îngrădirile lui Nicolae I, iar viaþa intelectuală a părut să renască ºi ea o dată cu noua domnie ºi cu perspectiva reformelor, studenþii s-au dovedit a fi grupul social cel mai nemulþumit ºi mai gălăgios. Ceea ce doreau de fapt era dreptul la o cetãþenie constituită aºa cum o înþelegeau ei, adică dreptul de a organiza întâlniri ºi de a constitui asociaþii autonome în vederea formării intelectuale, ajutorului reciproc sau recreerii. Au constituit fonduri mutuale pentru colegii aflaþi la nevoie ºi biblioteci de folosinþă colectivă. Tot ei au început să protesteze împotriva expulzărilor, urmăririlor sau arestărilor ºi să boicoteze cursurile profesorilor rău văzuþi din cauza părerilor politice sau a incompetenþei profesionale. Punctul culminant a fost atins în aprile 1861, când 400 de studenþi ai Universitãþii Kazan au organizat o slujbă de pomenire pentru þăranii uciºi de curând la Bezdna de către trupele armate [vezi p. 162]. Zece dintre ei au fost exmatriculaþi, iar profesorul ªciapov, care þinuse un discurs înflăcărat la slujbă, a fost concediat, arestat ºi trimis în exil29.
Guvernul a emis regulamente provizorii, interzicând întâlnirile studenþilor ºi punând asociaþiile studenþeºti sub controlul consiliilor universitãþilor. Studenþii au răspuns cu demonstraþii de amploare, pe alocuri chiar violente, invadând amfiteatrele ºi distrugând mobila ca reacþie la faptul că nu le-au fost satisfăcute cererile. Profesorii au încercat să păstreze controlul asupra situaþiei ºi să piardă cât mai puþin din autonomia de care se bucurau30.
Statutul Universitar din 1863 aratã cã, în ciuda tuturor acestor evenimente, guvernul dorea să menþină majoritatea libertãþilor tradiþionale de care se bucurau universitãþile. Acest statut le transforma în corporaþii bucurându-se de un înalt grad de autoguvernare, le dubla bugetul ºi organiza alegerea de

rectori, decani ºi profesori, alegeri în care ministerul avea totuºi ultimul cuvânt. Facultãþile au preluat controlul procesului de admitere a studenþilor, al disciplinei ºi programelor de predare ºi cercetare. Toate colegiile

diversitate de medii, în special din seminariile biserieceºti. Singurele restricþii mai serioase erau cã nu aveau voie sã accepte femei ºi cã studenþilor nu li se permitea sã-ºi formeze propriile organizaþii31. Ca o consecinþã a acestui Statut, numãrul studenþilor din universitãþi a crescut brusc, de la un total de 4.125 în 1865 la 8.045 în 1880, 12.804 în 1885 ºi 16.294 în 1899. Originea socialã a acestor studenþi era cea de mai jos (în procente)32 :

	1880	1895
Nobili ºi demnitari	46,6	45,5
Cler	24,1	5,0
Comercianþi ºi cetãþeni de onoare	9,0	7,7
Târgoveþi ºi alte categorii de orãºeni	12,0	33,2
Þãrani	2,9	6,8
Strãini ºi alþii	5,4	2,0

Se poate observa cã nobilii îºi trimiteau deja fiii la universitãþi în numãr mare. Fiii feþelor biserieceºti se bucurau de un succes surprinzãtor la admiterea în universitãþi; în 1879, guvernul a pus totuºi stavilã admiterii celor din seminarii, datoritã faptului cã aceºtia se numãrau printre cei mai proeminenþi activiºti radicali. Ca urmare, locurile lor au fost luate de studenþi provenind din pãturile mai umile de la oraº. în ansamblu, comparate cu alte þãri europene, universitãþile ruseºti continuau sã aibã un sistem de admitere relativ democratic. Mulþi studenþi se confruntau cu sãrãcia, strãduindu-se sã supravieþuiascã din puþinul ajutor bãnesc pe care îl primeau, din meditaþii ºi slujbe înjositoare33. Acestea erau condiþiile în care au înflorit grupurile de ajutor reciproc, bibliotecile publice ºi bucãtãriile comune, încurajând o culturã studenþeascã independentã ºi colectivistã (cum vom vedea ºi în capitolul 2), în ciuda restricþiilor permanente impuse organizaþiilor studenþeºti.

Tulburãrile studenþeºti, precum ºi dovezile cã terroriºtii ºi revoluþionarii erau recrutaþi din universitãþi îngrijorau foarte mult guvernul, îngrijorare care nu a fãcut decât sã creascã ºi mai mult când, în 1866, un student pe nume Karakozov a încercat sã-1 împuºte pe împãrat. Soluþia nu era totuºi uºor de gãsit, având în vedere cã guvernul avea nevoie de universitãþi care sã se bucure de un anumit grad de libertate intelectualã ºi care sã asigure un nivel înalt de pregãtire viitorilor candidaþi la posturile din administraþie. Era astfel nevoit sã continue sã încurajeze trãsãturi de comportament ce se puteau manifesta împotriva lui: preocuparea pentru adevãr, autonomia în gândire, capacitatea de a critica ªi de a pune sub semnul întrebãrii autoritatea, în 1884, guvernul a adoptat însã un nou Statut Universitar, care îi reda Ministerului învãþãmântului dreptul de a numi rectori, decani ºi profesori, mãrind totodatã puterea inspectorilor asupra studenþilor ºi profesorilor. Se mãreau, de asemenea, taxele de ºcolarizare pentru a limita accesul la universitate ºi li se cerea studenþilor sã poarte uniforme, astfel încât sã poatã fi identificaþi în locuri publice. Prin astfel de mãsuri, regimul înþesa cu supraveghetori ºi spioni cele maHmportante instituþii ale societãþii civile.

în ciuda tuturor dificultãþilor, universitãþile ruseºti au continuat sã promoveze atât etica profesionalã, cât ºi devotamentul pentru studiul la cele mai înalte standarde internaþionale, ceea ce însemna, inevitabil, apãrarea înfocatã a libertãþii intelectuale. Din

aceastã raiiyã standardele au rãmas foarte, înalte Har si nilhiirãrile sriiHentf>«ti mi rvintinnot

sã fie o constantã. Universitãþile se manifestau ca microcosmosuri unde libertatea, egalitatea ºi caracterul cosmopolit al educaþiei dãdeau naºtere unui soi de republicanism spontan sau unui socialism idealist. Mulþi absolvenþi gãseau extrem de dezgustãtoare trecerea de la aceastã atmosferã prielnicã la lumea ierarhizatã ºi închisã a birocraþiei.

Pe lângã toate acestea, mai ales în facultãþile cu profil ºtiinþific ºi tehnologic, mulþi studenþi ºi nu puþini profesori nutreau convingerea cã progresul ºtiinþific ar face posibilã atât transformarea Rusiei

într-o societate bogatã, cu o ratã mare a productivitãþii, cât ºi extinderea ajutorului concret cãtre cei sãraci ºi defavorizaþi34. Vãzutã din perspectiva acestui idealism, atitudinea restrictivã a guvernului faþã de autonomia studenþeascã ºi curiozitatea intelectualã apãrea nu numai ca lipsitã de imaginaþie, ci chiar rãuvoitoare.

Cenzura ºi presa periodicã

Relaxarea cenzurii s-a manifestat ca o consecinþã firească a dorinþei de transparenþã lansatã de reformatorii lui Alexandru. Cãtre sfârºitul anilor 1850, aceºtia au dorit sã stimuleze discuþiile publice având ca subiect problemele deosebit de importante cu care se confrunta imperiul, ºi de aceea s-au abþinut de la a pune în aplicare draconica cenzurã care, teoretic, era încã în vigoare. Ziarele ºi revistele se vor bucura de o realã libertate pentru mulþi ani de acum înainte.

Cu atât mai ironic a fost, în acest context, modul în care a fost perceput „regulamentul temporar" din 1865, ºi anume ca o înãsprire a cenzurii, deºi slãbea de fapt considerabil controlul legii asupra publicaþiilor. Se punea capãt cenzurii preliminare pentru cotidiene, pentru periodice ºi cãrþi cu mai mult de zece „semnãturi" (160 pagini) ºi pentru lucrãri ºtiinþifice. Totuºi, orice publicaþie putea fi încã retrasã din circulaþie dacã era consideratã de cãtre Comisia Supremã de Cenzurã a Ministerului de Interne ca având o „orientare periculoasã". De asemenea, ministrul putea sã avertizeze sau sã amendeze o publicaþie periodicã, trei avertismente ducând la suspendare sau la desfiinþare, în plus, editorii puteau fi acuzaþi de delicte precum „sprijinirea unor acte interzise de lege", „insultarea unui demnitar sau a unei instituþii", „incitarea unei pãrþi a populaþiei împotriva alteia" sau „punerea sub semnul întrebãrii a principiilor proprietãþii sau familiei"35.

Noile reglementãri erau cu siguranþã un pas înainte din punctul de vedere al circulaþiei informaþiei ºi ideilor. Cu toate acestea, au dat naºtere unei situaþii mult mai nesigure pentru editori ºi redactori, care nu se mai puteau ascunde în spatele cenzorului. Pentru un redactor curajos ºi cu susþinere financiarã serioasã, situaþia oferea numeroase posibilitãþi : el putea sonda limitele confuz delimitate ale legalitãþii, publicând materiale riscante de interes public, de multe ori apucând sã vândã multe exemplare înainte ca cenzorii sã reacþioneze. Se deschisese drumul pentru o presã potenþial înfloritoare - care, totuºi, putea înflori numai în condiþiile în care avea fie susþinerea autoritãþilor, fie resurse financiare, iar de preferat pe amândouã. Mihail Katkov, de exemplu, a reuºit - datoritã faptului cã obþinuse sprijinul þarului - sã-ºi menþinã ziarul, Moskovskie vedomosti (Buletinul de Moscova), pe linia de plutire ºi sã câºtige bani buni chiar dupã primirea a trei avertismente36. Cei cu mijloace mai modeste sau cu relaþii mai puþin influente preferau uneori sã rãmânã sub incidenþa cenzurii preliminare decât sã riºte sã fie fãcuþi responsabili pentru ceea ce publicau.

Publicaþiile populare puteau fi - ^ chiar au fost - desfiinþate sub noul regim. Aceastã soartã i-a fost rezervatã în 1866 publicaþiei lui Puºkin, Sovremennik, pentru orientarea

socialistã prea puþin disimulatã. Redactorul acestuia, cunoscutul poet Nikolai Nekrasov, s-a înþeles cu editorul lui Otecestvennîe zapiski, A.A. Kraevski, sã închirieze revista, cu condiþia sã îi plãteascã toate amenzile ºi sã demisioneze dupã douã avertismente. Nekrasov si-a luat mulþi dintre colaboratori cu el ºi a fãcut ca Otecestvennîe zapiski sã rãmânã pentru aproape douãzeci de ani un bastion al gândirii critice ºi radicale, specializat în folosirea limbajului esopic. Guvernul 1-a desfiinþat în 1884, motivând cã nu mai putea permite funcþionarea „unui organ de presã care nu numai cã îºi foloseºte paginile pentru propagarea unor idei periculoase, dar mai ºi are printre colaboratorii apropiaþi persoane aparþinând unor societãþi secrete". Dar chiar ºi atunci, mulþi dintre colaboratori ºi-au gãsit refugiu la alte publicaþii lunare, cum ar fi populistul Russkoe bogatstvo (Tezaurul rus) sau liberalul Vestnik Evropî31.

Constrângerile erau ingrate ºi neplãcute, dar n-au reuºit sã reprime întru totul opiniile deranjante. Regimul renunþase la controlul zilnic asupra mijloacelor de informare scrisã / pentru cã ºi-a imaginat cã pãstra totuºi armele cele mai puternice, anume suspendarea sau chiar desfiinþarea publicaþiilor. Ceea ce nu a prevãzut însã a fost felul în care reþeaua tot mai densã de informaþii, idei, comentarii ºi discuþii urma sã creeze treptat un public nou. într-adevãr, chiar ºi cuvântul „public" sugerează cã o

nouã entitate socialã era pe punctul de a se naºte, capabilã sã descopere informaþia independent de regim, sã o absoarbã, sã o evalueze ºi sã o reformuleze ca parte a unei viziuni asupra lumii. Aceasta era opinia publicã, în bunã mãsurã un vlãstar al marilor reforme.

Ultimele decenii ale secolului al XlX-lea au fost martorele înfiinþãrii în Rusia a cotidienelor cu tiraje de masã. A fost un eveniment important, deoarece a semnalat momentul în care opinia publicã a devenit un factor autonom în viaþa societãþii, în care informaþiile ºi ideile referitoare la probleme de politicã internã ºi internaþionalã au început sã se rãspândeascã dincolo de cercul restrâns al unor demnitari ºi intelectuali opozanþi ai regimului, ajungând la un segment mai larg de populaþie: mai întâi la practicanþii profesiunilor liberale, apoi tot mai mult la micii negustori cu ºtiinþã de carte, slujbaºi ºi muncitori, în terminologia lui Hroch, aceasta era Faza B a dezvoltãrii conºtiinþei naþionale: „perioada agitaþiei patriotice". Doar cã, datoritã caracterului exclusivist al politicii în Rusia, nu politicienii, ci un cerc relativ restrâns de scriitori, redactori ºi ziariºti au fost cei care au construit o imagine a ceea ce însemna sã fii rus38.

Cu ajutorul telegrafului, tehnologiei tipografice mult îmbunãtãþite ºi cãii ferate, ziarele care apãreau în Sankt-Petersburg (oraº cu o ratã de alfabetizare de 55-60% în anii 1860) ºi Moscova (40%) puteau sã-ºi rãspândeascã informaþia ºi cãtre oraºele de provincie, iar de aici, din ce în ce mai mult, cãtre oraºe mai mici ºi chiar cãtre cei cu ºtiinþã de carte de prin sate (care deseori transmiteau, la rândul lor, ideile citite sau chiar citeau cu voce tare în cârciumile locale). Prima crizã majorã care a pus la încercare rolul nou jucat de presã a fost cea a masacrelor din Balcani, urmatã de rãzboiul ruso-turc din 1877-1878. Descrierile vii ale atrocitãþilor la care erau supuºi bulgarii au stârnit sentimente puternice în rândul cititorilor ºi au intensificat, cu siguranþã, presiunea fãcutã asupra Guvernului rus pentru a reacþiona efectiv. Gestul generalului Cerniaev de a demisiona din postul pe care îl ocupa în armata rusã pentru a putea conduce armata sârbã împotriva forþelor otomane pãrea anume fãcut pentru a fi pe gustul cititorilor, acesta dând dovadã de fler în relaþiile cu publicul ºi prin faptul cã a introdus un ziarist în statul sâujnajor39.

în acest moment, numeroase ziare erau mai mult sau mai puþin panslaviste, sãtule deja de ezitãrile demnitarilor ruºi si pronuntându-se în favoarea unei intervenþii în

numele fraþilor slavi ºi ortodocºi. E adevãrat cã presiunea exercitatã de presã nu a fost singura forþã care a împins guvernul în direcþia unei declaraþii de rãzboi împotriva Imperiului Otoman - existau ºi alte considerente pentru care Rusia nu îºi putea permite sã-ºi piardã influenþa în Balcani -, dar a fost cu siguranþã una dintre cele mai importante, cu atât mai mult cu cât miniºtrii erau divizaþi ºi nehotãrâþi în privinþa celui mai bun mijloc de acþiune, în mod asemãnãtor, umilirea diplomaticã suferitã de Rusia la urmãtorul Congres de la Berlin a dat naºtere la denunþãri vehemente în presã, campania avându-l în frunte pe redutabilul Katkov. Generalul pânslavist Skobelev a identificat presa ca fiind una dintre „marile puteri", un ecou al statutului de a patra putere în stat pe care îl avea în Franþa40.

în general, se poate vorbi de douã curente în atitudinea ziarelor referitoare la problema naþiunii ruse. Moskovskie vedomosti, condus de Katkov, ºi, de o manierã mai puþin stridentã, Novoe vremia (Timp nou), condus de A. S. Suvorin, au adoptat poziþia conform cãreia Rusia, ca mare putere europeanã, avea nevoie de liantul unei conºtiinþe naþionale puternice, dupã modelul german. Suvorin susþinea cã materia primã a acestei conºtiinþe în formare o constituia devotamentul faþã de þar pe care îl împãrtãºeau numeroasele popoare ºi naþionalitãþi aflate sub stãpânirea sa. Pe de altã parte, Golos (Glasul), publicat de Kraevski, ºi mai târziu Russkoe slovo, al cãrui redactor «ra V.M. Doroºevici (proprietar fiind I.D. Sîtin, un admirator al lui Lev Tolstoi), au adoptat o poziþie mai eclecticã ºi mai radicalã din punct de vedere social, mai apropiatã de atitudinea reformistã a celei „de-a treia categorii" din zemstve. Toate ziarele manifestau însã un viu interes pentru problemele sociale, deseori dând dovadã de înþelegere ºi compasiune faþã de cei oprimaþi ºi exploataþi. Ziariºtii þineau totodatã sã îºi exprime mândria faþã de misiunea civilizatoare a Rusiei printre popoarele asiatice - eforturi care, aveau ei impresia, nu erau apreciate cum se cuvine în Vest41.

Se poate spune cã, spre sfârºitul secolului, prin intermediul publicaþiilor, ruºii educaþi începeau sã-ºi conceapã þara ca o entitate distinctã, deosebitã de alte puteri europene prin caracterul ei multietnic ºi semiasiatic, dar ºi prin tendinþa de a prefera soluþiile colective celor individualiste în rezolvarea problemelor sociale cu care se confrunta. Nici una dintre aceste trãsãturi distinctive nu era perceputã ca stânjenitoare42, în acest sens, o imagine pozitivã a identitãþii naþionale a Rusiei începea sã prindã contur în opinia publicã.

Tribunalele

Noile instituþii judecãtoreºti care au luat fiinþã în 1864 erau menite sã punã capãt proceselor cu uºile închise care se þineau în tribunale izolate din punct de vedere social ºi sã transforme actul de justiþie într-un demers public, accesibil tuturor. Reforma s-a fãcut dupã modele dintre cele mai avansate: Alexandru a recomandat comisiei însãrcinate cu elaborarea legislaþiei necesare sã acþioneze în conformitate cu „acele principii fundamentale ale cãror merite incontestabile sunt în prezent recunoscute de experienþa ºi ºtiinþa europeanã"43. Toate procesele penale urmau sã fie judecate public, în faþa unui complet de juraþi ºi a unui judecãtor titularizat pe viaþã; fiecare parte implicatã urma sã aibã un reprezentant calificat. Tribunalele de la nivelurile inferioare urmau sã fie prezidate de judecãtori de pace aleºi de zemstvele de judeþ. Cercetarea infracþiunilor înceta sã mai fie responsabilitatea poliþiei ºi era încredinþatã unor judecãtori de instrucþie.

Aºa cum notează, cenzorul A. V. Nikitenko în jurnalul sãu (29 septembrie 1862), simpla enunþare a acestor principii în timpul domniei lui Nicolae I i-ar fi atras respectivului eticheta de „nebun sau infractor politic"44.

Caracterul radical al reformelor judiciare demonstrează importanþa pe care reformatorii lui Alexandru o acordau domniei legii. Dar noile tribunale de la nivelurile inferioare au avut o gravã deficienþã încã de la început: dupã cum am vãzut deja, nu se ocupau de cazurile în care erau implicaþi þărani, care mergeau la curþile judecãtoreºti ale cantoanelor (voioºi). Excluderea din procesul de reformã judiciarã a 80% din populaþie a ºtirbit serios pretenþia de a instaura domnia legii.

Chiar ºi aºa, noile tribunale se integrau cu greu structurii politice autocrate. în anii 1870, cauzele cu substrat politic au fost retrase de la judecãtorii de instrucþie ºi înapoiate poliþiei. Faptul nu a împiedicat apariþia unui caz ieºit din comun în 1878, când s-a încercat asasinarea guvernatorului oraºului Sankt-Petersburg, generalul Trepov, ca rãzbunare pentru cã ordonase sã fie biciuit un deþinut politic. Legea prevedea cã pedepsele corporale pot fi aplicate doar membrilor pãturilor inferioare, plãtitoare de dãri. Bogoliubov era târgoveþ prin naºtere, aºa cã Trepov avea justificare legalã pentru ordinul dat. Dar, prin faptul cã fãcea parte din miºcarea radicalilor, Bogoliubov se ridicase în ochii acestora la un fel de aristocraþie a spiritului, astfel cã gestul lui Trepov era o încãlcare de neiertat a unei decente elementare.

Pe 24 ianuarie 1878, o tânãrã radicalã, Vera Zasulici, a cerut o audienþã la Trepov. A aºteptat pânã a fost chematã, dupã care a intrat în biroul acestuia, a scos un revolver din manºon ºi, de faþã cu câþiva martori, a tras în el, rãnindu-1. Guvernul a urmãrit sã facã din cazul Zasulici un exemplu, la fel cum fãcuse ºi cu Neciaev, aducând-o în faþa unui complet de judecatã obiºnuit ºi fãcând sã aparã cazul în presã. Ministrul de Justiþie, contele Palen, 1-a întrebat pe preºedintele completului, A.F. Koni, dacã putea garanta un verdict de „vinovat" într-un caz în care faptele erau cât se poate de clare: „în cazul acesta nenorocit, guvernul are dreptul sã se aºtepte la servicii speciale din partea tribunalului". Replica lui Koni a fost: „Excelenþa voastrã, tribunalul dã sentinþe, nu face servicii"45. Era dificil de reconciliat aceste douã viziuni asupra noþiunii de justiþie. Presa, la rândul ei, a fost de partea lui Koni, susþinându-1 în articole cu tentã emoþionalã despre Zasulici; pânã ºi un monarhist convins ca Dostoievski a scris cã „ar fi un act nelalocul lui ºi inutil sã o pedepsim pe aceastã tânãrã"46.

In cele din urmã, în concordanþã cu aceastã stare de spirit, avocatul apãrării nu a pus la îndoialã dovezile, ci a invocat tinereþea nefericitã a Verei Zasulici, petrecutã în exil, sub stricta supraveghere a poliþiei, ºi a prezentat-o laudativ ca pe o „femeie fãrã interese personale în actul comis, o femeie care ºi-a legat fapta de lupta pentru o idee", fãcând apel la juraþi ca la „un tribunal al conºtiinþei

poporului". Urmarea logicã a fost cã aceºtia au achitat-o, în aplauzele furtunoase ale asistenþei47. Consecinþa acestui caz a fost extraordinara revelaþie a rupturii dintre guvern ºi opinia publicã, determinând guvernul sa transfere tribunalelor militare toate cazurile ulterioare referitoare la acte de violenþã împotriva demnitarilor.

Cu toate acestea, tribunalele reformate au creat o nouã profesie, care se va dovedi foarte importantã pentru viitorul Rusiei, printre cei care urmau sã o practice numã-rându-se Kerenski ºi Lenin. Este vorba despre instituþia avocatului apãrãrii sau avocatul din oficiu (advokaturd). Avocaþii îºi aveau propriul Consiliu de Barou, care primea membri exclusiv pe baza competentei profesionale si trebuia s3 menþinã «tîmHQt-Hpi»

profesiei la un nivel ridicat, în final profesia s-a dovedit a f i o pepinierã deosebit de rodnicã, producând nu numai persoane calificate în domeniu, ci ºi pe viitorii politicieni ai Rusiei, mulþi dintre ei provenind din rândurile acestor avocaþi.

Foarte curând însã, guvernul a impus restricþii ºi în acest domeniu, restricþii care au degradat caracterul acestei activitãþi, în 1874, dupã ce abia trei filiale ale Consiliului fuseserã deschise în Sankt-Petersburg, Moscova ºi Harkov, guvernul a interzis sã se mai înfiinþeze altele, lãsând profesia fãrã o formã instituþionalizatã adecvatã. Mai mult decât atât, în 1889, Consiliului i s-a interzis sã accepte evrei în rândurile lui, în ciuda faptului cã - sau poate tocmai de aceea - evreii se dovediserã a fi printre cei mai eficienþi avocaþi. Guvernul a permis ºi avocaþilor necalificaþi sã pledeze în tribunale, creând astfel un sistem paralel de justiþie, în loc sã înlesneascã accesul celor sãraci la consultanþã de specialitate48. Pe lângã toate acestea, în 1889, atribuþiile judiciare pe care le exercitau judecãtorii de pace în zonele rurale au fost desfiinþate ºi transferate comandantului de þinut.

Atât ca profesie cu o structurã organizatã, cât ºi în calitatea lor de apãrãtori ai legii, avocaþii aveau sã joace un rol foarte important, în societatea rusã, ei reprezentau singura categorie profesionalã interesatã de domnia legii ºi de ceea ce implica ea, de exemplu apãrarea proprietãþii private, în plus, sãlile de tribunal erau singurele locuri din Rusia unde libertatea de exprimare era apãratã în mod consecvent. Dupã cum îi plãcea sã spunã unui cunoscut avocat, V.D. Spasovici, „suntem cavaleri ai cuvântului viu, mai liberi astãzi decât presa"49.

Privite în ansamblul lor, reformele lui Alexandru al II-lea au înaintat destul de mult în direcþia construirii unui cadru pentru societatea civilã. De la bun început însã, guvernul s-a arãtat nelinißtit în legãturã cu unele dintre consecinþele lor, îngrijorat cã instituþiile noi sau mai libere pe care le crea adãposteau o stare de spirit rãzvrãtitã, protestatarã. Tulburãrile studenþeºti de la începutul anilor 1860, revolta polonezã, formarea de grupuri teroriste ºi încercarea lui Karakozov de a-1 asasina pe þar [vezi p. 245], cazul Zasulici - toate aceste evenimente au arãtat guvernului cã a crea o societate civilã se putea dovedi a f i o acþiune periculoasã, din moment ce lãsa destul loc pentru planificarea ºi executarea unor activitãþi reacþionare ºi dãdea putere politicã, cel puþin la nivelul administraþiei locale ºi al tribunalelor, unor oameni care nu erau pregãtiþi sã acþioneze ca niºte simple curele de transmisie într-o ierarhie administrativã.

Astfel cã, dupã ce ºi-a asumat niºte riscuri, guvernul a dat înapoi, împiedicând noile instituþii sã-ºi realizeze potenþialul ºi dezamãgind speranþele pe care le nãscuse. Fundamentul social al unei societãþi civile fusese creat, dar acesteia nu i se permitea sã se dezvolte organic. Ca urmare, oameni de opinii liberale ºi moderate au fost aruncaþi în braþele socialiºtilor ºi chiar ale terroriºtilor. „Fãrã duºmani la stânga! " - era unul dintre sloganurile nãscute din tergiversãrile lui Alexandru al II-lea. De-abia cãtre sfârºitul domniei, ca reacþie la criza provocatã de asasinatele teroriste, Alexandru a luat din nou în considerare posibilitatea unor reforme serioase, confruntat cu realitatea cã regimul nu se bucura de sprijin autentic nici mãcar din partea acelor membri ai societãþii care aveau vederi moderate. Astfel cã 1-a însãrcinat pe generalul M.T. Loris-Melikov, armean de origine ºi erou în rãzboiul cu turcii din 1877-1878, sã coordoneze adoptarea de mãsuri antiteroriste. Loris-Melikov a rãspuns imediat cã „mãsurile poliþieneºti represive sunt insuficiente" ºi a propus ca represiunea sã fie

însoþitã de mãsuri care „sã dovedeascã reacþia atentã ºi pozitivã a guvernului la nevoile oamenilor, ale pãturilor sociale ºi ale instituþiilor publice, sã întãreascã încrederea

societãþii în guvern ºi sã convingã forþele sociale sã susþinã mai activ administraþia în lupta împotriva falselor doctrine politice"50.
Loris-Melikov a început sã punã la punct mãsuri practice de reformã în aceastã direcþie, îmbunãtãþind statutul civic al þãranilor ºi revigorând administraþia localã. De exemplu, a recomandat sã se renunþe la impozitul pe sare ºi la impozitul pe cap de locuitor, urmând ca acestea sã fie înlocuite cu impozitul pe venit, precum ºi sã li se înlesneascã þãranilor împroprietãrirea pe terenurile care le fuseserã alocate. A vrut, de asemenea, sã reducã din restricþiile administrative care acþionau asupra zemstvelor ºi sã le permitã sã îºi mãreascã baza de impozitare51.
în scopul de a instituþionaliza contribuþia opiniei publice la activitatea legislativã, a propus sã fie acceptaþi câte doi reprezentanþi aleºi din fiecare zemstvã de gubernie ºi din unele oraºe mai mari (împreunã cu reprezentanþi din zonele ne-ruseºti ºi din Siberia, care urmau sã fie numiþi de þar) într-un comitet preliminar al Consiliului de Stat, unde sã analizeze diferite proiecte de legi. Zece sau cincisprezece dintre aceºti reprezentanþi urmau sã participe ºi la activitatea efectivã de adoptare a legilor de cãtre Consiliul de Stat. Substanþa acestor propuneri a fost mult subþiatã în cadrul unei conferinþe speciale a înalþilor demnitari. A fost respinsã mai ales ideea de a avea reprezentanþi publici în Consiliul de Stat. A fost aprobatã în schimb propunerea de a avea reprezentanþi aleºi la nivel de comitet preliminar, hotãrâre pe care Alexandru al II-lea o parafa chiar în dimineaþa de l martie 1881, când a fost asasinat52.
Când succesorul sãu, Alexandru al III-lea, ºi-a convocat miniºtrii pentru a decide dacã sã dea sau nu curs acestei hotãrâri, K.P. Pobedonosþev, fostul sãu profesor ºi în acel moment împuternicit al Sfântului Sinod, a denunþat-o cu înverºunare. Aceasta reprezenta, în viziunea lui, o „minciunã strãinã", formarea de „bisericuþe", primul pas cãtre o constituþie în stil occidental - pe scurt, finis Rossiae. „Rusia a fost puternicã pânã acum datoritã autocraþiei, datoritã neþãrmuritei încrederi reciproce ºi strânsei legãturi dintre popor ºi þar... Avem destul de suferit de pe urma acestor bisericuþe care, folosindu-se de influenþa unor publicaþii de nimic, nu fac altceva decât sã alimenteze nemulþumirile populare."53
Ideea fixã a autocraþiei a avut câºtig de cauzã, într-un final, dupã o oarecare ezitare. Alexandru al III-lea a hotãrât sã respingã proiectul lui Loris-Melikov, care ºi-a dat demisia, luându-ºi cu el majoritatea colaboratorilor, încercarea de a consolida instituþiile civice ale Rusiei era astfel abandonatã pentru un sfert de secol.
Economia
Creºterea productivitãþii economiei ruse a fost unul dintre principalele argumente în favoarea procesului de emancipare a iobagilor. Cu toate acestea, rezultatele economice ale acestei mãsuri au constituit întotdeauna un subiect de dezbatere aprigã. Existã douã interpretãri occidentale, amândouã concentrându-se pe soarta þãranilor. Interpretarea tradiþionalã susþine cã, din cauza condiþiilor în care s-a fãcut aceastã emancipare - criza de pãmânt, preþul excesiv de mare al acestuia ºi legarea de obºte -, þãranilor le-a fost greu, dacã nu chiar imposibil sã-ºi dezvolte activitãþile economice. Impozitarea, care fusese gânditã în aºa fel încât sã genereze capital pentru creºterea industrialã ºi pentru e*port, îi forþa sã îºi dea grânele pe piaþã la preþuri neavantajoase. Ca urmare a sãrãcirii treptate, a apãrut o crizã agrarã care, la rândul ei, a dat naºtere revoltei þãrãneºti de

la 1905-1906. Din moment ce economia ruralã nu putea asigura nici un surplus de fonduri ºi nici o piaþã internã stabilã, capitalul pentru industrializare a trebuit sã vinã de la guvern ºi de la investitorii strãini54.
O interpretare alternativã mai recentã susþine cã situaþia economiei rurale era mult mai complexã decât s-a crezut anterior : cel puþin unii dintre ei - chiar dacã nu toþi - au reuºit sã-ºi cumpere pãmânt, diversificându-ºi ºi specializându-ºi recoltele, cãutându-ºi cu succes slujbe în afara agriculturii ºi

aducând o oarecare contribuþie la creºterea economicã. Din aceastã perspectivã, statul are un rol mai puþin dominant în dezvoltarea economicã decât se crezuse anterior ºi se acordã o importanþã mai mare generãrii interne de capital prin mecanisme de tipul bãncilor pe acþiuni55.

Este clar cã, la începutul acestei perioade, nevoile imperiului au secãtuit economia pânã la punctul în care incapacitatea de a exploata resursele naturale ºi umane au subminat puterea militarã a Rusiei ºi, o datã cu aceasta, pretenþia de a fi consideratã o mare putere europeanã. Þãranii erau împovãraþi de impozite grele ºi, mulþi dintre ei, chiar de înrobire ºi dãri individuale. Rezervele de capital disponibile erau risipite pentru a susþine o nobilime neproductivã ºi plinã de datorii. Bugetul de stat, care depindea pentru majoritatea veniturilor sale de alcoolismul în masã, era în deficit cronic, atât cât putea fi acesta stabilit prin metodele de contabilitate aproximative ºi neverificate practicate în epocã. Valoarea banilor de hârtie, dominanþi în circulaþie, era veºnic supusã unor fluctuaþii serioase, ceea ce descuraja investiþiile, mai ales din strãinãtate. Rãzboiul Crimeii a accentuat toate aceste probleme, fãcând necesarã o emisiune de bancnote fãrã acoperire.

Administratorii financiari cu vederi mai largi au înþeles cã principala problemã era aceea de a gãsi mijloacele de a ridica nivelul de bunãstare generalã a populaþiei ºi de a folosi fondurile rezultate pentru a-i permite Rusiei sã suporte costurile statutului de mare putere. Astfel, Iu.A. Gagemeister, înalt demnitar în Ministerul Finanþelor, scria într-un raport la începutul anului 1856 cã „principala îndatorire a politicii financiare este aceea de a îmbogãþi poporul"56.

De la realitatea de zi cu zi ºi pânã la acea „principalã îndatorire" era însã o cale lungã ºi necunoscutã încã. Majoritatea consilierilor financiari au considerat cã mãsura cea mai importantã ar fi aceea de a construi cãi ferate, care nu numai cã ar îmbunãtãþi comunicaþiile pe timp de rãzboi, dar ºi ar ajuta la mobilizarea bogatelor resurse ce zãceau neatinse în regiunile îndepãrtate ale imperiului. M.H. Reitern, care a devenit ministru de Finanþe în 1862, i-a spus þarului cã „fãrã cãi ferate ºi industrie mecanicã, Rusia nu se poate considera în siguranþã nici în interiorul propriilor frontiere". Dar cum sã le construieºti ? Capital disponibil pentru investiþii interne nu exista aproape deloc, din moment ce „de mulþi ani guvernul ºi clasele superioare trãiesc cu mult peste mijloacele lor". Astfel cã finanþarea nu putea veni decât din afarã, iar aceasta nu se putea întâmpla decât dacã rubla era stabilizatã. Ceea ce fãcea necesarã stabilizarea bugetului, posibilã doar prin reducerea cheltuielilor ºi mãrirea impozitelor - în primul rând pe seama þãranilor57.

Aceasta era, în linii mari, politica urmatã, ceea ce explicã într-o oarecare mãsurã prevederile fiscale meschine ale decretului de emancipare: plãþile de rãscumpãrare ale þãranilor erau necesare pentru a creºte veniturile, înfiinþarea în 1860 a unei Bãnci de Stat a contribuit ºi ea la creºterea încrederii în solvabilitatea Rusiei: ca ultimã autoritate, ea a impus o serie de norme numeroaselor bãnci pe acþiuni care apãruserã în vremea aceea, multe dintre ele cu capital strãin.

Rezultatul imediat a fost o dezvoltare fãrã precedent a cãilor ferate, finanþatã în parte de bãnci din Londra, Paris ºi Amsterdam. Lungimea tronsoanelor feroviare a crescut aproape de ºapte ori în anii 1860, dublându-se din nou în decada urmãtoare. Aceastã creºtere remarcabilã (de la un început absolut modest) a fost posibilã numai dupã ce guvernul a garantat datoriile noilor companii feroviare, lãsându-le acestora libertatea de a dispune la discreþie de profiturile înregistrate. S-a dovedit a fi singura modalitate de a atrage capital suficient pentru a face posibilã schimbarea. Chiar ºi în aceste condiþii, lucrãrile au început poticnit, numeroase firme dând faliment ºi lãsându-ºi datoriile pe seama trezoreriei. Cu toate acestea însã, rezultatul a fost cã regiunile cultivatoare de cereale au început sã fie legate de oraºele mari ºi de porturile Mãrii Negre, ceea ce însemna cã îºi puteau trimite recoltele spre vânzare peste tot în lume58. Aceste facilitãþi au fãcut posibilã creºterea exportului de cereale de la 60,3 milioane ruble în 1861-1865 la 305,9 milioane în 1876-1879. A avut loc apoi o stagnare datoritã concurenþei venite din Canada ºi din Statele Unite, dar creºterea a început din nou dupã 1900, ajungând la 568,3 milioane ruble în 1905 ºi la 749,4 milioane în 1909 (cea mai mare cifrã atinsã vreodatã)59.

O parte din aceastã cifrã reprezintã producþia de pe pãmânturile acelor moºieri care, mai ales în stepele din Sud, s-au adaptat noilor condiþii economice, importând utilaje ºi angajând forþã de muncã plãtitã care sã înlocuiascã claca. O mare parte din exporturile de cereale provenea însã chiar de la þãrani. Faptul este remarcabil, mai ales dacã luãm în considerare mãrimea redusã ºi dispersarea geograficã a terenurilor lor. Unii îºi vindeau grânele din disperare, uneori cu luni înainte de recoltã ºi la rate ale dobânzilor dezastruoase, alþii îºi transformau petecul de pãmânt în mici afaceri, în ambele cazuri, cerealele achiziþionate erau cumpãrate de un concesionar (skupºcik), transportate în cel mai apropiat oraº, iar de acolo cãtre un port la un râu sau la mare pentru a fi stocate, uneori ºi mãcinate, pentru ca mai apoi sã fie încãrcate pe vapoare pentru export60.
Extinderea rapidã a cãilor ferate a înlesnit accesul în regiuni îndepãrtate ºi pânã atunci neexploatate, precum ºi unificarea tuturor pãrþilor imperiului într-o singurã piaþã în expansiune. Transsiberianul mai ales, a cãrui construcþie a început numai dupã îndelungi ezitãri din cauza costurilor imense, a fãcut posibilã începerea exploatãrii celei mai mari regiuni compacte din lume, valorificatã clar sub potenþial. A deschis de asemenea drumul spre Manciuria, Coreea ºi China, în timp ce liniile spre regiunile transcaucaziene ºi transcaspice au dat avânt comerþului Rusiei cu Persia ºi Imperiul Otoman. Toate erau þãri unde Rusia putea sã îºi asume rolul de putere mai dezvoltatã, cãutând pieþe de desfacere pentru produsele sale manufacturiere, ca produse distincte faþã de cele agricole sau de materiile prime61.
Cãile ferate au stat ºi la baza creºterii impresionante a producþiei industriale la sfârºitul anilor 1880 ºi începutul anilor 1890, care a continuat între 1907 ºi 1914. Ele nu numai cã fãceau posibil transportul de materiale, combustibil ºi produse finite, dar au creat ºi o piaþã pentru produse industriale cum ar fi fierul, oþelul ºi cãrbunele, între 1883 S1 1913, producþia industrialã totalã a crescut cu o medie anualã de 4,5 sau chiar 5%, o ratã de creºtere comparabilã cu a Statelor Unite, Germaniei sau Japoniei în perioada de vârf a dezvoltãrii lor industriale62.
Aceastã creºtere a fost promovatã de politica adoptatã de miniºtrii de Finanþe Ua. VîºnegradskI (1887-1892) ºi S.Iu. Witte (1892-1903), ºi anume aceea de a proteja tinerele industrii ruseºti prin tarife ridicate la imoort si de a stahiliVa mhia /-n o;„t™-„i

unor rezerve mari de aur ºi valutã care sã îi permitã sã atingã etalonul aur, conversie realizatã în 1897. Aceste douã direcþii au fost îndelung constestate: programul de stabilizare a rublei a fost chiar respins de Consiliul de Stat, putând fi dus la îndeplinire doar datoritã faptului cã Nicolae al II-lea 1-a învestit pe Witte cu puteri discreþionare. Oponenþii - printre care se numãrau atât moºierii în plinã modernizare, cât ºi intelectualii populiºti (deºi aceºtia nu erau reprezentaþi în Consiliul de Stat) - insistau cã acest fel de creºtere economicã era artificial ºi „atipic pentru Rusia", creând bunuri de care ruºii nu aveau nevoie, cerând individualism de tip occidental ºi legi contractuale pentru desfãºurarea operaþiunilor sale ºi violând principiul tradiþional al colectivismului. Totodatã, ei susþineau cã tarifele obstrucþionau importul de utilaje strãine de care era mare nevoie ºi provocau mãsuri punitive din partea partenerilor comerciali ai Rusiei, împiedicând astfel exporturile agricole - promiþãtoare de altfel - cãtre aceºtia63. Adversarii cei mai înflãcãraþi ºi mai lipsiþi de scrupule ai lui Witte îl acuzau chiar cã era marioneta unei conspiraþii internaþionale finanþate cu capital evreiesc, care viza sã submineze puterea „Sfintei Rusii". [Vezi pp. 275-276.]
Acuzaþiile erau oarecum justificate de mãsura în care industria Rusiei se baza pe investiþii strãine. Capitalul strãin reprezenta cam un sfert din totalitatea capitalului privat în 1890, dupã care proporþia a crescut brusc în urmãtorii zece ani, ajungând la 45% în 1900 ºi la 47% în 191464. Acest fapt dãdea o oarecare plauzibilitate afirmaþiei cã Rusia se transforma într-o colonie a þãrilor europene mai dezvoltate - deºi e greu de demonstrat cã acest statut impunea strategii economice pe care altfel Rusia nu le-ar fi adoptat. Guvernul francez, de exemplu, unul dintre principalii susþinãtori ai investiþiilor în Rusia, cerea construcþia de cãi ferate cu gândul la mobilizãrile armate de la frontiera de vest. Dar, pe de altã parte, aceasta era o prioritate pe care ºi armata rusã o susþinea la fel de tenace.

S-a crezut la un moment dat cã industria grea 1-a strivit pe micul meºteºugar de la þarã, care producea haine, încãlþãminte, mobilã, unelte ºi ustensile de gãtit, în prezent, pare mai plauzibilã ipoteza conform cãreia, cel puþin în primele decenii, produsele industriale au contribuit la simplificarea ºi creºterea rentabilitãþii meºteºugurilor, de exemplu prin aprovizionarea lor cu cuie, sfoarã sau materiale textile de bunã calitate. Industria oferea de asemenea o piaþã de desfacere pentru unele dintre produsele þãranilor ºi contribuia la rãspândirea abilitãþilor tehnice în atelierele micilor meseriaºi65. Aceste dovezi de creºtere economicã nu pot nega faptul cã rãmâneau încã destule regiuni ºi domenii subdezvoltate ºi extrem de sãrace. Printre cele mai defavorizate erau provinciile agricole de la sud de Moscova. Populaþia densã, numãrul redus de oraºe mari care sã ofere o piaþã de desfacere a produselor ºi predominanþa proprietãþilor mici angrenau majoritatea gospodãriilor rurale într-un cerc vicios al subproducþiei, subinvesti-þiilor ºi supraimpozitãrii, care îi împingea pe cei mai dinamici sã plece ºi sã caute de lucru în alte pãrþi. Era unul din cazurile în care se putea scrie despre „satul muribund". Situaþii similare, chiar dacã mai puþin dificile, se întâlneau ºi în regiunea bazinului mijlociu al Volgãi: aici s-au înregistrat cele mai multe victime ale foametei ºi molimelor din 1891-1892, dezastru agravat ºi de mijloacele încã primitive de comunicare cu restul lumii66.

Prin contrast, regiunile din jurul oraºelor, arterelor importante, porturilor sau frontierelor tindeau sã fie mai prospere ºi sã ofere ºanse mai mari de reuºitã acelor gospodãrii þãrãneºti care erau întreprinzãtoare, capabile sau bine înzestrate. Aceasta era situaþia în cea mai mare parte a regiunii industriale centrale, în zona balticã, Polonia, provinciile

vestice, stepele Donului, regiunea fluviului Kuban ºi þãrmul nordic al Mãrii Negre. O consecinþã ciudatã a acestei repartizãri geografice diferenþiate a ºanselor era cã aproape toate regiunile sãrace erau cu populaþie rusească, în timp ce multe dintre cele prospere aveau un procent considerabil de populaþie de alte naþionalitãþi.

în general, creºterea industrialã ºi îmbunãtãþirea evidentã - chiar dacã neuniformã -a stării agriculturii au dat naºtere la o populaþie mai prosperã, mai mobilã ºi mai încrezãtoare. A fost stimulatã de asemenea migraþia ruºilor cãtre oraºele mai mari ºi cãtre zonele - deseori ne-ruse - cu dezvoltare rapidã67. Această schimbare la nivelul condiþiilor de viaþă nu era însoþită însã ºi de o îmbunãtãþire a statutului civic. Pânã spre începutul secolului XX, discrepanþa dintre efervescenþa economicã ºi stagnarea politicã s-a accentuat din ce în ce mai mult, pe fondul realitãþii de necontestat cã multe dintre victimele creºterii economice erau ruºi, poporul conducãtor, cel puþin teoretic, al imperiului.

2 Socialismul rusesc

Lunga ºi izolata ucenicie a intelectualilor ruºi în cercuri a luat un bine venit, dar neconcludent sfârºit pe parcursul discuþiilor care au precedat programul de reformã al lui Alexandru al II-lea. Dupã cum am vãzut, unii dintre ei s-au implicat efectiv în treburile de stat; alþii, din motive personale sau ca urmare a convingerilor, au rãmas pe margine, în timp ce o nouã generaþie, hrãnitã de ideile lor, se pregãtea sã preia ºtafeta.

însuºi decretul de emancipare i-a deziluzionat pe mulþi, dându-le conºtiinþa clarã a faptului cã regimul era incapabil sã concilieze diferenþele majore care existau între elite ºi popor ºi pe care adversarii sãi le diagnosticaserã ca principala cauzã a slãbiciunii Rusiei. Concluzia firească pare sã fi fost aceea cã intelectualii erau cei care trebuiau sã ia iniþiativa acestui proces de conciliere, sã iasã din carantina în care se izolaserã, sã stabilească legãturi cu oamenii de rând ºi sã pornească acþiuni politice. Regimul însã nu le-a oferit nici o modalitate legitimã de a face toate acestea, nici mãcar în timpul perioadei de relativã toleranþã de la sfârºitul anilor 1850 ºi începutul anilor 1860. Lipsită de orice experienþã ºi nebeneficiind de nici un precedent, prima generaþie de activiºti politici s-a zbătut, improvizând la modul grotesc ºi neajutorat.

Parte din inspiraþia de care au dat dovadã în acþiunile lor provenea de la Nikolai Cernîºevski, care se afla într-o poziþie-cheie ca redactor la Sovremennik. Era fiu de preot, iar convingerile sale politice beneficiau de pe urma ascetismului, sinceritãþii ºi abnegaþiei demne de profesia clericalã pentru care se pregãtise, dar pe care o abandonase. Prin persoana sa, idealul asistenþei pastorale pe care un preot o

dã parohiei sale se transferase în sfera serviciului politic ºi social faþã de popor în general. Pe de altã parte însã, era ºi un utilitarist cumpãtat, care credea în egoismul raþional ºi în calculul plãcerii ºi al suferinþei. Aceste douã elemente, religiosul ºi laicul, ascetismul ºi calculul rece, au rãmas într-o tensiune nerezolvatã la nivelul personalitãþii sale - dar, la nivel teoretic, Cernîºevski a încercat sã gãseascã o soluþie în ideea unei revoluþii sociale promovate de cei mai buni dintre oameni, pe baza exemplului personal. Dezamãgit de emanciparea iobagilor, dar ºi de socialismul aristocratic ezitant al lui Herzen, era convins cã numai o revoluþie de jos putea sã aducã o îmbunãtãþire de duratã ºi cã, între timp, era de datoria celor educaþi atât sã rãspândeascã idei socialiste în rândul oamenilor, cât ºi sã le explice cum ar trebui sã arate o societate a viitorului bazatã pe cooperative angajate în munca de producþie1.

Deºi a scris câteva studii filosofice, estetice ºi politice, cea mai aclamatã lucrare a lui Cernîºevski a fost un roman, Ce-i de fãcut ? , publicat legal în 1862, în care descria un artei de croitorese care locuiesc împreunã ºi îºi unesc eforturile ca sã facã haine din a cãror vânzare trãiesc, în fundal, cumva mascat din cauza cenzurii, dar cu toate acestea

de neconfundat, se aflã un cerc de activiºti politici care se pregãtesc pentru revoluþie prin studiu teoretic, activitate conspirativã ºi oþelirea voinþei. Conducãtorul lor, Rahmetov, se antreneazã pentru lupta ce va urma printr-un regim ascetic de fortificare a trupului, care constã în a dormi pe podele tari, a sta departe de femei ºi a mânca numai hrana pe care ei-o permit ºi oamenii de rând - cu excepþia fripturilor de cea mai bunã calitate, menite sã-i întãreascã muºchii.

Idealul de demnitar autoritar, neîndurãtor, plin de dãruire ºi devotat schimbãrii al lui Petru cel Mare se transformã o datã cu Rahmetov într-un ideal revoluþionar. Este un ideal care va influenþa douã generaþii de revoluþionari, inclusiv pe Lenin2.

Printre tinerii influenþaþi de Cernîºevski s-a numãrat ºi un fost demnitar, N. A. Serno--Solovevici: acesta îi înmânase cândva þarului o notã prin care cerea insistent o reformã în spirit creºtin, dar abandonase ulterior ideea cã regimul ar putea transforma societatea ºi îºi dãduse demisia. Mai târziu, a deschis în Sankt-Petersburg o librãrie care funcþiona ºi ca bibliotecã, cu scopul de a pune scrierile politice la dispoziþia maselor, în jurul acesteia a adunat un mic grup de tineri cu vederi asemãnãtoare - denumit, dupã sloganul lui Herzen, „Pãmânt ºi Libertate" (Zemlia i Volia) -, cu intenþia de stabili legãturi cu muncitorii ºi cu þãranii. Grupul a fost împrãºtiat însã de poliþie înainte de a putea ajunge la vreun rezultat3.

în Moscova, un student de 19 ani, P.G. Zaicinevski, a rãspândit un pamflet intitulat Tânãra Rusie, îndemnând la reconstrucþia Rusiei ca federaþie de obºti sãteºti ºi fabrici conduse de comunitate. Iar dacã regimul ar opune vreo rezistenþã acestei idei, atunci „cu credinþã în noi ºi în puterile noastre, în sprijinul poporului ºi în viitorul mãreþ al Rusiei cãreia i-a fost scris sã fie prima þarã care sã înfãptuiascã destinul glorios al socialismului, nu vom scoate decât un singur strigãt: «Puneþi mâna pe topoare ! »"4.

N.A. Iºutin, alt tânãr radicalist, nici mãcar nu îºi punea problema cã þarul ar putea introduce socialismul. El a pus bazele unei enigmatice „Organizaþii" care pretindea cã are o facþiune în sânul sãu, denumitã lugubru „Iadul", un artei de studenþi al cãror unic scop era acela de a asasina înalþi demnitari de stat, culminând cu însuºi þarul. Membrii cercului sãu au fost recrutaþi dintr-un grup de seminariºti de la Saratov, ale cãror lecturi curente includeau Noul Testament ºi istorii ale sectarismului rus. La procesul sãu, Iºutin a spus cã nu recunoºtea decât trei maeºtri: Hristos, Sfântul Pavel ºi Cernîºevski5.

D.V. Karakozov, un membru de la marginea acestei grupãri, a tras chiar un foc de armã împotriva lui Alexandru în 1866. înainte de atentat, a scris un Manifest care dezvãluia ceva din mentalitatea acestei generaþii ciudate ºi chinuite. „Frate, de mult mã chinuie gândul ºi nu-mi dau pace întrebãrile de ce trebuie iubitul ºi simplul meu popor rus sã sufere atât de mult!... De ce existã, pe lângã þãranul simplu ºi muncitorul din fabricã, oameni care nu fac nimic - nobili trândavi, o armatã de demnitari ºi alþi oameni înstãriþi, toþi locuind în case strãlucitoare?... Am cãutat explicaþia în cãrþi ºi am gãsit-o. Omul

care poartã întreaga responsabilitate este þarul... Gândiþi-vã cu atenþie, fraþilor, ºi veþi vedea cã þarul este primul între nobili. El nu întinde niciodatã mâna poporului fiindcã el însuºi este cel mai înverºunat duºman al acestuia."6 Sentimente de vinovãþie, simplificări grosolane, maniheism, încredere naivã în cãrþi, apelul patetic la sprijin popular - iatã caracteristicile unei elite rupte de poporul sãu, lipsitã de experienþã, care îºi trãgea seva din sectarismul religios ºi cultiva, pe rând, viziuni de omnipotenþã ºi deznãdejde.

încã ºi mai plin de dispreþ faþã de sistem ºi pãtruns de o convingere ºi mai fermã cã scopul scuzã mijloacele era Serghei Neciaev, care a compus „Catehismul Revoluþionarului".

menit sã servească drept îndrumãtor tovarãºilor sãi de conspiraþie. „Revoluþionarul -proclama el - este un om pierdut: nu are nici un interes al sãu, nici o cauzã a sa, nici un sentiment, nici un obicei, nici o avere, nu are nici mãcar un nume. El este absorbit în întregime de un singur interes, un singur gând, o singurã trãire - revoluþia, în adâncurile fiinþei lui, nu doar prin vorbe, ci ºi prin fapte, el a rupt orice legãturã cu ordinea civicã, cu lumea educatã, cu toate legile, convenþiile ºi termenii general acceptaþi ºi cu etica acestei lumi. Va fi un duºman implacabil al acestei lumi, ºi dacã va continua sã trãiascã în ea e numai pentru ca sã o distrugã mai bine." Abnegaþia asceticã, pustnicia autoimpusã, profeþia unei apropiate Judecãþi de Apoi, toate acestea sunt ecouri ale acelor intransigenþi credincioºi de rit vechi, care nu voiau sã aibã nimic de-a face cu statul Antihristului, doar cã în Neciaev ele se combinau cu cinismul tipic unei generaþii crescute în spiritul unui materialism pseudoºtiinþific.

Neciaev a pus bazele unei societãþi secrete, inoculându-le celorlalþi membri convingerea cã aceasta este doar o celulã a unei organizaþii vaste, al cãrei singur reprezentant printre ei era el. în timpul unei vizite în Elveþia, 1-a convins pe deja bãtrânul Bakunin sã se despartã de o sumã deloc neglijabilã de bani numai pe baza invenþiilor sale. întors acasã, ºi-a pus tovarãºii la încercare, acuzându-1 pe unul dintre ei cã era spion al poliþiei ºi ordonându-Ie celorlalþi sã-1 omoare. Ceea ce au ºi fãcut de altfel. Când a fost adus în faþa tribunalului, regimul a fãcut procesul public în speranþa cã exemplul sãu va fi destul de odios ca sã ºocheze populaþia ºi sã o determine sã dezaprobe toþi insurecþioniºtii7.

Rezultatul interacþiunii dintre aspiraþiile mesianice revigorate ale intelectualilor ºi politica represivã, cenzura ºi ostilitatea regimului faþã de organizaþiile sociale voluntare a fost generarea unei viziuni apocaliptice ºi polarizate asupra lumii. Intelectualii simþeau cã o schimbare beneficã le stãtea în putere, împiedicatã doar de un regim rãuvoitor. Astfel cã au rãmas suspendaþi într-un fel de limb, incapabili de a-ºi face cunoscut mesajul în presã sau direct printre oameni. Nici unul dintre grupurile excentrice ºi efemere care au activat în anii 1860 nu a rezolvat problema.

Gânditorul care a sugerat cum s-ar putea înfãptui această comunicare a fost Piotr Lavrov, fost inginer militar ºi membru al grupării Zemlia i volia. Prin comparaþie cu „egoismul raþionai" fãrã echivoc al lui Cernîºevski, filosofia lui Lavrov acorda o pondere mai mare motivaþiilor subiective ºi etice ale comportamentului uman. Spre sfârºitul anilor 1860, Lavrov ajunsese la concluzia cã era de datoria intelectualilor sã „se întoarcã în popor" ºi sã rãspândească înþelepciunea ºi cunoºtinþele pe care le dobândiserã prin educaþie. Aceasta era convingerea pe care a expus-o în Scrisori Istorice (htoriceskie Pisma, 1869-1870), care s-a bucurat imediat de un mare succes printre tineri.

Lavrov vedea această obligaþie deopotrivã dintr-o perspectivã moralã ºi una practicã. Intelectualii îºi fãcuserã educaþia pe spinarea poporului, care muncise sã-i þinã pe perioada studiilor, ceea ce însemna cã aveau o datorie de plãtit. Mai mult decât atât, ca urmare a acestor studii, intelectualii erau în mãsurã sã critice societatea în care trãiau, sã înþeleagã legile aflate la baza evoluþiei sociale ºi, în consecinþã, sã decidã ce trebuia fãcut ºi sã-ºi împartã cunoºtinþele cu cei mai puþin privilegiaþi decât ei. Aceºti „indivizi cu gândire criticã trebuie sã fie hotãrâþi nu numai sã lupte, ci ºi sã învingã... ei trebuie sã se caute unul pe altul, sã se uneascã, sã se aºeze în fruntea mulþimii ºi sã-i conducã pe ceilalþi. Apoi, această forþã se va organiza; acþiunea ei se poate concentra asupra unui punct dat, în vederea unui þel anume"8.

Ceea ce înseamnã cã Lavrov avea în vedere formarea de cãtre intelectuali a unei organizaþii politice - un partid - cu scopul de a promova munca de propagandã printre muncitori ºi þãrani ºi de a se pregãti pentru acel „þel anume" care, deºi nu era exprimat clar, însemna rãsturnarea regimului. Schema unei ierarhii de persoane cu cunoºtinþe superioare care sã ducã la îndeplinire schimbãri sociale radicale ºi neîndurãtoare era împrumutatã în chip nemijlocit de la regimul þarist, în acelaºi timp, calitãþile etice necesare pentru a deveni membru erau menite sã evite ca miºcarea sã cadã în mâinile unor manipulatori fãrã scrupule ca Neciaev.

Aproape 60% dintre cei care au încercat pe parcursul anilor 1870-1880 sã punã în practicã viziunea lui Lavrov erau copii de nobili sau de preoþi: douã pãturi sociale care în Rusia imperialã erau pregãtite pentru o viaþã fie în slujba Statului, fie a Bisericii, în plus, mai mult de jumãtate dintre ei frecventaserã instituþii de învãþãmânt superior9. Numele pe care l-au dat miºcãrii, „întoarcerea la popor" (hojdenie v narod), spune practic totul despre distanþa care exista în viziunea lor între ei ºi þãrani: era de parcã ar fi fost niºte misionari într-o expediþie spre inima Africii. Dupã cum spunea Dmitri Klemenþ, întrebat fiind de ce a renunþat la tot pentru a se alãtura miºcãrii: „Vorbim atât de mult despre popor, când de fapt nu-l cunoaºtem. Vreau sã trãiesc viaþa pe care o trãieºte ºi vreau sã sufãr pentru el"10.

Astfel, câteva vlãstare ale Rusiei imperiale s-au dezis de semenii lor ºi au încercat sã reînnoade legãtura etnicã ruptã intrând în contact cu Rusia þãranilor, trãind în popor, familiarizându-se cu modul lui de viaþã ºi reinterpretându-i noþiunile tradiþionale în lumina celor mai recente doctrine politice europene.

Prima modalitate prin care ºi-au manifestat dorinþa de restabilire a legãturii cu poporul au fost hainele pe care au început sã le poarte. Renunþând la gulerul scrobit ºi la redingota de funcþionar public, tinerii se afiºau în cãmãºi roºii, pantaloni largi ºi salopete, lãsându-ºi pãrul lung, în timp ce femeile fugeau de volanele doamnelor din societate, îºi tãiau pãrul scurt ºi purtau bluze albe simple, fuste negre ºi cizme bãrbãteºti11.

Deºi mulþi dintre studenþi proveneau din familii nobile, puþini erau cu adevãrat înstãriþi, aºa cã îºi puneau în practicã idealurile ducând o viaþã cumpãtatã, dacã nu chiar de-a dreptul sãracã. Diferenþele de clasã ºi avere dispãreau în faþa aspiraþiilor comune spre învãþãturã ºi serviciu în slujba societãþii. ªtiinþa se bucura de un statut aparte ca bazã practicã pentru generarea de schimbãri sociale, dar toate formele de cunoaºtere erau apreciate ca pãrþi ale unei culturi care ar fi trebuit sã fie moºtenirea întregii umanitãþi. Studenþi de diferite origini se sprijineau reciproc înfiinþând biblioteci, cantine ªi fonduri de întrajutorare, toate acestea însoþite uneori de câte un seminar sau cerc organizat tot de ei12.

Primul cerc de acest fel a fost înfiinþat de Mark Natanson în 1869 la \cademia de Medicinã ºi Chirurgie din Sankt-Petersburg, fiind continuat, dupã arestarea sa în 1871, de Nikolai Ceaikovski. La început cel puþin, idealurile acestui cerc au fost în primul rând culturale ºi etice, membrii sãi respingând categoric „iezuitismul ºi machiavelismul" lui Neciaev. Criteriul care stãtea la baza primirii de noi membri era unul moral: aspiranþilor li se cerea sã îºi ia educaþia în serios ºi, dacã era posibil, sã îºi termine studiile înainte de a-ºi plãti datoria pe care o aveau faþã de popor. Ceaikovski obiºnuia sã spunã: „Trebuie sã fim curaþi ºi limpezi ca o oglindã. Trebuie sã ne cunoaºtem unul pe altul atât de bine, încât, dacã ar fi sã vinã vremuri grele de luptã ºi persecuþie, sã fim în stare sã ªtim dinainte cum se va comporta fiecare dintre noi" Ar.psfa a fnst mr,t;-mii nonti-» ™-Q

ºi-a denumit grupul „un Ordin al Cavalerilor". El însuºi fãcea vizite frecvente sectanþilor, devenind membru al unei secte al cãrei scop declarat era „îndumnezeirea"13.

Dupã cum o spune ºi numele, noua miºcare poate fi privitã ca o religie militantã. Bervi-Flerovski, un sociolog ale cãrui lucrãri se bucurau de popularitate în rândul radicaliºtilor, ºi-a dat seama cã „succesul putea fi sigur numai dacã explozia de entuziasm a tinerilor era transformatã într-un sentiment permanent ºi de neºters. Gândindu-mã la acest lucru tot timpul, am cãpãtat certitudinea cã o singurã cale poate face succesul posibil: fondarea unei noi religii. Am vrut sã creez o religie a egalitãþii". Declaraþia acestui crez începea astfel: „întoarceþi-vã cãtre oameni ºi spuneþi-le adevãrul pânã la ultimul cuvânt". Iar „adevãrul" era cã toþi oamenii sunt egali, cã pãmântul, în special, le fusese

împărþit tuturor în mod egal ºi cã era dreptul ºi datoria oamenilor sã-ºi ia partea cuvenitã de la moºieri ºi exploatatori14, în acelaºi spirit, Alexandr Dolguºin, unul dintre primii care au luat drumul satelor, îºi þinea în casa de la þarã, alãturi de o tiparniþã, o cruce pe vârful cãreia scria „în numele lui Hristos", iar pe braþul orizontal - „Libertate, Egalitate, Fraternitate"15.

Unele dintre primele încercãri de a intra în contact cu oamenii de rând i-au avut ca þintã pe credincioºii de rit vechi ºi pe sectanþi, datoritã trecutului lor de alienare faþã de regim, încã la început'1' anilor 1860, din exilul lor la Londra, Herzen ºi Ogarev au încercat sã intre în legãturã cu ei prin intermediul lui V.I. Kelsiev, un tânãr nobil scãpãtat, fascinat de „schismatici". Aceºtia s-au arãtat binevoitori faþã de el ºi gata sã-i împãrtãºeascã multe dintre opinri. Erau de asemenea foarte nerãbdãtori sã-ºi publice cãrþile în strãinãtate ºi sã-ºi refacã astfel propriile stocuri destul de sãrãcãcioase. S-au arãtat totuºi reticenþi faþã de angajarea în vreo activitate politicã, mai ales în combinaþie cu emigranþii. Nu numai cã gãseau respingãtor ateismul radicaliºtilor cu care veniserã în contact, dar erau ºi epuizaþi dupã aproape douã secole de persecuþii ºi discriminare: erau pesimiºti, pasivi ºi înclinaþi sã se mulþumeascã cu concesiile pe care Alexandru al II-lea le fãcuse de curând16. Se pãrea cã vechiul spirit de revoltã dispãruse în sfârºit din rândurile credincioºilor de rit vechi.

Cercul Ceaikovski a început prin a colecta ºi distribui cãrþi ºi pamflete, adresate la început membrilor sãi, apoi ºi unui public mai larg. Printre acestea se numãrau Capitalul lui Marx, Scrisorile Istorice ale lui Lavrov, Situaþia clasei muncitoare în Rusia ºi ABC-ul ºtiinþelor sociale de Bervi-Flerovski, Istoria Revoluþiei franceze de Louis Blanc, precum ºi lucrãri de Herzen, Cernîºevski ºi ªciapov. Prima încercare de mãrire a distribuþiei a fost fãcutã în rândurile muncitorilor din Sankt-Petersburg ºi din alte oraºe, fiind însoþitã de organizarea clandestinã de grupuri de discuþii ºi instructaj17.

în 1873 se rãspândea sentimentul cã venise momentul aventurãrii în afara oraºelor, spre sate, cãminele poporului. Aceastã hotãrâre era mult mai radicalã decât activismul printre muncitori, cãci a te muta la sat însemna abandonarea studiilor, ruperea legãturilor cu familia ºi cu prietenii ºi, probabil, renunþarea la orice perspective de carierã în slujba statului. Grupul Ceaikovski a oferit o structurã organizatoricã minimã, dar deseori i-a îndemnat la cumpãtare pe cei mai imperuoºi.

Miºcarea a fost în mare parte spontanã, însufleþitã de ceea ce Aptekman descria drept „jurãmântul lui Hanibal" al tinerei generaþii. „S-au legat sã se punã în slujba poporului. Sã-i spele rãnile, sã-i aline durerile ºi, cu torþa învãþãturii ºi libertãþii ridicatã, sã-1 conducã înspre vastele câmpii ale unei existenþe cultivate! " Astfel cã „aceºti tineri

revoluþionari, plini de încredere în propriile forþe ºi în popor, au pornit într-o lungã cãlãtorie în necunoscut. Au lãsat în urmã chipurile iubite ale celor dragi ºi apropiaþi... ºi instituþiile de învãþãmânt superior, cu «drepturile ºi privilegiile» lor. Toate podurile în urma lor erau arse. Nu mai exista cale de întoarcere"18.

în încercarea de a-ºi suplimenta ºtiinþa dobânditã din cãrþi, mulþi dintre ei au cãutat sã deprindã meºteºuguri de care, credeau ei, poporul se va folosi. Astfel cã s-au îngrãmãdit spre ateliere, unde, sub îndrumarea câte unui artizan plin de înþelegere, au învãþat diferite meserii: cizmar, tâmplar, fierar - orice se simþeau în stare sã asimileze. Alþii au pornit fãrã o idee clarã despre felul în care urmau sã-ºi câºtige existenþa sau sã-ºi stabileascã legãturi în sat. De exemplu, lakov Stepanovici ºi Vladimir Debagori--Mokrievici au plecat din Kiev însoþiþi de trei tovarãºi ºi cu o traistã plinã de unelte de cizmărie, pe care însã nu aveau idee cum sã le folosească. Ajunºi la faþa locului, au început prin a lucra la încãrcat traverse în vagoane de marfã, dupã care s-au decis sã devinã vopsitori, având însã foarte puþini clienþi, din moment ce majoritatea sãtenilor îºi aveau deja proprii oameni pentru astfel de munci. Au descoperit ºi cã, dacã erau prost îmbrãcaþi, puþini þãrani riscau sã le dea adãpost peste noapte, temându-se de hoþi19. Alþii, cum ar fi Alexandr Ivancin-Pisarev, au considerat cã era mai înþelept sã-ºi caute o slujbã care cerea ºtiinþã de carte, de exemplu aceea de funcþionar de plasã, în cadrul cãreia puteau practica o deprindere foarte cãutatã, din moment ce puþini þãrani o posedau, dar ºi sã influenþeze maniera în care erau conduse treburile satului20.

Care a fost însã reacþia þãranilor la contactul cu radicaliºtii ? Pãrerea tradiþionalã a istoricilor e cã aceºtia îi priveau pe propagandiºti cu lipsã de înþelegere ºi cu suspiciune -uneori chiar îi predau autoritãþilor. Cercetãri mai recente sugereazã totuºi cã situaþia nu e chiar atât de clarã. Aºa cum a arãtat Daniel Field, multe dintre dovezile la care recurge interpretarea obiºnuitã provin din documentele de anchetã ºi din procesele celor care au fost arestaþi: în momentul în care trebuiau sã rãspundã la întrebãrile autoritãþilor, toatã lumea - acuzatul, þãranii martori, oficialitãþile din sat - avea interesul sã minimalizeze succesul propagandei, altfel putându-se aºtepta la sentinþe mai aspre sau la exasperante anchete ulterioare21. Iar dacã citim memoriile propagandiºtilor, acestea oferã o imagine chiar mai complexã, deºi în acest caz trebuie sã luãm în considerare ºi tendinþa fireascã de a exagera reuºitele la ora bilanþului.

Nu încape îndoialã cã la început au existat dificultãþi în comunicare. Majoritatea radicaliºtilor s-au simþit deconcertaþi ºi descurajaþi de primele întâlniri cu þãranii, care de fapt îl venerau pe þar ºi aveau credinþe religioase pe care majoritatea studenþilor le considerau fie superstiþii, fie sentimentalisme. Iatã cum îºi amintea Aptekman mai târziu de îndoielile pe care le-a avut când s-a stabilit într-un sat din gubernia Pskov : „Cum pot eu sã mã apropii de oameni cu ideile mele ? Viziunea mea asupra lumii este complet diferitã de a lor. Avem douã categorii de idei, douã mentalitãþi, nu numai opuse, ci chiar contrazicându-se una pe alta"22, în timp ce lucra ca sanitar într-un spital rural din Samara, Vera Figner a fost copleºitã de un sentiment de neajutorare în faþa sãrãciei þãranilor, „în fiecare zi, când terminam munca, mã prãbuºeam pe grãmada de paie de pe jos care þinea loc de pat ºi mã nãpãdea disperarea. Se va pune vreodatã capãt acestei sãrãcii înspãimântãtoare ? Nu era o ipocrizie sã distribuim toate medicamentele acelea în asemenea condiþii ? Nu era o batjocurã sã vorbim despre rezistenþã ºi luptã unor oameni

Cu toate acestea, existau ºi metode adecvate de a stabili contacte umane. Când a devenit sanitar, Aptekman ºi-a dat seama cã reuºea sã câºtige încrederea þãranilor arãtându-se interesat de vieþile lor în timp ce îi trata; a organizat chiar un fel de club în salonul convalescenþilor, unde se puteau aduna sã discute despre vieþile lor ºi sã-i asculte ideile despre modul în care se puteau îmbunãtãþi lucrurile24. Vera a descoperit o metodã asemãnãtoare: „Oamenii nu erau obiºnuiþi sã li se dea atenþie, sã fie întrebaþi în amãnunt, sã primeascã sfaturi cum sã-ºi ia medicamentele"25. Când sora ei, Evghenia, a deschis o ºcoalã gratuitã, reacþia nu s-a lãsat aºteptatã: nu numai copiii, ci ºi adulþii au venit sã înveþe aritmeticã, de folos atât în afacerile personale, cât ºi în cele ale comunitãþii. „Am simþit în fiecare clipã cã era nevoie de noi, cã nu eram de prisos. Aceastã conºtiinþã a faptului cã pot fi folositori a fost cea care i-a atras pe tinerii noºtri spre sate; numai acolo puteai avea o inimã curatã ºi o conºtiinþã împãcatã. "26

Þãranii împãrtãºeau de fapt unele dintre ideile radicaliºtilor, chiar dacã le vedeau într-un context cu totul diferit. Stepanovici ºi Debagori-Mokrievici au descoperit, de exemplu, cã þãranii din gubernia Kiev credeau cã pãmântul trebuie reîmpãrþit ºi alocat în mod echitabil tuturor celor care aveau nevoie de el, „mujicilor, stãpânilor, preoþilor, evreilor ºi þiganilor, tuturor în mod egal". Doar cã erau convinºi cã un asemenea dar nu putea veni decât de la þar, cel mai probabil în momentul în care îºi vor fi terminat scurtul serviciu militar de curând introdus în timpul reformei lui Miliutin27. Cãtre sfârºitul anilor 1870, Stepanovici ºi Debagori-Mokrievici au reuºit chiar sã atragã câteva sute de þãrani din gubernia Kiev într-o bandã armatã (drujinã), punând în circulaþie un manifest fals care dãdea impresia cã vine de la þar ºi care fãcea apel la þãrani sã se rãscoale ºi sã smulgã pãmântul moºierilor care îi nesocoteau voinþa28. Acest episod, unic în felul sãu, aratã cã þãranii erau dispuºi sã devinã activi politic în scopul de a dobândi pãmânt, cu condiþia sã creadã cã þarul îi sprijinã. Majoritatea radicaliºtilor însã aveau sentimentul cã practica înºelãtoriei în scopul de a câºtiga încrederea þãranilor contravenea principiilor morale inerente convingerilor lor.

Nu atât þãranii de rând, cât autoritãþile îi priveau pe aceºti strãini cu suspiciune ºi resentiment. Vera Figner încearcã sã dea o explicaþie : „Dacã eram chematã la cãpãtâiul unui muribund în acelaºi timp cu preotul, atunci acesta nu se mai putea tocmi în voie la Dreþul slujbelor de înmormântare. Dacã

eram prezenþi la audierile tribunalelor de plasã, grefierul nu fãcea decât sã calculeze toate monedele de 25 ºi 50 de copeici ºi toate jlocoanele în naturã de care îl lipseam. ªi mai era ºi teama cã, în caz cã s-ar sãvârºi /reun abuz, vreo violenþã sau vreun jaf, am putea scrie o plângere în numele victimei, 3e care, prin legãturile pe care le aveam în oraº, sã o aducem la cunoºtinþa organelor udiciare sau biserice ºti", în mod cu totul neobiºnuit, surorile Figner erau într-adevãr ingajate ale zemstvei. Dar, chiar ºi aºa, ele erau vulnerabile: au început sã circule zvonuri cã mergeau din casã în casã citind proclamaþii ºi cã, la ºcoala lor, copiii de þãrani nvãþau cã „Dumnezeu nu existã ºi nu avem nevoie de þar", într-o zi, ºeful poliþiei locale i venit sã le interogheze ºi le-a închis ºcoala pe motiv cã e o instituþie neautorizatã de :omitetul local de învãþãmânt29.

Atunci când, aºa cum deseori se întâmpla, activiºtii din sate erau arestaþi, situaþia lor levenea sumbrã ºi deprimantã, întrucât erau foarte mulþi inculpaþi, cercetãrile durau nult, adunarea probelor era greoaie ºi nu era deloc clar ce acuzaþii ar fi trebuit sã li se .ducã. Era un ºoc pentru ei sã fie brusc smulºi dintr-o viaþã de dãruire ºi dinamism ºi runcaþi în celule, fãrã altã tovãrãºie decât cardienii si anchetatorii. O viatã r^iing H«>

energie ºi speranþã, fie ea ºi amestecatã cu frustrare, era înlocuitã de una de inutilã pierdere de vreme, deseori fãrã hranã corespunzãtoare ºi în condiþii fizice respingãtoare.

ªi mai greu de suportat era povara anchetei în sine, pe mãsurã ce prizonierii începeau sã simtã cât de lipsitã de viitor era cauza lor ºi sã descopere cã nu toþi colegii lor erau cavalerii" Urã prihanã care pãruserã sã fie. Unii dintre deþinuþi au început sã-ºi toarne camarazii, dând naºtere unei reacþii în lanþ de colaborãri clandestine între poliþia politicã ºi diferiþi revoluþionari, care n-a fãcut decât sã otrãveascã miºcarea. Nikolai Ciaruºin, unul dintre cei care fãcuserã propagandã în fabricile din Sankt-Petersburg, evoca astfel impactul pe care 1-a avut asupra lui descoperirea trãdãrii: „Toate lucrurile pentru care trãisem ºi în care crezusem erau distruse. Prietenii ºi tovarãºii mei dãduserã greº ºi nu ºtiam dacã vreunul dintre ei mai era în viaþã. Cauza însãºi eºuase, iar muncitorii - chiar dacã numai trei dintre ei - cãrora mã devotasem trup ºi suflet s-au dovedit a fi trãdãtori ! "30. Deloc surprinzãtor, unii prizonieri au înnebunit sau chiar s-au sinucis.

Privitã în ansamblul ei, experienþa „întoarcerii la popor" a arãtat cã propaganda printre þãrani putea fi rodnicã pe termen lung, dar cã era nevoie de o abordare mai rãbdãtoare ºi de o reþea mai bine organizatã, care sã aibã, de exemplu, „centre" în oraºele apropiate, unde propagandiºtii ar fi putut merge sã se aprovizioneze cu materiale, sã discute despre munca lor cu alþi tovarãºi ºi, de ce nu, sã se relaxeze puþin dupã greutãþile ºi disconfortul vieþii la þarã. Aºa se explicã faptul cã unii dintre supravieþuitorii campaniei au pus în 1876 bazele unei organizaþii centralizate la Sankt-Petersburg ºi au început sã încerce stabilirea de legãturi cu cei care îºi continuau propaganda prin oraºe ºi sate. A fost prima încercare de a crea un partid politic la nivelul întregului Imperiu Rus. Ca nume, s-a adoptat deja bine cunoscutul Zemlia i volia.

încã de la început, Zemlia i volia a avut de suferit de pe urma unei diviziuni care s-a transformat curând într-o rupturã permanentã. Experienþa ruralã din anii 1873-1874 i-a fãcut pe mulþi sã tragã concluzia cã propaganda printre þãrani nu putea avea succes în interiorul structurii existente a societãþii ºi cã era în primul rând nevoie de acþiune politicã pentru distrugerea statului actual ºi înlocuirea lui cu unul nou, cerinþã prealabilã ºi nu rezultat al unei propagande eficiente. Pe scurt, dupã cum ei înºiºi au formulat problema la timpul respectiv, „lupta economicã" trebuia precedatã de una „politicã". Din moment ce nu exista nici o ºansã ca schimbarea sã aibã loc paºnic, lupta politicã nu putea fi decât violentã.

In ciuda ideilor paºnice de la început ºi a repulsiei faþã de Neciaev, aceastã pornire spre violenþã s-a dovedit a fi extrem de viguroasã ºi persistentã. Era nãscutã din frustrare, ca un mijloc de apãrare împotriva unei posibile arestãri, din dorinþa de a acþiona eroic ºi pe faþã, dar era ºi un produs al unor calcule politice raþionale. Dupã cum îi scria Alexandr Mihailov, unul dintre principalii adepþi ai violenþei, unui prieten: „ªtii, mi-a plãcut munca printre oameni. Eram gata sã fac orice sacrificiu care îmi stãtea în putere, dar nu eram decât o mânã de oameni, incapabili sã realizãm ceva în condiþiile

autocraþiei; toate eforturile noastre s-au risipit în zadar. Nu exista decât o alternativã pentru puterile noastre modeste: fie sã abandonãm activitatea revoluþionarã, fie sã ne angajãm într-o singurã luptã împotriva guvernului. Dispuneam pentru aceasta de destulã putere, eroism ªi capacitate de sacrificiu"31.

încã de la început, partidul a avut o secþie de „destabilizare", cu rolul iniþial de a-i apãra ne tovarãºi împotriva oerchezitiilor sau arestãrii, ori de. a-i salva atnnri i-ânH ar fi

ajuns în detenþie. Sporadicele ei succese au dat naºtere unei anumite încrederi în forþele proprii ºi unui sentiment cã mãcar se realiza ceva. Presiunile în favoarea unei violenþe mai degrabã sistematice decât sporadice s-au intensificat în 1878 ca urmare a cazului Zasulici [vezi p. 237]. Valul de simpatie publicã pentru Zasulici 1-a fãcut pânã ºi pe Dostoievski sã-i mãrturiseascã lui Suvorin, redactorul ziarului conservator, cã dacã ar auzi din întâmplare cã s-ar pune la cale o revoltã teroristã, nu ar raporta la poliþie de teama demascãrii ºi a ridicolului public32. Piotr Valuev, ºeful unei comisii de anchetã asupra terorismului, s-a simþit obligat sã raporteze cã „este demnã de o atenþie specialã incapacitatea aproape totalã a claselor educate de a susþine guvernul în lupta sa împotriva unei bande relativ mici de rãufãcãtori... într-adevãr, ele reacþioneazã aproape întotdeauna dezaprobator la mãsurile autoritãþilor"33.

Pentru a se pregãti în ideea unei posibile lupte politice violente, Zemlia i volia s-a transformat într-o organizaþie conspirativã : dreptul membrilor de a cunoaºte alþi membri era limitat, fiind totodatã obligatoriu un jurãmânt de tãcere pe viaþã, a cãrui nesocotire putea fi pedepsitã cu moartea, în cele din urmã, la un congres secret þinut în 1879, majoritatea delegaþilor s-au arãtat în favoarea unei politici sistematice de teroare, al cãrei prim scop sã fie dezorganizarea guvernului prin asasinarea membrilor sãi de frunte, apoi rãsturnarea sa, instalarea unui nou regim însãrcinat cu convocarea unei adunãri constituante ºi pregãtirea pentru o guvernare popularã, în ciuda câtorva disensiuni, singurul activist de marcã ce a refuzat sã fie de acord cu aceastã decizie a fost Gheorgi Plehanov, care s-a delimitat de grup ºi a încercat - fãrã succes - sã înfiinþeze o organizaþie alternativã. Cei rãmaºi s-au regrupat sub numele de Narodnaia volia („voinþa poporului"), nume menit sã le exprime intenþia de a da poporului ultimul cuvânt în formarea unui nou sistem politic34. Cuvântul volia evoca de asemenea vechiul ideal de libertate al cazacilor.

în câteva luni, Comitetul Executiv al organizaþiei formase deja în câteva oraºe o reþea de celule printre muncitori ºi studenþi, unele chiar în rândurile armatei ºi marinei. Dar principala sa tendinþã era mai degrabã spre teroare decât spre propagandã. Zemlia i volia se angajase deja sã asasineze înalþi demnitari din poliþie ºi din guvern; Narodnaia volia a þintit ºi mai sus de la bun început. Pe 26 august 1879, Comitetul Executiv 1-a condamnat pe Alexandru al II-lea la moarte „pentru crime împotriva poporului" ºi, din acel moment, prioritatea membrilor sãi a fost ducerea la îndeplinire a acestei sentinþe35. Dupã o serie de eºecuri, pe l martie 1881 au reuºit sã-1 arunce în aer în timp ce se plimba cu trãsura pe unul din cheiurile din Sankt-Petersburg.

Asasinarea lui Alexandru al II-lea marcheazã cel mai mare succes al socialismului rusesc de pânã atunci, dar ºi cel mai mare eºec. Cãci Comitetul Executiv nu a fost în stare nici sã convoace adunarea constituantã promisã, nici sã influenþeze altfel decât negativ politica noului þar, Alexandru al III-lea. O consecinþã imediatã a fost declararea „stãrii de necesitate" sau de „protecþie sporitã" în multe dintre provincii: acest regim dãdea poliþiei ºi autoritãþilor locale dreptul de a reþine suspecþi fãrã proces, de a impune exilul administrativ, de a perchiziþiona sedii fãrã mandat, de a demite demnitari, de a suspenda sau chiar desfiinþa periodice ºi de a recurge practic la orice alt mijloc de îngrãdire a drepturilor civile - ºi aºa destul de reduse - care erau respectate în mod obiºnuit, în câteva provincii, aceste prevederi au rãmas în vigoare pânã în 191736.

Marea masã a populaþiei a rãmas însã indiferentã, iar cea mai activã reacþie popularã a constat de fapt într-o serie de pogromuri antievreieºti în oraºele din Sud ºi Vest.

Departe de a avansa în vreun fel, toate ideile în care Narodnaia volia pretindea cã ar crede - fie cã era vorba de socialism, democraþie sau libertãþi civile - au suferit un recul ca urmare a acþiunilor ei. Ancheta poliþiei în legãturã cu asasinatul a slãbit în curând în mod dramatic Comitetul Executiv. Chiar mai dãunãtoare decât ancheta s-au dovedit a fi însã intrigile lui Serghei Degaev, redactorul ziarului din Odessa al organizaþiei. Degaev a fost recrutat în decembrie 1882 de cãtre un inspector al poliþiei secrete, G.D. Sudeikin, care 1-â ademenit prefãcându-se cã aprobã multe dintre þelurile organizaþiei ºi dându-i bani „spre folosul cauzei comune". Degaev a furnizat poliþiei suficiente informaþii pentru a distruge aripa militarã a partidului ºi organizaþia sa din Sud, în timp ce, simultan, devenea una dintre figurile de marcã ale ramurii din Sankt-Petersburg ºi recruta o seamã de noi membri.
Motivaþiile acestor doi bãrbaþi sunt greu de înþeles în toatã complexitatea lor. Poate cã se foloseau unul de celãlalt pentru a avansa în ierarhiile din care fiecare fãcea parte. La un moment dat, puneau chiar la cale un simulacru de asasinat asupra lui Sudeikin, încercare menitã sã creascã reputaþia lui Degaev printre colegii sãi, dar ºi sã asigure promovarea lui Sudeikin ºi acordarea unei medalii de cãtre þar. Totuºi, planul nu a fost dus la îndeplinire pânã la urmã. Mai târziu însã, sub presiunea unor colegi suspicioºi care îi cereau sã-ºi dovedeascã loialitatea, Degaev 1-a asasinat cu adevãrat pe Sudeikin37.
Aceasta a fost prima exemplificare demnã de luat în seamã a unui fenomen grotesc ce va deveni endemic în ultimele decenii ale imperiului: agentul dublu sau, cum i se spunea deseori, / 'agent provocateur. Partidele de opoziþie, lipsite de contacte fireºti cu opinia publicã, ºi poliþia secretã, cãreia nu îi stãtea în cale nici un fel de supraveghere eficientã din partea vreunei autoritãþi, ofereau ocazii ademenitoare celor atraºi de exercitarea puterii doar pentru plãcerea ei. Poliþia avea nevoie de informaþii despre planurile terorişti, informaþii imposibil de obþinut ºi verificat fãrã ajutorul agenþilor secreþi, iar o datã infiltraþi în legiunile teroriste, aceºtia trebuiau sã ia parte la activitãþile lor de naturã teroristã pentru a-ºi pãstra credibilitatea. Logica situaþiei era infailibilã ºi dãdea practic câmp liber de manevrã abuzurilor de tot felul. Agentul care lucra pentru ambele pãrþi era foarte greu de depistat ºi putea oricând sã punã la cale trãdãri ºi asasinate dupã cum avea nevoie, pentru a-ºi putea pãstra reputaþia nepãtatã în ambele tabere. Fiskal-ul ºi revoluþionarul, ambii descendenþi direcþi ai lui Petru cel Mare, erau în acest caz amalgamaþi într-un unic personaj sinistru.
In anii 1890, cei rãmaºi din Narodnaia volia au început sã se reorganizeze pentru a forma Uniunea Revoluþionarilor Socialiºti (care mai târziu va deveni Partidul Socialist Revoluþionar) ºi s-au confruntat cu aceleaºi dileme ca ºi predecesorii lor cu douãzeci de ani înainte. Dacã încercãrile de a munci printre þãrani se arãtau ceva mai promiþãtoare decât în anii 187038, pãrea totuºi încã imposibil de realizat ceva fãrã un terorism sistematic în vederea apãrãrii revoluþionarilor, destabilizãrii guvernului ºi inducerii în mintea populaþiei a gândului cã regimul nu era invincibil.
Totuºi, de data aceasta partidul s-a strãduit cu adevãrat sã previnã ajungerea la conducere a specialiºtilor în asasinate. I-a organizat într-un Detaºament de Luptã separat (boevoi otriad), lãsându-le astfel celor din Comitetul Central libertatea de a se ocupa de Problemele organizatorice ºi de propaganda paºnicã. Paradoxal, aceastã izolare a terorişti a avut ca efect eliberarea lor completã de orice fel de consideraþii
ideologice sân mnralp Printtv» mpmhrii r»otdoatr.Q,-itiil,,; A

manifeste o loialitate tot mai puternicã faþã de grup ºi o capacitate de sacrificiu care nu puteau fi întotdeauna controlate de tovarãºii lor mai reþinuþi din Comitetul Central39.
între 1902 ºi 1905, Detaºamentul de Luptã a reuºit sã asasineze doi miniºtri de Interne (Sipiaghin ºi Pleve) ºi pe guvernatorul general al Moscovei, marele duce Serghei Alexandrovici, dar ºi un numãr de oficiali de rang mai mic. Toate acestea reflectã doar o parte din campania de teroare dusã de diverºi indivizi ºi grupuri revoluþionare împotriva regimului ºi reprezentanþilor sãi, în urma cãreia mai mult de 4.000 de persoane au fost rãnite sau ucise în perioada 1905-190740. Cu greu s-ar putea imagina un regim care sã reziste la o asemenea agresiune prin teroare ; doar instituirea de cãtre primul-ministru

Stolîpin, în august 1906, a unor curþi marþiale în teritoriu, cu proceduri mult simplificate ºi sentinþe imediate, a fãcut ca lucrurile sã ia o altã întorsãturã.
Multe dintre aceste grozãvii au fost comise de indivizi care îºi pierduserã - dacã avuseserã vreodatã - orice angajament ideologic, dar care erau împinºi de nevoia de agitaþie, statut sau apartenenþã ori de dorinþa de câºtig material. Acþiunile lor au contribuit mult la discreditarea atât a partidelor revoluþionare (mai ales a socialist-revoluþionarilor), cât ºi a regimului. Punctul cel mai de jos a fost atins în 1908, când s-a descoperit cã principala figurã a Detaºamentului de Luptã era un agent al Inspectoratului de Poliþie. Evno Azef jucase un rol important în unirea grupurilor locale în vederea formãrii Partidului Socialist Revoluþionar, dupã care a condus Detaºamentul de Luptã ºi a fãcut legãtura cu Comitetul Central, în tot acest timp, el a raportat însã sistematic la poliþie, fiind responsabil de arestarea multora dintre colegii sãi. O asemenea descoperire nu putea decât sã submineze statutul moral ºi politic al socialist-revoluþionarilor, ºi, într-adevãr, partidul i-a supravieþuit cu greu, în ciuda unui oarecare succes pe care 1-a obþinut în mobilizarea muncitorilor ºi þãranilor în perioada 1905-1907 [vezi capitolul 4]41.
Singurul din miºcarea populistã care s-a opus adoptãrii terorii a fost Gheorghi Plehanov. Pierzându-ºi orice speranþã de a realiza ceva folositor în Rusia, el a plecat în exil în Elveþia, unde a început sã studieze serios tradiþia europeanã a socialismului ºi mai ales pe Marx. Foarte repede a ajuns la concluzia cã gãsise în Marx explicaþia pentru faptul cã toate tacticile abordate de socialiºtii ruºi se dovediserã zadarnice. Esenþa problemei consta în aceea cã nici unul dintre ei nu fãcuse un studiu ºtiinþific al evoluþiei societãþilor umane, astfel cã eforturile lor se bazaserã pe aprecieri susþinute cu ardoare, dar nerealiste, ale posibilitãþilor pe care le aveau la îndemânã.
Plehanov ºi-a expus opiniile în douã lucrãri fundamentale, Socialismul ºi lupta politicã (1883) ºi Diferenþele noastre (1885), publicate între anii 1883 ºi 1885. Concluziile lor au pus bazele unui nou tip de socialism rusesc, primul care nega în mod conºtient faptul cã Rusia ar avea un destin special, unic, ºi susþinea cã ea trebuie sã aplice legile universal valabile ale dezvoltãrii sociale, ca ºi alte þãri europene, aºa cum arãta Marx (pãrere cu care Marx nu era tocmai de acord), în evoluþia ei de la starea curentã de feudalism, susþinea Plehanov, Rusia nu putea evita capitalismul pe drumul cãtre destinaþia finalã reprezentatã de socialism. Obºtea ruralã nu avea nici o ºansã în viitor: era pur ºi simplu o rãmãºiþã a unui model economic în agonie, care deja ceda eroziunii provocate de capitalismul în expansiune. Þãranii se îndreptau categoric spre proprietatea privatã ºi spre o conºtiinþã de mic-burghezi. Astfel cã muncitorii trebuiau sã fie clasa revoluþionarã conducãtoare, având în vedere cã viziunea lor asupra lumii era complet diferitã de cea a þãranilor. Deoarece capitalismul era încã foarte puþin dezvoltat în Rusia, iar proletariatul -o clasã socialã încã relativ redusã numeric, condiþiile oentru revoluþia snr.îaiicta PT-SH

departe de a fi prielnice, ceea ce explica de ce toate încercãrile de a înfãptui o astfel de revoluþie se soldaserã cu un eºec, sfârºindu-se într-o violenþã inutilã ºi favorizând rãspândirea degradãrii morale prin intermediul acelor agents provocateurs42.

Plehanov credea cu tãrie cã numai aceastã versiune a istoriei avea dreptul sã se numeascã „socialism ºtiinþific". Cu exepþia câtorva colegi de-ai sãi, i-a desfiinþat pe toþi ceilalþi socialiºti ruºi ca fiind narodnici (narodnikî), ceea ce, venind de sub pana lui dispreþuitoare, suna mai mult a „capete pãtrate", dar care poate fi tradus mai adecvat prin „populiºti", nume sub care sunt cunoscuþi acum toþi socialiºtii premarxiºti ruºi. Efectul acestei abordãri polemice a fost cã s-a exagerat retrospectiv claritatea distincþiei dintre cele douã tradiþii revoluþionare. Deºi a existat o disputã intelectualã aprinsã între cele douã în anii 1880 ºi 1890, în multe oraºe ruseºti exista ºi o cooperare practicã între ele, mulþi marxiºti ruºi începându-ºi cariera ca „populiºti", fãrã sã treacã prin vreo experienþã dramaticã de convertire înainte de a ajunge sã-ºi definitiveze poziþia43.
Ca ºi populiºtii înaintea lor, marxiºtii, care ºi-au spus social-democraþi în semn de respect faþã de miºcarea germanã contemporanã, au intrat în legãturã cu muncitorii din fabrici, organizând pentru

început cursuri la seral, alfabetizare pentru cei care nu ºtiau sã citeascã ºi discuþii pe texte nu numai de Marx ºi Engles, dar ºi de John Stuart Mill, Herbert Spencer, Cernîºevski ºi Lavrov. Urmãtorul pas a fost cel al „agitaþiei" : pornind de la nemulþumirile împãrtãºite de mulþi dintre ei, fie cã era vorba de salarii, condiþii sau numãr de ore de muncã, muncitorii erau încurajaþi sã protesteze. Iar dacã nu reuºeau sã rezolve nimic, social-democraþii sperau mãcar cã vor ajunge sã aibã o percepþie mai clarã asupra felului în care sistemul era pornit împotriva lor ºi vor deveni mai sensibili la ideea acþiunii politice directe alãturi de tovarãºii lor.

Deºi strategia se adresa în primul rând muncitorilor „conºtienþi", în fapt i-a aruncat pe toþi în aceeaºi barcã. Exista totuºi un anumit dezechilibru : muncitorii erau în primul rând interesaþi de îmbunãtãþirea con:' þiilor de trai, în timp ce intelectualii doreau sã schimbe societatea, în ciuda acestei discrepanþe, tinerii agitatori au avut un oarecare succes, sfârºitul anilor 1890 fiind perioada în care s-a înregistrat un numãr de greve în oraºele mari - Sankt-Petersburg, Kiev, Ekaterinoslav, Harkov. De obicei, ele erau organizate chiar de muncitori, dar recurgeau la repertoriul de practici cu care îi familiarizaserã activiºtii44.

O datã cu renaºterea speranþelor de schimbare politicã în primii ani ai secolului XX, au luat fiinþã douã partide socialiste distincte : Partidul Social Democrat al Muncitorilor Ruºi, care ºi-a þinut primul congres în 1898 la Minsk, ºi Partidul Socialist Revoluþionar, înfiinþat la Paris în 1901. Primul reprezenta tradiþia marxistã, al doilea pe cea populistã. ^ însã chiar înainte de a fi luat cu adevãrat fiinþã, Partidul Social Democrat s-a scindat, dând naºtere unei facþiuni care reprezenta, în unele privinþe, o întoarcere la tradiþia populistã. Vladimir Ilici Ulianov, zis ºi Lenin, care era în fruntea acestei aripi, trecuse în tinereþe prin trauma de a-ºi fi pierdut fratele mai mare, Alexandr, executat pentru activitatea sa în cadrul aripii teroriste a organizaþiei Narodnaia volia ºi implicarea în comploturile în vederea asasinării þarului. Rãsfoind cãrþile fratelui sãu, tânãrul Lenin a dat peste romanul lui Cernîºevski, Ce-i de fãcut ? De fapt, o citise deja o datã, fãrã sã o înþeleagã cu adevãrat - dar, dupã cum i-a mãrturisit mai târziu unui tovarãº, acum, «dupã execuþia fratelui meu, ºtiind cã romanul lui Cernîºevski fusese una dintre operele lui preferate, am început ceea ce aº numi o lecturã adevãratã, rãmânând cufundat în carte nu câteva zile, ci câteva sãDtãmâni. De-abia atunci i-am îni^ipc întrea,™ ™„„,-oa„;*„»„

E o carte care te marcheazã pentru tot restul vieþii"45. Ceea ce 1-a impresionat la Cernîºevski a fost „nu numai cã a demonstrat necesitatea ca fiecare om onest ºi cu o gândire corectã sã devinã revoluþionar, dar ºi... [a arãtat] ce înseamnã sã fii revoluþionar, ce reguli trebuie urmate, cum trebuie abordate scopurile ºi care sunt metodele ºi mijloacele pentru îndeplinirea lor"46.

Se pare cã portretul lui Rahmetov, ascetismul, dãruirea, studiile sale cu scop clar definit, atenta pregãtire a minþii ºi oþelire a trupului au fost cele care 1-au impresionat pe Lenin, la fel ca ºi implicaþia - sugeratã doar, din cauza cenzurii - cã revoluþionarii sunt un grup mic, de elitã, format din oameni disciplinaþi ºi altruiºti, capabili sã sacrifice totul pentru idealul suprem.

Faptul cã îl studia pe Marx îndeaproape nu însemna cã Lenin se îndepãrta de Cernîºevski sau de ceea ce a devenit cunoscut mai târziu sub numele de tradiþie populistã. Cernîºevski îl admirase pe Marx ºi contribuise la popularizarea sa în Rusia, în timp ce un alt populist, Gherman Lopatin, publicase în 1872 prima traducere a Capitalului din Rusia ºi, de fapt, din lume. Cu toate acestea, la început, Lenin s-a aliniat decisiv cu Plehanov ºi cu cei care respingeau aºa-zisul sentimentalism al populiºtilor, obsesia pe care pãreau sã o aibã în legãturã cu þãranii, orizonturile lor ruso-centrice înguste ºi lipsa de rigoare ºtiinþificã. Ceea ce cãuta Lenin la Marx era certitudinea, o certitudine pe care o credea specificã ºtiinþei. Voia sã se asigure cã nu va repeta greºeala fratelui sãu de a se sacrifica, oricât de eroic, pentru o cauzã care nu se fundamenta pe înþelegerea obiectivã a condiþiilor sociale.

Lectura Capitalului a fost o revelaþie pentru el. în opinia sa, cartea întruchipa adevãrul absolut despre evoluþia socialã ºi economicã, deºi recunoºtea cã, din moment ce nu se referea direct la Rusia, era necesarã o adaptare a ideilor ei astfel încât sã se ajungã la concluziile corecte în privinþa cãii revoluþionare ce trebuia urmatã. Era de acord cu interpretarea datã de Plehanov, conform cãreia Rusia,

fiind mai înapoiatã decât majoritatea þãrilor europene, trebuia sã parcurgã douã etape înainte de a atinge socialismul: (i) o revoluþie „burghezo-democraticã", prin care sistemul feudal urma sã fie în sfârºit rãsturnat de o coaliþie a partidului muncitorilor cu burghezo-liberalii; ºi (ii) o revoluþie socialistã ulterioarã, care sã aibã loc la momentul cuvenit, când capitalismul se va fi dezvoltat complet, iar clasa muncitoare va fi atins maturitatea.

. Totuºi, Lenin s-a deosebit de ceilalþi marxiºti ruºi prin faptul cã susþinea necesitatea unui mic grup conspirativ de „revoluþionari de profesie". El ºi-a expus ideea într-un pamflet cãruia, în mod semnificativ, i-a dat titlul romanului lui Cernîºevski, Ce-i de fãcut ? Propunerea lui era de fapt singura modalitate practicã de a organiza orice fel de partid - nu numai unul revoluþionar - în Rusia la momentul respectiv. Pe de altã parte, Lenin recomanda însã aceastã structurã pe considerente universal valabile mai degrabã decât din motive specific ruseºti. Muncitorii singuri, susþinea el, nu pot da naºtere unor idei socialiste : ei „nu aveau, ºi de altfel nici nu aveau cum sã aibã conºtiinþa contradicþiei ireconciliabile dintre interesele lor ºi întregul sistem politic ºi social modern". Din contra: „Istoria oricãrei þãri aratã cã, de una singurã, clasa muncitoare nu poate sã dezvolte decât o conºtiinþã sindicalã", adicã preferã sã lupte doar pentru ameliorarea condiþiilor materiale în cadrul sistemului existent, în loc sã se zbatã sã transforme întreaga structurã a societãþii, care era de fapt principala cauzã a sãrãciei lor. Numai „reprezentanþii educaþi ai claselor avute - intelighenþia" - puteau sã înþeleagã cu adevãrat interesele pe termen lung ale muncitorilor ºi sã îi conducã aºa cum se cuvine. Fãrã ei,

dezvoltarea spontanã a miºcării clasei muncitoare duce la subordonarea ei faþã de ideologia burghezã". Concluzia evidentã era cã un partid revoluþionar trebuia „sã fie format în principal din oameni angajaþi la modul profesionist în activitatea revoluþionarã", adicã din „revoluþionari de profesie"47.

La cel de-al doilea congres, care a fost de fapt congresul de înfiinþare a Partidului Social Democrat, þinut la Bruxelles ºi Londra în 1903, Lenin a mers cu încãpãþânarea pânã acolo încât s-a demarcat categoric de unii dintre colegii sãi cei mai apreciaþi, cauzând astfel o ruptură de duratã în cadrul partidului pe care împreunã munciserã sã-l creeze. El a insistat ca „activitatea efectivã în una dintre organizaþiile partidului" sã fie cerinþa de bazã pentru a fi membru al acestuia, în timp ce adversarii sãi, conduºi de Martov, s-au arãtat în favoarea unei definiþii ceva mai puþin rigide : „implicarea constantã, sub îndrumarea uneia dintre organizaþiile partidului". Intenþia lui Martov era aceea de a mãri cât de mult posibil numãrul de muncitori recrutaþi, chiar în condiþii de clandestinitate, în timp ce prioritatea lui Lenin era aceea de a împiedica infiltrarea în partid a unor oameni care nu îi înþelegeau suficient practicile ºi politica. Lenin a pierdut la vot, dar pentru cã unii dintre adversarii sãi pãrãsiserã sala pe motive legate de o altã chestiune, el a reuºit sã iasã din congres pretinzând cã avusese majoritatea de partea sa48. Din acel moment, facþiunii sale i-a dat numele de „bolºevici" - sau „oamenii majoritãþii" -, în timp ce adversarii sãi au trebuit sã se mulþumeascã cu deloc impresionanta poreclã de „menºevici" („oameni ai minoritãþii").

Ruptura - creatã, dupã toate aparenþele, de un calambur lingvistic - nu numai cã s-a dovedit de duratã, dar s-a ºi adâncit o datã cu trecerea anilor. ªi aceasta din cauzã cã ideea lui Lenin despre interacþiunea dintre marxism ºi revoluþie era fundamental diferitã de cea a menºevicilor. Ultimii acordau o mare importanþã formãrii unei republici parlamentare „burgheze", în cadrul cãreia garantarea libertãþilor civile urma sã permitã partidului clasei muncitoare sã joace rolul de opoziþie legal constituitã, pânã ce aveau sã devinã destul de puternici ca sã preia puterea. Lenin, pe de altã parte, privea aceste libertãþi ca pe o înºelãtorie, ºi a devenit din ce în ce mai nerãbdãtor ºi nemulþumit de tergiversarea pe care o astfel de viziune asupra viitorului o presupunea. Deºi nu ºi-a clarificat în totalitate schimbarea de opþiune decât în 1917, devenise dinainte evident cã îºi dorea foarte mult sã reducã durata procesului ºi sã înfãptuiascã cele douã revoluþii în acelaºi timp. Experienþa din anii 1905-1907 l-a convins cã acest lucru era posibil, mai ales cã þãranii erau ºi ei o clasã revoluþionarã, chiar dacã una „auxiliarã", care i-ar ajuta pe muncitori sã transforme dintr-o datã revoluþia „burghezã" în una socialistã49.

Dacã ar fi sã privim populismul ºi marxismul ca fiind douã tradiþii diferite, atunci bolºevismul trebuie vãzut ca o sintezã a lor - marxist ca origine, dar luând de la populiºti ideile legate de þãrãnimea vãzutã drept clasã revoluþionarã, conducerea de cãtre un grup mic de intelectuali ºi sãrirea etapei burgheze a evoluþiei sociale, astfel încât sã se ajungã direct la revoluþia socialistã. De fapt, ar fi mult mai justificat sã privim bolºevismul ca fiind forma de socialism revoluþionar cea mai potrivitã condiþiilor din Rusia, unde era imposibil, Pe termen lung, sã formezi un partid larg al clasei muncitoare cu o conducere puternicã, unde þãranii erau extrem de nemulþumiþi de starea de lucruri existentã ºi unde burghezia era extrem de slabã. Marx însuºi sugerase posibilitatea unei astfel de revoluþii în Rusia. Dupã cum a remarcat Robert Service, în ceea ce priveºte populismul ºi marxismul »nu a existat niciodatã o loviturã clarã de satâr care sã delimiteze cele douã tradiþii în categoric ºi ireversibil. Linia de demarcaþie era mai degrabã confuzã si foarte

complexã"50. Majoritatea marxiºtilor ºi-au început activitatea ca populiºti, iar bolºevismul nu a fãcut decât sã adune la un loc anumite elemente din experienþa lor trecutã, care pentru un timp, nu fuseserã foarte populare printre ei.

Exista totuºi, cu siguranþã, o diferenþã de intensitate între populism ºi marxism Populismul punea accentul pe unicitatea experienþei ruseºti ºi pe vechile instituþii democratice ale þãrãnimii, în timp ce marxismul se concentra pe universalitate ºi modernitate, vrând sã vadã Rusia alãturându-se Europei. Astfel cã, într-un fel populismul putea fi definit ca un socialism etnic rus, în timp ce marxismul era socialismul rusesc imperial sau europenizat, încercând sã sintetizeze cele douã viziuni, în 1917 bolºevismul a creat un amalgam instabil de naþionalism ºi internaþionalism rusesc, pigmentat cu speranþe mesianice într-o revoluþie care sã punã capãt exploatãrii.

în aceastã stare de scindare, socialiºtii ruºi au fost puºi în 1905 în faþa trecerii rapide de la legãturile limitate ºi artificiale cu poporul la un stil deschis de politicã în masã, ca urmare a neaºteptatei legalizãri a partidelor ºi asociaþiilor, precum ºi a înfiinþãrii adunãrii legislative bazate pe un larg sufragiu. Dupã ce au întârziat mult timp în anticamera Fazei B a lui Hroch, anume „perioada de agitaþie patrioticã", încercând în zadar sã stabileascã legãturi cu marea masã a populaþiei, s-au trezit dintr-o datã în plinã Fazã C -„afirmarea miºcării naþionale a maselor", însã, datoritã îndelungatei lor izolãri, spiritului de clicã ºi tendinþei spre soluþii extreme, în acel moment ei erau nepregãtiþi pentru o activitate politicã creativã în situaþii în care se impuneau compromisuri.

3 Rusificarea

Eforturile lui Alexandra al II-lea de a apropia regimul ºi elitele prin crearea unei societãþi civile au eºuat sau, în cel mai bun caz, au reuºit doar parþial ºi, în acest proces, au generat noi pericole pentru ordinea internã. Alternativa evidentã a fost înlocuirea politicii civice cu una etnicã, stimularea coeziunii politice prin promovarea identificãrii cu naþionalitatea al cãrei nume îl purta imperiul: cea rusã.

Nu se poate spune cã reformele civice au fost complet abandonate ºi înlocuite cu rusificarea. Deziluzia treptatã faþã de reforme se instala aproape imediat dupã lansarea acestora, rezultatul fiind cã, aºa cum am vãzut, majoritatea lor nu au ajuns niciodatã în regiunile ne-ruseºti. încã de la început, ele au fost frânate de diverse acte legislative ºi administrative, fãrã a fi însã abandonate complet. Dovada e faptul cã politica alternativã de rusificare a fost introdusã o datã cu primele semne de crizã, în timpul revoltei poloneze din 1863-1864, ºi nu a fost apoi niciodatã abandonatã complet, deºi nu a fost aplicatã cu consecvenþã pânã în anii 1880.

Rusificarea a fost în parte o continuare a politicii urmãrite de Nicolae I: centralizarea administrativã, eliminarea privilegiilor locale ºi a altor anomalii. A existat însã ºi un important element de noutate: încercarea de a inspira tuturor popoarelor imperiului sentimentul apartenenþei la Rusia, fie prin folosirea limbii rase, prin cultivarea respectului pentru trecutul Rusiei, cultura ºi tradiþiile sale, fie prin convertirea la religia ortodoxã. Acest tip de rusism nu implica neapãrat abandonarea completã a identitãþii ne-ruse locale. Majoritatea practicienilor rusificãrii vedeau identitatea rusã ca înglobând, nu

distrugând celelalte loialitãþi etnice (sau „tribale", cum le numeau ei). Unii, cum ar fi Pobedonosþev sau Katkov, erau admiratori ai regimului politic britanic, unde exista o loialitate naþionalã compusã, sentimentul de a fi britanic completând afilierea etnicã englezã, scoþianã sau galezã. Alþii priveau mai mult spre sistemul habsburgic, unde loialitatea se manifesta faþã de împãrat ºi dinastie, mai degrabã decât faþã de „Austria". Mulþi combinau cele douã modele : de aici obsesia atât pentru rusism, cât ºi pentru autocraþie.

Panslavismul

Existau din aceastã cauzã mai multe variante pentru ceea ce ar putea însemna „unitatea dintre þar ºi popor", în anii 1860-1870, a apãrut un influent grup de presiune publicã ce a propus propria sa interpretare a Imperiului Rus, preconizând cã acesta ar trebui sã îºi reînnoiascã identitatea naþionalã prin susþinerea construcþiei naþionale la popoarele slave §1 ortodoxe din Europa centralã ºi rãsãriteanã ºi prin ducerea unei cruciade în numele acestora împotriva imperiilor Otoman ºi Habsburgic.

Panslavismul era un rãspuns la dilema în care se afla Rusia dupã rãzboiul din Crimeea. Când hãrþile trasate la Congresul de la Viena au fost redesenate, iar naþiunile despãrþite pânã atunci de graniþe politice au fost unificate, a devenit preferabil ca Rusia sã-ºi compenseze pierderile recente prin cultivarea relaþiilor cu celelalte popoare slave ºj ortodoxe europene, eventual chiar sã tindã spre un tip oarecare de alianþã politicã sau uniune cu ele. Aceastã propunere avea o premisã tacitã : aceea cã dacã ceilalþi slavi ar fj absorbiþi în imperiu, ar întãri dominaþia numericã a slavilor în cadrul acestuia ºi ar facilita trecerea la o formã oarecare de stat democratic, poate cu o adunare naþionalã (zemskii sobor) ce ar fi dominatã de ei.

Un motiv al apelului la panslavism a fost cã, înainte chiar de a fi formulat ca o doctrinã þinând de Realpolitik, acesta conþinea un element mesianic. Poemul lui Feodor Tiutcev intitulat „Geografie rusã", scris încã în 1849, ilustrează ambiþia exaltatã tipicã, imprecizia de rãu augur în privinþa frontierelor ºi sentimentul misiunii istorice ºi religioase:

Moscova ºi oraºul lui Petru ºi oraºul Constantinilor -
Acestea sunt capitalele tainice ale tãrâmului rusesc...
Dar unde sunt marginile ºi fruntariile sale ?
La miazãnoapte, la rãsãrit ºi miazãzi ºi cãtre lumina înserãrii ?
Soarta le va dezvãlui generaþiilor viitoare.
ªapte mãri interioare ºi ºapte fluvii...
De la Nil la Neva, de la Elba în China,
De la Volga la Eufrat, de la Gange la Dunãre...
Acesta este tãrâmul rusesc ºi-n veci nu va pieri,
Aºa cum Duhul prevãzut-a ºi Daniil profeþit-a.'

Sentimentul mesianic a fost transformat în profeþie cultural-istoricã de cãtre Nikolai Danilevski în Rusia ºi Europa (1869). El credea cã perioada dominaþiei romano--germanice în Europa, eºuatã în corupþie, materialism ºi lupte interne, se apropia de sfârºit ºi avea sã fie înlocuitã de dominaþia culturii slav-ortodoxe, care „reprezenta o unitate organicã strânsã menþinutã nu printr-un mecanism mai mult sau mai puþin artificial, ci printr-o încredere popularã adâncã în þar", în opinia lui Danilevski, noua civilizaþie slavã, având capitala la Constantinopol, urma sã sintetizeze cele mai înalte realizãri ale predecesorilor sãi în domeniul religiei (Israel), culturii (Grecia), ordinii politice (Roma) ºi progresului socio-economic (Europa modernã), pe care avea sã le completeze cu geniul slav al justiþiei sociale ºi economice. „Aceste patru fluvii se vor uni pe câmpiile întinse ale Slavismului pentru a forma o puternicã mare. "2 Era o geopoliticã vizionarã, iar evocarea de cãtre ea a unui imperiu pãmântesc culminant cu capitala în a Doua Romã stârnea amintiri ale mitului rusesc originar.

O expoziþie etnograficã þinutã la Moscova în 1867 a oferit întâiul forum al panslavismului ca politicã practicã a puterii. Mihail Katkov a îndemnat Rusia sã joace rolul îndeplinit de Prusia în cadrul Germaniei, unificându-i pe slavi într-o singurã organizare statalã. O astfel de campanie, susþinea

acesta, „va încununa principiul naþionalitãþii ºi va oferi un fundament solid pentru echilibrul contemporan al Europei". Rectorul Universitãþii din Moscova a fãcut urmãtorul apel: „Sã ne unim aºa cum s-au unificat Italia ºi Germania, iar numele naþiunii unite va fi: Gigantul! ". El a chemat la o limbã panslavã comunã : „Fie ca o singurã limbã literarã sã cuprindã toate þãrile de la Marea Adriaticã ºi Praga pânã la Arhanghelsk ºi Oceanul Pacific, iar fiecare naþiune slavã, indiferent de

lieie, sã adopte aceastã limbã ca mijloc de comunicare cu celelalte"3. Nu poate exista nici o îndoialã cã limba la care se gândea era rusa.
Nu toþi ceilalþi slavi prezenþi s-au mulþumit sã accepte fãrã rezerve hegemonia rusã asupra vieþii lor naþionale. Principalii reprezentaþi ai cehilor, Palacky ºi Rieger, au chemat la o reconciliere între Rusia ºi Polonia, mai mult, o reconciliere în cadrul cãreia atât ruºii, cât ºi polonezii trebuiau sã facã concesii. Ruºii însã erau neclintiþi în convingerea lor conform cãreia, încã din 1815, ei au fãcut toate eforturile posibile pentru a oferi Poloniei propriul stat ºi propria viaþã naþionalã, dar au fost rãsplãtiþi cu nerecunoºtinþa, revoltã ºi încercãri de a anexa teritorii ºi populaþie rusã4. Aceste schimburi de replici au pus în evidenþã una dintre dilemele ineluctabile ale panslavismului: anume, cã cei pe care acesta susþinea cã îi serveºte respingeau elemente esenþiale ale programului sãu ºi nu doreau sã devinã parte a statului rus, în care nu exista nici o garanþie cã va precumpãni democraþia, în special polonezii, care aveau o concepþie în întregime romano-catolicã ºi occidentalizatã, nu erau dispuºi sã accepte o dominaþie rusã prelungitã, a cãrei experienþã directã o avuseserã deja mai mult decât suficient.
O datã cu edificarea Imperiului German în 1871, panslavismul a devenit fãrã echivoc o doctrinã a Realpolitik-ului, o modalitate de a împiedica extinderea influenþei germane în Europa Rãsãriteanã. Generalul Rostislav Fadeev credea cã scena era pregãtitã pentru o confruntare între germani ºi slavi. El a îndemnat Rusia ori sã contraatace, folosindu-se de legãturile sale slave pentru a submina Austria, aliatul Germaniei, ori sã se retragã dincolo de Nipru ºi sã devinã o putere predominant asiaticã. Apoi, cu ajutorul popoarelor slave, calea spre Constantinopol ar fi rãmas liberã, Fadeev propunând ca acesta sã fie declarat oraº slav deschis. Pentru el, panslavismul era premisa pãstrãrii statutului de mare putere europeanã: „Slavism sau Asia", îi plãcea sã le repete diplomaþilor ruºi.
Aceºtia erau însã prea puþin dispuºi sã accepte logica poziþiei sale ºi, datoritã faptului cã rãspândea aceste idei, a fost scos din serviciul activ. Poziþia oficialã a Ministerului de Externe era cã Rusia trebuia sã coopereze cu Germania ºi Austria pentru a reafirma principiul monarhic legitimist în Europa rãsãriteanã, pentru a contracara miºcãrile revoluþionare din aceastã regiune, naþionaliste sau nu, ºi pentru a promova un echilibru stabil de forþe5. Panslavismul nu a putut fi niciodatã îmbrãþiºat consecvent de cãtre Guvernul rus, deoarece era o politicã ce ar fi dus inevitabil la rãzboi împotriva otomanilor ªi habsburgilor, dacã nu chiar împotriva puterilor europene în general, în plus, era m esenþã o strategie revoluþionarã, îndreptatã împotriva statelor suverane legitime. Promovarea principiului naþionalismului insurecþional de cãtre Imperiul Rus ar fi fost cel Puþin o acþiune cu douã tãiºuri.
Cu toate acestea, revoltele sârbilor ºi bulgarilor din 1875-1876 împotriva puterii otomane au oferit un teren ideal pentru agitaþia panslavistã ºi au pus Guvernul rus în situaþii deosebit de delicate. Ofiþeri din armatã, doamne din înalta societate ºi comercianþi au format Comitete Slave de Binefacere care þineau întruniri, strângeau bani ºi au început sã trimitã voluntari care sã lupte alãturi de armata sârbã. Dostoievski, dupã cum am vãzut, propovãduia rãzboiul împotriva turcilor ca modalitate de a realiza „pacea eternã". Autoritãþile au hotãrât cã nu puteau condamna imediat aceste eforturi ºi au permis Ofiþerilor ºi soldaþilor ruºi sã îºi ia permisii ºi sã se înscrie ca voluntari alãturi de armata sarbã : printre aceºtia se afla ºi prietenul lui Fadeev, generalul Mihail Cerniaev, care avea Sa devinã în curând un erou emblematic pentru adepþii panslavismului6.

înfrângerea sârbilor a pus Guvernul rus în faþa unei dileme. Acesta era angajat împreunã cu alte puteri europene în efortul de a impune Imperiului Otoman un program de reforme care sã elimine nemulþumirile de felul celor care au declanºat revolta. Otomanii se opuneau propunerilor, ceea ce

punea Rusia într-o poziþie în care trebuia ori sã vinã în ajutorul sârbilor ºi bulgarilor, ori sã îºi limiteze drastic influenþa în Balcani.
Astfel, Rusia a îmbrãþiºat în final cauza panslavismului ºi a declarat rãzboi Turciei, dar mai mult pentru a-ºi menþine poziþia în echilibrul de forþe european decât cu scopuri panslaviste. La o întrunire a Societãþii Slave de Binefacere, Ivan Axakov a numit rãzboiul ruso-turc o „necesitate istoricã" ºi a adãugat cã „oamenii nu au privit niciodatã un rãzboi cu atâta simpatie conºtientã"7, într-adevãr, exista o susþinere considerabilã a rãzboiului din partea þãranilor, care îl considerau o luptã în numele fraþilor ortodocºi aflaþi în suferinþã împotriva necredincioºilor cruzi ºi lacomi. Un bãtrân þãran din provincia Smolensk povestea mulþi ani mai târziu cum oamenii din satul sãu erau nedumeriþi - „De ce Pãrintele nostru Þarul îºi lasã poporul sã sufere de pe urma turcilor necredincioºi ? " -ºi cum au privit intrarea în rãzboi cu uºurare ºi mulþumire8. Alþii aveau o imagine mai neclarã: în scrisorile trimise din aceeaºi provincie, moºierul Alexandr Engelgardt arãta cã þãranii din satul sau erau extrem de curioºi în privinþa rãzboiului unde erau trimiºi oameni ºi cai, dar nu aveau nici o idee despre ce era vorba: „Turcii sunt sãraci, aºa cã se revoltã. Noi trebuie sã-i liniºtim"9. Indiferent cum stãteau lucrurile, þãranii furnizau cea mai mare parte a voluntarilor ºi chiar a contribuþiilor voluntare în bani, hranã ºi forþã de muncã.
Panslavismul 1-a lansat pe omul care a fost probabil prima stea mediaticã din Rusia modernã: generalul M.D. Skobelev (1843-1882). Erou al luptelor din trecãtoarea ªipka (1877, un punct de cotiturã în rãzboiul împotriva Turciei) ºi de la Geok Tepe (1881, victoria decisivã asupra turkmenilor din Asia Centralã), el avea reputaþia de a obþine victorii strãlucite prin nerespectarea ordinelor - o reputaþie pe care o va desãvârºi prin denunþarea cu regularitate a insinuãrii influenþei germane la curte. Etichetat drept un „Garibaldi slav", generalul purta uniformã albã, cãlãrea un cal alb ºi avea grijã ca întotdeauna sã aibã în preajmã unul sau doi jurnaliºti. Portretul sãu era comercializat de vânzãtorii ambulanþi ºi era prezentat în cadrul reprezentaþiilor cu lanterne magice. Moartea sa în condiþii suspecte în 1882 a desãvârºit ridicarea lui la rang de martir, fapt elogiat în exces de cãtre jurnaliºti. Dupã cum remarca Hans Rogger, el a reprezentat într-un mod destul de confuz „cãutarea unui naþionalism nedinastic", o conºtiinþã naþionalã cu rãdãcini în rândurile þãranilor, muncitorilor ºi negustorilor. Acest tip de rusism necesita, printre altele, articularea unui anumit grad de protest împotriva elitelor existente .
Indiferent de starea de spirit a poporului, guvernul nu era înclinat sã profite de victoria în rãzboi pânã acolo încât sã pericliteze echilibrul de forþe în Europa. Prin Tratatul de la Sân Stefano, semnat cu Turcia în martie 1878, Rusia a fost acceptatã ca garant al reformelor în Imperiul Otoman ºi a obþinut crearea unui stat bulgar lãrgit, dependent, cu acces la Marea Egee ºi cuprinzând aproape întreaga Macedonie. Totuºi, când celelalte puteri europene au obiectat la o asemenea extindere a influenþei ruse în Balcani, Ministerul de Externe a dat înapoi ºi a fost de acord cu organizarea unui congres internaþional la Berlin (o micã Viena, am putea spune) pentru a redesena frontierele în regiune. In urma acestui congres, Bulgaria a fost micºoratã ºi împãrþitã în douã state iar Macedonia a fost lãsatã sub otomani, în timp ce puterile europene au preluat de la Rusia funcþia de „garant" al reformelor în Imperiul Otoman.

La un banchet al Societãþii Slave de Binefacere din iunie 1878, Ivan Axakov a denunþat cu vehemenþã Congresul de la Berlin drept „o conspiraþie deschisã împotriva ooporului rus, cu participarea reprezentanþilor Rusiei înseºi! "u. Cu toate acestea, ca urmare a rãzboiului ºi a manevrelor diplomatice ulterioare, Rusia ºi-a recâºtigat de fapt ooziþiii6 la gurile Dunãrii (o datã cu reanexarea Basarabiei, pierdutã în Rãzboiul Crimeii) si a obþinut teritorii importante în Caucaz, inclusiv portul Batum, care avea sã fie vital în extinderea industriei petroliere. De asemenea, a restabilit un echilibru relativ al puterilor europene. Prin comparaþie cu realizãrile strãlucite dar trecãtoare de la Sân Stefano, aceste câºtiguri pãreau nesemnificative în ochii adepþilor panslavismului.
La acea datã, panslavismul reprezenta o încercare de a apropia imperiul ºi poporul printr-o politicã externã agresivã, de facturã naþionalã ºi semidemocraticã, dupã modelul unificãrii germane. Dar, deºi

avea o susþinere considerabilã din partea societãþii educate ºi a presei, aceastã politicã era doar parþial înþeleasã de majoritatea ruºilor de rând ºi, în orice caz, avea pentru ei o conotaþie de protest social. Trãgând linie, era prea puþin potrivitã pentru un imperiu multinaþional care se temea de democraþie, rãzboaie ºi conflicte etnice ºi din acest motiv nu a devenit niciodatã politicã oficialã.
Aspectul democratic al panslavismului nu era acceptabil ca politicã practicã nici în interiorul Rusiei. Cel mai aproape de aplicarea în practicã a fost în 1882, când contele N.P. Ignatiev, fost ambasador la Constantinopol ºi la vremea respectivã ministru de interne, a propus un plan de reînfiinþare a adunãrilor naþionale din secolul al XVII-lea. Ideea sa era ca þarul sã fie încoronat de Paºti în 1883 în noua catedralã „Hristos Izbãvitorul" din Moscova, în prezenþa unei adunãri constând din înalþi oficiali ºi figuri bisericeºti, precum ºi din reprezentanþi ai þãranilor, negustorilor ºi nobilimii din fiecare judeþ. Þãranii ar fi urmat sã-i depãºeascã în numãr pe toþi ceilalþi delegaþi ºi sã fie aleºi de cãtre gospodarii de frunte. Aveau sã fie trimiºi ºi delegaþi din regiunile ne-ruseºti, dar aceºtia trebuiau sã stea separat, „pentru a menþine ordinea ºi pentru a evita orice comportament nedorit din partea polonezilor, finlandezilor ºi liberalilor noºtri".
Adunarea avea sã facã cunoscutã monarhului starea de spirit a „reprezentanþilor þãrii" ºi sã îl ajute în „transmiterea cuvântului sãu suveran cãtre întreaga þarã, întregul popor ºi societate". Ignatiev prevedea cã prima sa sarcinã avea sã fie reforma conducerii locale, pentru a lega mai strâns instituþiile þãrãneºti de structura administrativã imperialã. Soluþiile sale ar fi urmat sã aibã caracter consultativ ºi ar fi fost prezentate Consiliului de Stat. Deºi în termeni strict procedurali aceste propuneri se aseamãnã cu cele ale lui Loris-Melikov, ele le depãºeau prin amploarea participãrii publice avute în vedere ºi, în Plus, prin aspecte decorative ºi simbolice destul de distincte. Mai târziu, privindu-le retrospectiv, Ignatiev ºi-a exprimat pãrerea cã acest aranjament ar fi reprezentat „o constituþie rusească de tip unic, pentru care Europa ne-ar invidia ºi care i-ar reduce la tãcere Pe pseudo-liberalii ºi nihiliºtii noºtri"12. Pobedonosþev era evident înclinat sã considere propunerea un fel de constituþie, dar m ochii sãi aceasta o descalifica din start. El 1-a avertizat pe þar cã: „Dacã voinþa ºi luarea deciziilor sunt transferate dinspre guvern spre un tip oarecare de adunare popularã, aceasta va însemna o revoluþie, cãderea guvernului ºi cãderea Rusiei"13, în acelaºi spirit, Katkov a scris un editorial condamnând ideea ca fiind „triumful subversiunii"14. La ºedinþa cabinetului din 27 mai 1882, Alexandru a respins propunerea ºi a cerut demisia lui Ignatiev.

Mihail Katkov ºi naþionalismul imperial
Cariera lui Mihail Katkov, cel mai de seamã jurnalist rus din anii 1860-1880, ilustreazã felul în care credinþa în societatea civilã ca modalitate de rezolvare a disensiunilor interne ale Rusiei s-a transformat, sub presiunea evenimentelor, în promovare a autocraþiei ºi a rusificării. în tinereþe, Katkov fusese membru al cercului occidentalizant al lui Nikolai Stankevici ºi, pentru o vreme, prieten apropiat al lui Belinski. El ºi-a început cariera ca admirator al sistemului politic britanic: ceea ce 1-a impresionat în mod deosebit la acea datã a fost modalitatea în care se îmbinau un stat puternic ºi domnia legii, sprijinite de o nobilime funciarã bogatã ºi deci independentã. El spera cã ceva asemãnãtor va rezulta în urma reformelor lui Alexandru al II-lea15.
Credinþa sa în obþinerea acestui rezultat a fost zdruncinatã de douã evenimente: miºcãrile studenþeºti din 1861-1863 ºi revolta polonezilor din 1863-1864. Cel de al doilea a demonstrat într-o formã dramaticã faptul cã, într-un imperiu multinaþional, nobilimea localã, departe de a apãra legea ºi ordinea, poate conduce forþele insurecþionale ºi separatiste. „Libertatea de conºtiinþã ºi libertatea religioasã sunt cuvinte frumoase", spunea el în august 1863, dar adãuga: „Libertatea - religioasã ori de altã naturã - nu înseamnã libertatea de a înarma duºmanul"16. Lozinca sa a devenit: „Ori una, ori alta; ori Polonia, ori Rusia"17. Prin aceasta înþelegea cã Polonia ºi Rusia nu puteau fi amândouã state suverane : „In sens etnografic, nu există antagonism între ruºi ºi polonezi, de fapt nu există nici mãcar o diferenþã esenþialã. Dar, în termeni politici, Polonia este duºmanul natural ºi ireconciliabil al Rusiei"18.

Aceastã concepþie asupra Poloniei a dus la modelarea concepþiei sale asupra Rusiei într-o perioadã când statul-nafiune devenea forma cea mai de succes printre marile puteri europene, „în Rusia existã o naþionalitate dominantã ºi o limbã dominantã dezvoltate de-a lungul a secole de viaþã istoricã, în Rusia existã însã ºi o mulþime de neamuri, fiecare vorbindu-ºi propria limbã ºi avându-ºi propriile obiceiuri; existã þãri întregi cu trãsãturi ºi tradiþii distincte. Dar toate aceste neamuri ºi regiuni diverse, situate de-a lungul graniþelor marii lumi ruse, constituie pãrþi vii ale ei ºi simt cã sunt una cu ea, în îngemãnarea statului cu puterea supremã în persoana þarului"19.

Katkov nu urmãrea omogenizarea etnicã a diverselor naþionalitãþi ale imperiului, dar considera unitatea politicã drept vitalã. El îi privea pe ruºi ca pe un fel de supernaþiune politicã, cu dreptul de a-ºi impune voinþa ºi regimul de guvernare asupra altora, într-un sens, modelul sãu continua sã fie Marea Britanic, cu identitatea ei naþionalã compusã adunând englezi, scoþieni, galezi ºi cel puþin o parte dintre irlandezi într-o conºtiinþã civicã comunã, fãrã a le distruge specificul etnic. Problema era însã cã Rusia nu oferea decât niºte instituþii civice extrem de slabe, astfel cã aceastã abordare funcþiona doar dacã ne-ruºii rãmâneau subdezvoltaþi ºi extraordinar de maleabili. Gândirea lui se asemãna cu cea a lui Dostoievski ºi aminteºte de confuzia privind valorile naþionale ºi universale din conceptul de „Moscova, a Treia Romã". Ea devenea deosebit de înºelãtoare când era aplicatã naþionalitãþilor mai occidentalizate ºi mai avansate din punct de vedere cultural, cum erau polonezii, finlandezii, germanii sau evreii.

Katkov a atacat direct aceste popoare neasimilabile: „în statul rus acþionează forþe ostile poporului rus, paraziþi care i s-au insinuat în sânge, diferite naþionalitãþi politice privilegiate, ºi astfel politicile Guvernului rus au dobândit un caracter ne-rus"20. în fapt,

era o desconsiderare a politicii tradiþionale a guvernului de pãstrare a unui echilibru între diferitele elite etnice ale imperiului.

Katkov a devenit o forþã în Rusia ºi pentru cã a surprins starea de spirit a oficialitãþilor si a unei mari pãrþi a societãþii dupã revolta polonezilor, când vederile favorabile polonezilor ale lui Herzen ºi democraþia radicalã a revistei Sovremenik pãreau sã incite la rebeliune. De asemenea, el a ºtiut cum sã profite de pe urma ocaziilor oferite unui redactor deschis, talentat ºi muncitor în epoca „libertãþii responsabile", inauguratã de noile legi ºi practici ale cenzurii din anii 1860. încercarea din cotidianul sãu Moskovskie vedomosti de a combina patriotismul imperial ºi patriotismul etnic rus a pãrut realistã ºi era suficient de independentã de politicile oficiale pentru a-i câºtiga faima de frondor. Odatã, în martie 1866, ziarul a fost suspendat iar conducerea lui schimbatã din cauza atacurilor lui Katkov la adresa oficialitãþilor guvernamentale, dar, dupã numai câteva luni, încercarea de asasinare a acestuia a pãrut sã aducã o justificare opiniilor sale ºi roata s-a întors : Alexandru al II-lea a ordonat personal repunerea în drepturi a lui Katkov.

Cu toate acestea, Katkov ºi-a intrat cu adevãrat în drepturi în timpul lui Alexandru al III-lea. Noul þar a urmãrit cu ceva mai multã consecvenþã o politicã naþionalã pe care tatãl sãu a aplicat-o doar sporadic. Scopul sãu era sã gãseascã o modalitate mai sigurã de a atrage regiunile ºi popoarele ne-ruse în cadrul imperiului, în primul rând prin integrare administrativã, apoi prin inocularea limbii, religiei, culturii, istoriei ºi tradiþiilor politice ale Rusiei, lãsând propriile lor limbi ºi tradiþii sã ocupe o niºã subsidiarã, mai degrabã ca rãmãºiþe etnografice decât ca forþe sociale active. Aceasta, alãturi de o politicã economicã ce punea accent pe dezvoltarea transportului ºi a industriei grele, precum ºi pe asimilarea regiunilor periferice într-o economie imperialã unicã.

Polonia

Politica aceasta a fost aplicatã cu toatã forþa mai întâi Poloniei, dupã rebeliunea din 1863-1864. A fost prima regiune a imperiului unde autoritãþile ruse au abandonat politica de cooperare cu elitele locale: mulþi nobili au fost exilaþi iar domeniile lor au fost confiscate pentru a-i slãbi pe pani (proprietarii de pãmânturi) în calitatea lor de purtãtori ai idealului naþional polon. Acelaºi obiectiv a dictat o emancipare relativ generoasã a iobagilor polonezi, acestora dându-li-se pãmânt mai mult ºi în condiþii mai avantajoase în încercarea de a-i încuraja pe þãranii polonezi, ucraineni ºi bieloruºi sã vadã în

Guvernul rus un protector. Bisericii Catolice i s-a interzis sã comunice cu Roma iar episcopii care nu s-au supus au fost destituiþi, în timp ce în provinciile rãsãritene (cele de vest în cadrul Rusiei) s-au fãcut treceri forþate în masã de la Biserica Unitã la ortodoxie, în provinciile vestice, M.N. Muraviov, un fost decembrist cunoscut acum drept „cãlãul de la Vilnius", a primit puteri speciale sã-i investigheze, aresteze ºi condamne pe cei suspecþi de a fi fost implicaþi în insurecþie.
Rãmãºiþele identitãþii distincte a Poloniei au fost abolite, iar fostul Regat al Congresului a devenit cunoscut în limbajul oficial drept „regiunea Vistula" din cadrul Rusiei. Majoritatea oficialilor polonezi au fost înlocuiþi cu ruºi iar rusa a fost impusã în sectoarele oficiale. Universitatea din Varºovia a fost transformatã într-o instituþie în întregime ruseascã, stipulându-se totodatã cã în ºcolile poloneze, chiar ºi la nivel primar, toate

nu avea nici o modalitate de a impune aceste mãsuri, iar educaþia în limba polonã a continuat, deºi semiclandestin21.
Polonia a avut ºi beneficii economice de pe urma includerii sale între graniþele tarifare ale imperiului, putând sã îºi vândã produsele industriale pe o piaþã uriaºã care avea nevoie de ele. Reprezentând înjur de 8% din populaþia imperiului, Polonia realiza aproximativ un sfert din producþia lui industrialã, în special în industria textilã, metalurgicã ºi a construcþiilor de maºini. Manufacturierii fãceau însã acest lucru exploatând nemilos o forþã de muncã lipsitã de drepturi - ca ºi în Rusia propriu-zisã - ºi în mare mãsurã analfabetã datoritã legilor din domeniul educaþiei.
în consecinþã, elitele polone erau împãrþite în ceea ce priveºte locul þãrii lor în cadrul imperiului. Partidele politice care au apãrut din miºcãrile subterane dupã 1905 s-au împãrþit în trei direcþii. Partidul Socialist Polon (PPS), condus de Josef Pilsudski, era în favoarea unei insurecþii care sã determine o rupturã completã ºi independenþa naþionalã: în 1904, Pilsudski a cãutat ajutor la inamic, mai precis la japonezi, pentru a obþine sprijin financiar pentru revolta plãnuitã. Partidul Social Democrat al Regatului Poloniei ºi Lituaniei (SDKPiL), a cãrei personalitate proeminentã era Roºa Luxemburg, a urmat o linie marxistã neabãtutã: Polonia trebuia sã rãmânã în interiorul statului proletar internaþional în care avea sã se transforme Imperiul Rus dupã viitoarea revoluþie socialistã. Naþional-democraþii conduºi de Roman Dmowski doreau sã rãmânã în imperiul existent, cu condiþia sã beneficieze de autonomie politicã ºi sã punã capãt legilor discriminatorii: ei reprezentau burghezia industrialã ºi comercialã care profita de pe urma pieþei imperiale ºi care vedea în Germania principalul pericol.
în 1905-1906, Polonia era probabil cea mai violentã regiune a imperiului. Imediat dupã Duminica Sângeroasã, în ianuarie 1905, muncitorii din centrul textil Lodz au intrat în grevã ºi au demonstrat cu placarde pe care scria : „Jos autocraþia ! Jos rãzboiul! ". Aceºtia aveau ºi revendicãri economice: ziua de muncã de opt ore ºi sporiri uriaºe de salarii. Poliþia a intervenit, iar în încãierãrile care au urmat au murit în jur de o sutã de oameni. Scena s-a repetat de câteva ori de-a lungul anului 1905. Din când în când, Polonia se afla într-o stare efectivã de rãzboi civil, în care erau adesea implicate, alãturi de muncitori, studenþi, elevi, ºi bande de criminali. Doar þãranii au rãmas relativ liniºtiþi: ei nu aveau nici nemulþumirile, nici solidaritatea obºteascã a celor din Rusia.
în general, luptele armate din Polonia din anii 1905-1906 au durat mai mult decât rãzboiul de gherilã din 1863-1864 ºi au costat mai multe vieþi. De asemenea, au constituit o mare povarã pentru forþele armate ruse : la apogeul luptelor, în Polonia erau staþionaþi înjur de 300.000 de militari, faþã de l 000.000 pe frontul japonez22. Nu se poate concepe un exemplu mai bun pentru a ilustra costul ridicat pe care îl presupunea încercarea de a rusifica un popor cu o identitate naþionalã bine dezvoltatã ºi un sentiment al culturii, religiei ºi cetãþeniei foarte diferite de ale celor din Rusia.
Ucraina
Legatã de aceastã politicã antipolonezã era ºi hotãrârea guvernului de a impune o identitate rusã Ucrainei, care era cunoscutã oficial sub numele de „Mica Rusie", în a doua jumãtate a secolului al XlX-lea, sentimentul ucrainean al identitãþii proprii era în orice caz destul de slab, fiind întâlnit mai

ales la intelectuali ºi la reprezentanþii diferitelor profesiuni din micile oraºe. Mulþi dintre þãrani vnrhoo,, H;„»^» „0^0^,^ -t-.....-•-----*

dar nu aveau o conºtiinþã naþionalã mai largã, iar limba lor era consideratã de majoritatea ruºilor un dialect rural al limbii ruse. Cu toate acestea, cultura ucraineanã supravieþuia destul de bine, datoritã moºtenirii poetului Taras ªevcenko, scrierilor unor istorici ca Mihailo Drahomaniv ºi posibilitãþii trecerii frauduloase peste frontiera a unor materiale din Galiþia habsburgicã, unde identitatea ucraineanã era încurajatã oficial pentru a contrabalansa influenþa polonã.
în 1863, ministrul de Interne P.A. Valuev a emis o circularã care interzicea publicarea în limba ucraineanã a altor cãrþi decât cele de beletristicã ºi folclor. El a comentat cã „nu a existat ºi nici nu va exista vreodatã o limbã distinctã a Micii Rusii. Dialectul pe care îl folosesc oamenii simpli este limba rusã contaminatã de o influenþã polonã"23, în 1876, un alt decret a interzis importul de cãrþi în limba ucraineanã ºi folosirea ucrainenei în teatru.
Aceastã suprimare aproape completã a unei limbi a fost un fapt unic în Rusia secolului al XlX-lea. Motivul pare sã fi fost sensibilitatea neobiºnuitã a oficialitãþilor în ceea ce priveºte identitatea naþionalã a þãranilor ucraineni. Ucrainenii reprezentau al doilea grup etnic ca mãrime din imperiu: 22,4 milioane, conform recensãmântului din 1897, adicã aproape 18% din întreaga populaþie. Dacã aceºtia aveau sã fie asimilaþi culturii ºi limbii ruse, atunci ruºii aveau sã constituie o majoritate sigurã: aproximativ 62 % din populaþia imperiului. Dacã, pe de altã parte, ucrainenii deveneau cunoscãtori de carte ºi îºi adoptau propriul „dialect" drept limbã distinctã, atunci ruºii aveau sã fie minoritari în propriul imperiu.
Aceastã preocupare s-a reflectat în pregãtirea legii limbii ucrainene. Valuev observa într-un memorandum cãtre þar cã „susþinãtorii naþionalitãþii mic-ruse ºi-au îndreptat atenþia cãtre masele needucate ºi, sub pretenþia alfabetizãrii ºi a iluminãrii lor, cei care încearcã sã îºi transpunã în realitate planurile politice s-au apucat sã publice cãrþi de citire, abecedare, gramatici, cãrþi de geografie ºi aºa mai departe", în mod similar, în 1876, un înalt oficial a avertizat cã „permiþând crearea pentru oamenii simpli a unei literaturi speciale îu dialectul ucrainean ar însemna sã colaborãm la înstrãinarea Ucrainei de restul Rusiei... A permite separarea a treisprezece milioane de mici-ruºi ar însemna iresponsabilitatea politicã supremã, în special având în vedere miºcarea de unificare care se desfãºoarã în vecinãtatea noastrã, la neamul german"24.
în ultimele decenii ale secolului al XlX-lea, industrializarea a dus la o schimbare rapidã a compoziþiei etnice a Ucrainei. Muncitorii veniþi erau în marea lor majoritate ruºi: având un pãmânt relativ mai fertil ºi o climã mai bunã, þãranii ucraineni nu simþeau aceeaºi nevoie de a obþine venituri extra-agricole mergând la oraº, nici chiar în propriile lor oraºe. Cât despre negustori, industriaºi ºi practicanþii diverselor profesii, aceºtia erau în special ruºi, evrei, germani sau polonezi.
Industrializarea acþiona deci în folosul politicii naþionale oficiale, în timp ce intelighenþia ucraineanã era privatã de potenþialele sale elite ºi limitatã la slujbe în oraºe mici, de obicei în zemstve ºi municipalitãþi25.
Cu toate^acestea, autoritãþile reacþionau alergic la cel mai mic simptom de separatism ucrainean, în anii 1870, secþia sud-vesticã a Societãþii Geografice Imperiale a fost mchisã, fiind suspectatã de tendinþe ucrainofile. Drahomaniv a fost îndepãrtat de la catedra sa de la Universitatea din Kiev ºi a plecat la Lvov, capitala Galiþiei austriece, unde a ajutat la dezvoltarea societãþilor culturale care nu aveau sã fie niciodatã tolerate ln interiorul Imperiului Rus. în ciuda interdicþiei importurilor de tipãrituri, Galiþia a devenit un fel de „Piemont ucrainean", fãrã de care probabil cã Ucraina nu ar fi putut

l
Finlanda
în a doua jumãtate a secolului al XlX-lea, Finlanda a început sã profite de statutul constituþional relativ favorabil de care s-a bucurat sub prevederile Dietei de la Poorvoo (1809). Parlamentul sãu,

Dieta, a început sã se întruneascã regulat dupã 1863 ºi a promulgat o serie de mãsuri care au sublimat statutul distinct al Finlandei în cadrul imperiului: rãspândirea educaþiei, consolidarea libertãþii confesionale, chestiunea monedei separate ºi înfiinþarea armatei finlandeze, în acelaºi timp, bazându-se pe procentul ridicat de cunoscãtori de carte din rândurile þãrãnimii, susþinãtorii limbii finlandeze au câºtigat sprijinul împãratului pentru cauza lor, care urmãrea contestarea dominaþiei suedeze de pânã atunci26.

Susþinerea acordatã de împãrat finlandezilor ar putea fi consideratã un exemplu de aplicare a politicii lui divide et impera - ridicarea finlandezilor împotriva suedezilor pentru a-i domina ºi pe unii ºi pe ceilalþi. Ceea ce cu siguranþã a cântãrit greu în mintea mai multor împãraþi succesivi a fost faptul cã finlandezii acþionau cu o anumitã reþinere - spre deosebire de construirea ostentativã a naþiunii poloneze. Abia în ultimele decenii ale secolului al XlX-lea au început publiciºtii ruºi sã avertizeze cã un stat naþional separat ºi semisuveran se contura la doar câteva mile de capitala lor. Juriºtii ruºi au început sã aducã argumente cã, deºi Alexandru I a oferit, în virtutea puterii sale autocratice, anumite privilegii Marelui Ducat al Finlandei, succesorii sãi puteau oricând sã le retragã în virtutea aceleiaºi puteri27.

în 1899, Nicolae al II-lea a acþionat urmând acest sfat ºi a dat o proclamaþie prin care supunea legislaþia finlandezã supravegherii de cãtre Rusia. „Am considerat necesar sã Ne rezervãm dreptul la decizia finalã în ceea ce priveºte stabilirea legilor care se încadreazã în limitele legislaþiei imperiale generale", în aceste chestiuni, a anunþat el, Dieta urma sã aibã de acum înainte doar un caracter consultativ. Cu un an înainte, Nicolae îl numise guvernator general pe Nikolai Bobrikov, care a propus un program de integrare completã a Finlandei în imperiu prin anularea statutului separat al armatei acesteia ºi posibilitatea încorporãrii finlandezilor în armata rusã, prin introducerea limbii ruse în administraþie, mãrirea numãrului de ore de limba rusã în ºcolile secundare ºi desfiinþarea Secretariatului Finlandez de Stat, care era organismul de conducere al executivului finlandez autonom. Proclamaþia lui Nicolae i-a dat lui Bobrikov deplinã libertate în aplicarea programului sãu, acesta acþionând în consecinþã, în ciuda protestelor finlandezilor, potrivit cãrora constituþia lor, confirmatã de Nicolae la urcarea pe tron, era încãlcatã grosolan.

Finlandezii au rãspuns mai întâi printr-o petiþie pentru care au adunat semnãturile a nu mai puþin de o cincime din populaþie, iar apoi prin boicotarea tuturor instituþiilor ruseºti. Aceasta a afectat mai ales armata: în 1902, mai puþin de jumãtate din tinerii chemaþi pentru încorporare s-au prezentat pentru satisfacerea serviciului militar, trebuind sã treacã prin mijlocul mulþimilor ostile formate din compatrioþii lor în jurul centrelor de recrutare. Cu timpul, aceastã rezistenþã pasivã a început sã se spulbere sau sã degenereze în violenþã: în iulie 1904, Bobrikov a fost asasinat de un terorist finlandez.28

Finlanda este un exemplu sugestiv pentru dificultãþile pe care le întâmpina imperiul în raporturile cu ooooarele sale mai avsncptp ^tuni-î ^ânH ™net;;nta natinnois <.a ,.xo„A„^4o*>

H ia o elitã puþin numeroasã la o pãturã educatã mai largã ºi începea sã ajungã la mase29. A le permite o autonomie mai substanþialã presupunea ca acestea sã se dezvolte într-o

. þie proprie, având prea puþin respect pentru nevoile imperiului ca întreg. Aceeaºi a t în linii mari, politica monarhiei habsburgice, în special în jumãtatea austriacã a

rit'oriului sãu, ºi nu se poate spune cã a dus la rezolvarea problemei naþionale de acolo. Pe de altã parte, orice încercare de a le face sã se conformeze modelelor imperiale risca

ã stimuleze exact dârzenia ºi unitatea naþionalã pe care trebuia sã le contracareze, înfãptuirea acestui din urmã tip de politicã a transformat populaþia Finlandei într-o naþiune conºtientã ºi extrem de neprietenoasã. Rezultatul a fost cã, atunci când imperiul se afla în rãzboi cu Japonia în 1904-1905, japonezilor nu le-a fost greu sã furnizeze arme revoluþionarilor ruºi prin intermediul Finlandei.30 Ruºii au rãspuns prin reconciliere, repunând rapid în drepturi constituþia finlandezã.

Regiunea balticã

Regiunea balticã se asemãna Finlandei prin aceea cã autoritãþile ruse susþineau pânã la un punct cererile naþionalitãþilor subordonate, estonii ºi letonii, împotriva germanilor dominanþi. Dar au urmat aceastã politicã mult mai precaut decât în cazul Finlandei, deoarece germanii baltici erau mult mai importanþi pentru ele decât suedezii, într-adevãr, se putea spune cã, dintre toate grupurile etnice din cuprinsul imperiului, germanii baltici erau cei mai loiali. Loialitatea lor se manifesta însã faþã de persoana þarului ºi faþã de imperiu ca entitate multinaþionalã, nu faþã de Rusia ca naþiune. Cum scria în 1889 Alexander Graf Keyserling, fost rector al Universitãþii din Dorpat: „Atâta timp cât împãratul dominã naþiunea, vom putea sã supravieþuim ºi sã ne dezvoltãm mai departe"31. Acesta nu avea în minte doar naþiunea rusã. Intensificarea naþionalismului german era la fel de amenințãtoare pentru proprietarii de pãmânturi din regiunea balticã, deoarece amenința sã înãbuºeascã Ritterschaft-unle (corporaþiile aristocratice) formate din germani de la oraºe sau din estonieni ºi letoni de la þarã, ambele grupuri mai numeroase decât cei dintâi, în timp, toþi aveau sã devinã doar niºte pioni ai politicilor marilor puteri europene.

Primul om de stat rus care a atacat dominaþia germanã în regiunea balticã a fost Iuri Samarin, trimis la Riga în calitate de inspector senatorial în 1849. El considera breslele orãºeneºti germane ºi Ritterschaft-urile niºte relicve degenerate ale unui sistem învechit • ce îl împiedicau pe monarh sã acþioneze ca protector al oamenilor simpli, iar pe ruºi sã îºi exercite autoritatea legitimã în Imperiul Rus. „Noi, ruºii, cerem dreptul de a fi în Rusia ceea ce sunt francezii în Franþa ºi englezii în toate dominioanele britanice." în acest stadiu, înainte ca febra omogenizãrii naþionale sã punã stãpânire pe autoritãþi, asemenea concepþii nu erau privite favorabil de cãtre þar: Nicolae a ordonat întemniþarea lui Samarin în fortãreaþa „Petru ºi Pavel" timp de douãsprezece zile ºi 1-a mustrat personal. „Atacul tãu este îndreptat direct împotriva guvernului: ceea ce ai vrut sã spui este cã, încã de la împãratul Petru, am fost înconjuraþi de germani ºi noi înºine ne-am germanizat"32.

Cu toate acestea, prin anii 1870, în Sankt-Petersburg dominau pãreri diferite. Reforma ajunsese în Rusia, fãcându-i pe þari ºi mai puþin dispuºi sã accepte autoritãþi intermediare intre ei ºi supuºii lor. Pe deasupra, unificarea Germaniei a consolidat în mod firesc 1(lentitatea etnicã a germanilor baltici, în special a celor din oraºe. Ivan Axakov a

tronului rusesc, propovãduiesc rãzboiul pânã la moarte împotriva naþionalitãþii ruse; supuºi credincioºi ai statului rus, nu le pasã nici cât negru sub unghie de patria rusã"33. Alexandru al III-lea a luat o decizie de o importanþã simbolicã atunci când, la urcarea sa pe tron în 1881, a refuzat sã confirme privilegiile Ritterschaften-ulm, aºa cum fãcuserã toþi înaintaºii sãi de la Petru cel Mare încoace.

Integrarea administrativã a început o datã cu introducerea noilor instituþii municipale în regiunea balticã în 1877, dar autoritãþile s-au abþinut de la a submina Ritterschaften-ul din mediul rural prin introducerea unor zemstve de tip rus. în acest sens, vechea politicã de acceptare a elitelor locale a continuat: Ritterschaft-urile au rãmas deþinãtoarele absolute ale autoritãþii locale pânã în anul 1917, deºi puterea lor efectivã a fost treptat ºtirbitã atât de schimbãrile sociale, cât ºi de mãsurile guvernamentale, în anii 1880, ele ºi-au pierdut puterea juridicã o datã cu introducerea noilor curþi ruseºti, în paralel cu folosirea limbii ruse în toate procedurile administrative ºi juridice. Controlul lor asupra ºcolilor a fost slãbit de deschiderea unui mare numãr de „ºcoli ministeriale" conduse de la Sankt-Petersburg ºi unde se þineau cursuri doar în limba rusã: mulþi estoni ºi letoni ºi-au fãcut studiile de bazã aici, ajungând apoi sã ocupe funcþii profesionale ºi administrative, devenind ceea ce Sankt-Petersburgul spera cã aveau sã fie agenþii viitoarei dominaþii ruse. în acelaºi timp, s-a fãcut o încercare de a impune rusa ca limbã obligatorie în toate formele de ºcoli primare, cu excepþia nivelului elementar, în 1893, Universitatea Dorpat a fost închisã, apoi redeschisã ca instituþie rusã sub numele de „Universitatea Iureev" : profesorii ºi lectorii (cu excepþia semnificativã a teologiei) care nu erau pregãtiþi sã predea în rusã au fost nevoiþi sã îºi dea demisia.

în ceea ce priveºte problemele religioase, s-a manifestat o întoarcere la politica ce interzicea estonilor ºi letonilor, care trecuserã sub amenințare la ortodoxie, sã revinã la luteranism. Cei care fãcuserã acest

lucru au ajuns în situaþia de a li se declara nule cãsãtoriile, iar pastorii care le oficiaserã au fost suspendaþi, urmând sã fie cercetaþi, înjur de 120 de persoane au avut aceeaºi soartã pânã la abandonarea acestei politici, în 1894. între timp, catedrale ortodoxe masive, cu ostentative cupole aurite, au fost ridicate în chip cu totul nepotrivit în mijlocul arhitecturii hanseatice austere din Riga ºi Reval.

în regiunea balticã, rusificarea a fost deci urmãritã uneori cu un zel meschin, dar, întrucât la mijloc se afla un echilibru complex de forþe, a trebuit câteodatã îmblânzitã dacã era subminatã stabilitatea socialã ori dacã existau semne cã aceastã politicã lucra nu •în favoarea ruºilor, ci a estonilor ºi a letonilor34.

Combinaþia aceasta instabilã a generat o explozie majorã în 1905-1906. Nepotrivirea fundamentalã a fost dezvoltarea economicã avansatã combinatã cu aranjamentele politice primitive. Riga a generat o a doua Duminicã Sângeroasã în ianuarie 1905, când muncitorii au protestat în legãturã cu cea dintâi: trupele generalului Meller-Zakomelski au intrat în forþã pentru a bloca manifestaþia, omorând 22 de participanþi ºi rãnind în jur de 6035. De atunci, muncitorii ºi þãranii au acþionat adesea împreunã, în special în regiunile locuite de letoni. Þãranii au intrat în grevã, refuzând sã plãteascã arendele ºi boicotând judecãtoriile ºi instituþiile administrative conduse de ruºi sau germani, în cele din urmã, au început atacurile fizice ºi au fost incendiate multe conace ale baronilor, care au improvizat formaþiuni paramilitare pentru a se apãra, în Kurlanda ºi în sudul Livlandei, aproximativ 38% din conace au fost distruse în timpul tulburãrilor; de asemenea, 19% în nordul Livlandei ºi în Estlanda. Mai târziu, când armata rusã s-a întors din Extremul Orient, au fost trimise expediþii de pedepsire cu scopul de a impune mãsuri de justiþie sumarã36.

Mãcelurile reciproce au lãsat o moºtenire incomodã, ceea ce a fãcut Guvernul rus sã revinã la politica sa mai veche de reconciliere cu baronii baltici ºi de apãrare a intereselor acestora ca fiind sinonime cu ale statului. Unii germani baltici au început sã se întrebe "nsã cât timp va mai putea sau va mai vrea Guvernul rus sã îi apere, în oraºele baltice au început sã aparã asociaþii cu scopul de a apãra interesele economice germane, de a nromova învãþãmântul în limba germanã ºi de a încerca sã recolonizeze aceastã zonã cu fermieri germani din alte regiuni ale imperiului - obiectiv care nu s-a bucurat de mare succes, deoarece majoritatea proprietarilor de pãmânt germani nu erau pregãtiþi sã renunþe la pãmânt în favoarea lor. Lucrul cu adevãrat important în legãturã cu astfel de asociaþii era însã faptul ca ele includeau germani din toate clasele sociale ºi cultivau legãturile cu Reich-ul, renunþând la exclusivismul vechilor Ritterschaften31'. Germanii din imperiu, inclusiv majoritatea aºa-numiþilor „þartrei", baronii baltici, începeau sã se realinieze dupã criterii etnice.

Regiunea caucazianã

în Caucaz, nu mai puþin decât în regiunea balticã, elitele creºtine, georgienii ºi armenii, aveau motive solide sã coopereze cu autoritãþile imperiale, având în vedere ameninþarea turcã de peste graniþã ºi nemulþumirea continuã a popoarelor islamice din munþi, cucerite de curând. Nici sarcina de a menþine loialitatea acestor populaþii nu ar fi fost prea dificilã, de vreme ce erau atât de dependente de protecþia rusească. Totuºi, autoritãþile au fost deconcertate de modul în care sentimentul naþional georgian ºi armean a început sã se contureze în a doua jumãtate a secolului al XlX-lea.

în Georgia, relativa stabilitate adusã de ruºi, avântul economic ce a însoþit-o, comunicarea tot mai intensã cu lumea ºi consolidarea unei nobilimi cu o educaþie europenizatã au contribuit în egalã mãsurã la crearea nucleului unei naþiuni georgiene moderne. Modul în care s-a înfãptuit emanciparea iobagilor a sãrãcit mulþi nobili georgieni (deloc diferit de ceea ce s-a întâmplat cu nobilimea rusã) ºi i-a obligat sã înceapã cariere profesionale în oraºe. Acolo, aceºtia au descoperit cã administraþia ºi poliþia erau conduse de ruºi, în timp ce armenii dominau bãncile ºi comerþul.

Pentru a se impune în faþa ambelor grupuri, georgienii ºi-au dezvoltat o variantã proprie de naþionalism, bazatã în mod paradoxal pe marxism. Naþionalismul lor avea o coloraturã anticapitalistã, datoritã competiþiei cu armenii. Ei considerau de asemenea cã, fiind o naþiune micã, interesele lor erau cel mai bine protejate de internaþionalism sau, mai exact, de statutul de membru al unei federaþii

multinaþionale democratice pe structura Imperiului Rus. Doi dintre cei mai de seamã radicali georgieni, Noa Zhordania ºi Filip Maharadze, au studiat la Varºovia, unde au îmbrãþiºat convingerea cã, în ciuda diferenþelor dintre ei, polonezii ºi georgienii duceau o luptã comunã împotriva imperiului autocratic ºi trebuiau deci sã coopereze. Marxismul satisfãcea atât cerinþele internaþionaliste, cât ºi pe cele anticapitaliste. Georgienii au devenit probabil cei mai sofisticaþi marxiºti din imperiu, preluând de la marxiºtii austrieci conceptul de autonomie culturalã individualã ca modalitate optimã de a face posibilã cooperarea interetnicã într-un stat multinaþional. Ei ºi-au adaptat totodatã propriul program agrar astfel încât sã satisfacã cerinþele þãranilor ºi, în acest fel, sã devinã principala forþã politicã la þarã ca 5i la oraºo38.

Sentimentul naþional al armenilor s-a accentuat simþitor în cea de-a doua jumãtate a secolului al XlX-lea prin interacþiunea cu imperiile Rus ºi Otoman, în ambele state, popoarele conducãtoare, evident „imperiale", ruºii ºi turcii, erau de mult timp oprimate de „propriile" imperii, dar acum începuserã sã se impunã, în Imperiul Otoman, armenii au fost victimele directe ale acestui proces, prin masacrele de la mijlocul anilor 1890 ºi prin creºterea sentimentului antiarmean printre azeri, majoritatea acestora conside-rându-se turci, în anii 1880, sentimentul antiarmean s-a intensificat însã ºi în Rusia.

Armenii erau capabili sã susþinã cu entuziasm Rusia, ca în 1878, când victoria armatelor ruse le-a oferit perspectiva de a obþine mai mult teritoriu de la Imperiul Otoman sau cel puþin de a obþine aplicarea unor reforme otomane în favoarea lor, garantate de ruºi. Dar, dupã înfrângerea diplomaticã de la Congresul de la Berlin, unde Rusia a trebuit sã renunþe la orice drept exclusiv de a vorbi în numele armenilor, ea a devenit mai preocupatã de problemele proprii ºi mai defensivã în aceastã chestiune. Reacþia armenilor a fost una de dezamãgire ºi de iritare.

Stereotipuri antiarmene existaserã dintotdeauna în gândirea oficialã rusã. Conform unui raport oficial din 1836, „armenii, la fel ca poporul lui Moise, s-au împrãºtiat pe faþa pãmântului, adunând bogãþii sub jugul altor stãpâni ºi neputând sã se bucure de o þarã a lor. Aceasta este cauza lipsei de caracter a armeanului: el a devenit un cosmopolit. Patrie îi devine þara unde poate obþine un profit, în condiþii avantajoase ºi de securitate, prin inventivitatea minþii sale..."39. Cu toate acestea, pânã în anii 1880, armenii au fost priviþi predominant ca popor creºtin frate ºi aliat împotriva islamului, în 1836, Nicolae I emisese o cartã prin care îi garanta Bisericii armene autonomie instituþionalã, libertate de credinþã ºi dreptul de a-ºi conduce propriile ºcoli, în 1885, aceastã cartã a fost însã brusc abrogatã prin închiderea tuturor ºcolilor parohiale ºi înlocuirea lor cu ºcoli ruseºti. Deºi hotãrârea a fost revocatã un an mai târziu, ea a lãsat urme amare, sub forma resentimentelor ºi suspiciunii printre armeni40.

Aceasta era atmosfera în care au fost create primele partide revoluþionare armene. Cel mai important dintre ele, Daºnakþiutiun („Federaþia", asemãnãtor în concepþie cu Populiºtii Ruºi), ºi-a îndreptat iniþial ostilitatea împotriva Imperiului Otoman, dar, în pofida acestui fapt, autoritãþile ruse erau foarte prudente în privinþa lui. Bãnuiala cã ºcolile parohiale ºi seminariile armene produceau teroriºti a avut o contribuþie majorã în luarea deciziei din 1896 prin care acestea treceau în subordinea Ministerului Educaþiei din Sankt-Petersburg. în 1903, viceregele Caucazului, prinþul Grigori Goliþîn, a preluat administrarea directã a tuturor proprietãþilor biriceºti sau, dupã cuvintele unui observator, „a pus Biserica sub tutelã, aºa cum pui un copil sau un nebun". Pentru a impune decretul, poliþia rusã a trebuit sã ocupe reºedinþa catolicos-ului de la Ehmiazin, sã spargã seiful ºi sã fure titlurile de proprietate41.

Această procedurã agresivã, care s-a adãugat la douã decenii de administraþie indiferentã ºi arogantã, i-a fãcut în cele din urmã pe teroriºti sã întoarcã armele împotriva Rusiei ºi sã îi câºtige aproape pe toþi armenii drept aliaþi. Mai mulþi oficiali ruºi au fost asasinaþi, iar în octombrie 1903 Goliþîn a fost ºi el grav rãnit de un terorist. Armenii au boicotat ºcolile oficiale, judecãtoriile ºi birourile administrative ºi au înfiinþat propriile lor organisme ilegale, care sã le preia funcþiile. Daºnacii constituiau principala sursã de inspiraþie politicã a acestei miºcări de protest paºnic, pe care o conduceau în paralel cu campania lor de teroare42. Mãsurile de integrare imperialã, grosolane ºi lipsite de tact, i-au împins pe armeni sã îºi creeze instituþii naþionale îndreptate împotriva Rusiei, acolo unde altã datã acestea nu

Neputincioase în faþa acestui val de rezistenþã pasivã ºi activã, autoritãþile ruse au cþionat ja fej cum au reacþionat ºi în crizele imperiale anterioare: divizând pentru a utea conduce, în Baku ºi în Tiflis, armenii constituiau o clasã de mijloc proeminentã ºi elativ înstãritã, o þintã uºoarã pentru azerii resentimentari, dintre care mulþi erau muncitori sãraci pe terenurile petrolifere, în februarie 1905, neîmpiedicaþi de poliþie, azerii au nãvãlit în cartierul armenesc pentru a se rãzbuna pentru un incident recent; în câteva zile de lupte au murit înjur de 1500 de oameni, dintre care probabil aproximativ l 000 de armeni. Armenii au replicat creându-ºi propriile miliþii înarmate, constând în mare parte din refugiaþi din Imperiul Otoman43.

Deºi mãcelului reciproc i s-a pus capãt în mod simbolic printr-o procesiune condusã de episcopul armean ºi de ºeful comunitãþii musulmane ºiite, solidaritatea etnicã a fost alimentatã intens de ambele pãrþi iar armenii ºi azerii au continuat sã se defineascã prin opoziþie reciprocã.

Alarmate de deteriorarea ordinii publice pe care ele înºile o declanºaserã, autoritãþile ruse s-au grãbit sã redea Bisericii armene pãmânturile ºi ºcolile. Noul vicerege, contele LI. Voronþov-Daºkov, susþinea cã politica rusã trebuie sã încerce sã refacã ºi sã menþinã o alianþã cu armenii, aceasta fiind inerent valoroasã având în vedere ameninþarea invaziei externe ºi revoltele musulmane din interior. Sub presiune, el a fost uneori forþat sã coopereze cu daºnacii pentru a restabili ordinea, politicã pe care Stolîpin avea sã i-o

A . 44

reproºeze mai târziu .

Conflictele dintre comunitãþi au cimentat nu numai solidaritatea armenilor, dar ºi pe cea a azerilor, care pânã atunci fuseserã relativ neorganizaþi. O limbã literarã azerbaidjanã fusese deja creatã pe baza limbii vorbite, fiind diferitã de persanã ºi turcã (deºi apropiatã de aceasta din urmã), proces care la început s-a bucurat de sprijinul autoritãþilor ruse. Ea a devenit limba unei prese periodice în dezvoltare, preocupatã de problemele educaþiei musulmane ºi ale locului ocupat de musulmani în cadrul imperiului. Conºtiinþa unei identitãþi azere distincte s-a cristalizat printre þãranii ºi muncitorii musulmani de rând între 1905-1906, când au început sã se alãture bandelor de gherilã pentru a apãra satele ºi a se rãzbuna. Emblema sub care s-au adunat era steagul verde al profetului: duºmanii erau armenii45.

în regiunea caucazianã, politica rusã a înstrãinat deci niºte supuºi loiali, a aprins pasiunile etnice ºi a intensificat conflictele, ameninþând serios ordinea internã într-o zonã strategicã sensibilã.

Asia Centralã

In Asia Centralã, motivaþia politicii imperiale a fost mai degrabã economicã decât asimilaþionistã. Un caz cu totul unic în Imperiul Rus, aceastã regiune poate fi consideratã o adevãratã colonie. Statutul ei diferea de cel al altor pãrþi ale imperiului din mai multe Puncte de vedere. Locuitorii sãi erau cunoscuþi sub numele de „strãini de neam" (morodþi), o etichetã destul de comunã în alte imperii contemporane cu cel rus, dar care Qu era folositã nicãieri altundeva pe teritoriul lui: ea implica un statut politic de strãin ªi inferior. Teritoriul regiunii nu era nici mãcar complet încorporat în imperiu: hanatul de Hiva ºi emiratul de Buhara rãmãseserã suverane cu numele, ca protectorate legate de prin tratate unilaterale care le includeau în uniunea vamala mea

în regiunile încorporate în imperiu, autoritãþile ruse nu interveneau în religie educaþie, administraþie localã sau justiþie. Locuitorii erau musulmani ºi atât de strãini de practicile ruseºti, încât orice încercare de a-i face sã se adapteze ar fi avut ºanse minime de succes ºi ar fi provocat o rezistenþã intensã, care ar fi putut fi folositã de britanici pentru a-ºi întãri poziþia în Asia Centralã, în acest mod, o putere supremã, în mare mãsurã militarã, se suprapunea unei ierarhii tradiþionale ºi neschimbate de nivel mediu ºi inferior.

Singurul aspect de viaþã localã pe care ruºii 1-au afectat grav a fost de naturã economicã: introducerea culturilor irigate de bumbac pentru piaþa întregului imperiu, în plus, þãranii ruºi începeau sã se

stabileascã în numãr destul de mare pe terenuri potenþial fertile, care erau de fapt pãºunile folosite de nomazi, politicã promovatã ºi finanþatã tot mai mult de autoritãþile imperiale, în special de Stolîpin dupã 1906. Aceste colonizãri au provocat resentimente intense, dar nomazilor le-a fost foarte greu sã se opunã. Ei erau în majoritate sãraci ºi neînarmaþi, împrãºtiaþi pe mii de mile pãtrate de teritoriu ºi adesea scindaþi din cauza neînþelegerilor tribale. Singura forþã care îi putea uni era religia islamicã. A fost deci normal ca centrul rezistenþei faþã de conducerea rusească sã se afle în Valea Ferganei, regiunea cea mai fertilã ºi mai dens populatã din Asia Centralã, unde islamul avea deja o lungã istorie. Prima revoltã care a avut loc aici, la Andijan în 1898, a fost condusã de un preot sufit pe nume Dukci Iºan.

Tulburãrile sporadice din Valea Fergana nu au fuzionat cu resentimentele locuitorilor stepei pentru a genera o insurecþie de proporþii decât în 1916. Ceea ce a declanºat-o a fost faptul cã musulmanii nu au mai fost scutiþi de serviciu militar, ci au devenit încorporabili în unitãþile de muncã din spatele frontului. Pe mãsurã ce erau întocmite listele de recrutare, ºtirea s-a rãspândit printre localnici, aceºtia considerând munca manualã nedemnã de un popor de cãlãreþi, iar mulþimile au început sã atace secþiile de poliþie ºi clãdirile administrative. S-au înregistrat revolte în majoritatea oraºelor principale din regiunea Fergana, iar de acolo tulburãrile s-au rãspândit ajungând sã acopere aproape întregul Turkestan. Ambele pãrþi au dat dovadã de o extremã cruzime. Ordinea a fost treptat restabilitã de armata condusã de generalul A.N. Kuropatkin, dar dezastrul nu s-a oprit aici: sute de mii de musulmani au fugit peste graniþã în China. S-a estimat cã în jur de 17% din populaþia Turkestanului a dispãrut în urma acestor tulburãri, fie prin deces, fie prin emigrare, iar în regiunile cele mai afectate pierderile au fost de pânã la douã treimi46.

Evreii

„Rusificarea" nu ºi-a dovedit nicãieri potenþialul distructiv într-un mod mai lipsit de echivoc ca în cazul politicii autoritãþilor faþã de evrei. De fapt, în acest caz termenul de „rusificare" este impropriu, deoarece politica abandona speranþa asimilãrii ºi îi respingea pe evrei ca fiind strãini: din 1880, aceºtia au fost clasificaþi, ca ºi nomazii, drept strãini de neam.

Criza din 1878-1882 sugerase cã atât panslavismul, cât ºi populismul revoluþionar eºuaserã ca strategii de refacere a þesãturii etnice sfâºiate, de reunificare a statului ºi poporului într-un singur tot. Valul de pogromuri antievreieºti care a urmat asasinãrii lui Alexandru al II-lea a încurajat ideea cã o modalitate mai eficientã de stimulare a

patriotismului în rândul maselor ar putea fi exacerbarea prejudecãþilor antievreieºti. întrucât în „regiunea de rezidenþã" evreii erau limitaþi la slujbe cum ar fi cele de arendaº, cârciumar, prãvãliaº sau cãmãtar, ei tindeau sã le parã þãranilor ºi muncitorilor niºte jecmãnitori, din cauzã cã veºnic cereau preþuri mari ºi dobânzi exorbitante, în plus, în perioada relativei lor emancipãri sub domnia lui Alexandru al II-lea, ei pãtrunseserã cu succes ºi în domeniul profesiunilor citadine, astfel cã ºi o parte din ruºii educaþi aveau resentimente faþã de concurenþa lor.

Eºuând în recomandãrile sale panslaviste, Ivan Axakov a jucat un rol decisiv în transformarea antisemitismului într-o doctrinã politicã ce a devenit aproape respectabilã în Rusia ultimelor douã decenii ale secolului al XlX-lea. El ºi-a fundamentat ideile pe o lucrare care fusese publicatã cu aproximativ cincisprezece ani în urmã de Iakob Brafman, un evreu convertit, profesor de ebraicã la seminarul ortodox din Minsk: Cartea Kahalului41. Kahalul fusese corporaþia evreiascã autonomã din Polonia, dar Guvernul rus îi diminuase puterile atunci când a absorbit teritoriile poloneze ºi, în final, a abolit-o în 1844. Conform lui Brafman însã, susþinut acum de Axakov, kahalul nu numai cã exista în continuare, dar se bucura de o autonomie nemaiîntâlnitã printre celelalte popoare ale imperiului, dându-le evreilor dreptul sã-i exploateze fãrã milã pe credincioºii ortodocºi în mijlocul cãrora trãiau48. Mai mult, conform lui Axakov, ei aveau susþinãtori strãini puternici interesaþi sã slãbească Rusia. „Evreii din «regiunea de rezidenþã» constituie «un stat în stat», cu propriile sale organe administrative ºi juridice ºi cu un guvern naþional legal - un stat al cãrui centru se aflã în afara Rusiei, în strãinãtate, ºi a cãrui autoritate supremã este «Alianþa Evreiascã Universalã» de la Paris." Aceastã autoritate

internaþionalã în stadiu embrionar le permitea sã continue sã lupte pentru legea universalã pe care nu o realizaserã în persoana lui Iisus Hristos ºi pe care încercau aºadar sã o realizeze sub forma „dominaþiei anticreºtine asupra lumii, a dominaþiei evreieºti asupra lumii"49.

Explicaþia puterii perfide a evreilor asupra Rusiei consta deci, în opinia lui Axakov, în faptul cã aceºtia formaserã o conspiraþie internaþionalã ce fusese în stare sã revendice pentru sine o sferã de autonomie chiar în sânul Rusiei. Putem vedea toate acestea ca pe o proiectare asupra evreilor a impresiei împãrtãºite de mulþi intelectuali ruºi, în special în astfel de vremuri de crizã: anume, cã ei nu puteau sã îºi ducã naþiunea la înflorire deoarece erau subminaþi pe plan intern de niºte forþe strãine misterioase, întãrite de legãturi internaþionale, într-un fel aveau dreptate, dar adevãratul vinovat era statul imperial, care importase o culturã strãinã ºi exilase mitul naþional originar al ruºilor. Antisemitismul era un fel de slavofilism frustrat, nãscut din conºtiinþa modului în care ruºii eºuaserã în a-ºi edifica propria naþiune potenþialã, în interesul statutului de mare putere, Rusia dãduse cu piciorul mitului lor de popor ales ºi de imperiu al adevãrului ªi dreptãþii. Prin contrast, evreii au continuat sã creadã cã sunt poporul ales ºi sã fie

f A \ * A

naeli profeþiilor lor mesianice. In timp ce slavofilii visau la o comunã þãrãneascã bazatã Pe principii ortodoxe, evreii pãreau încã sã aibã comunitãþi prospere conduse de liderii lor religioºi50. Ei reuºiserã acolo unde ruºii dãduserã greº: în a face dintr-o religie mesianicã esenþa unei identitãþi naþionale.

In 1881, la preluarea funcþiei de ministru de Interne, N.P. Ignatiev a trimis þarului un memorandum subliniind temerile sale faþã de dominaþia „forþelor strãine", în acesta, el tot curentul occidentalizant de evrei ºi polonezi, cele douã popoare care deþineau locurile de frunte în demonologia patrioþilor ruºi de stil nou în P^tprshnro ^vi^ta

un grup polono-evreiesc puternic în ale cãrui mâini se concentreazã în mod direct bursa, advokatura, o mare parte a presei ºi alte afaceri publice. Pe multe cãi licite ºi ilicite, ei se bucurã de o influenþã imensã asupra oficialitãþilor ºi asupra cursului general al lucrurilor." Acuzaþii îºi foloseau aceastã influenþã pentru a modela opinia publicã în interesul planurilor lor favorite: „cât mai multe drepturi cu putinþã pentru polonezi ºi evrei ºi instituþii reprezentative dupã model occidental. Orice voce onestã din þara rusească este înãbuºitã de vociferãrile polonezilor ºi evreilor cum cã trebuie datã ascultare «inteligheneiei» ºi cã pretenþiile ruºilor trebuie respinse ca învechite ºi obtuze"51.

Aceste afirmaþii au mers pânã acolo încât sã pretindã cã profesiunile, afacerile ºi finanþele moderne, precum ºi majoritatea instituþiilor recent reformate ale imperiului erau în mâna unei conspiraþii internaþionale ce încerca sã îngenuncheze Rusia. Era o explicaþie convenabilã a faptului cã reformele lui Alexandru al II-lea, departe de a întãri Rusia, pãreau sã o slãbească. Ea nu era însã acceptatã de toþi înalþii oficiali ruºi. Când memorandumul lui Ignatiev a fost, de exemplu, discutat în guvern, ministrul de finanþe N.H. Bunge a obiectat spunând cã evreii jucau un rol productiv în comerþ ºi cã erau foarte folositori în atragerea capitalului strãin atât de necesar Rusiei52. Dar aceasta confirma într-un sens temerile lui Ignatiev, care vedea capitalul strãin ca pe arma unei conspiraþii internaþionale menitã sã submineze adevãrata forþã economicã a Rusiei, agricultura ºi industria casnicã.

în atmosfera alarmistã predominantã de dupã asasinarea lui Alexandru al II-lea, viziunea paranoicã a lui Ignatiev a triumfat. „Regulile temporare" din mai 1882 le-au interzis evreilor sã se mute sau sã achiziþioneze proprietãþi în mediul rural chiar ºi în interiorul „regiunii", în timp ce, în afara acesteia, poliþia primise ordine sã impunã restricþii asupra rezidenþei evreilor, care pânã atunci fusese ignoratã. In anii urmãtori, evreii au fost împiedicaþi sã intre în avocaturã ºi în profesiunile militarã ºi medicalã, în timp ce principiul numerus clausus le-a fost impus la admiterea în ºcolile secundare ºi superioare în general. De asemenea, li s-a interzis sã voteze pentru zemstve ºi pentru alegerile municipale. Cu ocazia Pastelul evreiesc din 1891, a avut loc expulzarea rezidenþilor evrei ilegali din Moscova, fapt ce a lipsit oraºul de douã treimi din populaþia sa evreiascã53. Identificarea evreilor cu finanþele ºi comerþul a însemnat cã aceºtia au devenit un pion în disputa dintre Ministerul de Finanþe ºi cel de Interne, care simboliza lupta dintre imperativele creºterii economice ºi cele ale securitãþii interne, în mod

semnificativ, colegiile comerciale ºi tehnice promovate de Witte ca ministru de Finanþe nu impuneau •estricþii intrãrii evreilor sau oricãrei alte categorii sociale ori etnice. Miniºtrii succesivi Ie Interne, în special V.K. Pleve (1902-1904), au avertizat cã mãsurile lui Witte încurajau :vreii, popor înzestrat ºi energic prin natura sa, sã þinã tot mai strâns în mânã economia arii, sã câºtige controlul asupra profesiunilor ºi presei ºi sã exploateze þãranii, care ar fi "ost neajutoraþi fãrã protecþia comunitãþii sãteºti. Oponenþii lui Witte îl caracterizau în nod consecvent pe acesta drept „socialist de stat" ºi „prieten al evreilor"54.

Campania împotriva lui Witte ºi-a atins punctul culminant într-un document falsificat n cadrul Departamentului de Poliþie al Ministerului de Interne. Aºa-zisele Protocoale ile înþelepþilor Sionului erau chipurile transcrierea cuvânt cu cuvânt a unei ºedinþe în ;are liderii evreimii internaþionale puneau la cale stadiul final al campaniei lor de ucerire a lumii - etapã în care autocraþia rusã avea sã fie principala þintã, ca obstacolul el mai serios în drumul lor dupã ce Europa Occidentalã ºi America de Nord le cãzuserã 'ictimã. Acestea arãtau cum sloganurile liberalismului ºi ale Revoluþiei franceze fuseserã

lansate de evrei pentru a submina legitimitatea monarhiei în întreaga Europã, cum s-au folosit de industrie ºi finanþe pentru a distruge aristocraþia moºierească, cum exploataserã ºcolile ºi universitãþile pentru a slãbi moralitatea ºi cum au propovãduit ateismul pentru a îndepãrta oamenii de biserică. Discuþiile din text dezvãluiau presupusa strategie evreiascã de folosire a instituþiilor financiare, presei ºi sistemului educaþional pentru a submina regimul existent ºi pentru a prelua puterea, dupã care guvernul evreiesc mondial ar fi urmat sã punã bazele unui stat poliþienesc nemilos ºi eficient, care s-ar fi folosit de propagandã ºi spionaj pentru a-ºi apãra permanent puterea55.

Era vechea viziune a Antihristului din afarã, reînviatã într-o nouã versiune, mai potrivitã cu vremurile când a fost conceputã. Ea a apãrut prea târziu pentru a avea un efect important asupra sorþii lui Witte, dar avea sã joace un rol sinistru în politica constituþionalã de dupã 1905, iar mai târziu în soarta evreilor din întreaga Europã, în mod ironic, viziunea sa de coºmar a anticipat trãsãturile statului comunist sovietic mult mai exact decât descria Rusia imperialistã sau organizarea efectivã a evreilor. Antisemitismul a produs cu adevãrat o politicã naþionalistã de masã de un anume fel, sub forma pogromurilor împotriva evreilor, dintre care cele mai distrugãtoare au mãturat Rusia între 1903 ºi 1906. Acestea au urmat unei perioade de creºtere economicã rapidã ºi de migraþii ale populaþiei care sporise temerile ºi resentimentele îndreptate împotriva acelora care pãreau sã tulbure un mod tradiþional de viaþã. Ele au culminat în toamna ºi iarna lui 1905-1906, când lansarea Manifestului din octombrie [vezi pagina 280] i-a lãsat dezorientaþi pe oficialii locali, în timp ce neevreii din interiorul Regiunii se temeau cã, dacã evreii aveau sã primească drepturi civile depline, atunci aveau sã aibã competitori ºi mai eficienþi decât înainte. Un ºef de garã din Gubernia Kerson a remarcat, auzind de manifest: „E timpul sã-i batem pe evrei sau vom ajunge cu toþii sã le facem ciubotele"56.

Rãspunsul popular la Manifest ºi la slãbiciunea guvernului imperial trebuie vãzut în contextul dezordinilor violente care aveau loc în întreaga Rusie: tulburãri þãrãneºti, greve, demonstraþii ºi insurecþii armate printre muncitori, lupte între diverse grupuri etnice, în „Regiune", aceste violenþe aveau ºanse mult mai mari sã fie îndreptate împotriva evreilor, ca þinte ce sãreau în ochi, ºtiindu-se cã sunt antipatizaþi de mulþi dintre cei aflaþi la putere, într-o perioadã de dezordine, tradiþiile judecãþii populare [vezi partea a treia, capitolul 3] s-au reafirmat cu vigoare în mod firesc, de obicei împotriva celor ce pãreau vinovaþii cei mai evidenþi. Cât despre poliþiºti ºi conducãtorii locali, aceºtia adesea nu ºtiau ce sã mai facã, întrucât nu mai erau deloc siguri cine deþinea autoritatea ºi nu mai aveau suficientã forþã coercitivã la dispoziþie pentru a face faþã unor dezordini la scarã largã. Anumiþi membri ai autoritãþilor încurajau în mod direct violenþele antisemite, dar aceasta nu a fost niciodatã politica guvernamentalã oficialã.

Primul pogrom al acestei perioade a avut loc în 1903 la Chiºinău, principalul oraº din Basarabia. S-a întâmplat de Paºti, perioadã care, chiar ºi în vremuri mai paºnice, era marcatã de tensiuni religioase ºi etnice exacerbate. El a urmat uciderii unui adolescent, ceea ce a reînviat zvonurile cã evreii ar omorî

copii creºtini ca parte a unui ritual ce Presupunea folosirea sângelui în prepararea matzoh-ului de Pastele evreiesc. La sfârºitul celor douã zile de tulburãri, se numãrau 47 de evrei morþi ºi peste 400 rãniþi, 700 de case incendiate ºi 600 de prãvãlii distruse.
Aceste tulburãri sângeroase au agravat tensiunile etnice în toatã „Regiunea". PrincÎDalul ziar basarabean sub rprlartia Ini P A tfnicwaTi ;_•» o,.,,,..* ~„ :—;„*—»x —

evrei de lipsã de loialitate ºi de subversiune, precum ºi de exploatarea economicã a altor naþionalitãþi. Raportul oficial ºi cazurile judecate în urma pogromului au demonstrat cã procurorii au fost indulgenþi cu cei care protestau împotriva evreilor ºi cã mulþi oficiali credeau cã evreii au atras violenþa asupra lor printr-un comportament provocator. Nu au fost formulate nici un fel de acuzaþii împotriva oficialitãþilor din Chiºinãu, în ciuda dovezilor cã unii dintre membrii acestora pactizaserã cu cei care au produs tulburãrile.37
Seria de pogromuri care au avut loc în perioada 1905-1906 a fost incomparabil mai sângeroasã. Peste 3.000 de evrei au fost omorâþi, majoritatea în intervalul octombrie 1905-ianuarie 1906: numai în Odessa au fost omorâþi 800 ºi rãniþi 5.000 în decursul celor trei luni. La acea vreme nu mai era vorba doar de o ameninþare la adresa legii ºi ordinii: însãºi monarhia era periclitatã de miºcarea revoluþionarã. Oficialii ce încercaserã mai înainte sã înãbuºe dezordinile, inclusiv cele îndreptate împotriva evreilor, erau în impas, neºtiind încotro sã se îndrepte pentru ajutor, fiind astfel tentaþi sã treacã cu vederea violenþa, care era cel puþin cu numele folositã pentru apãrarea monarhiei. Poliþia, cazacii ºi trupele erau prost sau deloc pregãtite sã stãpâneascã masele. Sub presiune, acestea puteau foarte uºor sã intre în panicã sau sã dea frâu liber propriilor prejudecãþi viscerale, aºa cum s-a întâmplat frecvenl împotriva studenþilor, greviºtilor sau demonstranþilor de toate felurile, nu numai împotriva evreilor. Este momentul în care au luat fiinþã grupãrile aºa-numitei Sute Negre, formate din muncitori, þãrani, prãvãliaºi, funcþionari ºi ºomeri, precum ºi organizaþia „umbrelã" a acesteia, Uniunea Poporului Rus, care pretindea cã luptã pentru apãrarea „Þarului, credinþei ºi patriei" împotriva „inamicului din interior", termen ce îi desemna în special pe evrei58.
Tot acum, complicitatea oficialitãþilor la crimele împotriva evreilor a fost cea mai desãvârºitã ºi lipsitã de echivoc. O tipografie aflatã în sediul poliþiei din Sankt-Peiersburg a produs mii de broºuri ce spuneau printre altele :
ªtiþi, fraþilor, muncitori ºi þãrani, cine este principalul autor al acestor nenorociri? ªtiþi cã evreii din întreaga lume... au fãcui o alianþã ºi au hotãrât sã distrugã complet Rusia? Ori de câte ori aceºti trãdãtori ai lui Hristos se vor apropia de voi, sfâºiaþi-i, omorâþi-i59.
D.F. Trepov, guvernator general al Sankt-Petersburgului ºi ministru adjunct de Interne, nu a autorizat neapãrat rãspândirea unor astfel de proclamaþii incendiare, dar nici nu s-a grãbit sã le împiedice, în plus, þarul însuºi a susþinut formarea Uniunii Poporului Rus, a acceptat însemnele miºcării ºi a ordonat sã fie subvenþionatã public. Acestuia îi plãcea sã creadã cã, în ciuda birocraþilor ºi a politicienilor, poporul rus îi era profund loial ºi cã acum, într-o situaþie realã de crizã, îºi dãdea frâu liber adevãratelor sentimente, chiar dacã sub o formã primitivã. Puþin dupã Manifestul din octombrie, Trepov îi scria mamei sale:
în primele zile de dupã Manifest, elemente ale rãului ºi-au ridicat curajoase capetele, dar a urmat o reacþie puternicã ºi întreaga masã a oamenilor loiali a prins curaj. Rezultatul, aºa cum este firesc ºi se întâmplã de obicei la noi, a fost cã norodul a fost înfuriat de insolenþa ºi îndrãzeala revoluþionarilor ºi a socialiºtilor. Iar fiindcã nouã zecimi din ei sunt jidani, întreaga furie a poporului s-a îndreptat împotriva lor. Iatã cum au început pogromurile60.
Din multe puncte de vedere, pogromurile ruseºti din 1905-1906 se aseamãnã cu violenþele urbane îndreptate împotriva negrilor din oraºele americane în primii ani ai secolului XX. Când greutãþile economice sau conflictele politice au agravat sentimentele

de insecuritate ºi de frustrare ale oamenilor de rând, aceºtia s-au rãzbunat pe grupul strãin cel mai vizibil ºi mai recent sosit61.

Existã însã o diferenþã importantã, în Rusia, oficialitãþile care trebuiau sã þinã violenþele sub control ºtiau destul de bine care erau prejudecãþile þarului ºi bãnuiau cã, în caz de îndoieli, era mai puþin probabil ca superiorii lor sã le dezaprobe acþiunile atunci când nu încercau cu prea mult zel sã îi opreascã pe cei care atacau evrei. In acest sens, antisemitismul oficial a fost o încercare grotescã de a obþine sprijinul oamenilor de rând într-o perioadã de confuzie ºi dezordine, precum ºi de a-i face pe ruºi sã dea dovadã de solidaritate cu guvernul imperial, faþã de care altfel se simþeau înstrãinaþi.

Concluzie

Probabil cã Guvernul rus nu a avut de ales, ci a trebuit sã urmãreascã o formã oarecare de politicã de rusificare într-o perioadã când creºterea economicã cerea o mai mare unitate ºi coordonare administrativã ºi când solidaritatea naþionalã devenea un factor de importanþã majorã în relaþiile internaþionale ºi în ceea ce priveºte forþa militarã. Scopul acestei politici era de a cimenta relaþiile dintre elitele ruse ºi mase, precum ºi de a-i aduce pe ne-ruºi mai aproape de imperiu. Ea nu a realizat însã mare lucru în stimularea loialitãþii ruºilor: dimpotrivã, mulþi proprietari de pãmânt ºi practicanþi ai diferitelor profesii au fost dezgustaþi de ea din cauza primitivismului ºi ºovinismului, în timp ce masele au rãmas în mare mãsurã indiferente, având imperative politice complet diferite. Cu toate acestea, efectul rusificării asupra ne-ruºilor a fost foarte accentuat ºi, într-un fel, distructiv pentru imperiu. Ceea ce i-a stimulat în diverse moduri sã-ºi descopere sau sã-ºi redescopere solidaritatea etnicã, chiar în ciuda diferenþelor de clasã, ºi sã înceapã sã caute o soluþie pentru problemele lor mai degrabã într-un cadru naþional decât imperial.

Exemplul Austro-Ungariei sugereazã însã cã nici politica alternativã, aceea de a permite naþionalitãþilor subordonate o mai mare libertate pentru a-ºi dezvolta propria viaþã etnicã ºi civicã, nu a reprezentat un panaceu. Deºi istoricii susþin astãzi cã monarhia habsburgicã nu a fost distrusã de problema naþionalã, faptul rãmâne cã în 1914 ea a început un rãzboi în cele din urmã sinuciga° pentru a înãbuºi naþionalismul iredentist al slavilor din sud. Dilema imperiilor multinaþionale într-o epocã a naþionalismului a fost una fundamentalã ºi, probabil, insolubilã.

4 Revoluþia de la 1905-1907

Obºcestvenost ºi liberalismul

Revoluþia de la 1905-1907 a schimbat radical contextul politic rus. Dacã pânã acum se mulþumiserã cu legãturi timide ºi artificial limitate între ei ºi, ocazional, cu o serie de muncitori ºi þãrani, membrii inteligheþiei ºi ai noilor elite (obºcestvenost) s-au trezit dintr-o datã aruncaþi într-o politicã electoralã de masã. în doar câteva luni, au trebuit sã înfiinþeze partide politice, sã facã programe ºi sã le aducã la cunoºtinþa unei populaþii chiar mai puþin obiºnuite cu politica decât ei.

Schimbarea decisiva s-a produs o datã cu Manifestul din 17 octombrie 1905, prin care þarul le garanta supuºilor sãi o gamã amplã de drepturi civile ºi anunþa înfiinþarea adunării legislative, Duma de Stat, care urma sã fie aleasã printr-un larg sufragiu, ce îi includea pe muncitori, þãrani ºi re cei de alte naþionalitãþi decât cea rusã. Era un triumf pentru majoritatea activiºtilor politici din elite, care cereau de mult sã se punã capãt autocraþiei.

Miºcarea liberalã fusese iniþiatã pe la începutul anilor 1890, în avântul înregistrat de opinia publicã în urma foametei din 1891-1892. Imaginea sãrãciei din mediul rural ºi a incompetenþei autoritãþilor care a ieºit la ivealã cu aceastã ocazie i-a determinat pe mulþi tineri intelectuali ºi practicanþi ai profesiilor liberale sã-ºi ofere serviciile în munca de aprovizionare ºi de tratare a bolilor, iar mai apoi sã încerce sã facã ceva pentru a schimba situaþia ce cauzase dezastrul. Terenul propice pentru desfãºurarea unor astfel de activitãþi erau zemstvele, care rãspundeau de unele aspecte economice ale vieþii la nivel local. Un alt astfel de teren îl constituiau asociaþiile ºtiinþifice autonome, cum ar fi Societatea de Drept din Moscova sau Societatea Economicã Liberã din Sankt-Petersburg (vezi partea a doua, capitolul 3) ºi ramura ei, Comitetul pentru Alfabetizare.

Pe parcursul anilor 1890, întâlnirile consultative ale asociaþiilor profesionale au dobândit o coloraturã politicã din ce în ce mai pronunþatã. Participanþii la aceste întâlniri erau deosebit de preocupaþi de barierele care îi despãrþeau pe þãrani de restul societãþii: izolarea administrativã la nivel de plasã, tutela comandantului de þinut, stigmatul pedepsei corporale. Mulþi cereau introducerea

învãþãmântului primar universal. Zemstvele încercau ºi ele sã îºi coordoneze activitãþile, în 1896, D.N. ªipov, preºedintele consiliului conducãtor al zemstvei regionale Moscova, a convocat o întâlnire cu colegii sãi la Târgul din Nijni Novgorod pentru a discuta probleme de interes comun; dar, când a încercat sã repete acþiunea anul urmãtor, poliþia a refuzat sã îi dea aprobarea.1

Frãmântãrile au izbucnit însã acolo unde au fost întotdeauna mai aproape de suprafaþã, ºi anume în universitãþi, în februarie 1899, studenþilor de la Universitatea din Sankt--Petersburg li s-a interzis de cãtre poliþie sã aniverseze înfiinþarea instituþiei în maniera

lor obiºnuitã, plinã de exuberanþã, pe strãzile oraºului. Studenþii nu au luat în considerare interdicþia, invocându-ºi „drepturile", ºi s-au ciocnit cu poliþia care i-a dispersat în forþã, în semn de protest, au intrat în grevã ºi au trimis emisari la alte universitãþi: în câteva zile, studenþii din Moscova ºi Kiev boicotau ºi ei cursurile, cerând sã se punã capãt disciplinei arbitrare ºi brutalitãþii poliþiei. Autoritãþile i-au arestat pe conducãtorii grevei, dar i-au eliberat mai apoi, pe mãsurã ce colegii lor reluau orele. întregul incident s-a înscris în tipicul relaþiilor tensionate dintre autoritãþi ºi studenþi. Dupã cum comenteazã Richard Pipes: „Guvernul a preferat sã trateze o manifestare inofensivã de entuziasm tineresc drept un act de revoltã, în semn de rãspuns, intelectualii radicali au transformat nemulþumirile studenþilor referitoare la tratamentul brutal al poliþiei într-o respingere a «sistemului» în întregul sãu"2. Acesta s-a dovedit a fi doar începutul unor tulburãri care se vor croniciza la nivelul instituþiilor de învãþãmânt superior pe parcursul anilor ce vor urma.

Insatisfacþiile se înmulþeau ºi în cadrul zemstvelor, doar cã forma lor de manifestare era mai puþin exuberantã, în primii ani ai secolului XX, participanþii la consultãrile celei „de-a treia categorii" au început sã ia în discuþie formarea de miºcãri politice clandestine care sã provoace schimbãri3, în 1901, ziarul liberal Osvobojdenie (Eliberarea) a început sã aparã ºi în strãinãtate, la Stuttgart: redactorul sãu, P.B. Struve, era un fost marxist (el era cel care scrisese de fapt primul program al Partidului Social Democrat). Anul urmãtor s-au întâlnit în Elveþia douãzeci de reprezentanþi ai zemstvelor ºi ai inteligheneþiei radicale, formând Uniunea de Eliberare, al cãrei scop era abolirea autocraþiei ºi instaurarea monarhiei constituþionale, cu un parlament ales prin vot universal, direct, egal ºi secret (procedurã cunoscutã ºi sub numele de „formula cuaternarã")4.

în urma eºecurilor din rãzboiul cu Japonia din vara ºi toamna anului 1904, Uniunea a început sã activeze mai pe faþã în interiorul Rusiei, distribuindu-ºi ziarul ºi organizând „banchete de eliberare" în timpul cãrora se þineau discursuri împotriva regimului ºi se donau bani pentru cauzã. La unele dintre aceste banchete s-au putut auzi ºi cereri de înfiinþare a unei Adunãri Constituante - o chestiune destul de radicalã, deoarece ridica întrebarea dacã Rusia trebuia sã fie în continuare o monarhie sau trebuia sã se transforme în republicã.

Deºi Uniunea de Eliberare a fost o miºcare liberalã care se opunea violenþei ca mijloc de schimbare a regimului, condiþiile în care a trebuit sã îºi desfãºoare activitatea au pus-o vrând-nevrând laolaltã cu partidele socialiste revoluþionare. Astfel cã, în octombrie 1904, la Paris a avut loc o întâlnire consultativã cu acestea. Toþi cei prezenþi au fost de acord sã coopereze pentru a-ºi atinge scopurile comune, printre care se numãrau, la momentul respectiv, cele de a pune capãt regimului autocratic ºi de a înfiinþa o adunare legislativã aleasã democratic care sã numeascã guvernul5.

Astfel, liberalii au fost împinºi alãturi de revoluþionari, elitele - alãturi de muncitori, iar þãranii ºi - probabil lucrul cel mai important - moderaþii, alãturi de teroriºti. Acest amestec nediscriminat de viziuni ºi practici politice a continuat aproape pe tot parcursul anului 1905. Indiferent de celelalte opinii pe care le aveau, toate aceste grupuri erau de acord cã prioritatea numãrul unu era aceea de a scãpa de autocraþie. Activiºtii din zemstve au început sã cearã un parlament ales democratic, apoi, unii dintre ei, o Adunare Constituþionalã ºi „formula cuaternarã", iar împreunã cu Eliberaþioniºtii au proclamat: „Fãrã duºmani la stânga! ". Uniunea Sindicatelor, constituitã în mai 1905 cu scopul de

acestui polimorfism. Deºi cu caracter în primul rând profesional, ea includea ºi un sindicat al muncitorilor, precum ºi douã grupuri de campanie, fiecare cu un anumit scop. Organizaþiile membre

erau acelea ale profesorilor, învãþãtorilor, avocaþilor, medicilor, inginerilor, ziariºtilor, farmaciºtilor, veterinarilor, contabililor, lucrãtorilor din cãile ferate ºi din Asociaþia pentru Emanciparea Femeilor ºi Asociaþia pentru Emanciparea Evreilor6.

Contextul în care s-a format aceastã uniune a conferit miºcãrii liberale ruse un radicalism, chiar o tendinþã revoluþionarã, care vor colora activitãþile sale politice ulterioare ºi o vor împiedica sã stabileascã orice relaþie de cooperare eficientã, fie ea ºi cu un guvern reformator interesat în a colabora cu Duma. Aceastã tendinþã a devenit ºi mai pronunþatã datoritã caracterului radical al electoratului liberalilor în timpul alegerilor pentru Prima Dumã.

Standardul liberalismului rus ºi al elitelor a fost reprezentat de Partidul Constituþional Democratic, format în octombrie 1905, în plin apogeu al revoluþiei, sub conducerea lui P.N. Miliukov, profesor de istorie rusã la Universitatea din Moscova. Numele destul de pretenþios ºi greoi arãta faptul cã profesorii ºi avocaþii erau cei care dãdeau tonul; în curând însã, denumirea a fost prescurtatã în vorbirea popularã la mai accesibilul „kadeþi". De la bun început, acesta s-a manifestat ca un partid adevãrat, având în provincie o reþea de filiale ai cãror membri fãceau propagandã în rândul populaþiei ºi alegeau delegaþi la congresele periodice care se þineau pentru stabilirea politicii partidului. Cu toate acestea, nu a fost niciodatã legalizat de cãtre regim, nici chiar în perioada de maximã toleranþã oficialã, ºi asta din cauzã cã refuza sã condamne terorismul revoluþionar.

La primele douã congrese, noul partid a respins Manifestul din octombrie ca insuficient ºi a cerut trecerea hotãrâtã la o „monarhie constituþionalã ºi parlamentarã" bazatã pe sufragiu universal. Printre diferitele puncte din programul partidului se gãseau exproprierea obligatorie a moºierilor (cãrora sã li se acorde compensaþii) în favoarea þãranilor însetaþi de pãmânt, înlocuirea impozitelor indirecte cu un impozit gradual pe venit, garantarea drepturilor civile, introducerea zilei de muncã de opt ore ºi a asigurãrilor pentru muncitori, introducerea învãþãmântului primar universal, gratuit ºi obligatoriu, precum ºi autodeterminare pentru naþionalitãþile din imperiu7.

Datoritã puþinei lor experienþe politice, elitele au manifestat întotdeauna tendinþa de a avea opinii radicale. Cu toate acestea, exista o minoritate substanþialã, mai ales în rândurile proprietarilor de pãmânt din zemstve ºi ale burgheziei comerciale, care considera cã programul kadeþilor era subversiv, capabil la o adicã sã submineze ordinea socialã mai degrabã decât sã o garanteze. Aceºti liberali mai conservatori au înfiinþat Uniunea din 17 octombrie, avându-1 în frunte pe A.I. Gucikov, un om de afaceri din Moscova, care provenea dintr-o familie de credincioºi de rit vechi. Octombriºtii erau de acord cu multe din punctele programului kadeþilor, doar cã se considerau moderaþi ca reformatori ºi dãdeau o mai mare importanþã statului ºi proprietãþii private. Dupã cum o sugereazã ºi numele, nu se percepeau ca un partid, ci mai degrabã ca o uniune de grupãri politice cu interese asemãnãtoare. Spre deosebire de kadeþi, ei au denunþat teroarea revoluþionarã ºi au acceptat ordinea politicã ce reieºea din Manifestul din octombrie, opunându-se exproprierilor forþate, inclusiv celor de pãmânt. Au acordat de asemenea o mai mare importanþã menþinerii unitãþii imperiului decât acordãrii de libertãþi etnice celor de altã naþionalitate decât cea rusã8.

Oricât de scindaþi erau reprezentanþii lor politici, elitele erau în mare mãsurã de acord cã, dupã Manifestul din octombrie, încercãrile violente de a rãsturna regimul nu se mai justificau ºi nu mai trebuiau sã fie susþinute. Regimul îºi atinsese astfel scopul de a semãna discordia printre adversarii sãi. La fel ca ºi partidele socialiste, majoritatea muncitorilor ºi þãranilor au rãmas însã nemulþumiþi de concesiile fãcute de guvern ºi, în consecinþã, gata sã susþinã ºi pe viitor violenþa. Nici mãcar Partidul Kadet, auto-declarat liberal ºi paºnic, nu s-a arãtat capabil sã condamne pe faþã aceastã violenþã: membrii sãi au continuat sã simtã presiunea care venea de jos ºi nu au renunþat la sloganul „Fãrã duºmani la stânga! ".

Muncitorii ºi þãranii din oraºe

Eugen Weber a arãtat cum în Franþa, la sfârºitul secolului al XlX-lea, þãranii au fost treptat încorporaþi culturii civice naþionale ca urmare a dezvoltãrii pieþelor, a construirii de ºosele ºi cãi ferate, a generalizãrii învãþãmântului primar, a serviciului militar universal, a dezvoltãrii mass-media

ºi aºa mai departe9. Multe dintre aceste procese s-au fãcut simþite ºi în Rusia, mai ales începând cu anii 1880. Recrutãrile de scurtã duratã ale tinerilor au fãcut ca din ce în ce mai mulþi sãteni sã vadã imperiul în timpul serviciului militar ºi sã întâlneascã alþi þãrani, de alte naþionalitãþi, învãþãmântul primar s-a extins cu repeziciune, mai ales la sate, dând în primul deceniu al secolului XX o generaþie de tineri sãteni alfabetizaþi în marea lor majoritate. S-a estimat cã rata de alfabetizare în rândul populaþiei rurale a crescut de la mai puþin de zece procente la începutul anilor 1880 la aproximativ un sfert pe la 1910-1913, în timp ce aceeaºi ratã a crescut în rândul recruþilor de la 21,4% în 1874 la 67,8% în 191310.

Pe lângã toate acestea, din ce în ce mai mulþi þãrani începeau sã se familiarizeze cu viaþa urbanã prin munca în industrie ºi transporturi. Cele douã culturi, urbanã ºi ruralã, începeau sã se apropie, dar nu pânã acolo încât sã dea naºtere unei identitãþi urbane solide printre noii veniþi sau sã contribuie la consolidarea unei societãþi civile. Numãrul muncitorilor care migrau spre oraºe era atât de mare, încât, în 1881, 42% din populaþia Sankt-Petersburgului o reprezentau þãranii, în 1900, 63% iar în 1910, 69%. în 1902, cifrele arãtau pentru Moscova un procent de 67%". Unii dintre ei erau þãrani doar din punct de vedere administrativ, ºi asta pentru cã erau clasificaþi ca atare în paºaportul pe care îl aveau; în realitate însã, îºi pãrãsiserã de mult satele, rupând orice legãturã cu ele. Totuºi, acest ultim aspect îi caracteriza pe surprinzãtor de puþini. O anchetã întreprinsã la Moscova în 1899 de fabrica de imprimat pânzã Tindei arãta cã, în ciuda faptului cã muncitorii intervievaþi petrecuserã în medie 10 ani în mediul industrial, 90% dintre ei încã mai aveau un lot de pãmânt în sat (chiar dacã îl cultivau rudele), iar vârstnicii comunei din care proveneau trebuiau sã le înnoiascã paºapoartele în fiecare an.

Aºa se face cã un numãr mare de muncitori migratori au venit la oraº fãrã sã îºi piardã cu totul identitatea ruralã. Chiar ºi cei care ºi-au pierdut-o nu erau în mãsurã sã se alãture instituþiilor citadine sau sã se integreze pe deplin societãþii urbane. Fabrica ºi spaþiile de cazare oferite de ea reprezentau deseori o lume pe jumãtate închisã, mai ales dacã, aºa cum se întâmpla de obicei, acestea erau situate la periferie sau chiar în afara oraºului, în vreo colonie industrialã construitã lângã calea feratã, în plus, regimul împiedica formarea oricãrui fel de asociaþii care sã reprezinte interesele muncitorilor. Un

aceeaºi regiune) sau, la fel de bine, putea sã devinã membru al unei cooperative ori asociaþii de ajutor reciproc conduse de patron12. Cu alte cuvinte, singurele organizaþii cãrora li se putea alãtura erau fie cele cu rãdãcini în mediul rural, fie cele dominate de patron. Se poate astfel spune cã, deºi aceºti muncitori nu au reuºit sã se desprindã de sat ºi de condiþia de semi-iobagi, au reuºit în schimb sã piardã acel sentiment de protecþie, implicare ºi autodeterminare oferit de comunitatea ruralã.

E firesc, atunci, ca muncitorii care se aflau deja de mai mult timp în oraºe sã dorească sã dobândească un oarecare control asupra vieþii lor ºi a mediului în care lucrau - în aceeaºi mãsurã în care ºi un þãran aºteaptã acest lucru - ºi sã îºi reafirme într-un fel conºtiinþa demnitãþii de fiinþe umane. Condiþiile foarte grele din mediul industrial le ofereau prea puþin din toate acestea, iar regimul interzicea instituþiile prin intermediul cãrora ei ºi-ar fi putut urmãri interesele sub forma unei lupte de clasã desfãºurate într-un cadru legal. Reacþia muncitorilor faþã de aceastã situaþie varia în funcþie de o serie de factori personali: perioada de timp cât lucraserã la oraº, trãinicia legãturilor pe care le pãstrau cu satul, educaþia fiecãruia, calificãrile ºi cunoºtinþele de care dispuneau, faptul de a avea sau nu o familie. Majoritatea istoricilor, precum ºi unii observatori contemporani i-au împãrþit în douã categorii de bazã: muncitorii „conºtienþi" ºi restul, masa „cenuºie", indistinctã.

Dacã aceastã clasificare corespunde, fie ºi pe departe, realitãþii, ea aratã modul în care absenþa unei societãþi civile a simplificat ºi, într-un fel, unilateralizat miºcarea muncitoreascã, în Rusia exista o varietate de slujbe ºi calificãri la fel de mare ca ºi în þãrile europene avansate, dar nici una nu putea sã dea naºtere la bresle ºi sindicate, asociaþii ºi ierarhii, deoarece acestea erau interzise. Muncitorii nu aveau acces la culturã, societate sau viaþã politicã. Reacþia la aceastã situaþie era una de amãrãciune ºi, deseori, de disperare. Dar în timp ce marea masã a muncitorilor se împãca probabil cu soarta, fie cãutând consolare în bãuturã sau în vreo formã de credinþã religioasã, fie sperând cã þarul le-ar putea

sări într-o bună zi în ajutor, muncitorii „conºtienþi" încercau să înþeleagă starea în care se aflau ºi chiar, atunci când acest lucru părea posibil, să o schimbe.
Aceºti muncitori au fost atraºi spre grupurile de studiu sau bibliotecile înfiinþate de tinerii intelectuali radicali începând cu 1870. în acest mediu, în tovărãºia prielnicã a unora care Ie împărtãºeau opiniile ºi problemele, puteau, printre altele, să urmeze cursuri introductive în ºtiinþele sociale, să îi citească pe clasicii socialismului european ºi să afle mai multe despre miºcările muncitoreºti din alte þări. Pe parcursul studiilor ºi discuþiilor, renunþau de obicei la rămãºiþele de încredere în þar ºi în religia ortodoxã cu care veniserã de la sat, ajungând să le vadă ca indisolubil legate de orânduirea capitalistã căreia îi atribuiau toate suferinþele lor. Cercurile marxiste erau deosebit de populare, deoarece pretindeau cã oferã un sistem ºtiinþific ºi inoculau o mândrie cu totul specială de a fi muncitor, dar ºi cele populiste erau încã active, întrucât se adresau conºtiinþei multor muncitori, spunându-le cã erau alături de þărănime, ºi susþineau cã Rusia avea o misiune însemnată, nu îi era dat să imite pur ºi simplu þările europene avansate13.
Cât despre marea masă a muncitorilor, resemnarea sau apatia lor era punctată de izbucniri primitive ºi de violenþe ocazionale îndreptate împotriva maiºtrilor, diferiþilor demnitari sau poliþiei sau împotriva proprietãþilor patronilor.14 în adâncul fiinþei lor, încã nu abandonaserã credinþa cã proprietatea se justificã numai atunci când este câºtigată prin sudoarea frunþii, ceea ce explicã faptul cã priveau proprietatea patronilor ca fiind practic a lor, o pradă din care se putea fura în vremuri grele sau care putea fi atacată
1

deseori supuºi de către patroni ºi maiºtri, ca ºi felul în care aceºtia li se adresau cu pronumele tî, folosit de obicei pentru copii ºi iobagi. La fel ca în cazul þăranilor, narenta lor indiferenþă se transforma uneori în atitudini de sfidare violentă mergând
ai
nană la revoltă, ceea ce uimea nu numai autoritãþile, dar ºi pe liderii intelighenþiei, în mod normal exasperaþi de apatia lor15.
Ca să simplificăm, toate acestea însemnau cã muncitorii ºi intelighenþia radicală se găseau într-o stare de dependenþă reciprocă. Muncitorii, ca ºi þăranii de altfel, aveau nevoie de o conducere din afară dacă voiau să devină eficienþi din punct de vedere politic, în cercurile de studiu erau luaþi în serios ca indivizi, învăþau o mulþime de lucruri despre contextul mai larg în care trăiau, iar unii dintre ei asimilau chiar tehnici de „agitaþie", care se dovedeau folositoare în conflictele cu patronii. Totuºi, rămânea o deosebire între intelectuali ºi muncitori: aceºtia din urmă doreau schimbări politice pentru că nu exista nici un alt mijloc prin care să-ºi îmbunătãþească nivelul de trai ºi să atingă un anumit grad de demnitate umană, pe când intelectualii doreau o transformare a societãþii. Dupã cum comenta Allan Wildman, principalul angajament al intelectualului social democrat era „faþă de revoluþia în sine, faþă de imaginea unei societãþi perfecte, purificată de anomaliile ordinii existente în cadrul căreia «inteligheniia» nu avea nici un loc. Miºcarea muncitorească i-a servit întotdeauna drept mijloc prin care sistemul de valori pe care îl respingea putea fi răsturnat"16.
Muncitorii ºi politica
Din acest motiv, muncitorii erau întotdeauna dornici să încerce alte metode prin care să influenþeze în vreun fel sistemul politic. Mult mai mulþi muncitori decât se alăturaserã vreodată cercurilor de studiu erau dornici să devină membri ai sindicatelor muncitoreºti înfiinþate de poliþie începând din 1901 ºi conduse de Serghei Zubatov, ºeful Ohranei din Moscova. ªi aceasta nu neapărat din cauză cã sindicatele poliþiei erau în sine mai atractive, ci pentru cã le ofereau muncitorilor o modalitate autorizată de auto-apărare economică. Zubatov credea cã marele avantaj al autocraþiei, în comparaþie cu statul burghez, era acela de a se afla deasupra claselor sociale ºi de a nu fi nevoită să se alăture uneia sau alteia dintre părþi în lupta de clasă. Ceea ce putea ºi trebuia să facă însă era să apere interesele economice ale muncitorilor, din moment ce altfel aceºtia ar fi fost obligaþi să o facă ei înºiºi prin mijloace politice, ceea ce i-ar fi trimis direct în tabăra revoluþionarilor17.

Zubatov urmărea să integreze muncitorii unei Rusii patriotice, ortodoxe ºi monarhice. Ceea ce nu era chiar fără speranþă, dupã cum a arãtat în 1902 demonstraþia de comemorare a emancipării iobagilor, când aproape 50.000 de muncitori au luat parte la o procesiune paºnicã, în frunte cu preoþi purtând icoane, cãtre statuia lui Alexandru al II-lea, unde s-a oficiat o slujbã, s-au depus coroane ºi s-au fãcut rugãciuni18. Problema era cã susþinerea de care se bucura Zubatov printre colegii sãi nu era destul de puternicã pentru a-i permite sã-ºi ducã la îndeplinire promisiunile. Ministerul de Finanþe îi încuraja pe faþã pe industriaºi sã se opunã cererilor sindicatelor zubatovite. Mulþi dintre muncitorii lui Zubatov ºi-au pierdut răbdarea ºi s-au îndreptat cãtre social-democraþi. Discreditarea sa finalã s-a produs în vara lui 1903, când o grevã iniþiatã de sindicatul său a cãzut în mâinile social-democraþilor. El a fost dat afarã, iar sindicatul său a fost dizolvat.

Succesorul său indirect a fost un preot, părintele Gapon, care îl admira pe Zubatov

pe muncitori, deoarece putea răspunde atât nevoilor spirituale, cât ºi celor politice ale acestora. El a sugerat autoritãþilor cã ar fi „mult mai bine să li se permită muncitorilor sã-ºi satisfacă nevoia firească de a se organiza în vederea auto- ºi întrajutorării, precum ºi de a se angaja în activitãþi independente la modul explicit ºi deschis, mai degrabă decât să fie lãsaþi să se organizeze (dupã cum vor face cu siguranþă) ºi sã-ºi manifeste independenþa la modul secret ºi ºiret, fãcându-ºi rău lor ºi probabil întregii naþiuni. Minimalizãm în mod deosebit pericolul exploatării lor de cãtre alþii, duºmani ai Rusiei." în loc de toate acestea, el propunea „să se constituie în rândul muncitorilor din fabrici ºi manufacturi un cuib în care să domine Rusia arhaicã, spiritul cu adevărat rus"19, în acest scop, el a înfiinþat Adunarea Muncitorilor din Fabricile ºi Manufacturile Ruseºti.

Patriotismul s-a dovedit însă a fi insuficient deoarece nu a atras muncitorii conºtienþi, vitali pentru succesul miºcării. Dându-ºi seama cã îi lipsea experienþa politicã, Gapon s-a îndreptat pentru sfaturi cãtre Uniunea de Eliberare ºi cãtre un grup de social-democraþi condus de Alexei Karelin, care, la rândul lor, erau nemulþumiþi de îngustimea ºi secretomania partidului lor ºi doreau să aibă acces la un electorat muncitoresc mai larg. împreună cu ei, Gapon a conceput un program de naturã radicalã, dar nu revoluþionarã, care se baza pe o gândire socialistă moderatã ºi constituþionalã. Deoarece elemente din acest program îºi vor face constant apariþia atât printre muncitori, cât ºi printre þărani, în 1905-1907 ºi 1917, acesta meritã să fie descris.

într-una din primele sale forme, problema era prezentatã în mod succint. „Situaþia actualã a clasei muncitoare în Rusia e lipsitã de orice fel de siguranþă, fie ea cea oferită de lege, fie cea conferită de acele drepturi personale care le-ar permite muncitorilor să îºi apere interesele în mod independent. Muncitorii, ca de altfel toþi cetãþenii Rusiei, sunt lipsiþi de libertatea de expresie, de conºtiinþă, a presei sau a asocierii... Nici una din îmbunătãþirile generate de. guvernul birocratic nu poate sã-ºi atingă scopul. De aceea, muncitorii trebuie să lupte pentru obþinerea de drepturi civile, ca ºi a celui de a lua parte la conducerea statului"20.

Acesta era spiritul care răzbătea din petiþia Gapon. Muncitorii învãþaserã cã pentru a obþine îmbunătãþirea condiþiilor materiale disperate în care trãiau aveau nevoie de drepturi politice, iar cel mai bun mijloc de a lupta pentru ele era solidaritatea de clasă. Două erau problemele majore cu care trebuiau să se confrunte: „fărădelegea birocraticã" ºi „exploatarea capitalistã", ceea ce explicã faptul cã cererile din petiþia lor erau atât economice, cât ºi politice. Printre altele, se cerea ca ziua de muncă să fie limitatã la opt ore, să se garanteze salarii „normale", asigurări de stat pentru muncitori, precum ºi dreptul de a forma sindicate ºi asociaþii ºi de a alege muncitori în comitetele din fabrici însărcinate cu rezolvarea nemulþumirilor. E semnificativ faptul cã petiþia a luat în considerare ºi problemele þăranilor, recomandând abolirea plãþilor de răscumpărare, trecerea pământului în posesia celor ce îl munceau ºi acordarea de credite cu dobândă micã. Punctele de naturã politicã cereau ca reprezentarea populară să fie garantatã printr-o adunare constituantă aleasă dupã formula cuaternară; înlocuirea impozitelor indirecte cu impozitul pe venit; egalitatea în faþa legii ºi libertatea de expresie, a presei, asocierii ºi religiei; învãþământ primar, universal ºi obligatoriu, gratuit; amnistierea deþinuþilor

politici; un guvern în spiritul legilor, care să răspundă în faþa reprezentanþilor poporului, ºi, în sfârºit, separarea Bisericii de stat21.
în toamna anului 1904, în contextul războiului cu Japonia ºi al valului crescând de agitaþie din partea grupurilor profesionale ºi asociaþiilor constituþionale. Gannn a

nsiderat că era esenþial ca muncitorii să îºi facă publice aspiraþiile. După multe ezitări, decis că cea mai potrivită modalitate de a face acest lucru era o petiþie adresată þarului, are să-i fie înmânată la capătul unui marº paºnic pe străzile capitalei.
Muncitorii au primit ideea cu entuziasm, mai ales că discuþiile coincideau cu căderea Port Arthur-ului în mâinile japonezilor ºi cu izbucnirea unei greve la uriaºa uzină Putilov. Cei care au asistat la întrunirile de atelier þinute pentru discutarea situaþiei vorbeau de „un fel de extaz mistic, religios". „Oamenii ascultau pătrunºi, ca într-o biserică. Pe Insula Vasiliev, preºedintele filialei a întrebat: «ªi ce se întâmplă, tovarãºi, dacă þarul nu ne va primi ºi nu va vrea să ne citească petiþia... ?». La care, ca dintr-un singur piept, a izbucnit un strigăt cutremurător: «Atunci nu mai avem nici un þar!». ªi ca un ecou repetat din toate colþurile: «Nici un þar! Nici un þar! »"22
Acesta a fost momentul culminant în care muncitorii au îndrăznit să spere că, în sfârºit, vor putea deveni cetãþeni depunându-ºi durerile ºi aspiraþiile la picioarele suveranului lor: reînvia strămoºeasca jalbă cu închinăciune (celobitnaia) într-o formă nouă. Acesta a fost sentimentul care a însufleþit procesiunea din 9 ianuarie 1905. Mii de muncitori, îmbrăcaþi în hainele lor cele mai bune, ca pentru o sărbătoare religioasă, au mărºăluit solemn dinspre numeroasele suburbii industriale către centrul oraºului, ducând cu ei petiþia alături de icoane ºi portrete ale þarului. Guvernul a încercat să interzică demonstraþia în ultimul moment, nu a reuºit ºi a mobilizat trupe fără să dea ordine clare. Acestea au panicat, au deschis focul ºi au ucis două sute de oameni.
Duminica Sângeroasă, cum a fost imediat denumită, a reprezentat un moment de crizã în îndelungata confruntare dintre imperiu ºi popor. A fost momentul în care muncitorii, în numele lor, dar ºi al þăranilor, au încercat să se desprindă de ghetoul semirural ºi să intre în lumea urbană modernă a dreptului de a fi cetãþean ºi de a-þi reprezenta interesele. Adunarea lui Gapon se potrivea situaþiei: o combinaþie de sindicat ºi reprezentanþi ai stărilor (soslovnîi), adică tradiþionala delegaþie rusă, prezentându-ºi umilele cereri domnului ei suveran. Masacrul a marcat momentul în care ambele forme de reprezentare, cele vechi ºi cele noi, au dat greº, iar imaginea þarului drept ºi milos, până atunci aproape unanim acceptată în rândul populaþiei, a fost întinată iremediabil. Biserica - chiar dacă prin persoana unui preot independent - făcuse o ultimă încercare de mediere ºi eºuase. Muncitorii ºi þăranii nu mai aveau alte opþiuni decât opoziþia sistematică, chiar violentă dacă era necesar, ºi partidele liberal-radicale ºi revoluþionare. Dupã cum îºi amintea mai târziu un muncitor din Sankt-Petersburg: „în ziua aceea m-am născut a doua oară, dar de data asta nu ca un copil care iartă ºi uită tot, ci ca un om înrăit, pregătit să lupte ºi să învingă"23.
Amintirea Adunării lui Gapon ºi a cererilor acesteia a rămas vie în mintea muncitorilor pe tot parcursul agitaþilor ani care au urmat. Duminica Sângeroasă a stârnit o serie de ireve ºi proteste pretutindeni în imperiu. Guvernul a cedat până într-acolo încât să numească o comisie specială, din care făceau parte ºi reprezentanþi ai muncitorilor, sub conducerea senatorului ªidlovski, în vederea examinării chestiunii muncitoreºti. Prestigiul de care se bucura Adunarea lui Gapon era atât de mare, încât mulþi muncitori au cerut ca „localele" ei (filialele) să fie reînfiinþate ºi să fie folosite drept cadru pentru alegerile de reprezentanþi în comisie. Când s-au þinut alegerile, mulþi dintre cei care au fost desemnaþi erau membri ai Adunării. Reprezentanþii nu aveau însă încredere în luvern ºi voiau să se asigure că participarea lor va fi efectivă, astfel că au pus o serie de
Condiþii. Vnran r.a Inralplp" «ã ep rpHfcrViîHã ci r-* i-f>r>r.«T»nf„~t;; ™

dreptul de a se prezenta în bloc în faþa comisiei, ºi nu doar să fie invitaþi să aparã separat Au cerut de asemenea imunitate, pentru a preveni arestările, ºi libertate de exprimare alături de garanþia că părerile lor vor fi făcute publice în totalitate. Guvernul a refuzat să îndeplinească aceste condiþii ºi, ca urmare,

Comisia ªidlovski nu s-a mai întâlnit niciodatã, încã o încercare de mediere era astfel sortitã eºecului24.
Duminica Sângeroasã a avut un impact atât de mare, încât au izbucnit greve în oraºe ºi aºezãri industriale de pe toatã întinderea imperiului. In regiunile ne-ruseºti [vezi capitolul precedent], unde sentimentul etnic avea ºi el un cuvânt de spus în caracterul nemijlocit ºi solidar al manifestãrilor, aceste forme de protest au devenit din ce în ce mai puternice ºi mai colorate politic, în Rusia, ele apãreau mai sporadic, la început în principal cu cereri de ordin socio-economic. Printre cei implicaþi se numãrau muncitori de la cãile ferate ºi de la porturile fluviale ºi maritime, mineri, textiliºti, maºiniºti, tipografi ºi brutari. Unii dintre ei protestau în legãturã cu Duminica Sângeroasã sau cu desfiinþarea Comisiei ªidlovski; majoritatea însã aveau doleanþe legate de salariu, numãr de ore ºi condiþii de muncã, compensaþii în caz de accident ºi reprezentarea îri comisiile care se ocupau de conflictele de muncã25.
Prima parte a aceluiaºi an a gãsit partidele socialiste încã prea puþin pregãtite pentru a se implica în miºcarea muncitoreascã. Liderii lor erau în exil, angajaþi în polemici aprinse unul cu celãlalt, izolaþi de omul de rând din Rusia. Activiºtii locali, studenþi ºi tineri licenþiaþi care trãiau de pe o zi pe alta, þineau legãtura cu muncitorii cum puteau, convocând sporadicele adunãri improvizate (letuciki) la poarta fabricii sau în vreun cotlon de magazin ºi redactând apeluri ºi fluturaºi ce urmau sã fie rãspândiþi mai apoi. Influenþa lor asupra muncitorilor era deja puternicã - ei concepuserã întreaga tacticã a „agitaþiei" ºi tot ei se aflau în spatele sloganurilor ºi cererilor -, dar aceastã activitate nu era încã nici organizatã, nici constantã, în majoritatea cazurilor, muncitorii îºi improvizau propriile organizaþii pentru a putea face faþã problemelor ridicate de greve ºi demonstraþii : comitete de atelier ºi de fabricã, precum ºi comitete de grevã care sã negocieze cu patronii ºi cu poliþia26.
în septembrie, nerãbdãtor sã concilieze opiniile liberale, guvernul a acordat autonomie instituþiilor de învãþãmânt superior, ceea ce însemna cã poliþia nu mai era autorizatã sã împrãºtie întâlnirile care se þineau în incinta acestora. Concesia a pus într-o lumina cu totul nouã perspectivele partidelor socialiste, care din acel moment au putut sã convoace adunãri largi ºi sã primeascã în rândurile lor un mare numãr de membri. Socialist-revoluþionarii, menºevicii ºi bolºevicii s-au grãbit sã profite de aceastã situaþie.
Noua libertate a mãrit atât încrederea în sine a muncitorilor, cât ºi capacitatea lor de a reacþiona într-un mod organizat la orice fel de incident. Cãtre sfârºitul lui septembrie a avut loc la Sankt-Petersburg o întâlnire a angajaþilor cãilor ferate pentru a discuta un proiect de schemã de pensionare. N-a durat mult ºi s-au infiltrat ºi membrii nou--înfiinþatului Sindicat al lucrãtorilor din cãile ferate ºi astfel întâlnirea s-a transformat în „prima conferinþã a delegaþilor trimiºi de reprezentanþii cãilor ferate". Când la Moscova au ajuns zvonuri - false, dupã cum s-a dovedit - conform cãrora unii dintre aceºti delegaþi au fost arestaþi, muncitorii de la cãile ferate din Kazan au intrat în grevã, cerând eliberarea lor. Acestora li s-au alãturat angajaþii de pe alte linii. Moscova fiind centrul reþelei de cãi ferate a întregului Imperiu, miºcarea s-a rãspândit ºi spre alte oraºe, cauzând întreruperi în trafic. Printr-o osmozã rapidã, grevele s-au generalizat, dobândind

• 0 coloraturã politicã radicalã, cu cereri de amnistie, libertãþi civile ºi o adunare

stituantã ajeasg conform formulei cuaternare. Pânã spre jumãtatea lui octombrie, multe oraºe au fost practic paralizate. Un ziar din Moscova relata: „Nici gazul, nici lectricitatea nu funcþionează... Majoritatea magazinelor sunt închise, iar uºile ºi vitrinele astupate cu grilaje ºi obloane... în unele pãrþi ale oraºului, apa e disponibilã [numai] la anumite ore"27. Acesta a fost contextul care 1-a forþat pe þar sã fie de acord cu Manifestul din octombrie.
O acþiune atât de întinsã în teritoriu necesita o nouã formã de solidaritate muncitoreascã. Existau câteva precedente la îndemânã. O datã cu începutul verii, muncitorii au început sã punã bazele unei modalitãþi diferite de organizare, neanticipatã de guvern, dar nici de liberali sau socialiºti. Cunoscute sub numele de soviete (consilii) ale Delegaþilor Muncitorilor, aceste organizaþii erau cãutate când izbucnea o grevã generalã în vreun oraº ºi era nevoie de reprezentanþi ai muncitorilor care sã conducã greva, sã menþinã ordinea ºi sã negocieze cu patronii, guvernul ºi poliþia. Delegaþii în Comisia

ªidlovski au jucat un rol cheie în constituirea acestora, fiind singurii purtãtori de cuvânt pe jumãtate legitimi ai colegilor lor. Social democraþii au ezitat la început sã le dea girul, deoarece pãreau dezorganizate ºi lipsite de direcþie politicã, dar menºevicii ºi socialist--revoluþionarii le-au acordat sprijinul imediat. Cel mai mare soviet, cel din Sankt-Petersburg, a fost înfiinþat ca urmare a unui apel lansat de menºevici pentru formarea unui „comitet de grevã" în Institutul Tehnologic28.
în toate oraºele s-au ales soviete reprezentând toate fabricile ºi atelierele importante, de obicei un soviet la fiecare 500 de muncitori în oraºele mai importante, mai puþini în oraºele mici. întâlnirile sovietelor se þineau în câte o clãdire mai mare sau chiar pe malul unui râu, iar la ele puteau participa nu numai delegaþii, ci ºi alegãtorii, deºi numai primii aveau drept de vot. în principiu, orice delegat putea fi oricând revocat de cei care îl aleseserã ºi înlocuit cu altcineva. Fiecare soviet îºi alegea un comitet executiv care sã se ocupe de problemele cotidiene. Deºi la început sovietele s-au declarat neutre, în realitate aceste comitete executive erau formate dintr-un numãr aproximativ egal de menºevici, bolºevici ºi socialist-revoluþionari, ca expresie tacitã a nevoii pe care ºi-o manifestau muncitorii de a avea o conducere socialistã nedogmaticã29.
Sovietele permiteau ca intelighenþia, muncitorii conºtienþi, dar ºi marea masã a acestora sã coopereze în activitatea politicã mai bine decât alte organizaþii, cu siguranþã mai bine decât partidele socialiste care erau structurate ierarhic, expuse rupturilor ºi dominate de intelectuali. Sovietele se credeau o întruchipare a democraþiei nemijlocite, in cadrul cãreia oamenii, reprezentanþii ºi „guvernul" lor (comitetul executiv) se aflau mtr-o relaþie cât se poate de apropiatã, lãsând deoparte formalitãþile ºi birocraþia, în aceastã privinþã, se asemãnau cu adunãrile sãteºti mai degrabã decât cu vreo formã de organizare muncitoreascã, ºi s-ar putea ca tocmai aceastã experienþã a þãranului-muncitor jn ale politicii rurale sã explice spontaneitatea ºi promptitudinea cu care muncitorii le-au 'improvizat, ca ºi reputaþia foarte bunã de care s-au bucurat. Se poate afirma cu certitudine cã sovietele erau foarte diferite de alte organizaþii muncitoreºti existente în Europa în aceeaºi perioadã, chiar ºi de cele generate de situaþii revoluþionare.
Bineînþeles, era imposibil ca o organizaþie de tipul adunãrii sãteºti sã poatã funcþiona etectiv în cadrul politicii urbane a secolului XX. Punctele forte ale sovietelor coincideau Cu slãbiciunile lor. Ele nu organizaserã greva generalã din octombrie 1905, dar luaserã tunþã ca urmare a acestei greve pentru a prelua controlul, a neeocia cu natronatni nr,i;t;o

ºi guvernul ºi pentru a menþine serviciile publice în stare de minimã funcþionare pe perioada protestului. Cu toate acestea, chiar spontaneitatea, avântul care le-au dat viaþã au constituit ºi principala piedicã în calea stabilizãrii lor în formã instituþionalizatã. Nu aveau cum sã se conformeze rutinei impuse de administraþia cotidianã fãrã a-ºi contrazice propria naturã. Fie îºi pãstrau elanul revoluþionar, fie colapsau. Dupã cum comenta Troþki referitor la sovietul din Sankt-Petersburg: „Din momentul în care a luat fiinþã pânã în cel în care a pierit, a stat sub presiunea primordialã a revoluþiei, care, cât se poate de neceremonioasã, a depãºit ritmul de acþiune al conºtiinþei politice"30. Cu toate acestea, ºi în ciuda a ceea ce credea Troþki, era la fel de adevãrat cã sovietele erau mult prea dezorganizate pentru a lansa o revoltã armatã menitã sã punã capãt autocraþiei, deºi delegaþii desfãºurau zilnic o întreagã retoricã adecvatã unui astfel de scop ºi îi încurajau pe muncitori pe faþã sã se înarmeze pentru a-1 atinge.
Momentul cel mai important pentru sovietul din Sankt-Petersburg 1-a constituit 18 octombrie, ziua imediat urmãtoare Manifestului, în care mulþimi uriaºe de oameni provenind din toate straturile societãþii au ieºit pe strãzi pentru a sãrbãtori eliberarea Rusiei de sub regimul autocrat. Mãcar pentru acest scurt rãstimp, muncitorii s-au bucurat de sprijinul pãturilor avute ale societãþii. De la balconul clãdirii universitãþii, Troþki, care se remarca din ce în ce mai mult ca cel mai strãlucit orator al sovietului, a adresat mulþimilor adunate o cuvântare prin care îndemna la acþiuni decisive pentru a duce pânã la capãt victoria asupra þarismului. Revendicãrile de ordin politic au fost aprobate în urale : amnistie pentru toþi prizonierii politici, abolirea pedepsei cu moartea, demiterea lui Trepov (guvernator general al Sankt-Petersburgului), retragerea armatei din oraº ºi înlocuirea ei cu o miliþie a

poporului. Pentru scurt timp, Sankt-Petersburgul s-a transformat într-o imensã adunare sãteascã rãsculatã, euforicã ºi cuprinsã de sentimentul colectivitãþii. Dar spre searã au izbucnit lupte, în care au fost amestecaþi cazacii sau recent formatele bande ale Sutelor Negre. Mulþimile s-au risipit, fãrã sã fi realizat altceva decât o zgomotoasã declaraþie de principiu31.

Acest moment de cotiturã s-a oglindit în tactica sovietului. Manifestul din octombrie reuºise sã divizeze susþinerea de care se bucurase din partea tuturor pãturilor sociale. Greva generalã a început sã scadã în intensitate, unii dintre participanþi crezând cã principalele scopuri fuseserã atinse, alþii cã oricum nu mai avea suficient sprijin popular. Sovietul a mutat accentul pe o revendicare a tuturor muncitorilor : ziua de muncã de opt ore. Aceeaºi miºcare a semnalat însã ºi cã iniþiativa s-a mutat de la soviet pe terenul fiecãrei fabrici în parte ºi la nivelul întâlnirilor dintre muncitori: sentimentul de acþiune colectivã, unanimã se destrãmase32.

Guvernul ºi-a adunat ºi el în cele din urmã suficient curaj pentru a exploata slãbiciunea politicã de care dãdea dovadã sovietul din Petersburg. La sfârºitul lui noiembrie, politia i-a arestat preºedintele, iar o sãptãmânã mai târziu 1-a desfiinþat cu totul, sigilându-i sediul ºi arestând întregul Comitet Executiv alãturi de vreo douã sute de delegaþi.

Reacþia explozivã a avut loc nu în Sankt-Petersburg, ci la Moscova, unde cel mai mare dintre sovietele rãmase a decis sã înceapã o rãzmeriþã armatã, în ciuda numeroaselor îndoieli pe care conducãtorii sãi le aveau în legãturã cu oportunitatea unei astfel de acþiuni. Au fost însã îmboldiþi de sentimentul cã alternativa era o înfrângere fãrã luptã ºi lipsitã astfel de orice glorie. Dupã cum spunea un activist: „Era mai bine sã pieri în luptã decât sã fii legat de mâini ºi de picioare fãrã sã fi luptat. La mijloc era onoarea revoluþiei"33.

Fãrã sprijinul moscoviþilor ºi nevoitã sã înfrunte artileria guvernului, soarta rãzmeriþei
ra pecetluitã. Centrul acesteia, cartierul textilist Presnia, a fost bombardat fãrã milã
"ritre 15 ªÎ 17 decembrie. Sovietul a fost nevoit sã recunoascã inevitabilul ºi s-a predat,
dupã ce mai mult de o mie de cetãþeni - mulþi dintre ei nici soldaþi, nici muncitori -
fuseserã uciºi în timpul luptelor.

pe parcursul anului 1905, muncitorii au avansat de la poziþia de petiþionari respectuoºi la aceea de delegaþi negociind de pe poziþii inferioare, apoi delegaþi negociind de pe poziþii de forþã, pânã la un scurt ºi îmbãtãtor moment în care pãreau sã poatã dicta atât patronilor cât ºi guvernului. Dupã care a urmat dezastrul. Ei nu au fost însã capabili în nici unul din aceste momente sã-ºi creeze instituþii de reprezentare viabile, care sã le poatã susþine interesele în competiþie cu alte grupuri sociale. Sindicatele apãruserã în semi-legalitate în 1905, dar nu au primit statut legal pânã în martie 1906, fiindu-le dificil chiar ºi dupã acest moment sã îºi afirme drepturile.

Forþele armate

Pe parcursul anilor 1905-1906, muncitorii nu au reuºit aproape deloc sã câºtige sprijinul soldaþilor ºi marinarilor, în iunie 1905, marinarii aflaþi pe Marea Neagrã au preluat controlul asupra vasului de rãzboi Potemkin, una dintre navele cele mai puternice ale flotei ruseºti, ºi 1-au dus în portul Odessa, unde apariþia sa a aprins scânteia revoltei în oraº. Cu toate acestea, nu a existat nici o încercare mai serioasã de a coordona în vreun fel rãzmeriþa ºi insurecþia: trupele au masacrat mulþimile lângã port, în timp ce tunurile de pe vas au rãmas tãcute, echipajul ieºind ulterior în larg ºi încercând, fãrã nici un succes de altfel, sã stârneascã miºcãri de solidaritate în restul flotei34. O singurã datã s-a întâmplat ca soldaþii ºi muncitorii sã acþioneze împreunã, ºi anume în noiembrie, la Cita ºi Krasnoiarsk, pe calea feratã transsiberianã, unde trupe nemulþumite în drum spre casã de la rãzboi s-au rãsculat, au pus mâna pe gãri ºi au învins garnizoanele locale, dupã care s-au alãturat întrunirilor de grevã ale muncitorilor, în Krasnoiarsk, un batalion al cãii ferate s-a transformat în principalul punct de sprijin al unui „soviet al muncitorilor ºi soldaþilor", care a pãstrat puterea la nivel local timp de câteva luni. Au trebuit trimise trupe speciale de-a lungul liniei pentru a restabili ordinea35.

în rest, aºa cum a arãtat John Bushnell, rãzmeriþele soldaþilor s-au manifestat independent, împotriva ofiþerilor din propriile regimente, fãrã a stabili nici un fel de legãturã cu miºcãrile muncitorilor sau

þãranilor. Mai mult decât atât, autoritãþile au reuºit chiar uneori sã folosească unitãþile rãsculate pentru a restabili ordinea: „þãranii în uniformã de soldaþi s-au autoreprimat"36. Dacã e sã comparãm anul 1905 cu 1917, izolarea soldaþilor ºi a marinarilor în cadrul miºcării revoluþionare apare ca deosebit de bãtãtoare la ochi ºi pune în evidenþã în ce mãsurã revoluþia de la 1905 a avut loc într-o societate ale cãrei straturi erau încã clar delimitate, o societate fãrã o conºtiinþã civicã ºi 'ncapabilã de acþiuni concertate.

Activitatea politicã þãrãneascã

Spectacolul autocraþiei în plinã crizã i-a afectat pe þãrani la fel de mult ca ºi pe muncitori, "upã cum am vãzut, deseori reacþia þãranilor la slãbiciunea evidentã a autoritãþilor a fost

Una de asntatie si rpvnltã iar în

Pe tot parcursul anului, þãranii au adoptat diferite tactici, în funcþie de condiþii, cu scopul de a câºtiga teren în faþa sistemului ºi de a remodela lumea ruralã dupã propria lor viziune Uneori au trimis petiþii guvernului sau au ales delegaþi în adunãri desfãºurate cu permisiunea autoritãþilor, alteori au încercat sã ia legea în mâinile lor, chiar prin violenþã când a fost nevoie, într-un fel de prelungire a judecãþii samavolnice, pentru a-ºi impune pãrerile în legãturã cu ce ar trebui sã fie proprietatea asupra pãmântului, legea ºi ordinea

La fel ca muncitorii, ºi þãranii au început prin a înainta petiþii, nu dintr-o datã, în cadrul unei singure demonstraþii uriaºe, ci treptat, în cadrul adunãrilor sãteºti, în manifestul sãu din 18 februarie 1905, þarul fãcuse apel la „oamenii de bunã credinþã din toate pãturile sociale pentru a se uni ºi a-ºi manifesta sprijinul faþã de Noi prin cuvânt ºi prin faptã" ; el dãduse indicaþii Consiliului de Miniºtri sã „examineze ºi sã ia în considerare ideile ºi sugestiile ce Ne-au fost înaintate de diferite persoane ºi instituþii în legãturã cu îmbunãtãþirile privind structura statului ºi îndreptarea vieþii oamenilor"37. Era întrucâtva ironic faptul cã avea aceastã iniþiativã atât de curând dupã ce refuzase sã primeascã o petiþie identicã a muncitorilor, dar þãranii au rãspuns totuºi cu entuziasm, deseori încurajaþi ºi ajutaþi de învãþãtori, angajaþi ai zemstvelor sau reprezentanþi ai partidelor politice.

Ca rezultat, s-au înregistrat trei valuri de petiþii (prigovorî sau cahiers, ca sã folosim termenul revoluþionar francez): primul - dupã apelul din februarie al þarului; al doilea -dupã Manifestul din octombrie ; al treilea - în timpul alegerilor pentru Prima Dumã. Ele trebuie vãzute ca eforturi conjugate ale þãranilor ºi inteligheneiei rurale, mai ales ale învãþãtorilor de þarã, care erau deseori cooptaþi pentru a-i ajuta pe þãrani în calitate de „«interpreþi» ai terminologiei politice ºi conceptelor din ziarele care invadau acum satele"38. E dincolo de orice îndoialã însã faptul cã, în punctele esenþiale, petiþiile reflectau opiniile þãranilor. Piotr Maslov, un menºevic care participase la o ºedinþã de plasã la Krivoi Rog, i-a ascultat pe doi agitatori adresându-se mulþimii: þãranii, „uimiþi cã li se dãdea acum voie sã îºi exprime doleanþele ce le aveau pe suflet de atâta timp, au strigat «suntem toþi de acord», unii dintre ei fãcându-ºi chiar cruce"39. Bernard Pares, care a fost martorul unei adunãri sãteºti în gubernia Tver, ne spune cã þãranii manifestau „un viu interes" pentru fiecare paragraf al proiectului de petiþie ºi cereau explicaþii amãnunþite ale termenilor pe care nu îi cunoºteau. La fel ºi cu punctele moþiunii, care nu erau aprobate decât dupã îndelungi dezbateri: uneori erau amendate ºi votate paragraf cu paragraf, înainte de a fi aprobate aproape în unanimitate dupã discuþii care durau pânã târziu în noapte40.

Cea mai popularã revendicare exprimatã în petiþii s-a dovedit a fi de departe aceea care prevedea ca pãmântul sã fie dat celor care îl cultivau. Practic, toate satele ºi adunãrile de plasã doreau abolirea proprietãþii private asupra pãmântului, precum ºi ca acesta sã nu mai fie obiect al tranzacþiilor comerciale; într-o formã sau alta, doreau ca pãmântul moºierilor sã fie redistribuit gospodãriilor þãrãneºti pe baze echitabile. „Este esenþialã abolirea proprietãþii private asupra pãmântului ºi punerea tuturor terenurilor aflate în proprietate privatã ºi de stat, în cea a mãnãstirilor ºi a bisericii, precum ºi cele sub formã de apanaj, la dispoziþia întregului popor. Pãmântul trebuie sã fie folosit doar de cei care îl cultivã, în cadrul familiilor sau în asociaþii mutuale (tovariºcestva), fãrã a angaja însã altã forþã de muncã ºi numai în suprafeþe pe care le pot cultiva." Aceasta rezoluþie înaintatã de þãranii din

judeþul Volokolamsk, gubernia. Moscova, exprima o pãrere universal împãrtãºitã. Deºi majoritatea adunãrilor au respins orice idee referitoare la despãgubirea celor expropriaþi, unele s-au gândit totuºi la aceastã posibilitate, noate sj

ntru cg existau printre membrii lor destui þãrani care aveau deja pãmânt în proprietate oersonalã ºi puteau beneficia de pe urma unei astfel de prevederi41.
Urmãtoarea doleanþã în ordinea frecvenþei menþionãrii se referea la impozitarea indirectã ºi la plãþile de rãscumpãrare, ambele considerate inechitabile ºi greu de îndurat. Multe petiþii cereau instaurarea unui impozit pe venit care sã fie perceput în mod echitabil, astfel încât sã se bazeze în primul rând pe cei care puteau plãti, ºi/sau a unor impozite pe capitalul comercial ºi industrial42.
O altã revendicare foarte frecventã se referea la învãþãmântul primar generalizat ºi gratuit, evident, din cauzã cã legãturile din ce în ce mai numeroase pe care le aveau cu lumea din afarã ºi cu reprezentanþii guvernului, „numeroºi ca stelele de pe cer", dupã cum se spunea într-una dintre petiþii, le arãtaserã þãranilor cã se aflau într-un continuu dezavantaj din cauzã cã nu ºtiau sã citeascã, sã scrie ºi sã socoteascã. „Una din principalele explicaþii ale faptului cã nu avem drepturi este ignoranþa noastrã ºi lipsa de educaþie, care la rândul lor sunt cauzate de faptul cã nu avem ºcoli ºi cã, în cele care existã totuºi, calitatea predãrii este foarte scãzutã ; de aceea, este esenþial sã se introducã învãþãmântul universal susþinut financiar de stat." Astfel se gândea într-un sat din provincia Kursk43.
Þãranii, în comparaþie cu muncitorii, erau mai puþin preocupaþi de drepurile civile ºi de structura politicã a imperiului ca întreg, dar atunci când tratau subiectul aveau în vedere o adunare aleasã de toþi oamenii, în faþa cãreia guvernul sã dea socotealã. „Toþi demnitarii, de la cei mai mici la cei mai mari, sã fie aleºi de popor ºi sã rãspundã în faþa reprezentanþilor lui. Cei pe care îi avem acum primesc bani strânºi de la noi, dar nu ne fac decât rãu"44. Pentru unele sate, aceasta însemna cererea unei Adunãri Constituante alese conform formulei cuaternare; alte cereri erau mai puþin clare ºi pãreau sã aibã încã în vedere o formã oarecare de monarhie. Multe petiþii specificau clar cã þãranii nu mai trebuie sã fie segregaþi, ci sã se bucure de aceleaºi drepturi civile ca ºi restul populaþiei45.
în esenþã, ceea ce cereau þãranii era ca emanciparea din 1861 sã fie dusã la bun sfârºit, atât prin trecerea în proprietatea lor a pãmântului pe care îl cultivau, cât ºi prin acordarea statutului de cetãþean cu drepturi depline în condiþii de deplinã egalitate cu restul populaþiei. Tonul ºi natura petiþiilor lor erau foarte apropiate de cele ale lui Gapon. In ciuda Duminicii Sângeroase - despre care se vorbea la fel de mult la þarã ca ºi la oraº - þãranii, în marea lor majoritate, încã îl venerau pe þar46.

Adunãrile sãteºti au redactat aceste petiþii în momentul în care pãreau sã existe ºanse mai mari de a li se acorda atenþie. Când nu a mai existat nici o astfel de perspectivã, þãranii au încercat alte metode, dar având în vedere întotdeauna acelaºi scop : câºtigarea controlului asupra pãmântului ºi asupra propriilor vieþi ºi garantarea faptului cã doleanþele lor vor fi ascultate „acolo sus". Discrepanþele dintre gospodãriile mai bogate ºi cele mai sãrace, care, fãrã îndoialã, se adânciserã în ultimele decenii, ºi-au pierdut mult din importanþã în aceastã perioadã de crizã ºi speranþã. Mult mai important era conflictul dintre comunitatea sãteascã în întregul ei ºi autoritãþile exterioare acesteia, inclusiv moºierii, poliþia, colectorii de impozite ºi armata, în cadrul comunitãþii ca atare se poate observa cã nu þãranii înstãriþi au fost cei care au preluat iniþiativa ºi ºi-au asumat conducerea, nici cei sãraci, ci acel segment pentru care sociologii folosesc de obicei termenul de „þãrani de mijloc", adicã gospodarii tradiþionali, cu trup ºi suflet alãturi de comunitate, cei oe care transformãrile er.nnnmiVf» rrr&ntf r„v; «„. ?; „x_x„:—* j-

nu îi îmbogãþiserã prea tare. Sub conducerea lor, comunitãþile au încercat sã acþioneze pe cât posibil ca un tot unitar, asumându-ºi riscurile împreunã, conform binecunoscutului model al „rãspunderii reciproce"47.
în multe regiuni, þãranii au reuºit în primãvara ºi vara lui 1905 sã ia legea în propriile mâini. Pe mãsurã ce veºtile se rãspândeau din sat în sat, se manifesta un fel de sindrom al demonstraþiei, astfel cã

tulburările erau concentrate regional. Un posibil scenariu ar fi următorul: „Se aprindea un rug sau o grămadă de paie. La acest semnal se adunau cu repeziciune o mulþime de oameni din satele înconjurătoare. Uneori puteau să aparã 500-700 de cãruþe. Mulþimea astfel formatã se îndrepta spre conace, spãrgea lacãtele de ia hambarele de grâne, îºi umplea cãruþele, dupã care se îndrepta paºnic spre casã"48. Metodele efective de acþiune variau în funcþie de condiþiile economice locale ºi de raporturile de muncã existente în zonã. în unele locuri, þãranii mergeau cu topoarele în pãdurile moºierilor ºi le doborau copacii ori îºi duceau vitele la pãscut pe pãºunile acestora, le arau ºi semãnau pământul cu grâne pentru ei sau, dacã erau angajaþi, fãceau grevã. Din ce în ce mai des, mai ales dacã poliþia intervenea cu scopul de a stăvili încălcările legii, dãdeau iama prin conace ºi prin acareturile lor, luând tot ce puteau ºi dându-le foc dupã aceea, alungându-1 pe moºier ºi fãcând în aºa fel încât nici întoarcerea sã nu-i fie uºoarã49.

Dupã o întrerupere temporarã pe perioada cositului ºi a recoltatului, tulburările au reînceput în octombrie. Publicarea Manifestului din octombrie a pãrut sã arate cã guvernul era într-o dispoziþie mai ezitantã ºi mai favorabilã concesiilor ca niciodatã, iar reacþia þãranilor a fost de a-ºi înteþi eforturile în vederea asigurării controlului politic ºi economic asupra satelor. Un val de incendieri de conace a început sã se răspândească din gubernia Saratov la est ºi Cernigov la vest către regiunile cu soluri bogate în cernoziom centrale ºi din bazinul mijlociu al Volgăi, unde sărăcia ºi insuficienþa pământului se manifestau cel mai acut. Hotărârile de incendiere se luau de obicei în adunarea sãteascã ºi erau urmate de acþiuni imediate în care era implicat un numãr cât mai mare de þărani. Pe arii întinse, cerul nopþii se înroºea de flăcările clădirilor arzând, spectacol cunoscut sub numele de „cocoºelul roºu". Þãranii îi scoteau din case pe cei avuþi, scăpând astfel de ei ºi preluând atât pământul, cât ºi controlul total în zonele rurale50.

Conform unei estimări aparþinând unui istoric sovietic, aproximativ trei mii de conace au fost arse în această perioadă, pagubele ridicându-se la mai mult de 40 de milioane de ruble51. Dupã care ºuvoiul distructiv s-a liniºtit tot atât de brusc pe cât se stârnise. O parte din explicaþie e datã de acþiunile represive decise ale poliþiei ºi armatei. Atunci când autoritãþile au recurs în mod sistematic la forþă, a devenit clar cã þãranii nu aveau resursele materiale sau logistice pentru a susþine o răscoală armată la scară mare, aºa cum ºi-ar fi dorit socialist-revoluþionarii. Capacitatea þãranilor de a-ºi coordona acþiunile nu trecea dincolo de graniþele plasei, iar dotarea lor cu echipament militar era insuficientă sau chiar lipsea cu desăvârºire. Pe lângă toate acestea, în mod firesc, mulþi þărani ezitau la gândul de a se pune împotriva statului imperial, fie el ºi într-o stare de slăbiciune. Guvernul a exploatat această ezitare, trimiþând expediþii de pedepsire în teritoriu. Iar acolo unde comunitatea refuza să-i divulge pe „instigatori" - cum se întâmpla în cele mai multe cazuri - toþi bărbaþii erau biciuiþi; în cazurile în care reuºeau totuºi să îi identifice pe militanþi, aceºtia erau deportaþi individual52.

în vara anului 1906, tulburările au izbucnit din nou sub forma unui val de incendii, aproape la fel de intense ca ºi în anul precedent ºi însoþite mult mai des de violenþe

• dividuale împotriva proprietarilor de pământ. De data aceasta, factorul care a precipitat Torurile a fost incapacitatea Dumei de a convinge guvernul să îi exproprieze pe moºieri

- favoarea þãranilor. Trupele se întorseserã în cele din urmă din războiul cu Japonia, aºa 3 guvernul dispunea de forþe sporite pentru restabilirea ordinii. Rezultatul a fost creºterea ivelului de violenþă represivă, ceea ce explică probabil răspunsul mai sângeros al

þãranilor53, în unele regiuni, confruntările au continuat până în 1907.

Þãranii fãceau deseori mari eforturi, e adevărat cã nu întotdeauna încununate de succes, pentru a menþine o oarecare ordine în timpul acþiunii de luare a pământului ºi bunurilor, pentru a nu lăsa violenþa să scape din mâini ºi să degenereze în anarhie. Căci, până la urmă, ceea ce urmăreau ei era să instaureze o nouă ordine socială ºi nu să dea frâu liber distrugerii reciproce. De exemplu, în toamna lui 1905, în timpul tulburărilor din gubernia Saratov, „cârciumile erau închise. Banii luaþi de la moºier intrau în proprietatea tuturor. Moºierii erau conduºi paºnic până la cea mai apropiată gară ºi trimiºi la oraº. Grânele, animalele ºi alimentele erau distribuite conform unor reguli stricte. Muncitorii de pe

moºie ºi servitorii primeau salarii în avans din visteria comunã. Dupã care se dãdea foc conacului ºi dependinþelor". Acest efort nu a dat însã roade întotdeauna - probabil cã în multe cazuri el nici nu fusese fãcut -, astfel cã, în unele locuri, þãranii au prãdat de-a valma sau au dat buzna în cârciumi ºi au bãut pânã n-au mai ºtiut de ei, simplificând astfel sarcina autoritãþilor54.

Totuºi, a existat ºi o încercare serioasã de a-i organiza pe þãrani dincolo de nivelul de plasã ºi de a-i ajuta astfel sã-ºi aducã doleanþele la cunoºtinþa sistemului politic imperial. Aceastã încercare a luat numele de Uniunea Tuturor Þãranilor Ruºi. în mod caracteristic, înfiinþarea acesteia a fost, în parte, rezultatul unei iniþiative a autoritãþilor iar dezvoltarea ei a fost susþinutã din exterior, de cãtre alte pãturi sociale, în primãvara lui 1905, mareºalul nobilimii din Moscova a convocat o reuniune a câtorva adunãri sãteºti cu scopul de a le convinge sã adopte o declaraþie în sprijinul rãzboiului. Adunarea ºi-a manifestat patriotismul într-un mod cu totul diferit de ceea ce se dorise, redactând o declaraþie în care condamna oficialitãþile care „de la poliþistul local în sus ºi pânã la miniºtri... conduc prost treburile de stat ale Rusiei ºi risipesc banii strânºi de la cei sãrmani". Urmând acest exemplu, pe 5 mai s-a întrunit un congres al þãranilor din diferite pãrþi ale guberniei Moscova, în cadrul cãruia s-a cerut formarea unei Uniuni Þãrãneºti dupã modelul celor profesionale care îºi fãceau deja apariþia în oraºe. Declaraþia lor a fãcut înconjurul ziarelor liberale55.

Uniunea a înregistrat urcuºuri ºi coborâºuri, în concordanþã cu agitatele evenimente ale anilor 1905-1906. Nu s-au pãstrat documente decât întâmplãtor, dar se estimeazã cã, Pe la sfârºitul anului 1905, ea avea probabil patru sau cinci mii de filiale ºi 12 centre de gubernie cu vreo 200.000 de membri. Uniunea a þinut douã congrese, în iulie-august ºi m noiembrie 1905, o mare parte din munca de organizare a acestora fiind acoperitã de un „Birou de Sprijin" format din membri ai Uniunii Sindicatelor. La primul congres au fost reprezentate 21 de gubernii, de un grup format din aproximativ o sutã de þãrani, pe lângã care au mai participat ºi în jur de 25 de delegaþi care nu fãceau parte din rândurile tarãnimii: învãþãtori, agronomi ºi angajaþi ai zemstvelor, dintre care unii erau membri ai "artidului Socialist Revoluþionar. Al doilea congres a fost aproape de douã ori mai mare, douã treimi dintre participanþi fiind în prealabil aleºi de adunãrile sãteºti ºi de plasã, ºi a inclus, pe lângã ruºi ºi ucraineni, bieloruºi, estoni, letoni ºi mordvini56.

Aceste congrese s-au apropiat cel mai mult de ceea ce s-ar fi vrut a f i o adunare a tuturor þãranilor ruºi. Alegerea delegaþilor lãsa sã se vadã influenþa socialist--revoluþionarilor, partidul acestora fiind cel mai popular în zonele rurale. Dezbaterile asupra chestiunii pãmântului din cadrul primului congres au arãtat clar care erau sentimentele þãranilor. O pãrere rãspânditã era, dupã cum se exprima unul dintre delegaþi aceea cã: „Este necesarã abolirea proprietãþii particulare asupra pãmântului ºi transferarea acestuia în proprietatea celor ce îl vor munci prin truda întregii familii". Alþi vorbitori au exprimat acelaºi gând în termeni religioºi: „Dumnezeu a dat pãmântul tuturor în mod egal. Pãmântul ne hrãneºte ºi ne astâmpãrã setea... Ar trebui dat tuturor celor care îl pot munci". „Pãmântul e mama noastrã a tuturor. N-a fost fãcut de mâna omului, ci de Duhul Sfânt, ºi de aceea n-ar trebui sã fie cumpãrat ºi vândut." Rezoluþia finalã nu a fost atât de categoricã: „Pãmântul ar trebui confiscat de la proprietarii particulari, parþial cu compensare, parþial fãrã". Era o formã de compromis între cei care insistau cã proprietatea asupra pãmântului ar trebui sã fie doar colectivã ºi cei care susþineau cã proprietatea privatã la scarã redusã în vederea subzistenþei era justificatã57.

în alte chestiuni, Uniunea s-a arãtat a fi apropiatã de spiritul multor altor petiþii þãrãneºti. Primul congres a votat în unanimitate o rezoluþie cerând libertãþi civile depline ºi convocarea unei adunãri constituante alese pe baza formulei cuaternare. Au fost, de asemenea, revendicãri referitoare la o administraþie localã mai democraticã ºi autonomã, precum ºi la învãþãmântul primar laic universal ºi gratuit. De o manierã politicã mai robustã, al doilea congres din noiembrie a condamnat represiunile guvernului, cerând libertãþi democratice, amnistie pentru deþinuþii politici ºi trecerea imediatã a pãmântului în mâinile þãranilor. A fãcut apel la grevã naþionalã ºi la boicotarea moºierilor, dar a respins ideea unei rãscoale armate58.

Dupã care, în mod cu totul neaºteptat ºi precipitat, Uniunea Þărãneascã s-a dezintegrat ca organizaþie naþionalã. Aceastã dezintegrare s-a datorat parþial represiunilor guvernului. Dupã congresul din noiembrie s-a dat ordin ca toþi participanþii sã fie arestaþi. Numai în judeþul Sumî, 1.100 de þărani ºi intelectuali au fost arestaþi ºi exilaþi59. Dar probabil nu acesta a fost singurul motiv al prãbuºirii Uniunii: se anunþaserã ºi alegerile pentru Prima Dumã, iar þăranii au vãzut în ele o nouã ocazie de a-ºi prezenta, cazul acolo unde se putea face ceva. Lipsiþi de stăruinþa necesarã pentru a se concentra pe mai multe tactici în acelaºi timp, au lãsat Uniunea Þărãneascã sã se destrame. Ceea ce s-a ºi întâmplat, în ciuda faptului cã Partidul Socialist Revoluþionar a încercat sã o menþinã în stare de funcþionare, îndemnând þăranii sã boicoteze alegerile. Ruptura dintre mase ºi intelectuali s-a fãcut simþitã din nou, þăranii ignorând sfatul intelectualilor de a profita de orice ocazie pentru a-ºi atinge scopul de a obþine pãmânt.

Probabil cã atracþia alegerilor pentru Dumã era sporitã de faptul cã primele etape ale acestora au avut loc în mediul familiar al satelor ºi adunărilor de plasã, în majoritatea regiunilor, chiar dacã nu în toate, participarea þăranilor a fost masivã. Ca ºi în anul precedent, multe adunări au profitat de ocazie pentru a redacta o petiþie, pe care delegatul lor trebuia sã o prezinte în cadrul urmãtoarei etape a procesului electoral ºi, în cele din urmã, dacã era posibil, ºi în Dumã. Un observator menºevic relata cã þăranii „au luat nominalizarea delegaþilor la convenþiile electorale de judeþ foarte în serios, deseori desemnându-i dupã rugăciuni publice ºi dându-le sfaturi detaliate"60.

La fel ca înainte, problema pãmântului le depãºea în importanþă pe toate celelalte ºi> chiar dacã asupra altor chestiuni politice părerile adunărilor puteau fi diferite, ele erau

• totdeauna convergente asupra acestui punct. Urmãtoarea moþiune din gubernia Nijni KTovgorod e tipicã: „Pãmântul trebuie sã aparþinã întregului popor, astfel încât oricine

nevoie sã îl poatã folosi. Ca urmare, pãmânturile statului, ale mănăstirilor, bisericilor i apanajele vor fi transferate spre folosinþa celor ce trudesc, fãrã compensaþii; pãmânturile aflate în proprietate particularã vor fi transferate în mod obligatoriu, parþial compensate de către stat, parþial fãrã nici un fel de compensaþie".

în majoritatea cazurilor, electorii þărani au evitat criteriile partizane : reprezentanþii erau aleºi pentru ºtiinþa lor de carte, pentru statutul lor social, competenþa politicã de care dăduserã dovadã sau, pur ºi simplu, pentru cã erau „oameni de nădejde", în unele cazuri au fost aleºi practicanþi ai profesiilor liberale, din acelaºi motive. Tot aceste considerente au stat la baza alegerii sau respingerii unora dintre oficialii din sat. Foarte mult au cântărit condiþiile specifice fiecărui sat. Þăranii care votau în curiile moºierilor în virtutea faptului cã aveau ºi o bucatã de pãmânt în proprietate privatã pe lângã un lot au exprimat aceleaºi păreri referitoare la proprietatea asupra pãmântului ca ºi tovarãºii lor din curiile sãteºti61.

Pe de altã parte, când au fost dezamăgiþi de activitatea Primei Dume, þăranii au revenit, dupã cum am vãzut mai sus, la acþiuni directe în satele lor.

Experienþa revoluþiei de la 1905-1907 a arătat cã diferitele componente ale societãþii ruse - muncitori, þărani, soldaþi ºi marinari, practicanþii profesiunilor liberale ºi cei de altã naþionalitate decât cea rusã - erau toate capabile de a-ºi articula propriile doleanþe ºi de a acþiona în conformitate cu ele. în schimb, nu erau capabile sã coopereze între ele ori sã conceapă o viziune a naþiunii sau imperiului care sã depãºeascã barierele impuse de apartenenþa la o categorie socialã sau etnicã. La fel cum nici doleanþele lor separate nu puteau fi reformulate în aºa fel încât sã fie incluse în cadrul unei lupte de clasã care sã fie dusã în limitele legii. A existat un scurt moment când toþi cei nemulþumiþi au părut sã acþioneze împreunã, dar promulgarea Manifestului din octombrie a distrus ºi puþina unitate care exista, consecinþa fiind cã revoluþia ºi-a irosit avântul în violenþe inutile ºi .dezorganizate. Noul cadru politic apărut în urma tulburărilor oferea oarecari perspective unui forum civic, centrat pe Dumã, în care diferitele grupuri sociale ºi etnice sã reducã din divergenþe ºi sã acþioneze împreunã, încercarea de a realiza o astfel de cooperare constituie subiectul capitolului următor.

O ceremonie ciudatã avea loc în Sala Mare a Palatului de Iarnã în data de 27 aprilie 1906. Þarul îi primea pe toþi deputaþii în Prima Dumã de Stat, recent aleasa, „cei mai buni oameni", dupã cum i-a numit el plin de speranþã în discursul sãu. Ambasadorul american ne-a lãsat o descriere plasticã a scenei:

La stânga tronului, ocupând întreaga parte stângã a sãlii, se aflau membrii Dumei, îmbrãcaþi în toate costumele cu putinþã: þãrani în haine grosolane ºi cizme lungi, negustori ºi meºteºugari în redingote, avocaþi în costume, preoþi în veºminte lungi ºi cu pãr aproape la fel de lung, ba chiar ºi un episcop catolic în straie violete.

De partea cealaltã a sãlii se aflau ofiþerii în uniforme împodobite cu galoane, curteni cu piepturile acoperite de decoraþii, generali, membri ai Statului Major ºi membri ai Consiliului de Stat...

Uitându-mã la deputaþi, am fost surprins sã constat cã mulþi dintre ei nici mãcar nu i-au întors plecãciunile Maiestãþii Sale, unii rãspunzând printr-o aplecare stângace a capului, alþii privindu-l rece direct în faþã, fãrã entuziasm ºi cu o indiferenþã aproape morocãnoasã1.

Era pentru prima datã dupã secolul al XVII-lea când þarul ºi reprezentanþii întregului sãu popor se întâlneau ºi se priveau în faþã. Populaþia imperiului, în întreaga-i diversitate nerafinatã ºi stângace, s-a confruntat pentru un scurt moment cu rigiditatea ºi emfaza Rusiei oficiale. Nu a fost o întâlnire prea fericitã. Þarul a fost jignit de rãceala cu care a fost primit, în timp ce deputaþii, mulþi dintre ei þãrani care nu se aventuraserã niciodatã dincolo de orãºelele din regiunea lor, erau descumpãniþi ºi zãpãciþi de afectarea ºi splendoarea curþii.

La începutul secolului XX, Rusia s-a lansat pe neaºteptate într-un experiment remarcabil. Conducãtorii ei încercau, pe jumãtate din întâmplare, pe jumãtate conºtient, sã transforme un imperiu multinaþional într-un stat-naþiune ºi o autocraþie într-o monarhie constituþionalã. Rusia fãcea primii paºi în direcþia creãrii unei naþiuni atât etnice, cât ºi civice din materialul divers ºi împrãºtiat al vechiului imperiu, încercarea a fost sortitã eºecului, ceea ce nu e deloc surprinzãtor. E totuºi remarcabil faptul cã a existat. ªi. o datã stârnitã, a aruncat Rusia într-o vâltoare politicã din care nu ºi-a revenit nici pânã în ziua de azi.

Aceastã încercare de redefinire a identitãþii politice a Rusiei nu a fost fãcutã de bunãvoie, ci precipitatã de revoluþia de la 1905, la al cãrei punct culminant regimul era atât de încolþit iar pericolul dezintegrãrii atât de mare, încât a fost nevoie de Manifestul din octombrie prin care sã se garanteze populaþiei drepturi civile ºi o adunare legislativã aleasã prin scrutin larg. Ambele noutãþi erau în contradicþie cu tradiþiile politice de pânã atunci ale Rusiei; amândouã încercai; sã creeze în câteva luni ceea ce în majoritatea

Prerogativele Dumei, noua adunare legislativã, erau în mare aceleaºi cu cele deþinute de Reichstag-ul german ori de adunãrile legislative ale Austriei sau Japoniei. Ea fãcea narte dintr-un sistem bicameral, camera superioarã fiind Consiliul de Stat, în varianta sa reformatã. Ambele camere aveau dreptul sã iniþieze proiecte de legi, sã le amendeze ºi sã se împotrivească prin veto celor cu care nu erau de acord. La rândul lui, guvernul avea dreptul, în virtutea articolului 87 al Legii Fundamentale, sã iniþieze hotãrâri de urgenþã, dar acestea trebuiau ulterior aprobate de ambele camere.

Guvernul a fost în continuare numit de cãtre împãrat, care alegea de obicei ºi înalþii funcþionari de stat, astfel cã nici una dintre camere nu putea influenþa direct formarea unei echipe ministeriale. O schimbare majorã avusese totuºi loc. în 1905, Witte fusese numit Preºedinte al Consiliului de Miniºtri, de fapt prim-ministru, având responsabilitatea de a coordona politica guvernului. Prin aceastã decizie s-a pus capãt amestecului dupã bunul plac al împãratului în treburile miniºtrilor - un câºtig în ceea ce priveºte consecvenþa strategiei guvernamentale, dar ºi o reducere considerabila a prerogativelor de care se bucurase anterior. Witte a încercat sã-ºi consolideze independenþa faþã de curte invitând reprezentanþi ai congreselor de zemstve sã se alãture guvernului, dar aceºtia s-au arãtat reticenþi în a-ºi diminua propria autoritate moralã prin adoptarea unei cauze comune cu „exploatatorii" fãrã a primi

garanþii ferme în direcþia reformei. Unii dintre ei au cerut o Adunare Constituantã ºi adoptarea formulei cuaternare2.
Nicolae al îl-lea a continuat sã susþinã însã cã sistemul în fruntea cãruia se afla era o „autocraþie". Cu toate acestea, în timpul redactãrii constituþiei, M.G. Akimov, ministrul de Justiþie, care nu era de acord cu Manifestul din octombrie i-a spus lui Nicolae: „Maiestatea Voastrã ºi-a limitat de bunãvoie autoritatea legislativã ; tot ce vã rãmâne de fãcut este sã vã folosiþi dreptul de veto împotriva hotãrârilor Dumei ºi Consiliului de Stat cu care nu sunteþi de acord. Atunci când puterea legislativã nu mai aparþine în totalitate împãratului, monarhia este limitatã"3. Nicolae a fost de neclintit. Cuvântul „autocraþie" a rãmas în Legea Fundamentalã, e adevãrat cã tarã adjectivul „nelimitat" alãturi, dând astfel naºtere la confuzii în mintea celor ce încercau sã interpreteze noua constituþie.
Puterea împãratului în cadrul sistemului reformat era reprezentatã de camera superioarã. Consiliul de Stat, care, spre deosebire de instituþiile echivalente din alte þãri europene, nu era ales în totalitate de regiuni sau de instituþii consacrate. Jumãtate din numãrul membrilor sãi era reînnoit în fiecare an prin numiri fãcute personal de cãtre împãrat. Astfel cã acesta avea întotdeauna asigurat un grup de blocaj, în caz cã dorea sã obstrucþioneze procesul legislativ fãrã a recurge în mod deschis la dreptul sãu de veto. Cealaltã jumãtate a Consiliului de Stat urma sã fie aleasã de zemstve (34 deputaþi), asociaþii ale nobililor (40), Biserica Ortodoxã (6), Academia de ªtiinþe ºi universitãþi (6) ªi camerele de comerþ (12). în ansamblu, moºierii aveau asiguratã o majoritate copleºitoare : pe lângã propriul lor vot, îl dominau pe acela al zemstve lor, figurând totodatã printre înalþii demnitari numiþi de împãrat.
Nobilimea proprietarã de pãmânturi era mult slãbitã, dar ºi dornicã de acþiune. Condamnatã, la fel ca celelalte pãturi ale societãþii înainte de 1905 în Sankt-Petersburg, la incapacitate politicã, se gãsea acum dramatic depãºitã de intelectualitate, muncitorime Si þãrãnime. Cu 40% dintre proprietãþi pierdute în perioada 1861-1905, a devenit apoi victima „cocoºelului roºu", cedând ºi mai mult. într-un efort de a opri decãderea, asociaþiile nobililor din provincie s-au reunit în primele luni ale lui 1906 pentru a forma

Sankt-Petersburg pentru a încerca sã influenþeze miniºtrii ºi a profita de accesul privilegiat pe care îl aveau la curte4.
Sistemul electoral al Dumei era larg fãrã sã fie atotcuprinzãtor. Includea, de exemplu, femeile, servitorii, lucrãtorii agricoli ºi muncitorii din întreprinderile mici. Pe de altã parte, era un sistem extrem de complex, cu etape de votare multiple, care îi favoriza pe moºieri ºi gospodarii din oraºe prin comparaþie cu þãranii ºi muncitorii. Dar chiar ºi aºa, muncitorii din fabrici ºi þãranii din comune erau reprezentaþi. O conferinþã specialã a înalþilor demnitari de stat hotãrâse cã nu era cazul sã se recurgã la sufragiu universal, dar cã toate gospodãriile þãrãneºti care aveau pãmânt în cadrul obºtei sãteºti urmau sã poatã vota. Witte, care susþinuse aceastã hotãrâre, era de pãrere cã noul sistem politic nu trebuia sã se dezvolte, ca în occident, din privilegiul apartenenþei la moºierime, ci din moºtenirea tipic ruseascã, „þarul ºi poporul"5.
Nu reiese foarte clar din afirmaþiile lui Witte dacã acesta se aºtepta ca þãranii sã voteze încã în spirit monarhist tradiþional sau dacã, dimpotrivã, bãnuia cã nemulþumirea lor era atât de mare încât numai dreptul de vot îi mai putea pune stavilã. Nicolae era la fel de reticent în legãturã cu perspectivele unei Dume care avea atât de mulþi þãrani printre membri. Dupã cum îi spunea lui Witte : „îmi dau seama foarte bine cã îmi creez nu un aliat, ci un duºman, dar mã consolez cu gândul cã voi reuºi sã consolidez puterea politicã ce va garanta dezvoltarea paºnicã a Rusiei în viitor, fãrã a zgudui prea adânc temeliile pe care a dãinuit de atâta vreme". De fapt, crearea Dumei a însemnat o zguduire atât de puternicã, încât remarca dinainte poate fi înþeleasã doar dacã þarul voia sã spunã cã acordarea dreptului de vot comunitãþilor þãrãneºti va asigura o legãturã cu trecutul Rusiei.
Dacã într-adevãr la asta se gândeau Nicolae ºi Witte, amândoi urmau sã fie crunt dezamãgiþi. Participarea þãranilor la alegerile pentru Prima Dumã a fost, dupã cum am vãzut, puternicã, în ciuda boicotului recomandat de cãtre Partidul Socialist Revoluþionar, iar voturile lor s-au îndreptat cãtre acei candidaþi care, oricare le-ar fi fost vederile politice de ordin general (deseori inexistente), erau de

acord cu faptul cã pãmântul trebuie trecut în proprietatea þãranilor.6 Deputaþii þãrani au fost trimiºi cãtre capitalã cu salutãri ºi petiþii din partea adunãrilor sãteºti din întreaga þarã. Unele dintre acestea se refereau la chestiuni cu caracter strict local: construirea unui pod, dreptul de a doborî copaci într-o anumitã pãdure sau destituirea vreunui poliþist nepopular.7 Altele puneau problemele în termeni mult mai cuprinzãtori, afirmându-ºi sprijinul pentru deputaþi în „lupta prezentã ºi viitoare cu guvernul". Dupã cum se exprima o adunare din gubernia Voronej: „Poporul vã trimite nu ca sã faceþi schimburi de politeþuri, ci ca sã obþineþi pãmânt ºi libertate ºi ca sã impuneþi controlul poporului asupra autoritãþilor."8

Pe mãsurã ce s-au adunat în Sankt-Petersburg pentru deschiderea sesiunilor Dumei, mulþi dintre aceºti deputaþi þãrani s-au îndreptat spre facþiunea muncitoreascã (trudovikf), improvizatã de intelectualii din mediul rural ºi de câþiva veterani ai Uniunii Þãrãneºti-Alþii au încercat sã evite etichetãrile de partid, dar au votat în general alãturi de trudoviki-Prezenþa acestei armate de þãrani cu opiniile lor de neclintit în chestiunea pãmântului exercita o presiune considerabilã asupra celui mai mare partid din Prima Dumã, kadeþii, ai cãrui deputaþi erau în marea lor majoritate practicanþi ai profesiilor liberale, dar care beneficiaserã nu de puþine ori de voturile þãranilor. Kadeþii erau conºtienþi cã îºi datorau succesul electoral înclinaþiei radicaliste a maselor ºi se simþeau obligaþi sã menþinã

Ca urmare, au pus la punct alãturi de trudoviki un program care combina aspiraþiile rherale tradiþionale cu revendicãrile pe care þãranii le exprimaserã în petiþii: un guvern re sã rãspundã în faþa Dumei mai degrabã decât în faþa þarului, garantarea deplinã a drepturilor civile, sufragiu universal, învãþãmânt primar universal ºi gratuit, abolirea depsei capitale, amnistierea deþinuþilor politici ºi, mai presus de toate, exproprierea i mari pãrþi din pãmânturile moºierilor, Bisericii ºi statului în beneficiul þãranilor "taþi de pãmânt. „Partea cea mai mare a populaþiei acestei þãri, þãrãnimea truditoare, aºteaptã cu nerãbdare satisfacerea nevoii sale urgente de pãmânt, iar Prima Dumã de Stat a Rusiei nu ºi-ar îndeplini datoria dacã nu ar redacta o lege care sã rãspundã acestei nevoi vitale prin rechiziþionarea în acest scop a pãmânturilor aflate în proprietatea statului, mãnãstirilor ºi a celor din sistemul apanajelor, ca ºi prin exproprierea obligatorie a pãmânturilor aflate în proprietate privatã."10 în acest caz, elitele ºi poporul vorbeau, chiar dacã nu pentru mult timp, la unison.

Revendicarea lor principalã a fãcut ca o iniþiativã plinã de imaginaþie a lui Nicolae sã câºtige încrederea reprezentanþilor þãranilor. Dupã cum remarca unul din biografii sãi cei mai receptivi, „pentru un monarh care credea cu tãrie cã þãrãnimea era aliatul cel mai credincios al coroanei, era momentul unui gest spectaculos, care sã îi apropie pe þar ºi pe þãran în detrimentul unei clase educate care nu era întotdeauna fidelã." n Oferta unei reforme funciare în favoarea þãranilor ar fi fost în conformitate cu tradiþionala uniune dintre „þar ºi popor", pe care acesta o tot preamãrise.

în plus, guvernul avea în vedere exact o asemenea soluþie în chestiunea pãmântului, în iarna dintre 1905 ºi 1906, Kutler, ministrul agriculturii, sprijinit de Witte, redactase un proiect care ar fi pus în practicã achiziþionarea obligatorie de pãmânt de la proprietarii privaþi ºi trecerea acestuia în mâinile þãranilor. Totuºi, Nicolae a respins categoric propunerea, notând pe marginea proiectului: „Proprietatea privatã trebuie sã rãmânã inviolabilã"12.

A fost un important moment de cotiturã. Nici un þar rus nu dãduse vreodatã o garanþie atât de categoricã proprietãþii particulare, în Carta sa din 1785, Ecaterina a Il-a garantase nobilimii proprietatea privatã asupra pãmântului, dar aceastã hotãrâre a fost afectatã de Alexandru al II-lea în momentul în care a dat în 1861 þãranilor pãmânt din cel al moºierilor. Principala intenþie a emancipãrii fusese de a asigura proprietatea asupra pãmântului atât moºierilor, cât ºi þãranilor, doar cã în cazul þãranilor ea a fost amânatã atât de mult timp încât ºi-a pierdut orice valabilitate. Nicolae mergea acum mult mai departe decât o fãcuserã Ecaterina sau Alexandru ºi oferea o garantare generalã a Proprietãþii private tuturor supuºilor sãi. Primul-ministru I.L. Goremîkin a exprimat acest lucru cât se poate de clar în discursul sãu în faþa Dumei din 13 mai 1906, când a afirmat cã „statul nu poate recunoaºte dreptul la proprietate pentru unii, privându-i în acelaºi timp pe alþii de acelaºi drept...

Principiul inalienabilitãþii ºi inviolabilitãþii Proprietãþii private este, oriunde în lume ºi în orice etapã de dezvoltare a vieþii civile, Principiul fundamental al bunãstãrii poporului ºi al dezvoltãrii sociale, temelia fiinþãrii s arului"13. Prin aceasta, guvernul dezavua în sfârºit statul patrimonial, a cãrui umbrã atârna de atâta timp asupra Rusiei.
Insã, la fel ca în timpul domniei Ecaterinei, aceastã enunþare a unui principiu vital al °cietãþii civile implica un cost: însemna neglijarea celor deja dezavantajaþi ºi cutizarea polarizãrii ºi a conflictului socio-economic. Pe termen scurt, însemna ºi o

p. r.ontranroHnrfiva m nmi nr^îito aHiinat-^ l^rrîc-liti'þrX oî rt„*-p~i

a ordinii constituþionale atât de greu instaurate. Guvernul propunea de fapt o doctrinã novatoare, în timp ce kadeþii ºi trudovikii apãrau viziunea tradiþionalã rusã, transmisã prin intermediul inteligheneiei radicale, conform cãreia pãmântul era o sursã comunã ce trebuia pusã la dispoziþia celor care aveau nevoie de ea. Ambele pãrþi erau de neclintit. Imperiul ºi poporul se confruntau acum fãrã menajamente, iar elitele, deºi fãrã prea multã convingere, s-au alãturat poporului.
Existau ºi alte puncte de divergenþã între guvern ºi Dumã. Unii deputaþi se vedeau în postura de deputaþi francezi pe câmpul de confruntare al Revoluþiei de la 1789 ºi cereau guvernului sã le cedeze puterea executivã supremã. Chestiunea pãmântului era însã de departe cea mai importantã. Ambele pãrþi se situau pe poziþii de necucerit, iar imposibilitatea de a ajunge la un compromis a determinat guvernul sã dizolve prematur Prima Dumã în iulie 1906.
Kadeþii ºi unii dintre trudoviki au hotãrât sã facã apel la cei de la care îºi primiserã mandatul cu doar câteva luni înainte. Au trecut graniþa în Finlanda (care revenise la autoguvernare în 1905) ºi, din orãºelul Vîborg, au transmis un mesaj „Cãtre Popor din partea Reprezentanþilor Poporului", cerându-le sã refuze sã plãteascã impozitele sau sã trimitã recruþi în armatã. „Sã nu daþi vreo copeicã visteriei sau vreun soldat armatei. Fiþi fermi în refuzul vostru, apãraþi-vã drepturile, toþi ca unul. Nici o forþã nu poate înfrânge voinþa unitã ºi de neclintit a poporului."
Reacþia popularã a fost slabã. S-au înregistrat câteva demonstraþii de protest, dar sunt puþine dovezi cum cã perceperea de impozite sau recrutãrile ar fi avut de suferit. Reacþia cea mai vizibilã a fost cã þãranii, dezamãgiþi în aºteptãrile lor de la Dumã, au început sã ardã conacele ca niciodatã pânã atunci. Kadeþii acþionaserã sub impulsul ºocului ºi frustrãrii, crezând cã susþinerea atât de evidentã de care se bucuraserã în timpul alegerilor ar putea fi mobilizatã în vederea unei campanii de nesupunere civicã. Astfel de campanii cer însã un grad înalt atât de organizare, cât ºi de conºtiinþã civicã, comparabil, de exemplu, cu cel de care dãduserã dovadã finlandezii în ultimii ani, nici una din cele douã nefiind însã prezente în acest moment de crizã a imperiului în ansamblul sãu. Ca ºi cum le-ar fi fost teamã sã nu-ºi piardã popularitatea în rândul maselor, kadeþii au continuat în perioada urmãtoare sã se încãpãþâneze în refuzul lor de a condamna teroarea revoluþionarã14.
Stolîpin
Piotr Stolîpin, primul-ministru care a preluat conducerea în acest moment de cotiturã, este cel mai remarcabil om de stat din perioada Dumei. Spre deosebire de majoritatea colegilor sãi, el a acceptat inovaþiile constituþionale din 1905-1906, nu doar pentru cã ele fuseserã legiferate, ci ºi pentru cã ofereau o temelie pe care imperiul putea fi modernizat. De fapt, Stolîpin dorea sã facã din Rusia o naþiune imperialã combinând cele douã politici care pânã atunci fuseserã încercate doar separat, rusificarea ºi construirea societãþii civile. Aceasta implica, printre altele, ºi apãrarea nou proclamatului principiu al proprietãþii private.
Cheia de boltã a strategiei sale a fost folosirea Dumei pentru a lãrgi „naþiunea politicã" atât prin înfãptuirea unor reforme sociale, cât ºi prin implicarea unor noi clase sociale în responsabilitãpile presupuse de exercitarea puterii. Aceasta nu însemna, în viziunea lui. limitarea monarhici r.i mai rip.m-ahã lãnrirea bazei sociale, ne care S6

-Hjinea monarhul. ªi-a întãrit ºi susþinut concepþia prin acordarea unei atenþii deosebite elatiil°r cu publicul, prin cultivarea presei în loc de manipularea cunoºtinþelor personale
care le avea la curte ºi în structurile birocratice, ca ºi prin prefaþarea noilor legi cu introduceri explicative pe care le redacta el însuºi15.
|n termeni economici, punctul cheie al planurilor sale era reforma agrarã pe care a promulgat-o în 9 noiembrie 1906. Deoarece Duma respinsese deja proiectul, ea a apãrut ca decret în Articolul 87. Era un abuz flagrant al unei clauze menite sã fie aplicatã numai în cazuri de urgenþã, dar Stolîpin ºi-a justificat acþiunea invocând situaþia criticã în care se afla Rusia ºi faptul cã era nevoie urgentã de reformã. Decretul sãu dãdea dreptul capilor de gospodãrii þãrãneºti de a pretinde ca proprietate particularã pãmântul pe care îl deþineau în proprietate indivizã, în cadrul obºtilor care fãceau repartizãri periodice, gospodãriile care aveau mai mult pãmânt decât ar fi avut dreptul în momentul respectiv (de exemplu dacã familia se micºorase de la ultima reîmpãrþire) puteau sã îºi reþinã surplusul dacã plãteau pentru el preþul stabilit prin documentul de emancipare. Deoarece preþul pãmântului crescuse dramatic din 1861, aceastã prevedere dãdea o motivaþie concretã celor care se aflau în situaþia fericitã de a se desprinde de obºte ºi de a se lansa pe cont propriu16. Condiþiile de obþinere a creditelor de la Banca Funciarã Þãrãneascã au devenit ºi ele mai accesibile prin reducerea ratei dobânzilor ºi prin posibilitatea de a ipoteca loturile de pãmânt obþinute în urma alocãrii. S-au înfiinþat Comisii de Reglementãri Funciare în toate judeþele ºi guberniile pentru a sprijini procesul complex de delimitare a fâºiilor de pãmânt în aºa fel încât ele sã devinã mici proprietãþi îngrãdite.
Aceste mãsuri erau încadrate de altele al cãror scop era de a pune capãt statutului segregat al þãranului ºi de a-1 transforma pe acesta într-o persoanã cu drepturi depline, începutul fusese fãcut înainte de venirea lui Stolîpin, o datã cu abolirea „rãspunderii reciproce" ºi a pedepsei corporale în 1903-1904, în timp ce plãþile de rãscumpãrare excepþionalã fuseserã abolite în 1905. Þãranii urmau acum sã primeascã dreptul de a renunþa la statutul de membru al obºtei sãteºti ºi de a se elibera astfel de sub supravegherea vârstnicilor din plase, devenind persoane cu deplinã autonomie legalã ºi dobândindu-ºi libertatea de miºcare sub reglementãri privitoare la paºaport cu nimic mai restrictive decât cele care afectau restul populaþiei17.
Deoarece conformaþia politicã a celei de-a Doua Dume era foarte importantã pentru el, Stolîpin a exercitat presiuni asupra procesului electoral, încercând sã descurajeze votul de stânga. Dacã se poate spune cã eforturile lui au avut vreun rezultat, acesta a fost contraproductiv, deºi e foarte probabil ca situaþia sã se datoreze în primul rând hotãrârii luate de social-democraþi de a renunþa la boicotarea alegerilor. Ambele aripi, atât cea stângã, cât ºi cea dreaptã, s-au întãrit, mai ales cea stângã cu 65 de social-democraþi ºi 37 de socialist-revoluþionari, pe lângã 104 trudoviki. Era de la sine înþeles cã deputaþii vor respinge din nou orice proiect de reformã agrarã care nu avea la bazã principiul exproprierilor obligatorii18.
Ca urmare, Stolîpin a dizolvat a Doua Dumã, dar a rezistat presiunilor de a o desfiinþa cu totul sau de a o reduce la statutul de instituþie cu caracter pur consultativ. Era hotãrât sã continue experimentul colaborãrii cu o adunare legislativã, deºi considera acum cã acele clase sociale dispuse sã coopereze în procesul de reformã trebuiau reprezentate în proporþie mai mare. în aceastã decizie, el era susþinut de Nobilimea Unitã,

domina legislativul. Contele D. A. Olsufiev declara cã nobilimea rusã trebuia sã joace în imperiu acelaºi rol pe care îl juca în Polonia, ºi anume de „purtãtoare a ideii religioase naþionale ºi politice". Nobilimea Unitã a cerut totodatã o discriminare mai mare în favoarea ruºilor. Prinþul N.F. Kasatkin-Rostovski din Kursk expunea fãrã prea multe menajamente implicaþiile democraþiei pentru un imperiu multinaþional atunci când susþinea cã, dacã britanicii ar adopta actuala lege electoralã a Dumei pentru parlamentul lor, o sutã ºi ceva de deputaþi englezi „ar fi înghiþiþi cu totul de nãvala a 350 de indieni, 150 de somalezi ºi canadieni". Datele sale statistice nu erau tocmai precise, dar în esenþã avea dreptate: afirmaþia sa scoate în evidenþã diferenþa dintre imperiile Rus ºi Britanic ºi ajutã

în încercarea de a explica de ce primul intra mult mai greu în combinaþie cu democraþia ºi societatea civilã19.
Felul în care Stolîpin vedea naþiunea rusã era apropiat de cel al lui Olsufiev. Stolîpin era un personaj neobiºnuit printre oficialii din Sankt-Petersburg, un om care prefigura prin propria lui persoanã ceea ce ar fi putut fi o „naþiune politicã rusã". Descendent al unei vechi familii de nobili moºieri, el a nesocotit tradiþiile urmând universitatea (în Sankt-Petersburg) ºi obþinând o diplomã în ºtiinþe. ªi-a petrecut câþiva ani ca Mareºal al Nobilimii în gubernia Kovno, câºtigând experienþã atât în administrarea de moºii -activitate în care avea mai mare succes decât mulþi dintre colegii sãi -, cât ºi în îndeplinirea de funcþii oficiale, inclusiv supravegherea instituþiilor sãteºti ºi de plase. A avut astfel prilejul sã constate dificultatea raporturilor etnice dintre ruºi, polonezi, evrei ºi lituanieni. Ca guvernator al provinciei Saratov, în 1905 a dat dovadã de îndemânare ºi hotãrâre în tratamentul aplicat miºcãrii revoluþionare. Experienþa sa combinatã, de moºier de provincie ºi demnitar guvernamental, fãcea din el omul potrivit pentru a încerca sã apropie cele douã lumi reprezentate de noile elite ºi birocraþie. Replica pe care i-a dat-o unui ziarist care îi reproºa cã nu ar fi inclus membri ai elitelor în cabinetul sãu a fost: „Bine, dar eu ce sunt?... Sunt un intrus în lumea birocraticã a Sankt-Petersburgului. Aici nu am nici trecut, nici cunoºtinþe la curte. Mã consider a fi un activist obºtesc (obºcestvenîi deiatel)"20. E adevãrat cã aici a fost puþin fãþarnic : provenea dintr-o familie veche ºi nobilã ºi avea prieteni ºi rude la curte. Dar era nerãbdãtor sã lase sã se creadã cã ar reprezenta noile elite, pentru a lãrgi pe cât posibil baza de susþinere a guvernului.
Reformele lui aveau ca scop întãrirea ºi lãrgirea opiniei publice, precum ºi stabilirea, în acest fel, a unei legãturi între regim ºi popor. A vrut sã desfiinþeze barierele sociale ºi etnice din cadrul imperiului, începând cu sistemele de guvernare ºi justiþie locale. Programul sãu avea în vedere rãspândirea zemstvelor în întregul imperiu, inclusiv în regiunile ne-ruse, democratizarea alegerilor pentru ele la toate nivelurile (bazându-se pe clasele de impozit mai degrabã decât pe cele sociale) ºi eliminarea discrepanþelor dintre instituþiile þãrãneºti ºi cele de altã naturã prin crearea unei zemstve de plasã atotcuprinzãtoare din punct de vedere social. Intenþiona, de asemenea, sã reformeze justiþia localã prin abolirea curþilor de plasã segregate ºi a tutelei comandantului de þinut asupra acestora, precum ºi înlocuirea lor cu tribunale locale obiºnuite prezidate de judecãtori de pace •
Reformele sale agrare erau menite, dupã cum am vãzut, sã mãreascã foarte mult numãrul de proprietari de pãmânt, permiþându-le gospodãriilor þãrãneºti sã se desprindã de obºte ºi sã funcþioneze pe baze proprii, ca mici proprietãþi. Ca urmare, adunãrile sãteºti ar fi încetat sã mai fie instituþii þãrãneºti «parpaatp «î s-ar fi int»«.-ot î,-, ;0^orhia

administrativã imperialã. Voia în acelaºi timp sã asigure prosperitatea noilor mici proprietãþi prin desfiinþarea plãþilor de rãscumpãrare, înlesnirea obþinerii de credite prin Banca Þãrãneascã ºi crearea de comisii de reglementãri funciare care sã uºureze procesul - întotdeauna dificil ºi controversat - de îngrãdire a fâºiilor, de demarcare a terenurilor ºi precizare a accesului la cursurile de apã, la lemn ºi aºa mai departe. A stimulat, de asemenea, migrarea gospodãriilor din zonele suprapopulate spre zonele aproape pãrãsite din Siberia ºi nordul Turkestanului.
Stolîpin a dizolvat a Doua Dumã pe 3 iunie 1907 tocmai cu scopul de a crea o majoritate în favoarea reformelor sale, schimbând ºi legea electoralã astfel încât sã întãreascã poziþia ruºilor în comparaþie cu poziþia celor de alte naþionalitãþi ºi a moºierilor în detrimentul þãranilor ºi orãºenilor22. A reuºit în cele din urmã sã obþinã majoritatea pe care o voia: un nucleu puternic de moºieri ruºi, membri ai facþiunilor octombriste ºi moderate de dreapta, gata oricând sã voteze în favoarea reformelor iniþiate de el23. Cu ajutorul lor a izbutit, la a treia încercare, sã promulge legea într-o formã acceptabilã.
în unele privinþe, reforma sa agrarã a fost deosebit de eficientã în timpul relativ scurt în care a reuºit sã acþioneze. Pânã în 1916, aproximativ 2,5 milioane de gospodãrii (dintr-un total de 12,3 milioane, deºi numãrul crescuse la 15,3 pânã în 1916, ca urmare a creºterii populaþiei ºi a ramificãrii familiilor) au primit titluri de proprietate pentru pãmântul pe care înainte îl avuseserã în proprietate indivizã. Dintre acestea, aproximativ l ,3 milioane parcurseserã ºi urmãtoarea etapã, aceea de a-ºi îngrãdi pãmântul,

alcãtuind o singurã parcelã. Pe de altã parte, aceastã privatizare a avut loc mai cu seamã în primii ani ai reformei, dupã care ritmul s-a încetinit, ceea ce sugereazã cã a fost în realitate înfãptuitã de foºti þãrani care îºi pãrãsiserã pãmânturile ºi nu fãceau acum decât sã-ºi punã afacerile în ordine. Pe lângã asta, în majoritatea zonelor, gospodãriile erau prea sãrace ca sã se poatã constitui în ferme (hutord) independente ; un numãr semnificativ a fost atins doar în sud, în zona balticã, ºi în una sau douã provincii din nord-vest24.

Prin urmare, progresul înregistrat de reforma agrarã a lui Stolîpin nu indica neapãrat o miºcare decisivã în favoarea ideii de împroprietãrire a þãranilor, în 1916, 61% din gospodãrii încã îºi mai þineau pãmântul în proprietate indivizã (în scãdere de la 77% în 1905), ceea ce înseamnã cã 70% dintre loturile de pãmânt se gãseau încã în aceastã formã de proprietate. Cei care pãrãseau obºtile sãteºti se situau de obicei la cele douã extreme ale ierarhiei economice : cei bogaþi, care doreau sã exploateze la maxim ocaziile ce se iveau, ºi cei sãraci, care voiau sã vândã ºi sã pãrãseascã satele cu totul. Plecarea lor lãsa totuºi în urmã un grup puternic de „þãrani mijlocaºi" care sã asigure perpetuarea aranjamentelor obºteºti25.

E interesant de remarcat faptul cã, din pãmântul tranzacþional prin intermediul Bãncii Funciare Þãrãneºti în aceastã perioadã, mai mult de jumãtate a fost achiziþionat de colective - obºti ºi cooperative sãteºti. Aceastã realitate reflectã creºterea remarcabilã a numãrului de cooperative care a avut loc în deceniul de dupã 1905 : dacã adãugãm asociaþiile consumatorilor, producãtorilor, cele de credit ºi agricole, numãrul lor s-a ridicat de la 5.080 în 1905 la 35.600 în 1915, ajungând sã includã pânã în acel moment aproximativ zece milioane de gospodãrii26.

Mai mult decât atât, în perioada 1890-1910, redistribuirile de pãmânt în general au devenit mai frecvente în cadrul obºtii, ceea ce atestã vitalitatea principiilor obºteºti. Chiar ºi micii proprietari care îºi retrãseserã pãmântul din cadrul obºtii nu voiau neanãraf

sã pãrãseascã definitiv ºi instituþiile obºteºti. Adunarea sãteascã nu avea de-a face doar cu pãmântul. E adevãrat cã proprietãþile celor retraºi nu mai puteau face obiectul unor redistribuiri ulterioare, dar în celelalte privinþe, deciziile luate în cadrul adunãrilor sãteºti de care aparþineau îi priveau în mod direct ºi, de obicei, ei au continuat sã participe la ºedinþele acestora. Chiar ºi în ceea ce priveºte pãmântul aveau deseori un cuvânt de spus, din moment ce depindeau, la fel ca înainte, de pãºuni comune, precum ºi de accesul comun la lemn ºi apã27. Se ºtie, de asemenea, cã unele desprinderi au fost aprig contestate de gospodãriile rãmase în cadrul obºtii ºi cã o anumitã parte a tulburãrilor rurale din perioada 1907-1914 - cam o treime - s-au datorat conflictelor iscate de aceste desprinderi. Acesta ar putea fi motivul pentru care comisiile de reglementãri funciare ºi comandanþii de þinut încurajau þãranii sã desfiinþeze proprietatea indivizã din cadrul obºtei printr-o acþiune concertatã mai degrabã decât individualã28.

La fel ca ºi în cazul celorlalte aspecte legate de crearea societãþii civile în aceastã perioadã, reformele agrare ale lui Stolîpin au deschis þãranilor posibilitatea de a deveni cetãþeni cu drepturi depline ºi de a juca un rol important pe piaþa imperiului. Doar cã toate acestea au avut ºi un cost: acela de agravare a polarizãrii ºi conflictelor din cadrul satelor, care înainte fuseserã mai puþin semnificative decât conflictul dintre sãteni ºi cei din afarã.

Naþionalismul

în plan politic, Stolîpin a promovat integrarea imperiului abrogând încã o datã statutul special al Finlandei, reducându-i Seimul (noul parlament) la un statut asemãnãtor cu acela de adunare de zemstvã într-o gubernie, în aceastã acþiune, s-a bucurat de întregul sprijin al octombriºtilor, care au vãzut în aceastã ocazie posibilitatea de a întãri puterile Dumei. Unul din deputaþii lor, von Anrep (el însuºi german baltic), declara: „Dupã pãrerea mea, în interiorul Imperiului Rus nu a existat niciodatã, nu existã ºi nici nu va exista vreun «stat finlandez». Nu existã nici reclamanþi nici inculpaþi între Rusia ºi Finlanda, iar Duma nu este un tribunal: este o instituþie care are în grijã interesele ºi nevoile statului ºi îºi va duce la îndeplinire îndatoririle'"29.

Unul din punctele cheie ale programului lui Stolîpin era introducerea zemstvelor în provinciile din vest, regiune de unde el însuºi se trãgea. Era vorba de provinciile anexate de la Polonia prin primul partaj din 1772, locuite de þãrani (ucraineni, bieloruºi ºi lituanieni) ºi de moºieri polonezi, cu o populaþie urbanã amestecatã care includea ºi numeroºi evrei. Amestecul etnic ºi mai ales dominaþia ruralã a polonezilor descurajaserã intenþia reformatorilor din deceniul 1860-1870 de a pune în aplicare în aceastã zonã administraþia localã pe baze elective. Stolîpin intenþiona acum, prin intermediul unui sistem electoral mai democratic, sã dea þãranilor o pondere mai mare ºi sã contracareze influenþa polonezã. Chiar ºi aºa, legea electoralã înaintatã de el prevedea un sistem foarte complicat de circumscripþii delimitate pe criterii etnice, menit sã elimine orice posibilitate ca polonezii sã aibã câºtig de cauzã.

Octombriºtii ºi moderaþii de dreapta îl susþineau pe Stolîpin, astfel cã proiectul sãu de lege a fost aprobat de cãtre Dumã. în Consiliul de Stat, acesta s-a izbit însã de rezistenþa unui bloc de moºieri hotãrâþi sã apere tradiþionala hegemonie localã a nobililor - chiar dacã în acest caz beneficiarii ar fi fost polonezi. Pe bunã dreptate, ei vedeau în zemstvele din vest începutul unui proces ce putea avea consecinþe nehãnuite. o

"ncercare jn ve(jerea introducerii unei administraþii locale mai democratice ºi în restul imperiului. Unii consilieri au fost chiar de pãrere cã întregul concept de circumscripþie etnicã e nefericit sau, cum spunea prinþul A.D. Obolenski, „o violare a principiului unei naþionalitãþi imperiale unice", însã principalul motiv care a stat la baza respingerii de cãtre Consiliul de Stat a proiectului de lege a fost faptul cã împãratul le-a dat de înþeles celor numiþi de el cã nu ar avea nimic de obiectat dacã ar vota împotrivã. Astfel cã cea mai importantã cauzã a fost nu natura proiectului, ci dorinþa lor de a mai reduce din aplombul lui Stolîpin, al cabinetului ºi al Dumei ºi de a reface ceva din autoritatea recent ºtirbitã a curþii ºi autocraþiei30.

Ca urmare, Stolîpin a suspendat ambele camere pentru trei zile, ºiretlic menit sã îi îngãduie sã promulge legea sub Articolul 87. Aceastã desconsiderare flagrantã a spiritului - dacã nu a literei - Legii Fundamentale 1-a fãcut sã-ºi piardã majoritatea aliaþilor din Dumã, rãmânând în continuare o figurã izolatã, lipsit de sprijin de încredere din aproape toate pãrþile. Soarta sa pãrea sã sugereze cã un reformator hotãrât nu putea decât sã-ºi facã duºmani peste tot, atât de mulþi încât devenea aproape imposibil sã-ºi pãstreze poziþia. Dupã cum spunea Gucikov, prietenul sãu de odinioarã: „Politic, a murit cu mult înainte de moartea fizicã". Asasinarea sa la scurt timp dupã aceea nu a avut totuºi nimic de-a face cu constelaþia politicã din jurul Dumei: uciga ºul era un fost revoluþionar devenit agent de poliþie ºi nerãbdãtor sã se reabiliteze în faþa foºtilor tovarãºi. Stolîpin a fost astfel victima unei otrãviri a sistemului care a precedat cu mult mandatul sãu de premier31.

Deºi îi era recunoscãtor pentru înãbuºirea revoluþiei, Nicolae ajunsese sã creadã prin 1911 cã Stolîpin reprezenta cea mai serioasã ameninþare la adresa puterilor sale autocratice, în ceea ce-1 privea, Stolîpin a apãrat cu consecvenþã monarhia, susþinând cã doar ea putea „sã salveze Rusia în vremuri de primejdii ºi tulburãri ºi sã o îndrepte pe calea ordinii"32. Nicolae vedea relaþia sa cu popoarele imperiului într-un mod ce s-a dovedit incompatibil cu viziunea lui Stolîpin, chiar dacã izvora din aceeaºi impresie, ºi anume cã statul ºi poporul se înstrãinaserã periculos de mult. Nicolae punea aceastã înstrãinare pe seama extinderii indolentei ºi hrãpãreþei birocraþii, care îi obtura relaþia directã cu supuºii. Cu alte cuvinte, era esenþialmente un slavofil de modã veche. I-a dat fiului sãu, moºtenitor al tronului, numele de Alexei, dupã cel mai mare þar al secolului al XVII-lea, presupusa epocã de aur a solidaritãþii monarhice, iar pe- parcursul întregii sale domnii s-a strãduit sã refacã legãtura personalã ºi religioasã cu poporul.

La fel ca ºi þarii dinaintea sa, a crezut cã cele mai bune mijloace de a atinge acest scop erau Biserica ºi armata. Cel mai fericit era când trecea regimentele în revistã ºi, dupã cum remarca unul din biografii sãi, „etica þarului era aceea a unui onorabil, chiar dacã puþin naiv, ofiþer din Gardã. Concepþia sa despre patriotism ºi datorie era foarte înaltã. Intrigile, ambiþiile, invidiile ºi frecventele meschinãrii ale lumii politice îl revoltau"33.

Pentru a-ºi recrea lumea dupã care tânjea, organiza ceremonii religioase, cum a fost canonizarea Sfântului Serafim din Sarov. Sfântul Serafim fusese un stareþ ascet de la începutul secolului al XlX-lea, care împãrtãºea sfaturi spirituale ºi sãvârºea vindecãri miraculoase. Aproximativ 300.000 de oameni s-au îndreptat în 1903 spre o mãnãstire îndepãrtatã din gubernia Tambov pentru a-1 vedea pe þar ducându-i sicriul în biericã. Unul dintre cei care au oficiat slujba povesteºte : „Oameni în picioare, plini de respect, umpleau terenul din jurul mãnãstirii; fiecare þinea în mânã câte o lumânare... Era aici ° adevãratã tabãrã de pelerini - mase de namp.ni rSmtp «; ff-se...-; A~

Se înãlþau cântece din toate pãrþile, dar cântãreþii nu se vedeau, iar vocile pãreau sã vinã din rai"34. Aceasta era atmosfera care îi plãcea lui Nicolae ºi care îl convingea, cel puþin pentru un timp, cã era una cu poporul „adevãrat".

A mai existat însã ºi o altã faþetã a canonizãrii lui Serafim, întreaga ceremonie a fost organizatã în grabã, la cererea expresã a lui Nicolae, fãrã investigaþiile de duratã pe care le cerea de obicei Sfântul Sinod pentru a se asigura cã sfinþenia se va acorda unui candidat vrednic de ea. Biserica s-a simþit astfel datã la o parte ºi umilitã într-o chestiune ce o privea cu deosebire. Pe lângã toate acestea, aranjamentele pentru ceremonie au fost fãcute destul de prost, astfel cã mulþi pelerini din rândul oamenilor obiºnuiþi au fost excluºi, în timp ce nobilii ºi curtenii ºi-au fãcut apariþia în trãsuri luxoase, ocupându-ºi locurile rezervate dinainte. Privitã în ansamblu, în ciuda splendorii ei liniºtitoare, canonizarea nu a fãcut decât sã sublinieze atât subjugarea bisericii, cât ºi adâncimea diferenþelor sociale35.

Pentru a sublinia faptul cã se identifica cu moºtenirea religioasã de dinainte de epoca lui Petru, cuplul imperial îºi petrecea fiecare sãrbãtoare de Paºti în Moscova, la Kremlin. Nicolae credea cã þãranii ºi oamenii obiºnuiþi din provincie, aflaþi departe de influenþa maleficã a Sankt-Petersburgului, îl susþineau ºi aveau încredere în el ºi, pentru a restabili legãturile cu ei, fãcea cãlãtorii prin provinciile ruseºti. Dupã ceremoniile de sãrbãtorire a 300 de ani de la bãtãlia de la Poltava, Nicolae i-a povestit ataºatului militar al Franþei despre entuziasmul mulþimilor prezente la eveniment, fãcând urmãtoarea remarcã: „Nu mai eram la Sankt-Petersburg ºi nimeni nu putea sã spunã cã poporul rus nu îºi iubeºte împãratul"36.

A fost în parte ºi motivul pentru care cuplul imperial s-a ataºat de aºa-zisul „om sfânt", Grigori Rasputin. Acesta era un þãran simplu din Siberia, care a reuºit sã ajungã la ei în ciuda piedicilor ridicate de curteni ºi demnitari, astfel cã Nicolae îl privea ca pe legãtura sa directã cu credincioºii de rând. Dupã cum i-a spus comandantului palatului, care îºi exprimase îndoielile în legãturã cu caracterul lui Rasputin: „E doar un rus simplu, religios ºi bun. Când sunt la ananghie sau chinuit de îndoieli, îmi place sã vorbesc cu el ºi, invariabil, mã simt împãcat cu mine însumi dupã aceea"37.

Dupã pãrerea lui Nicolae, apariþia Dumei ºi a Consiliului de Miniºtri nu a fãcut decât sã agraveze ruptura dintre el ºi oamenii de rând, mai ales având în vedere cã acestea ofereau mai mult spaþiu intrigilor ºi constituiau centre alternative de putere care diminuau mult propriul sãu control asupra situaþiei, într-un sens ceva mai nuanþat, începeau sã întruchipeze statul ºi naþiunea ca entitãþi separate de persoana monarhului. Lucru care îl întrista profund ºi îl fãcea sã susþinã forte politice ce urmãreau sã reducã puterile de care dispuneau Duma ºi cabinetul. Astfel se explicã sprijinul pe care 1-a acordat intriganþilor din Consiliul de Stat.

Simptomatic pentru starea de izolare în care se afla monarhia e faptul cã nu a reuºit sã susþinã formarea unui partid conservator adevãrat care sã facã parte din Dumã. Cea mai mare dintre organizaþiile monarhiste, Uniunea Poporului Rus, se mândrea cã nu era deloc un partid, ci doar o „uniune" pusã în slujba apãrãrii monarhiei, Bisericii Ortodoxe ºi poporului rus. Nucleul sãu de bazã se gãsea în miliþiile de voluntari, aºa-numitele Sute Negre, care sãriserã, în toamna lui 1905, sã îndeplineascã aceastã misiune de „apãrare" prin atacarea socialiºtilor, studenþilor ºi evreilor. Idealul ei era „o Rusie unicã ºi indivizibilã" sau „ortodoxie, autocraþie, naþionalitate" în spiritul lui Nicolae I. Accepta Duma ca „o legãturã directã între dorinþa suveranã a monarhului ºi spiritul

„ etat ^e justiþie al poporului", dar respingea prerogativele legislative ale acesteia ca dãunãtoare autocraþiei38.
Trebuie sã ne îndoim de faptul cã o organizaþie politicã de un exclusivism etnic atât de vehement ar fi putut constitui o forþã conservatoare într-un imperiu multinaþional. Depar'e de a fi un bastion al apãrãrii legii ºi ordinii, Uniunea Poporului Rus era mai degrabã o ameninþare la adresa acestora. Activitatea ei a provocat unele din cele mai violente ºi distructive episoade ale revoluþiei de la 1905, inclusiv uriaºele pogromuri de la Kiev ºi Odessa [vezi partea a IH-a, capitolul 3]. Atitudinea elitelor a fost sintetizatã într-o expresie folositã pentru a pune la punct pe cineva care dã dovadã de comportament necivilizat ºi grosolan: „Nu eºti într-o ceainãrie a Uniunii Poporului Rus ! "39.
Nici pretenþii de succes electoral la public nu prea puteau avea. în alegerile pentru a Doua Dumã au obþinut rezultate bune în provinciile din vest, unde ruºii aveau conflicte frecvente cu evreii ºi polonezii, iar Biserica Ortodoxã cu catolicii. Ceva succes au obþinut ºi printre þãranii ºi moºierii din provinciile agricole din centrul þãrii, unde tulburãrile legate de pãmânt fuseserã deosebit de grave, ceea ce fãcea ca sloganuri referitoare la lege ºi ordine sã aibã un impact deosebit. Altfel însã, cu greu puteau strânge câteva voturi în rândul þãranilor ºi muncitorilor, în timpul alegerilor pentru a Treia Dumã, când situaþia le-ar fi putut fi mai favorabilã, ºi-au pierdut identitatea distinctã în alianþe locale fãrã prea mare trãinicie cu electori de dreapta neafiliaþi nici unui partid40.
Uniunea ar fi putut sã-ºi susþinã cu mai mult succes rolul pe care singurã ºi 1-a asumat dacã ar fi putut pretinde cã se bucurã de simpatia unei pãrþi semnificative a þãrãnimii. Dar s-a dovedit incapabilã sã facã aºa ceva. Faptul a fost confirmat încã o datã la cel de-al patrulea congres al Uniunii, þinut în aprilie 1907, când delegaþii þãranilor au cerut cu insistenþã exproprierea obligatorie a pãmântului deþinut de moºieri. Conducãtorii uniunii au fost foarte stânjeniþi, cãci nu doreau sã se creadã cã ar avea ceva în comun cu socialiºtii, în cele din urmã, au reuºit sã încropeascã un compromis care recunoºtea cã þãranii aveau nevoie de mai mult pãmânt, dar lãsa rezolvarea acestei probleme pe seama unui viitor sfat al þãrii (zemskii sobor), în care þãranii urmau sã fie bine reprezentaþi41.
Bine cunoscutul cãlugãr Iliodor a propus sã se formeze o delegaþie care sã îi prezinte þarului cerea de reformã agrarã obligatorie. Iliodor era o combinaþie ciudatã de stareþ ºi demagog, în deplinã concordanþã cu timpurile, îi scria scrisori þarului cerându-i sã îi alunge pe toþi ne-ortodocºii de la curte ºi sã reînnoiascã legãtura sacrã dintre þar ºi popor prin exproprierea moºierilor în favoarea þãranilor. Stabilit în Þariþîn, cãlãtorea în susul ºi josul Volgãi cu un vapor cu aburi, acostând din când în când pentru a-ºi propovãdui mesajul mulþimilor entuziaste. Dar atât mesajul, cât ºi comportamentul sãu strident îi displãceau þarului, aºa cã Iliodor a fost caterisit la ordinele Sfântului Sinod42.
Alte reforme
Stolîpin a avut probleme ºi cu celelalte puncte ale programului sãu de reformã, chiar dacã se bucura de susþinerea Dumei. Nobilimea Unitã se opunea slãbirii nobilimii în administraþia localã ºi injustiþie, ca ºi desfiinþãrii tutelei pe care, prin comandantul de þinut, o exercita asupra instituþiilor þãrãneºti. Rezistenþa lor se reflecta în votul din Consiliul de Stat. P.N. Durnovo. de exemolu. denunþa nronunerea vizând 7p.mxtvp1i> H

fi urmat sã includã toate pãturile sociale, drept o invenþie a „cercurilor de discuþii liberale". „Scopul lor este... eradicarea credinþelor tradiþionale ale oamenilor ºi instaurarea negativismului ºi spiritului critic. Proiectul de lege pune toate treburile administraþiei ºj economiei locale în mâinile þãranilor - aceiaºi þãrani care cu numai opt ani înainte jefuiau ºi dãdeau foc moºierilor ºi care pânã în-ziua de azi jinduiesc la pãmântul acestora"43.
ªi alte proiecte de legi ce s-ar fi putut dovedi reuºite s-au nãruit datoritã conflictelor etnice ºi religioase foarte grave care mãcinau imperiul. Duma ºi Consiliul de Stat nu puteau sã ajungã la o înþelegere în ceea ce privea principiile care sã stea la baza introducerii învãþãmântului primar universal: Consiliul de Stat dorea ca Sfântul Sinod sã exercite o mai mare influenþa asupra modului în care erau administrate ºcolile ºi ca rusa sã fie singura limbã în care sã se desfãºoare procesul de învãþãmânt, în mod asemãnãtor, principiul toleranþei religioase, proclamat prin manifestul din aprilie 1905, n-a fost

niciodatã consfinþit prin lege, din moment ce Consiliul de Stat insista sã se menþinã restricþiile cu privire la sectanþi ºi la credincioºii de rit vechi.44
O altã categorie de supuºi cãrora Stolîpin intenþiona sã le dea drepturi civile depline era aceea a evreilor. Era în conformitate cu naþionalismul sãu imperial integrator sã dorească sã înlãture dezavantajele care îi împiedicau pe evrei sã obþinã un statut civic deplin ºi sã vadã în Imperiul Rus cãminul lor. Totuºi, această idee nu a ajuns nici mãcar până în Dumã. Nicolae al II-lea a recurs la dreptul sãu de veto împotriva ei de la bun început, urmând imperativele unei „voci interioare" la care se adãugau telegrame trimise de Uniunea Poporului Rus45.
Þãranii ºi muncitorii
Deºi au participat în numãr mare la alegerile pentru Dumã din 1906-1907, þãranii ºi muncitorii ºi-au pierdut foarte repede interesul pentru această instituþie din moment ce nu se dovedea capabilã sã le îndeplinească aspiraþiile, iar legea electoralã era deliberat amendatã în aºa fel încât sã le reducã influenþa. Numãrul satelor care au participat la alegerile pentru a Treia Dumã a fost mai mic ºi, cu puþine excepþii, în etapele ulterioare ale procesului electoral, þãranii s-au lãsat conduºi de moºierii din regiunea lor.
Astfel cã, este cu atât mai uimitor faptul cã deputaþii þãrani din a Treia Dumã, chiar ºi cei de centru ºi dreapta, s-au arãtat departe de a fi entuziaºti în a susþine legea reformei agrare a lui Stolîpin. O considerau cel puþin inadecvatã. Nu mai puþin de 51 dintre ei -douã treimi din numãrul total de þãrani al camerei - au înaintat douã propuneri separate menite sã o completeze prin formarea unui fond funciar de stat în fiecare regiune, compus din pãmânt provenit de la stat, din apanaje ºi de la biserici, precum ºi (acolo unde era necesar) din terenuri expropriate din proprietatea privatã. Din acest fond urma sã se acorde teren gospodãriilor þãrãneºti care nu puteau sã îºi câºtige existenþa de pe urma actualelor proprietãþi. S. Nikitiuk, un þãran de dreapta din Volînia, a întâmpinat cu bucurie legea Stolîpin, adãugând însã: „Aº întâmpina-o cu ºi mai multã bucurie dacã ni s-ar face dreptate, dacã s-ar împãrþi pãmânt ºi þãranilor sãraci care nu au deloc". G.F. Fedorov, un þãran octombrist din Smolensk, a mers ºi mai departe spunând : „Nu putem vota pentru lege [cea din 9 noiembrie 1906] întrucât nu se spune nimic acolo despre cei fãrã pãmânt ºi însetaþi de el, cei care, dacã se aprobã legea, vor rãmâne fãrã nici o bucatã de teren ºi vor fi astfel aruncaþi în voia sorþii". Propunerile þãranilor au fost „îngropate" la stadiul de comisii ºi n-au ajuns niciodatã la tribuna camerei46. Astfel cã

"rãnii, chiar ºi cei loialiºti, aveau prea puþine motive sã simtã cã Duma se ocupase în [nod adecvat de problemele lor.
în decembrie 1905, muncitorilor le-a fost acordat dreptul de a face grevã, dar numai din motive economice, iar în martie 1906, dreptul de a forma sindicate care sã le reprezinte interesele în procesul de negociere cu patronii a salariilor ºi condiþiilor de muncã. Numeroasele sindicate care apãruserã în toamna ºi iarna dinainte au fost astfel legalizate retrospectiv. Pentru o scurtã perioadã de timp, ele au devenit centrul vieþii muncitoreºti, înfiinþând fonduri de asistenþã reciprocã, deschizând biblioteci ºi ceainãrii, iar unele dintre ele publicând chiar foi informative. Rolul politic pe care îl jucau era ºi el apreciabil: în timpul celei de-a Doua Dume, deputaþii muncitori vorbeau frecvent în cadrul întâlnirilor organizate de sindicate, dând rapoarte asupra activitãþilor pe care le desfaºuraserã în adunarea legislativã47.
Cu toate acestea, ca urmare a loviturii din 3 iunie 1907, guvernul a adoptat o atitudine mult mai restrictivã la adresa sindicatelor. Ministerul de Interne prevenea cã acestea „dau deja dovadã de un stil ce poate fi definit ca cel al organizaþiilor social--democratice ºi, ca urmare, sunt deosebit de periculoase pentru stat". Poliþia le-a supravegheat activitãþile îndeaproape ºi nu a ezitat sã întrerupã ºedinþe sau chiar sã închidã cu totul anumite filiale sindicale la cea mai micã adiere de rãzvrãtire. Legile pentru situaþii de urgenþã, puse în aplicare în multe provincii, fãceau ca distrugerea ramurilor sindicale din aceste regiuni să fie extrem de uºoarã. Patronii, la rândul lor, au început sã fie mai reticenþi la ideea de a se consulta în mod serios cu ele. Numãrul de membri a început sã scadã ca urmare a inactivitãþii ºi descurajãrii. Ironia a fãcut ca sindicatele care au supravieþuit cel mai bine să

fie cele cu un nucleu puternic de social-democraþi, de obicei menºevici, care ºtiau cum sã motiveze ºi sã încurajeze48.
Statutul cvasi-ilegal al miºcării muncitoreºti dupã 1907 explicã de ce aceasta, dupã momentul de revigorare ce a urmat masacrării muncitorilor care demonstrau la minele de aur de la Lena în aprilie 1912, a luat forme atât de turbulente ºi imprevizibile. Grevele ºi demonstraþiile, deseori cu scopuri politice ambiþioase, se aprindeau ºi mureau deîndatã, conduse de muncitori tineri, dotaþi dar nerãbdãtori, care nu erau dispuºi sã recunoascã nici o conducere din afarã. In perioada 1913-1914, bolºevicii, mai sensibili la aceastã atitudine, au reuºit sã îºi adjudece influenþa dominantã într-un numãr de sindicate în detrimentul menºevicilor. Dar chiar ºi ei erau uneori nedumeriþi de nestatornicia stãrilor de spirit ale muncitorilor, în ajunul rãzboiului, în iulie 1914, în unele cartiere industriale din_Sankt-Petersburg49 fuseserã înãlþate baricade.
In ansamblu, tratamentul pe care guvernul 1-a aplicat miºcării muncitoreºti explicã de ce muncitorii au simþit cã aveau puþine de câºtigat din ordinea existentã. Dupã cum declarau cei de la vechile uzine Lessner din Petrograd în septembrie 1915, dupã un an de rãzboi: „Ne vom ridica în apãrarea patriei atunci când ni se va acorda de- uiã libertate sã formãm organizaþii muncitoreºti, deplinã libertate de exprimare ºi a presei, libertatea de a face grevã, când toate naþiunile din Rusia vor avea drepturi pe deplin egale, ziua de muncã va avea opt ore iar pãmânturile moºierilor vor fi date þãranilor nevoiaºi"50.
Presa
Un domeniu în care societatea civilã a fãcut progrese remarcabile dupã 1905 era acela al mass-media, care însemna în primul rând presa scrisã. Conform statisticilor oficiale,

numãrul ziarelor (care apãreau sãptãmânal sau mai des) a crescut de zece ori. Creºterea cea mai semnificativã a început dupã 1905 ºi a continuat o datã cu relaxarea cenzurii ºi amplificarea explozivã a conºtiinþei politice cauzatã de crearea Dumei ºi a partidelor politice. Numãrul de cititori e mai greu de estimat, dar se pare cã, în jurul anului 1914, fiecare al doilea sau al treilea adult avea în Rusia un contact constant cu un ziar, cifrã care include ºi un numãr mare de þãrani, în oraºe, aceastã afirmaþie era valabilã în cazul majoritãþii adulþilor, inclusiv funcþionarii ºi muncitorii de rând. Au început sã aparã ziare adresate special unui public de muncitori ºi funcþionari cu puþinã educaþie, cum ar fi Gazeta kopeika (Ziarul Copeicã), care ajunsese deja la un tiraj de 250.000 de exemplare în al doilea an de apariþie51.
Nu numai dezvoltarea presei era uimitoare, ci ºi cantitatea de informaþie pe care o conþineau ziarele ºi diversitatea opiniilor exprimate. Guvernul abandonase cenzura preliminarã în 1905, chiar ºi pentru publicaþii cu mai puþin de 160 de pagini, dar îºi menþinea încã dreptul de a amenda, suspenda ºi desfiinþa organe de presã care „publicau informaþii false", „propovãduiau dezordinea" sau „provocau ostilitatea populaþiei faþã de demnitari, soldaþi ºi instituþii guvernamentale", în provincie, prezenþa continuã a regulamentelor pentru cazuri de urgenþã ºi relativa instabilitate financiarã a ziarelor ºi revistelor le-au permis deseori oficialilor sã cenzureze informaþiile care nu erau tocmai binevenite. Dar în oraºe^ mai mari, ºi mai ales în Sankt-Petersburg ºi Moscova, redactorii erau gata sã riºte amenzi în vederea publicitãþii ºi a creºterii vânzãrilor. Deseori, revistele care erau desfiinþate reapãreau în scurt timp sub un alt nume52.
Existenþa Dumei a simplificat tnult sarcina redactorilor întreprinzãtori. Aceºtia puteau include în reportajele lor orice subiect dezbãtut în timpul sesiunilor camerei, indiferent cât de subversiv, din moment ce nu fãceau de fapt decât sã transmitã mai departe ceea ce era inclus în rapoartele oficiale stenografiate. De exemplu, în ianuarie 1912, ziarul octombrist Golos Moskvî (Glasul Moscovei) a încercat sã publice o scrisoare a unui expert teolog care susþinea cã Rasputin era membru al sectei eretice Hlîsti (Flagelatori) ºi, ca urmare, nu se cuvenea sã fie prezent în mod regulat la curte ºi sã influenþeze politica Bisericii. Numãrul respectiv al ziarului a fost confiscat, dar Gucikov a fãcut o interpelare în Dumã ce conþinea textul integral al scrisorii, care a fost pus astfel la dispoziþia tuturor ziarelor din þarã, fãcându-i-se o publicitate mult mai mare decât dacã nu ar fi fost interzis53.

în această privinþă, Rusia a intrat brusc în lumea secolului XX, cu toate problemele sale legate de goana după senzaþional, libertatea presei ºi responsabilitatea pe care aceasta o implică. Ziarele se desfătau cu reportaje despre amănuntele sinistre ale vreunei crime sau vreunui scandal. Valul de terorism, care era încă la apogeu în 1907 ºi nu s-a liniºtit decât după aceea ºi destul de încet, oferea un imens câmp liber de manevră ziariºtilor talentaþi, care puteau astfel să înspăimânte publicul ºi să îi stârnească interesul pentru ºi mai multe ºtiri. Detaliile ciudate ºi sordide ale afacerii Azef [vezi supra, p. 254] au fost târâte prin ziare zile în ºir. La fel ºi zvonurile ºi aluziile cu privire la activitãþile religioase ºi sexuale ale lui Rasputin54.

Fără îndoială că gradul considerabil de libertate defacto al presei a contribuit atât la discreditarea autoritãþilor (inclusiv a împăratului) în ochii populaþiei, cât ºi la intensificarea conflictelor politice ivite din motive socio-economice ºi etnice. Pe de altă parte, ziarele preconizau ºi o nouă imagine a naþiunii ruse. Faptul că produsul lor era adresat muncitorilor, care erau trataþi la fel ca celelalte clase sociale, purta în sine un mesaj. La fel ºi atenþia din ce în ce mai mare acordată artei si culturii ruse sau comemorării

criitorilor ºi intelectualilor, care a atins punctul culminant în 1910, în momentul morþii lui Lev Tolstoi, eveniment demn de atenþia întregii prese. Reportajele frecvente din regiunile ne-ruse stârneau interesul ºi mândria în rândul cititorilor, la fel ca ºi sentimentul apartenenþei la o comunitate imperială care nu se definea doar prin þar ºi Biserica Ortodoxă55.

Reevaluarea tradiþiei intelighenþiei

Ocaziile noi ºi neobiºnuite de a intra în contact cu poporul care începeau să se ivească au convins elitele ºi aripa lor radicală, intelighenþia, să încerce o reconsiderare a atitudinilor pe care se bazaseră de-a lungul lungilor decenii de contacte sporadice cu poporul. Eºecul revoluþiei de la 1905 a pus sub semnul întrebării viziunea care presupunea că cei educaþi erau automat la unison cu poporul ºi că principala lor datorie era să îl servească. Experienþa dobânditã nemijlocit sugera că marea masă a populaþiei îºi avea propriile interese ºi nu era neapărat încântată să se lase condusă de cei mai buni din rândurile ei. Sugera, de asemenea, că existau pericole serioase într-o viziune care acorda importanþă redusă proprietãþii, legii ºi culturii. Aceste valori erau esenþiale pentru practicanþii profesiunilor liberale, în absenþa lor ei având puþin de oferit oamenilor ºi chiar lor înºile: neîndoielnic, ele nu puteau crea o societate civilă. Ascetismul ca de pe altă lume al unei generaþii anterioare de intelectuali începea acum să pară cu totul nelalocul lui.

Cel care a întrupat această reexaminare a rolului intelighenþiei mai mult decât oricare altul a fost Piotr Struve, economistul ºi fostul marxist care devenise un membru de marcă al Uniunii de Eliberare ºi îi editase revista. Fusese deputat în cea de-a Doua Dumă, având astfel contact direct cu caracterul capricios ºi ºubred al politicii ruse în acþiune. Nu a putut fi niciodată clintit de la părerea sa conform căreia guvernul, prin dispreþul lui faþă de lege ºi tendinþa de a întreþiru, prejudecãþile populare, era principala cauză a situaþiei dificile în care se afla Rusia. Elementul nou în rechizitoriul său era faptul că, după 1905, a dat vina în egală măsură ºi pe intelighenþi pentru dezastru : ei dispreþuiseră legalitatea la fel de mult ca ºi guvernul, iar faptul că încurajaseră conflictul dintre clase nu era cu nimic mai justificabil din punct de vedere moral decât acela că autoritãþile dădeau apă la moară violenþelor antisemite. Prin acest devotament în slujba unor cauze aparent nobile, care însă presupuneau distrugerea statului, ei erau „moºtenitorii spirituali ai cazacilor". In detrimentul lor, Struve lăuda „forþele conservatoare" care îi þinuseră deoparte pe cazaci la începutul secolului al XVII-lea pentru a reconstrui Rusia „pe principii statale ºi naþionale"56.

Scrierile lui Struve de după 1906 lasă să se întrevadă pentru prima dată printre intelectualii de stânga conºtiinþa clară a faptului că statul putea avea o valoare în sine, situată deasupra frontului pe care se desfãºurau bătăliile dintre partidele politice ºi interesele sociale ºi independent de cine se întâmpla să formeze guvernul la un moment sau altul. El a fost spiritul călăuzitor al unei colecþii de articole intitulate Vehi (Repere), care a apărut în 1909 ºi care denunþa moºtenirea intelighenþiei ca una ce contribuise la falimentul politic al þării. Aproape toþi autorii acestor articole fuseseră odată, la fel ca

Struve, marxiºti, însã abandonaserã marxismul din motive filosofice, alãturându-se Uniunii de Eliberare iar apoi kadeþilor, aceºtia din urmã dezamãgindu-i ºi ei prin tactica lor care spunea „fãrã duºmani la stânga". .
Autorii articolelor din Vehi acuzau intelighenþia de a fi acordat prioritate excesivã
Politicii nrinritatp r.p. s-a HnvpHit antnrHstriirHvã rJin mnmpnf rp mi atriVinÎQ mVî nr» -f^l H^>

valoare autonomã legii, culturii ºi creativitãþii, eticii sau chiar religiei. Bogdan Kistiakovski, profesor de drept la Universitatea din Kiev, îi acuza pe activiºtii de stânga cã se arãtaserã incapabili sã respecte libertãþile civile elementare : „La ºedinþele noastre, numai vorbitorii agreaþi de majoritate se bucurau de libertate de exprimare... Conºtiinþa legii de care dã dovadã intelighenþia noastrã se aflã într-un stadiu de dezvoltare ce corespunde formelor unui stat poliþienesc"57.
Intelighenþia, mai adãugau ei, permisese ca activitatea în slujba poporului sã se transforme într-o superstiþie exclusivistã ºi cauzatoare de invidii. Serghei Bulgakov, un economist hirotonisit mai târziu preot ortodox, scria despre sentimentele de culpabilitate ale intelighenþiei faþã de popor, despre „cãinþa ei socialã... nu în faþa lui Dumnezeu, ci în faþa «poporului» sau «proletariatului»". Aceasta devenise o formã de idolatrie, de divinizare a fiinþelor umane (celoveko-bojestvo)x.
Struve concluziona în felul urmãtor : „Devotamentul intelighenþiei faþã de popor nu i-a impus acestuia nici un fel de obligaþii ºi nu aºtepta de la el nici un fel de încercare de autodesãvârºire (vospitatelnîie zadaci). ªi din moment ce poporul e format din indivizi, fiecare cu interesele ºi instinctele sale, rãspândirea ideologiei intelighenþiei a dat naºtere unui fruct departe de a fi ideal. Propovãduirea populismului ºi cu atât mai mult a marxismului s-a transformat în condiþiile istorice actuale în corupere ºi descurajare"59.
Reþeta propusã de Struve pentru îmbunãtãþirea situaþiei era aceea de a cultiva în rândurile poporului ºi ale intelighenþiei o mai mare conºtiinþã a valorilor, atât ale statului, cât ºi ale naþiunii. Nici un stat nu putea sã supravieþuiascã în epoca modernã, ca sã nu mai vorbim de a duce o politicã externã viabilã, fãrã susþinerea conºtiinþei naþionale. „Ideea naþionalã în Rusia contemporanã constã în reconcilierea dintre autoritãþi ºi popor, care îºi dobândeºte propria identitate... Statul ºi naþiunea trebuie sã se întrepãtrundã în mod organic"60.
El simþea cã aceastã întrepãtrundere va avea loc în modul cel mai natural cu putinþã în Balcani, în cadrul luptei pentru autodeterminare naþionalã a popoarelor slave ºi ortodoxe din imperiile Habsburgic ºi Otoman. Prin aceasta, se reîntorcea la reþeta panslavistã pentru democratizarea naþionalismului rusesc. Ceea ce îl fãcea sã aibã multe puncte comune cu octombriºtii, care, la acest stadiu, propovãduiau ºi ei panslavismul, fãcând din politica externã ºi militarã punctul central al campaniei prin care urmãreau sã obþinã atribuirea unui rol mai important Dumei în treburile imperiului61. Faptul cã a adoptat ca model unificarea Germaniei aratã însã cã Struve nu evaluase corect cât de dificilã fãcea structura multinaþionalã a Imperiului Rus inculcarea unui naþionalism bazat pe stat sau cât de puþin depãºiserã þãranii stadiul la care nu dãdeau dovadã decât de conºtiinþã localã.
Viziunea lui Struve asupra naþiunii ruse era apropiatã ºi de cea îmbrãþiºatã cu o încredere din ce în ce mai mare de cãtre burghezia comercialã ºi industrialã, mai ales cea din Moscova. Aceasta se îndreptase iniþial spre Uniunea Octombristã, dar ºi-a dat seama cã interesele ei erau date la o parte în faþa celor ale moºierilor. Cã, de exemplu, nici o reformã a sistemului de impozitare sau democratizare a administraþiei locale nu putea fi adoptatã atâta timp cât moºierii se opuneau. Douã familii moscovite, Riabuºinski ºi Konovalov, ambele din categoria credincioºilor de rit vechi, au luat iniþiativa creãrii unui nou partid politic - Progresiºtii - ºi a unui ziar, Utro Rossii (Dimineaþa Rusiei), care sã funcþioneze ca purtãtori de cuvânt pentru „Lopahinii care cumpãrã livezile de viºini"62.

A I. Konovalov a sintetizat, într-un discurs þinut cu ocazia aniversãrii a o sutã de ani , la înfiinþarea firmei familiei sale, crezul noului partid. „La fel de vitale ca aerul pentru industrie sunt o viaþã politicã paºnicã ºi liniºtitã, garantarea proprietãþii ºi a intereselor personale împotriva unor intervenþii arbitrare, un simþ ferm al legii ºi dreptãþii si un sistem de învãþãmânt rãspândit în teritoriu. Aºa cã,

domnilor, interesele imediate ale industriei Rusiei coincid cu aspiraþiile adânci al întregii societãþi ruse..."63
Pe la 1914 devenise clar cã încercarea de a folosi Duma ca nucleu în generarea unui naþionalism imperial rus de tip nou ºi mai democratic eºuase. Conflictele etnice, chiar dacã latente pe moment, nu fuseserã eradicate. Discrepanþele socio-economice, care în 1905 se estompaserã temporar în lupta comunã împotriva autocraþiei, ieºeau din nou la suprafaþã. Nici þãranii, nici muncitorii nu se simþeau implicaþi în activitãþile Dumei sau satisfãcuþi în vreun fel de acestea. Dimpotrivã, amplificarea activismului muncitoresc din perioada 1912-1914 sugera cã tocmai muncitorii mai tineri, mai calificaþi ºi urbanizaþi se simþeau cei mai izolaþi de sistem ºi erau cei mai predispuºi la izbucniri necontrolate de violenþã.
De partea lor, elitele priveau monarhia cu un dezgust plictisit, scârbite de rigiditatea de care dãdea aceasta dovadã, dar ºi de corupþia ºi demoralizarea dezvãluite, pe diferite cãi, de Azef ºi Rasputin. Ca urmare a unui deceniu de activitate a Dumei ºi de existenþã a unei prese serioase, aceastã pãturã era mai bine informatã ca niciodatã ºi pierduse în mare mãsurã - dar nu în totalitate - indentificarea cu poporul rezultatã din izolarea anterioarã a intelighenþiei. în 1914, muncitorii rebeli din Sankt-Petersburg ºi-au apãrat singuri baricadele64.
Primul rãzboi mondial
Mai exista o ultimã ºansã de a reconcilia regimul ºi elitele. La fel ca în cazul tuturor naþiunilor beligerante, primul rãzboi mondial a ridicat enorm miza politicii, fãcând cooperarea dintre diferitele pãturi socio-economice mai importantã ca niciodatã. Nevoile militare cereau mobilizare industrialã la cote fãrã precedent, cauzând totodatã cea mai masivã intruziune a lumii exterioare în viaþa þãranilor de care aceºtia avuseserã vreodatã parte. Ca urmare, oferea o nouã ocazie - care era ºi o nevoie urgentã - pentru o integrare mai^bunã a muncitorilor ºi þãranilor în societate.
In zilele de patriotism impetuos din august 1914, Duma a hotãrât din proprie iniþiativã sã-ºi amâne temporar întrunirile, pe motiv cã membrii ei ar fi mult mai folositori contribuind direct la efortul de rãzboi decât þinând discursuri la camerã, în acel moment, patriotism însemna susþinerea împãratului ºi a guvernului, nu obstrucþionarea lor ºi nici mãcar supravegherea criticã a activitãþilor pe care le desfãºurau. Tuturor claselor sociale le-a fost indusã o conºtiinþã mai acutã a „Rusiei", perceputã ca o comunitate a tuturor pe care erau chemaþi sã o apere împreunã. Caracterul cu totul remarcabil al acestei stãri de spirit este indicat ºi de decizia de a schimba numele cu rezonanþã germanã al capitalei în absolut rusescul Petrograd, de expulzarea masivã din Moscova în 1915 a celor cu nume cu rezonanþã germanã (care foarte adesea erau de fapt evrei) ºi de isteria generalizatã legatã de spionii germani ºi de aluziile rãutãcioase la împãrãteasã, numitã „nemþoaica aia".
Cu toate acestea, pânã în primãvara lui 1915, cooperarea dintre elite ºi regim se deteriorase, înfrângerile serioase de pe frontul de vest, cauzate, cel puþin parþial, de cantitatea incredibil de micã de muniþie, si retragerea din Polonia ca urmare a

au ridicat semne de întrebare în legãturã cu competenþa guvernului ºi, în consecinþã dreptul lui de a mai continua sã conducã þara fãrã a-i fi pusã la îndoialã autoritatea.
în culise aºtepta un potenþial aliat sau duºman. De la începutul rãzboiului, la iniþiativa zemstvei Moscova, zemstvele ºi municipalitãþile formaserã uniuni pentru a prelua evacuarea bolnavilor ºi rãniþilor de pe front ºi acordarea asistenþei medicale de care aceºtia aveau nevoie, în timpul crizei de muniþie, cele douã uniuni s-au unit ºi au format Zemgor (Uniunea Zemstvelor ºi Municipalitãþilor), sub conducerea prinþului Gheorghi Lvov, un liberal care nu era membru al nici unui partid. Uniunea oferea asistenþã în recrutarea de forþã de muncã ºi în plasarea comenzilor de echipament militar. Un organism complementar în aceste eforturi îl constituiau Comitetele Industriei de Rãzboi, înfiinþate pentru a supraveghea conversia fabricilor ce pânã atunci avuseserã alte destinaþii ºi începerea producþiei militare. Iniþiativa era tot a Moscovei ºi a fost lansatã de Riabuºinski nu numai ca sã creascã producþia ci ºi ca sã ofere o alternativã monopolului fabricilor de stat producãtoare de muniþie de artilerie ºi cartelurilor dominate de Petrograd. Rolul cu adevãrat important al acestor Comitete era

acela cã reprezentau toate pãrþile implicate: guvernul, zemstvele ºi municipalitãþile, patronii ºi muncitorii, în afarã de Dumã, era prima datã când muncitorii erau reprezentaþi în organisme publice cu statut oficial65.
Dacã aceste asociaþii ar fi fost completate la centru de formarea unui guvern gata sã coopereze cu ele, placa turnantã pentru un nou patriotism civic ar fi fost plasatã la locul ei, ancoratã în elite, dar cu legãturi instituþionalizate cu muncitorii. Pentru promovarea acestui scop, în august 1915, partidele de centru din Dumã ºi Consiliul de Stat (reunite pentru a dezbate criza de muniþie) au format aºa-numitul Bloc Progresist, care dispunea de majoritate de voturi în Dumã ºi de aproximativ o treime din voturile din Consiliu. Acesta a cerut formarea unui „guvern care sã se bucure de încredere publicã" (ministerstvo obºcestvenogo doverid) ºi care sã includã membri ai Dumei. Blocul a publicat un program de reformã care era un fel de manifest minimal pentru o societate civilã: cetãþenie cu drepturi depline pentru þãrani, încetarea oricãror discriminãri pe motive etnice sau religioase (inclusiv mãsuri privitoare la o eventualã emancipare a evreilor), amnistierea deþinuþilor politici ºi religioºi, precum ºi garantarea drepturilor muncitorilor, inclusiv legalizarea sindicatelor. Iniþiativa s-a bucurat de un oarecare sprijin în rândul miniºtrilor, ºi un timp chiar a pãrut cã s-ar putea forma un „guvern de încredere publicã"66.
Nicolae al II-lea a hotãrât însã altfel, în septembrie, el a suspendat Duma, a eliberat din funcþie pe miniºtrii care susþineau Blocul Progresist ºi a anunþat cã din acel moment va prelua el însuºi comanda armatei. A înlocuit astfel conceptul civic modern de naþiune cu propria lui versiune medievalã, conform cãreia el îºi conducea singur trupele spre victorie. Era ceva caracteristic pentru felul în care percepea þarul monarhia, dar decizia s-a dovedit a fi dezastruasã pentru orânduirea existentã. Nu numai cã a pierdut ocazia de a întãri partea civilã a guvernãrii, dar ºi-a compromis pânã ºi propria influenþã coordonatoare (esenþialã într-o autocraþie adevãratã) deplasându-se la Stavka (statul-major al armatei), de unde nu putea pãstra o legãturã strânsã cu miniºtrii.
în consecinþã, treburile de stat au intrat în derivã. Nicolae a schimbat frecvent componenþa guvernului, în parte ca urmare a sfaturilor soþiei sale, într-o serie penibilã de mutãri care a devenit cunoscutã sub denumirea de „jocul ministerial de-a capra". Chiar ºi susþinãtorii înverºunaþi ai monarhiei au început sã dispere ºi sã vorbeascã de posibilitatea de a-1 forþa pe þar sã abdice. Existau o mulþime rle 7vr>nnH i<. ^,-a oa fs„»a

luzie ºi în presã, cã Rasputin ar avea o legãturã cu împãrãteasa sau cã, ºi mai rãu, cei Hoi ar fi în fruntea unui partid de la curte care încerca sã scoatã Rusia din rãzboi prin „ncheierea unej pgcj trãdãtoare cu Germania, în decembrie 1916, Rasputin a fost victima unui asasinat de senzaþie, pus la cale de un grup de conspiratori care aveau puþine idealuri politice comune în afarã de acela de a salva monarhia din mâinile monarhului.
în tot acest timp, Zemgor îºi lãrgea responsabilitãþile, participând ºi la organizarea aprovizionãrii cu hranã, pe lângã celelalte sarcini pe care ºi le asumase, într-un discurs þinut în 1916 în faþa delegaþilor din zemstve, Lvov îºi definea organizaþia ca reprezentând le pavs reel, dând dovadã atât de o realã competenþã, cât ºi de un patriotism autentic. ‚Patria e în pericol... Regimul nu mai e la cârma vasului acestui stat... [Cu toate acestea], vasul se menþine pe direcþie iar munca de la bord nu a încetat. Echipajul pãstreazã ordinea ºi nu îºi pierde stãpânirea de sine. Nu ne vom opri, ºi nici nu ne vom lãsa pradã confuziei. Avem la îndemânã o cãlãuzã de nãdejde - dragostea de þarã"67.
Existã pãreri diferite privind eficienþa asociaþiilor de voluntari în a ajuta cu adevãrat mobilizarea din timpul rãzboiului, dar oricare ar fi situaþia, politicienii implicaþi în ele sau cei activi în Blocul Progresist au adoptat poziþia prin care pretindeau monopolul asupra patriotismului autentic ºi se deziceau de un regim perceput ca acþionând în detrimentul efortului de rãzboi, în noiembrie 1916, într-o sesiune pe larg mediatizatã a Dumei, Miliukov a înºirat o serie de acuzaþii grave la adresa guvernului, punctând-o pe fiecare cu interogaþia: „E incompetenþã asta sau e trãdare ? " Avea ºi un rãspuns la propria-i întrebare: „Conteazã, practic vorbind, cã e incompetenþã sau e trãdare?...

Guvernul continuã sã pretindã cã a organiza þara înseamnã a organiza o revoluþie ºi în mod deliberat preferã haosul ºi dezorganizarea"68.
Aceasta era atmosfera în care demonstraþiile iscate la cozile pentru alimente din Petrograd au putut duce la cãderea dinastiei. Suspiciunea reciprocã dintre elite ºi regim dãduse astfel încã o datã naºtere la o revoluþie ºi crease o alianþã temporarã între elite ºi popor.
6 Revoluþia de la 1917
Anul 1917 a adus cu sine marea simplificare. A îndepãrtat toate acumulãrile multistratificate ale „societãþii de tip sedimentar", mãturând toate deosebirile de stare, clasã sau etnie ºi lãsând doar o confruntare categoricã: albii împotriva roºilor. Neutralitatea era imposibilã. Chiar dacã nici unii nici alþii nu luptau sã restaureze vechiul imperiu autocratic, viziunile lor asupra Rusiei erau incompatibile. Albii duceau politica rusificatorilor la concluzia ei logicã, închipuind un stat dominat de etnicii ruºi: „Rusia pentru Ruºi! ", „Rusia unicã ºi indivizibilã! ". Cruciada roºilor viza o ordine socialistã, un stat al muncitorilor ºi þãranilor care sã fie mesagerul „internaþionalismului proletar".
Când regimul þarist s-a prãbuºit în martie 1917, a fost înlocuit nu de un regim, ci de douã, „puterea dualâ", cum a fost denumitã ulterior. Era rezultatul firesc al configuraþiei politice de dinainte de 1914, în cadrul cãreia þarul trebuia sã înfrunte doi inamici, nu unul, ºi anume elitele ºi poporul. Aceastã dualitate a stânjenit serios procesul de cãutare a legitimitãþii. Majoritatea membrilor noului Guvern Provizoriu erau aleºi din rândurile Dumei ºi ale organizaþiilor de voluntari. Primul-ministru, prinþul Gheorghi Lvov, fusese preºedintele Zemgor-ului, în timp ce Pavel Miliukov, ministrul de Externe, ºi Alexandr Gucikov, ministrul de Rãzboi, fuseserã conducãtori ai kadeþilor ºi octombriºtilor, cele douã partide importante din Dumã. Cu toate acestea, noul guvern s-a simþit incapabil sã invoce Duma ca singurã sursã a autoritãþii sale, deoarece muncitorii ºi þãranii nu se simþeau datori sã îºi îndrepte devotamentul în aceastã direcþie.
în loc sã procedeze astfel, Guvernul Provizoriu a invocat o moºtenire revoluþionarã, una dublã chiar, bazatã pe susþinerea atât de cãtre elite, cât ºi de cãtre popor: „Entuziasmul revoluþionar unanim al poporului... ºi atitudinea hotãrâtã a Dumei de Stat au dat naºtere Guvernului Provizoriu". Pentru a depãºi aceastã dualitate, guvernul a convocat o Adunare Constitutivã, aleasã pe baza formulei cuaternare. A declarat, de asemenea, amnistia politicã, a promis întreaga gamã de libertãþi civile, a abolit forþa poliþieneascã ºi pedeapsa cu moartea, chiar ºi în cadrul forþelor armate. Dintr-o loviturã, a renunþat la orice putere coercitivã, depinzând de continuarea colaborãrii armonioase dintre popor ºi elite, cãreia îi atribuia apariþia sa ca organism.1
în lunile imediat urmãtoare, Guvernul Provizoriu a încercat sã dea consistenþã viziunii asupra Rusiei pe care o moºtenise de la generaþii de intelectuali ºi de la elite, ºi anume Rusia vãzutã ca o naþiune unitã ºi patrioticã în care muncitorii, þãranii ºi soldaþii sã se bucure de toate libertãþile civile ºi, pe cât posibil, sã-ºi hotãrascã singuri destinul în cadrul unor comunitãþi care se autoguvernează. Toatã discriminarea bazatã pe apartenenþa socialã, religioasã sau etnicã era abolitã, ceea ce crea o condiþie preliminarã vitalã pentru statutul de naþiune modernã.

Un mare rãzboi internaþional în plinã desfãºurare a fost ºi nu prea cel mai bun moment pentru a încerca ducerea la îndeplinire a acestei sarcini. Dacã se dorea totuºi îndeplinirea ei, fie ºi parþialã, ambele pãrþi, atât elitele, cât ºi poporul, trebuiau convinse cã joacã un rol vital în rãzboi. Astfel cã, pe parcursul întregii sale existenþe, întrebãrile de maximã importanþã ale Guvernului Provizoriu au fost: ce fel de rãzboi ducem ºi ce mijloace avem dreptul sã folosim? în practicã, Guvernul Provizoriu a trebuit, oricât de mare i-a fost reticenþa, sã-ºi asume o parte din moºtenirea imperiului, dar fãrã mijloacele coercitive pe care acesta le avusese la dispoziþie.
Cealaltã faþetã a „puterii duale" o constituia reþeaua de soviete. De îndatã ce cozile la alimente din Petrograd s-au transformat în mulþimi revoltate, muncitorii, rememo-rându-ºi visele spulberate de la 1905, au început sã se îndrepte cãtre Palatul Taurid, sediul Dumei, pentru a constitui o adunare reprezentativã care sã fie cu adevãrat a lor. Iniþiativa a venit din partea muncitorilor membri ai Comitetului Industriilor de Rãzboi ºi a fost transpusã în formã organizaþionalã de cãtre menºevicii din

Petrograd. Pe 28 februarie, fabricile ºi unitãþile militare staþionate în capitalã au început un proces destul de grãbit de alegeri, care s-a desfãºurat de-a lungul a câteva zile în diferite locuri de muncã. Pânã spre jumãtatea lunii martie se aleseserã aproximativ trei mii de delegaþi în sovietul Petrograd, dintre care aproape douã mii erau soldaþi, în ciuda faptului cã muncitorii din oraº erau de câteva ori mai numeroºi decât soldaþii2.

Este imposibil de pus la îndoialã entuziasmul pe care aceste adunãri zdrenþãroase 1-au stârnit printre oameni: ele întruchipau în mod concret aspiraþiile þãranilor ºi muncitorilor de a-ºi rezolva problemele prin mijloace proprii. Fie ºi numai din acest motiv, Guvernul Provizoriu trebuia sã le ia în serios. In plus, chiar dacã ar fi vrut sã restrângã activitatea sovietelor, guvernul nu mai putea sã o facã din moment ce renunþase la puterile coercitive de care dispusese. De fapt, sovietele nu erau interesate sã-ºi asume autoritatea guvernamentalã în acel moment: era un dat al teoriei socialiste cã ceea ce se contura atunci era o epocã burghezã, în timpul cãreia reprezentanþii poporului trebuiau sã fie în opoziþie vigilentã, nu la putere.

Rãzboiul era chestiunea esenþialã în relaþiile dintre Guvernul Provizoriu ºi soviete : el definea condiþiile în care era posibilã o reformã, indiferent care. în plus, atitudinea faþã de rãzboi definea ºi atitudinea în legãturã cu identitatea noii Rusii. Un compromis între elite ºi popor a pãrut posibil la un moment dat, pornind de la premisa cã noua Rusie democraticã lupta pentru idealuri diferite faþã de cele ale vechiului regim : Rusia þaristã luptase pentru strâmtori ºi pentru Constantinopol, oraºul panslav promis, în timp ce noul regim renunþase la obiectivele unui rãzboi imperialist, urmãrind o luptã pur defensivã ºi negocierea unei pãci „fãrã anexãri sau despãgubiri". Acest compromis, cunoscut sub numele de „defensivã revoluþionarã", avea o importanþã crucialã, din moment ce în absenþa lui nici nu se putea pune problema vreunei alianþe între elite ºi popor.

Alianþa a fost pusã pentru prima datã la încercare în momentul în care, în aprilie, Miliukov a înmânat aliaþilor o notã prin care se sugera cã Guvernul Provizoriu nu renunþase totuºi la obiectivele unui rãzboi de anexiune, în iunie, ea a fost supusã la o încercare ºi mai serioasã de o ofensivã declanºatã pe linia frontului, ofensivã pe care Majoritatea soldaþilor au considerat-o incompatibilã cu ideea unui rãzboi pur defensiv. Cea de-a treia încercare, puciul lui Kornilov din august, a dat lovitura de grafie înþelegerii, ridicând de o manierã insolubilã problema autoritãþii ºi a disciplinei necesare pentru a

continua lupta, în acest moment s-a operat marea simplificare : chiar împotriva voinþei lui, Guvernul Provizoriu s-a vãzut nevoit sã adopte moºtenirea Imperiului pentru a putea continua, sub orice formã, rãzboiul.

Cât timp a funcþionat compromisul, Guvernul Provizoriu a permis înfiinþarea unei serii de instituþii populare care sã îi reprezinte pe muncitori, þãrani ºi soldaþi. E adevãrat cã nu prea avea de ales, din moment ce nu putea împiedica formarea acestora, dar a încercat ºi sã le facã sã funcþioneze, ca garanþie a creãrii unei noi Rusii democratice. Le-a acordat muncitorilor dreptul la ziua de muncã de opt ore, precum ºi perspectiva unei mai mari influenþe asupra mersului fabricilor în care lucrau : „controlul muncitoresc". Le-a promis þãranilor o reformã agrarã completã ºi dreptul de a-ºi conduce satele. Soldaþii urmau sã primeascã dreptul de a-ºi administra regimentele în afara situaþiilor de luptã. Naþionalitãþile ne-ruse urmau sã se bucure de autodeterminare. Toate aceste promisiuni trebuiau þinute, urmând a fi legiferate de cãtre Adunarea Constituantã.

Guvernul Provizoriu a tot amânat însã convocarea Adunãrii Constituante, aceastã întârziere dovedindu-se în cele din urmã fatalã pentru alianþa fondatoare a noii Rusii. Tergiversãrile arãtau cã neîncrederea reciprocã de care dãdeau dovadã elitele ºi poporul, neîncredere adâncitã de evenimentele din 1905-1906, nu se vindecase. Acum cã regimul þarist fusese dat la o parte, ea ieºea ºi mai clar la iveală. Guvernul Provizoriu s-a simþit obligat sã-ºi asume întreaga responsabilitate pentru imperiu, adicã sã înlocuiascã de fapt regimul þarist. Partidul Kadet, care fusese privit de cãtre Guvernul þarist ca un aliat al terorioºtilor ce subminau Rusia, s-a vãzut pus acum în rolul de garant al integritãþii Rusiei ca stat3. Pe mãsurã ce kadeþii s-au vãzut forþaþi de ostilitatea populaþiei sã pãrãseascã guvernul, logica evenimentelor i-a atras pânã ºi pe conducãtorii sovietelor, socialist--revoluþionari ºi menºevici,

în compromisuri cu acest neoimperialism, preþul plãtit fiind disensiuni în sânul propriilor partide, care se vor dovedi fatale.
în tot acest timp, aspiraþiile populaþiei, transmise prin intermediul propriilor instituþii ºi încurajate de bolºevici, s-au dovedit incompatibile cu continuarea, sub orice aspect, a rãzboiului sau cu menþinerea vreunei forme de autoritate centralã. Imperiul, moºtenit pentru scurt timp de Guvernul Provizoriu, s-a dezintegrat, aruncând Rusia într-un rãzboi • civil din care a ieºit numai o datã cu apariþia unei noi ºi mult mai dure forme de autoritate imperialã.
Soldaþii
Situaþia soldaþilor în 1917 era destul de diferitã de cea din 1905. Erau mult mai numeroºi, iar trei ani ºi jumãtate de rãzboi anihilaserã distanþa dintre ei ºi restul populaþiei. Acum fãceau parte integrantã din popor, o parte care însã se întâmpla sã fie pe linia frontului. Fapt ºi mai valabil în cazul trupelor care populau garnizoanele din oraºe : mulþi dintre ei tocmai fuseserã recrutaþi, erau în plin proces de instrucþie ºi nu tocmai familiarizaþi cu diferitele discipline ale vieþii militare.
E greu sã evaluãm sentimentele þãranilor de rând faþã de þara pentru care au mers la rãzboi în 1914. Reacþia la mobilizare a fost excelentã, dar generalul Danilov, responsabil cu încartiruirea, a pus acest fapt pe seama supunerii obiºnuite mai degrabã decât pe seama vreunui patriotism conºtient. „Ruºii s-au dovedit a fi necorespunzãtor pregãtiþi din punct de vedere psihologic pentru rãzboi. Marea lor majoritate, þãranii, de-ahia rfacã

u o vagã idee în legãturã cu motivul pentru care erau chemaþi pe front. Scopurile a- boiului le erau neclare." Dupã pãrerea sa, distanþele imense, diversitatea etnicã ºi 'jloacele precare de comunicare fãceau ca cea mai mare parte a þãranilor sã nu poatã recia unitatea patriei lor. „Sv.ntem din Viatka, sau Tuia, sau Perm: nemþii n-or sã uttgã- pânã la noi! " - aceasta era, în viziunea lui, formularea care sintetiza cel mai bine atitudinea ruºilor4.
Pe de altã parte, generalul Golovin presupunea cã Danilov interpreta ca relevante pentru anul 1914 atitudini antipatriotice care s-au rãspândit printre þãranii soldaþi numai o datã cu tulburãrile de la 1917. în opinia sa, rãspunsul entuziast la mobilizare arãta cã patriotismul þãrãnesc, chiar dacã primitiv ºi nedefinit, era autentic ºi profund. „Viziunea politicã a masei de milioane de soldaþi din primul rãzboi mondial e bine sintetizatã în dictonul «Pentru Credinþã, Þar ºi Patrie ! »"5
Un etnograf contemporan trãsese concluzia cã, deºi unii þãrani ajunseserã pânã în 1914 sã aibã un anumit grad de conºtiinþã naþionalã, pentru marea lor majoritate „patria" rãmânea sinonimã cu localitatea pe care o cunoºteau nemijlocit, putând foarte bine sã nu treacã nici mãcar de cel mai apropiat oraºel.6
Cu toate acestea, patriotismul þãrãnesc începea sã se distanþeze de „Credinþã, Þar ºi Patrie", iar fixarea lui pe o localitate sau alta sã evolueze cãtre o viziune mai cuprinzãtoare a naþiunii ruse, a diversitãþii sale etnice ºi religioase ºi a instituþiilor sale. Aceastã evoluþie trebuie sã fi fost mult influenþatã de rãzboi. Grosul armatei era format din þãrani tineri, mulþi dintre ei cunoscãtori de carte; luptând alãturi de tovarãºi de regiment provenind din pãrþi îndepãrtate ale imperiului, aceºtia s-au obiºnuit cu poziþiile adverse ale „Rusiei" ºi „Germaniei", în timpul rãzboiului, experienþa luptei împotriva duºmanului le-a intensificat ºi mai mult sentimentul naþional, completându-1 cu camaraderia din tranºee, precum ºi cu resentimentele împotriva ofiþerilor aroganþi, a profitorilor în vreme de rãzboi ºi probabil a tuturor celor ce duceau o viaþã „în puf" în spatele frontului. Cât despre tradiþionala loialitate faþã de þar, aceasta fusese serios afectatã de evenimentele din 1905 ºi subminatã ulterior de zvonurile din timpul rãzboiului despre nelegiuirile ºi chiar trãdãrile de la nivel înalt, în decembrie 1916, în timpul unei revolte în Regimentul XX Siberian de puºcaºi, soldaþii rãsculaþi au strigat cãtre comandantul lor: „Toþi comandanþii sunt trãdãtori... Þarul s-a dat cu nemþii ºi distruge Rusia"7.
Acest patriotism incipient explicã de ce cãderea monarhiei nu a dus imediat la dezintegrarea armatei. Dimpotrivã, cercetãrile lui Allan Wildman au arãtat cã formarea comitetelor de soldaþi în primãvara

lui 1917 nu era un simptom al destrãmãrii autoritãþii, ci mai degrabã o încercare a susþinãtorilor noilor soviete de a recâºtiga controlul asupra unui numãr destul de mic de trupe rãsculate, mai ales din garnizoanele mari din oraºe, ªi de a reconstitui armata pe baza unui nou tip de patriotism8. Ordinul nr. l, redactat în Sovietul din Petrograd pe l martie, a fost o încercare de a reconcilia disciplina militarã cu principiile de bazã ale democraþiei: soldaþilor li s-au dat indicaþii sã îºi aleagã Propriile comitete care sã se ocupe de toate problemele regimentului, mai puþin în cazul unei lupte efective, când se recunoºtea autoritatea ofiþerilor.

Era de fapt un compromis între trupele revoltate din Petrograd ºi noile autoritãþi, dar s-a dovedit imediat foarte popular. Zvonuri despre Ordinul nr. l s-au rãspândit cu iuþeala vântului ºi, de îndatã ce membrii unei unitãþi auzeau despre el, cereau aplicarea lui neîntârziatã, în multe unitãþi, soldaþii au depãºit drepturile ce le fuseserã acordate ºi ªi-au ales nrnnrii ofiferi rf^a rp nu CP cmiic^cp în i,aAam

unitãþi, noua ordine s-a stabilit destul de repede ºi s-a instaurat o anumitã rutinã. De exemplu, în Regimentul Izmailovski s-a ales repede un nou comandant cãruia i s-au conferit „puterile depline ale funcþiei", ceea ce însemna responsabilitatea instruirii militarilor ºi trasarea sarcinilor. ªedinþele periodice ale comitetului de soldaþi dãdeau dovadã de un viu interes faþã de viaþa economicã a regimentului: casa de bani trebuia întotdeauna deschisã în prezenþa reprezentanþilor comitetului, iar cheltuielile recente trebuiau justificate9. Puterile conferite de Ordinul nr. l puteau deci fi privite ca o extindere a puterilor artelului tradiþional al soldaþilor.

Cu siguranþã cã, în primãvara lui 1917, patriotismul soldatului de rând era ambivalent. Câteva dintre comitetele de regiment au dat rezoluþii prin care promiteau „sã-i vinã de hac lui Wilhelm" mai bine decât ar fi putut-o face fosta „armatã de sclavi". Pe de altã parte, e clar cã mulþi soldaþi sperau cã, o datã cu cãderea þarului ºi renunþarea la ambiþiile unui rãzboi imperialist, pacea nu va întârzia sã aparã. Deºi Fedor Stepun, ofiþer cu aspiraþii democratice, li se adresa plin de încredere unor infanteriºti, numindu-i „tovarãºii mei de luptã", aceºtia i-au rãspuns : „Acum avem libertate, domnule. Se pare cã a venit un ordin din Piter [Petrograd] care face pace, mai ales cã nu dorim nimic din ce e al altora. Pace - asta înseamnã întoarcerea acasã la soþiile ºi copiii noºtri". Pentru alþii, cãderea þarului însemna satisfacerea cererilor de pãmânt, ceea ce constituia un alt motiv pentru a dori pacea : „Ce sens are sã dãm ortul popii în Galiþia, când acasã au sã împartã pãmântul?"10.

Un ofiþer din regimentul Pavlovski reflecta plin de amãrãciune la prãpastia care despãrþea cele douã Rusii, prãpastie pe care dispariþia þarului a fãcut-o sã se manifeste în relaþiile dintre ofiþeri ºi oamenii lor. „între noi ºi ei existã o prãpastie de netrecut. Nu conteazã cât de bine se înþeleg cu unii ofiþeri, în ochii lor toþi suntem boieri. Când noi vorbim de popor, vrem sã spunem naþiune; când ei vorbesc despre acelaºi lucru, îl înþeleg ca însemnând doar clasele democratice de jos. în viziunea lor, ceea ce s-a întâmplat nu e o revoluþie politicã, ci una socialã, pe care, dupã pãrerea lor, ei au câºtigat-o iar noi am pierdut-o... Nu putem gãsi nici un limbaj comun: aceasta e moºtenirea blestematã a vechiului regim."11

Ca ministru de Rãzboi, iar mai târziu ca prim-ministru, Alexandr Kerenski a încercat sã revigoreze vechiul spirit combatant al armatei prin crearea unor „batalioane de ºoc", variantã modernã ºi democraticã a Gãrzilor, ºi prin iniþierea unei noi ofensive. Avea o viziune a naþiunii revoluþionare înarmate, dând dovadã de un patriotism mult mai eficient acum cã vechiul regim cãzuse, cu elitele ºi poporul unite ºi nestânjenite de dezacordurile pe care le perpetuase vechea societate. A fãcut un tur vijelios al liniei frontului, vizitând multe unitãþi ºi insuflându-le spiritul viziunii sale, deºi nu e deloc clar cât dura impresia pe care o lãsa dupã ce maºina sa oficialã dispãrea din vedere.

Aceastã viziune asupra noii unitãþi naþionale nu a fost niciodatã transpusã în practicã. Ofensiva lansatã în iunie s-a bucurat timp de câteva zile de succes în unele sectoare ale frontului. Dar, în alte pãrþi, comitetele îºi puneau problema dacã sã se supunã ordinului de înaintare; unii 1-au respins chiar imediat, într-un comitet de batalion, un soldat exclama: „Tovarãºi! Pe al cui teritoriu suntem noi în fond ? Noi nu suntem anexaþioniºti, iar guvernul spune: «Fãrã anexãri sau despãgubiri de rãzboi».

Haideþi sã le dãm austriecilor pãmântul înapoi ºi sã ne întoarcem la graniþele noastre. Unde, dacã încearcã sã treacã mai departe, n-au s-o facã decât peste cadavrele noastre ! ". Comitetul a hotãrât:

C e al nostru, noi nu dãm, ce aparþine altora nu vrem" (Svoego ne dadim, ciujogo " hoþim)12-
Ofensiva a colapsat inevitabil în câteva zile, punând ofiþerii în faþa unui val de insubordonare. încercarea lui Kerenski de a ‚suda elitele ºi poporul în contextul unei explozii de triotism agresiv nu a reuºit, în schimb, a precipitat criza care a pus la grea încercare mata ºi a netezit într-un fel drumul cãtre dezintegrarea ei finalã. „Afacerea Kornilov" adâncit criza, scoþând în evidenþã toate contradicþiile „defensismului revoluþionar".
Numit comandat-ºef la începutul lui iulie, generalul Lavr Kornilov era gata sã tolereze simpla existenþã a comitetelor de soldaþi, dar le voia mult slãbite prin interzicerea tuturor ºedinþelor pe front ºi prin reinstaurarea deplinã a puterilor disciplinare ale ofiþerilor, inclusiv pedeapsa cu moartea. Kerenski s-a prefãcut cã îi cântã în strunã, deºi trebuie sã îºi fi dat seama cã implemetarea completã a programului sãu va distruge compromisul fragil, pe care reuºise cu greu sã îl menþinã pânã în acel moment, între imperativele rãzboiului ºi presiunea exercitatã de jos. Acum, stãtea pe două scaune care se îndepãrtau din ce în ce mai mult unul de altul, în august, Kornilov a profitat de dilema lui Kerenski pentru a muta trupe de elitã spre Petrograd, cu intenþia de a instaura legea marþialã ºi de a instala un guvern militar. Trupele au fost însã oprite pe drum de muncitorii de la calea feratã, iar Kerenski a trebuit sã se decidã în final pe care scaun sã se aºeze. L-a demis pe Kornilov ºi a ordonat arestarea sa pentru trãdare13.
Ambiguitãþile se destrãmau în sfârºit: Guvernul Provizoriu ºi conducerea Sovietelor erau prinse între generalii care doreau o continuare necondiþionatã a rãzboiului ºi o stare de spirit populară care vedea din ce în ce mai mult în rãzboi un pretext pentru perpetuarea aparatului exploatator ºi represiv al vechiului imperiu. Confruntarea nu mai era între elite ºi popor, ci între imperiu ºi popor. Dupã cum întreba un grup de soldaþi de pe frontul românesc : „De ce 1-au rãsturnat fraþii noºtri pe Nicolae al II-lea ºi de ce 1-au pus soldaþii pe Kerenski dacã nu pentru a termina rãzboiul cât mai repede cu putinþã? "14.
întrucât bolºevicii promiseserã sã punã capãt rãzboiului, în toamna aceea, din ce în ce mai multe comitete ale armatei fie alegeau bolºevici, fie erau date de-o parte ºi înlocuite cu întâlniri ale maselor conduse de agitatori bolºevici sau de Comitetele Militare Revoluþionare, care aveau drept scop rãsturnarea Guvernului Provizoriu ºi încetarea rãzboiului. Acestea îºi datorau succesul rãspânditei suspiciuni conform cãreia Guvernul Provizoriu ºi sovietele de la nivel înalt nu erau altceva decât vechiul regim mtr-o nouã înfãþiºare iar singura modalitate prin care puteau fi înfãptuite dorinþele soldaþilor-þãrani era aceea de a proclama unilateral pacea, a pãrãsi frontul ºi a se întoarce la þarã pentru a prelua pãmântul. Contextul revoluþionar înlocuia conºtiinþa naþionalã atât de greu dobânditã cu un nou ºi problematic regionalism. Armata se transforma intr-un conglomerat dezlânat de întruniri (shodki), gata fiecare sã o apuce pe propriul drum.
Preluarea puterii de cãtre bolºevici în octombrie a legitimizat aceste aspiraþii. Prin Proclamarea încetãrii focului ºi prin trecerea în întregime a pãmântului în mâinile comunitãþilor sãteºti, noul guvern sovietic ºi-a pus practic pecetea pe revenirea la Patriotismul local, permiþându-le soldaþilor sã facã în masã ceea ce începuserã deja sã facã individual, ºi anume sã dezerteze de pe front ºi sã se întoarcã în satele lor pentru a Participa la redistribuirea pãmântului. Astfel, „internaþionalismul proletar" a fost lansat Pe baza precarã a noului provincialism.

Muncitorii
Experienþa din 1905-1906, Duma ºi rãzboiul mondial îi convinseserã pe majoritatea muncitorilor cã aveau prea puþin de câºtigat dacã îºi transmiteau cerinþele prin intermediul instituþiilor consacrate, în viziunea lor, capitalismul ºi autocraþia erau pãrþi ale aceleiaºi structuri implacabile de putere, astfel cã dãdeau dovadã de prea puþin ataºament faþã de lege, proprietate privatã sau practici parlamentare, în trecut, ei obþinuserã succese prin înfiinþarea propriilor instituþii pe baza solidaritãþii universale a

clasei muncitoare împotriva patronilor ºi guvernului deopotrivã. Deºi îi acceptaserã pe membrii inteligheneþiei socialiste ca lideri devotaþi ºi utili, rãmãseserã totuºi sceptici în legãturã cu sinceritatea devotamentului lor faþã de muncitori ºi dezamãgiþi de fracþionalismul iresponsabil de care aceºtia dãdeau dovadã, ceea ce amenina tot timpul sã submineze solidaritatea.
De îndatã ce revoluþia din februarie s-a impus, muncitorii, indiferent de opþiunea politicã, s-au grãbit, mai întâi în Petrograd, apoi ºi în alte pãrþi, sã restabileascã instituþiile care, în viziunea lor, fuseserã cele mai populare în 1905, ºi anume sovietele. Au fãcut asta în ciuda faptului cã nici un partid socialist nu vedea sovietele ca vârfuri de lance ale luptei muncitoreºti.
Cu toate acestea, unii intelectuali socialiºti, mai ales menºevicii, au preluat iniþiativa formãrii lor, simþind cât de populare erau în rândul muncitorilor, împreunã cu membrii muncitori ai Comitetului Industriilor de Rãzboi, proaspãt eliberaþi din închisoare, ei s-au instalat în Palatul Taurid pe 27 februarie, alãturi de Guvernul Provizoriu care se forma în aceeaºi zi, ºi au înfiinþat un „Comitet Executiv Provizoriu al Sovietului Delegaþilor Muncitorilor". Noul Comitet a lansat un apel general pentru alegerea câte unui delegat la fiecare o mie de muncitori ºi a unuia pentru fiecare companie militarã, declarând cã: „Sovietul Delegaþilor Muncitorilor... considerã cã principalul sãu rol este urmãtorul: organizarea forþelor populare în lupta pentru libertate politicã ºi domnia poporului în Rusia... Haideþi toþi, împreunã, sã luptãm pentru desfiinþarea vechiului regim ºi convocarea unei adunãri constituante naþionale, care sã fie aleasã prin vot universal, egal, direct ºi secret"15.
Noul soviet se deosebea de cel din 1905 prin aceea cã apãrea într-un context în care revoluþia triumfase deja. Aºa cã, de la bun început, era atât un organ al guvernãrii, cât ºi unul al revoluþiei. Nu a mers atât de departe încât sã îºi ia întreaga responsabilitate a guvernãrii, dar a încheiat un acord cu Guvernul Provizoriu prin care se angaja sã-1 susþinã atâta timp cât proclama amnistia politicã ºi libertãþile civile, ducea un rãzboi exclusiv de apãrare ºi pregãtea terenul pentru o Adunare Constituantã16. Mai mult, tot spre deosebire de 1905, sovietele aveau acum ce sã apere. Partea de responsabilitate care le revenea a acþionat ca un fel de presiune asupra liderilor de soviete, anume aceea de a lupta pentru susþinerea instituþiilor create de revoluþia din februarie ºi de a nu lãsa sa fie mãturate de o contrarevoluþie sau de vreo acþiune iresponsabilã a maselor.
Ca rezultat al acestor noi presiuni, încã din fazele incipiente s-a manifestat tendinþa ca acest Comitet Executiv sã se transforme într-o nouã formã de birocraþie. De la început, adunarea acceptase ca principalele partide socialiste sã-ºi poatã numi proprii reprezentanþi în Comitetul Executiv, practicã urmatã ºi în alte oraºe17. Tendinþa spre birocraþie era accentuatã de natura haoticã a dezbaterilor la tribuna sovietelor, unde muncitorii ºi soldaþii puteau veni ºi pleca fãrã nici un fel de restricþie. „Masa celor care

tãteau în picioare a devenit atât de compactã, încât era dificil sã-þi croieºti drum prin ea, •ar cei de pe scaune îºi abandonau locurile, astfel cã întreaga salã, mai puþin rândurile din faþã, era o imensã mulþime în care toatã lumea îºi întindea gâturile... «Prezidiul» stãtea în picioare pe o masã, în timp ce în jurul umerilor preºedintelui roiau o grãmadã de oameni plini de energie care se cocoþaserã pe masã ºi acum nu fãceau decât sã-1 împiedice sã conducã ºedinþa." Având responsabilitãþi semioficiale de îndeplinit, Comitetul Executiv îºi desfãºura activitatea, ca sã folosim cuvintele unuia dintre membrii sãi, fãrã sã acorde nici cea mai micã atenþie la ce se întâmpla în camera de alãturi"18.
Toatã aceastã situaþie putea fi privitã ca un fel de educaþie politicã - primirea de informaþii, deprinderea de a distinge între diferite opinii politice, formularea rezoluþiilor ºi votarea lor -, dar nu prea era posibil sã menþii controlul asupra unui context revoluþionar în continuã schimbare bazându-te pe astfel de ºedinþe în masã pentru luarea hotãrârilor. Ceea ce explicã de ce Comitetul Executiv s-a vãzut nevoit sã ia decizii din proprie iniþiativã19. Datoritã prezenþei în aceste comitete, partidele socialiste au dominat sovietele de la bun început: mai întâi menºevicii ºi socialist-revoluþionarii, iar mai apoi, pe mãsurã ce nemulþumirea popularã se amplifica, bolºevicii.
în primele câteva sãptãmâni au fost înfiinþate soviete în toate oraºele mari din Rusia, în majoritatea oraºelor mai mici ºi chiar în unele sate. Uneori, ca de pildã în Petrograd, ele erau adunãri combinate de

muncitori ºi soldaþi; în alte cazuri, cum ar fi Moscova, muncitorii ºi soldaþii au format soviete separate, în acest stadiu, majoritatea muncitorilor aspirau cãtre o solidaritate universalã a clasei muncitoare, dar diferitele grupuri socialiste prezente într-un anumit oraº îºi fãceau de obicei propriile aranjamente pentru comitetele executive, dupã care fãceau în aºa fel încât adunãrile sã le aprobe20. Sovietele se bazau pe organizaþii la nivel mai mic - comitetele de fabrici - care organizau alegeri în diferite fabrici ºi ateliere. Deseori, acestea rezultau din comitetele neoficiale de grevã active în februarie-martie 1917, care îºi prelungiserã existenþa pentru a se ocupa de problemele ivite la locul de munca, ca ºi pentru a menþine presiunea asupra patronilor, sovietelor ºi guvernului în vederea soluþionãrii cererilor formulate de muncitori, în Petrograd, ele au fost legitimizate printr-o înþelegere datând din 10 martie între sovietul orãºenesc ºi patroni, care prevedea cã urmau (i) sã îi reprezinte pe muncitori în relaþiile cu patronatul, (ii) sã exprime opiniile muncitorilor cu privire la chestiunile legate de viaþa publicã ºi (iii) sã rezolve problemele ivite în cadrul relaþiilor dintre muncitorii înºiºi21. Din moment ce sovietele cãdeau sub dominaþia partidelor politice, muncitorii se îndreptau spre comitetele de fabricã pentru a fi reprezentaþi în mod mai direct, astfel cã aceste comitete tindeau sã se transforme în depozitare ale radicalismului clasei muncitoare.

In unele cazuri, muncitorii nici mãcar n-au aºteptat formarea comitetelor alese de fabricã, ci au trecut la acþiune în cadrul ºedinþelor în masã. Maiºtrii au fost chemaþi sã dea socotealã pentru purtarea lor faþã de cei pe care îi aveau în subordine. La fabrica de textile Thornton din Petrograd, ei au fost urcaþi pe o masã, de unde au trebuit sã rãspundã întrebãrilor strigate de jos. La uzinele Putilov, dar ºi în alte pãrþi, câte unui maistru nepopular i se îndesa un sac pe cap, era aruncat într-o roabã în care era dus afarã din uzinã ºi aruncat în stradã sau chiar într-un râu din apropiere22. Procedeul aducea aminte de judecata samavolnicã sãteascã, cu umilinþele ei rituale.

Comitetele de fabricã au preluat conducerea campaniei pentru obþinerea zilei de

Patronii, presaþi sã îi împace pe muncitori, au cedat destul de repede. Dupã care s-a pregãtit terenul pentru un conflict mult mai serios, ºi anume cine va conduce fiecare fabricã în parte. Criza economicã s-a adâncit în timpul verii: inflaþia a crescut dramatic aprovizionãrile cu combustibil, materie primã ºi componente au devenit din ce în ce mai nesigure iar disciplina muncitorilor a slãbit. Patronii au început sã reducã producþia ºi sã încerce concedierea de muncitori, ba chiar sã îºi închidã de tot fabricile. Muncitorii bãnuind cã patronii nu vor de fapt decât sã-ºi mãreascã profiturile, au cerut dreptul de â verifica registrele contabile ºi, în general, sã supravegheze modul în care instituþia era condusã. Fenomenul a primit numele de „controlul muncitoresc" (raboci komrol).

De exemplu, în iunie 1917, directorul de la Uzina Constructoare de Maºini Langezipen din Petrograd anunþa iminenta închidere a acesteia din cauza scãderii productivitãþii muncii, a lipsei de fonduri ºi a crizei de combustibil ºi materii prime. Reacþia comitetului a fost aceea de a hotãrî cã „nici un fel de bunuri sau materii prime nu pot fi scoase din fabricã fãrã permisiunea comitetului de fabricã" ºi cã „nici un ordin al administraþiei nu este valabil fãrã consimþãmântul comitetului de fabricã"23. Aceastã pierdere categoricã a încrederii dintre muncitori ºi patroni reflectã modul în care autocraþia ºi capitalismul se suprapuseserã, în aºa fel încât problemele luptei de clasã se întrepãtrundeau cu bãtãlia politicã, în majoritatea þãrilor combatante, de chestiunile privitoare la profitorii de pe urma rãzboiului se ocupa (nu neapãrat cu succes) statul; în Rusia, patronii au respins categoric în 1917 ideea de amestec al statului, considerând cã zarurile fuseserã oricum aruncate împotriva lor prin aceea cã, credeau ei, guvernul se afla deja sub controlul sovietelor24.

Comitetele de fabricã s-au dovedit a fi cele mai radicale dintre asociaþiile muncitoreºti în 1917, în sensul cã ele s-au manifestat primele ºi în modul cel mai consistent împotriva compromisurilor propuse în numele unitãþii naþionale de cãtre Guvernul Provizoriu ºi susþinute parþial de liderii sovietelor. Se prea poate ca radicalismul lor sã fi izvorât din faptul cã aceste comitete se gãseau cel mai aproape de locul efectiv de muncã ºi, astfel, reflectau cel mai acut îngrijorarea crescândã a muncitorilor în legãturã cu deteriorarea condiþiilor de muncã ºi nesiguranþa slujbelor. Unele comitete aveau o viziune sindicalistã asupra industriei ruseºti, vãzutã ca o federaþie de fabrici independente

conduse de muncitori în folosul muncitorilor. Dar, în cazurile în care au încercat îritr-adevăr să punã această viziune în practicã, au fãcut-o de nevoie ºi nu din raþiuni teoretice, cel mai des în faþa iminenþei închiderilor ºi a concedierilor în masã.
Menºevicii din Guvernul Provizoriu s-au vãzut în faþa unei dileme crude legate de aceste conflicte industriale. Deºi devotaþi acþiunii de masã a clasei muncitoare ºi sovietelor, mulþi dintre liderii menºevicilor credeau totuºi cã, cel puþin pentru moment, loialitatea muncitorilor ar trebui sã se îndrepte în principal cãtre noua ordine civilã care apãruse în Rusia ºi care era pusã în pericol de continuarea luptelor de clasã, în iunie, • ministrul Muncii, M.I. Skobelev, a tãcut apel la muncitori sã nu destabilizeze producþia prin greve ºi prin ameninþarea patronilor în vederea obþinerii unor creºteri salariale care, dacã le-ar fi acordate, ar „dezorganiza industria ºi goli visteria". în august, el ºi-a continuat îndemnurile cu o circularã mai categoricã, în care se reafirma dreptul conducerii întreprinderii de a rezolva chestiuni legate de angajãri, la acesta adãugându-se dreptul de a concedia muncitorii pentru ºedinþe þinute în timpul orelor de program25. Majoritatea muncitorilor au privit aceste admonestãri ca pe o trãdare a cauzei lor, devenind ca urmare mai sensibili la apelurile bolºevicilor de a-si aHinHer,»

O conferinþã a comitetelor de fabricã, þinutã la Petrograd în iunie, a fost prima izaþie ^e masã care a adoptat o rezoluþie clar bolºevicã, îndemnând sovietele sã ° °ia singure puterea. Se cerea, de asemenea, organizarea de cãtre muncitori a producþiei distribuþiei bunurilor, „transferarea în mâinile poporului a unei mari pãrþi din profi-veniturile ºi proprietãþile" negustorilor, bancherilor ºi aºa mai departe, precum ºi
, ..., ?fi
înfiinþarea unei miliþii a muncitorilor °.
Nu numai conflictul industrial, ci ºi problema rãzboiului alimenta neîncrederea dintre muncitori ºi elite în vara ºi toamna lui 1917. în aprilie, comitetul de fabricã al Uzinei Optice din Petrograd adoptase deja o rezoluþie care proclama cã „nu vrem sã vãrsãm sânge de dragul lui Miliukov & Co în cârdãºie cu exploatatori capitaliºti din toate þãrile"27.
Mult mai grav, la începutul lui iulie, Regimentul întâi de Mitraliere a refuzat sã execute ordinul de transfer din Petrograd pe front. De la uzinele Putilov, din cartierul Vîborg ºi insula Vasilevski - unele dintre cele mai militante pãrþi ale capitalei -, muncitorii au început sã se adune în centrul oraºului, cerând ca sovietele sã ia puterea în mâinile lor, sã renunþe la coaliþia compromisã cu Guvernul Provizoriu ºi sã proclame sfârºitul rãzboiului. Atunci când Cernov, conducãtorul socialist-revoluþionarilor, a fãcut îndemnuri la cumpãtare, cineva din mulþime i-a strigat : „Ia puterea dacã þi se oferã, nenorocitule ! ". Guvernul a desfãºurat trapele regulate pentru a dispersa demonstranþii, fapt soldat cu pierderea a aproximativ trei sute de vieþi omeneºti, masacru care 1-a depãºit pe cel din Duminica Sângeroasã. A fost o demonstraþie clarã a încrederii pe care muncitorii o aveau în soviete ºi a paradoxalei - dar simultanei - pierderi a încrederii în conducãtorii acestora28 .
Cele mai militante organizaþii muncitoreºti în 1917 au fost miliþiile sau, dupã cum au devenit cunoscute ulterior, Gãrzile Roºii. La fel ca ºi comitetele de fabricã, ºi aceste miliþii îºi aveau originea în evenimentele din februarie, când revolta soldaþilor le-a dat muncitorilor ocazia sã punã mâna pe mii de arme. Deja în data de 2 martie s-a format la Compania de Electricitate 1886 din Petrograd un detaºament de 45 de voluntari, care ºi-a desemnat un ºef numit sotnik (în traducere literalã „centurion", la origine termen folosit de þãrani pentru cel din fruntea unei pãrþi a unui sat mai mare). Aceºtia purtau banderole roºii, aveau permise eliberate de comitetele de fabricã ºi erau plãtiþi pentru munca de patrulare de cãtre întreprindere29.
Exemplul lor a fost urmat pe scarã largã ºi, din moment ce Guvernul Provizoriu nu a reuºit niciodatã sã creeze o miliþie cetãþeneascã eficientã care sã înlocuiascã fosta Poliþie, miliþiile muncitoreºti au devenit în curând singura forþã coercitivã demnã de luat m seamã pe strãzile oraºelor. Totuºi, partidele socialiste nu s-au grãbit sã închege o relaþie eficientã cu ele. Pânã ºi bolºevicii au rãmas neîncrezãtori în faþa acestor miliþii autohtone care nu se aflau sub controlul lor direct. Ele ºi-au dovedit eficienþa în

timpul §1 dupã afacerea Kornilov. Sovietele, care se aflau din ce în ce mai mult sub control bolºevic, au început sã creeze o reþea de organizaþii paramilitare, Comitetele Revo-uþionare Militare, care sã le poatã apãra împotriva unor încercãri ulterioare de contrarevoluþie. Chiar în octombrie, Gãrzile Roºii din Petrograd ºi din alte pãrþi au jucat un rol crucial în cucerirea ºi apãrarea punctelor strategice vitale30.

Organizaþiile muncitoreºti militante de la nivelurile cele mai de jos au jucat astfel un rol deosebit de important în mobilizarea indignãrii populare împotriva Guvernului "rovizoriu ºi a faptului cã liderii sovietelor i se alãturau. Ele au constituit totodatã o mare

Þãranii

Abdicarea þarului le oferea þãranilor o ocazie care timp de secole nu fusese decât un vis • sã scape de autoritãþi ºi sã-ºi conducã treburile de unii singuri ºi spre beneficiul lor propriu. Când ºtirile despre revoluþia din februarie au început sã se rãspândeascã în mediul rural, majoritatea satelor au organizat adunãri deschise pentru a discuta ce era de fãcut. Deseori, ca urmare a ineditului situaþiei, acestea nu mai erau adunãrile tradiþionale limitate doar la þãranii care aveau gospodãrii: de data aceasta li s-a permis tuturor locuitorilor sã participe, inclusiv femeilor, învãþãtorilor, sanitarilor ºi preoþilor.

Rãzboiul lãrgise deja orizontul þãranilor în mod considerabil. Nu numai cã mulþi dintre bãrbaþi erau pe front, dar cei care rãmãseserã în urmã trebuiau acum sã vândã statului alimente la preþuri fixe, sã dea cai pentru cavalerie, sã cazeze refugiaþi sau prizonieri de rãzboi. Aºa cã aveau multe de discutat: evenimentele de pe front, poziþia micii burghezii, preþul alimentelor. Iar de aici au avansat destul de repede pânã la a exercita o oarecare influenþã asupra acestor chestiuni, începând de la nivel de plasã, unde mulþi dintre starosti, comandanþii de þinut ºi oficialii poliþiei au fost demiºi ºi înlocuiþi cu aleºii ad-hoc ai þãranilor31.

Pe parcursul urmãtoarelor câteva luni, iscat de adunãrile sãteºti, valul þãrãnesc venind de jos a înghiþit treptat noile instituþii pe care Guvernul Provizoriu încerca sã le implementeze în mediul rural pentru a se ocupa de problemele administraþiei locale, de pãmânt ºi de aprovizionare. O lege din 1916 înfiinþase, în sfârºit, zemstvele de plasã, dar þãranii încercau acum fie sã le obstrucþioneze, fie sã preia controlul asupra lor. Astfel, în satul Beklemiºevo din regiunea Simbirsk, moºierul Serghei Rudnev a descoperit cã delegaþii þãrani din zemstva de plasã ascultau de pãrerile bãtrânilor din satele componente. „Delegaþii vorbeau la nesfârºit, dar ori de câte ori venea momentul deciziei, preºedintele întreba: «Ei bine, bãtrânilor, ce credeþi?» Iar aceºtia începeau sã discute problema pe îndelete ºi, dacã reuºeau sã ajungã la vreo concluzie, o anunþau ; dacã nu, atunci erau invitaþi sã se consulte cu diferitele adunãri sãteºti din care proveneau ºi sã aducã rezultatul la urmãtoarea întâlnire."32

Chiar ºi la nivel de gubernie ºi judeþ, o datã cu dispariþia instituþiilor guvernatorului ºi poliþiei, comitetele alese ale þãranilor sau „comitetele puterii poporului" (komiteti narodnoi vlasti) au început sã exercite o influenþã realã, exprimând doleanþele þãranilor la un nivel altãdatã dominat întotdeauna de stat. în activitatea lor, ele ignorau zemstvele ºi rivalizau sau chiar preluau puterea comisiilor funciare de judeþ ºi gubernii înfiinþate de Guvernul Provizoriu în vederea pregãtirii de proiecte de lege agrarã pentru Adunarea Constituantã33, întrucât instituþiile þãrãneºti fuseserã pânã atunci segregate, aceste comitete aveau tendinþa de a reprezenta numai interesele destul de înguste ale þãranilor, ingorându-le pe ale celorlalþi locuitori din mediul rural. Unele au început sã funcþioneze ca niºte organisme autonome de administraþie localã preocupate de problemele agrare ºi de aprovizionare. Cel din Samara, de exemplu, a hotãrât cã îl va recunoaºte pe comisarul Guvernului Provizoriu „numai dacã e ales în executivul «comitetului puterii poporului», cãruia i se va subordona în întregime"34.

O datã cu trecerea primãverii ºi verii, noile organisme þãrãneºti deveneau din ce în ce mai nerãbdãtoare în faþa modului ezitant ºi fragmentar în care Guvernul Provizoriu aborda toate problemele agrare. Unele comitete þãrãneºti au început sã nrpîa mntmlnl

ora întregului pãmânt aflat în proprietate privatã în regiunea lor, interzicând vânzãrile, 3 tvlind reguli foarte stricte cu privire la arendare ºi controlând împãrþirea seminþelor,
neltelor, vitelor ºi prizonierilor de rãzboi. Prinþul Serghei Trubeþkoi a aflat cã la
2icevo, moºia sa din gubernia Moscova, „un «comitet funciar» local, care privea deja R eicevo ca fiind proprietatea lui, nu îmi dãdea voie sã vând nimic, nici mãcar din recoltã sau ,. ogptelul tânãr, pretinzând în acelaºi timp ca activitatea agricolã sã continue sã se desfãºoare la acelaºi nivel înalt ca ºi înainte. Salariile creºteau, dar productivitatea muncii scãdea alarmant. Comitetele funciare insistau ca toate cheltuielile moºiei sã fie acoperite din alte surse, nu din venituri: «Scoate-þi bani de la bancã ! ». E clar cã, oricâtã bunãvoinþã ar fi avut cineva, era imposibil de condus o moºie în asemenea condiþii"35.
Dupã cum observa ºi Trubeþkoi, multe comitete funciare nu încercau doar sã îmbunãtãþeascã rezervele de hranã, ci pregãteau în mod conºtient momentul confiscãrii ºi redistribuirii pãmântului particular comunitãþilor þãrãneºti în condiþiile impuse de ele. Unele adunãri þãrãneºti nu au fãcut un secret din asta încã de la bun început. Chiar înainte de sfârºitul lui martie, adunarea þãrãneascã din gubernia Samara hotãrâse cã: „Proprietatea privatã trebuie desfiinþatã. Tot pãmântul... trebuie dat celor care trudesc. Numai cei ce cultivã pãmântul pot sã pretindã vreun drept asupra lui"36. Unul dintre delegaþi spunea: „Cred cã pãmântul înseamnã libertate. Nu e drept sã plãtim moºierii în schimbul pãmântului. Cu ce ne va fi mai bine dacã aºteptãm ca Adunarea Constituantã sã rezolve problema pãmântului ? în trecut, guvernul lua hotãrârile referitoare la pãmânt în locul nostru ºi hotãrârile lui nu ne-au adus decât robie... Chestiunea pãmântului' trebuie rezolvatã acum, iar noi nu trebuie sã ne încredem orbeºte în partidele politice"37.
în mod asemãnãtor, în data de 14 mai, o adunare sãteascã din gubernia Voronej a adoptat o rezoluþie conform cãreia : „Tot pãmântul trebuie trecut neîntârziat în mâinile celor ce-1 trudesc, fãrã nici un fel de compensaþii. Transferul trebuie fãcut acum, fãrã sã mai aºteptãm dupã Adunarea Constituantã. Oamenii, care au avut de suferit de pe urma rãzboiului, trebuie sã se bucure de roadele revoluþiei". Rezoluþia adãuga prudent cã „decizia finalã în chestiunea pãmântului îi revine Adunãrii Constituante", dar dacã ar fi ca transferul sã aibã loc înainte, atunci forma de proprietate ar reprezenta nouã puncte din lege38.
Politica dintotdeauna a Partidului Socialist Revoluþionar fusese aceea de a încuraja acapararea pãmânturilor aflate în proprietate particularã de cãtre obºtile sãteºti pentru a fi redistribuite imediat. ªi recent revigorata Uniune a Tuturor Þãranilor Ruºi susþinea aceastã poziþie la primul ei congres, cel din mai, fãcând apel la „transferul fãrã compensaþii al tuturor pãmânturilor care acum aparþin statului, mãnãstirilor, bisericilor ªi persoanelor particulare în proprietatea poporului, spre folosinþã liberã ºi echitabilã"39. O ironie teribilã fãcea ca Viktor Cernov, liderul socialist-revoluþionarilor, sã fie nu numai membru în Guvernul Provizoriu, ci chiar responsabil de aceastã problemã, în calitatea sa de ministru al Agriculturii. La fel ca ºi pe colegul sãu Skobelev de la Ministerul Muncii, oportunitatea îndeplinirii propriului program 1-a aruncat într-o teribilã Dilemã. Oricât de dezirabilã era satisfacerea setei de pãmânt a þãranilor, îi era totuºi teamã cã tulburãrile pe care aceasta le-ar cauza ar destabiliza producþia ºi desfacerea Produselor alimentare, primejduind rezervele oraºelor ºi armatei ºi punând la o încercare insuportabilã fragila alianþã dintre elite ºi popor, în iulie, Cernov a încercat un compromis, autorizând comitetele funciare locale sã preia pãmântul care era „impropriu

de Interne, Þereteli, care a dat ordin comisarilor de gubernii sã sancþioneze „apelurile la confiscarea pãmântului cu toatã puterea conferitã de lege"40.
Astfel descurajaþi de Guvernul Provizoriu, þãranii au început sã se orienteze spre acþiuni unilaterale, în primele luni ale noului regim, s-au mulþumit sã refuze sã mai muncească, sã taie copaci ce aparþineau moºierilor, sã pascã vitele pe pãºuni particulare ºi sã reducã arenda plãtitã pentru folosirea pãmântului. Aceste acþiuni erau aproape întotdeauna mandatate de adunãrile sãteºti sau de plasã, cãci solidaritatea era un element vital pentru succesul lor. Totuºi, în timpul verii ºi toamnei, þãranii au început sã recurgã la acþiuni mai directe ºi uneori chiar violente pentru a obþine drepturile pe care erau

convinºi cã le meritã. Astfel cã au trecut la cositul pajiºtilor particulare, la culesul recoltei moºierului, la confiscarea uneltelor ºi vitelor, pentru ca apoi sã începapã exproprierea formalã a pãmânturilor acestuia, urmatã probabil ºi de expulzarea lui din sat. Rareori a reuºit vreun moºier sã obþinã ajutorul vreunei forþe coercitive oficiale care sã-i apere proprietatea ºi viaþa41.
La astfel de acþiuni directe s-a recurs în special în regiunea centralã, cu soluri bogate în cernoziom, ºi pe cursul mijlociu al Volgãi, ambele zone unde þãranii erau în mod special dependenþi de agriculturã pentru a-ºi asigura traiul de zi cu zi. Bielorusia ºi Ucraina de pe malul drept erau ºi ele agitate, probabil din cauza apropierii de front, tulburãrile fiind deseori provocate de întoarcerea soldaþilor dezertori42.
Acþiunile directe erau aproape invariabil iniþiate de o adunare generalã a þãranilor ºi multe comunitãþi 'insistau ca toþi bãrbaþii adulþi sã participe la acþiunile care se hotãrau, în parte pentru a rãspândi pe cât posibil „responsabilitatea reciprocã" în eventualitatea unor repercusiuni ulterioare, iar în parte pentru a asigura o redistribuire echitabilã a proprietãþilor. „Dacã e cineva rãspunzãtor, atunci toatã lumea e" (otveciat - tak vsem) - era unul din sloganurile frecvent auzite43.
Apoi, „într-un moment anume ales, þãranii îºi adunau cãruþele în faþa bisericii ºi porneau spre conac, înarmaþi cu pistoale, furci, târnãcoape ºi tot ce mai gãsiserã la îndemânã. Dacã nu fugiserã deja, stãpânul ºi vechilii sãi erau arestaþi ºi siliþi sã semneze o rezoluþie prin care puneau proprietatea asupra moºiei sub controlul unui comitet sãtesc. Þãranii încãrcau în cãruþe conþinutul hambarelor ºi mânau vitele, mai puþin ce fusese lãsat spre folosinþa moºierului ºi a familiei sale. Maºinile agricole mari, cum ar fi secerãtoarele ºi vânturãtoarele, pe care þãranii nu le puteau miºca sau folosi în gospodãriile lor, erau de obicei abandonate sau distruse"44.
Aceastã mãrturie subliniazã un aspect foarte important, ºi anume acela cã þãranii îºi aveau propriile practici de expropriere, pe care le considerau legale, în unele sate, au fost atraºi în aceste aranjamente egalitariste ºi au primit pãmânt chiar ºi unii proprietari, preoþii ºi alþii care înainte fuseserã consideraþi„„strãini", cu condiþia sã-ºi cultive terenul fãrã a angaja forþã de muncã45. Oricum, foarte multe depindeau de condiþiile locale specifice, în unele zone, mai ales în regiunea centralã ºi în bazinul mijlociu al Volgãi, casa, hambarele ºi dependinþele moºierilor erau deseori demolate deliberat pe mãsurã ce se transportau bunurile mobile. Stãpânul ºi familia sa puteau fi transportaþi în mod paºnic pânã la cea mai apropiatã garã, dar la fel de bine, dacã opuneau rezistenþã sau încercau sã cheme întãriri, puteau fi omorâþi, în gubernia Penza s-a raportat cã o cincime din numãrul total de conace au fost distruse numai în lunile septembrie ºi octombrie, în faþa unor astfel de presiuni, mulfi ruojieri îºi abandonau moºiile, uneori conduºi sau chiar însoþiþi de servitori înlãcrimaþi4'1

Dupã exproprieri, s-a trecut la o redistribuire parþialã sau generalã. Acest proces a vut loc ºi în comunele care nu redistribuiserã pãmânt niciodatã sau nu o mai fãcuserã de jumãtate de secol. „Þãranii lui Stolîpin" ºi cei care cumpãraserã pãmânt pe lângã cel care le fusese alocat au fost expropriaþi iar terenurile lor reintegrate în proprietatea comunei, în acest fel, polarizarea sãraci - bogaþi, care se perpetuase timp de decenii, a fost opritã ºi chiar inversatã47, în unele regiuni, mai ales în bazinul Volgãi, a avut loc a«a-numita „repartiþie neagrã" : toate categoriile de pãmânt, inclusiv loturile þãranilor, erau puse la comun în vederea redistribuirii. Cât anume trebuia sã primeascã fiecare gospodãrie s-a calculat fie în funcþie de „mâncãtori", adicã de numãrul gurilor pe care fiecare gospodãrie le avea de hrãnit, fie în funcþie de „muncitori", adicã luând în considerare numãrul celor apþi de a munci pentru a cultiva pãmântul proaspãt dobândit48.
în general, în timpul tulburãrilor din 1917, þãranii au obþinut aproape tot ce au dorit. Instituþiile lor comunale au reuºit sã scape de supravegherea poliþiei ºi a birocraþiei, însuºindu-ºi pãmântul ºi redistribuindu-1 ulterior. Adunãrile obºteºti, fie sub numele de „soviete sãteºti" sau „comitete funciare", fie sub acela de „obºte", au preluat puterea în mediul rural. Ceea ce bolºevicii nu avuseserã iniþial în plan, dar pânã la urmã au susþinut în octombrie [vezi p. 474], cãci nu prea era nimic de fãcut înainte de sfârºitul rãzboiului civil.
în ansamblu deci, putem observa în armatã, în mediul urban ºi în cel rural cã încercãrile de a forma un nou tip de patriotism civic, bazat pe alianþa dintre mase ºi elite, eºuau rapid sub presiunea venitã de

jos, din partea soldaþilor, a muncitorilor ºi þãranilor, toþi nerãbdãtori sã obþinã beneficii reale ºi sã-ºi impunã propria voinþã politicã asupra instituþiilor care se dovediserã atât de insensibile la apelurile lor în trecut. Procesul s-a desfãºurat cel mai rapid în armatã, unde soldaþii ºi-au impus urgent voinþa asupra noilor comitete, deseori mergând pânã la forme de protest cum ar fi revolta sau dezertarea, în mediul urban, organizaþiile de jos, de pildã comitetele de fabricã ºi Gãrzile Roºii, au fost acelea care s-au dovedit cele mai eficace, radicalizând sovietele de la bazã. în mediul rural, þãranii au început prin a obstrucþiona sau deturna inovaþiile Guvernului Provizoriu, dupã care au recurs la acþiuni nemijlocite, mandatate de adunãrile sãteºti, în toate cazurile, suprapunerea nemulþumirilor politice ºi economice cu o înstrãinare culturalã profundã a creat o polarizare insurmontabilã, încercând sã rezolve aceste diferenþe, socialiºtii moderaþi ºi-au subminat propriul moral ºi s-au scindat, lãsând cale liberã socialiºtilor extremiºti pentru a obþine susþinerea poporului.
însã, pentru a profita de situaþie, bolºevicii au fost nevoiþi ºi ei sã arunce peste bord o parte din propriul balast. Astfel, în faþa popularitãþii de care se bucurau, a trebuit abandonatã imaginea maselor organizate în coloane disciplinate conduse de „revoluþionarii de profesie", idee expusã de Lenin în Ce-i de fãcut ?. în timpul verii ºi toamnei, organizaþiile partidului au fost luate cu asalt de noi membri, mai ales tineri ruºi din clasa muncitoare, toþi sãtui de ezitãrile sau chiar trãdãrile celorlalte partide politice. Sloganurile „Pace, Pãmânt ºi Pâine", alãturi de „Toatã Puterea Sovietelor", sintetizau foarte bine ce anume fãcea ca bolºevicii sã fie susþinuþi.
Ei au fost primii - iar pânã în octombrie chiar ºi singurii - care au adoptat sloganul „Toatã Puterea Sovietelor", ceea ce, în mod firesc, îi atrãgea pe aceºti noi veniþi

pusã în practicã - iar, pentru un timp, chiar în legãturã cu necesitatea punerii ei în practicã. ªedinþele de partid ºi congresele de la toate nivelurile, departe de a urma pur ºi simplu directivele venite de la liderii proveniþi din intelighenþie, rãsunau de dezbateri vii, spontane, pe alocuri chiar agresive, degenerând uneori în aprinse ºi gãlãgioase discuþii în contradictoriu. Bolºevicii reprezentau în 1917 cel mai popular partid politic, nu pentru cã ar fi fost deosebit de disciplinaþi sau bine conduºi (deºi e adevãrat cã erau conduºi mai inteligent decât adversarii lor), ci mai degrabã pentru cã erau cei mai receptivi la starea de spirit a maselor, mai ales a muncitorilor ºi soldaþilor, iar activiºtii lor locali se bucurau de un moral mai ridicat ºi dãdeau dovadã de o mai mare dibãcie tacticã în a canaliza energia popularã spre scopuri politice49.
Bolºevicii au câºtigat o majoritate din ce în ce mai confortabilã în comitetele de fabricã începând cu luna iunie, dar ºi în soviete, mai ales dupã puciul Kornilov ; progrese similare au fost înregistrate ºi în comitetele soldaþilor, mai ales în rândul regimentelor de infanterie de pe front ºi în garnizoanele din oraºe. Drept urmare, au putut prezenta luarea puterii ca fiind fãcutã în numele maselor. Instrumentul prin care a fost preluatã puterea în Petrograd, Comitetul Revoluþionar Militar, nu era o organizaþie bolºevicã, ci a fost creat de cãtre Sovietul Petrograd pe data de 16 octombrie, cu sprijinul sovietelor din Regiunea de Nord, pentru a organiza apãrarea capitalei împotriva dublei ameninþãri a încã unei lovituri militare sau a unui atac german. Biroul sãu de conducere era format din trei bolºevici ºi doi socialist-revoluþionari de stânga50.
începând din 20 octombrie, CRM a preluat controlul asupra punctelor strategice din oraº ca parte a unei strategii defensive menite sã asigure dreptul de întrunire al celui de-al Doilea Congres al Sovietelor Pan-Ruseºti. Operaþiunea finalã a fost declanºatã în momentul în care Kerenski a suspendat douã ziare bolºevice ºi a eliberat mandate pentru arestarea din nou a unor bolºevici eliberaþi pe cauþiune dupã afacerea Kornilov. Majoritatea participanþilor trãiau cu impresia cã luptau pentru „Toatã Puterea Sovietelor" sub forma unui guvern socialist de coaliþie. Cu toate acestea, Lenin a putut sã punã în acest congres bazele unui guvern exclusiv bolºevic (sau Consiliu al Comisarilor Poporului) ºi sã obþinã mandatarea lui datoritã sprijinului acordat de socialist-revoluþionarii de stânga ºi faptului cã majoritatea menºevicilor ºi restul de socialist-revoluþionari au pãrãsit sala51. Cu aceastã ocazie, socialist-revoluþionarii s-au divizat definitiv, cei de stânga rupându-se de restul deoarece credeau cã sprijinul acordat bolºevicilor era cel mai bun mijloc de a promova imediat pacea, instaurarea

democraþiei þãranilor ºi muncitorilor prin intermediul sovietelor ºi transferarea pãmântului cãtre þãrani52.
Dintre toate legile pe care Lenin le-a înaintat congresului, cele mai mari probleme le-a pus Decretul privind Pãmântul. Acesta era punctul în care tradiþia marxistã se situa în cea mai flagrantã opoziþie cu aspiraþiile þãranilor. Programul bolºevicilor avusese iniþial în vedere reorganizarea agriculturii pe baza unui model industrial, naþionalizând tot pãmântul ºi înfiinþând ferme colective. Acum, acest program era abandonat în favoarea celui adoptat de congresul þãranilor din iunie ºi susþinut de socialist-revoluþionarii de stânga, în acest moment, sprijinul þãranilor era absolut vital pentru Lenin, iar pentru a-1 obþine era gata sã susþinã ceea ce înainte catalogase drept revoluþie „mic-burghezã" în mediul rural, fapt ce presupunea transferarea puterii ºi a resurselor materiale cãtre adunãrile sãteºti. „Ca guvern democratic", declara el, „nu putem ignora decizia maselor populare"53.

Bolºevicii au ajuns astfel la putere promiþând oamenilor - prin intermediul „puterii ietice" _ ceea ce aceºtia îºi doriserã dar nu reuºiserã sã obþinã de la Guvernul Provizoriu: pace, pãmânt, pâine, controlul muncitorilor în fabrici, autodeterminare entru diferitele naþionalitãþi. Mai mult decât atât, ei pãreau sã transforme în realitate un vis pe care þãranii ºi muncitorii îl aveau de secole : controlul asupra pãmântului ºi asupra oropriilor vjeþi Tragedia a constat în faptul cã acest vis nu a putut fi îndeplinit decât într-un moment de prãbuºire totalã a autoritãþii. Pe timp de pace ºi într-un stat normal, aº.. ceva ar fi fost imposibil.
Dar acelea ºi condiþii au fãcut imposibilã pãstrarea beneficiilor obþinute. Pentru a-ºi consolida puterea, bolºevicii au fost nevoiþi sã rãpeascã oamenilor realizãrile firavei lor victorii. Au promis poporului pace, dar n-au fãcut decât sã-1 arunce într-un nou ºi îngrozitor rãzboi civil. I-au promis pâine, dar au declanºat o foamete cum nu se mai vãzuse de trei secole. Au promis pãmânt, dar le-au smuls cu forþa roadele pãmântului. Au promis control muncitoresc, dar apoi au agravat criza economicã, dând naºtere unui ºomaj masiv ºi distrugând aproape complet clasa muncitoare. Au promis puterea sovietelor, dar au instaurat dictatura partidului unic, desfiinþând Adunarea Constituantã care ar fi putut echilibra pârghiile puterii. Sovietele s-au dovedit a fi niºte organizaþii prea labile ºi haotice pentru a putea administra un stat al secolului XX, mai ales în asemenea condiþii adverse, ºi astfel au cãzut pradã unui partid politic care s-a dovedit a fi cel mai hotãrât ºi mai încrezãtor în forþele proprii.
în timpul rãzboiului civil, majoritatea þãranilor ºi muncitorilor au continuat sã-i susþinã pe bolºevici, deºi cu un entuziasm din ce în ce mai scãzut ºi îndoieli din ce în ce mai mari, ºi asta pur ºi simplu din cauzã cã ei, ºi nu opozanþii lor le dãduserã de fapt pãmântul. Prin 1919-1920, când nemulþumirea popularã atinsese cote înalte, niºte þãrani au sintetizat cum nu se poate mai bine ambivalenþa propriilor sentimente ºi confuzia provocatã de succesiunea ameþitoare de evenimente în sloganul disperat ºi lipsit de orice sens : „Jos comuniºtii! Trãiascã bolºevicii! "54.
Dar oricare ar fi fost situaþia, marea masã a oamenilor nu dorea restaurarea nici unei forme a vechiului regim. Cât despre elite ºi partidele moderate, abia dacã mai existau în aceste înfricoºãtoare vremuri, zdrobite ºi împrãºtiate de lupta înverºunatã dintre albi ºi roºii. Mult preþuita lor aspiraþie, Adunarea Constituantã, fusese desfiinþatã de cãtre bolºevici fãrã nici un fel de scrupule ºi aproape fãrã împotrivire popularã - ºi nu pentru cã muncitorii ºi þãranii ar fi susþinut aceastã mãsurã, dar în contextul îngustãrii inevitabile a orizontului din cauza haosului general, propriile adunãri locale deveniserã mult mai importante pentru ei. Statul modern capitula în faþa autoguvernãrii comunale primitive.
Amurgul utopiei populare
A mai existat la sfârºitul rãzboiului civil o ultimã ºi firavã pâlpâire a vechiului vis Popular, în iarna dintre 1920 ºi 1921, s-a declanºat o grevã generalã în Petrograd, dar ºi Moscova a fost zdruncinatã de tulburãri serioase ; de asemenea, se declanºaserã rãscoale þãrãneºti într-o serie de regiuni, cele mai serioase înregistrându-se în gubernia Tambov, lar apoi, cea mai periculoasã dintre toate, o rãzmeriþã armatã printre marinarii din Flota "alticã, staþionatã în garnizoana de oe insula Kronstadt. nu deoarte de Petroerad.

Muncitorii, þãranii ºi marinarii aveau multe aspiraþii comune, în primul rând erau revendicãrile de ordin economic: reinstaurarea comerþului liber, încetarea rechizj þionãrilor de grâne ºi ridicarea blocãrii drumurilor în apropiere de marile oraºe, acþiune menitã sã-i împiedice pe þãrani sã vinã sã-ºi vândã produsele în pieþe. Erau apoi revendicãrile politice: sfârºitul „comisarocraþiei", restabilirea drepturilor civile ºi a unor soviete alese în mod democratic, precum ºi amnistierea deþinuþilor politici socialiºti în plus, muncitorii mai cereau raþii egale pentru toþi, iar marinarii - desfiinþarea comisarilor ºi departamentelor politice care înlocuiserã comitetele alese ale marinarilor din flotã55.
Aceºti rebeli rãmâneau ostili elitelor. Marea lor majoritate nu erau interesaþi nici de Adunarea Constituantã, nici de amnistierea liberalilor. Cu siguranþã, nu doreau reinstaurarea proprietãþii private asupra mijloacelor de producþie. Ceea ce propuneau ei, în ultimã instanþã, era o viziune veche de când lumea a unei democraþii egalitariste a þãranilor ºi micilor producãtori, liberã de orice formã de exploatare ºi opresiune ºi folosind pãmântul ca resursã comunã.
Lenin, pe bunã dreptate, a privit aceste rãscoale ca pe o încercare fundamentalã la care era supus regimul sãu. în fond, muncitorii din Petrograd ºi marinarii din Kronstadt fuseserã ceea ce Troþki numise odatã „mândria ºi bucuria revoluþiei". Lenin le considera revolta ca fiind, „fãrã îndoialã, mai periculoasã decât Denikin, ludenici ºi Kolciak la un loc", în timp ce le fãcea concesii economice, a profitat de ocazia oferitã de Congresul al X-lea al Partidului pentru a-ºi ameninþa colegii cu interzicerea libertãþii de exprimare ºi acordarea de puteri depline Comitetului Central în privinþa disciplinei de partid. Ca urmare, orice opoziþie serioasã, fie ea ºi paºnicã, a devenit imposibilã chiar ºi în interiorul partidului, pentru a nu mai vorbi în afara lui.
Ultima provocare din partea poporului a silit astfel partidul sã instaleze ºi ultimele pârghii ale construcþiei totalitare. Partidul Comunist - care se transforma într-un fel de nou regim imperial, dar mult mai lipsit de scrupule decât predecesorul sãu -, se baza pe nimic altceva decât pe propria disciplinã interioarã ºi pe rãmãºiþele unei tradiþii þãrãneºti a democraþiei locale, pe care va avea oricum grijã sã o distrugã în curând. La fel ca înainte, între popor ºi imperiu nu mai rãmânea loc ºi pentru naþiune.
Concluzii
Imperiul Rus s-a prãbuºit în 1917 din cauza unor slãbiciuni inerente condiþiei lui de imperiu cu mulþi kilometri de frontiere vulnerabile strãbãtând Europa ºi Asia. Timp de mai bine de trei secole, structurile lui fuseserã acelea ale unui stat multietnic ºi nu ale unei naþiuni în formare. Ierarhia ºi statutul social au fost modelate de nevoia de a asigura structura de rezistenþã a acestui imperiu, prin impozitări, recrutări, comandamente administrative ºi militare. Economia a fost deturnatã de la scopurile productive, pentru a susþine armata ºi aparatul administrativ. Nobilimea era menþinutã într-o stare de neproductivitate extrem de costisitoare, absorbind cultura strãinã în scopul de a garanta Rusiei statutul de mare putere europeanã.
Cel mai dãunãtor, probabil, a fost faptul cã Biserica Rusiei a trebuit sã renunþe la funcþia ei de garant al mitului naþional pentru a deveni suportul marginalizat al unui stat laic activist. Un mit naþional mesianic, care îºi demonstrase viabilitatea în momentele de crizã ale secolelor al XlV-lea ºi al XVII-lea, a fost dat la o parte pentru a face loc unui proiect luminist cosmopolit, care necesita toate rafinamentele „statului poliþienesc bine organizat".
Toate aceste schimbări de structurã îndelung pregãtite au fost duse la îndeplinire în mod ireversibil de către Petru cel Mare. El a consolidat distincþia fundamentalã dintre „funcþionarii de stat" ºi „contribuabili", afectând astfel toate aspectele vieþii de zi cu zi, de la limbã, culturã ºi percepþie pânã la conceptele legale, formele de proprietate ºi autoritate. De ambele pãrþi se gãsesc atât ruºi, cât ºi alte naþionalitãþi, mai ales la vârful ºi la baza ierarhiei.
Aproape pe tot parcursul secolelor al XVIII-lea ºi al XlX-lea, armata a fost liantul care a asigurat unitatea societãþii. A luat iobagii, i-a emancipat ºi transformat într-o categorie aparte de cetãþeni, având conºtiinþa cã luptã pentru þar, credinþã ºi patrie. De aceea aproape toþi þarii s-au identificat atât

de puternic cu armata. Dar aceastã realizare a putut fi îndeplinitã numai cu preþul teribil al separãrii foºtilor iobagi de satele lor natale, cu alte cuvinte, al sfâºierii texturii sociale.
Nobilimea era piesa de bazã a proiectului imperial cosmopolit, îndeplinind funcþiile de comandanþi militari, diplomaþi ºi demnitari ai administraþiei locale ºi centrale. Aceºtia au considerat necesar sã-ºi însuºeascã o culturã ºi un mod de viaþã european, iar în timp au început sã aprecieze aceste achiziþii în sine, nu doar ca un semn al statutului social. Dar când unii nobili au încercat sã ia aceste idealuri în serios, ei au intrat în conflict cu statul imperial care, în mod fundamental, avea nevoie de tipul satrapului asiatic, nu de cel al gentlemanului european. Prãpastiei dintre elite ºi popor i s-a alãturat prãpastia dintre elite ºi regim.
Dupã înfrângerea din Crimeea, conducãtorii Rusiei au conºtientizat necesitatea

dovedeau a fi atât de populare în Europa. Ei au încercat douã abordãri ale acestei probleme, pe care le putem caracteriza drept civicã ºi etnicã, dar problema în sine nu au rezolvat-o niciodatã, deoarece s-au dovedit incapabili sã renunþe la structurile de autoritate care asiguraserã unitatea Imperiului în vremuri mai vechi. Pentru ca soslovia (stãri sociale definite prin relaþia cu statul-patron) sã se redefineascã sub forma unor clase sociale (definite prin relaþia cu mijloacele de producþie) ºi ca membri ai unei naþiuni civice, ar fi fost nevoie de o reconceptualizare a idealurilor statului, care nu a avut loc niciodatã ºi probabil nici nu putea avea loc în contextul geopolitic al Rusiei. Serghei Witte, care ca ministru de Finanþe se afla în cea mai bunã poziþie pentru a discerne dezastrul economic ce se pregãtea în sânul Imperiului, se lamenta spunând cã „greºeala pe care toþi o facem de câteva decenii bune e cã tot nu vrem sã recunoaºtem cã, încã de pe vremea lui Petru cel Mare ºi a Ecaterinei cea Mare, Rusia nu a mai existat: nu a existat decât Imperiul Rus"1.
Autoritãþile au încercat sã transforme Imperiul în „Rusia" prin procesul de rusificare, ºi anume prin obligarea celorlalte etnii de a accepta limba rusã, religia rusã, legile ºi structurile administrative ruse, ºi/sau printr-un aflux de imigranþi ruºi. Nici unul dintre aceste procese nu a început efectiv la sfârºitul secolului al XlX-lea, dar acela a fost momentul când ele au fost reformulate sub aspectul unei politici guvernamentale mai mult sau mai puþin consistente, politicã urmãritã cu scopul declarat de a conferi unui imperiu în pericol liantul unei identitãþi etnice unice.
Pe mãsurã ce dezvoltarea economicã a adus stãrile sociale în relaþii tot mai apropiate în ultimele decenii ale secolului al XlX-lea, distanþa juridicã dintre ele ºi neputinþa de a crea instituþii care sã le permitã sã interacþioneze s-au transformat în factori din ce în ce mai dãunãtori. Muncitorii din mediul urban se gãseau la capãtul extrem al acestei incongruenþe, încã percepuþi de stat ca niºte þãrani sau târgoveþi, avuþi în vedere pentru impozite ºi recrutãri ºi fãrã vreun drept de a participa în politicã sau mãcar la rezolvarea disputelor industriale, ei ºi-au adus contribuþia sub formã de greve ilegale, demonstraþii ºi acte de violenþã. Þãranii, aduºi mai aproape de cultura urbanã - atât de aceia dintre ei care lucrau „în afarã", cât ºi de cei care practicau diverse profesii în mediul rural - s-au strãduit sã-ºi însuºeascã beneficiile politicii urbane, sã creeze un spaþiu în cadrul propriilor sate unde sã se poatã autoguverna ºi sã-ºi hotãrascã propria formã de proprietate asupra pãmântului, în funcþie de ideile pe care le aveau despre autoritate, lege ºi tradiþie. ªi ei erau gata sã foloseascã violenþa pentru a-ºi atinge scopurile ori de câte ori mijloacele paºnice nu dãdeau nici un rezultat.
Dacã în secolele al XVII-lea ºi al XVIII-lea þãranii ºi muncitorii au apelat la cazaci pentru a fi conduºi - mai ales datoritã felului lor aventuros de viaþã, slobozeniei ºi comunitãþilor lor militare care se autoguvernau - spre începutul secolului XX, ei s-au îndreptat tot mai mult cãtre „inteligheþie", intelectualii dezamãgiþi ºi mai ales cãtre cei care au reînviat viziunea mesianicã a destinului naþional sub forma socialismului marxist sau populist.
între timp, practicanþii profesiilor liberale au încercat sã-ºi afirme ceea ce ei considerau a fi drepturile lor politice, unii nobili au încercat (fãrã a reuºi) sã se redefineascã sub formã de moºieri comerciali, iar negustorii ºi industriaºii erau iritaþi de ceea ce ei percepeau drept incapacitate politicã în grotescã opoziþie cu importanþa lor economicã tot mai accentuatã. Duma, îndeosebi dupã modificarea legii

electorale din 1907, oferea un forum ce satisfãcea parþial nobilimea, dar nu ºi celelalte pãturi ºi clase sociale, ca mijloc de inserare a propriilor asniratii în «ict^m

Ironia a fãcut ca ocazia cea mai prielnicã de a realiza o unitate civicã ºi etnicã mai «transã sã se iveascã în timpul primului rãzboi mondial, într-o perioadã de mari pericole pentru Rusia. Rãzboiul în sine a trezit în oamenii de diferite clase sociale o conºtiinþã mai acutã a „Rusiei" ca o comunitate a lor, a cãrei existenþã trebuia apãratã. Incapacitatea de a da o formã instituþionalã proiectului unei naþiuni civice care se contura în Zemgor si Comitetele Industriei de Rãzboi a condamnat monarhia la izolare chiar ºi de cei care îi erau în mod normal susþinãtori loiali, marii latifundiari ºi corpurile de ofiþeri superiori, în zilele critice de la sfârºitul lui februarie ºi începutul lui martie 1917, monarhia aproape cã nu mai avea susþinãtori.
Regimul care i-a luat locul în martie 1917 a scos ºi el în evidenþã fisurile de secole din structura socialã a imperiului. Nu exista o singurã autoritate revoluþionarã, ci douã, una reprezentând elitele, pãtura profesionalã, ºi cealaltã poporul, muncitorii, þãranii ºi soldaþii - o rãmãºiþã încã, oricât de îndepãrtatã, a vechii dihotomii dintre „funcþionarii de stat" ºi „contribuabili". Nici una dintre cele douã forme de autoritate nu putea pretinde cã se bucurã ea singurã de susþinere necondiþionatã, iar încercarea de a coopera a nemulþumit poporul, creând vidul politic în care bolºevicii, cu propria lor viziune a „puterii sovietelor", s-au putut instala.
Reflecþii asupra experienþei sovietice
S-ar putea ca analiza evoluþiei identitãþii naþionale ruse în secolul XX prin comparaþie cu aceea a unei þãri învecinate sã ajute la o mai bunã înþelegere. Dupã primul rãzboi mondial, turcii s-au delimitat de Imperiul Otoman -, unde aparent, deºi nu efectiv, jucaserã rolul de naþiune principalã -, au întors spatele doctrinei universaliste a islamului (cel puþin în forma ei politicã) ºi au pus bazele propriului stat-naþiune sub conducerea lui Kemal Atatiirk. Ruºii au fãcut exact pe dos : dupã cãderea Imperiului Rus, ei nu au creat un stat-naþiune, ci, sub conducerea lui Lenin, ºi-au reconstituit imperiul sub imperativul unei doctrine universaliste ºi mai cuprinzãtoare, în 1922, anul formãrii noii Turcii, Rusia devenea membrã a Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste, care mai era încã, probabil, un fel de Imperiu Rus, dar unul în titulatura cãruia nici nu exista cuvântul „Rusia".
De atunci pânã în 1991, Republica Socialistã Federativã Sovieticã Rusã a fost clar cea mai mare din cadrul Uniunii Sovietice, dar, în anumite privinþe, a avut de fapt o poziþie dezavantajatã: nu avea propria capitalã, propria staþie de radio ºi televiziune, propria enciclopedie naþionalã sau Academie de ªtiinþe, nici mãcar, chiar pânã spre sfârºit, propriul Partid Comunist - atribute de care se bucurau toate celelalte republici. Instituþiile naþionale ruse erau dizolvate în cele imperiale sovietice. Mai mult decât atât, spre deosebire de þari, comuniºtii au încurajat -, cel puþin la început -, afirmarea conºtiinþei naþionale a celorlalte etnii, ca o contracarare a ºovinismului rus ºi ca etapã necesarã în drumul spre internaþionalismul proletar. Au creat unitãþi administrativ-teritoriale denumite dupã criterii etnice - Republica Sovieticã Socialistã Ucraineanã, Republica Sovieticã Socialistã Autonomã Baºkirã ºi aºa mai departe -, ceea ce {arii au evitat întotdeauna sã facã. De asemenea, au instruit ºi promovat în mod conºtient cadre indigene pentru a conduce aceste republici - politicã ce este cunoscutã sub numele de korenizaþiia. începând cu anul 1932, naþionalitatea fiecãrui cetãþean sovietic a fost trecutã în permisul de trecere, ca o categorie de neºters ºi esenþialmente rasistã.
Identitatea naþionalã rusã pãrea îngropatã ºi mai adânc decât pe vremea þarilor. Cu toate acestea, aparenþa s-a dovedit, cel puþin parþial, înºelãtoare. Deja în martie 1918, o datã cu Tratatul de la Brest-Litovsk, Lenin a abandonat tacit scopul revoluþiei mondiale neîntârziate ºi s-a întors la politica apãrãrii fortãreþei Rusia, centrul miºcãrii proletare internaþionale. De aici înainte, internaþionalismul va purta o marcã ruseascã de neconfundat. Dupã cum spunea Karl Radek, secretarul Internaþionalei Comuniste, în 1920: „Din moment ce Rusia e singura þarã în care clasa muncitoare a luat puterea, muncitorii din întreaga lume ar trebui acum sã devinã patrioþi ruºi". Naþionalismul ºi internaþionalismul erau la fel de inextricabil întrepãtrunse ca ºi în zilele devizei „Moscova - A Treia Romã".

Stalin a înclinat în mod dramatic balanþa în favoarea naþionalismului rus. „Socialismul într-o singurã þarã" a ajuns sã însemne în primul rând socialism rus. Pe timpul lui Stalin, conducerea Partidului Comunist Sovietic, forþele armate ºi poliþia secretã au fost rusificate în mare parte. Pe parcursul ducerii la îndeplinire a planurilor cincinale, rusii - atât

specialiºtii, cât ºi simplii muncitori - au fost reaºezaþi în numãr mare în republicile ne-ruse. Cadrele indigene ne-ruse erau acuzate de „naþionalism burghez", epurate ºi "nlocuite cu oameni mai supuºi Moscovei. Simbolurile identitãþii istorice a Rusiei erau reînsufleþite, iar victoriile armatei þariste erau din nou glorificate în ºcoli.

Victoriile ºi dezastrele stalinismului au dezvãluit în toatã lumina lor crudã paradoxurile identitãþii naþionale ruse. în mod indiscutabil, într-un anumit sens, Stalin a fost un naþionalist rus -, dar nu se poate spune cu certitudine cã ar fi fost ºi cel mai eficient din câþi au existat vreodatã, într-un alt sens însã, dupã cum a demonstrat foarte convingãtor Alexandr Soljeniþîn, Stalin s-a strãduit din rãsputeri sã distrugã chintesenþa spiritului rus. în timpul conducerii sale, Imperiul neo-Rus a ajuns la apogeu ca una dintre cele douã superputeri ale lumii, în timp ce naþiunea rusã era redusã la cea mai abjectã stare de prostraþie. Comunitatea þãrãneascã (mir} era distrusã, Biserica Ortodoxã Rusã devastatã, tot ce era mai bun în materie de literaturã, artã ºi muzicã rusã era suprimat, iar milioane de ruºi erau dezrãdãcinaþi ºi reaºezaþi în oraºe industriale noi ºi pestriþe, unde diferite grupuri etnice trãiau cot la cot. Ca sã nu mai vorbim de Arhipelagul Gulag, unde, dupã cum aratã Soljeniþîn, a fost creatã o întreagã „naþiune" de deþinuþi, un fel de caricaturã a internaþionalismului proletar, întreaga experienþã stalinistã reafirmã la modul agresiv teza acestei cãrþi: pentru ruºi, mãreþia imperialã nu poate fi dobânditã decât cu preþul anihilãrii statutului de naþiune.

Dupã Stalin, internaþionalismul cu tentã ruseascã al Uniunii Sovietice a început sã se destrame. Korenizaþiia s-a înþepenit la jumãtatea drumului spre internaþionalismul proletar : o datã îndepãrtatã ameninþarea epurãrilor staliniste, cadrele indigene au început treptat ºi în mod discret sã-ºi construiascã mici naþiuni embrionare în republicile ne-ruse. Ruºii care trãiau printre ei au început sã se simtã din ce în ce mai nelalocul lor în ceea ce-ºi imaginaserã cã ar fi propria lor patrie : unii au început chiar sã plece, mai ales din republicile din Asia Centralã.

Deceniile poststaliniste au fost marcate de un anumit grad de eliberare etnicã: popoare care fuseserã amestecate în cazãrmile armatei, pe ºantiere ºi lagãre de muncã au început sã se disocieze unele de altele -, un proces treptat, e adevãrat, dar ireversibil. Numãrul cetãþenilor sovietici vorbitori de rusã ca limbã principalã a început sã scadã, la fel ºi numãrul de cãsãtorii mixte ; în schimb, a început sã creascã numãrul de conflicte etnice din cadrul armatei sovietice. Atât ruºii, cât ºi cei de alte naþionalitãþi au început sã-ºi cerceteze propria istorie, religia ºi folclorul.

ªi-a fãcut apariþia dizidenta naþionalã, îndreptatã atât împotriva statului sovietic, cât ºi împotriva Partidului Comunist Sovietic, ambele percepute deja ca forme similare de exploatare imperialã. Lucru valabil ºi în cazul ruºilor care, clandestin, dar uneori, discret, ºi în mass-media oficiale, au început sã afirme identitatea rusã împotriva statului sovietic sau cel puþin împotriva Partidului Comunist Sovietic. Moda „prozei sãteºti" dovedeºte nostalgia dupã valorile tradiþionale ruse, în contradicþie implicitã cu etosul oficial al internaþionalismului ºi modernizării.

Astfel cã, în ciuda intenþiilor lui mãrturisite, statul sovietic a sfârºit în anii '90 prin a pregãti drumul spre formarea unor noi state-naþiuni acolo unde acestea nu existaserã niciodatã decât în forme primitive ºi efemere. Ceea ce era adevãrat cel puþin în cazul celor de alte naþionalitãþi decât cea rusã. Dar ce se întâmplã cu ruºii ? Aºa cum stau lucrurile în momentul de faþã, nu se poate spune cã Federaþia Rusã de dupã 1991 este cu adevãrat un stat-naþiune. Mai degrabã ar putea fi descrisã ca o carcasã sângerândã a

Principala problemã nu este neapãrat faptul cã include un mare numãr de cetãþeni de altã naþionalitate decât cea rusã. Cifra e de aproximativ 17% ºi multe state-naþiuni funcþioneazã perfect cu un procent similar al minoritãþilor naþionale. Problema e mai degrabã faptul cã aproape 25 de milioane de ruºi

(plus câteva milioane de vorbitori de limbã rusã, ceea ce nu e neapãrat acelaºi lucru) rãmân în afara cadrului Federaþiei, deveniþi dintr-o datã „strãini" într-un spaþiu pe care se obiºnuiserã sã-1 considere patria lor. Pe lângã toate acestea, aproape toþi ruºii s-au obiºnuit cu graniþele Uniunii Sovietice, venindu-le astfel destul de greu sã considere Ucraina, Bielorusia ºi mare parte din Kazahstan ca fiind þãri strãine. Dacã o naþiune poate fi definitã, aºa cum spunea Ernest Renan, ca „plebiscit zilnic", adicã o înþelegere tacitã, de la o zi la alta, de a trãi împreunã într-o comunitate, atunci majoritatea ruºilor ar dori probabil sã-ºi exercite presupusul drept de vot în cadrul unor graniþe diferite de cele oferite astãzi de Federaþia Rusã.

în ciuda tuturor evidenþelor, statul sovietic a fãcut totuºi ceva pentru a pregãti drumul spre crearea unei naþiuni ruse. Sistemul sãu de învãþãmânt a oferit condiþiile necesare pentru micºorarea prãpastiei dintre elitele ruseºti ºi marea masã a populaþiei, prin generalizarea alfabetizãrii pe baza unei variante leninizate a vechii culturi imperiale, (încercarea de a crea o „culturã proletarã" aparte a fost abandonatã destul de devreme.) Mai brutal de astã datã, statul sovietic a desfiinþat barierele sociale ºi în alte privinþe: prin distrugerea comunitãþii þãrãneºti izolate ºi, o datã cu ea, a unei mari pãrþi din vechea culturã popularã, ºi prin amestecarea unor oameni provenind din toate stãrile sociale în cadrul forþelor armate, a lagãrelor de muncã ºi apartamentelor comune. Ca urmare, ruºii au astãzi o culturã mai mult sau mai puþin omogenã, chiar dacã are un uºor iz de pãmânt pârjolit ºi sârmã ghimpatã. Neînsoþitã de conºtiinþã civicã, ea nu poate parcurge decât o distanþã limitatã în intenþia de a da ruºilor sentimentul apartenenþei la o singurã naþiune. Prãpastia care încã mai rãmâne este aceea dintre elitele politice, mai nou secondate de o elitã a îmbogãþiþilor, ºi marea masã a populaþiei. Relaþia dintre cele douã pãrþi e prea puþin caracterizatã de un sentiment al cetãþeniei comune, abundând în schimb de neîncredere reciprocã ºi, venind din partea de jos, de consternare sau cinism. Constituþia iin 1993, în ciuda tuturor imperfecþiunilor, are mãcar meritul de a oferi un cadru pentru :rearea unei culturi civice ºi de a preveni - cel puþin pânã în momentul scrierii acestei :ãrþi - degenerarea divergenþelor dintre diferitele facþiuni politice într-o luptã fãþiºã Dentru putere.

Ruºii sunt astãzi mai aproape ca niciodatã de statutul de naþiune, dar e încã discutabil Iacã pot hotãrî cine sã aparþinã acestei naþiuni ºi care sã-i fie graniþele, precum ºi dacã ie poate crea un sistem politic care sã dea tuturor, sau mãcar majoritãþii, sentimentul cã oacã un rol important în cadrul sãu.

Este însã înþelept din partea lor sã devinã o naþiune acum, într-o epocã în care mulþi :omentatori spun cã ne îndreptãm „dincolo de statul-naþiune" ? Cred totuºi cã statul-naþiune va mai rezista încã mult timp, parþial pentru a contrabalansa procesul de ;lobalizare al economiilor noastre, în orice caz, majoritatea ruºilor nutresc o dorinþã ireascã de a avea o autoritate legitimã ºi o mai mare coeziune socialã. Iar cel mai simplu nijloc de a le realiza pe amândouã este tot o identitate naþionalã puternicã, în Rusia însã, ;a nu va putea fi realizatã fãrã tulburãri care vor afecta ºi þãrile vecine. Una dintre iroblemele majore aflate în faþa comunitãþii internaþionale este astãzi aceea de a mini-naliza pe cât posibil aceste tulburãri, fãrã a-i insulta ºi desconsidera pe ruºi.

Cronologie

Ivan al IV-lea, 1533-1584

1549 Consiliul reconcilierii

1550 Publicarea „Cãrþii celor o mie"

1551 Consiliul Bisericesc al celor 100 de capete

1552 Cucerirea Kazanului 1556 Cucerirea Astrahanului 1557-1582 Rãzboiul livonian

1564 Fuga lui Kurbski; înfiinþarea opricninei

1570 Prãdarea Novgorodului

1571 Tãtarii din Crimeea pradã Moscova 1581-1582 Ermak cucereºte Hanatul Siberiei

Feodor I, 1584-1598

1589 înfiinþarea Patriarhiei Moscovei

Boris Godunov, 1598-1605

Vremuri de restriºte, 1604-1613

1611 Formarea unei miliþii populare conduse de Pojarski
1612 Miliþia eliberează Moscova ºi îi alungă pe polonezi
1613 Un zemskii sobor îl alege þar pe Mihail Romanov
Mihail Feodorovici, 1613-1645
1639 Primii cazaci ating coasta Pacificului
Alexei Mihailovici, 1645-1676
1649 Un zemskii sobor adoptă un Cod de Legi (Ulojenie)
1652 Nikon devine patriarh
1653 Iniþiază primele reforme ale liturghiei ºi scripturilor
1654-1667 Război cu Polonia pentru suzeranitatea asupra Ucrainei, care se sfârºeºte în Tratatul de la Andrusovo, prin care ducatul Moscoviei dobândeºte estul Ucrainei, Kievul ºi Smolenskul
1658 Nikon renunþă la Patriarhie
1666-1667 Un Consiliu bisericesc anatemizează pe toþi cei care refuză să accepte reformele
1670-1671 Răscoale þărăneºti de proporþii în sud-est, conduse de Stepan Razin
Feodor Alexeevici, 1676-1682
Petru I, 1682-1725 (până în 1689 alături de Ivan al V-lea)
1689 Tratatul de la Nercinsk marchează graniþa dintre Rusia ºi China
1695-1696 Două camnanii împotriva cetăţii Azov

1697-1698 Călătoria lui Petru prin Europa - revolta muºchetarilor (strelþî)
1700 Marele Război Nordic împotriva Suediei:
1700 înfrângerea de la Narva
1703 întemeierea oraºului Sankt-Petersburg
1709 Victoria de la Poltava
1711 înfiinþarea Senatului
1718 înfiinþarea Colegiilor
1721 Tratatul de la Nystad, prin care Rusia anexează provinciile baltice
1721 înfiinþarea Sfântului Sinod
1722 Instituirea Tabelei de Ranguri
1723 Introducerea impozitului pe cap de locuitor
Ecaterina I, 1725-1727
1726 Deschiderea Academiei de ªtiinþe
Petru al H-Iea, 1727-1730
Ana, 1730-1740
Ivan al Vl-lea, 1740-1741
Elisabeta, 1741-1762
1753 Desfiinþarea taxelor vamale interne
1755 înfiinþarea Universităţii din Moscova
Petru al IIMea, 1762-1763
1762 Scutirea nobilimii de serviciul militar obligatoriu
Ecaterina a H-a, 1762-1796
1764 Secularizarea pământurilor bisericeºti
1767-1678 Comisia Codului Legislativ
1768-1774 Război cu Imperiul Otoman, încheiat cu Tratatul de la Kuciuk-Kaianardji
1769 Introducerea banilor de hârtie (asignaţi)
1772, 1793,
1795 Cele trei împărţiri ale Poloniei
1773-1775 Răscoala lui Pugaciov
1775 Reforma administraţiei provinciale : sunt create gubernii ºi judeţe
1783 Rusia încorporează Crimeea

1785 Carta Nobilimii; Carta Oraºelor
1786 Statutul ªcolilor Populare
1787-1792 Rãzboi cu Imperiul Otoman, încheiat cu Tratatul de la Iaºi, care a adus frontierele Rusiei pânã la râul Nistru 1792 Fondarea oraºului Odessa
Pavel I, 1796-1801
Alexandru I, 1801-1825
1801 Rusia anexeazã Georgia (care fusese sub protectorat rusesc din 1783)
1803 „Regulament Preliminar pentru învãþãmântul Public"
1804-1813 Rãzboi cu Persia ; confirmarea anexãrii Georgiei ºi cucerirea altor teritorii în Transcaucaz 1805-1807 Rãzboiul Triplei Alianþe împotriva Franþei, încheiat cu Tratatul de la Tilsit, prin
parp RllCÎa CÎ Pranta Oll At*llc*r*\t -il^nl-o
l

l
r

1806-1809 Rãzboi împotriva Imperiului Otoman, încheiat cu Tratatul de la Bucureºti, prin care Rusia acaparează Basarabia
1808-1809 Rãzboi împotriva Suediei, având ca rezultat acapararea Finlandei 1810 înfiinþarea Consiliului de Stat ºi a Ministerelor
1812 Invadarea Rusiei de cãtre Napoleon
1815 Congresul de la Viena ºi crearea Sfintei Alianþe ; înfiinþarea Regatului Polonez al Congresului, sub conducere rusească
1816 Crearea unui minister mixt al Afacerilor Spirituale sub conducerea Prinþului Goliþîn; fondator al primelor societãþi secrete
1818 Apariþia Noului Testament în rusã
1821 Alexandru interzice francmasoneria
1824 Destituirea lui Goliþîn
1825 Moartea lui Alexandru ºi revolta decembristã
Nicolae I, 1825-1855
1826-1828 Rãzboi cu Persia, încheiat cu Tratatul de la Turkmanciai: Rusia îºi însuºeºte pãrþi din Armenia, inclusiv Erevanul 1828-1829 Rãzboi cu Imperiul Otoman, încheiat cu Tratatul de la Adrianopol, prin care
Rusia primeºte coasta Mării Negre până la gura de vărsare a Dunării 1830-1831 Revolta polonezã
1832 Publicarea unui nou Cod de Legi
1836 „Prima scrisoare filosoficã" a lui Ceaadaev apare în Teleskop
1848 Revoluþii în Europa Centralã; înfiinþarea Comitetului Buturlin pentru înãsprirea cenzurii
1849 Arestarea cercului Petraºevski; armata rusã înãbuºã revoluþia din Ungaria 1853-1856 Rãzboiul din Crimeea, încheiat cu Tratatul de la Paris, prin care Rusia a fost nevoitã sã accepta neutralitatea Mării Negre
Alexandru al II-Iea, 1855-1881
1858 Tratatul de la Aigun stabileºte graniþa dintre Rusia ºi China de-a lungul fluviului Amur
1861 Emanciparea iobagilor
1863 Statutul universitar 1863-1864 Revolta polonezã
1864 înfiinþarea zemstvelor; reforma judiciarã
1865 Noi prevederi în ceea ce priveºte cenzura

1865-1876 Rusia avanseazã în Asia Centralã: cucerirea banalelor Kokand ºi Hiva ºi a Emiratului Buhara
1866 Atentatul lui Karakozov asupra vieþii þarului
1870 Reforma administraþiei municipale
1871 Abrogarea clauzelor referitoare la Marea Neagrã din Tratatul de 'a Paris 1873-1874 Punctul culminant al miºcãrii „întoarcerea la popor"
1874 Reforma armatei: introducerea serviciului militar general
1876 Formarea grupãrii Zemlia i volia
1877-1878 Rãzboi împotriva Imperiului Otoman, încheiat cu Tratatul de la Sân Stefano, revizuit la Congresul de la Berlin
1879 Formarea grupãrii Narodnaia volia
1880 înfiinþarea unei Comisii Supreme sub conducerea generalului Loris-Melikov pentru a coordona lupta împotriva terorismului
1881 Asasinarea lui Alexandru al II-lea

Alexandru al IH-lea, 1881-1894
1882 Legile din Mai, accentuând discriminarea împotriva evreilor
1884 Un statut universitar nou ºi mai restrictiv
1889 Introducerea de comandanþi de þinut (zemskie nacialniki)
1890 Legislaþie mai restrictivã cu privire la zemstve 1891-1892 Foamete în bazinul Volgãi
1891-1894 Negocierea alianþei franco-ruse
Nicolae al II-lea, 1894-1917
1898 Formarea Partidului Social Democrat, care se scindeazã în Bolºevici ºi Menºevici la cel de-al doilea congres (1903) 1901 Formarea Partidului Socialist Revoluþionar
1903 Formarea Uniunii de Eliberare. Terminarea liniei simple a cãii ferate Trans--Siberiene
1904 Asasinarea lui Pleve (ministru de interne) de cãtre Detaºamentul de Luptã al socialist-revoluþionarilor
1904-1905 Rãzboi cu Japonia
1905 Ianuarie : Duminica Sângeroasã în Sankt-Petersburg August: pace cu Japonia Octombrie: grevã generalã; înfiinþarea sovietului din Sankt-Petersburg (ºi a altor soviete); þarul întocmeºte un „manifest de înfiinþare a unei adunãri legislative alese (Duma) ºi de acordare de drepturi civile" Decembrie : insurecþia muncitorilor din Moscova
1906 Aprilie : reunirea °rimei Dume
Iulie : dizolvarea Primei Dume ; Apelul Vîborg
Noiembrie : Stolîpin dã un important decret agrar sub Articolul 87
1907 Februarie-iunie : a Doua Dumã, de asemenea dizolvatã prematur Iunie : noua lege electoralã
Noiembrie : reunirea celei de-a Treia Dume
1908 Anexarea de cãtre Austria a Bosniei-Herþegovina 1911 Asasinarea lui Stolîpin
1914 August: izbucnirea primului rãzboi mondial Pierderea bãtãliei de la Tannenberg
1915 Mai: înfrângere în Galiþia ; pierderea Poloniei
Vara: încercare eºuatã de a forma un guvern al Blocului Progresist
1916 Asasinarea lui Rasputin
1917 Februarie-martie: revoluþie în Petrograd; abdicarea lui Nicolae al II-lea; formarea guvernului provizoriu ºi a sovietelor

Note

1. M.N. Tihomirov, „Oproishojdenii nazvaniia «Rossii»", in VoprosîIstorii, nr. 11, 1953, pp. 93-96.
2. GheoTghi Gacev, Russkaia duma: portretîrusskih mîslitelei, Novosti, Moscova, 1991, pp. 150-151.

3. Cea mai bunã dintre ele este aceea a lui Andreas Kappeler, Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall, Verlag C.H. Beck, Miinchen, 1992. Cartea de faþã poate fi vãzutã ca o încercare de a continua munca lui Kappeler în direcþia urmãririi dezvoltãrii Imperiului Rus, inversând însã prioritãþile ºi acordând mai multã atenþie ruºilor decât celorlalte naþionalitãþi.
4. E.J. Hobsbawm, Nations and Naþionalism since 1780: Programme, Myth and Reality, 2"d edition, Cambridge University Press, 1992, pp. 18-23 ; Liah Greenfeld, Naþionalism: Five Roads to Modernity, Harvard University Press, 1993, pp. 9-12; Edward Shils, „Nation, Nationality, Naþionalism and Civil Society", in Nations and Naþionalism, voi. l, 1995, pp. 93-118.
5. Charles Tilly, Coerdon, Capital and European States, AD 990-1992, Blackwell, Oxford, 1992, p. 160. Vezi ºi Michael Mann, The Sources of Social Power, voi. 2, The Rise ofClasses and Nation-States, 1760-1914, Cambridge University Press, 1993, mai ales capitolul 7.
6. Karl Deutsch, Naþionalism and Social Communication : an Enquiry into the Foundations of Nationality, 2"* edition, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1966 ; Ernest Gellner, Nations and Naþionalism, Blackwell, Oxford, 1983 ; John Breuilly, Naþionalism and the State, Manchester University Press, 1982; Benedict Anderson, Imaginea Communities : Reflections on the Origin and Spread of Naþionalism, Verso, London, 1983 ; W. H. McNeill, Polyethnicity and National Unity in World History, Toronto University Press, 1986.
7. Ernest Gellner, Nations and Naþionalism, pp. 48, 55.
8. Anthony D. Smith, The Ethnic Origins of Nations, Blackwell, Oxford, 1986, ºi National Identity, Penguin Books, Harmondsworth, 1991; John Armstrong, Nations before Naþionalism, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982. Despre rolul rãzboiului, vezi mai ales Anthony D. Smith, „War and Ethnicity : the Role of Warfare in the Formation, Self-Images and Cohesion of Ethnic Communities", in Ethnic and Racial Studies, voi. 4, 1981, pp. 375-397. Discuþia este bine sintetizatã în John Hutchinson, Modern Naþionalism, Fontana Press, London, 1994, capitolul 1.
9. Benedict Anderson, Imaginea Communities : Reflections on the Origin and Spread of Naþionalism, Verso, London, 1983, mai ales pp. 47-49 ; Michael Mann are un comentariu interesant referitor la aceastã problemã în The Rise of Classes and Nation-States, pp. 35-39.
10. Eric Hobsbawm, „Introduction: Inventing Traditions", in Eric Hobsbawm ºi Terence Ranger (eds.), The Invention ofTradition, Cambridge University Press, 1983, pp. 1-14.
11. Miroslav Hroch, Social Preconditions of National Revival in Europe, Cambridge University Press, 1985.
12. Charles Tilly, „Reflections on the History of European State-Making", in Charles Tilly (ed.), The Formation of National States in Western Europe, Princeton University Press, 1975, pp. 3-83 ; John Breuilly, Naþionalism and the State, Manchester University Press, 1982, aratã cât de mult depind miºcãrile naþionale de stat ºi de structurile politice existente, chiar ºi atunci când se aflã în ooozitie flagrantã rn anpsrpa

13. V.O. Kliucevski, „Kurs russkoi istorii", in Socineniia, voi. 3, Moscova, 1957.
14. Smith, National Identity, pp. 54-68 : vezi ºi articolul sãu „State-Making and Nation Building" in John A. Hali (ed.), States in History, Blackwell, Oxford, 1986, pp. 228-263.
15. Vezi, de exemplu, Mathew Horsman ºi Andrew Marshall, After the Nation-State : Citizens Tribalism and the New World Disorder, Harper Collins, London, 1994.

Partea I Imperiul Rus: cum ºi de ce ?

1. Polnoe sobranie russkih letopiseþ, voi. 29, Moscova, 1965, p. 108.
2. Mongolii avuseserã unul ºi mai întins, dar s-a destrãmat foarte repede în comparaþie cu succesorul sãu rus.
3. Polnoe sobranie, p. 108.
4. Citat din Cyril Toumanoff, „Moscow the Third Rome : Genesis and Significance of a Politico--Religious Idea", in Catholic Historical Review, voi. 40, nr. 4, ianuarie 1955, p. 438 ; pentru datarea ºi

scopul epistolei lui Filofei, vezi N. Andreyev, „Filofei and His Epistle to Ivan Vasilievich", in Slavonie & East European Review, voi. 38, 1959-1960, pp. 1-31.
5. A.V. Kartaºev, Ocerki po istorii russkoi þerkvi, voi. l, Terra, Moscova, 1993, pp. 431-433.
6. David B. Milîer, „The velikie minei chelii and the stepennaia kniga of Metropolitan Makarii and the Origins of Russian National Consciousness", in Forschungen zur osteuropãischen Geschichte, voi. 26, 1979, pp. 263-382.
7. Jaroslaw Pelenski, Russia and Kazan : Conquest and Imperial Jdeology (1438-1560$), Mouton, Haga - Paris, 1974.
8. Michael Cherniavsky, „Khan or Basileus: an Aspect of Russian Medieval Politica! Theory", in Journal of the History ofldeas, voi. 20, nr. 4, octombrie-decembrie 1959, pp. 455-476 ; citat la p. 476.
9. John H. Kautsky, The Politics of Aristocratic Empires, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982, pp. 72-75.
10. Andreas Kappeler, Russlands erste Nationalitãten: das Zarenreich und die Volker der mittleren Volga vom 16 bis zum 19ten Jahrhundert, Bohlau Verlag, Koln - Viena, 1982, secþiunile E ºi F.
11. Valerii Cealidze, Ugolovnaia Rossiia, Khronika, New York, 1977, partea I; Stephen Handelman, Comrade Criminal: the Theft of the Second Russian Revolution, Michael Joseph, London, 1994, capitolul 2.
12. David Collins, „Russia's Conquest of Siberia: Evolving Russian and Soviet Historical Interpretations", in European Studies Review, voi. 12, nr. l, ianuarie 1982, pp. 17-44 ; Henry Huttenbach, „Muscovy's Penetration of Siberia: the Colonisation Process, 1555-1689", in Michael Rywkin (ed.), Russian Colonial Expansion to 1917, Mansell, London, 1988, pp. 70-102.
13. Andreas Kappeler, Russland als Vielvolkerreich : Entstehung, Geschichte, Zerfall, Verlag C.H. Beck, Miinchen, 1992, p. 40.
14. David Collins, „Subjugation and Settlement in 171'1 and 18* Century Siberia", in Alan Wood (ed.), The History of Siberia : from Russian Conquest to Revolution, Routledge, London, 1991, pp. 41-46.
15. Ibidem, pp. 47-49.
16. A. Kappeler, op.cit., pp. 43-45 ; Alton Donnelly, „The Mobile Steppe Frontier : the Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850", in M. Rywkin. op.cit., pp. 189-207.
17. Alan Fisher, The Crimean Tatars, Hoover lustitution Press, Stanford, California, 1978, capitolele 3-5.
18. William C. Fuller, Jr., Strategy and Power in Russia, 1600-1914, The Free Press, New York,

Ibidem, pp. 94-96 ; Richafd Hellie, Enserfinent and Military Change in Muscovy, Chicago University Press, 1971. 20 A- Fisher, op.cit., capitolele 6-8. 71 Generalul Rostislav Fadeev, ªestdesiat let kavkazkai voirii, Tiflis, 1860, pp. 8-9.
22 M. Rywkin, op.cit., p. 145.
23 R G/Suny, „The Emergence of Political Society in Georgia", in Suny (ed.), Transcaucasia : Naþionalism and Social Change, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1983, pp. 109-140.
24 Idem, The Making ofthe Georgian Nation, 2™1 edition. Indiana University Press, Bloomington, 1994, p. 114.
15 R G. Hovannisian, „Russian Armenia: a Century of Tsarist Rule", in Jahrbucher fiir Geschichte Osteuropas, voi. 19, 1971, pp. 31-48; Christopher J. Walker, Armenia: the Survival of a Nation, Croom Helm, London, 1980, capitolul 2 ; R.G. Suny, Looking toArarat, capitolul 1.
26. F. Kazemzadeh, „Russian Penetration of the Caucasus", in T. Hunczak (ed.), Russian Imperialism from Ivan the Creat io the Revolution, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1974, pp. 247-248 ; Uwe Halback, „«Heiliger Krieg» gegen den Zarismus", in A. Kappeler, G. Simon, G. Brunner (eds.), Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslavien, Markus Verlag, Koln, 1989, pp. 213-234.
27. F. Kazemzadeh, op.cit., pp. 256-257.

28. E. Willis Brooks, „Nicholas I as Reformer: Russian Attempts to Conquer the Caucasus, 1825-1855", inlvo Banac (ed.), Nation and Ideology: Essays in HonorofWayne S. Vucinich, East European Monographs, Boulder, Colorado, 1981, pp. 227-263; Paul B. Henze, „Fire and Sword in the Caucasus: the 19lh Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers", in Central Asian Survey, voi. 2, nr. l, iulie 1983, pp. 5-44.
29. Fuller, op.cit., p. 275; Moshe Gammer, „Russian Strategies in the Conquest of Chechnia and Daghestan", in Mãrie Bennigsen Broxup, The North Caucasus Barrier: the Russian Advance towards the Mustim World, Hurst, London, 1992, pp. 45-61.
30. A. Kappeler, op.cit., p. 153.
31. William McNeill, Europe's Steppe Frontier, 1500-1800, Chicago University Press, 1964.
32. Istoria veche a Ucrainei este bine tratatã în Orest Subtelny, A History of Ukraine, University of Toronto Press, 1988.
33. Ibidem, capitolul 8 ; „malul stâng al Ucrainei" este zona din vestul Niprului.
34. ZenonE.Kohut, „Ukraine: fromAutonomy to!ntegration(1654-1830s)",inMarkGreengrass (ed.), Conquest and Coalescence: the Shaping ofthe State in Early Modern Europe, Edward Arnold, London, 1991, pp. 184-185.
35. Orest Subtelny, The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century, Columbia University Press (East European Monographs, nr. 87), 1981, pp. 25-47.
36. Zenon E. Kohut, Russian Centralism and Ukrainian Autonomy : Imperial Absorption ofthe Hetmanate, 1760s-1830s, Harvard University Press, 1988.
37. George F. Jewsbury, The Russian Annexation of Bessarabia, 1774-1828: a Study of Imperial Expansion, East European Quarterly, Boulder, 1976.
38. Norman Davies, God's Playground, voi. l, Clarendon Press, Oxford, 1982, capitolul 10.
39. Polnoe sobranie zakonov Rosiiskoi Imperii, voi. 23, p. 410, nr. 17108.
4°- Piotr. S. Wandycz, The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918, University of Washington Press, Seattle, 1974, pp. 11, 17. 41- Norman Davies, Heart of Europe: a ShortHistory oj'Poland, Clarendon Press, Oxford, 1984, p. 202.
42. M. Kukiel, Czartoryski and European Unity, 1770-1861, Princeton University Press, 1955, pp. 44-50.
43. P.S. Wandycz, op.cit., pp. 74-75; Janet Hartley, Alexander I, Longman, London, 1994, p. 166.

45. R.F. Leslie, Polish Politics and the Revolution of 1830, Athlone Press, London, 1956.
46. P.S. Wandycz, op.cit., pp. 122-125.
47. R.F. Leslie, Reform and Insurrection in Poland, 1856-1865, Athlone Press, London, 1963.
48. John Doyle Klier, Russia Gathers HerJews: the Origins of the «Jewish Question» in Russia, 1772-1825, Northern Illinois University Press, Dekalb, 1986, p. 56. Aceastã secþiune se bazeazã pe cartea lui Klier, Louis Greenberg, The Jews in Russia: the Strugglefor Emandpation, 2 voi., Schocken Books, New York, 1976 ºi Heinz-Dietrich Lowe, The Tsars and the Jews : Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, Harwood Academic Publishers, Chur, 1993.
49. PSZ, I, voi. 28, pp. 731-737, nr. 21547.
50. J.D. Klier, op.cit., p. 145.
51. Estonienii, de exemplu, îºi spuneau pur ºi simplu maarahvas, „oameni de la þarã", în timp ce cuvântul saks, însemnând „neamþ", era folosit în mod normal cu sensul de „domn" sau „stãpân" : vezi E. J. Hobsbawm, Nations and Naþionalism since 1780: Programme, Myth, Reality, Cambridge University Press, 1990, pp. 48-49.
52. Reinhard Wittram, Baltische Geschichte: die Ostseelande Livland, Estland, Kurland, 1180-1918, Verlag R. Oldenburg, Miinchen, 1954, p. 128.
53. Erik Amburger, Geschichte der Behordenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917, E.J. Brill, Leiden, 1966, pp. 502, 510, 516-519; vezi Walter Laqueur, Russia and Germany,

Weidenfeld & Nicolson, London, 1965, pp. 40-41, pentru procentele referitoare la partea de sus a ierarhiei la începutul secolului al XlX-lea.
54. Eino Jutikkala, A History of Finland, Thames & Hudson, London, 1962, capitolele 7-8.
55. S.S. Tatiºcev, Imperator Aleksandr H: egojizn' ifarstvovanie, voi. 2, Sankt-Petersburg, 1903, pp. 115-116.
56. Dietrich Geyer, Russian Imperialism: the Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914, Berg, London, 1987, pp. 86-100.
57. în privinþa concluziilor mele ºi a tot ceea ce am scris despre Imperiul Rus, îi sunt profund îndatorat lui Andreas Kappeler, Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall, C.H. Beck Verlag, Miinchen, 1992, precum ºi faþã de douã articole: Marc Raeff, „Patterns of Russian Imperial Policy towards the Nationalities", in E. Allworth (ed.), Soviet Nationality Problems, Columbia University Press, New York, 1971, pp. 22-42 ; ºi S.F. Starr, „Tsarist Government: the Imperial Dimension", in J.R. Azrael (ed.), Soviet Nationality Policies and Practices, Praeger, New York, 1978, pp. 3-38.
58. N.M. Karamzin, Istoriiagosudarstva rossiiskogo, voi. l, Nauka, Moscova, 1989, pp. 14-15.

Partea a Il-a Formarea statului

1. Primele crize ale imperiului

1. S.M. Soloviov, „Vzgliad na istoriiu ustanovleniia gosudarstvennogo poriadka v Rossii do Petra Velikogo", în a sa Izbrannîe trudi. Zapiski, Izdatelstvo moskovskogo universiteta, Moscova, 1983, pp. 5-34.
2. Robert O. Crummey, TheFormation ofMuscovy, 1304-1613, Longman, London, 1987, pp. 101-110.
3. Nancy Shields Kollman, Kinship and Politics: the Making of the Muscovite Political System, 1345-1547, Stanford University Press, 1987, mai ales pp. 146-161.
4. Werner Philipp, Ivan Peresvetov und seine Schriften zur Erneuerung des Moskauer Reiches (Osteuropãische Forschungen, neue Folge, Bând 20), Konigsberg, 1935, pp. 1-10.
5. A. A. Kizevetter, Mestnoe samoupravlenie v Rossii IX-XIX stoletii, Petrograd, 1917 (retipãritã la Mouton, Haga - Paris, 1974), pp. 49-69. Kizevetter comenteazã cã, în secolul al XVII-lea, „mir încetase sã mai fie o asociaþie cu autoguvernare neîngrãditã ºi devenise un aparat

g R.G. Skrînnikov, Tretii Rim, Izdanie Dmitriia Bulanina, Sankt-Petersburg, 1994, p. 101.
7 V.O. Kliucevski, „Sostav predstavitelistva na zemskih soborah drevnei Ruºi", in Socineniia, voi. 8, Moscova, 1959, pp. 5-112; L.V. Cerepnin, Zemskie soborî russkogo gosudarstva v XVI-XVHvv., Nauka, Moscova, 1978, pp. 55-115. J. Pelenski spune cã s-ar putea ca modelul acestor adunãri sã fi fost adunãrile kurultai de provenienþã turco-mongolã, în cadrul cãrora hanul se consulta cu conducãtorii armatei ºi cu nobilii aflaþi în serviciu ; vezi, de acelaºi autor, „State and Society in Muscovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century", in Forschungen zur osteuropãischen Geschichte, voi. 27, 1980, pp. 156-167.
8 A.A. Zimin, A.L. Horoºevici, Rossiia vremeni Ivana Groznogo, Nauka, Moscova, 1982, pp 46-58; R.G. Skrînnikov, Ivan Groznîi, Nauka, Moscova, 1975, pp. 56-64.
9 A.V. Kartaºev, Ocerki po istorii Russkoi þerkvi, voi. l, Terra, Moscova, 1993, pp. 433-442; R.G. Skrînnikov, Sviatiteli i vlasti, Lenizdat, Leningrad, 1990, pp. 175-184.
10. James Billington expune foarte bine aceastã viziune în cartea sa The Icon and the Axe: an Interpretive History of Russian Culture, Weidenfeld & Nicolson, London, 1966, pp. 66-69.
11. Perepiska Ivana Groznogo s And re em Kurbskim, Nauka, Moscova, 1993 ; vezi mai ales interpretarea lui A.S. Lurie, în articolul „Perepiska Ivana Groznogo s Kurbskim v obºcestvennoi mîsli drevnei Ruºi", pp. 214-249.
12. A.A. Zimin, Opricinina Ivana Groznogo, Mîsl, Moscova, 1964, pp. 342-343.
13. Ibidem, pp. 249-257.
14. A.V. Kartaºev, op.cit., voi. 2, pp. 10-47.

15. V.O. Kliucevski, Socineniia, voi. 3, Moscova, 1957, pp. 29-30. Cu toate acestea, biografia acceptatã a lui Godunov, scrisã de S.F. Platonov (Petrograd, 1921), nu menþioneazã nimic în legãturã cu o posibilã cartã : vezi pp. 116-132.
16. R.G. Skrînnikov, „The Civil War in Russia at the Beginning of the Seventeenth Century (1603-1607): Its Character and Motive Forces", in Lindsey Hughes (ed.), New Perspectives on Muscovite History, St. Martin's Press, London, 1993, pp. 61-78.
17. V.O. Kliucevski, op.cit., voi. 3, pp. 41-43.
18. S.F. Platonov, Smutnoe vremia, Praga, 1924. întreaga declaraþie, însoþitã de comentarii, se gãseºte în Rossiiskoe zakonodatelistvo X-XX vekov, voi. 3: „Aktî zemskih soborov", Iuridiceskaia Literatura, Moscova, 1985, pp. 43-62.
19. P.G. Liubomirov, Ocerki istorii nijegorodskogo opolceniia, 1611-1613gg., Moscova, 1939, pp. 72-77.
20. S.F. Platonov, op.cit., pp. 203-208: citatul la p. 206; R.G. Skrînnikov, The Time of Troubles : Russia in Crisis, 1604-1618, Academic International Press, Gulf Breeze, Florida, 1988, pp. 183-199.
21. Maureen Perrie, „Popular Socio-Utopian Legends in the Time of Troubles", in Slavonie & East European Review, voi. 60, 1982, pp. 221-243.
22. S.F. Platonov, Smutnoe vremia, p. 238.
23. Serghei Zenikovski, Russkoe staroobriadcestvo: duhovnic dvijeniia 17-ogo veka, Wilhelm Fink Verlag, Munchen, 1970, capitolul 7.
24. Ibidem, capitolele 18-20; N.F. Kapterev, Patriarh Nikon i Þar Aleksei Mihailovici, voi. l, Serghiev Posad, 1909, pp. 60-69.
25. N.F. Kapterev, op.cit., voi. I, pp. 394-409.
26. S. Zenikovski, op.cit., capitolul 28, mai ales pp. 300-304.
27- VV. Andreev, Raskol i ego znacenie v narodnoi russkoi istorii, Sankt-Petersburg, 1870, p. 68; P.N. Miliukov, Ocerki po istorii russkoi kuliturî, voi. 2, partea l, Paris, 1931, p. 48.
28. Pierre Pascal, Avvakum et Ies Debuts du Raskol: la crise religieuse du XVHeme siecle en Russie, Paris, 1938, pp. 407-408, 411, 511.
29. Robert O. Crummey, The Old Believers and the World of Antichrist: the Vyg Community and the Russian State, 1694-1855, University of Wisconsin Press, Madison, 1970, p. 13.
30. Ibidem, p. 16.
n.: j__ _ in

32. Serghei A. Zenkovsky, „The Ideological World of the Denisov Brothers", in Harvard Slavic Studies, voi. 3, 1957, pp. 49-66, mai ales pp. 57-58.
33. Ibidem, p. 60.
34. A.S. Prugavin, Staroobriadcestvo vo vtoroi polovine XIX veka, Moscova, 1904, pp. 7-23.
35. Frederick C. Conybeare, Russian Dissenters, Cambridge, Massachusetts, 1921, p. 245.
36. „Ispoved" V.I. Kelsieva", in Literaturnoe nasledstvo, voi. 41-42, 1941, p. 319.
37. P.N. Miliukov, op.cit., voi. 2, partea l, p. 50.

2. Satul laic al lui Petru cel Mare

1. V.O. Kliucevski, „Kurs russkoi istorii", in Socineniia, voi. 4, Moscova, 1958, pp. 10-15, 20-21; Reinhard Wittram, Peter I: Czar und Kaiser, voi. l, Vandenhoek und Ruprecht, Gottingen, 1964, p. 90.
2. R. Wittram, op.cit., voi. I, pp. 129-167.
3. Geoffrey Parker, The Militar? Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800, Cambridge University Press, 1988 ; vezi ºi rezervele exprimate în Jeremy Black, A Military Revolution ? Military Change and European Society, 1550-1800, Macmillan, London, 1991.
4. Brian M. Downing, The Military Revolution and Politicul Change : Origins of Democracy and Autocracy in Earfy Modern Europe, Princeton University Press, 1992.
5. John Keep, Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia, 1462-1874, Clarendon Press, Oxford, 1985, capitolul 4.

6. Evgheni Anisimov. Vremia petrovskih reform, Lenizdat, Leningrad, 1989.
7. Richard S. Wortman, Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, voi. l, From Peter the Great to the Death of Nicholas I, Princeton University Press, 1995, capitolul 2.
8. Ibidem, pp. 49-50; mai pe larg despre reformele ecleziastice ale lui Petru, vezi partea a IlI-a, capitolul 4.
9. E. Anisimov, op.cit., pp. 121-143; E.I. Zaozerskaia, Manufaktura pri Petre I, Moscova--Leningrad, 1947, pp. 129-146, 150.
10. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii, voi. 6, nr. 3534, 28 februarie 1720, capitolul XLV.
11. Ibidem, capitolul LV.
12. Aceastã dihotomie este exploratã în Marc Raeff, The Well-Ordered Police State: Social and Instituþional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800, Yale University Press, New Heaven, Connecticut, 1983.
13. E. Anisimov, op.cit., p. 308. Petru a folosit termenul ºliaheþtvo dupã modelul polonez, dar pe la jumãtatea secolului al XVIII-lea se încetãþenise deja cuvântul dvorianstvo („curteni").
14. Vezi decretul din 28 februarie 1714, in Basil Dmytryshyn (ed.), Modernisation of Russia under Peter / and Catherine II, Wiley & Sons, New York, 1974, pp. 10-11.
15. Polnoe sobranie zakonov, voi. 6, p. 491, nr. 3890, articolul 11.
16. E. Anisimov, op.cit., pp. 311-313.
17. Joseph Brodsky, Less than One: Selected Essays, Farrar Straus Giroux, New York, 1986, p. 76.
18. Citat în L. Jay Oliva, Russia in the Era of Peter the Great, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1969, p. 154.
19. E. Anisimov, op.cit., pp. 385-393.
20. Marchizul de Custine, Letters from Russia, Penguin Books, London, 1991, p. 50.
21. „The Sylphide", citat în Yuri M. Lotman, Universe of the Mind: a Semiotic Theory ofCulture, Tauris, London, 1990, p. 196.
22. Marchizul de Custine, op.cit., p. 52.
23. E. Anisimov, op.cit., pp. 357-361.
24. Alexander Vucinich. Sciencr in »>/cc/Vi»i r„it„™ „«i i r>~.— /->---- T—>— «"-« •• • • *•

25. Ilya Z. Serman, Mikhail Lomonosov : Life and Poetry, Centre of Slavic and Russian Studies of the Hebrew University, Ierusalim, 1988, capitolul 1.
26 „Reglament glavnogo maghistrata", 1724, in Polnoe sobranie zakonov, voi. 6, p. 297, nr. 3708.
27 R. Wittram, op.cit., voi. l, pp. 106-111.
28 Michael Cherniavsky, „The Old Believers and the New Religion", in Slavic Review, voi. 25, 1966, pp. 27-33.
29. E. Anisimov, op.cit., pp. 139-143; L.J. Oliva, op.cit., pp. 158-159.
30. Marchizul de Custine, Letters from Russia, London, 1854, p. 455.

3. Asimilarea moºtenirii lui Petru

l Despre caracteristicile statului rus în secolul al XVIII-lea, vezi John P. LeDonne, Absolutism and Ruling Class : the Formation of the Russian Politicul Order, 1700-1825, Oxford University Press, New York, 1991, mai ales p. 300.
2. Principalele documente referitoare la evenimentele din 1730 sunt traduse în Marc Raeff (ed.), Plans for Political Reform in Russia, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966, pp. 41-52. Vezi ºi Brenda Meehan-Waters, Autocracy and Aristocracy: the Russian Service Elite of 1730, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1982.
3. O.A. Omelcenko, „Zakonnaia monarhiia" Ekaterinî II: prosveºcionnîi absoliutizm v Rossii, Iurist, Moscova, 1993, pp. 39-45 ; Kerry Morrison, „Catherine II's Legislative Commission: an Administrative Interpretation", in Canadian Slavic Studies, voi. 4, 1970, pp. 464-484.

4. P. Dukes (ed.), Russia under Catherine the Creat, voi. 2 (Catherine the Great's Instruction [Nakaz] to the Legislative Commission), Oriental Research Partners, Newtonville, Massachusetts, 1977, p. 43.
5. Aricolul 37 : ibidem, p. 46.
6. Aceasta este opinia lui Marc Raeff, The Well-Ordered Police State, precum ºi a celui mai recent cercetãtor al legislaþiei Ecaterinei, Omelcenko, pp. 86-102.
7. Paul Dukes, Catherine the Greoi, and the Russian Nobility : a Study Based on the Materials of the Legislative Commission of 1767 Cambridge University Press, 1967; O. A. Omelcenko, op.cit,, pp. 112-126.
8. O.A. Omelcenko, op.cit., pp. 195-196.
9. Ibidem, pp. 341-343 ; M. Raeff, „The Empress and the Vinerian Professor", în a sa Political Ideas and Institutions in Imperial Russia, Westview, Boulder, Colorado, 1994, pp. 213-233.
10. Isabel de Madariaga, Russia in the Age of Catherine the Creat, Weidenfield and Nicolson, London, 1991, capitolele 29-30.
11. O.A. Omelcenko, op.cit., pp. 236-238; R.P. Bartlett, „Catherine II's Draft Charter to the State Peasants", in Canadian-American Slavic Studies, voi. 23, 1989, pp. 36-57.
12. S.M. Troiþki, Finansovaia politika russkogo absoliutizma v XVIII veke, Nauka, Moscova, 1966, pp. 221-224.
13. Ibidem, pp. 115-118, 125-129.
14. Ibidem, p. 214; A.P. Pogrebinski, Ocerki istorii finansov dorevoliuþionnoi Rossii, Moscova, 1954, p. 99 ; David Christian, Living Water: Vodka and the Russian Society on the Eve of Emancipation, Clarendon Press, Oxford, 1990, pp. 42-43.
15. D. Christian, op.cit., pp. 142-151.
16. Kolokol, l noiembrie 1859, II, pp. 454-455, citat în D. Christian, op.cit., pp. 153-154.
17. „Koe-cito ob otkupah", in Kolokol, l martie 1858,1, pp. 79-81, citat în D. Christian, op.cit., p. 131.
18. Charles Tilly, Coercion, Capital and European States, AD 990-1992, Blackwell, Oxford, 1992, pp. 87-91.
19. A.P. Pogrebinski, op.cit., pp. 18, 35-37, 68-69.
20. Roger P. Bartlett, Human Capital: the Settlement of Foreigners in Russia, 1762-1804, Cambridge University Press, 1979 ; traducerea în englezã a Manifestului Ecaterinei din 1763,

21. Aceasta este concluzia lui William H. McNeill, care a comparat politicile Rusiei în regiune cu cele ale Poloniei, Monarhiei Habsburgice ºi Imperiului Otoman: Europe's Steppe Frontier 1500-1800, University of Chicago Press, 1964.
22. R.E. Jones, „Opposition to War and Expansion in Late Eighteenth Century Russia", jn Jahrbiicher fur Geschichte Osteuropas, voi. 32, 1984, pp. 34-51.
23. Arcadius Kahan, The Plow, the Hammer and the Knout: an Economic History of 18lh Century Russia, University of Chicago Press, 1985, pp. 50-51.
24. Pentru comentarii de ordin general în legãturã cu semnificaþia pretendenþilor în Rusia, vezi B.A. Uspenski, „Tsar and Pretender : Samozvanchestvo or Royal Imposture in Russia as a Cultural-Historical Phenomenon", in I.M. Lotman ºi B.A. Uspenski, The Semiotics of Russian Culture, Ann Arbor; Michigan Slavic Contributions, nr. 11, 1984, pp. 259-277.
25. Pugaciovºcina, voi. l (Iz arhiva Pugaciova), Moscova - Leningrad, 1926, p. 25.
26. Pugaciovºcina, voi. 2, p. 113.
27. Pugaciovºcina, voi. l, pp. 40-42; sintaxa stângace aparþine originalului.
28. Dorothea Peter, „Politische und gesellschaftliche Vorstellungen in der Aufstandsbewegung unterPugacev (1773-1775)", in Forschungen zur osteuropãischen Geschichte, voi. 17, Berlin, 1973, pp. 156-163.

29. S.I. Thorjevski, Pugaciovºcina v pomeºcicei Rossii, Moscova, 1930, citat în J.T. Alexander, Emperor of the Cossacks : Pugachev and the Frontier Jacquerie of 1773-1775, Coronado, Lawrence, Kansas, 1973, p. 169.
30. J.T. Alexander, op.cit., p. 83.
31. A.L. Lozanova, Pesni i skazaniia o Razine i Pugaciove, Leningrad, 1935.
32. Marc Raeff, „Pugachev's Rebellion", in Robert Forster ºi Jack P. Greene, Preconditions of Revolution in Early Modern Europe, Johns Hopkins Press, Baltimore - London, 1970, pp. 161-201; citat la p. 190.
33. John T. Alexander, Autocratic Politics in a National Crisis : the Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt, 1773-1775, Indiana University Press, Bloomington - London, 1969, pp. 72-74.
34. Despre rãscoala lui Pugaciov, pe lângã sursele indicate mai sus, vezi ºi excelentul studiu general al lui Philip Longworth, „The Pugachev Revolt: the Last Great Cossack-Peasant Rising", in H.A. Landsberger (ed.), Rural Protest: Peasant Movements and Social Change, Macmillan, London, 1974, pp. 194-256.
35. Isabel de Madariaga, op.cit., pp. 337-342.
36. Ibidem, pp. 497-498 ; William H.E. Johnson, Russia 's Educaþional Heritage, Octagon Books, New York, 1969, pp. 49-57.
37. Cea mai bunã sintezã a politicii educaþionale a Ecaterinei se gãseºte în Isabel de Madariaga, „The Foundation of the Russian Educaþional System by Catherine II", in Slavonie & East European Review, voi. 57, 1979, pp. 369-395.
38. Alexander Vucinich, Science in Russian Culture, voi. l, pp. 163-164.
39. Ibidem, pp. 150-154.
40. Citat în Isabel de Madariaga, op.cit., p. 537.

4. Apogeul statului laic

1. Richard S. Wortman, Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, voi. l, Princeton University Press, 1995, pp. 171-192.
2. Roderick McGrew, „Paul I and the Knights of Malta", in Hugh Ragsdale (ed.), Paul I: a Reassessment ofHis Life and Reign, University Center for International Studies, Pittsburgh, 1979, pp. 44-75.
3. Cel mai bun studiu despre Pavel este cel al lui Roderick McGrew, Emperor Paul I of Russia, 1754-1801, Clarendon Press. Oxford. 1999

4 Correspondance de Frederic-Cesar de la Harpe et Alexandre le Ier, voi. l, Neuchâtel, 1978, p. 216; N. Berdiaev, Russkaia ideia, YMCA, Paris, 1946, p. 23.
5 Marc Raeff, Plans for Political Reform in Imperial Russia, 1730-1905, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966, pp. 75-84.
(. Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I, voi. l, London, 1888, p. 111; M.M. Safonov, Problema reform vpravitelistvennoipolitike Rossii na rubeje 18-ogo i 19-ogo vekov, Nauka, Leningrad, 1988; pentru o sintezã a opiniilor Comitetului Secret, vezi M. Raeff, Plans..., pp. 85-91.
7 Pentru un comentariu bun referitor la dilemele reformatoare timpurii ale lui Alexandru, vezi Janet Hartley, Alexander I, Longman, London, 1994, pp. 30-49.
g James T. Flynn, „Tuition and Social Class in Russian Universities: S.S. Uvarov and «Reaction» in the Russia of Nicholas I", in Slavic Review, voi. 35, 1976, p. 236.
9. William H.E. Johnson, Russia's Educaþional Heritage, p. 70.
10. Cynthia H. Whittaker, The Origins of Modern Russian Education: and Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786-1855, Northern Illinois University Press, De Kalb, 1984, pp. 59-61; James T. Flynn, The University Reform of Alexander I, 1802-1835, Catholic University of America Press, Washington, D.C., 1988, pp. 20-25.
11. J.T. Flynn, op.cit., partea a Il-a.

12. C.H. Whittaker, op.cit., mai ales pp. 156-172.
13. N.A. Troiþki, Aleksandr I i Napoleon, Vîsºaia ºcola, Moscova, 1994, mai ales pp. 120-128, 178-183 ; vezi ºi F.M.H. Markham, Napoleon and the Awakening of Europe, English Universities Press, London, 1954, ºi Stuart Woolf, Napoleon's Integration of Europe, Routledge, London, 1991.
14. Marc Raeff, Michael Speransky, Statesman of Imperial Russia, 1772-1839, 2nd edition, Nijhoff, Haga, 1969, pp. 64-65.
15. John Gooding, „ The Liberalism of Michael Speransky ", in Slavonie & East European Review, voi. 64, nr. 3, iulie 1986, pp. 401-424.
16. M. Raeff, Michael Speransky..., pp. 147-148 ; fragmente din proiectul lui Speranski se gãsesc în M. Raeff, Plans..., pp. 92-109.
17. A.P. Pogrebinski, Ocerki istorii finansov dorevoliuþionnoi Rossii (XIX-XX vekov), Moscova, 1954, pp. 19-21, 25-28.
18. Ibidem, pp. 58-61.
19. M. Raeff, Michael Speransky..., pp. 90-101.
20. Richard Pipes, „Karamzin's Conception of the Monarchy", in Harvard Slavic Studies, voi. 4, 1957, pp. 35-58 ; vezi ºi ediþia îngrijitã de el; Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia, Harvard University Press, 1959.
21. E.V. Târle, 1812 god, Moscova, 1959, p. 585.
22. Ibidem, p. 613 ; William C. Fuller, Jr., Strategy and Power in Russia, 1600-1914, Free Press, New York, 1992, pp. 204-206, care citează 1812 god, Moscova, 1962, p. 34.
23. V.I. Semevski, „Volneniia krestian v 1812 g. i sviazannîe s otecestvennoi voinoi", in A.K. Djivelegov, S.P. Melgunov, V.I. Pichet (eds.), Otecestvennaia voina i russkoe obºcestvo, voi. 5, Moscova, 1912, pp. 76-77, 81.
24. Ibidem, pp. 89-92; E.V. Târle, op.cit., pp. 599-601.
25. Ibidem, pp. 92-93.
26. A. V. Buganov, Russkaia istoriia v pamiati krestian XIX veka i naþionalnoe samosoznanie, Institut Etnologii i Antropologii'imeni N.N. Mikluho-Maklaia, Moscova, 1992, p. 153.
27. E.V. Târle, op.cit., p. 593.
28. Ibidem, pp. 670-671.
29. Ibidem, pp. 674-675.
30. A.K. Kabanov, „Opolceniia 1812-ogo goda", in Djivelegov et al., voi. 5, p. 49.
31. Ibidem, pp. 50-54; General ªir Robert Wilson, Narrative of Events During the Invasion of RuXlifJ !n l K} 7 hv Nfînnlenn Rnnnnrtrta T nr*An„ 1 O(Cr> „ 1 c/r

32. A.K. Kabanov, op.cit., pp. 98-100.
33. Ibidem, pp. 103-104, 111.
34. Pentru mai multe amănunte referitoare la aºezările militare, vezi partea a IlI-a, capitolul 2 care tratează problema armatei. Pentru o sinteză foarte bună a organizării lor, vezi Richard Pipes, „The Russian Military Colonies, 1810-1831", in Journal of Modern History, voi. 22 1950, pp. 205-219; vezi ºi J. Keep, Soldiers of the Tsar..., p. 283.
35. M. Florinsky, Russia: a History and an Interpretation, voi. 2, Macmillan, New York, 1960 p. 644.
36. Gheorghi Florovski, Puþi russkogo bogosloviia. Paris, 1937, p. 132.
37. A.N. Pîpin, „Rossiiskoe bibleiskoe obºcestvo", in Vestnik Evropî, nr. 8, 1868, pp. 665-667.
38. Ibidem, pp. 672-673.
39. Idem, Vestnik Evropî, nr. 11, 1868, pp. 262-264; pentru modalitãþile inedite ale Societãþii Biblice de a folosi tiparniþele, vezi Stephen K. Batalden, „Printing the Bible in the Reign of Alexander I: towards a Reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society", in G.A. Hosking (ed.), Church, Nation and State in Russia and Ukraine, Macmillan, London, 1991, pp. 65-78.
40. A.N. Pîpin, Vestnik Evropî, nr. 11, 1868, p. 224.
41. Ibidem, p. 228.

42. Igor Smolitsch, „Geschichte der russischen Kirche", partea a Il-a, Forschungen zur osteuropãischen Geschichte, voi. 45, 1991, p. 19.
43. H. Seton-Watson, The Russian Empire, 1801-1917, Clarendon Press, Oxford, 1967, p. 185.
44. M. Polievktov, Nikolai I: biograflia i obzorþarstvovaniia, Moscova, 1918, pp. 54-58, 76-78.
45. „Aleksandr Dmitrievici Borovkov i ego avtobiograficeskie zapiski", in Russkaia starina, voi. 29, noiembrie 1898, pp. 353-362.
46. Nicholas Riasanovsky, Nicholas I and Official Nationality, University of California Press, Berkeley, 1959, p. 74.
47. Ibidem, pp. 137-138.
48. N.K. ªilder, Imperator Nikolai I: ego jizni i þarstvovanie, voi. l, SPB, 1903, p. 147.
49. M. Polievktov, op.cit., p. 312.
50. Olga Crisp, „The State Peasants under Nicholas I", în lucrarea sa Studies in the Russian Economy before 1914, Macmillan, London, 1976, pp. 84-95; N.M. Drujinin, Gosudarstvennîe krestiane i reforma P.D. Kiseleva, voi. 2, Moscova, 1958, pp. 465-498.
51. M. Plievktov, op.cit., pp. 348-363.

Partea a IlI-a Clasele sociale, religia ºi cultura în Rusia imperialã

1. Nobilimea

1. A. Romanovici-Slavatinski, Dvorianstvo v Rossii ot naciala XVIII veka do otmenî krepostnogo prava, Sankt-Petersburg, 1870, pp. 11-14.
2. Polnoe sobranie zakonov, voi. 6, nr. 3890, 24 ianuarie 1722, articolele 11, 14, 19; A. Romanovici-Slavatinski, op.cit., pp. 14-22.
3. Jizni prikliuceniia Andreia Bolotova, opisannîe samim im alia svoih potomkov, Sovremennik, Moscova, 1986, pp. 42-43 ; Brenda Meehan-Waters, Autocracy and Aristocracy : the Russian Service of 1830, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1982.
4. S.M. Troiþki, Russkii absoliutizm i dvorianstvo v XVIII veke, Nauka, Moscova, 1974, pp. 213-215.
5. Walter Pintner, „The Evolution of Civil Officialdom, 1755-1855", in W.M. Pintner ºi D.K. Rowney, Russian Officialdom: the Bureaucratization of Russian Society from the Seventeenth to the Twentieth Century, Macmillan Press, London, 1980, p. 199.

^ A. Romanovici-Slavatinski, op.cit., pp. 82-83 ; S.M. Troiþki, op.cit., pp. 269-271 ; Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History, voi. 6, pp. 86-89. 7 PSZ, voi. 22, nr. 16187, 21 aprilie 1785. o R.E. Jones, The Emancipation ofthe Russian Nobility, 1762-1785, Princeton University Press,
1973, pp. 267-283. o Jerome Blum, Lord and Peasant in Russiafrom the Ninth to the Nineteenth Century, Atheneum,
New York, 1964, pp. 380-386. 10. A. Romanovici-Slavatinski, op.cit., pp. 66-67, 84-86.
11 Vezi studiul comparativ al culturii ºi educaþiei în rândul aristocraþiilor europene fãcut de Dominic Lieven ºi inclus în cartea sa The Aristocracy in Europe, 1815-1914, Macmillan, London, 1992, pp. 161-180.
12 M. Raeff, Origins, p. 75; V.O. Kliucevski, „Kurs russkoi istorii", in Socineniia, voi. 5, Moscova, 1958, p. 183.
13. Michael Confino, „Histoire et psychologie: â propos de la noblesse russe au dix-huitieme siecle", în lucrarea sa Societe etMentalite, Collectives en Russie sous l'Ancien Regime, Institut d'Etudes Slaves, Paris, 1991, pp. 345-387.
14. P.A. Kropotkin, Zapiski revoliuþionera, Moskovski raboci, Moscova, 1988, p. 218.
15. R. Wittram, Baltische Geschichte: die Ostseelande, Livland, Estland, Kurland, 1180-1918, Miinchen, 1954, pp. 128-134.
16. Erik Amburger, Geschichte der Behordenorganisation in Russland, E.J. Brii, Leiden, 1966, p. 517.

17. Walter Laqueur, Russia and Germany, Weidenfeld & Nicolson, London, 1965, p. 16.
18. Brenda Meehan-Waters, „Social and Career Characteristics of the Administrative Elite, 1689-1761", in W.M. Pintner ºi D.K. Rowney, op.cit., pp. 83-84 ; primii 179 de demnitari sunt enumeraþi în cartea ei, Autocracy and Aristocracy..., pp. 170-203.
19. Hans Rogger, National Consciousness in Eighteenth Century Russia, Harvard University Press, 1960, pp. 30-32.
20. Pentru o descriere a conspiraþiei ºi a politicilor Elisabetei, vezi E.V. Anisimov, Rossiia v seredine XVIII veka : boriba ia nasledie Petra, Mîsl, Moscova, 1986, capitolele 1-2.
21. Arcadius Kahan, The Plow, the Hammer and the Knout..., pp. 49-65 ; J. Blum, op.cit., pp. 394-398.
22. M. Confino, Domaines et Seigneurs en Russie vers la fin du ISeme siecle: etude de structures agraires et de mentalites economiques, Institut d'Etudes Slaves, Paris, 1963, pp. 113-115.
23. Ibidem, pp. 51-62, 80-86, 117-126; V.A. Aleksandrov, Seliskaia obstina v Rossii (XVII--nacialo XIX v.), Nauka, Moscova, 1976.
24. Ibidem, pp. 143-150.
25. Arcadius Kahan, „The Costs of «Westernisation» in Russia: the Gentry and the Economy in the Eighteenth Century", in Slavic Review, voi. 25, 1966, pp. 40-66.
26. J. Blum, op.cit., pp. 380-385.
27. A.N. Pîpin, op.cit., capitolul 4; vezi cifrele în G. Vernadski, Russkoe masonstvo v þarstvovanie Ekaterinî II, Petrograd, 1917, pp. 83-90.
28. G. Vernadski, op.cit., p. 109.
29. Gareth W. Jones, Nikday Novikov, Enlightener of Russia, Cambridge University Press, 1984, p. 145 ; Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History, voi. 25, p. 102.
30. G.W. Jones, op.cit., pp. 183-192; Gary Marker, Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700-1800, Princeton University Press, 1985, pp. 122-133.
31- G.W. Jones, op.cit., pp. 206-215 ; Isabel de Madariaga, op.cit., pp. 524-531 ; K.A. Papmehl, „The Empress and «un fanatique» : a Review ofthe Circumstances Leading to the Government Action against Novikov in 1792", in Slavonie & EastEuropean Review, voi. 68, 1990, pp. 665-691.
32. Allen McConnell, A Russian Philosophe: Alexander Radishchev, 1749-1802, Martinus Nijhoff, Haga, 1964, pp. 15-16.
33. A.N. Radiºcev, „Beseda o tom, cito est sîn otecestva", in Polnoe sobranie socinenii, voi. l,
Mr,cr-ra7a _ T oninorari 1 Q^S nn ti «-OO1

34. A. McConnell, op.cit., pp. 106-122.
35. M.V. Necikina, Dvijenie dekabristov, voi. l, Moscova, 1955, pp. 90-102.
36. Ibidem, p. 100.
37. Ibidem, p. 113.
38. I-D. lakuºkin, Zapiski, Moscova, 1951, p. 7.
39. M.V. Necikina, op.cit., voi. l, p. 110.
40. Ibidem, p. 142; I.D. lakuºkin, op.cit., p. 11.
41. M.V. Necikina, op.cit., pp. 152-157.
42. A. Muraviov, „Moi jurnal", in V.A. Feodorov (ed.), Memuarî dekabristov: severnoe obºcestvo, Izdatelstvo moskovskogo universiteta, Moscova, 1981, p. 124.
43. M.V. Necikina, op.cit., voi. l, p. 149; I.D. lakuºkin, op.cit., pp. 16-17.
44. „Zakonopolojenie Soiuza Blagodenstviia", in Iu.G. Oksman (ed.), Dekabristî: otrîvki iz istocinikov, Moscova - Leningrad, 1926, pp. 84-85.
45. lu.G. Oksman, op.cit., pp. 84-102.
46. I.D. lakuºkin, op.cit., pp. 28-31.
47. Iuri Lotman, „The Decembrist in Everyday Life : Everyday Behaviour as a Historical-Psychological Category", in Iu.M. Lotman ºi B.A. Uspenski, The Semiotics of Russian Culture, pp. 71-123;

vezi ºi Franklin A. Walker, „Christianity, the Service Ethic and Decembrist Thought", in Geoffrey A. Hosking (ed.), Church, Nation and State in Russia and Ukraine, Macmillan, Basingstoke, 1991, pp. 79-95.
48. Franklin A. Walker, „K.F. Ryleev : Self-Sacrifice for Revolution? ", in Slavonie & East European Review, voi. 47, 1969, p. 446; I.D. lakuºkin, op.cit., pp. 20, 44.
49. Fragmente substanþiale din cele douã proiecte principale ale Russkaia pravda pot fi gãsite în Marc Raeff (ed.), The Decembrist Movement, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966, pp. 124-156; citat la p. 130.
50. Ibidem, pp. 140-141.
51. Ibidem, p. 147.
52. Ibidem, p. 146.
53. Ibidem, pp. 135-136.
54. Ibidem, pp. 136-138.
55. Termenul desemneazã adunãrile populare din oraºele Rusiei kievene. A fost folosit în proiectul de constituþie al lui Pestei, care apare în lu.G. Oksman, op.cit., pp. 179-181.
56. M. Raeff, op.cit., pp. 153-156.
57. Opinie exprimatã în excelenta analizã a programului lui Pestei fãcutã de Hans Lemberg, Die naþionale Gedankenwelt der Dekabristen, Bohlau Verlag, Koln - Graz, 1963, pp. 133-138 ; pentru o privire de ansamblu asupra pãrerilor lui Katkov ºi Pleve, vezi partea a IV-a, capitolul 3.
58. Citate pe larg sunt date în M. Raeff, op.cit., pp. 100-118; textul integral se gãseºte în lu.G. Oksman, op.cit., pp. 236-249.
59. M. Raeff, op.cit., pp. 120-121.

2. Armata

1. Vladimir Voinovich, The Life and Extraordinar? Adventures of Private Ivan Chonkin, Jonathan Cape, London, 1977.
2. John Keep, Soldiers of the Tsar, pp. 102-107 ; se pare cã în 1734, armata numãra aproximativ 205.000 oameni, o cifrã 1-a care s-a ajuns adunând datele care apar în L.G. Beskrovnîi, Russkaia armiia i flot v XVIII veke, Moscova, 1958, p. 29.
3. Christopher Duffy, Russia 's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power, 1700-1800, Routledge & Kegan Paul, London, 1981, p. 128; Walter Pintner, „The Burden of Defense in Imperial Russia", in Russian Review, voi. 43, 1984, pp. 246-247.

4 William C. Fuller, Jr., Strategy and Power in Russia, 1600-1914, pp. 100-101. 5' J. Keep, op.cit., p. 178n.
5 L.G. Beskrovnîi, op.cit., pp. 29-30. 1\ Ibidem, pp. 38-39.
g J. Keep, op.cit., pp. 167-168.
o Graf Lanjeron, „Russkaia armiia v god smerti Ekaterinî II", in Russkaia starina, voi. 26, 1895, nr. 3, p. 148. 10 L.G. Beskrovnîi, op. cit., p. 300; Andre Corvisier, Armies and Societies in Europe, 1494-1789,
Indiana University Press, Bloomington - London, 1979, capitolul 3 ; William H. McNeill, The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since AD 1000, Blackwell, Oxford, 1983, capitolele 4-5.
11. C. Duffy, op.cit., p. 129.
12. W.C. Fuller, op.cit., p. 172.
13. Citat în C. Duffy, op.cit., p. 134 ; vezi ºi John Bushnell, „Peasants in Uniform: the Tsarist Army as a Peasant Society", in Journal of Social History, voi. 13, 1979-1980, p. 567; G. Lanjeron, op.cit., pp. 147-149.
14. A.I. Denikin, Staraia armiia, voi. l, Paris, 1929, p. 93 ; Elise Kimerling Wirtschafter, From Serfto Russian Soldier, Princeton University Press, 1990, pp. 87-88.

15. John Keegan ºi Richard Holmes, Soldiers: a History of Men in Battle, Hamish Hamilton, London, 1985, capitolul 2 : „Fighting spirit". Ei ajung la concluzia cã „la o ultimã analizã, spiritul de luptã se bazeazã pe moralul fiecãrui soldat ºi al unui grup restrâns de camarazi cu care luptã împreunã", [p. 56]
16. J. Keep, op.cit., capitolul 5; C. Duffy, op.cit., pp. 133-135.
17. E.K. Wirtschafter, op.cit., capitolul 5.
18. C. Duffy, op.cit., p. 135.
19. W.C. Fuller, op.cit., p. 274; Paul Kennedy, The Rise and Fãli of the Great Powers, Unwin Hyman, London, 1988, p. 173.
20. W.M. Pintner, „The Burden of Defense", in op.cit., p. 248.
21. J. Keep, op.cit., p. 283.
22. O sintezã bunã referitoare la aºezãri poate fi gãsitã în Richard Pipes, „The Russian Military Colonies, 1810-1831", in Journal of Modern History, voi. 22, 1950, pp. 205-219.
23. Michael Jenkins, Arakcheev, Grand Vizier of the Russian Empire: a Biography, Faber and Faber, London, 1969, pp. 188-189.
24. J. Keep, op.cit., pp. 296-298.
25. La Russie et Ies Russes, voi. 2, Paris, 1847, p. 466.
26. R. A. Fadeev, Voorujennîe silî Rossii, Moscova, 1868, p. 26 ; William C. Fuller, Strategy and Power in Russia, 1600-1914, Free Press, New York, 1992, p. 260; vezi ºi raportul din ianuarie 1856 referitor la situaþia militarã, raport întocmit de D.A. Miliutin, la vremea aceea general-maior în Statul-Major, ºi care apare în „Iz istorii krîmskoi voinî, 1853-1856 gg.", in Istoriceskii arhiv, 1959, nr. l, pp. 204-208.
27. John S. Curtiss, The Russian Army under Nicholas I, 1825-1855, Duke University Press, Durham, North Carolina, 1965, pp. 126-130, 367-370.
28. Dietrich Beyrau, Militar und Gesellschaft im vorrevolutionãren Russland, Bohlau Verlag, Koln - Viena, 1984, pp. 222, 269-270.
29. Peter Kenez, „A Profile of the Prerevolutionary Officer Corps", in California Slavic Studies, voi. 7, 1973, pp. 121-158.
30. Ibidem ; Bruce W. Menning, Bayonets before Bullets : the Imperial Russian Army, 1861-1914, Indiana University Press, Bloomington, pp. 100-103.
31. John Bushnell, „Miliutin and the Balkan War : Military Reform versus Military Performance", in Ben Eklof, John Bushnell ºi Larissa Zakharova (eds.), Russia's Great Reforms, 1855-1881, Indiana University Press, Bloomington - Indianapolis, 1994, pp. 139-158; B.W. Menning, op.cit., canitolele 2 si 5.

32. P.A. Zaioncikovski, Samoderjavie i russkaia armiia na rubeje XIX i XX stoletii, Mîsl Moscova, 1973, p. 273.
33. John Bushneli, Mutiny amid Repression: Russian Soldiers in the Revolution of 1905-1906, Indiana University Press, Bloomington, 1985, p. 226.

3. Þãrãnimea

1. Citat în E. V. Anisimov, Rossiia v seredine XVIII veka: boriba za nasledie Petra, Mîsl, Moscova, 1986, p. 54.
2. Ben Eklof, „Mir", in Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History, voi. 22, pp. 208-223 ; S.G. Puºkarev, Krestianskaiapozemelno-peredelnaia obstina vRossii, Oriental Research Partners, Newtonville, Massachusetts, 1976 ; Horace Dewey, „Russia's Debt to the Mongols in Suretyship and Collective Responsibility", in Comparative Studies in Society and History, voi. 30, 1988, pp. 249-270.
3. Jerome Blum, Lord and Peasant in Russia, capitolele 8-14 ºi pp. 420-422.
4. Citat în Peter Kolchin, Unfree Labour: American Slavery and Russian Ser/dom, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1987, p. 42.
5. John Locke, Second Treatise on Government, cartea a doua, secþiunea 27.

6. V.A. Alexandrov, Seliskaia obstina v Rossii (XVHI-nadalo XIX veka), Nauka, Moscova, 1976, capitolele 2-3.
7. A.I. Novikov, Zapiski zemskogo nacialnica, Sankt-Petersburg, 1899, pp. 39-42; vezi ºi relatãrile întâlnirilor adunãrilor sãteºti din gubernia Vladimir din anii 1890 descrise de etnologii prinþului V.N. Teniºev în Bit velikorusskih kres(ian-zemlepaº{ev, Izdatelstvo Evropeiskogo Doma, Sankt-Petersburg, 1993, pp. 45-50.
8. A.I. Novikov, op.cit., pp. 28-29.
9. V.A. Alexandrov, cp.a'?., capitolul4; Dorothy Atkinson, „Egalitarianismand the Commune", in Roger Bartlett (ed.), Laºi Commune and Peasant Community in Russia, Macmillan, London, 1990, pp. 7-20; Michael Confino, Systemes Agraires et Progres Agricole: l'assolement triennal en Russie aux 18-19eme siecles, Mouton, Paris - Haga, 1969.
10. Beatrice Farnsworth ºi Lynne Viola, „Peasant Women before the Revolution", în cartea lor Russian Peasant Women, Oxford University Press, New York, 1992, p. 6; Christine D. Worobec, Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emancipation Period, Princeton University Press, 1991, capitolul 2.
11. Stepniak, The Russian Peasantry, 21*1 edition, Routledge, London, 1905, pp. 635-636; Enþiklopediceskii slovar Brokgauz i Efron, voi. 3, SPB, 1890-1907, p. 184.
12. Georg Staehr, Uber Ursprung, Geschichte, wesen undBedeutung des russischen Artels, voi. I, Dorpat, 1890-1891, pp. 12-14.
13. N. Kalaciov, Arteli v drevnei i nîneºnei Rossii, Sankt-Petersburg, 1864, pp. 85-86.
14. R.E. Zelnik (ed.), A Radical Worker in Tsarist Russia: the Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov, Stanford University Press, 1986, p. 91.
15. Jerome Blum, „The Internai Structure and Polity of the European Village Community from the Fifteenth to the Nineteenth Century", in Journal of Modern History, voi. 43, 1971, pp. 543-576.
16. M.M. Gromîko, Mir russkoi dervni, Molodaia Gvardiia, Moscova, 1991, pp. 74-76.
17. A.N. Engeligardt, Iz derevni: 12 pisem, 1872-1887, Moscova, 1960, p. 78.
18. Ibidem, pp. 42-43.
19. Ibidem, p. 81.
20. Peter Czap, „Peasant-Class Courts and Peasant Customary Justice in Russia, 1861-1912", in Journal of Social History, voi. l, 1967, pp. 149-178.
21. Vezi opiniile citate în Cathy Frierson, „Rural Justice in Public Opinion: the Volost Court Debate, 1861-1912". in Slavonie A Kn*t Ku™™,,,, v™.:-.....«' ** 10°* — "" "'

22 p. Czap, op. cit.
73 Stephen P. Frank, „Popular Justice, Community and Culture among the Russian Peasantry", in Russian Review, voi. 46, 1987, pp. 239-265. ?4 S.P- Frank; Cathy Frierson, „Crrae and Punishment in the Russian Village : Rural Concepts of
Criminality at the End of the Nineteenth Century", in Slavic Review, voi. 46, 1987, pp. 55-69. 25 A.V. Buganov, Ruskaia istoriia v pamiati krestian XIX veka i naþionalinoe samosoznanie, Institut etnologii i antropologii imeni N. A. Mikluho-Maklaia, Moscova, 1992, pp. 83-94, 115-120. 16 A.V. Buganov, op.cit., pp. 99-110. 27 Despre sentimentul schimbãtor de „þarã" al þãranilor, vezi Robert J. Kaiser, The Geography
of Naþionalism in Russia and the USSR, Princeton University Press, 1994, pp. 83-93.
28. P. Znamenski, Prihodskoe duhovenstvo v Rossii so vremeni reformî Petra, Kazan, 1873, capitolul I. Mai mult asupra acestui subiect, în partea a IlI-a, capitolul 4.
29. I.S. Belliustin, Description of the Clergy in Rural Russia : the Memoir of a Nineteenth Century Parish Priest, traducere ºi îngrijire de Gregory Freeze, Corneli University Press, Ithaca, New York, 1985 ; mai mult despre preoþii satului, vezi în capitolul urmãtor, pp. 170-171.
30. Linda J. Ivanits, Russian Folk Belief, M.E. Sharpe, Armonk, New York, 1989, pp. 51-57.
31. Ibidem, pp. 59-60.

32. Ibidem, capitolul 7.
33. Eve Levin, „Dvoeverie and Popular Religion", in Stephen K. Batalden (ed.), Seeking God: the Recovering of Religious Identity in Orthodox Russia, Ukraine and Georgia, Northern Illinois University Press, De Kalb, Illinois, 1993, pp. 31-52.
34. F.M. Dostoievski, „Zapiski iz mertvogo doma", in Polnoe sobranie socinenii, voi. 4, Nauka, Leningrad, 1972, pp. 33-34; Robert O. Crummey, „Old Belief as Popular Religion: New Approaches", in Slavic Review, voi. 52, 1993, pp. 700-712.
35. Donald Treadgold, „The Peasant and Religion", in W.S. Vucinich (ed.), Tfie Peasant in Nineteenth Century Russia, Stanford University Press, 1968, pp. 93-96; A.I. Klibanov, Istoriia religioznogo sektanstva v Rossii (60-îe godî XIX veka-1917g.), Nauka, Moscova, 1965, pp. 39-49.
36. D. Treadgold, op.cit., pp. 89-91 ; F.C. Conybeare, op.cit., pp. 267-287.
37. D. Treadgold, op.cit., pp. 91-93; F.C. Conybeare, op.cit., pp. 289-326. Miliukov i-a clasificat mai degrabã drept sectã evanghelicã decât spiritualã, datoritã faptului cã foloseau Scripturile: Ocerki, voi. 2, partea I, p. 130.
38. P.Ia. Miroºnicenko, „Narodnîe istoki utopiceskogo soþializma v Rossii", in Istoriia obºcestvennoi misii: sovremennîeproblemî, Nauka, Moscova, 1972, p. 480.
39. A.I. Klibanov, Narodnaia soþialinaia utopiia, Nauka, Moscova, 1978, pp. 9-10.
40. P.Ia. Miroºnicenko, op.cit., pp. 475-506, citat la p. 484.
41. Dorothea Peter, „Politische und gesellschaftliche Vorstellungen in der Aufstandsbewegung unter Pugacev (1773-1775)", in Forschungen zur osteuropãischen Geschichte, voi. 17, Berlin, 1973, pp. 156-163.
42- V.A. Feodorov, „Krestianskoe dvijenie v þentral-nopromîºlennîh guberniiah Rossii v 1800-1860-h godah", in Ejegodnikpo agrarnoi istorii vostocinoi Evropî, 1965, Izdatelistvo MGU, Moscova, 1970, pp. 308-320 ; vezi ºi studiul sãu „Noveiºaia soveþkaia literatura o krestianskom dvijenii v Rossii pervoi polovinî XIX veka", in Voprosi Istorii, nr. l, 1977, pp. 140-148. Definiþia pentru „tulburare" folositã de istoricii sovietici este destul de restrictivã, întrucât nu include uciderea sau tentativa de ucidere a moºierului ori incendierea conacului, decât dacã aceste incidente duceau la o activitate colectivã care trebuia înãbuºitã de forþele de represiune.
43. Miºcãrile þãrãneºti ruse din primele ºase decenii ale secolului al XlX-lea sunt bine rezumate în Peter Kolchin, Unfree Labour, capitolul 5.
44. S.N. Valk (ed.), Krestianskoe dvijenie v Rossii v 1796-1825 gg. (sbornik dokumentov), Moscova, 1961, pp. 739-745, 816n; P. Kolchin, op.cit., pp. 260-261.
A f ^ »-

46. David Moon, Russian Peasants and Tsarist Legislation on the Eve of Reform, Macmillan Basingstoke, 1992, în special p. 181 ; vezi ºi Rodney Bohac, „Everyday Forms of Resistance •' Serf Opposition to Gentry Extractions, 1800-1861", in Esther Kingston-Mann ºi Timothy Mixter (eds.), Peasant Economy, Culture and the Politics of European Russia, 1820-1921 Princeton University Press, 1991, pp. 236-259.
47. Daniel Field, Rebels in the Name of the Tsar, Houghton Mifflin, Boston, 1976, p. 42.
48. Relatarea cea mai detaliatã ºi mai nuanþatã a afacerii Bezdna se gãseºte în D. Field, op.cit pp. 31-112.
49. Sylvain Bensidoun, L'agitation paysanne en Russie de 1881 â 1902, Fondation Naþionale des Sciences Politiques, Paris, 1975.
50. De o parte a argumentului se situeazã A. Gerschenkron, Europe in the Russian Mirror: Four Lectures in Economic History, Cambridge University Press, 1970, ºi T. Shanin, Russia as Developing Society, Macmillan, Basingstoke, 1985 ; de cealaltã parte se aflã Paul R. Gregory, Russian National Income, 1885-1913, Cambridge University Press, 1982, ºi Heinz-Dietrich Lowe, Die Lage der Bauern in Russland, 1880-1905, Scripta Mercaturae, St. Katharinen, 1987. Asupra creºterii pieþei agricole la nivelul Imperiului, vezi I. Kovalicenko ºi L. Milov, Vserossiiskii agrarnîi rînok, AN SSSR, Moscova,

1974, ºi A. Nifontov, Zernovoeproizvodstvo Rossii vo vtoroi polovine XlX-ogo veka, AN SSSR, Moscova, 1974.
51. S. Bensidoun, op.cit., p. 424.
52. Jeffrey Brooks, When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861-1917, Princeton University Press, 1985, în special pp. 214-245.

4. Biserica Ortodoxã

1. James Cracraft, The Church Reform of Peter the Great, Macmillan, London, 1971, p. 33.
2. Citat în Ibidem, p. 35.
3. Ibidem, pp. 107-111.
4. Igor Smolitsch, Geschichte der russischen Kirche, 1700-1917, E.J. Brill, Leiden, 1964, pp. 99-120.
5. J. Cracraft, op.cit., pp. 49-50.
6. A. V. Muller (ed.), The Spiritual Regulation of Peter the Great, University of Washington Press, Seattle, 1972, p. 10.
7. Ibidem, p. 6.
8. Evgheni Anisimov, Vremia petrovskih reform, Lenizdat, Leningrad, 1989, p. 333.
9. Polnoe sobranie zakonov, voi. 6, nr. 4012, pp. 685-689; A.V. Muller, op.cit., pp. 22-27, 60-62; Gregory Freeze, The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century, Harvard University Press, 1977, pp. 29-30.
10. P.V. Znamenski, Prihodskoe duhovenstvo v Rossii so vremeni reformî Petra, Kazan, 1873, capitolul l; Igor Smolitsch, Die Geschichte der russischen Kirche, 1700-1917, voi. 2, in Fofschungen zur Osteuropãischen Geschichte, voi. 45, 1991, pp. 96-100; Gregory Freeze, „The Disintegration of Tradiþional Communities : the Parish in Eighteenth Century Russia", in Journal of Modern History, voi. 48, 1976, pp. 32-50.
11. Dintr-un articol de fond apãrut în ziarul sãu, Moskva, 3 septembrie 1868: Sodneniia I.S. Aksakova, voi. 4, Moscova, 1886, p. 144.
12. J. Cracraft, op.cit., pp. 86-87, 251-261 ; Igor Smolitsch, Russisches Monchtum : Entstehung, Entwicklung una Wesen, 988-1917, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1978, pp. 390-395.
13. G. V. Florovski, Puþi ruskogo bogosloviia, Paris, 1937, p. 84 ; A. V. Kartaºev, Ocerkipo istorii russkoi þerkvi, voi. 2, Terra, Moscova, 1992, pp. 323-330.
14. Aleksandr Shmeman, Istoriceskii put pravoslaviia, New York, 1954, pp. 380-381 ; G.V. Florovski, op.cit., pp. 82-83.
15. Isabel de Madariaga, Russia in the Age of Catherine the Great, Weidenfeld & Nicolson, London, 1981. DD. 114-11Q- I Sm^r;,™!, n—M--.*- —• ' — ~--------

16 I. Smolitsch, op.cit., voi. l, Leiden, pp. 570-573.
17 G. Freeze, Levites, pp. 148-156, 175-179.
ig Ibidem, pp. 90-96; I. Smolitsch, op.cit., voi. l, pp. 570-573.
19 G. Freeze, The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia : Crisis, Reform, Counter-Reform, Princeton University Press, 1983, pp. 113-119.
20 A.Ia. Panaeva, Vospominaniia, Moscova, 1972, pp. 263-264. în Pãrinþi ºi copii de Turgheniev, Pavel Petrovici îl numeºte pe eroul cãrþii, Bazarov, „ºobolan de seminar" - ºi acesta este un loc comun în literaturã. Vezi ºi Darul, romanul lui Nabokov despre Cernîºevski.
21. P.V. Znamenski, Osnovnîe naciala duhno-uciliºcinoi reformî v þarstvovanie Imperatora Aleksandra I-ogo, Kazan, 1878.
22. Citat în Dictionnaire de Theologie Catholique, voi. 12, Paris, 1932-1934, col. 1386.
23. I. Smolitsch, op.cit., voi. 2, pp. 21, 29.
24. Ibidem, pp. 21-23.
25. S.N. Valk (ed.), Krestianskoe dvijenie v Rossii v 1796-1825 gg., Moscova, 1961, pp. 33-34, 77-79.

26. I.S. Belliustin, Description ofthe Clergy in Rural Russia : the Memoir of a Nineteenth Century Parish Priest, tradusã ºi editatã de Gregory Freeze, Corneli University Press, Ithaca, New %rk, 1985, p. 122 ; mai multe despre preoþii de la þarã, vezi în partea a IlI-a, capitolul 3.
27. G. Freeze, Levites, pp. 194-210; Parish Clergy, pp. 146-155.
28. G. Freeze, Parish Clergy, p. 188.
29. Ibidem, y?. 81-101; 311-319; 363-372.
30. Citat în V.S. Soloviev, „Russkaia ideia", in Hristianskoe edinstvo, Rudomino, Moscova, 1994, p. 171.
31. I. Smolitsch, Geschichte..., voi. 2, pp. 180-182.
32. Ibidem, pp. 169-180.
33. Ibidem, pp. 182-184.
34. Ibidem, pp. 185-186.
35. Ibidem, pp. 190-200.
36. Ibidem, pp. 199-200.
37. Ibidem, p. 240.
38. Vladimir Lossky, The Mystical Theology ofthe Eastern Church, James Clarke, London, 1957, pp. 101, 180.
39. JohnDunlop, Starets Amvrosy : Model for Dostoevsky 's Starets Zosima, Nordland, Belmont, Massachusetts, 1972, pp. 17-28.
40. Pr. John Meyendorff, The Byzantine Legacy in the Orthodox Church, Nordland, Belmont, Massachusetts, 1982, pp. 167-194.
41. I. Smolitsch, Monchtum, pp. 482-490.
42. Pr. Sergii Chetverikov, Starets Paisii Velichkovskii: His Life, Teachings and Influence on Orthodox Monasticism, Nordland, Belmont, Massachusetts, 1980, pp. 301-314.
43. K. Mociulski, Duhovnîiput' Gogolia, YMCA Press, Paris, 1976, p. 131; vezi ºi D.P. Bogdanov, „Optina Pustîn i palomnicestvo v nee russkih pisatele!", in Istoriceskii vestnik, nr. 10, 1910, pp. 327-339.
44. A.G. Dostoievskaia, Vospominaniia, Pravda, Moscova, 1987, p. 347. Mai multe despre Gogol, Tolstoi ºi Dostoievski, în partea a IlI-a, capitolul 7.
45. F.M. Dostoievski, Bratia Karamazovî, in Polnoe sobranie socinenii, voi. 14, Nauka, Leningrad, 1976, pp. 26-29.
46. N.A. Pavlovici, „«Optina Pustîn». Pocemu tuda ezdili velikie?", in Prometei, voi. 12, 1980, pp. 84-92.
47. G. Freeze, „Handmaiden ofthe State? The Church in Imperial Russia Reconsidered", m Journal of Ecclesiastical History, voi. 36, 1985, pp. 100-101; N.S. Gordienko, P.K. Kurocikin, „Liberalno-obnovlenceskoe dvijenie v russkom pravoslavii naceala XX veka", in Voprosî

Movement for Church Renewal in Russia, 1905-1906, St Vladimir's Seminary Press Guestwood, New York, 1981, pp. 133-162.
48. Detalii despre pãrerile episcopilor sunt date în J.Y. Cunningham, A Vanquished Hope.. capitolul 4.
49. Ibidem, capitolele 6-7.
50. Episkop Nikon (Rklitskii), Jizneopisanie Blajennogo Antoniia, Mitropolita Kievskogo i Galitkogo, voi. 3, New York, 1957, pp. 159-160; A.V. Zenkovski, Pravda o Stolîpine, New York, 1956, pp. 81-84.

5. Oraºele ºi absenþa burgheziei

1. Baron August von Haxthausen, The Russian Empire: Its People, Institutions and Resources, voi. l, London, 1856, pp. 393-394.
2. Vezi Daniel R. Brower, care menþionează în mod specific Harkovul, arãtând cum a demolat guvernatorul oraºului cocioabele de lemn din centru, fãrã sã le asigure locatarilor o altã locuinþã: The

Russian City, between Tradition and Modernity, 1850-1900, University of California Press, Berkeley, 1990, pp. 12-13.
3. Eugen Weber, Peasants into Frenchmen : the Modernisation of Rural France, 1870-1914, Chatto & Windus, London, 1979.
4. Otto Brunner, „Stadt und Biirgertum in der europãischen Geschichte", in Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte, ediþia a II-a, Vandenhoek und Ruprecht, Gottingen, 1968. p. 214.
5. Ibidem, pp. 225-241.
6. William Coxe, Travels into Poianã, Russia, Sweden and Denmark, voi. 2, London, 1784, p. 109. Se poate adãuga cã maºinãria menþionatã de Coxe, abacul, s-a pãstrat pânã la apariþia recentã a calculatoarelor ºi computerelor spre sfârºitul secolului XX.

7. J. Michael Hittle, The Sen'ice City : State and Townsmen in Russia, Harvard Unîversity Press, 1979, pp. 109-111.
8. W. Coxe, op.d?., voi. 2, p. 95.
9. William L. Blackwell, The Beginning of Russian Industrialisation, 1800-1860, Princeton University Press, 1968, pp. 73-75; Anne Lincoln Fitzpatrick, The Creat Russian Fair: Nizhnii Novgorod, 1840-1890, Macmillan, London, 1990, capitolul 1.
10. B.A. von Haxthausen, op.cit., voi. l, p. 43; W.L. Blackwell, op.cit., pp. 76-78.
11. Patricia Herlihy, Odessa : a History, 1794-1914, Harvard University Press, 1986, în special capitolele l ºi 10.
12. Manfred Hildermeier, Biirgertum und Stadt in Russland, 1760-1870: rechtliche Lage und soziale Struktur, Bohlau Verlag, Koln - Viena, 1986, pp. 120-121.
13. W.L. Blackwell, op.cit.,pp. 19-20, 56-58; I.M. Kuliºer, Ocerkistorii russkoi torgovli, Petrograd, 1923, pp. 216-221.
14. W.L. Blackwell, op.cit., pp. 44, 62-65, 114-115.
15. A.A. Kizevetter, „Posadskaia obºcina v 18-om veke", in Istoriceskie ocerki, Moscova, 1912, pp. 244-247.
16. Ibidem, pp. 242-263; J.M. Hittle, op.cit., capitolul 6; P.G. Rîndziundski, Gorodskoe grajdanstvo doreformennoi Rossii, Moscova, 1958, pp. 40-51.
17. J.M. Hittle, op.cit., pp. 129-131 ; A.A. Kizevetter, op.cit., pp. 256-263.
18. A.A. Kizevetter, Posadskaia obºcina v Rossii 18-ogo veka, Moscova, 1903, p. 145; J.M. Hittle, op.cit., pp. 126-129.
19. David H. Miller, „State and Society in Seventeenth-Century Muscovy", in M.F. Hamm, The City in Russian History, University of Kentucky Press, Lexington, 1976, pp. 40-41.
20. J.M. Hittle, op.cit., pp. 198-212; M. Hildermeier, op.cit., pp. 73-81.
21. J.M. Hittle, op.cit., capitolul 10; M. Hildermeier, op.cit., pp. 81-90.
22. M. Hildermeier, op.cit., pp. 139-14C